

ФИРИДУН БƏЛ
КӨЧƏРЛИ

АЗƏРБАЙҶАН
ƏДƏБИЯТЫ

1



Азәрбајҹан ССР Елмәр Академијасы
Редаксија-Нәширијат Шурасынын
ғәрәри илә чәп олунур

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ƏДƏБИЈАТ ИНСТИТУТУ

ФИРИДУН БƏЈ КƏЧƏРЛИ

АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИЈАТЫ

ИКИ ЧИЛДƏ

«Елм» нəшријаты Баќы — 1978

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ƏДƏБИЈАТ ИНСТИТУТУ

ФИРИДУН БƏЈ КƏЧƏРЛИ

АЗƏРБАЈЧАН ƏДƏБИЈАТЫ

БИРИНЧИ ЧИЛД

«Елм» нəшријаты Баќы — 1978

Транслитерасија вә тәртиб едәни,
мүгәддимә, изаһлар вә гејдләрин
мүәллифи:

Ругијјә Гәнбәр гызы

Редактору:

Әзиз Мирәһмәдов

ИНСТИТУТДАН

Мүдрик Ленин милли сијасәти сәјәсиндә догма мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн һәр чүр шәраит әлдә едән ССРИ халqlары өз классик әдәби ирсинин өјрәнилмәси вә тәблиғи сәһәсиндә даим јени-јени наилијјәтләр газанырлар. Кечмишин тәрәғгипәрвәр елм вә әдәбијјат хадимләринин ән јахшы әсәрләри бу ишдә онлара бөјүк, фәјдалы көмәк көстәрир.

Охучуја тәғдим олуна бу китабын мүәллифи, мәшһур Азәрбајчан алими, тәғдигчи вә педагогу Фиридун бәј Көчәрли мәнз белә хадимләр сырасына дахилдир. Алимин «Азәрбајчан әдәбијјаты» китабы чох һағлы оларағ чохәсрлик Азәрбајчан әдәбијјаты һағында мө'тәбәр елми мө'хәз кими гиймәтләндирилмәкдәдир.

Ф. Көчәрлинин XX әсрин әввәлиндә бөјүк, кәркин тәғдигат нәтичәсиндә јаздығы вә тәкчә мүәллифин дејил, бир сыра тәрәғгипәрвәр зијалыларын чәһдинә бахмајарағ, чаризм шәраитиндә узун заман әлјазмасы һалында галмыш бу гиймәтли монографија илк дөфә јалһыз Совет һакимијјәти илләриндә китаб һалында «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» ады илә чап олуноб јайылмышдыр¹. Сон әлли илдә тәкчә Вәтәнимиздә дејил, онун сәрһәдләри харичиндә дә классик Азәрбајчан әдәби ирсинин өјрәнилмәсинә мүнүм көмәк көстәрмиш «Азәрбајчан әдәбијјаты» чохдан библиографик надирәјә чеврилмишдир. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат Институту ону јенидән нәшр етмәји лазым билмишдир.

Һазыркы нәшрин тәртиби просесиндә бир сыра мәсәләләрин һәлли лазым кәлирди. Нә автографы, нә сурәти вә нә дә нәшријјат корректуралары әлдә едилмәјиб, јалһыз чап нүсхәси галан бу әсәрдә бир чох изаһата еһтијачы олан, ајдынлашдырылмалы, тәсһиһ едилмәли јерләр, һабелә тәһрифләр, алашылмазлығлар варды.

Мәшһур совет мәтһишүнасы акад. Д. С. Лихачов нәшр типләриндән данышаркән белә бир нәтичәјә кәлир ки, «...һәр бир нәшр — истәр күтләви типдә елми-популјар, истәрсә дә мүтәхәссисләр үчүн олсун — елми олмалыдыр, јәни әсәрин елми-текстоложи өјрәнилмәсинә әсасланмалыдыр»².

Ф. Көчәрлинин әсәринин јени нәшри үчүн мәнз бу текстоложи принцип әсас көтүрүлмүшдүр.

¹ Фиридун бәј Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары. Ики чилд, дөрд һиссә. Бақы, 1925—1926.

² Д. С. Лихачев. Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв. М. — Л., 1962, сәһ. 490.

© «Елм» нәшријјаты, 1978.

К $\frac{70202-000}{M-655-78}$ 104—78

«Азербайжан әдәбијјаты тарихи материаллары» ады вә хүсусилә бурадакы «материаллар» кәлмәси китаба, онун мәзмунуна мұвафиг кәлмәдијиндән һазыркы нәшрдә бу ад «Азербайжан әдәбијјаты» башлығы илә әвәз едилмишдир.

Китабын мәтни әрәб әлифбасындан мұасир Азербайжан әлифбасына транслитерасија едилмишдир. Илк нәшрдә «Азәрнәшр» вә «Идарә» имзалары илә вулгар-сосиоложи мөвгедән јазылан мүгәддимә вә гејдләр әсәрдән чыхарылмыш, дүзкүн, фәјдалы гејдләр исә һәр чилдин «Изаһлар вә гејдләр» бөлмәсинә кецирилмишдир.

Китабда анчаг Ф. Көчәрлинин өзүнүн мүгәддимә вә гејдләри сахланылыр.

«Азербайжан әдәбијјаты»нын јени нәшри ики чилддән ибарәтдир. Биринчи чилд Ф. Көчәрлинин әдәбијјат тарихи саһәсиндәки фәалијјәтини, алимин әдәби көрүшләри вә әдәбијјат тарихинә даир консепсијасыны, һабелә Азербайжан-рус, Азербайжан-Иран әдәби әлагаләри һаггындакы мұлаһизәләрини ишыгландыран кениш елми мүгәддимә илә башланыр. Бурада һәмчинин әсәрин јазылышы вә нәшри тарихи, гурулушу вә мүндәричатындан да бәһс олунур.

Һәр чилдин сонунда һәмин чилдә мөхсус «Изаһлар вә гејдләр» бөлмәси кедир.

Азербайжан әдәбијјаты вә тарихинә даир елми мәнбәләрин, тәзкирә, мүнтәхәбат, лүғәт вә енциклопедијаларын, һәмчинин дөври мәтбуатын тәдгиги јолу илә јазылан «Изаһлар вә гејдләр»дә китаб боју тәсадүф олунан тарихи шәхс, әсәр, бәдии сурәт, дөври мәтбуат органы, дини-сијаси чәрәјан вә тәригәтләр һаггында мұхтәсәр мә'лумат верилир; бурада һәмчинин Ф. Көчәрлинин өз әсәрини јазаркән истифадә етдији мәтбу вә әлјазма мә'хәзләр һаггында да мә'луматлар вардыр.

Ф. Көчәрли бир чох ситатлары һансы мә'хәздән көтүрдүјү барәдә мә'лумат верир вә һәмин мә'хәзләр индики нәшрин гејдләриндә дә көстәрилир. Мүәллифин истифадә етдији, лакин һаггында һеч бир мә'лумат вермәдији бә'зи мә'хәзләри тәдгигат әсасында мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмушдур.

Ф. Көчәрлинин ажры-ажры мұәллифләрин әсәрләриндән ситат кәтирдији парчаларын јери мә'лум олдуғда ситатла илк мәнбә мұгајисәли шәкилдә тутушдурулур, онлар арасында тәсадүф олунан нүсхә фәрги изаһларда әкс етдирилир; јери мә'лум олмајанлар һаггында һеч бир мә'лумат верилмир вә онлар јенә илк нәшрдә олдуғу кими кедир.

Мәтнин гурулушу олдуғу кими сахланылыр. Редактә заманы јалпы ән зәрури һалларда бир сыра чох кичик парчалар, чүмлә вә ифадәләр ихтисар едилмиш, әсәрин үслубунда исә бә'зи сөзләр мұасир дилимизин орфографијасына ујғулашдырылмышдыр. Илк нәшр-

дә тәсадүф олунан сөз, ифадә вә имла тәһрифләри дә вачиб һалларда тәсһий едилир вә онлар һаггында мұвафиг гејдләр верилир.

Фарс, әрәб вә Авропа дилләриндә олан мәтнләрин, о чүмләдән Низами, Хагани, М. Ф. Ахундов, Мирзә Нәсруллаһ Баһар вә башгаларынын харичи дилләрдә олан әсәрләриндән ситат кәтирилмиш парчаларын сәтри тәрчүмәси «Изаһлар вә гејдләр» бөлмәсиндә кедир. Түрк, өзбәк вә б. түрк системли дилләрдә олан мәтнләр Азербайжан дилинә чеврилмир.

Әрәбчә ифадәләрин шәрһи вә редактәси ишинә М. Әзизбәјов адына Азербайжан Нефт вә Кимја Институтунун досенти Әһмәдаға Әһмәдовун бөјүк көмәји дәјмишдир.

Азербайжан классик әдәбијјатынын әрәб әлифбасы илә чап олунмуш нүмунәләринин транслитерасија јолу илә јенидән нәшри бир сыра чәтинликләр төрәдир. Бу чәтинликләр һәм әсәрин мәтниндә, һәм дә нәшрин орфографијасында өзүнү көстәрә биләр. Бу нәшрдә дә, бәлкә, елә гүсурлар вардыр. Тәсадүф едилә биләчәк гүсурлар һаггында рәјләрини јазыб көстәрмәји охучулардан хәһиш едир вә габагчадан миннәтдарлығымызы билдиририк.

ФИРИДУН БЭЈ КӨЧЭРЛИ
ВЭ ОНУН «АЗЭРБАЈЧАН ЭДЭБИЈАТЫ» ЭСЭРИ

Тарихи хидмэтлэрэ гижмэт верилэркөн тарихи хадимлэрин мүасир тэлэблэрэ нисбэтэн *вермәдикләри* шејләр дејил, өз сәләфлэринә нисбәтән *вердикләри* јени шејләр әсас тулуур.

В. И. ЛЕНИН

Мәшһур Азәрбајчан алими, тәнгидчи вә педагогу Фиридун бәј Әһмәд аға оғлу Көчәрли (1863—1920) вә онун охучуја тәгдим олуна бу самбаллы әсәри Азәрбајчан әдәбијатшүнаслығы, тәнгиди вә естетик фикри тарихиндә шәрәфли јерләрдән бирини тутур.

Гырх иллик фәалијјәтини доғма халгынын ичтиман вә мәдәни тәрәггисинә һәср едән Көчәрли даһи мүтәфәккир-јазычы М. Ф. Ахундовун маарифчилик ән'әнәлэринин фәал тәблиғатчысы вә јорулмаз давамчысы олмушдур.

Ф. Көчәрлинин фәалијјәтә башладығы сәксәнинчи илләр Азәрбајчан миллиәтинин тәшәккүл етдији, милли шүүрун кетдикчә гүвәтләндији бир дөвр иди. Бу заман «чар һөкүмәти вә јерли иртичачыларын һәр чүр манеәләринә бахмајараг, мәдәнијјәт, әдәбијат, инчәсәнәт вә елм сәһәсиндәки јениликләр Азәрбајчана да нүфуз едирди.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда бә'зи емләр, реалист драматуркија, нәср вә нәзм инкишаф едир, әдәбијат идејача зәнкинләшир, Азәрбајчан милли театрынын әсасы гојулурду. Бир сыра шәһәрләрдә әввәлчә рус дилиндә, сонралар исә јерли дилләрдә гәзетләр нәшр едилмәјә башлады, китаблар вә журналлар мејдана чыхды...»¹

Азәрбајчан әдәбијаты тарихини системли бир һалда өјрәнмәк, јаратмаг идејасы да мәһз бу илләрдә мөһкәмләnmәјә башламышды. Ф. Көчәрлинин «Татарскије комедии» силсилә мөгаләләри² бу идејанын илк, нисбәтән

¹ Азәрбајчан тарихи, Үч чилдә. II чилд, Бақы, 1964, сәһ. 334.

² Ф. Кочарлинский. Татарские комедии. «Новоје обозреније», гәз., 3, 7, 16 ијун 1895, №№ 3924, 3928, 3937.

конкрет вә мәһдуд ифадәси олса да, онун кәләчәк «Литература азербейджанских татар»³ вә «Азәрбајчан түркләринин⁴ әдәбијјаты» әсәрлэри үчүн тәмәл дашлары иди.

Ф. Көчәрлинин чохәсрлик Азәрбајчан әдәби ирсини топлајыб, елми принцип вә ардычылыгла өјрәнәрәк өз тәдгигатынын нәтичәлэрини «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә халгын истифадәсинә вермәси онун ән бөјүк хидмәти сајылыр. Бу әсәри јазмагла Көчәрли мүасир Азәрбајчан әдәбијјат тарихчилији елминин әсасыны гојмуш вә беләликлә, кәләчәк тәдгигатчылар үчүн кениш бир јол ачмышды.

* * *

«Азәрбајчан әдәбијјаты»нын јазылдығы дөврдә вә ондан әввәл рус әдәбијјатшүнаслыг елми сәһәсиндә чох ишләр көрүлмүшдү. Рус әдәбијјатшүнаслығы П. А. Јефремов, М. Глазунов, Л. Н. Мајков, С. А. Венгероv, А. Н. Пыпин, В. А. Николски, Д. Н. Овсјанико-Куликовски, М. Н. Сперански, Н. К. Пиксанов вә башгаларынын⁵ јаздыглары, тәртиб вә ја нәшр етдикләри мүкәммәл әдәбијјат тарихләри, монографијалар, биографик лүғәтләр вә с. әсәрләрлә зәнкин иди. Бу әсәрләрдә рус јазычыларынын һәјат вә јарадычылыгы кениш вә һәртәрәфли тәһлил

³ Јенә онун. Литература азербейджанских татар. Тифлис, 1903. Тәдгигат әсәрләриндә китаб чох вахт «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» адландырылыр. Һалбуки ону Көчәрлинин өзү кими «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» вә јахуд һәлә о дөврдә татар гәзети «Тәрчүман»да (17 октјабр 1903, № 46), һәмчинин алимин сон заманлар нәшр едилмиш «Сечилмиш әсәрләри»ндә (Бақы, 1963, сәһ. 43) олдугу кими «Азәрбајчан әдәбијјаты» адландырмаг даһа дүзүкүн олар.

⁴ Бу мүғәддимдә Көчәрлидән кәтирилән мисалларда вә китабын һәр ики чилдинин мәтниндә «түрк» сөзү «Азәрбајчан» (мәс., «түрк әдәбијјаты» — «Азәрбајчан әдәбијјаты») вә «азәрбајчанлы» мәнасында ишләнишидир.

⁵ П. А. Ефремов. Материалы для истории русской литературы. СПб, 1867; М. Глазунов. Русская народная лирика (песни обрядовые, песни семейные, песни бытовые, песни удалые, объяснительные статьи). СПб, 1894; Л. Н. Маков. Очерки из истории русской литературы XVII—XVIII столетий. СПб, 1889; Јенә онун. Историко-литературные очерки. СПб, 1895; С. А. Венгероv. Русская поэзия. Үч чилдә. I чилд, СПб, 1897; А. Н. Пыпин. История русской литературы. Дөрд чилдә. СПб, 1902—1903; В. А. Никольский. Сто русских писателей. СПб, 1904; Д. Н. Овсјанко-Куликовский. История русской литературы XIX века. Беш чилдә. М.; 1908; М. Н. Сперанский. История новой русской литературы. М., 1910; Н. К. Пиксанов. Хронология русской литературы. СПб, 1914.

олунур, әдәбијјатшүнаслыг елминин ајры-ајры мәсәләләри һаггында гижмәтли мұлаһизәләр сөјләнир, рус әдәбијјаты тарихинин системли бир шәкилдә тәдгиги сәһәсиндә уғурлу аддымлар атылырды.

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыгы исә һәлә дә тәзкирә, чүнк вә мұнтәхәбат шәклиндән узаға кедә билмәмишди. Әсрләр боју тәзкирә мұәллифләри өз әсәрләрини фарс дилиндә јазмыш вә она бу дилдә јазан јазычылары дахил еләмишдиләр. Әһмәд Рази, Лүтфәли бәј Азәр, Мирзә Таһир Нәсрабади, Әлишир хан вә б. тәзкирәчиләрин әсәрләриндә јалныз фарс дилиндә јазан Азәрбајчан шаирләринә јер верилмиш, ана дилиндә јазыб јарадан бөјүк сәнәткарлар исә кәнарда галмышды⁶. XIX—XX әср Азәрбајчан тәзкирәчиләринә кәлдикдә исә, академик Һ. Араслынын кәстәрдији кими, онлар «орта әср тәзкирә мұәллифләриндән о гәдәр дә ирәли кедә билмәмиш, гәдим тәзкирәчиләрә аз-чох әлавәләр етсәләр дә, әсас јазычылары әһатә едә билмәмишдиләр»⁷. Доғрудан да Сејид Әзим Ширвани⁸, Һәсәнәли хан Гарадағи⁹, Мирмөһсүн Нәвваб¹⁰, Мөһәммәд аға Мүчтәһидзадә¹¹ вә Мөһәммәдәли Тәрбијәт¹² кими тәзкирәчиләр Азәрбајчан дилиндә јазан сон дөвр шаирләринә хүсуси диггәт јетирсәләр дә, онларын әсәрләриндә XVII—XVIII әсрләрин шаирләринә јер верилмәмишди.

Тәзкирәләрдә мұәллифләр һаггындакы чох гыса мәълуматлар фактик материаллар әсасында јазылыб биографик вә библиографик сәчијјә дашыјырды. Чох вахт тәзкирәчи бу вә ја башга јазычынын адыны, тәхәллүсүнү, доғум вә өлүм тарихләрини, јерини вә онун бәзи әсәрләринин адыны кәстәрмәклә кифајәтләнирди. Бундан сонра шаирин әсәрләриндән бир-ики нүмунә вермәклә тәзкирә мұәллифи өз ишини битмиш һесаб едирди.

⁶ Һ. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Бақы, 1956, сәһ. 6.

⁷ Јенә орада.

⁸ Сејид Әзим Ширвани. Әсәрләри. Үч чилдә. III чилд, Бақы 1974.

⁹ Һәсәнәли хан Гарадағи. Тәзкирәји-Гарадағи. РӘФ, инв. 7602.

¹⁰ Мирмөһсүн Нәвваб. Тәзкирәји-Нәвваб. Бақы, 1913.

¹¹ Мөһәммәд аға Мүчтәһидзадә. Ријазул-ашигин. Истамбул, 1901.

¹² Мөһәммәдәли Тәрбијәт. Данишмәндани-Азәрбајчан. Тегһран, 1937.

Тәзкирәләрдән фәргли олараг, поетик мұнтәхәбатлар јалныз ајры-ајры шаирләрин әсәрләриндән нүмунәләр әсасында тәртиб олунарду. Мирзә Јусиф Гарабагинин «Мәчмүеји-Вагиф вә мұасирини-дикәр»¹³, Адолф Берженин «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүәдир»¹⁴, Һүсејн әфәнди Гајбовун «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүәдир»¹⁵ кими мөтбу вә гејри-мөтбу мәчмүәләр Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләрини әһатә бахымындан дөврүнә көрә гижмәтли әсәрләр олсалар да, јенә һагис идиләр. Бу мұнтәхәбатлар ајры-ајрылыгда бүтүн Азәрбајчан әдәбијјатыны әкс етдирмирди. Мәсәлән, М. Ј. Гарабагинин мәчмүәсинә Вагиф дөврүнүн (XVIII әсрин) вә XIX әсрин биринчи јарысынын бир сыра шаирләри дахил иди. А. Берженин мәчмүәси исә «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүәдир» адландырылмасына бахмајараг, онда әсасән Гарабағ шаирләринин әсәрләри топланмышды. Көчәрли дүзкүн јазырды ки, бу әсәр «Гарабағ шүәрасынын асары» тәсмијә олунајды, дәхи дә һагг вә саваб оларды» (, 171)*. Һ. Гајбовун мұнтәхәбаты исә бунлардан һәчминин вә әһатә даирәсинин нисбәтән кениш олмасы илә фәргләнирди.

Әкәр М. Ј. Гарабагинин мәчмүәсиндә әсас јер, тәғрибән китабын үчдә икиси Вагифә верилиб, Видади, Нишат Ширвани, Мирзәчан бәј Мәдәдов, Ашыг Пәрни, Мөһәммәд бәј Ашиг, Әсәд бәј, Ағамәсиһ Ширвани, Наби әфәнди, Әһмәд Ширвани, Мирзә Садыг вә Гасым бәј Закирдән, А. Берженин әсәриндә исә китабын 113 сәһифәси** Вагиф вә Закирә һәср едилиб, Ағамәсиһ, Ашыг Гәнбәр, Чаныоғлу, Баба бәј Шакир, Мейди бәј, М. Ф. Ахундов вә Ашыг Пәридән бир-ики ше'р верилирдисә, Һ. Гајбовун «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына

¹³ М. Ј. Гарабағи [Нерсесов]. Мәчмүеји-Вагиф вә мұасирини-дикәр. Тејмурханшур, 1856.

¹⁴ Адолф Берже. Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүәдир. Лейпциг, 1867.

¹⁵ Һүсејн әфәнди Гајбов. Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүәдир. Дөрд чилдә. РӘФ, I чилд, А—131; II чилд, А—132; III чилд, А—133; IV чилд, А—134.

* Бу нәшрин биринчи чилдиндән кәтирилән ситатларын јери орадача мөтәризадә кәстәрилир (илк рәғәм — чилд, икинчиси — сәһифә). Икинчи чилддән кәтирилән ситатларын јери әсәрин илк нәшри үзрә гејд олунар (илк рәғәм — чилд, икинчиси — һиссә, үчүнчүсү — сәһифә).

** Китаб 128 сәһифәдән ибарәтдир.

мәчмуәдир» мунтәхәбаты жүзә јахын шаири эһатә едирди. Бурада јухарыда көстәриләнләрден элавә Гөвси, Ачиз, Сејид Әзим, Абдулла бәј Аси вә бир чох башгаларынын әсәрләриндән дә нүмунәләр кәтирилмишдир. Гарабағинин мәчмуәсиндә М. П. Вагифи, Берженин китабында М. П. Вагифи вә Г. Закири — ән мәшһур шаирләри әввәлдә вермәк принципи күдүлүрсә, Гаибувун әсәриндә һеч бир гајдаја риајәт олунмур. Оун әсәринин биринчи чилди Закир, икинчи чилди Видади, үчүнчү чилди Ачиз, дөрдүнчү чилди Ваизлә башланыр. Әсәрин тәртибиндә мүәјјән бир принципин көзләнилмәмәси илк бахышдан диггәти чәлб едир. Бә’зән мүәјјән бир шаирин әсәрләри китабын бир нечә чилдиндә верилир. Мәсәлән, Закирин ше’рләри биринчи чилдин 1—186, үчүнчү чилдин 863—867-чи сәһифәләриндә кедир. Бу һәлә әсәрин ағартмасы — сон варианты иди. Ф. Көчәрлинин әлинә исә оун гараламасы — бир чилдлик «Мәчмуә»си¹⁶ дүшмүшдү ки, о даһа ашағы сәвијјәли мә’хәз иди.

Доғма әдәбијјатына аид тәзкирә, мәчмуә вә мунтәхәбатларын бу чүр биртәрәфли, јарымчыг, нагис, системсиз јазылмасы вә тәртиби Көчәрлини Азәрбајчан әдәбијјатыны даһа артыг сәјлә топлајыб низама салмаға вә дөврүн јени елми тәләбләринә мувафиг тәдгиг етмәјә чағырырды.

Ф. Көчәрли «Азәрбајчан әдәбијјаты» үзәриндә ишә башларкән артыг әдәби ирсдән мүәјјән гәдәр материал топламышды. О, Л. Азәр, М. Ј. Гарабағи, А. Берже вә Һ. Гаибувун тәзкирә вә мәчмуәләрини, Фүзули, Гөвси, Ачиз, Нәбати, М. Ф. Ахундов, С. Әзим, М. Талыбов вә башгаларынын чап олунмуш әсәрләрини, әлјазма диванларыны, чәтинликлә дә олса, әлә кәтирә билмишди. Классикләрин тәрчүмеји-һалларыны јазмаг исә олдугча мүрәккәб бир иш иди.

О заман Азәрбајчанда ән гијмәтли әлјазмаларынын, чап китабларынын, гәзет вә журнал комплектләринин әсас гисминин хүсуси әлләрдә, хүсуси китабханаларда сахланылдыгы, тәк-тәк китабхана вә архивләрдә зәнкин коллексијалар олдуғу, нәһајәт, бүтүн бу елми вә әдәби мә’хәзләри әлдә едиб өјрәнмәјин чәтинликләри нәзәрә алынарса, «Азәрбајчан әдәбијјаты» мүәллифинин нә гәдәр ағыр бир шәраитдә ишләдији даһа да ајдынлашар.

¹⁶ Һ. Гаибув. Мәчмуә. РӘФ, С—1091.

Алим һәр һансы бир јазычынын тәрчүмеји-һалына даир мә’лумат топламаг үчүн илк нөвбәдә оун өз китабларына, диванларына мүрачиәт едирди. Лакин әксәр һалларда о, истәдијинә наил ола билмирди. Чүнки бу диванларын чохунда хәттатын, наширин өзү, һәтта «абавү әчдады» белә көстәрилдији һалда, јазычы һаггында бир-ни ки кәлмә дә олсун јазылмырды. Тәдгигатчы көстәрирди ки, «нәдәнсә бизим түрк шүәрасындан бир чоху өз әслү нәсәбләриндән вә һансы заману мөкәнда дүнјаја кәлиб зиндәканлыг етдикләриндән бир әсәр вә нишан гојмајыблар. Бу барәдә һеч олмасса једди жүз сәнә бундан мүгәддәм дүнјаја кәлән фарсларын һәкими-данишмәнди вә шаири-әрчүмәнди Шејх Сә’дијә пејрәвилик едиб, өз әсрү заманларына да бир ишарә етсә идиләр, кифајәт едәрди» (I, 239). Одур ки, тәрчүмеји-һалларын тәртиби үчүн башга мә’хәзләрә мүрачиәт етмәк лазым кәлир. Алим тәзкирәләрдә, мәтбу вә гејри-мәтбу елми китабларда, мәтбуат органларында классик әдәбијјатын ајры-ајры нүмајәндәләри һаггында верилән биографик вә библиографик мә’луматлардан илк мә’хәз кими истифадә едир.

Л. Азәрин «Атәшкәдә»¹⁷, А. Бакыхановун «Күлүстан-Ирәм»¹⁸, И. Шеррин «Всеобшаја историја литературы»¹⁹, Ш. Саминин «Гамусул-ә’лам»²⁰, М. М. Ахундовун «Низами»²¹ китаблары гәдим вә орта әсрләр әдәбијјаты нүмајәндәләрини тәдгиг етмәкдә оун бәләдчиси олур. Ф. Көчәрли Мәһәммәд Чәлалын «Османлы әдәбијјаты нүмунәләри»²² әсәриндән Фүзулинин, Ә. Нәсәнзадәнин «Дәбистан» журналында чап етдирији мөгәләдән²³ Әлишир Нәванин, М. Ј. Гарабағинин «Мәчмуеји-Вагиф вә мүасирини-дикәр» китабынын мүгәддимәсиндән вә Мирзә Чәмалын «Гарабағ тарихи» әсәринин М. М. Хәзани тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш нүсхәсиндән²⁴ М. П. Ва-

¹⁷ Л. Азәр. Атәшкәдә. Бомбеј, Һ. 1277.

¹⁸ Ф. Көчәрли. «Күлүстан-Ирәм»ин рус дилиндә олан нүсхәсиндән истифадә етмишдир (I, 143).

¹⁹ И. Шерр. Всеобщая история литературы. СПб, 1879.

²⁰ Ш. Самин. Гамусул-ә’лам. Дөрд чилдә. Истамбул, Һ. 1306—1316.

²¹ М. М. Ахундов. Низами. Кәңчә, Һ. 1337.

²² Мәһәммәд Чәлал. Османлы әдәбијјаты нүмунәләри. Истамбул, Һ. 1312.

²³ Ә. Нәсәнзадә. Әлишир Нәван. «Дәбистан» журн., 1907, № 3.

²⁴ М. М. Хәзани. Асарул-Чәмал. РӘФ, Б—3336.

гифин, «Күлүстани-Ирәм»дөн А. Бакыхановун, «Кәшкүл» гәзетиндән²⁵ М. Ф. Ахундовун тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат әлдә едир.

Тәдгигатчы тарихи-чоғрафи очеркләр үчүн материаллары исә әсасән «Күлүстани-Ирәм», «Асарул-Чәмал», «Гарабағ тарихи»²⁶, «Асари-Дағыстан»²⁷, «Дәрбәнднамә»²⁸ кими тарихи әсәрләрдән көтүрүр.

Әлбәтгә, чохәсрлик тарихи кечмиши олан әдәбијјатын нүмајәндәләрини тәдгиг етмәк үчүн јухарыда адлары чәкилән мә'хәзләр һәддиндән артыг аз иди. Одур ки, алим о заман Русијада кениш јајылмыш бир үсулдан да истифадә етмәјә башлајыр: дөврүнүн, демәк олар, бүтүн көркәмли Азәрбајчан зијалыларына — јазычылар, шаирләрә, мүәллимләрә, кечмиш әдәби сималарын гоһум-гардашларына мәктуб јазыб, Азәрбајчан әдәбијјаты вә фолклоруна анд билдикләри, ешитдикләри вә көрдүкләрини јазмағы, топламағы вә үмуми ишин хејри үчүн она көндәрмәји онлардан хаһиш едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, «Јүз рус јазычысы» китабынын тәртибчиси В. А. Николски дә әсәрдәки материалларын әксәријјәтини мәнһз бу јолла әлдә едә билмишди²⁹.

Ф. Көчәрли бу үсулла хејли материал топлајыр. Габагчыл зијалылардан Ејнәли бәј Султанов, Мехди бәј һачынки, Рәшид бәј Әфәндијев, Агаәли бәј Насех, Аббас Сәһһәт, Абдулла Шаиг вә башгалары она хејрхаһ ишиндә бөјүк көмәк көстәрирләр. Тәбии ки, Көчәрли материал топлајыб көндәрәнләрин әмәјини һеч дә итирмәмиш, мәктубларында олдуғу кими, «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда да јери кәлдикчә онларын бә'зиләринин адыны һөрмәт вә миннәтдарлыгга чәкмишдир. Әсәрин әввәлиндә исә алим јазмышдыр: «Әшхаси ки, зәһмәт чәкиб мәнә әһвалат чәм едибләр, бојнума бөјүк миннәт гојублар вә милли шаирләримизин әһјасы үчүн һиммәт сәрф едибләр» (I, 68).

Ф. Көчәрли топладығы материаллар әсасында, бу вахта гәдәр Азәрбајчан әдәбијјатына даир тәртиб олу-

²⁵ «Кәшкүл» гәз., 1887, №№ 43, 44, 45.

²⁶ Ахмед бек Джаваншир. О политическом существовании Карабагского ханства с 1747 по 1805 год. «Кавказ» гәз., 1884, №№ 139, 150, 154, 161, 167.

²⁷ И. Әлгәдари. Асари-Дағыстан. Бақы, 1903.

²⁸ М. Ч. Сүпәһри. Дәрбәнднамә. Дәрбәнд, 1891, РӘФ, Б—333.

²⁹ В. А. Никольский. Сто русских писателей, сәһ. 5.

нан әсәрләрдән фәргли олараг, бу әдәбијјатын тарихини елми шәкилдә мејдана чыхарыр. Профессор К. Талыбзадәнин гејд етдији кими, алим «тәзкирәчилијин чәрчивәсини дағыдыб әдәбијјат тарихинин тәдгигинә јени бир истигамәт верир»³⁰.

* * *

Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә анд әсәр јазмаг фикринә «XIX әсрин сонларында»³¹, «һәлә Ирәван кимназијасында мүәллимлик етдији илләрдә [1885—1895-чи илләрдә. — Р. Г. г.]»³² дүшмүшдү. Елә бу илләрдән о, ахтарышлар апарараг Азәрбајчан әдәбијјатына даир әлиһә кечән бөјүклү-кичикли һәр бир мәтбу әсәри, әлјазмасыны, мә'луматы сә'јлә топламаға, тәдгиг едиб өјрәнмәјә башламышды. Алим белә бир мараглы, һәм дә чәтин, мүрәккәб вә мәс'улијјәтли ишә тәшвиғ едән Низами, Физули, Вагиф, Закир, Сејид Әзим вә башга мәшһур классикләри олан бу әдәбијјатын о вахтадәк системли бир һалда өјрәнилмәмәси, онун, мүхтәсәр дә олса, тарихинин јазылмамасы иди. Бунун нәтичәси иди ки, бә'зән һәтта дөврүн көркәмли зијалылары белә дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә мисилсиз әсәрләр вермиш Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында һәгигәтә ујғун олмајан фикирләр ирәли сүрүрдүләр. Мәсәлән, А. Берјенин «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шуәранын әш'арына мәчмуәдир» әсәри васитәсилә Вагиф, Закир, Ашыг Пәри вә б. шаирләрин јарадычылығы илә таныш олан Ејнәли бәј Султанов Ф. Көчәрлинин 1892-чи илдә нәшр етдирдији А. С. Пушкинин «Балыгы вә балыг нағылы»нын тәрчүмәси³³ һаггындакы рәсенсијасында бу тәрчүмә әсәринин мәзијјәт вә нөгсанларындан данышаркән азәрбајчанлылары Вагиф, Закир, Нәбәти вә башгалары тәрәфиндән јарадылмыш «оригинал поезијасы» олдуғу-

³⁰ Камал Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди. Бақы, 1966, сәһ. 257.

³¹ М. Ариф. Әдәбијјат тарихимиз. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. Үч чилдә. I чилд. Бақы, 1960, сәһ. VI.

³² К. Талыбзадә. Фирудин бәј Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи. II чилд. Бақы, 1960, сәһ. 500; Јенә онун. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 434; Бәкир Нәбијев. Фирудин бәј Көчәрли (һәјаты вә јарадычылығы). Бақы, 1963, сәһ. 100.

³³ А. С. Пушкин. Торчу вә балыг. Тәрчүмә едәни: Ф. Көчәрли. Ирәван, 1892, 12 сәһ.

ну гејд етдији हालда, сәһв олараг куја «әсл мә'нада әдә-бијјаты» олмадыгыны иддиа едирди³⁴.

Бир тәрәфдән гардаш халгларын өз әдибләринин тарихи хидмәтләрини тәгдир едәрәк әсәрләрини дәфәләрлә чап етдикләрини, онларын јубилејләрини бајрам кими кечирдикләрини көрән, дикәр тәрәфдән исә зәнкин догма-әдәбијјат һаггында белә јазыларла растлашан Көчәрли фикрә далараг өз-өзүнә суаллар верирди: «Аја, биз Азәрбајчан түркләринин Серетелиләри вә Чавчавад-зеләри олмајыбдырмы? Бизим милли шаирләримиз әрсә-ји-дүнијаја кәлмәјибдырмы? Аја, бизләр белә мөһтәрәм шәхсләрин вүчудундан мәһрумму галмышы?»³⁵. Јахуд: «аја, ...биз дә өз әдибләримизин шан вә шәрафәтини, гәдрү гижмәтини дәрк едәчәјикми?»³⁶.

Ф. Көчәрли ону дүшүндүрүб нараһат едән белә суал-лара мәһз тәдгигат нәтичәсиндә чаваб тапыр. Она бир-дәфәлик ајдын олур ки, «бизим дә чох бөјүк, мүгтәдир вә хоштәб' милли шаирләримиз олубдур вә лакин, мәәт-тәәссүф, онларын гәдрү гижмәти нә өз вахтларында вә нә бу һалда [XX әсрин әввәлләриндә. — Р. Г. г.] билинмә-јибдир»³⁷.

Бу сөзләри јалныз өз елми амалыны һәјата кечирмәк-дә чәтинликләрә раст кәлән бир әдәбијјат тарихчисинин шикајәтләри кими гижмәтләндирмәк садәләвһлүк олар-ды. Мәсәлә онда иди ки, «шан вә шәрафәтимизә, вәтән вә милләтимизин сәрәфразлығына сәбәб олан, дилимиз вә әдәбијјатымыза рәвнәг верән» Азәрбајчан јазычыла-рынын ирсинә Көчәрли тәкчә бир милли тарихи сәрвәт кими бахмыр, ону өз дөврү, өз һәмвәтәнләри үчүн бөјүк идеја-естетик тәрбијә, ичтимаи-мәдәни тәрәгги васитәси һесап едирди: «Һәркаһ Вагиф вә Видади кими мәшһур шаирләр өзкә милләтләрин арасында зүһур етмиш олса идиләр, бишүбһә, индијә кими онларын асарү эш'ары дәфәат илә чапдан чыхыб әбнаји-милләт ичиндә јайыл-мышды. Онларын гәбирләри үстүндә нишанкаһ гојул-мушду вә вәфатларынын әлли вә јүз сәнәлик јубилеји — јөвми-алиси артыг чәлал вә тәнтәнә илә јад олун-мушду.

Амма бизим түркләрдә бу һиссијат вә гәдршү-

³⁴ Э. С-вь. [Эйналы бек Султанов]. Библиография. «Новоје обоз-реније» гәз., 31 январ 1892, № 2788.

³⁵ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 175.

³⁶ Јенә орада, сәһ. 213.

³⁷ Јенә орада, сәһ. 175.

наслыг јохдур. Шан вә шәрафәтимизә, вәтән вә мил-ләтимизин сәрәфразлығына сәбәб олан, дилимиз вә әдәбијјатымыза рәвнәг верән әзиз вә мөһтәрәм вүчуд-ларын гәдр вә мәнзиләтини билмирик вә онларын асари-күзидәләри илә ифтихар етмирик. Әзбәс ки, авамыг вә авамлығымыздан миллијјәт һисси бизләрдә ајылмајыб-дыр, вәтәнимизин, дилимизин вә әдәбијјатымызын гәд-рини билмирик» (I, 214). Бунунла белә узагкөрән алимә тәсәлли верән зәнкин әдәби ирсин јаваш-јаваш үзә чых-магы вә бир дә онун ишыглы кәләчәјә бөјүк инамы иди. О инанырды ки, бир күн кәләчәк, халгын «зирәк вә гәдр-шүнас балалары» Азәрбајчан јазычыларынын әсәрлә-рини үзә чыхарыб өјрәнәчәкләр, о заман кәнчлик «онла-рын шан вә шөһрәтини уча мәгама галхызарлар вә унудулмуш әсәрләрини интишар етмәклә адларыны зиндә-гыларлар. Чүнки бизим шүәра чисмән өлүб фәвт олуб-ларса да, руһән вә мә'нән һалак олмајыблар». «Фарсларын Сәдиси вә Һафизи дири галан кими, биз-ләрин дә Закири вә Сејиди, Нәбатиси, Салики, Арифиди, Камисн кәрәкдир дири галсынлар» (II, I, 35).

Әлбәттә, бу сөзләри јазмагла Көчәрли бөјүк елми, мәдәни әһәмийјәти олан бу иши өзкәләрин, јалныз кәлә-чәк нәслин өһдәсинә гојмаг фикриндә дејилди. О, сөзү илә иши дүз кәлән шәхсијјәт олдуғу үчүн илк нөвбдә өзү бу истигамәтдә көркин, сәмәрәли фәалијјәтә баш-ламышды.

Топладыгы илк материаллар әсасында Көчәрли әв-вәлчә 1895-чи илин орталарында «Татарскије комедии» силсилә мәғаләләрини чап етдирир. 1903-чү илин икинчи јарысында исә «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» китабчасы чыхыр. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихчилији саһәсиндә јазылмыш бу илк әсәр мүтәрәгги зијалылар тәрәфиндән бөјүк мараг вә севинчлә гаршыланыр. Онун мүәллифинә достларындан, танышларындан, әдәбијјат һәвәскарларындан чохлу тәбрик мәктублары, телеграм-лары кәлир³⁸.

Әсәрин рус дилиндә јазылмасы онун даһа кениш ја-јылмасына, шөһрәт газанмасына сәбәб олмушду. Өлкә-нин чох јериндән сифаришләр кәлирди. Полшадан Кө-

³⁸ Ф. Ағазадә [Шәргли]. Фиридун бәј Көчәрлинин биографи-јасы. Низами адына Әдәбијјат Институтунун елми әрхиви, ичә 50 сәһ. 31.

чәрлијә һәмнин әсәри алмаг арзусунда оланларын үнванлары илә бәрәбәр бөјүк бир сијаһысы көндәрилмишди³⁹. Китабы Омскда әлдә едиб охујан Мәһәммәдов фамилијалы бир нәфәр 1903-чү илдә мүәллифә јазмышды: «Сизи инандырырам ки, Русијанын мүсәлманлары Сизин бу әсәриниз чыхмајынча Азәрбајчан әдәбијјатындан һеч нә билмәздиләр»⁴⁰.

«Шәрғи-Рус», «Каспи», «Тәрчүман» вә «Тифлисски листок» гәзетләриндә китабын ғыса мәзмунуну верән вә мүәллифин Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани јарадычылығыны дүзкүн гижмәтләндирдијини тәсдиг едән ресензија вә ғыса хәбәрләр дәрч олунмушдур⁴¹. «Тифлисски листок» гәзетиндәки ресензијада дејилрди ки, мүасир охучунун бөјүк әксәријјәтинә Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында «...һеч бир шеј мә'лум дејилдир. Оунула анчаг бә'зи мүтәхәссисләр танышдырлар. Буна көрә дә бир нәчә күн әввәл һаггында мүхтәсәр мә'лумат вердијимиз Ф. Көчәрлинин јеничә чыхмыш, азәрбајчанлыларын әдәбијјатына һәср олунан китабчасы хүсуси маһраг ојадыр»⁴².

Ф. Көчәрлинин әввәлчә «Кавказски вестник» мәчмуәсиндә⁴³ нәшр олунмуш һәмнин әсәринин китабча шәклиндә чап етдирилмәсини алғышлајан, оун әһәмијјәти илә јанашы бә'зи нөгсанларыны да көстәрән «Каспи» гәзети исә, алими бу тәдгигат ишини давам етдирәрәк бүтүн Азәрбајчан әдәбијјатыны әһатә едән әсәр јазмаға чагырыр вә һәм дә халға белә бир хидмәти доғма әдәбијјатыны дәриндән билән, севән, тәблиг едән Көчәрли кими зијалыја борч билирди: «Бу китабы [«Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты»ны. — Р. Г. г.] охујаркән гаршыја чыхан бир чох мәсәләләри о [Ф. Көчәрли. — Р. Г. г.], чаваб-

сыз гојмушдур. [...] Бунула белә чәнаб Көчәрлијә гаршы чох да тәләбкар олмајаг. «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты»ны тәртиб етмәкдә о, илк тәчрүбә апармышдыр ки, буна көрә чох сағ олсун. Үмидварыг ки, әртибчи бу тәчрүбәси илә кифәјәтләnmәјәчәк вә доғма әдәбијјатына даир һазыркы ичмалы үзәриндә ишләјәчәкдир»⁴⁴.

Әсәрин Азәрбајчан дилиндә јазылмасыны арзулајанлар да чох иди. Рәшид бәј Әфәндијев «Шәрғи-Рус» гәзетиндә дәрч етдирдији ресензијасында јазырды ки, һәмнин мәчмуә Азәрбајчан дилиндә даһа фајдалы, даһа лазымлы оларды⁴⁵. Бу фикрә Ф. Ағазадәдә дә раст кәлирик: «Һәр јандан мәктублар јағдырылырды ки, бу әсәр икинчи дәфә түрк дилиндә вә даһа мүфәссәл чап етдирилсин»⁴⁶. О заман Одессада тәһсил алан Н. Нәриманов мәктубларынын бириндә тәләбә јолдашларынын вә өзүнүн арзусуну Ф. Көчәрлијә белә билдирмишди: «Сизин бу китабчаныз бүтүн түрк тәләбәләринин хошуна кәлди. Тәләбәләр билирләр ки, Сизин даһа чох материалларыныз вар, бунлары Сиз түркчә чап етдирмәк хәјалындасыныз, она көрә шад олдулар вә бунун түркчәсини чапда көрмәк арзусундадырлар»⁴⁷. Көчәрли һәмчинин Султан Мәчид Гәнизадә вә башгаларындан да һәмнин мәзмунда мәктублар алмышды⁴⁸.

Чох марағлыдыр ки, Көчәрлинин илк китабчасы чап олунандан сонра бир сыра әдәбијјат һәвәскарларында белә бир ишә киришмәјә һәвәс ојанмышды. О заман ти-чарәтлә мәшғул олан, сонралар исә Көчәрлинин гәләм досту Салман Мүмтазы (1884—1941) әдәбијјатшүнаслыға тәшвиг едән амилләрдән бири, еһтимал ки, бу әсәр олмушду. Азәрбајчан әдәбијјатынын топланылмасы вә нәшриндә мәтншүнас-алим кими бөјүк хидмәтләри олмуш Мүмтазын елми фәалијјәтә башламасынын тәхминән Көчәрлинин илк китабынын чапдан чыхмасы илә бир вахта дүшмәси, јәгин ки, тәсадүфи дејилдир. һәмнин дөврү Мүмтаз сонралар «Сабир һаггында хатирәләр»индә јад едәрәк јазырды: «Мән 1903-чү илин сон јарысында етибарән [курсив бизимдир — Р. Г. г.] Азәрбајчанын

³⁹ Азәрбајчан классик јазычы вә шаирләринин ајры-ајры әсәрләринин сијаһысы. РӘФ, арх. 24, Г—1(15), инв. 17953.

⁴⁰ Ф. Ағазадәдә. Көстәрилән јазысы, сәһ. 31.

⁴¹ Рәшид бәј Әфәндијев. Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты. «Шәрғи-Рус» гәз., 29 октјабр 1903, № 89; Литература азербейджанских татар. «Каспи» гәз., 31 октјабр 1903, № 234; «Азәрбајчан әдәбијјаты. «Тәрчүман» гәз., 17 нојабр 1903, № 46; Литература азербейджанских татар. «Тифлисски листок» гәз., 16 декабр 1903, № 289.

⁴² Ситат К. Талыбзадәнин «XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» китабындан көтүрүлмүшдүр (сәһ. 56.).

⁴³ Ф. Кочарлинский Литература азербейджанских татар. «Кавказски вестник» журн., 1901, № 5.

⁴⁴ «Каспи» гәз., 31 октјабр 1903, № 234.

⁴⁵ Рәшид бәј Әфәндијев. Көстәрилән мәғаләси.

⁴⁶ Ф. Ағазадәдә. Көстәрилән јазысы, сәһ. 29.

⁴⁷ Јенә орада, сәһ. 31.

⁴⁸ Јенә орада.

мүстәгил дил вә әдәбијјатыны мејдана чыхармаг үчүн материал вә мә'лумат топлајырдым»⁴⁹.

Илк имтаһандан мүвәфғәгәјјәтлә чыхан Көчәрли халгын она олан инам вә е'тимадыны доғрултмаг, өзүнүн чожданкы фикрини һәјата кечирмәк үчүн әдәбијјат тарихчилији сәһәсиндәки тәдгигатыны илдән-илә кениш-ләндирир вә ана дилиндә јени, самбаллы бир әсәр үзәриндә ишләјир.

Кәркин әмәк вә кениш тәдгигат нәтичәсиндә о, 1908-чи илдә әсәрин илк вариантыны јазыб гуртарыр⁵⁰. Бундан хәбәр тутан «Закавказскоје обозреније» гәзети һәмин әламәтдар һадисәни өз охучуларына хәбәр вериб јазырды ки, мәшһур әдәбијјатшүнас Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатына даир «ири һәчмли әсәрини јазыб гуртар-мышдыр. Бу китаб мәзмунуна көрә јеканәдир». Мүәллиф Азәрбајчан дилиндә јаздығы бу әсәр үзәриндә «узун илләр ишләмиш вә индијә кими һеч кәсә мә'лум олмајан материаллар топлаја билмишди»⁵¹. Ејни заманда гәзет өз тәәсүфүнү кизләтмәјәрәк гејд едирди ки, «Ф. Көчәр-линин мадди вәсаити олмадығы үчүн бу чох гијмәтли әсәрин чапы, ола билсин ки, узун илләр ләнкијәчәкди»⁵².

Әсәрини китаб һалында бурахдырмагда бөјүк чәтин-ликләрә раст кәлән алим өз ишини битмиш һесаб етмәјиб, мәтн үзәриндә бир нечә ил дә ишләјир, ону тәкмилләш-дирир. Бу дөврдә о, ејни заманда, Азәрбајчанын ајры-ајры шәһәр вә кәндләриндә мүһазирәләр охујараг халгы өз доғма әдәбијјаты илә әјани таныш етмәклә дә мәшғул олур. Вахтилә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир системли бир әсәрин јохлуғундан шикајәтләнән Е. Сул-танов алимин 1908-чи илин јайында Диличан јајлағында охудуғу үч мүһазирәсини динләдикдән сонра «Тәрәгги» гәзетиндә өз кечмиш сәһвләриндән әл чәкдијини е'тираф етмишди. О јазырды ки, бу вахта гәдәр бизләр о фикирдә идик ки, Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләри «кечмиш әсрләрин гаранлығында итиб-батыбдыр вә ону тапыб, тәртиб едиб, тарих низамына миндирмәк гејри-мүмкүн-

⁴⁹ С. Мүмтаз. Сабир һаггында хатирәләр. Азәрб.ССР Мәр-кәзи Дөвләт әдәбијјат вә инчәсәнәт архиви, ф. 162, с. 1, в. 65.

⁵⁰ Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 101; К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәғгиди, сәһ. 405.

⁵¹ Новые книги. «Закавказскоје обозреније» гәз., 28 октјабр 1908, № 36.

⁵² Јенә орада.

дүр. Амма инди, Фиридун бәјин үч лексијасындан [...] сонра бөјлә фикир чаш олмасы мә'лум олду. Өз вахтында түрк гардашларымызын галанлары дәхи шәккдән чы-харлар. Чох чәкмәз ки, бизим әдәбијјат тарихи дири-ләр»⁵³.

Ф. Көчәрли бу чүр мүһазирәләри илә һарада, һансы аудиторијада, һансы милләтин нүмајәндәләри арасында чыхыш едир-етсин, мәчлис иштиракчылары ону бөјүк диггәт, мараг вә разылыгла динләјирдиләр. 1911-чи илин февралында Бақыда рус-Азәрбајчан мәктәбләри мүәл-лимләри үчүн тәшкил едилмиш курсларын мәшғәләси мү-әллимләрин хаһиши илә бир күн узадылмыш вә Көчәрли орада Азәрбајчан әдәбијјатындан мүһазирә охумушду. «Каспи» гәзети јазырды ки, алимин өз мүһазирәсиндә һәјаты вә јарадычылығы һаггында данышдығы «шанр-ләрин әксәријјәти иштирак едәнләрин чохуна таныш де-јилди. Аудиторија мүһазирәни чох мәмнунијјәтлә дин-ләди»⁵⁴. Көчәрли өзү дә досту А. Шаигә мәктубунда мүәллимләрин ону бөјүк һәвәслә, разылыгла динләдик-ләрини хәбәр вермишди⁵⁵.

Демәлијик ки, Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатындан мүһазирәләр охумаг үчүн ичәзәни чох чәтинликлә алыр-ды; учгарларда габагчыл мәдәни тәшәбүсләри боған чар һаким даирәләри чох вахт онун хаһишләрини рәдд едирди. 1912-чи илин јанварында о јенә А. Шаигә үрәк ағрысы илә јазырды: «...бизим бу әсри-шумда ағзыны ачыб ики кәлмә сөз данышмаға да изи вермирләр. Мә-ним гәсдим бу иди ки, әввәлчә Кәнчәјә кедиб орада бир-ики лексија охујуб, орадан Бақыја азим олам. Амма Тифлиسدә мәсләһәт олулмады. Мән дәхи киријиб фәра-ғат отурдум. Көрәк, бир вахт олар бизим дә ағзымыз ачылар, дәрдимизи ачыг сөјләјә биләрик»⁵⁶.

Алимин Азәрбајчан әдәбијјатыны өз доғма халгы арасында тәблиғ етмәси сәмәрәсиз галмырды. Кетдикчә

⁵³ Е. С. [Ејнәли бәј Султанов]. Диличандан. «Тәрәгги» гәз., 14 август 1908, № 30.

⁵⁴ Из жизни и прессы мусульман. «Каспи» гәз., 19 феврал 1911, № 40.

⁵⁵ Ф. Көчәрлинин А. Шаигә 10 октјабр 1911-чи ил тарихли мәк-тубу. РӘФ, арх. 39, т — 13(88). РӘФ-дә Көчәрлинин Шаигә мәктуб-лары ејни шифрә алтында сахланылдығы үчүн бундан сонра онла-рын анчаг јазылма тарихи көстәриләчәкди.

⁵⁶ Јенә онун А. Шаигә 8 јанвар 1912-чи ил тарихли мәктубу. Азәрб. ССР ЕА Тарих музеји, кл.—7058, ф. е. н. 2059.

онун сәсинә сәс верәнләр, башладығы ишә гошуланлар мејдана чыхырды. Бу бахымдан «Рәһбәр» журналынын һәмни јолда атдығы аддым, мәнһуд чәһәтләринә бахма-јараг, тәгдирәлајигдир. Әдәбијјатымызын тәблиғинә журнал бу сөzlәрлә башламышды: «Азәрбајчан түрклә-ринин әдәбијјаты јохдур!» Биз һаһымыз бу тәсәвүрдә-јик. Доғрудур ки, Азәрбајчан түркләринин Сәдиси, һа-физи, Шекспири [...] јохдур, амма Вағиф, Видади, Нәба-ти, Сејид Ширвани вә чоһ-чоһ бунлар кими шаирләримиз вар ки, һәр бир милләт олур-олсун онларла фәһр едә биләр. Иш бундадыр ки, бу шаирләримизин нә әсәрлә-риндән вә нә дә мәсләкләриндән хәбәримиз вар. Бичарә шаирләримиз өз әсрләриндә бир пара наданларын мә-зәммәт вә сәрзәнишләринә тәһәммүл едиб, јүз мин хуна-бәләр илә јаздығлары көзәл әсәрләри гојуб кедибләр, бу әсәрләр исә орда-бурда дағыныг вә күн-күндән мәнһ-олмагдадырлар. Пәс, бизә лаһымдыр ки, кечмиш шаир-ләримизин о әсәрләрини әһја едәк, сонра јаваш-јаваш әдәбијјатымызын зәманәјә мувафиг сәрвәтләnmәсинә чалышаг. Буна көрә «Рәһбәр»ин илк нөмрәсиндән Кө-чәрли Фиридун бәјин «Әдәбијјатымыза даир» мәғаләси илә бу ишә шүрү едирик»⁵⁷.

Чәмиси беш нөмрәси чыхмыш һәмни әдәби-педагожи журналын дөрд нөмрәсиндә Азәрбајчан әдәбијјатына даир јазылар верилмишди ки, онун да үчүнү — «Сејид Әбүлғасым Нәбати»⁵⁸, «Әдәбијјатымыза даир»⁵⁹, вә «Молла Вәли Видади вә онун тәрчүмеји-һалы»⁶⁰ очеркля-рини Көчәрли јазмышды. Мугајисә көстәрир ки, бу очерк-ләр мүүллифин һазыр китабынын ајры-ајры бәһсләринин журнал вариантыдыр.

Бу дөврдә һәмчинин башга мәтбуат органларында да әдәби ирсимизин тәдгигинә даир ајры-ајры мүүллифля-рин мәғаләләри, полемикаја сәбәб олан јазылары дәрч едилир⁶¹. «Иршад» гәзетиндә «Салик» тәхәллүслү шай-

⁵⁷ «Рәһбәр» журн., 1906, № 1.

⁵⁸ Јенә орада.

⁵⁹ Јенә орада, 1906, № 2. Мәғаләдә М. В. Видади, М. П. Вағиф вә Г. Закирин «Дурналар» ше'рләриндән бәһс олунур.

⁶⁰ Јенә орада, 1907, № 5.

⁶¹ А. Сур. Фүзулијә бир нәзәр. «Фүзүзат» журн., 1907, №№ 30, 31; Әлискәндәр. Сејид Әзим Ширвани. «Дәбистан» журн., 1906, №№ 11, 12, 13; М. М. Ахундзадә. Шејх Низами. «Тәрәгги» гәз., 12 јанвар, 1909, № 9; Мүәллим Аббасгулу. Фүзули. «Мәктәб» журн., 1915, № 4 вә с. вә и. а.

рин «Көнлүм гүшу кејиб јенә матәм либасыны» баш-лығы сәксән мисралыг ше'риди чап етдириб, онун ким вә һаралы олдуғуну өјрәнмәк истәјән Мухтар бәј Нәсир-бәјова «Идарәдән» верилмиш сәһни чаваба⁶² Газахдан «А. Ф.» имзасы илә едилән е'тираздан доғмуш мубаһи-сәни⁶³ Көчәрли һәлл етмишди. О, елми сурәтдә сүбута јетирмишди ки, көстәрилән ше'р нахчыванлы мүасир шаир Расизадә Саликинди (Һүсејн Чавидин) вә ону XIX әср Газах шаири Казым аға Салик илә гарышдыр-маг чидди сәһвдир⁶⁴.

Азәрбајчан әдәбијјатынын өјрәнилмәсиндә гираәт дәрсликләри јазан вә ја тәртиб едән мүүллифләрин тәш-вигедичи ролу хүсуеи гејд олунмалыдыр. Бу мәгсәдлә дә тез-тез Көчәрлијә мүрачиәт едилирди. Онун јазыла-рындан чоһ истифадә олунурду. А. Шаигин «Күлзар» китабындакы «Мирзә Фәтәли Ахундовун тәрчүмеји-һалы»⁶⁵, Ф. Ағазадәнин тәртиб етдији «Әдәбијјат мәч-мүәси» дәрслијиндәки «Сејид Әбүлғасым Нәбати»⁶⁶ очерклярини о јазмышды.

Ф. Көчәрлинин Шаигә јаздығы бир мәктубдан ајдын олур ки, техника хәта үзүндән «Күлзар»да «Мирзә Фә-тәли Ахундовун тәрчүмеји-һалы» очеркинин сонунда Көчәрлинин ады кетмәдији үчүн Шаиг мәктуб васитәсилә үзрхаһлыг етмиш, китабын икинчи нәшри үчүн ондан јени материаллар истәмишдир⁶⁷. Башга бир мәктубунда исә Көчәрли Шаигә јазмышды: «Күлзар»ын икинчи чапы үчүн истәдијиниз мә'луматы көндәрмәкдә музәјигә јох-дур. Амма мән истәрдим ки, һәгирин әсәриндән даһа да зијадә мә'лумат әхз едә идиниз. Бунун үчүн лаһымдыр әсәрин чапдан чыхмағыны көзләмәк... Әкәр Сиз «Күл-зар»ы бу јахын вахтда чапа вермәк истәјирсинизсә, онда Молла Вәли Видадинин тәрчүмеји-һалыны [...] гуллу-ғунуза көндәрәрәм»⁶⁸. Шаиг «Күлзар»ын јени нәшри үчүн һазырлыг көрмәсинә бахмајараг, ону икинчи дәфә чап етдирмәјә мүвәффәг ола билмәмишдир.

⁶² «Иршад» гәз., 9 феврал 1908, № 17.

⁶³ Јенә орада, 21 феврал 1908, № 22.

⁶⁴ Ф. Көчәрли. Газах шаири Казым аға «Салик» тәхәллүсүн барәсиндә бир пара мә'лумат. Јенә орада, 8 март 1908, № 29.

⁶⁵ А. Шаиг. Күлзар. Бақы, 1912, сәһ. 181—183.

⁶⁶ Ф. Ағазадә. Әдәбијјат мәчмүәси. Бақы, 1912, сәһ. 99—100.

⁶⁷ К. Талыбзадә. Фиридун бәј Көчәрлинин Абдулла Шаигә мәктублары. «Азәрбајчан» журн., 1967, № 6.

⁶⁸ Ф. Көчәрлинин А. Шаигә 6 март 1917-чи ил тарихли мәктубу.

Нəһажət, 1911-чи илин əввəллəриндə Кəчəрли əсəрин сон вариантыны ишлəјиб гуртары⁶⁹. Бүтүн Азəрбajчан əдəбијјатыны əһатə едэн бу əсəри бурахдырмаг үчүн о елə һəмин вахтларда «Нəшри-маариф» чəмијјəтинə мурачиəт едир. Əввəлчə чəмијјəтин сəдри милјончу зијалы Иса бəј Ашурбəјов əсəри өз хəрчинə чап етмəји бојнуна кəтүрүр⁷⁰. Лакин о, «əһдинə вəфа вə сөзүнə эмəl етмəјиб», мұхтəлиф бəһанəлəрлə əсəрин чапыны илдэн-илə дала атыр⁷¹.

«Нəшри-маариф» чəмијјəтиндэн үмиди кəсилэн Кəчəрли əсəри о заман Кијевдə тəһсилдə олан јазычы Јусиф Вəзир Чəмэнзəминлијə кəндəрəрək онун васитəсилə һиссə-һиссə чап етдирмək фикринə дүшүр⁷². Чүнки о заман Кијев университетиндə охујан азəрбajчанлы тəлəбəлэр Јусиф Вəзирин башчылығы илə Русија мүсəлманлары үчүн елми, əдəби, күтлəви китабчалар нəшр етмəјə башламышдылар⁷³. Лакин ајдындыр ки, онлар ири һəчмли бир китабы чап етдирмək имканына малик олмадыгларына кəрə, чох бəјүк етирам бəслəдиклəri алимин хаһишинə дə эмəl едə билмəздилэр.

1914-чү илдə икинчи бир чəмијјəт — Бакыдакы «Ничат» маариф чəмијјəти əсəри нəшр етмək нијјəтиндə олдуғуну мұəллифə билдирир⁷⁴. Кəчəрли һəмин илин сент-јабрында Бакыја кəлиб, бу чəмијјəтлə əсəрин чапы үчүн мұғавилə бағламагы гəрара алыр. Лакин биринчи дүнја мұһарибəsi башландығындан вə һəм дə «Нəшри-маариф» алимин «кəзүнү горхутдуғундан», о, бир мүддəт өз фикриндэн əл чəкир⁷⁵.

1915-чи илин апрелиндə Кəчəрли јенə Бакыја кə-

⁶⁹ Р. Гəнбəр гызы. Ф. Кəчəрлинин «Азəрбajчан əдəбијјаты тарихи материаллары» əсəринин јазылмасы вə нəшри тарихиндэн. Азəрб.ССР ЕА Хəбэрлəri. Əдəбијјат, дил вə инчəсэнəт серијасы. 1976, № 4.

⁷⁰ Из жизни и прессы мусульман. «Каспи» гəз., 19 феврал 1911, № 40.

⁷¹ Ф. Кəчəрлинин А. Шаигə 10 октјабр 1911-чи ил тарихли мəkтубу.

⁷² Јенə онун Ј. В. Чəмэнзəминлијə 17 март 1913-чү ил тарихли мəkтубу. РЭФ, арх. 26, Г—13 (270).

⁷³ Бах: Азəрбajчан китабы. Библиографија. Үч чилддə. I чилд, Бакы, 1963, сəһ. 140.

⁷⁴ Ф. Кəчəрлинин А. Шаигə 12 нојабр 1914-чү ил тарихли мəkтубу.

⁷⁵ Јенə орада.

лир⁷⁶. Əсəрин чапы илə əлагəдар «Ничат» чəмијјəти идарəсиндə онун иштиракы илə јығынчaг кечирилир вə орада «Азəрбajчан əдəбијјаты»нын бəзи һиссəлəri охунуб бəјəнилир. Идарə китабын нəшрини гəбул едэрək шəртнамə һазырлајыр вə мəсəлəнин «Ничат»ын үмүми ичласында музакирə олунуб тəсдиг едилмəсини вə бундан сонра əсəрин нəшринə башланылмасыны гəрара алыр⁷⁷. Гəзетлəрдə бу бəрəдə хəбэрлэр дəрч едилир⁷⁸. «Игбал» гəзетиндəки хəбəрдə севинч һисси илə дејилирди: «Охучуларымыз мəһтəрəм мұəллиминимиз Фиридун бəј Кəчəрли чəнабларынын чохдан бəri Гафгасија шаирлəri илə мұһəррирлəринин тəрчүмєји-һалыны чаме бир əсəр вүчүдə кəтирмəkдə олдуғларыны билирлэр. Чохдан бəri тəбдэн чыхмасы интизар олунан бу əсəрин «Ничат» маариф чəмијјəти тəрəфиндэн сатын алыныб да, јахында тəбə верилəчəји ешидилмишдир».

Ф. Кəчəрлинин бундан əввəl дудуғу кими, «Ничат» чəмијјəти əсəрин чапыны букүн-сабаһа салыб каһ мұһарибəни, каһ да кағызын баһалығыны бəһанə кəтирир⁷⁹. Бу сүрүндүрмəчиликдэн зинһара кəлмиш алим өз кəдəрини, мəјуслуғуну досту А. Шаиглə бөлүшдүрүрдү: «...Мəним əсəрлəримин чапы јенə дə тəхирə дүшдү. Нечə вахт бундан мүгəддэм Мейди бəј Һачыбабəбəјовдан* бир мəkтуб алдым. Јазмышды ки, бу һалда кағыз баһа гијмэтə сатылмаға кəрə, китабларын чапы давадан сонраја галды. Бу да мəним ишлəримин кəтирмəдијиндэнди. Нə вахт дава гуртарачаг, сүлһ олуначаг вə кағызын гијмəти учулашачагдыр? Бунлар дүзəлдикдэн сонра «Ничат»ын фикри вə тəдбири нəјə мүбəддəl олачагдыр?»⁸⁰ Бир нечə ајдан сонра о, јенə бу һагда јазырды: «Иншааллаһ мұһарибə гуртаран кими əввəлинчи чилдин чапына шүрү' едəчəјəm. Гарабаг нүчəбасындан бир нəфэр китабларын

⁷⁶ Гафгасија түрк əдəбијјаты тарихи. «Игбал» гəз., 23 апрел 1915, № 920.

⁷⁷ Фиридун бəј Кəчəрли. «Бəсирəт» гəз., 2 мај 1915, № 43.

⁷⁸ Гафгасија түрк əдəбијјаты тарихи. «Игбал» гəз., 23 апрел 1915, № 920; Из жизни и прессы мусульман. «Каспи» гəз., 30 апрел 1915; «Кавказскоје слово», гəз., 3 мај 1915, № 99.

⁷⁹ Ф. Кəчəрлинин А. Шаигə 7 сентјабр 1916-чы ил тарихли мəkтубу.

* «Ничат» маариф чəмијјəтинин сəдр мұавинни. Чəмијјəтин сəдри Муртəза Мухтаров иди.

⁸⁰ Ф. Кəчəрлинин А. Шаигə 7 сентјабр 1916-чы ил тарихли мəkтубу.

чапы үчүн нә гәдәр кағыз лазым олса, өз өһдәсинә көтүрүр. Белә үмиди-нәвид верәнләр чох олубдур. Көрәк бунун ахыры нечә олачагдыр»⁸¹.

«...Бу зәһмәтләримин [оху: китабларымын. — Р. Г. г.] чап олунмасындан мәним нијјәтим пул газанмаг дејил, анчаг әдәбијјатымыза чүз'и бир хидмәт етмәкдир»⁸² — дејән товазекар, вәтәнпәрвәр алимин узун илләрдән бәри бөјүк зәһмәт вә чәтинликлә јазыб јаратдығы әсәрини чап етдирә билмәмәси тәрәггипәрвәр Азәрбајчан зијалыларыны чох дүшүндүрүрдү. Лакин мүүллифә көмәк етмәк истәјән бу зијалыларын әксәријјәтинин бөјүк бир дәрди варды ки, о да «Закавказскоје обозреније» гәзетиндә чох јахшы шәрһ едилмишди: «Вообще приходится констатировать, что у некоторых представителей мусульманской интеллигенции нет недостатка в желании работать для родного народа, но зато всегда ощущается недостаток у них в материальных средствах, так необходимых в наше время»⁸³.

Тәрәггипәрвәр зијалыларын күчү һәләлик анчаг өз арзу вә истәкләрини мәтбуат сәһифәләриндә халга јетирмәјә чатырды. Мисал үчүн, А. Сәһһәт 1916-чы илин февралында јазырды: «...Фиридун бәј Көчәрли чәнабларынын Гафгаз әдәбијјатына даир чәм етдији мәчмүә нечә сәнәләрдән бәри чәмијјәтләримизин әлиндә базичә олараг галмышдыр. Биз кәндимиз өјлә әсәрләрә гәдр-гијмәт вермәјиб, нәшринә һиммәт көстәрмирик вә бөјлә мүүллифләри тәрғиб вә тәшвиғ етмирик, бир даһа јени мүүллифләр јени-јени әсәрләр јазмаға һәвәс едәрми? Һаша вә кәлла! Бөјлә олдугда саирин бизи нерәдән биллиб вә нә илә таныјачагдыр? Јахуд лисан вә әдәбијјатымызы мәктәбләрдә охумаг үчүн вар гүввәмизлә чалышмасаг, өвладымыз онлары насыл биләр?»⁸⁴ Ејни шикајәт мотивинә С. Мүмтазын мәғаләсиндә раст кәлирик: «Бөјүк бәрәдәрим Фиридун бәј Көчәрли чәнабларынын «Азәрбајчан тарихи-әдәбијјаты»ны тоз-торпаг басмагдадыр»⁸⁵. Ә. Гәмкүсарын чап етдирдији бир хәбәрдә дејилирди ки,

⁸¹ Ф. Көчәрлинин А. Шаигә 6 март 1917-чи ил тарихли мәктубу.

⁸² Јенә онун А. Шаигә 12 појабр 1914-чү ил тарихли мәктубу.

⁸³ «Закавказскоје обозреније» гәз., 28 октјабр 1908, № 36.

⁸⁴ А. Сәһһәт. Мәктәбләрдә ана дили. «Ачыг сөз» гәз., 22 феврал 1916, № 117.

⁸⁵ Салмай Мәһәммәдәмин оғлу. «Мүһакимәтүл-лүғә-тејя». «Ачыг сөз» гәз., 20 ијун 1917, № 502.

«мөһтәрәм әдибимиз Фиридун бәј Көчәрли ијирми илләрдә зәһмәт чәкиб топладығы «Тарихи-әдәбијјати-Азәрбајчан» китабыны он илләрдир чап едә билмир»⁸⁶. Нәһајәт, Ј. В. Чәмәнзәмийли алимин әдәбијјатшүнаслыг сәһәсиндәки хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: «Әдәбијјатымызы мүнтәзәм бир шәклә салмаг вә үмумә танытмаг әһәмијјәтли мәсәләләрдәндир. Бу јолда ијирми илдән бәри чалышмасы илә вә әдәбијјатымызы низама салмасы илә мәшһур — Фиридун бәј Көчәрлидир.

Фиридун бәј ән мүгтәдир, ән севкили әдибләримиздән биридир. Бу шәхс әдәбијјат тарихимизи јазмаг илә бүтүн кечмишимизи дирилтди, шаирләримизин үлви руһларыны чанландырды вә һәјати-фикријјәмизи тәбии јолуна салды.

Чох һејф ки, Фиридун бәј һәзрәтләринин чох аз әсәрләри охучулара мал олду. Ән күзидәси — «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты тарихи» һәлә тәб' олунмајыб галыр. [...] Бизә китаб лазымдыр ки, бизи һәм өзүмүзә, һәм дә әчнәбиләрә танытсын. Бу китаб да әдәбијјат тарихимиздир»⁸⁷.

Демәли, әсәр һаггында илк хәбәри верән «Закавказскоје обозреније» гәзетинин јаздығы кими олду; он ил әрзиндә алим нә гәдәр чалышдыса да, мадди чәһәтдән имканы олмадығы үчүн әсәрини чап етдирә билмәди. Көчәрли јазырды: «Бу бизим үчүн әзиз вә мүбарәк бир китабдыр. Она бинаән лазым иди ки, о, ләјагәтли тәрздә вә көзәл сурәтдә тәб' олунајды. Вәли мадди чәһәтинчә биздә о гәдәр бачарыг вә тавана јох иди ки, бу ишә игдам едә биләјдик, бир һејндә ки, мәчмүә зијадә бөјүк вә зәхим һалда баша кәлибдир» (I, 69).

Ф. Көчәрлинин өзүнүн вә дикәр габагчыл зијалыларын фәрјадла, шикајәтлә долу бүтүн бу јазылары чар һөкүмәтинин Русијада јашајан милләтләрин мәдәни тәрәггисинә биканә, дүшмән олдугуну көстәрдији кими, чаризм вә милјончу ағаларын лагәјдлийнә гаршы кәскин бир иттиһамнамә ролу да ојнајыр. Дикәр тәрәфдән Көчәрлинин әсәринин ачыначаглы мүгәддәрәты үмумијјәт-

⁸⁶ «Кәләчәк» гәз., 31 јанвар 1919, № 4. Ситат И. Ағајевин «Әлигулу Гәмкүсар» монографijasындан (Бақы, 1976, сәһ. 43) көтүрүлмүшдүр.

⁸⁷ Јусиф Вәзиров. Милли вә мәдәни ишләримиз. Ф. Көчәрлинин әсәрләри. «Азәрбајчан» гәз., 3 август 1919, № 241.

лө о заман мүтэрэгги зијалыларын нечә ағыр шәраитдә, нечә фәдакарлыгла јашајыб јаратдығларыны көстөрән чохлу фактдан биридир.

«Азәрбајчан әдәбијјаты»ны «тамам ијirmi илә тә'лиф етдијини, ијirmi ил бу китаб үчүн зәһмәт чәкдијини» нискиллә гејд едән⁸⁸ Көчәрли китабыны күлл һалында чап етдирә билмәмәсинә бахмајараг, неч дә руһдан дүш-мүр, онун ајры-ајры һиссәләрини Азәрбајчан вә рус мәтбуаты органларында, о чүмләдән «Иршад», «Дә'вәт-Гоч», «Каспи», «Рәһбәр», «Дәбистан», «Закавказје», «Тәрәгги», «Мәктәб», «Сәда», «Јени игбал», «Јени иршад», «Республика» вә б. гәзет вә журналларда чап етдирмәли олур.

Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун јүзиллик јубилеји әрәфә-синдә «М. Ф. Ахундов»⁸⁹ әсәрини, һәлә 1908-чи илдә битирдији⁹⁰ «Балалара һәдијјә»⁹¹ китабчасыны, чәтинлик-лә дә олса, чап етдирир. Бу әсәрләр тәрәггипәрвәр охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланыр. «Балалара һәдијјә» һаггында Әли Султанов (Ејнәли бәј Султанов?) јазырды ки, «бу китабдан [«Балалара һәдијјә»дән. — Р. Г. г.] вәтән гохусу, [...] дағларын әтри, көчәрлиләрин түстүсү кәлир»⁹². Казымоғлуја көрә, бу китабдакы нағыл вә һекајәләр азәрбајчанлыларын ата-бабадан галма дүзкү вә тапмачалары, мисал вә нәғмәләри «бизи кечмишимизлә ашина едир, бизи кәндимизә танытдырыр вә кечмишимизә гаршы биздә милли бир дүјгү ојандырыр»⁹³. Абдулла Шаиг белә һесаб едирди ки, «бизим ел әдәбијјатымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону јазмагла гур-тарачаг шејләрдән дејил. Милләтимизин истә'дад вә мәһарәти-фитриләринә вә әһвали-руһијјәсинә ашина ол-маг истәјәнләр мөһтәрәм бәрадәрим Фиридун бәј Көчәрли чәнабларынын тә'лиф етдији «Балалара һәдијјә» нам китабчасындан истифадә едә биләрләр. һәгигәтдә бәра-

⁸⁸ Фиридун бәј Көчәрли. «Бәсирәт» гәз., 2 мај 1915, № 43. Әсәрин әввәлиндә һәмин мүддәтин он ил көстәрилмәси, чох куман ки, китабын илк нәшри заманы техники хәтә үзүндән баш вермишдир (1, 69).

⁸⁹ Китабын титул сәһифәсиндә јазылмышдыр: «Мирзә Фәтали Ахундов һәзрәтләринин тәвәлүдүндән јүз ил мүрүр етмәк мүнәси-бәтилә јазылмыш рисаләји-јадикаранәдир». Тифлис, 1911, 71 сәһ.

⁹⁰ «Закавказскоје обозреније» гәз., 28 октябр 1908, № 36.

⁹¹ Балалара һәдијјә. Бакы, 1912, 101 сәһ.

⁹² Ф. Агазадә. Көстәрилән јазысы, сәһ. 32.

⁹³ «Игбал» гәз., 23 мај 1913, № 366.

дәрим Фиридун бәј чәмаатымызын арасындакы нағыл, мәсәл, тапмача вә ше'рләри бир јерә топламагла Гафгаз мүсәлманларынын бојнуна бөјүк бир һагг гојмушдур. Сөз јох ки, итмиш-батмыш о гијмәтли көһәрләри чәм етмәк Фиридун бәј чәнабларына ағыр зәһмәт илә мүјәс-сәр олмушдур»⁹⁴. Алимдә кәләчәјә инам һисси јарадан онун әмәјинә мүасирләри тәрәфиндән верилмиш мәнз белә објектив гијмәтләр иди; о инанырды ки, вахт кәлә-чәк «үдәба вә шүәрамызын гәдрү гијмәти билинәчәкдир», өзү дә «о вахт [...] јахынлашыбдыр»⁹⁵.

Бу белә дә олду. Чох чәкмәди ки, бәшәр тарихиндә јени дөвр ачан Бөјүк Октябр социалист ингилабы Руси-јада Совет дәвләтинин гызыл бајрагыны көјләрә гал-дырдығы кими, 1920-чи ил апрелин 28-дән е'тибарән ону Азәрбајчан торпағы үзәриндә дә әбәди далғаландырмаға башлады.

* * *

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг өлкәмиздә милли әдәбијјатларын тәдгиги, топланылмасы вә нәшри үчүн кениш шәраит јаранды. Республикада классик ирсин нәшри сәһәсиндә атылмыш илк мүвәффә-гијјәтли аддымлардан бири Ф. Көчәрлинин әсәрини чап етмәк олду. Әсәрин китаб һалында бурахылмасына Кө-чәрлинин арвады, Азәрбајчанын маарифпәрвәр хадим-ләриндән Бадисәба ханым Көчәрли јахындан көмәк етди. Азәрбајчан ССР Халг Маариф комиссарлығынын али вә орта мәктәбләрдә мүәллим вә тәләбәләрин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи дәрслијинә олан еһтијачыны өдәмәк үчүн јоллар ахтардығы бир заманда о, узун заман әлјаз-масы һалында галмыш әсәри 1923-чү илин ахырларында комиссарлығы верди»⁹⁶.

О заман Халг маариф комиссары вәзифәсиндә чалы-шан М. Гулијев Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијја-ты»ны вә һ. Гајбовун дәрдчилдлик «Азәрбајчанда мәш-һур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир» әсәрини бир нечә јазычыја вә тәчрүбәли педагога верәрәк чап үчүн һансынын даһа әлвәришли олдуғу барәдә фикирләрини билдирмәји тапшырыр. Устүнлүк «Азәрбајчан әдәбијја-

⁹⁴ Абдулла Шаиг. Әсәрләри. Беш чилдә. IV чилд, Бакы, 1977, сәһ. 122—123.

⁹⁵ Ф. Көчәрли. Әдәбијјатымыза даир. «Сәда» гәз., 3 декабр 1909.

⁹⁶ Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 104.

ты»на верилир. Комиссарлығын аҗырдыгы хусуси комиссија китабы тэдгиг едэрэк ону мўеллифин гэлэминдэн чыхан шәкилдә чап етмәји мәгсәдәүјгун һесап едир⁹⁷.

1924-чү ил мајын 22-дә Азәрнәшрин Б. Көчәрли илә бағладыгы мугавиләнамәдә кәстәрилирди ки, «китаб јазылан кими чап едиләчәкдир», «Фиридун бәј Көчәрлинин јаздығындан башга һеч бир шеј әләвә олунмајачагдыр»⁹⁸.

1925—1926-чы илләрдә Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты тәрәфиндән әсәрин ики чилди «Азәрбајчан әдәбијаты тарихи материаллары» ады илә чап едилди. Әсәр социалист мәдәнијјәтинин, хусусилә нәшријат ишинин јеничә формалашыб јолуна дүшдүјү мүрәккәб бир вахтда чап олундуғундан она мүнәсибәт дә мүхтәлиф иди. Һәммин илләрдә Көчәрлинин әдәбијатшүнаслыг вә тәнгиди фәалијјәти Һ. Зејналлынын «Азәрбајчан әдәбијаты тарихи материаллары»на јаздыгы мугәддимә⁹⁹ вә гејдләрдә, о заман һәлә чох кәнч олан М. Һүсәјнин әсәр һағгындакы рәсензијаларында вә «Вағиф» әсәриндә¹⁰⁰, М. Гулијевин «Октябр вә түрк әдәбијаты» китабында¹⁰¹ лазымынча гијмәтләндирилмәмиш вә кәскин тәнгид олунмушдур. Адлары чәкилән «мўеллифләр вулгар сосиоложи тәһлил јолу илә кедәрәк бөјүк әмәјин мәһсулу олан [...] фәјдалы бир әсәрин тарихи әһәмијјәтини кәстәрә билмәмиш», Көчәрлинин «әдәби фәалијјәтинин мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләрини мубалиғәли вә габарыг вермәјә чалышмышлар»¹⁰².

Демәлијик ки, Көчәрлинин елми фәалијјәтинә, онун «Азәрбајчан әдәбијаты» әсәринә биртәрәfli, һағсыз, әдаләтсиз мүнәсибәт бир чох зијалыларда елә һәммин

⁹⁷ Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијаты тарихи материаллары. I чилд I һиссә, Бақы, 1925, сәһ. 111.

⁹⁸ Мугавиләнама РӘФ. арх. 24, Г—3 (85).

⁹⁹ Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијаты тарихи материаллары. I чилд I һиссә, сәһ. III—VIII. «Азәрнәшр» имзасы илә верилмиш һәммин мугәддимәнин Һ. Зејналлы тәрәфиндән јазылдығыны К. Талыбзадә кәстәрмишдир. Бах: К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 55.

¹⁰⁰ М. Һүсәјнзадә. Азәрбајчан әдәбијаты тарихи материаллары. «Јени фикир» гәз., 15 ијун 1926, № 1138; Јенә дә. «Јени мәктәб» журн., мај-ијун 1926, № 5—6; Јенә онун. Вағиф. Бақы, 1928.

¹⁰¹ М. Кулиев. Октябрь и тюркская литература. Бақы, 1930, сәһ. 38—39.

¹⁰² К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 55

Бәсәтсизләшкән

дөврдә е'тираз доғурурду. Тәсадуфи дејилдир ки, М. Һүсәјнин «Јени фикир» гәзетиндә чап етдирдији рәсензијасынын ардынча «Идарәдән» башлығы алтында јазылмышды: «Мәгалә саһибинин Ф. Көчәрлинин әсәрләри һағгында јурутдүјү фикрин чох һиссәсинә шәрик олмајараг, јалныз бу јазыны музакирә тәриги илә бураһырыг». Көчәрлијә гаршы әдаләтсиз мүнәсибәт сонралар да бир мүддәт давам етмиш, һәтта әдәбијатшүнаслыгда вулгар сосиолокија нәзәријјәсинин тә'сири илә о, буржуа алими кими гәләмә вериләрәк узун заман тәдгигатдан кәнарда галмышдыр.

Ону да гејд етмәмәк олмаз ки, Көчәрлинин шәхсијәти вә елми консенсијасына инкарчы мүнәсибәт бәсләндији, онун ады вә әсәрләри тәдгигатларда јад едилмәдији илләрдә белә Азәрбајчан әдәбијаты тарихинин бу вә ја дикәр дөврүндән, бу вә ја дикәр классикдән јазан алимләрин чоһу үчүн «Азәрбајчан әдәбијаты», хусусилә бу китабдакы бәдни мәтнләр әсас, мо'тәбәр мә'хәзләрдән бири олмушдур.

Ф. Көчәрли јарадычылығы өз һәгиги гијмәтини Вәтән муһарибәсиндән сонра, Азәрбајчан совет әдәбијатшүнаслығынын муһум һанлијјәтләр әлдә етдији 40—60-чы илләрдә алмышдыр.

Алимин гырх илә јахын әдәби, ичтиман вә педагожи фәалијјәти Азәрбајчан әдәбијатшүнаслары тәрәфиндән кениш вә объектив шәкилдә өјрәнилмиш вә бу иш һазырда давам етдирилр¹⁰³. Елә һәммин илләрдән башлајараг

¹⁰³ К. Талыбзадә. Фиридун бәј Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијаты тарихи, II чилд, сәһ. 485—512; Јенә онун. Ф. Көчәрлинин «Сечилмиш әсәрләри»нә мугәддимә; Јенә онун. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 401—456; Б. Нәбијев. Кәстәрилән әсәри; А. Абдуллајев. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән. Бақы, 1958, сәһ. 123—133; Ч. Әһмәдов. Азәрбајчан әдәбијатынын тәдриси тарихиндән. Бақы, 1971, сәһ. 3—60; А. Аләм мәмәдов. Үрәкләрин бирлији. Бақы, 1975, сәһ. 17—34; И. Бәкташи. Фиридун бәј Көчәрли вә «Молла Нәсрәддин». АДУ-нун Елми әсәрләри. Дил вә әдәбијат серијасы. 1968, № 3; Јенә онун. Ф. Көчәрли демократ мәтбуат уғрунда. Орада, 1968, № 5; Јенә онун. Ф. Көчәрли әдәби-бәдди дил һағгында. Јенә орада, 1969, № 5—6; Јенә онун. Ф. Көчәрли реализм уғрунда. Јенә орада, 1970, № 5—6; Ф. А. Бајрамов. Ф. Көчәрли вә библиографија. «АДУ-нун Елми әсәрләри. Китебахачылыг вә библиографија серијасы». 1971, № 1; Јенә онун. Ф. Көчәрли вә Азәрбајчан китаб мәдәнијјәти. Јенә орада, 1973, № 2; С. Әзимова. Ф. Көчәрлинин публицист фәалијјәти һағгында. Азәрбајчан дили вә әдәбијаты тәдриси (методик мәгаләләр мәчмуәси). Биринчи бураһылыш, 1969 вә с. вә и. а.

Көчэрли жарадычылыгында эсас жери тутан «Азербайжан әдәбијјаты» өз объектив елми гиймәтини алмаға башламышдыр.

Бу сәһәдә илк тәшәббүсү 1946-чы илдә профессор Мир Чәләл «Азербайжанда әдәби мәктәпләр (1905—1917)» адлы докторлуг диссертасијасында етмишди. Тәдгигатчы «Азербайжан әдәбијјаты»нын «јалныз «материаллар» дејил, әдәби тарихи мүүјјән дәрәчәдә әкс вә шәрһ едән системли, тәдгиги бир әсәр» олдугуну ајрыча көстәрмишди¹⁰⁴. О, доғру оларағ јазырды ки, Көчәрлинин әсәри «бүтүн кечмиш мәчмуәләрдән фәргли оларағ, биринчи дәфә әдәби тәһлили, јалныз әдәбијјаты өјрәнмәк дејил, һәм дә гиймәтләндирмәк тәшәббүсүнү ирәли сүрән әсәр иди»¹⁰⁵.

Академик Ф. Гасымзадә XIX әср Азербайжан әдәбијјатынын илк мәнбәләри ичәрисиндә ән мүнүм јери Көчәрлинин «Азербайжан әдәбијјаты» тутдугуну гејд едир¹⁰⁶. Лакин Ф. Гасымзадәнин мулаһизәләриндә бу әсәр һаггындакы кечмиш сәһвләрин бә’зи изләри һәлә дә галмышдыр.

Ф. Көчәрли жарадычылығыны, хусусилә алимин тәнгиди көрүшләрини тәдгиг едән профессор К. Талыбзадә «Азербайжан әдәбијјаты»ны «Азербайжан әдәбијјатындан бәһс едән әсас мәнбәләрдән бири» кими гиймәтләндирир¹⁰⁷. О јазыр: «Азербайжан түркләринин әдәбијјаты» китабыны «материал» һесаб едәнләр, онун елми маһијјәт дашымадығыны иддиә едәнләр чидди сәһв едирләр»¹⁰⁸.

Ф. Көчәрли һаггында илк монографик әсәрин мүүәлифи профессор Б. Нәбијев алимин һәјаты вә жарадычылығы илә јанашы онун «Азербайжан әдәбијјаты» әсәрини дә әтрафлы тәдгиг етмишдир. О көстәрир ки, «Азербайжан әдәбијјаты» «тәкчә Фиридун бәј Көчәрлинин јарадычылығында дејил, Азербайжан әдәбијјатшүнаслыг

¹⁰⁴ М. Ч. Пашајев. Азербайжанда әдәби мәктәпләр (1905—1917). Докторлуг диссертасијасы. Бақы, 1946, сәһ. 242.

¹⁰⁵ Јенә орада.

¹⁰⁶ Ф. Гасымзадә. XIX әср Азербайжан әдәбијјаты тарихи. Бақы, 1956, сәһ. 7.

¹⁰⁷ К. Талыбзадә. Фиридун бәј Көчәрли. Азербайжан әдәбијјаты тарихи, II чилд, сәһ. 511. Јенә онун. XX әср Азербайжан әдәби тәнгиди, сәһ. 451.

¹⁰⁸ Јенә онун. XX әср Азербайжан әдәби тәнгиди, сәһ. 451.

елминин тарихиндә көркәмли јер тутур»¹⁰⁹. Әсәрин гурулушу; тәртиб принципләри, әһатә етдији јазычылар һаггында марағлы фикирләр сөјләјиб елми нәтичәләрә көлән тәдгигатчы «Азербайжан әдәбијјаты»ны кечән әсрин сонларында С. А. Венгероун редаксијасы илә чап олуноуш «Рус поезијасы» илә мугәјисә едиб көстәрир ки, Көчәрлинин әсәринин «тәртиб принципләри [...] «Рус поезијасы»нын тәртиб принципләрини хатырладыр». «Азербайжан әдәбијјаты»нда олдугу кими, «бу әсәрдә дә шаирләрин ирсиндән кениш нүмунәләр дәрч едилмишдир»¹¹⁰. Ики әсәр арасында бу чүр охшар чәһәтләр тапдығына көрә Б. Нәбијев һағлы оларағ Көчәрлинин «Рус поезијасы»нын тәртиб принципләриндән истифадә етдијини еһтимал едир (бу барәдә ашағыда ајрыча бәһс олуначагдыр). Б. Нәбијевин һәмин еһтималыны Азербайжан-рус әдәби әлағәләринин көркәмли тәдгигатчысы Шыхәли Гурбанов да тәсдиғ етмишдир: «Ф. Көчәрли Азербайжан әдәбијјаты тарихинин өјрәнилмәси сәһәсиндә бөјүк иш көрмүшдүр. Онун бу сәһәдә јаратдығы әсәр [«Азербайжан әдәбијјаты», — Р. Г. г.] [...] әдәбијјат тарихинин јарадылмасы јолунда атылан әһәмијјәтли бир аддым иди. Рус әдәбијјатшүнаслыг елминин зәнкин тәчрүбәси илә јахындан таныш олмасы бу ишдә Көчәрлијә бөјүк көмәк етмишдир»¹¹¹.

Б. Нәбијев һәмчинин јазыр: «Аббасгулу аға Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм» әсәри тарихшүнаслыгда олдугу кими, «Материаллар»* да Азербайжан әдәбијјатшүнаслыгында илк вә мө’тәбәр мәнбәләрдән биридир»¹¹².

Доғрудан да Көчәрлинин әсәри сонралағ мө’тәбәр бир мә’хәз кими истәр бүтөвлүкдә, истәрсә дә ајры-ајры әсрләр үзрә јазылмыш «Азербайжан әдәбијјаты тарихи» китаблары үчүн бунөврә мәғамында олмушдүр. Әдәби ирсимизин тәдгиги, тәнгиди, педагожи вә естетик фикримизин тарихи илә мәшғул олан тәдгигатчыларын, демәк олар, һамысы ондан истифадә етмиш вә мүүјјән дәрәчәдә бәһрәләнмишдир.

¹⁰⁹ Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 100.

¹¹⁰ Јенә орада, сәһ. 115.

¹¹¹ Шыхәли Гурбанов. Әсәрләри. Үч чилдә. II чилд, Бақы, 1970, сәһ. 458—459.

* Мүүәлиф әсәр боју китабын адыны гыса шәкилдә бу чүр ишләтмишдир.

¹¹² Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 117.

«Азербайжан әдәбијјаты» «Очерк истории азербайджанской советской литературы» китабында да дүзкүн гиймәтләндирилмишдир. Бурада әсәрин бир сыра чидди методоложи кәсирләри олмасына бахмајараг, «Азербайчан әдәбијјатынын өјрәнилмәсинә мүнүм һәдијјә олду-гу» көстәрилир¹¹³.

* * *

Ф. Көчәрли «Азербайжан әдәбијјаты»ны гәләмә аларкән «Һачы Лутфәли бәј иби Хаган «Азәр» тәхәллүсүн «Атәшкәдә» нам китабында тутдуғу гәјда вә рәвиши интихаб» етдијини, јәни Азәрбайчанда олан һәр бир шәһәр вә дијарын шаир вә әдибләри һаггында ајры-ајры мә'лумат вермәји мүнәсиб билдијини јазыр (I, 69).

Мүәллиф әсәрини «Атәшкәдә»дә олдуғу кими, чоғрафи бөлкү үзрә групплашдырдығыны өн плана чәкмәсинә бахмајараг, әсл һәгигәтдә онун китабында тәснифат илк нөвбәдә дөврләр үзрә, чоғрафи бөлкү исе дөвр бөлкүләри дахилиндә апарылмышдыр. «Азәрбайчан әдәбијјаты» «Рус поезијасы»на мәһз дөвр бөлкүсү бахымындан јахынлашыр. Мә'лумдур ки, үч чилдән ибарәт олан «Рус поезијасы» XVIII әср — классиизм мәрһәләси, XIX әсрин биринчи јарысы, XIX әсрин гырхынчы вә алтмышынчы илләри кими һиссәләрә ајрылмышдыр.

«Азәрбайчан әдәбијјаты»ны «Рус поезијасы»на јахынлашдыран дикәр мүнүм чәһәт исе һәр икисинин әдәби-тарихи просеси бүтүнлүклә әкс етдирмәсидир. «Рус поезијасы»нын әввәлиндә нәшрин әсас мөгсәдиндән данышыларкән дејилирди: «Главная цель издания — историко-литературная полнота. Поэтому в него, помимо поэтов первостепенных, войдут не только поэты второ-степенные, но даже и такие, которые пользуются исключительно отрицательной известностью, как напр. граф. Хвостов и др.»¹¹⁴. Бу чәһәт ејнилә «Азәрбайчан әдәбијјаты»нда да өзүнү бүрузә верир. Әсәрә көркәмли, мәшһур вә орта истәдадлы јазычыларла јанашы Хәстә Гәдир, Мәшһәди Һидајәт бәј Хаки кими әдәбијјат тарихинин инкишафында һеч бир ролу олмајанлар да дахил едилмишдир.

Көстәрилән охшар чәһәтләрлә јанашы бу ики әсәр

¹¹³ Очерк истории азербайджанской советской литературы. М., 1963, сәһ. 79.

¹¹⁴ Русская поэзия. сәһ. 4.

арасында кәскин фәргләр дә вардыр. Һәр шәјдән әввәл, «Азәрбайчан әдәбијјаты»нда елми тәһлилләрдән ибарәт олуб, китабын әсас һиссәсини тәшкил едән сәһифәләрдә Көчәрлинин гәләми тамамилә сәрбәст вә орижинал олуб, бир чох өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. С. А. Венгеровун «Рус поезијасы» исе ајры-ајры мүәллифләрин елми әсәрләри, мәгаләләри әсасында тәртиб олунмушдур. «Рус поезијасы»нын тәкчә биринчи чилдиндә 116 шаир һаггында верилмиш әдәби-тәнгиди материалы тәртибчи 251 мәнбәдән әхз етмишди. Әсәрдә, мәсәләи, А. Кантемир һаггында В. Стојунинин, М. В. Ломоносов һаггында Н. Буличин мәгаләләри кетмишдир вә һ. б. Бу чүр мәгаләләрдән сонра һәр шаирин ирсиндән нүмунәләр верилир.

Ф. Көчәрлинин өзүнүн бә'зи гејдләринә вә бир сыра мүәсирләринин хатирә вә јазышмаларына, һәмчинин мәтбуатда верилмиш мә'луматлара әсасланан тәдгигатчылар «Азәрбайчан әдәбијјаты»нын һәчминдән данышаркән белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, әсәр үч чилдә јазылмыш вә һазырда әлдә едилмәјән үчүнчү чилд Ф. Көчәрлинин мүәсирләринә — XX әср Азәрбайчан јазычыларына һәср едилибмиш¹¹⁵. Узаға кетмәјиб, Көчәрлинин әсәрә јаздығы киришин илк абзасына диггәт јетирмәк кифәјәтдир: «1903-чү илдә «Азәрбайчан түркләринин әдәбијјаты» үнванында рус дилиндә бир китабча тәртиб едиб чапа вермишдик. Әрбаби-гәләм бизим бу зәиф әсәримизә лүтф нәзәри илә бахыб, онун интишарына һиммәт вә риәјәт көстәрмәклә белә биздән хаһишмәнд олдулар ки, мәзкур китабчанын мәалына бәст вериб, өз ана дилимиздә милли әдәбијјатымыза даир бир китаб тәртиб гылаг. Таинки бизим *Азәрбайчан шүәра вә үдәбамызын әш'ару асары вә өзләринин наму нишанлары унудулуб, әбнаји-вәтәнин хатириндән билмәррә чыхмасын* [курсив бизимдир — Р. Г. г.]. Маарифпәрвәр әдибләримизин бу көзәл арзу вә тәмәнналарыны сәдәдиндә олдуғумуз фикрү мәрәма мувафиг көрүб, ол вахтдан индијәдәк мәзкур әсәри әнчама јетирмәк үчүн лазым олан мә'луматы чәм етмәјә мәшгул олдуғ» (I, 68). Демәли, Көчәрли «өзләринин наму нишанлары унудулуб, әбнаји-вәтәнин хатириндән билмәррә чыхмамасы» үчүн чалышан зијалылары да «Азәрбайчан әдәбијјаты»на дахил етмишдир.

¹¹⁵ Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 105—109; К. Талыбзадә. XX әср Азәрбайчан әдәби тәнгиди, сәһ. 406—407.

Бу жазычылар кимлөрдөн ибарәт олмушдур?
Республика Әлжамалары фондунда алимин шәхси архив фондунун Бадисәба ханым Көчәрли тәрәфиндән тәртиб едилмиш тәсвири сахланылды¹¹⁶. Ики шакирд дәфтәри һәчминдә олан һәмин тәсвирдә «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын 1908-чи илдә битмиш илк варианты әсасында тутулмуш чәдвәл диггәти чәлб едир¹¹⁷. Һәмин чәдвәлдән ајдын олур ки, әсәрин илк варианты 27 үмуми дәфтәр — 1314 сәһифәдән ибарәт имиш вә онда Мирмәһди Хәзани, Мәһдигулу хан Вәфа, Ләтиф Ширвани, Мирзә Әләкбәр Сабир, Аббас Сәһһәт, Мәммәдтағы Сидги, Мирмәһсүн Нәввәб, Аббас аға Назир, Мәммәд Сәид Ордубади, Тәбризли Фәна, Мирзә Сәмәндәр, Фазил Дәрбәнди, М. Әләскәр кими жазычылар һаггында да очеркләр олмушдур. Дөврләр үзрә группашдырылдығыны нәзәрә алараг демәк олар ки, әксәријјәти Көчәрлинин мүасирләри олуб, «Азәрбајчан әдәбијјаты»на дүшмәјән һәмин жазычылар һаггындакы очеркләр, көрүнүр, әсәрин үчүнчү чилдинә дахил имиш¹¹⁸.

Мәтбуатда жазылдығына көрә, Көчәрлинин әсәрин 1911-чи илин әввәлләриндә чап етдирмәк истәдији сон варианты¹¹⁹ 30-дан артыг галын дәфтәр һәчминдә олмушдур¹²⁰. Лакин бу вариантын әлжамасынын, јахуд пәч олмәзса ораја дахил едилмиш жазычыларын сијаһысынын һазырда әлдә олмамасы үчүнчү чилдин мүндәричаты һаггында там тәсәввүр алмаға имкан вермир. Бунунла белә Көчәрлинин бир нечә гејдинә әсәсән һәмин чилдә Нәчәф бәј Вәзиров, Әбдүррәһим бәј һагвердијев, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли, Абдулла Шаиг, Султан Мәчид Гәнизадә вә башга жазычыларә јер верилдији еһтимал олунур¹²¹.

¹¹⁶ РӘФ, арх. 24, Г—1 (15).

¹¹⁷ Әтрафлы бах: Р. Гәнбәр гызы. Ф. Көчәрлинин шәхси архив фондунда сахланылан бир әлжамасы һаггында. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри. Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы. 1976, № 1.

¹¹⁸ Јенә орада.

¹¹⁹ Јенә орада.

¹²⁰ Из жизни и прессы мусульман. «Каспи» гәз., 19 феврал 1911, № 40.

¹²¹ Ф. Көчәрли. Мирзә Фәтәли Ахундов, сәһ. 28—29; Јенә онун Ј. В. Чәмәнзәминлијә 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубу. РӘФ, арх. 26, Г—13 (269); Јенә онун. Султан Мәчид Гәнизадә. «Мәктәб» журн., 1912, № 21; К. Талыбзадә. Ф. Көчәрлинин А. Шаигә мәктублары вә с.

* * *

Ики чилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты» бу һиссәләрдән ибарәтдир: әсәрин тәртиб принципләри, жазылма тарихи вә сәбәбләрини мүйјән дәрәчәдә әкс етдирән «Мүәллифи тәрәфиндән бир нечә сөз», «Башланғыч»* адлы кениш елми-нәзәри мүйгәддимә, Кәнчә, Ширван-Шамакы, Гарабаг, Губа, Нуха, Ордубад, Ирәван вә Дәрбәнд һаггында сәккиз јығчам тарихи-чографи ичмал, 128 жазычынын һәјәт вә јарадычылығына һәср олунмуш ирили-хырдалы бәчәр вә кичик мәлумат.

Бу вахта гәдәр тәдгигат әсәрләриндә «Азәрбајчан әдәбијјаты»нын тәснифаты мәсәләләриндән данышылан заман Көчәрлинин Лүтфәли бәј Азәрин «Атәшкәдә»си һаггында јухарыда мисал кәтирилмиш сөзләри әсәс көтүрүләрәк әсәрин чографи принцип үзрә группашдырылдығы көстәрилмиш вә бу онун методоложи нөгсанларындан бири сәјылмышдыр.¹²² Һалбуки әсәрә даһа диггәтлә јанашылдыгда бу фикрин биртәрәfli вә гејри-дәгиг олдуғу мејдана чыхыр.

Дүздүр, әсәрдә жазычылар әразијә көрә бөлүшдүрүлүр: амма бу, «Азәрбајчан әдәбијјаты»ндакы тәснифатда әсәс принцип дејилдир. Чүнки бурада жазычыларын чографи әрази үзрә бөлүшдүрүлмәси мүйјән дөвр бөлкүләри дахилиндә апарылыр. Текстолажи арашдырмадан ајдын олур ки, әсәрдә әсәсән тарихилик принципи әсәс көтүрүлмүш вә чохәсрлик әдәби ирсимиз гәдим вә орта әсрләр, XVIII әср, XIX әсрин биринчи јарысы вә нәһәјәт, XIX әсрин икинчи јарысы кими дөврләрә ајрылмышдыр. Көстәрилән дөврләрә әсәрдә нә сәрләвһә гојулур вә нә дә һәр һиссәнин әввәлиндә дөврүн әдәби-тарихи ичмалы верилир. Бунунла белә һәр дөврүн адыны мәтндән мүйәллифин ишләтдији спесифик сөзләрдән сезиб мүйјәнләшдирмәк мүмкүн олур. Мәсәлән, бурада гәдим вә орта әсрләр әдәбијјаты — «сабигдә [...] вүчуда кәлиб нәшвү нүма тәпан әазими-шүәра» (I, 123), «Низаминин вә Хаганинин мүасирләри [...] вә онлардан сонра Гафгазијада вүчуда кәлән үләма, шүәра вә һүкәма» (I, 143) — «гүдәмалар» (II, I, I), XVIII әср әдәбијјаты — «Молла Пәнәһ дөврү» (I, 153), XIX әсрин биринчи јарысы әдәбиј-

* Һазыркы нәшрдә һәмин ики мүйгәддимә бирләшдирилиб «Бир нечә сөз» башлығы илә верилир.

¹²² Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 119; К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 451.

жаты — «ничрәтин он үчүнчү эсринин эввәлләриндә вә [...] эваситиндә [...] зиндәканлыг едән» шүәра (I, 493), XIX эсрин икинчи жарысы әдәбијжаты исә «Баһар [Баһар Ширвани. — Р. Г. г.] әјжамы вә Сејид Әзим дөврү» (II, I, 7) — «мүтәәххирин» (II, I, I) кими ибарәләрлә ифадә олунур. Китабда биринчи дөврүн Низами, икинчи дөврүн Вагиф, үчүнчү дөврүн А. Бакыханов, дөрдүнчү дөврүн Баһар Ширвани илә башламасы да һәмнин нәтичәјә кәлмәјә әсас верир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Көчәрли, әсәрдә олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијжатындан охудуғу муһазирәләрини дә дөврләр үзрә групплашдырмыш. Е. Султанов онун Диличан јайлағында динләдији мәрузәләринин тәснифатыны шәрһ едәрәк јазырды ки, «Фиридун бәјин лексјајасы шаирләрин әсрләринә мувафиг үч јерә тәгсим олду: бири Вагиф илә Видадинин әсри, о бири Закирин вә үчүнчүсү Сејид Әзим Ширванинин әсрләриндән [һәр үч јердә охумалы: дөврү. — Р. Г. г.] ибарәт олду»¹²³.

Ф. Көчәрлинин әсәрдә апардығы дөврләшдирмә Азәрбајчан әдәбијжаты тарихчилијиндә һәмнин саһәдә илк вә олдуғча әһәмијјәтли аддымлар кими гижмәтләндирилә биләр.

Јухарыда дејилдији кими, «Азәрбајчан әдәбијжаты»нда чоғрафи принцип үзрә бөлкү дөвр бөлкүләри ичиндә апарылыр. Бунун нәтичәсидир ки, ејни чоғрафи әразидә јетишмиш јазычылар ардычыл дејил, әсәрин ајры-ајры һиссәләриндә кедир. Мәсәлән, Кәнчә шаирләри һәм гәдим вә орта әсрләр, һәм XIX эсрин биринчи жарысы, һәм дә XIX эсрин икинчи жарысы бөлмәләриндә верилр. Јахуд Ширван-Шамахы јазычылары әсәрин бүтүн дөврләриндә кедир вә һ. б.

Әрази үзрә бөлкү заманы чоғрафи башлыг вә һәмнин әразидә аид тарихи-чоғрафи очерк илк дәфә һәр һансы бир дөвр јазычыларындан данышылдығда ишләдилрсә, кәләчәк дөврләрдә һәмнин сәрләвһәләр вә ичмаллар тәк-рар олунмур. Мәсәлән, гәдим вә орта әсрләр бөлмәсиндә Кәнчә јазычыларынын эввәлиндә «Кәнчә» башлыгы ардынча тарихи-чоғрафи очерк кетдијиндән әсәрин XIX эсрин биринчи жарысына вә XIX эсрин икинчи жарысына аид һиссәләриндә һәмнин әразинин нүмајәндәләриндән данышыларкән даһа бу чүр сәрләвһәләрә еһтијач дујулма-

мыш, биринчи һалда Ширван-Шамахы шаирләринин, икинчидә исә Гарабағ шаирләринин ардынча бирбаша Кәнчә нүмајәндәләриндән сәһбәт ачылымышдыр. Нуха һагғында очерк «Мирзә Фәтәли Ахундов», Ордубад һагғында исә «Һачыаға Фәгир Ордубади» бәһсинин эввәлиндә кедир (һәмни һиссәләрә әлаһиддә сәрләвһә гојулмадығы үчүн тәдгигат әсәрләриндә «Азәрбајчан әдәбијжаты»нын тарихи-чоғрафи очеркләринин сајы сәһвән алтыја ендирилир)¹²⁴.

Китабын ајры-ајры бөлмәләриндә Газах вә Иран Азәрбајчаны јазычыларына кениш јер верилдији һалда, әсәрә хас олан үмуми принцип, тәдгигат методу позулур вә һәмни јерләрин тарихиндән, чоғрафијасындан сәһбәт ачылыр. «Азәрбајчан әдәбијжаты»нын илк вариантына аид мундәричатдан¹²⁵ көрүнүр ки, онда «Газах шаирләри» адлы тарихи-чоғрафи очерк дә олмушдур. Һәмни очеркин әсәрә дүшмәмәси сәбәби һәләлик мәлум дејилдир.

«Азәрбајчан әдәбијжаты»нда классик ирсин дөврләр үзрә, дөвр дахилиндә әрази үзрә, әрази ичәрсиндә хроноложи принцип үзрә групплашдырылмасы бу вә ја дикә сәбәбләрә керә позулмушдур. Хроноложи принципин биринчи һалда — дөвр бөлкүсүндә позулмасы вәзијјәти алимин һәр һансы бир јазычынын јашадығы әсри дәгиг мүәјјәнләшдирә билмәмәси, бу барәдә дүрүст мәлумат әлдә етмәкдә чәтнелик чәкмәси нәтичәсиндә баш вермишдир. Мәсәлән, Нәсими јарадычылығындан хәбәрсиз олан Көчәрли муәсири Ағаәли бәј Нәсәһин сәһв мәлуматына әсасланараг XIV әср Азәрбајчан даһисинин адыны XIX эсрин биринчи жарысында — «Ағамәсиндән вә Нишатдан сонра» — «ничрәтин он үчүнчү эсринин эввәлләриндә [...] вә эваситиндә» «хаки-мүбарәки-Ширванда әрсеји-вүчуда кәлән шүәра», Мәһвәши Ширвани, Ваиз әфәнди Ширвани, Зүлалли Ширвани вә башгалары сьрасында чәкир вә онларын, Нәсими дә дахил олмагла, «әш'ари-мүтәфәрригәдән сәва бир наму нишан гојмадыларыны» гејд едир (I, 493). Мәһз Нәсими һагғында бу әгидәдә олдуғу үчүн алим онун Һ. Гаибовун «Мәчмүә»-синдәки:

Дүнү күн мунтәзир олдум ки, бу пәркар нәдир, Кәрдиши-чәрхи-фәләк, күнбәди-дөввар нәдир? —

¹²⁴ Б. Нәбијев. Кестәрилән әсәри, сәһ. 117.

¹²⁵ РӘФ, арх. 24, Г—1 (15).

— мэтлә'ли гәзәлини өз китабына көчүрүр вә бунунла да шаир һаггында сөзүнү гуртармалы олур (I, 519). Һәмчинин Әличан Гөвси ярадычылыгындан данышаркән алим шаирин јашадыгы әсри дүзкүн мүәјјәнләшдирмир. Бу бәһсдән белә мә'лум олур ки, тәдгигатчынын әлине «Гөвси» тәхәллүслү бир шаирин диваны кечмишдир. Шаирин тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат топламаг үчүн бир сыра мә'хәзләрә мүрачиәт етмишсә дә, һеч бир шеј әлдә едә билмәмишдир. О, Гөвси диванынын өзүнә мүрачиәт едиб шаирин «Азәрбајчанын Иран дәвләтинә мүтәәллиг мөһәлләләриндә», «хүсусән Тәбриздә вә ја она гәриб шәһәрләрин бириндә» доғулдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә мүвәффәғ олур (I, 219). Сон тәдгигатда көстәрилдинә көрә, доғрудан да Әличан Гөвси Тәбриздә анадан олмушдур¹²⁶. Лакин Гөвсинин «Кәтир, саги, гәдәһ ким, новбахари-ејшү ишрәтдир» мисрасы илә башланан тәрчибәдиндә ады чәкилән XVII әсрдә јашамыш Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиби 1766—1777-чи илләр Кәнчә ханы Уғурлу хан Зијад оғлу илә сәһв салдыгы үчүн Көчәрли Гөвсини Молла Пәнаһ Вагифин мүасири һесаб едир вә ону XVIII әср Азәрбајчан шаирләри чәркәсиндә верир. Һалбуки Көчәрли өзү әсәрин әввәлләриндә «Күлүстани-Ирәм»дән истифадә едәрәк Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиб Кәнчәви һаггында дүзкүн мә'лумат вериб, онун Шаһ Аббас Сәфәвинин (1557—1629) мүасири олдуғуну көстәрмишдир (I, 149).

Ф. Көчәрли әрази дахилиндә хронологи бөлкүнү јазычыларын өлүм тарихләринә көрә апармышдыр. Мәсәлән, Ирәван шаирләри сырасына дахил едилән јазычылар белә дүзүлмүшдүр: Бәзми (1846—1888), Мәтлә' (1832—1892), Сејид Рза Сабир (?—1906), Лә'ли (1845—1907).

Лакин һәмнин принцип әсәрдә һеч дә һәмишә көзләнилмир, ондан кәнара чыхмаг һаллары, әввәла, алимин һаггында данышдыгы јазычыларын төвәллүд вә вәфат тарихини мүәјјәнләшдирә билмәмәси үзүндән баш верир. Икинчиси, бу ејни әразидә јетишмиш јазычыларын ән мәшһуруну биләрәкдән әввәлдә вермәк мөгсәдилә едилир.

Јазычыларын чоғрафи принцип үзрә тәснифатында бир һечә чәһәт өзүнү көстәрир. Әкәр јазычы бир јердә доғулуб, орада да јашајыб јаратмыш вә вәфат етмишсә,

алим ону һәмнин јерин нүмајәндәләри сырасында верир. Әкәр јазычы мүәјјән бир јердә доғулуб, башга бир јердә «нәшвү нүма» тапыр вә вәфат едирсә, икинчи јерин нүмајәндәләри чәркәсинә дахил едилир; мәсәлән, Газах шаири Вагиф Гарабағ, Иран Азәрбајчаны шаири Лә'ли Ирәван шаирләри сырасында верилир вә һ. б.

«Баһар Ширвани» очерки бу чәһәтдән истисна тәшкил едир. Шаирин орта јашларында Ирана кедиб, орада евләнмәси вә 1883-чү илдә Тәбриздә вәфат етмәсинә баһмајараг, Көчәрли ону Ширван шаирләри чәркәсиндә верир.

Бә'зән мүәллиф бу мәсәләдә там тәрәддүд кечирир. Мәсәлән, Иран Азәрбајчанынын Хој шәһәриндә анадан олуб отуз јашларында Кәнчәјә кәлмиш вә сонралар отуз илә јахын Газахда јашајыб орада евләнмиш вә нәһајәт, вәтәнинә гајыдан Молла Һүсејн Сабити Кәнчә шаирләри чәркәсиндә версә дә, әслиндә ону һансы әразинин нүмајәндәләринә аид етмәк мәсәләси алими дүшүндүрүр: «Мә'лум дејил ки, Сабит чәнабларыны һансы јерин шүәрәвү үдәбасы силкинә дахил етмәк, Газахмы, Кәнчәми вә јахуд Азәрбајчан Ирагы?» (II, I, 266).

Даһи Азәрбајчан шаири Мөһәммәд Фүзулинин мәншә етибарилә һансы халга мәнсуб олдуғуну көстәрдикдә исә алим чох бөјүк хәтаја јол вермишдир. Мә'лумдур ки, ингилаба гәдәр Азәрбајчан, рус вә Авропа әдәбијјатшүнаслыгында Азәрбајчан халгынын јетирмәси даһи Фүзули әсасән түрк шаири кими гәләмә верилирди. Көчәрли Фүзулинин тәрчүмеји-һалына даир әтрафлы мә'лумат тапа билмәмишдир. О, Фүзулинин өз «Диван»ындан¹²⁷ вә түрк алими Мөһәммәд Чәләлын «Османлы әдәбијјаты нүмунәләри» китабындан¹²⁸ шаирин һ. 900-чү илдә Бағдадда анадан олдуғуну ашкара чыхарыр. Даһа һеч бир мә'хәз әлдә едә билмәдијиндән тәдгигатчы, башга мүасирләри кими, мөһз Бағдадда доғулдуғуна көрә, Фүзулини түрк шаири һесаб едир. К. Талыбзадә «XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» китабында белә бир нәтичәјә кәлир ки, Көчәрли «Фүзули түрк шаирләринин бабасы һесаб олунур» дејәркән шаири «әдәбијјатымызын Азәрбајчан дилиндә јазан ән бөјүк, ән гәдим нүмајәндә-

¹²⁶ М. Сејидов. Гөвси Тәбризи. Бақы, 1963, сәһ. 18.

¹²⁷ Мөһәммәд Фүзули. Диван. Истамбул, һ. 1308.
¹²⁸ Мөһәммәд Чәләл. Османлы әдәбијјаты нүмунәләри. Истамбул, һ. 1312.

ләрindən бири» һесаба едирмиш.¹²⁹ Элбәттә, әкәр Ф. Көчәрли бир аз әввәлдә Јахын Шәрг әдәбијјатларынын, о чүмләдән фарс вә түрк әдәбијјатларынын Азәрбајчан әдәбијјатына тәсирини сәчијјәләндирәркән «*түрк шаирләринә* кәлдикдә, булардан Молла Мәһәммәд Бағдади Фүзулинин *Азәрбајчан шүәрасына* һамыдан артыг *тәсири* [курсив бизимдир — Р. Г. г.] олубдур» (I, 83) — сөзләрини јазмасајды, бу гәнаәтә кәлмәк оларды.

Ф. Көчәрли ачыг-ајдын нәзәрә чарпдырыр ки, о, Фүзулини өз әдәбијјат тарихинә мәнз әсрләр боју Азәрбајчан шаирләри онун давамчылары олдуғлары, она «*пейрәвилик*» етдикләри үчүн салмышдыр: «Азәрбајчан шүәра вә үдәбасындан бәһс едиб дә, онларын сәрвәри вә пишрәви мөгамында олан Фүзулинин исми-шәрифләрини зикр етмәмәк бир нөв һаггы вә әмәји итирмәк кимидир. Бир һалда ки, ол фәсаһәт вә бәлағәт канынын тәсири бу әсрдәки [XX әсрин әввәлләриндәки. — Р. Г. г.] шүәрамызын әш'арында дәхи мүшаһидә олунамағдадыр» (I, 84). Башга бир јердә: «Фүзулидән сонра Азәрбајчан шүәрасына аз-чох нүфузу олан Јусиф Наби Чәләби вә Әлишир Нәваи олубдур ки, онлардан һәр биринин барәсиндә бир *пара мәлумат вермәји* лазым билдик. Бир һалда ки, һәр үчү Азәрбајчан шүәрасынын *устанлары мөгамында олублар*» (I, 83) [курсив бизимдир — Р. Г. г.]

Кәтирилән мисаллардан ајдын олур ки, Фүзули јарадычылығына јүксәк һөрмәт вә мәнәббәт бәсләјән, ону дәриндән өјрәниб тәдгиг едән Көчәрли шаири Азәрбајчан јазычылары чәркәсиндә дејил, әсәрә әлава етдији «Азәрбајчан шүәрасынын *устанлары*» (I, 83) бөлмәсинә һансы мүлаһизә илә дахил етмиш вә һаггында Јусиф Наби вә Әлишир Нәваи барәсиндә олдуғу кими анчаг «*бир пара мәлумат*» вермишдир.

Ф. Көчәрли әсәрин мүгәддимәсиндә, илк китабчасы «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјатында олдуғу кими, бу әдәбијјатын јаранмасы, тәшәккүл вә инкишафында фарс мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын бөјүк тәсири олдуғуну көстәрир. Бурада о, һәтта Азәрбајчан әдәбијјатынын бир чох мәзијјәтләрини јалныз харичи әдәби тәсирлә изаһ едәрәк белә бир јанлыш нәтичәјә кәлир ки, «бизим Азәрбајчан шүәрасынын әсәрләриндә көрүнән али фи-

¹²⁹ К. Талыбада. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнғиди, сәһ. 121.

кирләр, көзәл һиссләр, уча мәналар, назик вә ләтиф мәтләбләр, һикмәтамиз нәсиһәтләр вә һәмчинин достлуғда сәдағәт вә дәјанәт, һәр бир ишдә мүрүввәт, әдаләт вә инсаны зинәтләндирән саир өвсафи-һәмидәләр, демәк олур ки, тамамән фарс әдәбијјатынын бәрәкәтиндәндир» (I, 82).

Сорушула биләр ки, Әбүлүла, Хагани, Низами, Мәнсәти вә башга Азәрбајчан классикләри һаггында тәдгигат апарыб, онлардан бир чохунун илк елми-бәдии гижмәтини верән бир алим нечә олмушдур ки, өз әсас әгидәсинә зидд бир мүлаһизә сөјләмишдир?

Тәдгигат заманы ајдын олур ки, һәмин классикләрин јарадычылығы илә таныш олуб, онларын бөјүклүјүнү дујан вә тәблиғ едән Көчәрли әсәрләрини фарс дилиндә јаздығлары үчүн һәмин шаирләри нәинки «*фарс әдәбијјатыны дөвләтләндирән*» сәнәткарлар һесаба етмиш, һәтта бәзи һалларда онларын јаратдығлары сәнәт инчиләрини дә фарс әдәбијјатынын мәнсулу сајмышдыр. Мәсәлән, о јазыр: «Сабигдә һәр әһли-савадымыз билүмүм, үләма вә һүкәмамыз, шүәра вә үдәбамыз билхүсус өз тәлифат вә тәснифатыны һәмин фарс дилиндә инша едиб, түрк дилинә артыг е'тиналары олмајыбдыр. [...] Белә ки, бизим әдибләримизин асари-гәләмијјәләри анчаг фарс әдәбијјатыны дөвләтләндириб, өз милли әдәбијјатымыза онларын чәндан дәхлү тәсәррүфләри олмајыбдыр» (I, 81). Ф. Көчәрли бу сәнәткарлары Азәрбајчанын гәдим мәркәзләриндән сајылан Кәнчә, Ширван-Шамаһы шәһәрләриндә «*вүчуда кәлиб нәшвү нүма*» тапдығлары үчүн өз әдәбијјат тарихинә дахил едиб, онларын тәрчүмеји-һалы вә әсәрләри һаггында анчаг «*ичмәлән мәлумат* [курсив бизимдир — Р. Г. г.] вермәји» мәгсәдәүјғун билмишдир (I, 123).

Ф. Көчәрли «бизим фазил вә һәким бир шаиримиз» (I, 131) адландырдығы Низаминин әсәрләрини азәрбајчанчаја «ачыг дилдә тәрчүмә едиб, милли әдәбијјатымызы дөвләтләндирмәји» фарс дилини јахшы билән «шаирләримизин баш вәзифәләриндән бири» һесаба едирди. О көстәрирди ки, «инсаф дејил ки, онун [Низаминин. — Р. Г. г.] мо'чүзнүма кәламылары Авропа дилләринә тәрчүмә олунуб интишар тапсын, бизләр исә ону өз дилимиздә мütалиә едиб фејзәб олмағдан мәнрум галағ» (I, 132).

Үмумијјәтлә, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан классикләриндән фарс дилиндә јазанлар чох вахт фарс,

Фүзули вә башга әдәби сымалар исә османлы әдәбијјатына аид едилирди ки, Көчәрли дә бу сәһвдән јахасыны гуртара билмәмишди. Бу һалын Авропа шәргшүнаслығында, һәмчинин Иран, Түркијә әдәбијјатшүнаслығында сонралар да давам етдији мәлумдур. Едуард Браунун фарс әдәбијјаты тарихинә даир дөрдчилдик әсәри, Шарл Рионун тәртиб етдији каталог буна мисал ола биләр¹³⁰.

Фактлар көстәрир ки, Көчәрли дә, бир сыра мүасирләри кими, јалныз ана дилимиздә јазылан әсәрләри Азәрбајчан халгынын доғма әдәбијјатынын малы һесаб етмишдир. Һалбуки бөјүк сәнәткарларын харичи дилләрдә әсәр јаратмалары һалы тәкчә Азәрбајчан әдәбијјатына аид олмайыб истәр Шәрг, истәрсә дә Гәрбин бир чох халгларынын әдәбијјатларында мүшаһидә олунур. Харичи дилләрдә јарадылмыш әсәрләр јазылдылары дилләрин дејил, јазычынын мәнсуб олдуғу өз доғма халгынын мәнсулу олмушдур. Әлбәттә, мәшһур рус јазычысы И. С. Туркеневин франсыз вә алман дилләриндә, инкилис јазычысы Оскар Уайлдын франсыз дилиндә, алман шаири Һенрих Һейне вә исвеч јазычысы Август Стриндбергин франсыз дилиндә, франсыз шаири Рајнер Марија Рилкенин алман вә рус дилләриндә јаратдылары сәнәт инчиләри јазылдылары дилләрин әдәбијјатларыны дејил, өз аид олдуғлары халгларын әдәбијјатларыны зәнкинләшдирмишдир¹³¹. Һәмчинин Әбүлүла, Хагани, Низами, Мәһсәти, Шәмс Тәбризи, Фүзули, Ахундов, Баһар Ширвани, М. Ә. Талыбов вә башга Азәрбајчан классикләринин фарс вә әрәб дилләриндә, И. Гутгашынлынын франсыз дилиндә («Рәшид бәј вә Сәадәт ханым») јаратдылары әсәрләр Азәрбајчан әдәбијјатынын мәнсулу олуб онун инкишафына хидмәт етмишдир.

М. Ә. Талыбовун азәрбајчанлы ола-ола әсәрләрини фарс дилиндә јазмасы вахтилә бир чохларынын наразылығына сәбәб олмушду. Көчәрлинин өзү бу фикирдә олан мүасирләринә бу барәдә изаһат верир. Талыбову мүдафиә едәрәк јазырды ки, Талыбов миллијјәтчә азәрбајчанлыдыр, ана дили Азәрбајчан дилидир, апчаг онун өз әсәрләрини фарсча јазмадан мәгсәди бу әсәрләрлә

бүтүн Иран халгларына хидмәт етмәкдир (II, II, 196). Академик М. Чәфәр доғру олараг јазыр: «Хүсуси шәраит јалныз Талыбову дејил, Иран Азәрбајчанында јетишән тәрәггинәрвәр азәрбајчанлы зијалыларын чохуну фарс дилиндә јазмаға сөвг едирди. Талыбовун мүасири Зејналәбдин Марағалы да мәшһур «Ибраһим бәјин сәјаһәт-намәси» әсәрини фарс дилиндә јазмышды».¹³²

Нәһајәт, демәк лазымдыр ки, һазырда чохмилләтли совет әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслығында гардаш халгларын даһи Ленинин дилиндә јазыб јаратдылары әсәрләр илк нөвбәдә һәр халгын өз доғма әдәбијјатынын наилијјәти һесаб олунур.

Ф. Көчәрлинин доғма ана дилиндә јазан Азәрбајчан классикләриндән Һәсәноғлу, Хәтаи, Һәгиги, Гази Бүрһанәддин вә Әманидән һеч бир јердә бәһс ачмамасы, бир кәлмә белә данышмамасы исә башга сәбәбләрлә бағлыдыр: алим ја бу јазычыларын јарадычылығындан хәбәрсиз олмуш, ја да садәчә онларын һаггында мө'тәбәр бир мө'хәз әлдә едә билмәмишдир.

Мәһз фәалијјәтиндә вә елми дүнјакөрүшүндәки бә'зи мәһдудлуг вә инкишаф чәтинликләринә көрәдир ки, Көчәрли белә бир јанлыш нәтичәјә кәлмишди: «Азәрбајчан [...] әдәбијјаты аз замандан башлајыбдыр ки, көк вә ришә салыб бина тутмаға» ((I, 81). Онун илк китабчасында олдуғу кими,¹³³ бурада да Вагифи «әдәбијјатымызын баниси вә мүәссиси» адландырыб (I, 159) чохәсрлик Азәрбајчан әдәбијјатынын формалашмасыны XVIII әсрә аид етмәси бундан ирәли кәлирди.

* * *

Ф. Көчәрли чохчәһәтли јарадычылығы боју бир әдәбијјат тарихчиси, нәзәријјәчи вә тәнгидчиси кими тәдгиг вә тәблиғ етдији саһәнин, демәк олар, бүтүн әсас мәсәләләринә тохунмуш, онлар барәдә өз көрүшләрини ајдын изаһ етмәјә чалышмышдыр. О, әдәбијјаты һәр бир халгын «шә'н вә әзәмәтинә, тәрәгги вә сәадәтинә баис олан сәбәбләрдән бири» (I, 70) һесаб едиб ики һиссәјә ајырмышдыр: шифаһи вә јазылы әдәбијјат.

Алим «әдәбијјати-лисани» вә јахуд «ел әдәбијјаты» адландырыдығы фолклор әдәбијјатынын «ағызда сөјләнән

¹³² М. Чәфәр. Марағлы тәдгигат әсәри. «Коммунист» гәз., 12 январ 1978, № 10 (16750).

¹³³ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 53.

¹³⁰ Һ. Араслы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 8.

¹³¹ М. П. Алексеев. Текстологические особенности издания И. С. Тургенева. Текстология славянских литератур. Л., 1973, сәһ. 10—11.

нағыл, некајәтләрдән, чүрбәчүр милли нәғмәләрдән, ашыг сөзләриндән, мәсәлләрдән, тапмачалардан, јанылт-мачлардан, ағычы сөзләриндән, бајатылардан ибарәт» олдуғуну көстәрир (I, 71), бунлара һәр бир халгын гиж-мәтли мә'нәви-бәдиһи сәрвәти кими бахырды. О, гејд едирди ки, тарихи кечмишини, дилини, вәтәнини севән инкишаф етмиш милләтләр өз шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрини «кәмәли-шөғ вә диггәтлә чәм едиб, зигимәт сәрмајә кими сахлајыр вә балаларынын илк тәлим вә тәрбијәсини онлары [фолклор әдәбијјатыны.—Р. Г. г.] өјрәтмәклә башлајыр»¹³⁴. Чүнки ағыздан-ағыза сөјләнән бу әдәбијјат «һәр бир милләтин һал вә шә'нинә вә өз-за'и-мәишәтинә мүхтәсс олуб, онун дүнија үзрә нә нөв јашамасына шәһадәт верир» (I, 76).

Вәтәни Азәрбајчанда әдәбијјатын бу нөвүнүн кифајәт гәдәр гижмәтләндирилмәмәси алими чох дүшүндүрүрдү. О, әкәр, «бунлары чәмләшдириб чапа вермәсәк, итиб-батыб кедәрләр»¹³⁵ — дејә зијалылара мүрачиәт едиб, онлары халгын әсрләр боју јаратдығы гижмәтли фолклор инчиләрини топламаға тәшвиғ едирди. Лакин Көчәрлинин дөврүндә фолклора аид бә'зи китабчаларын чап олунмасына, дәрсликләрдә фолклор нүмунәләринә дәмүөјјән јер верилмәсинә бахмајарағ, бүтүн бунлар һәммин зәнкин сәрвәтлә мүгајисәдә чох гејри-ғәнаәтбәхшиди. Көчәрли вә онун габағчыл мүасирләринин арзусу јалныз Совет һакимијјәти илләриндә лајигинчә һәјата кечирилди. 1934-чү илдә Үмумиттифағ Совет јазычыларынын елә биринчи гурултајында халгларын фолклор әдәбијјатынын топланылмасы вә нәшри чохмилләтли совет әдәбијјаты гаршысында ән мүһүм мәсәләләрдән бири кими гојулду. Гурултај көстәрди ки, шифаһи халг јарадычылығыны билмәдән һәр һансы бир халгын тарихини, әдәбијјатыны өјрәнмәк, тәдгиг етмәк мүмкүн дејилдир. Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки үзүнү гурултај нүмајәндәләринә тутарағ бүтүн Совет халгына мүрачиәт едиб онлары өз милли фолклор әдәбијјатларыны топламаға дә'вәт етди: «...Сөз сәнәтинин ибтидаиси фолклорда — халг әдәбијјатындадыр. Фолклорунузу топлајыныз, ондан өјрәниниз, үзәриндә ишләјиниз. О сизә дә, бизә дә, Иттифагын шаир вә насирләринә дә олдуғча чох

¹³⁴ Ф. Көчәрли. Балалара һәдијјә, сәһ. 2.

¹³⁵ Ф. Көчәрлинин А. Шаигә 14 сентјабр 1912-чи ил тарихли мәктубу.

материал верәр. Кечмиши нә гәдәр јахшы билсәк, јаратдығымыз һазыр ишләрин бөјүк әһәмијјәтини бир о гәдәр асан, бир о гәдәр дәрин анлаја биләрәк»¹³⁶.

Гурултајын бу чағырышы республикамызда да бөјүк руһ жүксәклији илә гаршыланды вә һәммин сәһәдә чох әһәмијјәтли ишләр көрүлдү.

Ф. Көчәрли кәнч нәсли дүзкүн тәрбијә етмәк, онда вәтәнә, халга, ана дилинә мәнәббәт дүјғулары ојатмағ үчүн ушағлары һәлә кичик јашларындан шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә таныш етмәји илкин тәрбијә үсулларындан сајыр вә буну валидејнләрә мәсләһәт көрүрдү. Наһағ дејил ки, о, чап етдирдији шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри китабына бу бахымдан чох мә'налы олан «Балалара һәдијјә» ады вермишди.

Ф. Көчәрли јазылы әдәбијјата тә'риф вериб дејирди: «Икинчи гисим әдәбијјат үдәба вә шүәранын, үләма вә һүкәманын асари-ғәләмијјәләриндән вүчуда кәлән тәһрират вә тәснифатдан ибарәтдир ки, бунлар хаһ нәср илә јазылмыш олсун, хаһ нәзм илә, хаһ үлум вә фүнуна даир олсун вә хаһ әхлаг вә әтвардан, ше'р вә гәзәлијјатдан бәһс еләсин» (I, 71). Алим шифаһи вә јазылы әдәбијјатлары сәчијјәләндирәркән онлары бир-бириндән ајырд едән хүсусијјәтләри, инкишаф јолларыны өзүнә-мәхсус бачарыгла вә ајдынлыгла изаһ едирди. О көстәрирди ки, шифаһи әдәбијјаты «јарадан вә јохдан вар едән милләт өзү олур. Бунлар ағызларда сөјләмәк илә үмумхалг арасында интишар тапыр», нәслдән-нәслә, атадан-оғула вә оғулдан нәвәјә кечир (I, 76—77).

Јазылы — «ғәләми әдәбијјат исә башга тәрз илә һусула кәлир. Бунда һәр бир нағыл вә некајәнин мәхсуси катиби вә мүншиси вә һәр бир тәснифин өз мүсәннифи вә һәр бир ше'р вә гәзәлин мүөјјән шаири вардыр» (I, 77).

Мүасир охучуја бир гәдәр бәсит көрүнә биләчәк бу изаһат өз дөврүнә көрә һәммин истигамәтдә илк тәшәббүсләрдән бири олдуғуна көрә, елми чәһәтдән әһәмијјәтли, фајдалы иди. Белә изаһатлар охучунун әдәбијјатын нөвләри, онларын спесифик хүсусијјәтләри һағгында билјијни артырырды.

Ф. Көчәрли сәнәт әсәри вә сәнәткара гижмәт верән заман дүзкүн нәтичәләрә кәлиб чыхыр. Алимә көрә, сә-

¹³⁶ М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри. Баки, 1935, сәһ. 81.

нәт әсәри сәнәткарын фикир вә һиссләрини дүзкүн вә дәриндән әкс етдирмәлидир. Мәһз белә олдуғда сәнәткар өз мәгсәдинә наил ола биләр: «Һәр бир мүүәллиф вә шаирин баш арзусу гарәләрин гәлбләрини тәсхир етмәкдир вә бу арзуја васил олмағ анчағ о вахт мүмкүн олар ки, әш'арү асарын төрәнәчәк јери һиссијјат ола вә һиссијјат нә гәдәр али вә тәбии олса, бир о гәдәр кәламыни тәсири артығ олачағдыр»¹³⁷. Фүзули ирсинин әбәдилијјини о, ики әсас сәбәбдә көрүрдү ки, биринчиси бу иди: «Фүзулинин асари-гәләмијјәсинин һәлә даһа да чоғ заманлар һәјат үзрә давам едиб, тәрү тазә галмағына ики үмдә сәбәб вардыр. Онлардан бириси будур ки, һаман әсәрләрин тамамиси пақ, һәгиги вә тәбии һиссијјатдан нәш'әт етмиш әсәрләрдир ки, ешги-һәгигидән бәһс едир» (I, 92). Икинчи сәбәби Көчәрли бу әсәрләрин «елм вә тәчрүбә үзү илә тәби-сәлимдән доғуб вүғуа кәлмәләри»ндә көрүрдү (I, 93). О, мүасир зијалыларын диггәтини Фүзулинин «елмсиз ше'р әсасы јох дивар кими олур вә әсассыз дивар гәјәтдә бие'тибар олур» кәламына чәлб едиб јазырды: «Фүзулинин гәләми-көвһәрризиндән вүчүдә кәлән ләлә вә чәвахир илә тикилмиш имарәтин диварлары елм вә маарифин мөһкәм бүнөврәси үстүндә гәрар тутмушдур вә афәти-зәманәдән она бир хөвфү хәтәр јохдур, зира бир ханәнин бинасы нә гәдәр мөһкәм олса, бир о гәдәр онун даими вә әбәди олмасы јәгиндир» (I, 93).

XX әсрин әввәлләриндә әдәби ичтимајјәти мөшғүл едән мәсәләләрдән бири әдәбијјатын хәлгилији проблемни иди. Марксист вә демократик әдәби тәнгиддә һәјаты олдуғу кими әкс етдирмәк, мөвзуну реал һәјатдан, реал варлығдан алыб ону мүнхилә, актуал ичтиман проблемләрлә бағламағ сәнәтдә ән дүзкүн јол кими гиймәтләндирилди. М. Ф. Ахундовун јүксәк зирвәјә галдырдығы реалист сәнәткарлығ хүсусијјәтләрини Н. Вәзиров, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов вә башгалары давам етдирдиләр. М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајчандә реализмин ән гүдрәтли тәблиғатчысы, онун нәзәријјәсини јени инкишаф мәрһәләсинә галдыран исә Көчәрли иди. «О, реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын өз тәчрүбәсинә, онун зәнкин ән'әнәләринә истинад едәрәк реализм нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирди»¹³⁸.

¹³⁷ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 99.

¹³⁸ К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 442.

Вахтилә М. Ф. Ахундов әдәбијјатда реализмдән, хүсусилә Вағиф вә Закирин бу саһәдәки көзәл ән'әнәләриндән бәһс едәрәк јазырды ки, һәмнин сәнәткарларын әсас тарихи хидмәти өз дөврләрини, халғ һәјатыны, инсан психолокијасыны, мәишәт вә адәт-ән'әнәләри дүзкүн, тәбии, чанлы көстәрмәләриндәдир. Онлар өз әсәрләриндә «вәгајә вә күзаришаты вә әһвали-мүасирини вә әтвари-пүрчәваны бир нөв илә бәјан едирләр ки, инсан вәчдә вә зөвгә кәлир»¹³⁹.

Ф. Көчәрли дә бәдни әдәбијјатда реалист нәзәрлә бахыб ону «милләтин аинәји-һәгигәтнүмасы» (I, 70) адландырырды. Елә бир ајна ки, бу ајнада халғын тарихи инкишафы, милли адәт-ән'әнәләри, «доланачағы», «өвзәи-мәишәти», «дәрәчәји-тәрәггиси», «мәртәбәји-кәмәли», «гүдрәт вә чәлалы» бүтүн варлығы илә әкс олунур¹⁴⁰. Елә бир ајна ки, бу ајна «онун [милләтин. — Р. Г. г.] мадди вә мәнәви тәрәггисини вә истиғбалы үчүн ничат вә сәадәт јолларыны ејни илә көстәрир» (I, 70).

Јазычыларә кәлдикдә исә, Көчәрли онлары өз әсрләринин вә вәтән мүлкүнүн «мүсәввир вә нәғгашына», «Пушкинин демәјинә көрә, [...] гајалардан вә дәрәләрдән кәлән әкс-сәдаја» бәнзәдирди. Елә бир мүсәввир вә нәғгаша ки, онун гәләминдән чыхан нәғшәләр вә тәсвирләр һамынын рәғбәт вә мөһәббәтини газаныр, онларын әсәрләриндә дәрин фикирләр олур вә буна көрә дә «вичдан үзәринә тәсираты күлли, тәрбијәји-әфкар вә тәһзиби-ахлағ јолунда фајдасы артығ, әһмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијадә» олур¹⁴¹.

Ф. Көчәрлијә көрә, сәнәткар кәрәк халғын кәдәр вә севинчинин тәрчүманы олсун, «ону гәфләтдән бидар едиб, тәрәгги вә маариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәт илә дә'вәт» етсин¹⁴². Фикирләрини ајдынлашдырмағ вә сүбүта јетирмәк үчүн Көчәрли тез-тез дүнја әдәбијјатынын Сә'ди вә Һәфиз, Шекспир вә Бајрон, Руссо вә Һүго, Көте вә Шиллер, Пушкин, Достоевски вә Толстој кими классик сималарыны јад едиб, онларын өз «милләтләринин ән бөјүк мүәллими вә ән маһир вә мүгтәдир мүрәббиси олуб, әсәрләри илә онларын тәһзиби-әхлағына,

¹³⁹ М. Ф. Ахундов. Әсәрләри. Үч чилдә. II чилд, Бақы, 1961, сәһ. 203.

¹⁴⁰ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 98.

¹⁴¹ Јенә орада, сәһ. 98.

¹⁴² Јенә орада, сәһ. 99.

риф'эт вә сәадәт тапмасына, шөһрәт вә гүввәт кәсб етмәсинә һүсни-тәдбирләр вә саламат тәригләр көстәрдикләрини»¹⁴³ жазыр.

«Азәрбајчан әдәбијјаты» мұәллифи өз халғынын бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсинә вердији инчиләри дә сәрраф кими тапыб гијмәтләндирмәји бачарыр, Азәрбајчан әдәбијјатынын бөјүк идеалларла, сағлам вә жүксәк һиссләрлә зәнкин олдуғуну ифтихарла тәһлил вә сүбут едирди. Бу мәгсәдлә Көчәрли Азәрбајчан классикләриндән М. В. Видади, М. П. Вагиф, А. Бакыханов, Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадәни мисал кәтирир, онлардан чохунун ја-радычылығыны вә әдәби ирсини кениш тәһлилдән кечи-рирди. Алим Азәрбајчан әдәбијјатында јаранан реалист әдәби чәрәјанын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини, инки-шаф јолуну вә идеја истигамәтләрини дә мөһәрәтлә үзә чыхарырды.

Вагиф реализмини Көчәрли «өз мұасирләринин» — «бизим ата-бабаларымызын доланачағыны, адабү әхла-ғыны, либас вә тәамларыны, арзу вә тәмәнналарыны, фикир вә хәјалатыны вә филчүмлә, ол әсрин өзә вә дәсткаһыны [...] көзәл әш'ар вә кәлами-абдар илә јазыб, кәләчәк нәсл үчүн унутулмајан бир әламәт вә јадикар гојдуғу илә (I, 174) изаһ едирди. О көстәрирди ки, Мол-ла Пәнаһ милли шаир олдуғуна көрә, онун ше'р вә гәзә-лијјаты бизә «зијадә хош кәлир вә һәр нә онун гәләмин-дән зүһура кәлибсә, хаһ мұхәммәсәт вә хаһ мүрәббәат вә хаһ гәзәлијјат, тәмамиси үрәкдән вә һәгиги һәјатдан нәш'әт едән әсәрләрди» (I, 172). Көчәрлинин бу мұһа-кимә вә изаһынын бөјүк сәләфи Ахундовун бир аз әввәл мисал кәтирдимиз сөзләри илә чох сәсләшдијини һисс етмәк чәтин дејилдир.

Ф. Көчәрли әдәбијјатын хәлгилијини һәр һансы бир јазычынын халг һәјаты илә, ичтимаи варлыгла мұнаси-бәтләринин мүтәрәгги маһијјәтиндә көрүрдү. Јазычынын өз мәнсуб олдуғу халғын мә'нәви аләми илә сых бағлы олмасыны о, бу ишдә һәлледици шәрт сајырды: «...Бир мүсәниф вә шаир нә гәдәр өз милләтинә јавуг олса, онун адәт вә хасијјәтләри үзрә нәшвү нұма тапса, мил-лијјәт ганы онун дамарларында нә гәдәр артыг чәрәјан етсә, бир о гәдәр онун әсәрләриндә дәхи миллијјәт гоху-

су вә миллијјәт нишанәси артыг көрүнәчәкдир» (I, 77). Көчәрли шаир Закири мәһз белә сәнәткарлардан һесаб едирди. О јазырды ки, Закирин реализми XIX әсрин би-ринчи јарысындакы ичтимаи варлығы әкс етдирән чан-лы бәдни лөвһәләрлә зәнкиндир: «Гасым бәј Закир һә-гиги бир милли шаир имиш. Өз әсринин ајнасы олубдур вә мәишәти-миллијјәсини — нечә ки, вар имиш, — ејни илә јазыб, бизим үчүн бөјүк бир јадикар гојубдур. Өз әсриндә шајани-диггәт олмуш олан бир шеј гојмајыбдыр ки, она әл апармамыш олсун. О вахтын адамларынын адабү әхлағыны вә доланачағларынын өзәвү әсасыны маһир нәггаш кими өзләринә мәхсус рәнкләрлә чәкиб бизә көстәрир. Мәишәтин һәр бир синиф вә тәбәғатына әтрафлы нәзәр јетириб саирләрин көзләринә көрсәнмә-јән шејләри көрүб тәфтиш вә тәнгид едибдир» (I, 377). Закирин «О виладә мөһрибанлыг көрмәдим» мисрасы илә башланан ше'риндә көстәрдији һаллара Көчәрли XX әср Азәрбајчан һәјатында да раст кәлир: «Һәр кәс За-кирин бу кәламыны диггәти-тәмам илә охујуб, онда шаир јад етдији мәгамлары сејрү тәфәррүч гылса вә әзәлки һал илә индики өзәвү әһвалы тәтбиғ етсә, била-шүбһә, онун да үрәји ган илә тутулуб, көзләриндән би-лаихтијар јаш төкүләр» (I, 396). М. Ф. Ахундов реализ-минин хәлгилији, һәјатла, халгла мөһкәм бағлылығы Көчәрлинин диггәтини хүсуси чәлб етмишди.

Мә'лумдур ки, Ахундов XIX әср Азәрбајчан әдәбијја-тына новатор сәнәткар кими кәлмишди. О өз кәлиши илә бу әдәбијјата һәм јени идејалар, мөвзулар, һәм дә јени әдәби жанрлар — повест вә комедија жанрларыны кәтирмиш, әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг елминин инкишафы јолунда уғурлу аддымлар атмышды. Көчәрли бөјүк мүтәфәккирин бу хидмәтләрини нәзәрә алараг ону «һуманист идејаларын ән јахшы тәблиғатчысы»¹⁴⁴, «мү-сәлман мәишәтинин көһнә вә чүрүмүш әсасларыны по-зан» «әввәлинчи реформатор» (I, 427), онун комедијала-рыны «ејибдән хали, гүсурдан узаг, нәзафәт вә мүһәссә-нат илә долу, Азәрбајчан түркләринин доланачағынын, адатү адабынын һәгигәт көстәричи бир ајнасы» (I, 443) кими сәчијјәләндирир.

М. Ф. Ахундовун ән бөјүк тарихи хидмәтләриндән би-рини Көчәрли онун Азәрбајчанда драматуркијанын

¹⁴³ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 98.

¹⁴⁴ Ф. Кочарлинский. Литература азербейджанских татар, сәһ. 33—34.

бинасыны гојмасында көрүрдү. О көстөрүрдү ки, «эдәбијјатын бу нөвүндө эсэрләр вүчүдә кәтирмәк үчүн елм вә саваддан башга тәчрүбә, билик вә милләтин мәишәтинә этрафлы бәләдијјат дәхи лазымдыр» (I, 435). М. Ф. Ахундов комедијаларына Көчәрлинин вердији бу гијмәт бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белинскинин А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» эсәри һаггында јаздығы ашагыдакы сәтрләрлә сәсләшир: «В своей поэме он [А. С. Пушкин. — Р. Г. г.] умел коснуться так многого, наметнуть о столь многом, что принадлежит исключительно к миру русской природы, к миру русского общества! «Онегина» можно назвать энциклопедией русской жизни и в высшей степени народным произведением»¹⁴⁵. Белински «Јевкени Онекин»и «рус һәјатынын энциклопедијасы» адландырырса, Көчәрли Ахундовун комедијаларыны «мәишәтимизин ајнасы»на бәнзәдир.

Ф. Көчәрли бөјүк сәнәткарлардан данышаркән онларын јарадычылығына мүасирлик бахымындан јанашыр, классик әдәбијјатын мүасир әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. О, XIX әср Азәрбајчанындакы бир чох ичтимаи проблемләрин һәтта XX әсрин әввәлләриндә дә галдығыны нәзәрә алараг Ахундов ирсинин мүасир, актуал әһәмијјәти олдуғуну јазырды: «Ахундов комедијаларында көстәрдији ејибләримизә диггәт јетириб, онларын дәф’инә вә ислаһына чалышсајдыг, бу гәдәр авам галмаздыг, ичимиздә, доланачағымызда мүшаһидә олунан күфрү зәләләт вә хилафи-әглю ганун әмәлләр чари олмазды. Оғурлугдан вә әјриликтән икраһ едиб дашынардыг; һалал кәсб далысынча кедиб шә’ну һөрмәт кәсб едәрди; зинданханалар вә мәһбәсханалар мүсәлманлар илә долу олмазды» (I, 452). Әсәринин башга бир јериндә алим өзүнүн бу мүддәасыны даһа да инкишаф етдирәрәк, «Алданмыш кәвакиб»дәки ичтимаи идејаларын ејнилә XX әсрин әввәлиндәки Иран үчүн актуал олдуғуну көстәрәрәк јазыр ки, әкәр «мүсәлман мәмләкәтләриндә, хүсусән Иранзәминдә үмури-дөвләтә мүбашир олан вүзәрәвү вүкәлә вә саир әркани-сәлтәнәт — ки, Мирзә Фәтәлинин әсриндән индијә кими кәлиб кедибләр, — «Алданмыш кәвакиб»дә зикр олунан гүсурларына диггәт јетириб мәмләкәтләринин мә’муру вә сәлаһы үчүн сәрфи-һиммәт етсәјдиләр, Јусиф шаһ өз мүвәггәти

¹⁴⁵ В. Г. Белинский. Собрание сочинений. Уч чилддә, III чилд, М., 1948, сәһ. 566.

әјјами-сәлтәнәтиндә ишләтдији бинакүзарлыглары вә тәдбирләри ичра етсәјдиләр, мүсәлман мәмләкәтләри һәркиз белә фәна вә позгун һала дүшмәзди вә әчнәби милләтләрин чәнкали-тәсәррүфүнә кечмәзди. Онлар да саир дөвләтләр кими гүввәт вә микнәт кәсб едиб, әмнү асајиш үзрә јашарды» (I, 452—453).

Гејд етмәмәк олмаз ки, Ахундовун повестинин мүасир әһәмијјәтини көстәрмәкдә дүз иш көрән Көчәрли өз фикрини шәрһ едәркән ејни заманда өз дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғуну да кизләдә билмир: о елә күман едир ки, Иранын «Алданмыш кәвакиб»дә ифша олунмуш «вүзәрә вә вүкәласы» Ахундовун әсәриндән лазыми нәтичә чыхарыб өлкә үчүн фәјдалы фәалијјәт көстәрсәјдиләр, һәр шеј дүзәлмиш оларды.

Ф. Көчәрлинин Сејид Әзим Ширвани јарадычылығына вердији гијмәтләр онун әдәби көрүшләриндә, тәнгиди бахышларында хүсуси јер тутур. Алим «күлли-Азәрбајчанын бүлбүли-хошнәвасы» Сејид Әзими өз халгыны елм вә маарифә, «һиммәт вә гејрәтә, иттиһад вә иттифага, тәрәгги вә тәмәддүнә дә’вәт» етдијинә көрә тәрәгги-пәрвәр, һуманист шаир адландырырды.

«Азәрбајчан әдәбијјаты»нда Көчәрли ичтимаи вә мәдәни тәрәгги уғрунда гәләм чалан, јахшыны — јахшы, писи — пис кими көстәрән, мөһүмәт, гәфләт вә дини хүрафаты ифша едән «һәгпәрәст вә милләтпәрвәр әдибләрә» даһа артыг јер вермиш, онларын јарадычылыг проблемләрини кениш шәрһ етмәјә чалышмышдыр. С. Ә. Ширванини алим мәһз белә сәнәткарлардан бири кими гијмәтләндирмишдир. О јазыр: «Һансы милләтин ичиндә белә һүнәрмәнд вә саһиби-рә’јү мә’рифәт пејрәвиләр олмаса, вај о милләтин һалына! Белә саһибсиз милләт тезликчә зәләләт вә рәзаләт гүјусуна дүшүб, чәһаләт чәнкиндә боғулуб мәһвү набуд олачагдыр» (II, I, 49).

Јарадычылығыны вәсф, мәдһ, мүнәчат, нөвһә, шәбиһ, мәрсижә јазмаға сәрф едән јазычылары тәдгиг етдикдә Көчәрли онларын «башга бир доғру вә саламат мәсләкләри олмајыб», өз илһамларыны бош јерә сәрф етдикләрини бөјүк тәәссүфлә гејд едирди (I, 515).

Ф. Көчәрли тарихчи олдуғу гәдәр әдәбијјатын мүасир инкишафы мәсәләләри илә дә мәшғул олан истә’дадлы бир тәнгидчи иди. Мүасир әдәбијјатын идеја, мөвзу, бәдди сәнәткарлыг, дил вә с. мәсәләләри ону даим марағландырырды.

Классикләрден данышаркән өз мүасирләринә онларын өлмәз ән'әнәләрини өјрәниб давам етдирмәји мәсләһәт көрән Көчәрли јени дөврдә кечмиш әдәбијјат үчүн сәчијјәви олан моңзә вә нәсиһәт јолу илә кетмәји кәскин сурәтдә нисләјир, елм вә маарифин «јахасыны тугуб» кечә-күндүз онлары тәрифләјән јазычылары чәмијјәт һәјатыны, халгын арзу вә еһтијачларыны даһа кениш, даһа дәриндән әкс етдирмәјә чағырды. О јазырды: «Бу һалда бир кәс тапылмаз ки, елмин фәзиләт вә мән-фәәтини вә онун чүмләјә зәрур олмасыны инкар едә. [...] Белә олан сурәтдә узун-узады ше'рләрлә елми вә кәмалы тә'риф етмәјә нә һачәт вар»¹⁴⁶. Индики заманда халг үчүн «көзәл нәсиһәтләр, һикмәтамиз һекајәләр, вәтәнә мәнһәббәт, милләтә хидмәт, тәварихдән шајани-диггәт әһвал вә рәвајәтләр, достлугда сәдагәт, әһдә вәфа етмәк вә бунлар мисилли мин чүрә уча фикирләр вә мүгәддәс һиссләр» һаггында әсәрләр јаратмаг лазымдыр¹⁴⁷.

* * *

Ф. Көчәрли тәкчә Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгиги илә кифајәтләнмәјиб, әсәрләриндә Шәрг, Гәрби Авропа, рус, ермәни, күрчү вә с. әдәбијјатларын классикләри һаггында да елми мүлаһизәләр јүрүтмүш, әдәби әлагәләр бахымында гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр.

Умумијјәтлә, кечән әсрин сону, јени әсрин әввәлиндә Азәрбајчан әдәби фикрини мәшгул едән мәсәләләрдән бири дә дүнја әдәбијјатына мүнасибәт мәсәләси иди. Енишли-јохушлу узун јоллар гәт етмиш Азәрбајчан әдәбијјаты бу дөврдә јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гөјмүшдү. «Бөјүк наилијјәтләр әлдә едән бир әдәбијјаты исә өз милли ән'әнәләри чәрчивәсиндә галмаг тә'мин етмирди. О, өз әдәби јарадычылыг миғјасыны кенишләндирмәјә, дүнја әдәбијјатынын тәчрүбәләрини өјрәнмәјә чан атыр вә әдәби әлагәләрин мүасир дөвр үчүн әһәмијјәтини вә зәрурәтини дәрк едирди. Демократик тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг исә бу еһтијача дүнја әдәбијјатыны даһа дәриндән өјрәнмәклә, онун бөјүк сималарыны халга танытмагла чаваб верирди»¹⁴⁸.

Бу дөврдә артыг чохдан чаһаншүмул шөһрәт газанмыш рус әдәбијјатынын тәблиғинә даһа кениш јер вери-

¹⁴⁶ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 102.

¹⁴⁷ Јенә орада.

¹⁴⁸ К. Талыбадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 258.

лирди. Азәрбајчан охучулары рус классикләрини өз ана дилиндә мүталиә етмәјә башламышдылар. Рус әдәбијјатындан тәрчүмә сәһәсиндә һәлә А. Бакыхановун башладыгы иши¹⁴⁹ инди Ә. Адыкөзәлов, Р. Әфәндијев, Н. Хан Гарадага, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Вәзирев, А. Шаиг, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Ү. Һачыбәјов вә башгалары давам етдирдиләр.

Ф. Көчәрли рус әдәбијјаты вә әдәбијјатшүнаслыгы илә Гори мүәллимләр семинаријасында охујаркән таныш олмушдү. О, бүтүн јарадычылыгы боју бу зәнкн әдәбијјатын көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләрини севә-севә охумуш, XIX әср рус әдәби тәнгиди вә елми фикирләрини, о чүмләдән, В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, К. Д. Ушинскинин әсәрләрини мүнтәзәм мүталиә еләмишди.¹⁵⁰ Һәлә тәләбә икән о, белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәти илә, рус мәишәти илә танышлыгы Азәрбајчан халгы вә әдәбијјатынын инкишафында бөјүк әһәмијјәти ола биләр. Бунун үчүн о, азәрбајчанлыларын илк нөвбәдә рус дилини өјрәнмәләрини вачиб мәсәлләрдән бири сајырды. Имтаһан ишләринин бириндә Көчәрли јазмышды: «...Рус халгы илә Гафгаз әһли арасында сәмими вә мүгәддәс мәнһәббәт, бирлик вә достлуг онлар бир-бирини мүмкүн гәдәр чох баша дүшдүклә, бир-биринин дилини билдикдә вә биркә һәрәкәт етдикдә мүмкүн ола биләр»¹⁵¹. Күнүн вачиб мәсәләсинә тохунан тәләбә Көчәрлинин о заман һәлә «Еј огул, һәр лисанә ол рағиб, Хассә ол рус елминә талиб» мисраларынын мүәллифи Сејид Әзим Ширванинин дә һәмин фикирдә олдуғундан хәбәрсиз иди. Сејид Әзим өз тәдгигатчысындан һәлә нечә илләр әввәл Азәрбајчан халгы арасында рус дили, әдәбијјаты вә елминин јайылмасы вә өјрәнилмәсинин вачиблијини дәрк етмишди. Сонралар Сејид Әзимин әсәрләри илә таныш олан алим Көчәрли өз сәләфинин фикринә гүввәт верәрәк рус дилинин өјрәнилмәси вә мәктәпләрдә тә'лиминин «мүсәлманлар [азәрбајчанлылар. — Р. Г. г.] үчүн ән лазым әмрләрдән бириси олдуғуну» бир даһа гејд едирди (II, I, 63). Көчәрли өзү дә дүнја классикләри Шекспир, Бајрон, Руссо, Һүго, Көте, Шиллер вә башгаларынын јарадычылыгы илә мәнз бу дилин васитәсилә таныш ола билмишди.

¹⁴⁹ Шыхәли Гурбанов. Әсәрләри. II чилд, сәһ. 117.

¹⁵⁰ Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 87.

¹⁵¹ Ситат Б. Нәбијевин көстәрилән әсәриндән көтүрүлүб, сәһ. 78.

Рус әдәбијатыны һәм бир мұәллим, һәм тәнгидчи, һәм дә тәрчүмәчи кими өјрәниб тәблиғ едән Көчәрлинин Пушкиндән «Торчу вә балығ», Лермонтовдан «Үч хурма ағачы», Колтсовдан «А киши, нијә јатыбсан?»¹⁵². Чеховдан «Ат фамилијасы»¹⁵³ кими тәрчүмә әсәрләрини әдәби ичтимаијјәт рәғбәтлә гаршыламышды. Бу тәрчүмәләр «әдәбијаты идеја чәһәтдән зәнкинләшдирмәк мәғсәди күдүрдү»¹⁵⁴. Онун М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» повестини рус дилинә чевирмәси дә чох јахшы бир тәшәббус иди.

Рус әдәбијатынын Азәрбајчанда јайылмасы вә тәблиғиндә Көчәрли бир чох мүасирләриндән өз ишинин ардычыллығы илә сечилирди. О, бу әдәбијатын ајры-ајры нүмајәндәләри һаггында мәтбуат сәһифәләриндә гијмәтли мәғаләләр илә дә чыхыш едир, әдәбијат тарихинә даир китабларында вә гәләм достларына јаздығы мәктубларда нәзәри фикирләр сөјләјир, мәсләһәтләр верди.

Шыхәли Гурбанов һаглыдыр ки, «бизим әдәбијатларын [Азәрбајчан вә рус әдәбијатларынын. — Р. Г. г.] әләгәләри һаггында илк гејдләри көркәмли Азәрбајчан әдәбијатшүнасы, педагогу вә әдәбијат тарихчиси Фиридун бәј Көчәрли етмишдир»¹⁵⁵. Догрудан да чохчәһәтли вә мөһкөм Азәрбајчан-рус әдәби әләгәләринин бир сыра истигамәтләри илк дәфә елми шәрһини Көчәрлинин әсәрләриндә тапмаға башламышдыр. Онун рус әдәбијаты вә дилинин Азәрбајчан үчүн әһәмијјәти, бу әдәбијатын ән јахшы нүмунәләринин тәрчүмә олунмасы зәрурәти, тәдрис-педагожи әдәбијатда онлардан истифадә кими мәсәләләр һаггында мулаһизәләри буна сүбутдур.

Ф. Көчәрли ејни заманда рус дилиндә јаздығы әсәрләри илә Азәрбајчанын классикләри М. Ф. Ахундов, М. П. Вагиф, М. В. Видади, Г. Закир, Н. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгаларыны рус халгына вә бу дил васитәсилә саир халглара танытмагда чох бөјүк, фәјдалы иш көрмүшдүр. Онун бу әсәрләри Азәрбајчан әдәбијатынын шөһрәтини даһа да артырмыш,

¹⁵² М. Ј. Лермонтов. Үч хурма ағачы; А. Колтсов. А киши, нијә јатыбсан? Шуша, 1895.

¹⁵³ А. П. Чехов. Ат фамилијасы. «Шәрги-Рус» гәз., 16. 17 ијун 1904.

¹⁵⁴ Шамил Гурбанов. Лермонтов вә Азәрбајчан әдәбијаты. Бақы, 1976, сәһ. 35.

¹⁵⁵ Шыхәли Гурбанов. Әсәрләри. II чилд, сәһ. 19.

рус вә башга халгларын әдәбијат елми үчүн ән мө'тәбәр мә'хәзләрдән олмушдур.

Ф. Көчәрлинин рус классикләри јарадычылығына вердији дүзкүн гијмәтләр бу күн дә өз әһмијјәтини сахламагдадыр. О, XIX әср Азәрбајчан әдәбијатыны тәдиг едәркән дәнә-дәнә рус әдәбијатына мурачиәт едир, ики әдәбијат арасында әләгәләр бахымындан марағлы мұшаһидәләр, әдәби паралелләр апарыр. Көчәрли рус әдәбијатынын вә мәдәнијјәтинин инкишафында Пушкин вә Гоголун бөјүк ролу олдуғуну хусуси гејд едирди. Алим көстәрирди ки, «русларын милли әдәбијатынын бинасыны гојан Пушкин вә Гогол олубдур. Бу ики мүгтәдир әдиб [...] милли әдәбијатларыны мәшәтләринин аинеји-һәгигәтнүмасы едиб, өзләриндән сонра кәлән үдәба вә шүәраја саламат бир мәсләк, мүстәгил бир јол ачылар»¹⁵⁶. Көчәрли Пушкин вә Гогол јарадычылығындақы реализми сәчијјәләндирәркән јазырды: «Пушкин дурбин ишығлы вә гәшәнк бир һалда көстәриркән, Гогол зәррәбин кими јахында олан вә көзүнүн өнүндә, шишәнин алтында тәрләнән нифрәтәнкиз һәшәрәт вә микроблары бөјүдүб көстәрир»¹⁵⁷.

Мәлум одуғу кими, Гогол рус мәдәнијјәтинин инкишафы тарихиндә парлаг рол ојнамыш, рус әдәбијатында тәнгиди реализмин әсасыны гојмушдур. Рус әдәбијатына јени демократик идејалар кәтирән, әдәбијаты чәмијјәтлә даһа сых бағлајан јазычы өз әсәрләриндә халгын һәјатыны, мәишәтини, истәк вә арзуларыны, севинч вә кәдәрини әкс етдириб, тәһкимчилик гурулушуну, наданлығ вә чәһаләти чәсарәтлә тәнгид етмишдир. Көчәрли бу һәгигәти ајдын дәрк едәрәк јазырды: «Гогол һәгигәтнәвис әдибләрин (реалистләрин) бабасы вә пишрәви мәнзәләсиндәдир. Гогол вә Пушкин вә бунлардан сонра Некрасов, Туркенеv, Достојевски, Гончаров, Л. Толстој, Чехов вә һал-һазырда Максим Горки вә Л. Андрејев әлләриндә мәш'әт русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә күнчүнә ишығ салыб, милләтин јараларыны, руһани вә чисмани күдурәтләрини, гәм вә шадлығларыны көрүб вә көрдүкләринин сурәтини маһир нәггаш кими ејни илә чәкиб бүтүн аләмә көстәриб дејирләр: «Бахын, көрүн! Будур бизим милләт; бу сајагдыр онун дирилији

¹⁵⁶ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 205.

¹⁵⁷ Јенә орада, сәһ. 212—213.

вә доланачағы; будур онун халы, фикирлэри, һиссијаты вә хәјалаты!»¹⁵⁸

Бу ситатдан бир даһа көрүнүр ки, Көчәрли Пушкинлэрин, Гоголларын Русија үчүн тарихи ролуну, онларын әсәрлэриндәки дәрин реализми, милли колорити, вәтән-пәрвәрлик вә хәлгилији көстәрмәклә бәрәбәр, рус әдиблэринин бу ән'әнэләрә садиг олдугларыны, рус классиклэри арасындакы идеја-варислик әлағәсини дә габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырмағы лазым билмишдир.

М. Ф. Ахундов јарадычылығыны тәдгиг едәркән Көчәрли онула Гогол арасында идеја-сәнәткарлыг чәһәтдән бөјүк јахынлыг олдугуну үзә чыхарыг: «Мәрһум Мирзә Фәтәли рус әдиблэриндән вә драмнәвислэриндән мәшһур Гоголун мүасири иди. Һәр ики әдиб затән психолог јаранмышдыр. Бунлар адамларын бошлугуну, сәфаһәт вә һәмагәтини, бүхл, һәсәд, шәрарәт вә фәсадыны, заһири вә батини аләмлэрини көрүрләрмиш. Заһирдә күлдүклэри адамларын халына үрәкдән јаныб ағлајырлар вә онларын әсәрлэрини мүталиә едән шәхслэрин гәлблэриндә јатмыш һисслэри ојадыб, мәнәббәт чырағыны јандырырлар. Бунула бәшәријәт аләминә бөјүк хидмәт көстәрибләр»¹⁵⁹. Башга бир јердә Көчәрли һәр ики сәнәткарын реализминин гүдрәтинә, һәјатилик вә хәлгилијинә ишарә едиб јазырды: «Бизим әдибләримиздән мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов асари-гәләмијәси илә Гогола чох бәнзәјир». Гогол кими «Мирзә Фәтәли дәхи өз комедијаларында хәјалат күчү илә вә савад зору илә бир шеј јаратмајыб, һәр нә јазыбса, доланачағымызын ејниндән вә мәншәтимизин өззәи-әһвалындан көтүрүбдүр. Мәрһум Мирзә дәхи заһирдә јаздыгларынын үстә күлүрсә дә, батиндә ағлајыр вә һәгигәтән бир аз дәрин фикир етсәк көрәрик ки, онун Молла Ибраһимхәлили, Һачы Гарасы, Һатәмхан ағасы, Тарывердиси, Ағамәрданы вә гејрилэри јазыг вә бәдбәхт адамлардыр, онларын халына күлмәкдән исә ағламаг лазымдыр»¹⁶⁰.

Ф. Көчәрли көстәрирди ки, «нечә ки, Гоголун Городничиси, Хлестакову, Добчински, Бобчинскиси хал-һазырда Русијанын бәзи јерлэриндә мүшаһидә олулмагдадырлар, һабелә дә Мирзә Фәтәлинин Һатәмхан ағасы, Һачы

¹⁵⁸ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрлэри, сәһ. 205.

¹⁵⁹ Јенә орада, сәһ. 274.

¹⁶⁰ Јенә орада, сәһ. 213.

Гарасы, Молла Ибраһимхәлили, Намазы, Залхасы, Ағакәрим Мијанчысы вә гејрилэри бу халда сағ вә саламат бизим ичимиздә доланыб, һәр бири өз фе'лү әмәллэрини ишләтмәкдәдирләр» (I, 436).

Азәрбајчан әдәбијјаты илә рус әдәбијјаты арасында паралелләр, мүгајисәләр апармаг үсулуна Көчәрлинин әсәрлэриндә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. О, Закир јарадычылығынын мәзијјәтлэриндән данышанда, хүсуслә шаирин тәмсиллэрини тәһлил едәндә белә бир һәгигәтә кәлмишди ки, «бу тәмсилләрдә о гәдәр һәјати һәгигәт ифадә олунашдыр ки, һәммин тәмсиллэри Иван Андрејевич Крыловун тәмсиллэри илә мүгајисә етмәк олар»¹⁶¹. Јахуд идеја-естетик чәһәтдән бөјүк јарадычылыг наилијјәтлэри әлдә едән, һәм лирика, һәм дә сатира сәһәсиндә маһир олан Сејид Әзим, Көчәрлијә көрә, «русларын Пушкининә, инкилислэрин Бајронуну вә полјакларын Мискевичинә бәрәбәр имиш» (II, I, 43). Нәһәјәт: «Мәммәдгулузадәнин исте'дадли рус јазычысы Чеховун әсәрлэрини хатырлада һекајәлэри бизим мәдәни зијалыларымызын нәзәрини чәлб етмәјә там лајигдир»¹⁶².

Ф. Көчәрлинин бу типли паралел вә мүгајисәлэри һеч дә һәмишә дүзкүн, дәгиг олмурду. Мәсәлән, онун XIX әср Азәрбајчан шаири Рачинин «Нә ешиг олајды, нә ашиг, нә хүсни-дилбәр олајды, Нә ајинә, нә сәфа, еј көнүл, нә чөвһәр олајды» мәтлә'ли гәзәлини Лермонтовун поезијасы илә тутушдырмагы бу гәбилдәндир. Көчәрлинин «Л. Н. Толстој вә мүсәлман Шәрғи» адлы мәғаләсиндә¹⁶³ Толстојун зүлмә мүғавимәт көстәрмәмәк һағгында тә'лими илә ислам дини арасында ејнилик ахтарараг бу көрүшлэри тәнгид өзәзинә тәгдир етмәси дә онун јанлыш фикирлэриндән иди»¹⁶⁴. Лакин алимин мүтәфәккир, дин кәһини Толстоју «ән сағлам бир реализм» (Ленин) ифадә едән јазычы Толстојдан үстүн тутмасы узун сүрмәмишдир. Сонралар «Һәјата дә'вәт» адлы мәғаләсиндә¹⁶⁵ Көчәрли дә башга габагчыл, демократ јазычылар кими, һәр чүр зүлмә дөзмәк, сәбр етмәк фәлсәфәсинә, барышдырычылыг сијасәтинә гаршы чыхыр, XX әсрин әввәллә-

¹⁶¹ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрлэри, сәһ. 63.

¹⁶² Јенә орада, сәһ. 138.

¹⁶³ Ф. Кочарлинский. Л. Н. Толстой и мусульманский Восток. «Закавказское обозрение» гәз., 14 нојабр 1910, № 39.

¹⁶⁴ К. Талыбзадә. XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди, сәһ. 456.

¹⁶⁵ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрлэри, сәһ. 279—283.

риндә Азәрбајчанда кениш јаылан толстојчулуға гаршы тәнгиди мунасибәти ифадә едирди¹⁶⁶. О, Л. Н. Толстојун объектив сурәтдә һәјата, зүлм әлејһинә мүбаризәјә сәсләјән реализмини жүксәк гијмәтләндирәнләрлә бир чәркәдә дуруб јазырды: «...Биз дә мүсләман гардашлар хитабән әрз едирик: Еј гардашлар, һәјатын гәдрини билiniz, [. . .] ајылыңыз, һәрәкәт единиз, гапы-бачаларыңыз ачыңыз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишилсин. Көзүнүзүн тозуну силиб, диггәт илә әтрафа бахыңыз: һәр кәс ишләјир, чалышыр, һәјатдан һәф'бәрдар олур»¹⁶⁷.

* * *

Лухарыда гејд олундуғу кими, Ф. Көчәрли дунја әдәбијјатыны јахшы өјрәнмишди. Онда Шәрг әдәбијјатына, үмумијјәтлә, әдәбијјата марағын ојанмасында атасы Әһмәд ағанын бөјүк ролу олмушду. Гарабағын орта бөјләриндән сајылан Әһмәд аға савадлы бир шәхс олуб, фарс дилини мүкәммәл билирди. Шәрг поезијасына хүсуси мөһәббәти олдуғундан онун даһи сәнәткарларынын әсәрләрини мүнтәзәм муталиә едәр, хүсусилә, Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән бүтөв фәсилләри әзбәр демәклә әдәби мәчлисләрдә өз һәмсөһбәтләрини һејран гојармыш¹⁶⁸. Шәрг поезијасы нумунәләрини илк дәфә атасындан ешидән кәнч Көчәрли сонралар бир әдәбијјатшүнас-тәнгидчи кими өзү онлары севә-севә, дуја-дуја муталиә етмишди. Она көрә, чох тәбнидир ки, о, бүтүн елми фәалијјәтиндә олдуғу кими, «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәриндә дә Шәргин бөјүк әдәби сималары — Фирдовси, Сәди, һафиз, Әттар, Хәјјам, Руми, Чами вә башгаларынын јарадычылығы илә әтрафлы таныш олуб, онлар һаггында гијмәтли мүлаһизәләр сөјләмиш, түрк шаири Јусиф Набијә исә ајрыча очерк һәср етмишди. Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдғиги заманы алим бу әдәбијјатда Шәрг поетик ән'әнәләри, идеја, фикир, үслуб јахынлығы мушаһидә етдикдә онлары јерли-јериндә көстәрмәклә јанашы, әдәбијјатларын милли өзүнәмәхсуслуғуну, фәргли чәһәтләрини тәјин етмәји унутмурду. О, мәсәлән, Вагифлә Сәди (I, 189), «Һәгигәтпәрәст» шаирләр адландырдығы Мәһ-

¹⁶⁶ Алмәммәд Алмәммәдов. Үрәкләрин бирлији, сәһ. 29—30.

¹⁶⁷ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 283.

¹⁶⁸ Б. Нәбијев. Көстәрилән әсәрләри, сәһ. 14.

вәши Ширвани вә Нишат Ширвани илә «суфимәсләк Шейх Әттар, Шәмс Тәбризи* вә Мөвлана Чәләләддин Руми» (I, 495) арасындакы охмур вә фәргләндиричи чәһәтләр һаггында фикир јүрүтүшдүр.

Чәләләддин Руминин «Мәснәви»синдә, мәнзум һекајә вә тәмсилләриндәки фәлсәфи фикирләр, М. Ф. Ахундов¹⁶⁹ кими, Көчәрлини дә һејран етмишди. О јазырды ки, шаир «тимсал вә һекајәләриндә» «ади бир шејин үстә сөз ачыб, түлкүдән, чанавардан, атдан, ешшәкдән вә ја инсан һөв'и шаһдан, кәдадан, дәрвишдән вә гәнидән бәһс етдији әснада мөгамы кәлдикчә мунасиби-мәгал һашијәләр чыхыб, хејли һәкиманә вә фәлсәфанә сөзләр сөјләјир ки, онларын мәалү мәзмуну чүмләни һејрәтә салыр» (II, II, 231). Алим XIX әср Азәрбајчан шаири Халхачылығына јахын мәзијјәтләр ашкара чыхармышды. Халхалинин «Сә'ләбијјә»дә «тутдуғу низамү рәвишин Моллаји-Руминин шивәвү гајдасына бәнзәдијини» (II, II, 231) көстәрәндән сонра Көчәрли ејни заманда бу ики шаир арасындакы фәргләри дә изаһ едиб јазырды: «Әл-бәттә, Халхали илә Моллаји-Руми арасында фәрг чохдур: бири шәккәри-Һиндустан исе, о бири шәккәри-Мазандарандыр, амма буну дәхи инкар етмәк олмаз ки, икисиндә дә ширинлик вардыр. Моллаји-Руминин «Мәснәви»синдә олан дәрин фикирләр, һикмәтамин сөзләр, барик нүктәләр, әлбәттә, Мәһәммәд Бағырын «Сә'ләбијјә»синдә јохдур, амма онун «Сә'ләбијјә»синдә дәхи хејли көзәл нәсиһәтләр вә мушфиганә өјүдләр, назик ишарәләр вә мөғбул зарафатлар олмағыны дәхи инкар етмәк олмаз» (II, II, 231).

Ф. Көчәрли А. Бакыхановун «Еј хода, һаһәм гәмо рән-чо бәлә» мисрасы илә башланан мәснәвисини дә Чәләләддин Руминин мәшһур «Мәснәви»синә бәнзәдир (I, 302), Сејид Әзим Ширванини гәлб охшајан дәрин мә'налы гәзәлләринә көрә фарсларын һафизини илә јанашы гојурду (II, I, 126).

Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты»нда даһи өзбәк шаири Әлишир Нәваи һаггында очерк (I, 117-123),

* Шәмс Тәбризи фарс дилиндә јаздығы үчүн Көчәрли ону да фарс шаири һесаб едир.
¹⁶⁹ М. Ф. Ахундов. Моллаји-Руминин вә онун тәснифатынын бабында. М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 204—209.

мәтбуат сәһифәләриндә күрчү вә ермәни јазычы вә шаир-ләринә, о чүмләдән, Серетели, Гогешавили, Сундукјан вә Ломоурјә һәср етдији мәгаләләри¹⁷⁰ онун бу халгла-рын әдәбијатларына бәсләдији бөјүк мәнәббәт вә дәрһн һөрмәтин тәзаһүрүдүр.

Тәдгигатчынын күрчү вә ермәни әдәбијатларына һәср етдији мәгаләләрдә хәлгилик, вәтәнпәрвәрлик, достлуг вә гардашлыг идејаларындан данышылыр. Акаки Серетелинин јубилеји мүнәсибәтилә јаздығы мәгаләдә Көчәрли кәстәрир ки, бу бөјүк күрчү шаири үчүн «һамы милләт-ләр мусавидир вә бир-биринә гардашдыр. [...] Бу барәдә Серетели бизим шүәрадан мәрһум Абдулла бәј Аснин вә Сејид Әзим Ширванини дәрхатир едир ки, онларны да мәсләк вә әгидәси вә баш арзулары үмуми бәшәрин вә инсанијәт аләминин сәадәтидир, һәнки јалныз бир гөвмүн ничаты»¹⁷¹.

Ф. Көчәрли гаршылыгы әдәби әлағәдар сәһәсиндәки чохчәһәтли, сәмәрәли фәалијјәти илә халглар арасында бәјвәлмиләлчилик, достлуг вә гардашлыг идејаларынын јайылмасына бөјүк көмәк кәстәрмишдир.

* * *

Әдәбијатын мөвзулар даирәси, идеја истигамәти илә бәрәбәр бәдии форма, о чүмләдән, әдәби-бәдии диллин сафлашдырылмасы мәсәләләри дә Көчәрлинин дүшүндү-рән мәсәләләрдән иди.

Үмумијјәтлә, әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәби дилинин мүгәддәрәты мәсәләси мүнһүм бир проблем ки-ми гаршыја чыхмышды. Бу сәһәдә мүхтәлиф төмајүлләр варды. Ф. Көчәрли үрәк ағрысы илә кәстәрирди ки, «ин-дијәдәк мәнәви тәрәггимизә мане олан илләт бир исә, инди ики олур. Бир тәрәфдән һуруфат гүсуру, диқәр тәр-рәфдән дил гүсуру әлимизи вә ајағымызы бағлајыб гој-мур ки, ирәли кедәк»¹⁷².

¹⁷⁰ Ф. Көчәрли. Милли бајрам. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 173—176; Јенә онун. Күрчү шаири Серетели јубилејинә даир, орада, сәһ. 177—186; Јенә онун. Јаков Семјонович Гогешавили, орада, сәһ. 286—287; Јенә онун. Редаксијаја мәктүб, орада, сәһ. 284—285; Јенә онун. Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси, орада, сәһ. 296—297.

¹⁷¹ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 179—180.

¹⁷² Јенә орада, сәһ. 294.

М. Ф. Ахундов вә М. Шаһтахтинскидән сонра Азәр-бајчан мәдәнијјәтинин инкишафы наминә әлифба исла-һаты апарылмасы јолунда чалышан хадимләрдән бири кими Көчәрли дәнә-дәнә әрәб әлифбасынын дил, әдәбиј-јат, тәһсил вә мәтбуат сәһәсиндә төрәтдији чәтинликләр-дән бәһс едирди. О, тәрәфдарлары илдән-илә чохалан әлифба ислаһаты идејаларынын кеч-тез һәјата кечәчә-јинә инанырды: «Чох чәкмәз [...] бу мүнһүм мәсәлә һәлл олунар вә мүсәлманларын [азәрбајчанлыларын. — Р. Г. г.] әлифбасы дәјишдирилиб вә асанлашыб саир мә-дәнијјәтли милләтләрин әлифбасы кими, үлум вә маари-фин интишарына» көмәк едән гүввәтли васитә олар (I, 435). Лакин Көчәрли бу фикирдә иди ки, икинчи гү-суру арадан галдырмаг, Азәрбајчан дилини башга дил-ләрин зәрәрли тәсириндән горумаг үчүн исә һәлә чох бөјүк мүбаризә апармаг лазымдыр.

Бу мүнһүм вәзифә Азәрбајчанын бүтүн демократик гүввәләрини ваһид бир чәбһәдә бирләшдирмишди. Ф. Көчәрли, Ј. В. Чәмәнзәминли, Ү. һачыбәјов, Ө. Ф. Не-манзадә вә башга мүтәрәгги зијалылардан ибарәт олан бу чәбһә Азәрбајчан әдәби дилини чанлы халг дилинә кетдикчә даһа артыг јахылашдырмаг, ону бу дил үзә-риндә инкишаф етдирмәк уғрунда инадла мүбаризәјә галхмышды. Онлар дили милләтин әвзәсиз сәрвәти һе-саб едирдиләр. Көчәрли «Азәрбајчан әдәбијаты» әсә-риндә мәшһур рус педагогу К. Д. Ушинскинин ашағы-дакы сөзләрини мисал кәтирмишди: «Мадам ки, бир милләтин өзүнә мәхсус ана дилиси харичи дилләрин тә-гәллүб вә тәсәллүтүндән саламат галыбдыр, о милләт өзү дә саламатдыр. Әкәр онун чәми мадди вә мәнәви дөвләтини әлиндән аласан, вәли ана дилинә тохунмаја-сан, о милләт фөвт олмаз вә аз мүддәтин зәрфиндә јенә өзүнә мал вә дөвләт чәм едәр. Вә бил'әкс һеч бир мал вә дөвләт илә бир милләти әһја етмәк олмаз, зәмани ки, онун ана дилиси вә милли лисаны олмаја» (I, 382).

Ф. Көчәрли кәстәрирди ки, «тәрәгги вә сәадәт фик-риндә олан вә әбәди зиндәканлыг арзусуна дүшән гөвм вә милләт кәрәкдир ән әввәл өз ана дилинин вүс'әт вә гүввәт тапмағына сә'ј вә һиммәт кәстәрсин» (I, 70—71). Алимә көрә, камил шаир вә ағыллы әдиб һәгигәтдә о шаир вә о әдибдир ки, «өз милләтинин дили илә даныша, үрәји илә, һисси вә ағлы илә фикир едә» (I, 77). Чүнки «милләти һагг вә саваба иршад едән, шөһрәт вә һөрмәтә

жетирән онлардыр. Өз асару эш'ары илә онлар милләтин чисминә шәфа, руһуна сәфа, фикринә чила, ағлына вә тәмами мә'нәви [...] гүввәләринә балү пәр вериб уча мәгама галдырырлар» (I, 70). Буна көрә онларын эсәрләри елә бир дилдә јазылмалыдыр ки, ону халг анлајыб баша дүшсүн.

«Фүјузат», «Шәләлә» вә с. мүртәче мәтбуат органларынын дил сјасәтинә гаршы мүбаризәдә чох јахындан иштирак едиб, мүдрик фикирләр ирәли сүрән Көчәрли «Фүјузат» редактору Ә. Һүсејзадәнин «...бизим ана дилимиз чох дар вә касыб дилдир. Бә'зи мәтләби онда јетирмәк мүмкүн дејил»¹⁷³ кими јанлыш иддиасы әлејһинә јазырды ки, бизим дилимиз әрәб вә фарс сөзләри илә гарышыг олмагла белә, елә зәңкин бир дилдир ки, онунла һәр гисим елми мәтләби, али фикирләри, сјаси вә әдлјјә мәсәләләрини «шәрһ вә бәјан етмәк мүмкүндүр» (I, 78—79). Алим көстәрирди ки, Һәсән бәј Зәрдаби дә һәмишә Әли бәј Һүсејзадә илә дил үстүндә чәнкү чидалда олуб вә өз «Әкинчи»сини она дәлил кәтирирди ки, ән чәтин фәнни вә елми мәсәләләри ачыг вә садә дилдә јазмаг мүмкүндүр»¹⁷⁴.

Ф. Көчәрли Азәрбајчан дилинин эсрләр боју инкишаф едиб «ширин ләһчәли вә көзәл шивәли» бир дилә чеврилдијини гејд едирди. О, бу инкишафа әрәб вә фарс дилләриндән алынма сөзләрин дә бөјүк тә'сири олдуғуну көстәрмәји унутмурду. Лакин о һәммин дилләрин лүгәтиндән ән зәрури һалларда истифадә етмәји лазым билдирди: «Вәгта ки, ана дилиндә шејин өзүнүн мәхуси ады вар, вә јаники ана дили илә бир мә'наны бәјан етмәк вә бир әһвалаты нечә ки, лазымдыр сөјләмәк мүмкүн олур, инсаф дејил ки, елм көстәрмәк вә моллалыг изһар етмәк иддиасына дүшүб, кәламы гәлиз ибарәләр илә вә чәтин анлашылан әрәби вә фарси сөзләр илә долдуруб, әсл мә'наны дәхи вә дәринә салмаг» (I, 79).

Ф. Көчәрлинин дилә даир көрүшләриндә мәтбуат дилә мәсәләләри дә мүһүм јер тутурду. Үмумијјәтлә, әдәби-бәдин дилдә олдуғу кими, бурада да онун ардычыллыгла мүдафиә вә тәблиғ етдији фикир мәтбуатын халг дилинә јахын, ајдын, садә, анлашыглы бир дилдә олма-

¹⁷³ «Һәјат» гәз., 28 ијул 1905, № 39. Ситат К. Талыбзадәнин «XX әср Азәрбајчан әдәби тәңгиди» әсәриндән көтүрүлүб, сәһ. 301.

¹⁷⁴ Ф. Көчәрлинин J. B. Чәмәнзәминлијә 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубу.

сы тәләби иди. Бу барәдә мүлаһизәләрини алим белә изаһ едирди: «...Гәзәтләримиздә дәрч олунан гәлиз ибарәләр илә јазылмыш бә'зи сјаси, әдәби вә фәнни мәгаләләри охунанлар анламајыб мә'јус олурлар вә гәзәт охумагдан икраһ едирләр. Бу ачыг һәгигәти нәдәнсә гәзәт вә журнал верәнләр баша дүшмүрләр вә османлы гәзәтчиләринә мүгәллидликдән әл чәкмирләр. Чәридәләри бир ил, пара ил өмүр сүрүб, мүштәрисизликдән гапаныр, зәһмәтләри пуча чыхыр, күлли хәрч вә мәсарифләри һәдәр кедир» (I, 79). Одур ки, «дилимизи сахламаг үчүн «Әкинчи» кими бир рүзнамә чыхармаг лазымдыр. [...] Әкәр бизим дилимиздә бир гәзәтимиз олмаса, дилимиз әлдән кедәчәкдир. Мејмунларын әдәди күн-күндән артыб чохалмагдадыр. Аз-чох бунларын габағыны «Молла Нәсрәддин» журналы кәсибдир»¹⁷⁵.

Бу дөврдә Азәрбајчан дилини османлылашдырмаг мејли даһа күчлү иди ки, она да Ә. Һүсејзадә башчылыг едирди. Көчәрли «Ана дили» адлы гијмәтли елми-публисист мәгаләсини бу тәмајүлүн әлејһинә јазмышды. О, Ә. Һүсејзадә вә онун тәрәфдарларыны нәзәрдә тутараг дејирди: «...Бу ахыр вахтларда бизим ачыг вә садә дилимизә Истамбулда јарымчыг тәһсил едиб кәләнләр хәләл јетирмәкдәдирләр. [...] Каш о аличәнаб Истамбулда раһат әјләшиб, бизим шумбәхт Гафгаза тәшриф кәтирмәјә иди. О чәнабын елм вә кәмалына сөзүмүз јохдур. Сөзүмүз ондадыр ки, елм вә кәмалындан бизә бир бәһрә вермәди, анчаг дилимизә позғунлуғ салды, тәзә дил кәтирди. Әтрафыны бир дәстә мејмунлар буруду вә она тәглид етмәкдә бир-биринә мачал вермәјиб, «бөјүк һүнәрләр» көстәрдиләр. Аз вахтын ичиндә Гафгаз түркләринин дили османлы сөзләри вә истилаһлары илә долду: «ишбу», «иштә», «шимди», «шол», «әфәндим»; «багалым», «насыл» сөзләри гәзәт сүтунларыны долдурду»¹⁷⁶. Белә сөзләрин ана дилини өјрәтмәк үчүн јазылан дәрсликләрдә вә һәмчинин А. Шаиг, J. B. Чәмәнзәминли, Ф. Ағазадә кими јазычыларын эсәрләриндә ишләдилмәси Көчәрләјә даһа ағыр кәлирди. О, А. Шаигин «Күлзар» вә Ф. Ағазадәнин «Әдәбијјат мәчмуәси» дәрсликләриндән данышаркән, һәм ана дилинин јад үнсүрләрлә корланмасы һалларыны, һәм дә великорус шовинистлә-

¹⁷⁵ Ф. Көчәрлинин J. B. Чәмәнзәминлијә 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубу.

¹⁷⁶ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 293—294.

ринин дил сәһәсиндәки мүртәчә чәндләрини кәскин тәнгид едирди: «Үч-дөрд жүз сәһифәли тәлими-гираәт китабларымызда «ата», «ана», «јахшы» кими чох ишләнен вә әзиз сөzlәр дәрман үчүн белә ахтарылса тапылмаз. Бизим әгидәмизчә бу мүгәллийдлик вә рәфтар милләтә хәжанәт етмәкдир. Биз бир тәрәфдән илминскиләрә, мировјевләрә, левитскиләрә нифрин едиб налајиг сөzlәр дејирјик [...], бир тәрәфдән дә өзүмүз ана дилинин позгун нала дүшүб унутулмагына чалышырыг»¹⁷⁷.

Ф. Көчәрли Шангә көндәрдији бир мәктубунда һәмнин дәрсликләрин дилинә өз етиразыны белә билдирмишиди: «Куја Сиз Ағазадә илә сөзбири олубсунуз бизим ана дилимизни әлимиздән алыб бизи османлы едәсиниз. [...] Намы борчлудур о дилә рөвнәг вериб ону дәвләтләндирсин. Сиз исә «ана» сөзүнү «валидә»јә вә ја «аннә»јә, «ата» сөзүнү «пәдәр»ә, «ушаг» сөзүнү «чочуг»а, «бала» сөзүнү «јавру»ја чөндәрмәклә дилимизни әлимиздән алмаг истәјирсиниз. Мәкәр «ана» «аннә»дән пидир? Гәрәз, бу мәсәләдә бөјүк сәһвиниз вар»¹⁷⁸. Көчәрли фикирләрини гәзәблә јаздыгыны өзү дә дүјмүш вә бу мәсәләјә даир башга бир мәктубунда јазмышды: «Үмидварам ки, мәним бу чүз'и ирадларымдан рәнчидә олмајасыныз. Чүн кәләчәкдә Сиздән тәмәнна вә арзуларымыз вар, она бинаән бу башдан бир пара мәсләһәтамиз сөzlәр демәји өзүмә борч билдим»¹⁷⁹.

Ф. Көчәрли мүасир зијалыларә вә тәләбәләринә Азәрбајчан дилини јахшы билмәк, бу дилин чанлы үслубунда јазыб јаратмаг үчүн Вагиф, Видади, Бакыханов, Закир, Ахундов, Сејид Әзим, Зәрдаби кими јазычыларын әсәрләрини охујуб өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдү. О, гејд едирди ки, Вагифин «адыны ешитмәјән вә шә'ниндә сөјләнен «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» мәсәлини билмәјән гафгазлы оғлу јохдур. Вагифи белә шөһрәтләндирән, әлбәтгә, онун рәван тәб'и, мөвзун кәламы вә көзәл гафиләлери олубдур», шаирин әсәрләри инди дә дилләр эзбәридир. Вагифин кәламыларыны охудугда биланхтијар онлара рәғбәт бәсләјирик. «Шаир һәр нә вүчудә кәтирибсә, өз ана дилимизни тәрзү шивәсиндә кәтирибдир. Онун әш'арында истә мал олунап түрк вә ја түрк-

¹⁷⁷ Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 294.

¹⁷⁸ К. Талыбадә. Фиридун бәј Көчәрлинин Абдулла Шангә мәктублары.

¹⁷⁹ Јенә орада.

ләшмиш фарс вә әрәб сөzlәри елә бир мәһарәтлә нәзмә чәкилибдир ки, охујанлары валәһ вә һејран едир» (I, 190). Көчәрли башга бир јердә Закирин тәкчә бир гошмасында ишләнмиш «бизим башымызда чатдады чанаг», «гојун отураг», «гурду бадалаг», «һамыдан гывраг», «бир гарыш торпаг», «бир гәдим очаг», «олкил көз-гулаг», «нә диш билсин, нә додаг», «дејәк, данышаг» вә с. кими халг дилиндән алынмыш тәбин, көзәл гафиләлери мисал кәтирәрәк јазырды: «Бунлар чаматымызын ағзында мүдам ишләнен сөzlәрдир. Шаир өзү ел ичиндә нәшвү нүма тапмыш елоғлу олдуғу үчүн асанлығла о сөzlәри мәхсуси малы кими сәрф едир. [...] Нечә ки, милләтимиз диридир, бу сөzlәр истә малдан дүшмәјәчәкдир, јә'ни өчнәби лисанлардан әхз. олунамүш гәлиз ибарәләрин һүчүму алтында боғулуб тәрк олмајачағдыр» (I, 381).

Классикләрин мәзијјәтини бир дә онларын дилә еһтирам вә мәһәббәтиндә, сөз усталары олмаларында көрән алим кәстәрирди ки, «бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә белә ачыг вә садә олур. Мирзә Фәтәли Ахундовун, Гасым бәј Закирин, Гәсән бәј Мәликзадәнин асари-гәләмијјәләри бизим бу гөвлүмүзә шаһиддир. Рус шүәра вә әдибләриндән ән мәшһурлары — Пушкин, Некрасов, Туркенеv, Толстој вә Чехов өз әсәрләрини белә ачыг, садә вә рәван дилдә јазыблар.

Гәлиз, чәтин вә долашыг дилдә јазан әдибләрин фикирләри дә долашыг олур; онларын әсәрләри чәтин вә ағыр охунулур вә инсана фәрәһ әвәзинә гәм вә кәдәр кәтирир» (I, 304).

Беләликлә, көркәмли әдәбијјатшүнас алим, тәнгидчи вә маариф хадими Фиридун бәј Көчәрлинин елми фәалијјәти Азәрбајчан тарихинин гиймәтли сәһифәләриндән, онун «Азәрбајчан әдәбијјаты» монографијасы исә милли әдәбијјатшүнаслығын јени истигамәтдә инкишафында бөјүк рол ојнајан вә өзүнүн сајсыз-һесабыз мүсбәт, мүтәрәгги чәһәтләри илә бу күн дә әһәмијјәтини, тәрәвәтини итирмәјән әсәрләрдән биридир.

РУГИЈӘ ГӘНБӘР ГЫЗЫ

1903-чү илдә «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» үиванында рус дилиндә бир китабча тәртиб едиб чапа вермишдик². Әрбаби-гәләм бизим бу зәиф әсәримизә лүтф нәзәри илә бахыб, онун интишарына һиммәт вә риәјәт көстәрмәклә белә биздән хаһишмәнд олдулар ки, мәзкур китабчанын мәалына бәст вериб, өз ана дилимиздә милли әдәбијјатымыза даир бир китаб тәртиб гылаг. Таинки бизим Азәрбајчан шүәра вә үдәбамызын әш'арү асары вә өвләринин намү нишанлары унудулуб, әбнаји-вәтәнин хатириндән билмәррә чыхмасын. Маарифпәрвәр әдибләримизин бу көзәл арзу вә тәмәннәларыны сәдәдиндә олдуғумуз фикрү мәрәма мұвафиг көрүб, ол вахтдан индијәдәк мәзкур әсәри әнчама јетирмәк үчүн лазым олан мә'луматы чәм етмәјә мәшғул олду.

Әкәрчи сә'ј вә мигдарынча әһвалат чәм едә билмәдик, чүнки шүәра вә үдәбамызын өз әсрләриндә гәдрү гијмәтләри билимәдијиндән әсәрләри вә хүсусән тәрчүмеји-һаллары, јә'ни һансы заман вә мөкәнда нә нөв јашајыб зиндәканлыг етмәкләри итиб батыбдыр вә бу һалда бир кәсә мә'лум дејил, онлардан бә'зиләринин анчаг бир ады вә ше'рләриндән бир нечә әдәбијјат вә гәзәлијјат галыбдыр, онлар илә шаирин рүтбеји-кәмалыны³ вә тә'би-ше'ријјәсини тәһгиг вә тәмјиз етмәк мүмкүн дејил, амма бунунла белә бә'зи маарифпәрвәр шәхсләрин һиммәт вә мұвинәти илә хејли мә'лумат јығыб вә онлары зүбдәләјиб, ашағыда зикр олунан гәјда үзрә тәртиб гылыб мөһтәрәм охучулара тәгдим едирик вә онлардан ачизанә тәвәггә еләјирик ки, бизим бу әсәрин мұталиәсинә шүрү етдикдә онун гүсуруну ки, онлардан хали дејил, әфв бујурсунлар. Варын верән утанмаз. Әлимиздән кәлән анчаг бу олду. Әшхәси ки, зәһмәт әкиб мәнә әһвалат чәм едибләр, бојнума бөјүк миннәт гојублар вә милли шаирләримизин әһјасы үчүн һиммәт сәрф едибләр.

Үдәба вә шүәрамызын тәрчүмеји-һалларына вә әсәрләринә шүрү етмәкдән әгдәм әдәбијјат барәсиндә филчүмлә мә'лумат вермәји лазым көрдүк. Вә бу китабы

јазмагда мәрһум Гачы Лүтфәли бәј ибн Хаган «Азәри» тәхәллүсүн «Атәшкәдә»^{3а} нам китабында тутдуғу гәјда вә рәвиши интихаб етдик, јә'ни Азәрбајчандә олан һәр бир биләд вә дијарын шүәра вә үдәбасы һаггында ајры-ајры мә'лумат вермәји мұнасиб билдик. Вәли мәрһум Гачы Лүтфәли бәјин китабы илә бизим мәчмүәнин арасында тәфавүт чохдур. Белә ки, мәрһум Азәри «Атәшкәдә»синдә һәр бир шаирин тәрчүмеји-һалына даир мұхтәсәр әһвал јазыб, әсәрләриндән азачыг вә бир-биринә мұнасибәти олмајан нүмунәләр көстәрир. Амма биз мүмкүн олдуғу гәдәрдә мәшһур шүәра вә үдәбамызын һәм тәрчүмеји-һалларына вә һәм асари-гәләмијјәләринә даир әтрафлы мә'лумат вермишик, мәзкур әсәрләрин һаггында өз рә'ј вә тәсәввуратымызы јазыб, төвсиф вә ја тәһгигә лајиг олан мәгам вә нөгтәләри шәрһ вә бәјан етмишик.

Һәр бир шаирин мәсләкини, үслуби-кәламыны вә өз әсрү зәмәнәсинин тәгазасынча нә нөв әсәрләр вүчүдә кәтирдјини вә онларын чамаатымыза һүсни-тә'сирини, хејир вә ја зәрәрини бәгәдри-гүввә ачыб көстәрмишик.

Вәли Азәрбајчанын Иран дөвләтинә мұтәәллиг һиссәсиндә ја кечмишдәки вә ја һали-һәјатда олан шүәра вә үрәфасы һаггында чәндән әһмијјәтли вә вүс'әтли мә'лумат верә билмәдик. Бу сәбәбә ки, онларын барәсиндә бизә әһвалат чәм едиб көндәрән адамлар тапылмады. Белә ки, Мирзә Мөһәммәдбағыр Халхали чәнабларынын барәсиндә нә гәдәр чүстүчү етдиксә дә, сәриһ вә доғру әһвал тәһсил едә билмәдик. Һабелә Дилсуз, Ачиз⁴, Дивани⁵, Рачи, Дәхил⁶ вә гејриләри хүсусунда гәдри-кәфафынча мә'лумат кәсб етмәк, мәәттәәсүф, мјүәссәр олмады.

Бу мәчмүә он иллик зәһмәт вә тәлашымызын сәмәрәсиндир ки, нечә вахтдан бәри тоз баса-баса јатыб галмышды. Бунда милли вә севкили шаирләримизин, әзиз вә мөһтәрәм әдибләримизин тәрчүмеји-һаллары вә бәркүзидә әсәрләри зикр олунубдур.

Бу бизим үчүн әзиз вә мұбарәк бир китабдыр. Она бинаән лазым иди ки, о, ләјгәтли тәрздә вә көзәл сурәтдә тәб' олунајды. Вәли мадди чәһәтинчә биздә о гәдәр бачарыг вә тавана јох иди ки, бу ишә игдам едә биләјдик, бир һејндә ки, мәчмүә зијадә бөјүк вә зәхим һалда баша кәлибдир.^{6а}

Эрбаби-даниш вэ камала мэлумдур ки, һәр бир миллэттин шә'н вэ эзәмәтинә, тәрәгги вэ сәадәтинә баис олан сәәбләрдән бириси дэ онун әдәбијјатыдыр. Әдәбијјат милләтин аинәји-һәгигәтнүмасыдыр ки, онун мадди вэ мәнәви тәрәггисини вэ истигбалы үчүн ничат вэ сәадәт јолларынын ејнилә кәстәрир. Әдиби-фазил вэ шаири-габил милләтин маариф хадимләридыр. Милләти һагг вэ сәваба иршад едән, шөһрәт вэ һөрмәтә јетирән онлардыр. Өз асарү эш'ары илә онлар милләтин чисминә шәфа, руһуна сәфа, фикринә чила, ағлына вэ тамами мәнәви вэ руһани гүввәләринә балү пәр вериб уча мөгама галдырырлар. Шејх Сәдинин⁷ әсриндә онун һикмәта-миз әсәрләри сәјәсиндә Шираз әһли фәләјә наз едирди. Нечә ки, шаир демишдир:

Шејх Сәди ке та дәм әд зе Шираз,
Ресид ширазијанра бәр фәләк наз⁸.

Һал-һазырда Авропа гит'әсиндә ән мүгтәдир вэ мүәзәм дәвләт милләтләринин әдәбијјат вэ мәтбуаты артыг дәрәчәдә тәрәгги етмишдир. Инкилис, Франса, алман вэ рус дәвләтләринин әдәбијјаты күндән-күнә тәрәгги вэ шөһрәт кәсб етмәкдәдир. Бу милләтләрин ичиндә вахт-бәвахт зүһур едән вэ мәдәнијјәт аләминә һүсни-хидмәтләр кәстәрән, үлуми-мүтәнәввәјә вэ фүнуни-мүхтәли-фәјә вүс'әт вэ гүввәт верән үләма вэ һүкәма, үдәба вэ шүәра мәшһури-чаһандыр.

Бунун әкси олараг зә'ф вэ әчз һалында јашајан, чәһаләт ичрә өмүр кечирән милләт вэ әгвамьн әдәбијјатлары дәхи өз һал вэ шә'нләринә мүвафигдир. Нә гәдәр бир гөвм вэ тајфа елмсиз вэ мә'рифәтсиз олса, бир о гәдәр онун әдәбијјаты зәиф вэ бимәзмун олачагдыр. Һәтта чох тајфалар вардыр ки, вәһшијана зиндәканлыг едиб, әдәбијјат нә олдуғуну билмәзләр. Бунларын үлум вэ маарифдән билмәррә хәбәрләри олмаз. Бунлар дүнја үзүндә чох мүддәт јашамајыб пуч вэ зај олурлар вэ јаннки өзкә бир мүгтәдир вэ мәдәни милләтләрин тәһти-тәсәррүф вэ нүфузуна дүшүб, мүрури-әјјам илә өз адатү ајинләрини итириб вэ ана дилләрини унудуб, онлар илә гајнајыб гарышырлар вэ билкүллијјә өз миллијјәтләрини итирирләр. Бәс, тәрәгги вэ сәадәт фикриндә олан вэ әбәди зиндәканлыг арзусуна дүшән гөвм вэ милләт кәрәкдир ән әввәл өз ана дилини вүс'әт вэ гүввәт тапмағы-

на сә'ј вә һиммәт кәстәрсин вә әдәбијјати-миллијјәсини асари-нәфисә вә тәснифати-мәмдуһә илә зәнкинләшдирсин.

Әдәбијјат ики гисимдир: бир гисми ағызда сөјләнән нағыл, һекајәтләрдән, чүрбәчүр милли нәғмәләрдән, ашыг сөзләриндән, мәсәлләрдән, тапмачалардан, јанылтмачлардан, ағычы сөзләриндән, бајатылардан ибарәтдир. Бу гисим әдәбијјата әдәбијјати-лисани вә ја әфвәһи вә јахуд ел әдәбијјаты дејилир. Икинчи гисим әдәбијјат үдәба вә шүәранын, үләма вә һүкәманын асари-гәләмијјәләриндән вүчуда кәлән тәһрират вә тәснифатдан ибарәтдир ки, бунлар хаһ нәср илә јазылмыш олсун, хаһ нәмз илә, хаһ үлум вә фүнуна даир олсун вә хаһ әхлаг вә әтвардан, ше'р вә гәзәлијјатдан бәһс еләсин. Һәр ики гисим әдәбијјатын бүнөврәси вә тәкјәкаһы сөздүр ки, гүдрәти-илаһи илә инсанын ағзында хәлг олунубдур вә онун васитәси илә инсанын батини аләми мөлүм вә заһир олур, дәгајиги-мәани онунла бир-бириндән тәмјиз гылыныр вә бундан әлава јер үзүндә инсанын саир мәхлуғат илә мәбејиндә вүгуа кәлән мүамилаты вә рәфтары вә мәдариси шәрһ вә бәјан еләјән сөздүр. Сөз олма-сајды. әлбәттә, әдәбијјат дәхи олмазды. Бу сурәтдә инсан илә һејванын арасында артыг бир фәрг дә галмазды вә һал-һазырда мүшаһидә олунан тәрәгги вә тәмәддүндән дәхи бир әсәр көрүнмәзди.

Устади-шүәра Молла Мәһәммәд Бағдади Фүзули⁹ сөзүн шә'ниндә јаздығы гәзәли бурада мүнасиби-мәгал көрүб, ејнилә кәтиририк:

Хәлгә ағзын сиррини һәр дәм гылыр изһар сөз,
Бу нә сирдир ким, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз.

Артыран сөз гәдрини сидг илә гәдрин артырар —
Ким, нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз.

Вер сөзә әһја ки, тутдугча сәни хаби-әчәл,
Едә һәр саәт сәни ол ујудан бидар сөз.

Хазини-кәнчинеји-әсрардыр, һәр дәм чәкәр
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри әсрари-сөз.

Бир никари-әнбәринхәтдир, көнүлләр алмаға
Кәстәрир һәр дәм нигаби-гејбдән рүхсар сөз.

Олмајан гәвваси-бәһри-мә'рифәт ариф дејил —
Ким, сәдәф тәркиби-тәндир лә'ләји-шәһвар сөз.

Кәр чох истәрсән, Фүзули, иззәтин, аз ет сөзү —
Ким, чох олмагдан гылыбдыр чох әзизи хар сөз.¹⁰

Фарсын эн мөшһур вә мүгтәдир шаири Әбулгасым
Фирдовси Туси сөзүн мөдһиндә буһурубдур:

Зе нику сохән бөһ че әндәр чәһан,
Бәру афәрини әз кәһано мәһан.
Әкәр бөһ нәбуди сохән әз ходај,
Нәби кеј боди нәзде-ма рәһномај¹¹.

Вә әјзән сөзүн фәзиләтиндә Әбумәһәммәд ибн Јусиф
Шејх Низами¹² дејибдир:

Анче у һәм новәст, һәм коһәнәст,
Сохәнәсто дәр ин сохән сохәнәст.
Зе афәринеш нәзде-мадәре-кон,
Һич фәрзәнд хубтәр зе сохән.
Сохәни канче руји-биејбәст,
Хазене-кәнче-ханеје-гејбәст.
Гессеје-нашениде у данәд,
Намеје-наневеште у ханәд.
Бөһкәр әз һәр че афәрид ходај,
Та әз у чоз сохән нәманд бечәј.
Јадегари кәз адәмизадәст,
Сохәнәст ан декәр һәме бадәст¹³.

Вә јенә Шејх Низами өзкә бир мәгамда сөзү тәриф
ғылыб, ахәри-кәламда белә буһурубдур:

Сәдрешинтәр зе сохән нист кәс,
Доуләте-ин молк сохәнраст бәс¹⁴.

Һачы Сејид Әзим Ширвани¹⁵ сөзүн барәсиндә дејиб-
дир:

Көвһәри-паки-пүрбәһадыр сөз,
Төһфеји-дәркәһи-худадыр сөз.
Зинәти-бәзми-Мустафадыр¹⁶ сөз.
Мадеһи-шаһи-«һәл'әта»дыр¹⁷ сөз.

Мәрһум Сабир¹⁸ сөзүн мөдһиндә демишдир:

Еј сөз, нола дерсәм сәнә хуршиди-сәмават,
Сәндән алыјор нуру вијаны һәмә зәррат.

Бир нури-һәгигәтсән, едиб һәг сәни назил —
Ким, бәхш едәсән күлшәһни-насутә фүјузат.

Кәһ лөвһдә мәстур, гәләмдән кәһи чари,
Кәһ әршдә мисбаһ, кәһи фәршдә мишкат.

Сүбһи-әзәлидән үзүн етдикдә тәчәлли
Мәһв олду чәһаны бүрүјән пәрдеји-зүлмат.

Олмуш бүтүн әрбаби-нәзәр ашиги-һүсүнү,
Тәнвири-үјун ејләјир әрбаби-кәмалат.

Бир моһибеји-лүтфи-худасан ки, һәгигәт,
Инсанлар едир затын илә фәхрү мүбаһат.

Виçдану дили-Сабирә нәшр ејлә фүјузун,
Та ким, битә көплүндә рәјәһини-кәмалат.

Амма билмәк кәрәкдир ки, һәр бир милләт өз лиса-
һинда исте'мал етдији сөзләрин ичад вә ихтирасы үчүн
узун өмүрләр сәрф едибдир. Сөзләрин тәркиб вә тәсри-
фи, һалдан-һала дәјиширилмәси вә бир-бирилә човла-
шыб бир мәтләб бөјән етмәси анчаг мүддәти-мүтәмадиј-
једән сонра һүсула кәлибдир. Белә ки, һәр ики гисим
әдәбијјатын бина тутуб нәшвү нүма тапмағы тәк-тәк
кәлмәләрин вә гисим-гисим сөзләрин тәркиб вә ичадына
нисбәтән хејли асан вәчһ илә бәһмә кәлибдир.

Нечә мин илләр кәлиб кечибдир ол әсрдән ки, бизим
улу бабаларымыз вәһшијанә гајалар арасында вә маға-
ралар күнчүндә сүкунәт едиб, даш әсбабу алат васитә-
силә өзләри үчүн азугә вә әг'имә кәсб едирдиләр вә мәз-
кур алат илә өзләрини хәта вә бәладан вә шәрри-ә'дадан
мүһафизәт ғылардылар. О әсрләрдә ки, она даш әсри
дејилир, бизим бабаларын дилләриндә исте'мал олуна
сөзләрин әдәди чох'аз олуб, һәр бир шеји вә мәхлуғу иб-
тидада өз сөвтү илә адландырардылар вә өз бармаг-
ларындан артыг сај вә һесаб билмәздиләр. Амма мүру-
ри-әјјам илә милләл вә әгвамын мәишәтләри вүс'әт вә
рифаһәт тапдыгча, мөдәнијјәт вә мә'муријјәт артдыгча,
онларын дилләри дәхи тәрәгги етмәкдә олубдур вә бу
һалда мөдәни милләтләрин дилләриндә нечә јүз мин
сөзләр тәләффүз вә исте'мал олунамагдадыр. Мәсәлән,
инкилис милләтинин дилиндә бир милјона кими мүхтә-
лиф сөзләр ишләнир. Вәли бунунла белә бизим бу тәрәг-
ги әсримиздә күрреји-әрзин бә'зи јерләриндә вәһши һа-
лында доланан бир пара гөвм вә тајфалар дәхи вардыр
ки, дилләри чох фәгир, рәкик вә нагисдир. Бу һал она
дәләләт едир ки, мәзкур гөвм вә тајфалар әввәл бинадан
чөвһәрсиз вә маддәсиз хәлг олурубдур. Хилгәтдән онла-
рын хәмирләриндә исте'дад вә габилијјәт мајасы гојул-
мајыбдыр. Бу гисим гөбилә вә тајфалар мин илләрчә
бир һаләт үзрә јашајырлар вә бунларын дилләриндә
әсла бир тәрәгги әсәри мүшаһидә олунамур. Бунларын
һәјәти илә мәматы арасында бир фәрг јохдур. Һәр ики
һаләтләриндә бәни-нөв'и-бәшәрә бунлардан бир хејир
вә сәләһ јетишмәз.

Бәс, һәр бир милләтин данышдығы дил онун һал вә
шә'һини, үмури-мәашда дәрәчеји-микнәт вә гүввәтини
шәрһ вә бөјән еләјир. Милләтин доланачағы кенишлән-

дикчә, зәрури ештиҗаҗлары тәһсил олундугча, сәрвәт вә дөвләти, шан вә шөвкәти артдыгча, онун дили дәхи һа-ман гәрар үзрә тәрәгги вә вүс'әт тапыр вә бир мәҗама чатыр ки, милләт һәр нөв фикир вә хәҗалатыны, һәр гисим һиссиҗат вә тәсәввуратыны, әтрафында көрүб ешитдиҗини, мушаһидә гылдығы әлаһат вә әһвалаты вә әхлагү әтвара даир чох назик мә'налары шәрһ вә бәҗан етмәҗә гадир олур. Бу һалда милләт башлаҗыр гисим-гисим нагыл вә һекаҗәләр дүзмәҗә вә синәдән сөзләр вә маһнылар (нәғмәләр) тохумаға. Нагылларда һәгигәти-һал илә хәҗалат әләми, доғру илә җалан, мүмкүн илә геҗри-мүмкүн елә бир мәһарәт илә бир-биринә човла-шыр ки, әгли-инсан һеҗрәтдә галыр. Синәдән тохунан нәғмәләрдә милләт өзүнә ариз олан гәм вә гүссәни вә җаннки шадлыг вә фәрәһи вә филчүмлә онун гәлбини ләбаләб едән нөвбәнөв һиссләри уча аваз илә охуҗуб, өз дәрүни һаләтини вә батини әләмини чүмләҗә изһар едир вә бу минвал синәсини әндуһ вә мәлалдан хилас едиб, гәм илә шадлығына геҗриләри дә шәрик еләҗир.

Бунлардан маәда милләт һәддән зиҗадә мәсәлләр, һикмәтаһиз сөзләр, тапмачалар иҗад едибдир ки, бун-ларын васитәсилә өз билиҗини, тәчрүбәсини, һикмәтини изһар едир вә һәр бир иттифагда мүнәсиби-һал сөҗләмә-җини, дүнҗада доһанмасыны, инсанлар илә рәфтарыны вә саир мәхлугат илә әлағәсини аз сөзлү, амма дәрһи мә'налы — мүфид-мүхтәсәр кәлам илә бәҗан гылыр. Мә-сәлән, аталар тәчрүбә илә җәгин едибләр ки, киши һәр нә иш тутса — җахшы җа җаман, ахырда онун нәтичәсини көрәчәкдир. Она көрә деҗибләр: «Һәр нә доғрарсан ашына, о чыхар гашығына» вә җаннки «Һәр нә әкәрсән, ону бичәрсән». Һәр бир ишдә сәбр лазым олмағыны тәчрүбә едиб деҗибдир:

Сәбр илә, һалва бишәр, еҗ гора, сәндән,
Бәсләсән, атлас олар тут җарпағындан.

Икисөзлү адамын һаггында деҗилибдир:

Тазыҗа тут, — деҗир, довшана гач.

Әхдагү әтвар чәһәтинчә өвладын ата вә анасына вә хүсусәй, гыз ушағынын анасына охшамағыны тәчрүбә едиб деҗибдир:

Гырағына бах, безини ал,
Анасына бах, гызыны ал!

Һәмчинин аталар дәфәат илә имтаһан едибләр ки, авам вә һансаф халг илә рәфтар етмәкдә җалгыз мүла-җимәт кифаҗәт етмәз вә бир аз зор да көрәк ишләсин. Она бинаән деҗилибдир: «Киш-киш илә доһуз дарыдан чыхмаз» вә һабелә. Түрк дилиндә нечә мин һикмәтаһиз мәсәләләр вар ки, тәмамиси тәчрүбә үзү илә деҗилла-дир вә онлары бурада җазмаг илә гуртармаз. Нагылла-рымызда шаһзадә Мәлик Мәммәд вә җа Мәлик Әһмәд һагг вә доғру җолунда чалышыб, чандан вә башдан ке-чир. Интиһасыз бир бәҗанатдан, отсуз-әләфсиз сәһра-лардан гәт'и-мәназил едиб, дәрһи дәрәләрдән адлаҗыб, уча дағлардан вә сәрт гаҗалардан ашыб, галын вә гаран-лыг мешәләрдән кечиб, гисим-гисим бәла вә мүһибәтләрә дүчар олур. Каһ ағ див илә вә каһ әждәһалар илә чәнкү чидал едиб, ахырда онлары тәләф едир. Белә ки, һагг батилә, доғру җалана галиб кәлир вә нагылларың чоһу шадлыг илә гуртарыр. Җар ешгиндә бөҗүк зәһмәт вә мә-шәггәтләр чәкән шаһзадәҗә гырх күн, гырх кечә тоҗ олу-нур вә нагыл сөҗләҗән нағылыны күлүш үзү илә гуртарыб деҗир: «О җеди, җерә кечди, сиз дә җеҗин, дөврә кечин!»

Һеҗванат гисминә кәлдикдә, онлардан һәр бириси би-зим нагылларда инсана мәнсуб олан бир хасиҗҗәти көс-тәрир. Мәсәлән: чөл һеҗванларындан аслан — рәшадәт вә мәрданәлиҗи, аҗы — ганмазлығы, гурд — ахмаглығы, түлкү — һиҗләкәрлиҗи, довшан — горхаглығы, марал — көзәллиҗи вә һабелә. Ев һеҗванларына кәлдикдә, бунла-рын да һәр бирисинә мәхсус өз сифәтләри вардыр: ат — е'тибары, ит — вәфаны, ешшәк — һәмагәти, дөвә — сә-фаһәти, өкүз — инадлығы, инәк — инаҗәти, гоч — икид-лиҗи, кечи — һиҗләбазлығы, гоҗун — бәрәкәти, гузу — җазылығы, пишик — е'тибарсызлығы көстәрир. Мәшһур саҗачы сөзләриндә ев һеҗванлары чох көзәл тәрздә вәсф олунубдур. Бу сөзләрдә һамыдан артыг вәсф олунан го-җундур. Она «нәнәм» деҗиб хитаб олунур. Мә'лум олунур ки, кечмишдә бизим бабаларымыз гоҗун сахлармыш вә мәашлары ону сүдү, әти вә јуну илә кечәрмиш.

Саҗачы сөзләриндән нүмунә үчүн бир нечәсини бура-да зикр етмәҗи мүнәсиб көрдүк*.

Нәнәм, о нарыш гоҗун,
Јуну бир гарыш гоҗун,

* Саҗачы сөзләрини вә ел әдәбиҗҗатына даир бир чох мә'луматы әһли-гәләмләримиздән мөһтәрәм Еҗнәли бәҗ Султанов¹⁹ чәм едиб, лүтф үзү илә бизә бәхш етмишдир.

Чобан сәндән күсүбдүр,
Сүдү вер, барыш, гојун.

Нәнәм, а шишәк гојун,
Јуну бир дөшәк гојун,
Буламаны бол ејлә,
Буламаны тез јетир,
Гырылды ушаг, гојун.

Кечинин вәсфиндә дејилибдир:

Нәнәм, о халлы кечи,
Мәмәси баллы кечи,
Ајағы наллы кечи,
Уча гаја башында
Тутубду јаллы кечи.

Сајачы сөзләриндә чобан да унудулмајыбдыр. Оуну
һаггында дејилибдир:

Көјдә кәзән булудлар
Јорғаныдыр чобанын.
Јасты-јасты тәпәләр
Јастығыдыр чобанын.
Јумру-јумру гајалар
Јумруғудур чобанын.
Әлиндәки дәјәнәк
Галханыдыр чобанын.
Јанындакы боз көпәк
Јолдашыдыр чобанын.
Ағзы гара чанавар
Дүшмәнидир чобанын.

Бурада әфвани әдәбијјат барәсиндә мәтләбә тулу тәфсил вермәји лазым көрмәдик. «Балалара һәдијјә»²⁰ нам мәчмуәјә рүчу етмәли! Бу гисим ағыздан-ағыза сөјләнән әфвани әдәбијјат һәр бир милләтин һал вә шәһинә вә өвзә'и-мәишәтинә мүхтәсс олуб, онун дүнја үзрә нә нөв јашамасына шәһадәт верир. Бә'зи гөвм вә тај-фалар әфвани әдәбијјатдан сәва өзкә бир асар-әләмәт заһир етмәјиб, өз нағыл вә һекајәләри вә милли нәғмәләри вә мәсәлләри илә бир мүддәт дүнјада өмүр едиб, сонрадан бинишан, пуч вә зај олуб кедибдир. Амма о гөвм вә милләтләр ки, хилгәт вә тәбиәтләриндә габилијјәт тохуму вә һүнәр мајасы вардыр, үмури-мәишәтдә гејриләрә сибгәт едибләр, онлар бир әфвани әдәбијјатларына вә ағызларда сөјләнән нағыл вә һекајәләринә иктифа етмәјиб, гәләми әдәбијјата, јә'ни фикир вә һиссләрини гәләм илә јазмаға мәшғул олублар. Әфвани әдәбијјатда нағыл вә һекајәләри тәртиб едән вә нәғмәләри дүзән мүүјјән бир шәхс олмајыб. Бунлары јарадан

вә јохдан вар едән милләт өзү олур. Бунлар ағызларда сөјләмәк илә үмумхалг арасында јайылыб интишар тапыр вә нәслән бә'дә нәсл атадан огула вә оғулдан нәвәјә кечмәкдә олур.

Гәләми әдәбијјат исә башга тәрз илә һүсула кәлир. Бунда һәр бир нағыл вә һекајәнин мәхсуси катиби вә мүншиси вә һәр бир тәснифин өз мүсәннифи вә һәр бир шә'р вә гәзәлин мүүјјән шаири вардыр. Әлбәттә, бу гисим әсәрләрдә милијјәт нишанәси вә миллијјәт рајиһәси чәндан мүшаһидә олунмаз. Вәли бир мүсәнниф вә шаир нә гәдәр өз милләтинә јавуг олса, онун адат вә хасијјәтләри үзрә нәшвү нума тапса, миллијјәт ганы онун дамарларында нә гәдәр артыг чәрәјан етсә, бир о гәдәр онун әсәрләриндә дәхи миллијјәт тохусу вә милијјәт нишанәси артыг көрүнәчәкдир.

Шаири-камил вә әдиби-фазил һәгигәтдә ол әдиб вә шаирдир ки, өз милләтинин дили илә даныша, үрәји илә, һисси вә ағылы илә фикир едә.

Азәрбајҗан түркләринин дәхи өзләринә мәхсус әдәбијјаты вардыр. Бу түркләр Загафгазијянын шәрг вә чәнубунда сүкна едән Шәки, Ширван, Сәлјан, Бақы, Кәнчә, Газах, Гарабағ, Ирәван вә Нахчыван әһалисиндән вә Иран дөвләтинин шимали-шәргисиндә күзәрән едән әгвам вә тәвајифдән ибарәтдир. Азәрбајҗан түркләринин данышдығы дилин шивәси чох исә дә, бинасы вә көкү бирдир. Белә ки, һәр маһалын халгы башга бир шивәдә вә гејри бир ләһчәдә данышыб гонушур. Һәр мәһәл вә мәскәнин өзүнә мәхсус истилаһлары вә сөзләри вардыр. Гарабағ вә Газах әһалиси бир чүрә, Шәки халгы өзкә бир чүрә, Ширван, Сәлјан, Бақы вә Губа адамлары башга бир сајагда, Ирәван, Нахчыван, Тәбриз, Хој, Маку²¹ вилајәтләринин әһалиси гејри бир шивә үзрә данышырлар. Амма бунунла белә, бунларын чүмләси сөјләдији дил бир дилдир вә бир маһалын әһалиси өзкә бир Азәрбајҗан маһалынын әһалиси сөјләдији дили ачыг анлајыб, онунла һәр бир гисим мәталиб вә мәсаил барәсиндә мүкалимә едә билир. Нечә сәнә бундан мүгәддәм «Иршад»,²² ја «Тәрәгги»²³ рузнамәсиндә Азәрбајҗанын һәр бир мәркәзиндән көндәрилән мә'лумати-мүтәнәввә вә әхбари-сијасијјә дәрч вә нәшр олунурду. Мәзкур мә'луматы «Тәзә һәјат»²⁴ рузнамәсинин мүшгәриләри охужуб баша дүшүрләрди вә һәр гисим мәталибдән иттилаат кәсб едирләрди. «Тәзә һәјат»да јазылан

мә'луматдан дәхи «Тәрәгги»нин мүштәриләри истифадә едирләрди. Һал-һазырда «Молла Нәсрәддин»ин²⁵ вә «Иғбал»ын²⁶, «Сәдаји-һәгг»ин²⁷ вә «Иғдам»ын²⁸ мүштәриләри һәр јердән јазылан мә'лумат вә хәбәрләри оху-јуб баша дүшүрләр.

Јүз сәнә инсан үчүн бир әср вә лисан үчүн бир дөвр-дүр. Әсрү заманлар мүрур едикчә һеј'әти-ичтимаијјеји-инсан вә онунла мүттәфиг ләһчә вә шивеји-лисан дәхи нечә-нечә тәбдилат вә тәғјирата дүчар олур. Әдиби-фа-зил Әһмәд Чөвдәт әфәндиинин²⁹ бујурдугуна көрә, «әбкар-и-әфкар санки һәр мөвсүмдә бир куә гәбаји-ләтафәт-нүмајә бүрүнүјор вә һәр чәмијјәтдә милләл нүкәт илә вә мезаја илә көрүнүјор. Бинаүнилејһ һәр лисанын үсули-тә'лими-әдәбијјаты мезачи-дөврә төвфиг олунмағ лазым кәлүр». Буна көрә, Азәрбајчан түркләринин дили дәхи мүрури-әјјам илә дәјиширилиб, өзкә бир тәркиб вә гај-даја дүшүб дә. Белә ки, инди исте'мал олунан түрки-чә-дид әзәлки түрки-гәдимә охшамаз. Һал-һазырда даны-шылан дилин башга үслубу олдуғундан әләвә түрки-гә-димә нисбәт бу дил һәм дөвләтли дә, ширин ләһчәли вә көзәл шивәли бир дил һесаб олунур. Дини-мүбини-исла-мын³⁰ түркләрә јетирдији шәрафәти-е'тигадијјәсиндән әләвә бөјүк бир хејри дә бу олубдур ки, онун фејз вә бә-рәкәтиндән түркләр әрәб вә фарс лисанындан тәдричлә чох сөзләр, көзәл ибарәләр алыб, өз дилләрини дөвләт-ләндирибләр вә мүрури-әјјам илә әхзү игтибас олунан кәлмәләр вә истилаһлар о гәдәр ишләниб тәһриф вә тәс-риф олунубдур ки, түрк дили илә онлар гајнајыб гары-шыбдыр вә онларсыз түрк дили бир мә'наны ифадә ет-мәкдә ачиздир. Әрәб вә фарс дилләриндән көтүрүлмүш сөзләр вә ибарәләр бир дәрәчәдә түркләшибдир ки, са-вады аз олан адамлар онлары мәһз түрк сөзләри һесаб едиб, әсла куман етмәзләр ки, «сөһбәт» вә «зәһмәт» сөз-ләри әрәбдән, «рәнчбәр», «кәфкир», «хакәндаз» сөзләри фарсдан алыныбдыр. Вә бә'зи јерләрдә кәсрәти-исте'малдан «рәнчбәр»ә «рәшбәр», «кәфкир»ә «кәвкир» вә «хакәндаз»а «хәкәндаз» дејилир вә бу гәбил әрәб вә фарс дилләриндән көтүрүлмүш сөзләрин чоху түркләшиб, әв-вәлки һалындан өзкә бир тәркибә дүшүбдүр. Бу нәһв илә Азәрбајчан түркләринин дили әрәб вә фарс сөзләри илә мәхлуг вә мәмзуч олмагла белә, бир лисани-ләтафәтрә-сан олубдур ки, онунла үлүм вә фүнуна даир һәр гисим мөталиби—әфкари-алијјә вә һәкәмијјәни вә мәсаили-си-

јасијјә вә әдлијјәни шәрһ вә бәјан етмәк мүмкүндүр. Бу јолда османлылар бизим Азәрбајчан түркләринә сибгәт едибләр вә даһа да зијадә өз дилләрини әрәб вә фарс лугат вә әлфазы илә дөвләтли гылыблар. Нечә ки, ос-манлы лисанынын барәсиндә јенә әдиби-камил Әһмәд Чөвдәт әфәнди бујурубдур: «Куја дәрзханеји-мәанидә тәрзи-әрәб үзрә бичилмиш вә үсули-фарси үзрә тикил-миш олан дибәји-зибаји-түркијјә бөрүнмүш бир шаһи-ди-ширинәдаји-бәдиүл-бәјандыр. Затән сијәг тәсәрруфи-чә ән мүкәммәл бир лисан олдуғу һалда әлсәнеји-саирә-дән әхзү игтибас ејләдији әлфаз илә хејлидән хејли зән-киндир. Әрәби вә фарсинин нечә хәвасу мезајасыны мөһтәви олмағ һәсбилә әдәбијјатча дәхи гајәт назик вә рәнкиндир».

Вә лакин әрәб вә фарс кәлмә вә ибарәләринин шөвғ вә һәвәсиндә олуб, еһтијач олмадығы һалда онлары ана дилинә гатыб-гарышдырмағ, бизим әгидәмизчә, бөјүк сөһвдир. Вәтта ки, ана дилиндә шејин өзүнүн мәхсуси ады вар вә јаинки ана дили илә бир мә'наны бәјан етмәк вә бир әһвалаты нечә ки, лазымдыр сөјләмәк мүмкүн олур, инсаф дејил ки, елм көстәрмәк вә моллалығ изһар етмәк иддиасына дүшүб, кәламы гәлиз ибарәләр илә вә чәтин ашлашылан әрәби вә фарси сөзләр илә долдуруб, әсл мә'наны дәхи дә дәринә салмағ вә онун үзүнә әрәб вә фарс дилләриндән бәһмә кәлминш гәлиз, мүғләғ иба-рәләр илә тохунмуш пәрдә чәкмәк. Ол чәһәтдәндир ки, бизим ваизләрин әксәри мәсчидләрдә вә'з вә нәсиһәт ет-дији әснада ибарәтпәрдазлығ едиб, өз вә'з³¹ вә нәсајиһ-ләрини о гәдәр гәлиз вә чәтин ибарәләр илә сөјләјирләр ки, онлара гулаг асанын чоху бир шеј анламајыб, әсл мәтләб нәдән ибарәт олдуғуну баша дүшмүрләр вә һеј-рәтдә галырлар. Һасили-кәлам бу олур ки, нә вә'з едән вә нә моизәјә гулаг асан — нә өјрәдән вә нә өјрәнән әсл мәгсәдә јетишмәјиб, көзәл вахтларыны биһудә сәрф едирләр. Һабелә, гәзетләримиздә дәрч олунан гәлиз ибарәләр илә јазылмыш бә'зи сијаси, әдәби вә фәнни мәгаләләри охујанлар анламајыб мә'јус олурлар вә гә-зет охумагдан икраһ едирләр. Бу ачығ һәгигәти нәдәнсә гәзет вә журнал верәнләр баша дүшмүрләр вә османлы гәзетчиләринә мүгәллидликдән әл чәкмирләр. Чәриделә-ри бир ил, пара ил өмүр сүрүб, мүштәрисизликдән гапа-ныр, зәһмәтләри пуча чыхыр, күлли хәрч вә мәсарифлә-ри һәдәр кедир.

Дил нә гәдәр ачыг, садә вә күшадә олса, бир о гәдәр көзәл, көјчәк вә мәгбул олар. Әлбәттә, дилимизә гарышыб түркләммиш «фајда», «зәрәр», «хејир», «шәр», «дост», «дүшмән» вә бунлар мисилли һәддән зијадә истә мал олунан әрәби вә фарси сөзләринин барәсиндә бизим бир ирадымыз јохдур. Нечә ки, бу барәдә өз фикримизи јухарыда бәјан етдик вә һәмчинин үлүм вә фүнун сајәсиндә тәзә көшф вә ихтира олунан алат вә әшјаја вә фикримиздә доған тәзә мәналарә өз ана дилимиздә мүнасиб вә мүвафиг адлар тапа билмәсәк, лазым кәлир ки, әрәб вә фарс дилләринә ручу едиб, онларын көмәји илә тәзә ихтира олунан шејләрә вә јени доған мәналарә ад гојаг вә бу вәчһ илә дилимиздә олан нөгсаны вә ракакәти көтүрүб, ону тәсһиһ вә тәкмил едәк. Бу мәтләби башлыча анламаг истәјәнләрә мәсләһәт көрүрүк ки, «Һәјат»³² рузнамәсинин 1905-чи сәнәдә 7-чи нөмрәсиндә әдиби-камил Әли бәј Һүсејнзадәнин³³ «Гәзетимизин дили һаггында бир нечә сөз» сәрләвһәсиндә јаздығы мәгаләни мүталиә етсинләр³⁴. Бундан маәдә «Түрк јурду»нун³⁵ әввәлинчи илинин 12-чи сајында «Түрк дили, әдәбијјаты һаггында мүталиәләр» сәрләвһәсиндә јазылмыш мәгаләјә мурачнәт етмәлидир. Бу мәгаләдә әдиб Әһмәд Һикмәт бәј әфәнди³⁶ 16-чы Мүстәшригләр Конгрессиндә түрк дилинин һаггында франсызча әтрафлы [данышдығыны] мәлумат верир. Мәгаләни мәчмуә мүдири түркә тәрчүмә едибдир. Әһмәд Һикмәт бәјин вердији мәлумата көрә, түрк дили өзлүјүндә хејли мәтин, рәван вә дәвләтли бир дилдир. Вәли гәдрини биләнләр олмайб да бәзи сәбәбләрдән долајы унутулурду вә онун јерини фарс вә әрәб кәлмәләринин бир хәлитәси тутурду. Бир дәрәчәдә ки, әсл түрк дили анчаг кәндләрдә вә үмми арвадлар арасында мүһафизә едилә билди.

Дөври-интибаһдан сонра түркләрдә дә, башга милләтләрдә олдуғу кими, бир һисси-милли, бир вичдани-милли доғуб бөјүмәкдәдир. Түркләр дә дамарларында әсл бир ганын ахдығыны дујдулар вә өз халис дилләринә рәвнәг вермәк фикринә дүшдүләр вә ону әчнәби кәлмәләрдән, әчнәби тәркибләрдән, түрк руһу илә әсла сазиш етмәјән дәбдәбәли, курултулу вә бимәзмун ибарәләрдән гуртарыбан, она өз рәнкини, сифәтини вә сәдәлијини гајтармаг гәсдинә дүшдүләр. Милли дилин тәрәфдарлары күндән-күнә артыб чоһалмагдадырлар вә онларын һиммәти илә Истамбулда «Түрк дәрнәји»³⁷,

«Түрк јурду» вә «Халга доғру»³⁸ вә Османлынын бәзи јерләриндә милли чәридәләр тәб' вә нәшр олунмагдадыр.

Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты аз замандан бәри башлајыбдыр ки, көк вә ришә салыб бина тутмаға. Кечмишдә шөвкәт вә гүввәт саһиби олан Иран дәвләти мүддәти-мүтәмадијјә илә тәмами Азәрбајчан вилајәтинә саһиблик вә һөкмранлыг едибдир. Азәрбајчан түркләри бу дәвләти-әзимәнин тәһти-һөкүмәтиндә хејли заман зиндәканлыг едибдир. Бу чәһәтә Иранын нүфуз вә тәсири Азәрбајчан түркләринә һәддән зијадә олубдур. Бу тәсират заһири, јәни һеј'әт вә гијафәтдә, тәрзи-либас вә хөрәкдә вә саир өвза вә әһвалда вә әмри-мәашда көрсәндији кими, батини вә мәнәви сурәтдә дәхи олубдур ки, онлар әхлағү әтварда вә ајинү адабда вә лисанү әдәбијјатда мүшаһидә олунан әсәрләрдир. Мәлум ола ки, Азәрбајчан түркләри һәр дилдән зијадә хошладығы, мејл вә рәғбәт көстәрдији фарс дили олубдур. «Ләфз — ләфзи-әрәбәст, фарси — шәкәрәст, түрки — һүнәрәст»³⁹ — дедикдә бизим түркләр әрәб лисаныны тәриф едиб вә түрк дилиндә сөјләмәји һүнәр билиб, һәр ики дилдән зијадә мејл вә һәвәс көстәрдикләри «шәкәр»ә олубдур ки, фарс дилиндән ибарәтдир. Бу дилин зијадә ширин вә хош шивәли олмағына бир кәсин шүбһәси јохдур. Она бинаән бизим мәктәбләрдә бу ахыр вахтларә кими тәлим вә тәдрис фарс дилиндә олуб, ушағларымызын охудуғу фарс китаблары олубдур. Нәвиштәчат вә мәрсулатымыз дәхи бу дилдә чари олуб, түрк дилинә артыг мејл вә рәғбәт көрсәнилмәјибдир. Азәрбајчанын Ирана мүтәәллиг һиссәләриндә инди дәхи тәлим вә тәдрис вә китабәт фарс дилиндә ишләнир. Загафгазијада ана дили анчаг аз вахтдан бәридир ки, Азәрбајчан түркләринин диггәтини чәлб едиб, өзү үчүн бир нөв һөрмәт вә әһәмијјәт кәсб етмәјә башлајыбдыр.

Иш бу һал үзрә олдуғу үчүн сабигдә һәр әһли-савадымыз билүмүм, үләма вә һүкәмамыз, шүәра вә үдәбамыз билхүсус өз тәлифат вә тәснифатыны һәмин фарс дилиндә инша едиб, түрк дилинә артыг етиналары олмайыбдыр. Бир һалда ки, фарс дили түрк дилинә нисбәтән һәм вүс'әтли вә һәм хош гајдалы бир лисандыр. Белә ки, бизим әдибләримизин асари-гәләмијјәләри анчаг фарс әдәбијјатыны дәвләтләндириб, өз милли әдәбијјатымыза онларын чәндән дәхлү тәсәррүфләри олмайыб-

дыр. Түрк лисанында гэлэм ишлэдэн үдөба вэ шүэрамы-за кэлдикдэ, онлар да фарс үдөба вэ шүэрасы тутдугу тэриг илэ кедиб, фарс дилинин шивэ вэ үслубунда јазмаға сә'ј едиблэр. Бунлар јаздыглары эш'ар вэ асарын мээмун вэ мээлы дәхи әксәријјәт фарсын мәшһур шүэра вэ һүкәмасы әсәрләриндән әхз олунмуш мә'налар олуб. Кимиси Шејх Мүслиһәддин Сә'динин һикмәтамиз нәсиһәтләринә, кимиси Шәмсәддин Мәһәммәд Хачә һафизин⁴⁰ гәзәлијјатына, кимиси Фирдовсинин «Шаһнамә»синә, бә'зиси Чәләләддин Руминин⁴¹ «Мәснәви»синә, Шејх Әттарын⁴² «Нанү һалва»сына, Әмәр Хәјјамын⁴³ «Рүбаијјат»ына, Низаминин «Хосров вэ Ширин»инә вэ бунлар кими саһиби-хирәд вэ тәб'и-сәлим вүчудларын кәлами-мө'чүзнүмаларына нәзирә јазыб, устадларына пејрәвилик вэ мүгәллидлик едибләр вэ бу пејрәвиликдә үдәбаји-түркдән бә'зиләри бөјүк һүнәр вэ мөһарәт кәс-тәрибләр. Нечә ки, Шамаһыда Ағамәсиһ Ширвани⁴⁴, Мирзә Нәсруллаһ Баһар⁴⁵, һачы Сејид Әзим Ширвани, Губада Аббасгулу аға Гүдси⁴⁶ вэ Хүррәми⁴⁷, Гарабагда Гасым бәј Закир⁴⁸, Абдулла бәј Аси⁴⁹, Кнјаз Мейдигүлу хан Вәфа⁵⁰, Мирзә Рәһим Фәна⁵¹, Кәнчәдә Мирзә Мейди Начи⁵², Нухада Исмајыл бәј Накам, Ирәванда Исмајыл Бәзми, Үштибиндә Сејид Әбүлгасым Нәбати, Газахда Мустафа аға Насир⁵³ вэ гејриләри.

Белә ки, бизим Азәрбајчан шүэрасынын әсәрләриндә көрүнән али фикирләр, көзәл һиссләр, уча мә'налар, назик вэ ләтиф мәтләбләр, һикмәтамиз нәсиһәтләр вэ һәмчинин достлугда сәдагәт вэ дәјанәт, һәр бир ишдә мүрүввәт, әдаләт вэ инсаны зинәтләндирән саир өвсафи-һәмидәләр, демәк олур ки, тамамән фарс әдәбијјатынын бәрәкәтиндәндир. Бунунла белә ешгбазлыг, мәдһи-дил-бәр вэ тә'рифи-көзәл, зәманәдән шикајәт, рәгибдән ниф-рәт, һичрү фәрагдан налә вэ фәрјад вэ бир пара ләғвиј-јат, мөзһәкат вэ һәчвијјат вэ һабелә сахта вэ јалан һис-сијјат јенә фарсларын сон әдәбијјатынын бәрәкәтиндәндир. Гејфа ки, әдәбијјатын бу ахыркы нөвләри бизим шүэраја ән хош кәлән үслуб олуб ки, бу јолда һәддән зијадә нәзирәләр јазылыбдыр. Вә һәтта бир нөв түрк шаирләри фарслара сибгәт едибләр, чүнки түрк дилиндә јазылан һәчвијјатын мисли вэ бәрәбәри нәинки фарс лисанында, бәлкә һеч бир лисанда тапылмаз...

Көзәл мәдһиндә дәхи јәгинән демәк олур ки, һеч бир фарс шаир Молла Пәнаһ Вагиф⁵⁴ вэ Гасым бәј Закир

кими дузлу сөзләр демәјибдир. Бу хүсусда, филһәгигә, бунлар мәлики-шүэрадырлар. Түрк шаирләринә кәл-дикдә, бунлардан Молла Мәһәммәд Бағдади Фүзулинин Азәрбајчан шүэрасына һамыдан артыг тә'сири олубдур. Вә бир түрк шаир олмајыбдыр ки, Фүзулинин кәламына нәзирә јазмамыш олсун. Фүзулидән сонра Азәрбајчан шүэрасына аз-чоһ нүфузу олан Јусиф Наби Чә-ләби⁵⁵ вэ Әлшир Нәван⁵⁶ олубдур ки, онлардан һәр би-ринин барәсиндә бир пара мә'лумат вермәји лазым бил-дик, бир һалда ки, һәр үчү Азәрбајчан шүэрасынын устадлары мөғамында олублар.

Молла Мәхәммәд Багдади түрк шаирләринин бабасы һесаб олунур. Она бинаән, Азәрбајчан шүәра вә үдәбасындан бәһс едиб дә, онларын сәрвәри вә пиһрәви мөгамында олан Фүзулинин исми-шәрифләрини зикр етмәмәк бир нөв һаггы вә әмәји итирмәк кимидир. Бир һалда ки, ол фәсаһәт вә бәләғәт канынын тәсири бу әсрдәки шүәрамызын асар вә әш'арында дәхи мүшаһидә олунмагдадыр.

Мәшһур гөвлә көрә, Молла Мәхәммәд ибн Сүлејман Кәрбәлада вә Багдадын һәвалисиндә һиллә адлы балача бир гәсәбәдә, Султан Сүлејманын⁵⁷ әсриндә — һичрәтин 900-чү⁵⁸ тарихиндә тәвәллүд етмишдир⁵⁹. Бә'зи рәвәјәтә көрә, јетмиш сәнәјә гәдәр өмүр едибдир. Тарихивәфаты дүрүст мә'лум дејил исә дә, өмрүнүн мүсини чағында дари-бәгаја реһләт еләмәји өз кәламындан дәхи анлашылыр.⁶⁰ Нечә ки, дејибдир:

Еј Фүзули, гәдимиз гылды фәләк хәм, јә'ни
Вәгтдир чыхмаға дүија гапысындан, әјилин⁶¹.

Фүзули кими мәшһур вә мө'тәбәр шаирин тәрчүмәји-һалына даир мә'лумат, һејфа ки, чох аздыр. Бу барәдә өзкә бир мә'хәз вә мәнбәдән әһвалат көтүрмәкдә ачиз галыб, ол дүрри-јеканәнин өз әсәрләринә рүчү етмәкдән башга бир чарә булмадыг. Дивани-бәләғәтүиванынын дибачәсиндә ол фәсаһәт бустанынын әндәлибиндән вә ибарәт чәмәнинин бүлбүлүндән, јә'ни Фүзулинин өз лисани-бәләғәтсәнчиндән һалына даир бир пара мә'лумат верилир, хүсусән, онун түрк лисанында јазмағына сәбәб нә олдуғу филчүмлә бәјан едилир.

Мәзкур мүгәддимәдән мә'лум олур ки, Фүзули ушаглыгдан ше'р вә гәзәл демәјә зијадә һәвәснак имиш вә ол [дүрри]-јеканәнин һәнүз сәби икән үфүги-тәб'инә һиләли-мөвзунийјәт түлу етмишдир вә хуршидвәшләрдән игтибаси-нури-шөвг гылмышдыр вә онун әш'арынын шөһрәти чох јерләрә дағылмышдыр. Нечә ки, өзү дејир:

Сейти-фәсаһәт илә сөзүм тутду әләми,
Мән мәнди-е'тибардә тифли-зәбун һәнүз.

Буји-хошумла олду мүәттәр димағлар,
Мән нафеји-вүчүддә бир гәтрә хун һәнүз⁶².

Вә лакин шаир өз әсәрләринә диггәт јетириб, онлары һүлјәји-елмдән мүәрра көрүб, бир мүддәт һәгди-һәјатын үлуми-әглијјә⁶³ вә һәглијјә кәсбинә сәрф едибдир вә өз әсриндә мүтәдавил фүнун вә үлумун чүмләсинә малик олмушдур. Әкәрчи шаир түрк лисанында ше'р вә гәзәл јазмағына үмдә буну сәбәб көстәрир ки, түрк тајфаларынын саһиби-шөвг вә мәзағлары дәхи онун бустани-кәламындан шүкуфәләр дәриб бәһрәмәнд олалар вә бу тәклифи она куја бир никари-мишкнихәтт етмишдир вә лакин һәгирин анладығына көрә, Фүзули өзү түрк оғлу олмаға бинаән, өз ана дилини артычыг севиб⁶⁴ дә, она рөвнәг вермәји баш вәзифәләриндән бириси һесаб едирмиш. Вә инсафән демәк олур ки, түрк әдәбијјатынын баниси Молла Мәхәммәд Багдади олубдур. Әкәрчи ондан мүгәддәм түркләрдән дә бә'зи мө'тәбәр шаирләр олубдур, вәли онун кими мүгәдир вә чәми лисана малик вә чамә'и-фүнуни-нәзм вә нәср олмајыбдыр. Вә һәгигәтдә демәк олур ки, түрк дилинә рөвнәг верән вә ону харү хашакдән тәмизләјиб бир көјчәк вә сәфалы чәмәнә бәнзәдән Фүзули олубдур. Вә бунула биз түркләрин үстә үмумән вә Азәрбајчан түркләринин бојнуна [хүсусән] бөјүк бир миннәт гојубдур. Түрк дилинин үстүндә сәрфи-һиммәт вә гејрәт көстәрдијини шаир өзү бир мөгамда бәјан етмишдир:

Ол сәбәбдән фарси ләфзилә чохдур нәзм ким,
Нәзми-назик түрк ләфзилә икән дүшвар олур.
Ләһчеји-түрки гәбули-нәзми-тәркиб ејләсә,
Әксәри-әлфазы намәрбут, һаһәмвар олур.
Мәндә төвфиг олса, бу дүшвары асан ејләрәм,
Новбаһар олғач тикандан бәрки-күл изһар олур⁶⁵.

Бурада буну дәхи әләвә етмәк лазымдыр ки, Фүзули өзүндән мүгәддәм вә ја өз дөврүндә олан али вә рәгиг бир шаир булуб да, онун әсәрләринә тәглидән бир шеј вүчүдә кәтирмәмишдир. Нәср вә нәзмдә бир шәхс онун устады олмајыбдыр. Әзими-үдәбадан бир нәфәринин асарыны сәрмәшг вә иттихаз етмәјибдир. Нечә ки, бу барәдә Мәхәммәд Чәләл «Османлы әдәбијјаты нүмунәләри» нам мәчмүәсиндә бујурубдур: «Багдад күлзәр әдәбијјатынын әндәлиби-хошәлһаны олан Фүзули Османлы шаирләриндән әсәрләринә әтба' олуначаг бир ша-

ир вә јахуд насир көрәмәдији һалда бу күн әдәбијјати-сәһнәји әһја едәчәк бәдаје' вүчуда кәтирмиш. Бу бәдаје'и бир шаирдән дејил, бәлкә дәрәләрин чушешиндән, рузикарын инилтисиндән, бир аһуникаһын сузишиндән, бир тәбәссүмүн тә'сириндән, бир бәдәви гызын һүснәмә суманәсиндән игтибас ејләмишдир. Бу чәһәтлә ән биринчи шаир мүтләг Фүзулидир»⁶⁶.

Онун мүгәллид олмадығы хүсусда Мәһәммәд Чәләл белә јазыр: «Әкәр бир шәхс бизә бу күнә суал версә: «Бәлкә Фүзулидән әввәл әрәбләр, әчәмләр «Лејли вә Мәчнун»у, «Јусиф вә Зүлејха»ны, «Хосров вә Ширин»и јазмыш олсунлар да Фүзули дә тәглид етмиш олсун?»

Биз чаваб веририз: «Хејр! һәтта мәрһумун руһи-ләтифи нитгә кәлиб бизә бу бабдә: «Бән дә мүгәллидәм!» — демиш олса, инанмајыз. Еһтимал ки, бу бөјүк шаирин зәһниә фикри-тәглид кәлмиш олсун. Фәгәт «Лејли вә Мәчнун» тәглид олмаг үзрә јазылан асардан дејил.

Бәс нәдир?

Бүтүн көз јашларыдыр. Лакин бурасыны дүшүнмәли: игтибас башга, тәглид јенә башгадыр. Бүнаүнилејһ «Лејли вә Мәчнун» бүтүн-бүтүн Фүзулијә аиддир. Бу хәзинеји-ғијмәтдара һеч бир әчнәби мүдахилә едәмәз!»⁶⁷

«Лејли вә Мәчнун» барәсиндә ашағыда сөз олуначагыдыр.

Дивани-әш'арын чәм етдикдән сонра Фүзули кәмалиннисар илә әрбаби-бәләғәт вә әснаби-фәсаһәтә үз чөндәриб, онлардан тәвәгге еләјир ки, онун дивани-кәламыны мүталиә етдикдә демәсинләр ки, Фүзули тамами-өмрүнү бир мөһәлдә, јә'ни Ираги-Әрәбдә кечириб, гејри бир мәмләкәтә сәјаһәт етмәјибдир вә лазимеји-тәчрүбә вә кәмәли-тәһсил гылмајыбдыр. Бу илләти мучиби-сүгути-е'тибар булмасынлар вә мөһәлли-мәгамына көрә рүтбеји-исте'дадына һәғарәтлә бахмасынлар. Зира, гызыл торпагда јатмагла чиладан дүшмәз...

Бундан сонра шаир дәркәһи-илаһијә үз тутуб дејир: «Илаһи! Бу мөһәббәтнамеји-нами вә бу фәрзәнди-дилбәнди-кирами ки, задеји-тәб'и-фүсунсаз вә нәтичеји-идраки-сәһрпәрдазымдыр, нә дијара кетсә вә нә вилајәтә јетсә, мөгдәми-шәрифин мүбарәк вә мејмуи вә мәтлә'и-ләтифин хүчәстә вә һүмајун едәсән»⁶⁸. Доғрулугла демәк олар ки, Фүзулинин бу дуасы дәркәһи-һәггдә дәрәчеји-гәбула иришди вә онун тәб'и-фүсунсазындан вүчуда кәлән фәрзәнди-дилбәнди, јә'ни дивани-әш'ары һәр өлкә вә

дијарда әзиз вә мөһтәрәм олду. Бундан әлавә, Фүзули һәггдән нијаз едир ки, «бу мөһбуби-чаһанпејманы вә шаһиди-рә'наны үмүмән әһли-фәсаддан вә хүсусән үч тајифеји-бәдһиһаддан һүснә-һимајәтиндә мөһфуз вә мөһрус гылсын. Бу үч тајифәдән бири ол катиби-нағабилдир ки, хамеји-мүхалифәтәһрири тишеји-бүнјани-маарифдир вә килки-күдурәттә'сире ме'ари-бинаји-зәхарифдир. Каһ бир нөгтә илә «мөһәббәт»и «мөһнәт» көстәрәр вә каһ бир һәрф илә «не'мәт»и «нигмәт» охудар:

Гәләм олсун әли ол катиби-бәдтәһририн —
Ки, фәсади-рәғәми сөзүмүзү шур ејләр.
Каһ бир һәрф сүгутилә гылыр «надир»и «нар»,
Каһ бир нөгтә гүсурилә «көз»ү «кур» ејләр.

Бири ол нағиси-бәдсаваддыр ки, тәб'и-намөвзуну илә мәчлисү мөһафилдә дә'ваји-исте'дад гылыб, ше'р охудугда нәзми нәсрдән сечилмәјә вә әдаји-сүстү илә шаһиди-мә'ни чамалындан ниғаб ачылмаја:

Биәсиб олсун нәими-хүлдән ол зишт ким.
Намүләјим ләһчәси мөвзуну намөвзун⁶⁹ едәр.
Тишеји-ләфзи бинаји-нәзми виран ејләјиб,
Сүст көфтары фәсаһәт әһлини мөгбун едәр.

Вә бири ол һасиди-чәфапишәдир ки, тәб'и-намөвзуну илә дә'ваји-ше'р едә, амма дөгајиги-әш'арә саһибшүүр олмаја вә идраки-рәкики илә лафи-нәзм ура, амма һәгајиги-көфтарә раһи-тәсәррүф булмаја. Лачәрәм, һәсәд ди-деји-инсафын кор едиб, идракына е'тимад едә вә чаһилләр һүзурунда биһудә-биһудә лафлар уруб, һәрзә-һәрзә дәхлләр ејләјә, та ким, ше'рдән зөвги-истима' кедә:

Хәзәндијр күлшәни-үрфанә һасид,
Илаһи, һасиди хар ејлә даим.
Ишидир мә'рифәт әһлине азар,
Илаһи, һасиди зар ејлә даим⁷⁰.

Фүзули түркләр әдәбијјатында «Устади-шүәра» ләғәбини алыбдыр вә бу зати-шәриф мәзкур ләғәбдән сөвә Азәрбајчан вилајәтиндә «Устадүл-мәкатиб» исмилә дәхи шөһрәтләнмишдир. Фүзулинин мәшһур әсәрләри булардыр: 1) «Күллијјати-дивани-Фүзули», 2) «Һәдигәтүс-сүәда». 3) «Шикајәтнамә» ки, нәср илә јазылмышдыр вә бу ахырынчы әсәр бизим нәзәримизә чатмајыбдыр⁷¹.

«Күллијјат»а дахил олан әсәрләр булардыр: Мүгәддимәтүл-китаб, гәсаид, тәркибәнд вә тәрчибәнд, «Бәнкүбадә», «Нишанчы Паша хидмәтинә јазылан мәктуби-һик-

мәтүслүб», «Сагинамә», «Мәрсижә дәр һәгги-хамиси-Али-эба һәзрәти-Сейјидүш-шүһәда», гәзәлијјат, мүсәлдәсәт, мүхәммәсәт, мүрәббәт, әлмүгәттәт, «Дәстани-Лејли вә Мәчнун»⁷². Бу «Күллијјат»ын ән мө'тәбәр чапы сабыгдә Истамбулда фарс дилиндә тәб'олунан «Әхтәр» чәридәсинин⁷³ мәтбәәсиндә 1308-чи⁷⁴ сәнәдә чап олунадыр. Бу дивани-Фүзули артыг диггәтлә тәһһин олуңмуш нүсхәләр-дән бириси олуб, ачыг вә ајдын һуруфат илә сары рәнкә маил кағыз үстә тәб'олунмушдур.

«Һәдигәтүс-сүәда» он бир баба тәгсим олуңубдур. Бу гәрар үзрә:

Әввәлинчи баб бә'зи әнбијәји-үзам вә рүсүли-кирамын сурәти-әһваллары бәјанындадыр.

Икинчи баб һәзрәти-Рәсулун Гүрәјшдән чәкдији әзаларын бәјанындадыр.

Үчүнчү баб һәзрәти-Сейјидүл-мүрсәлинин кејфијјәти-вәфаты бәјанындадыр.

Дөрдүнчү баб һәзрәти-Фатимеји-Зәһранын вәфаты бәјанындадыр.

Бешинчи баб Әлијјүл-Мүртәза һәзрәтләринин вәфаты бәјанындадыр.

Алтынчы баб һәзрәти-Имам Һүсејнин бәзми-бәлада сағәри-бәга нуш етдији бәјанындадыр.

Једдинчи баб һәзрәти-Имам Һүсејнин Мәдинәдән Мәккәјә тәвәччөһү бәјанындадыр.

Сәккизинчи баб Мүслүм ибн Әгилин шәһадәти бәјанындадыр.

Доғгузунчу баб Имам Һүсејнин Мәккәдән Кәрбәләјә тәвәччөһү бәјанындадыр.

Онунчу баб һәзрәти-Имамын ләшкәри-Језид илә мүһарибәси бәјанындадыр.

Он биринчи баб хатимеји-киتاب вә мүхәддәрәти-әһли-бейтин Кәрбәладан Шама кетдикләри бәјанындадыр.

Тәтиммеји-китабда он ики имамын 43 тәриги-ичмал үзрә әһваллары бәјан олуңубдур.

«Һәдигәтүс-сүәда» дәһи түрк дилиндә инша олуңубдур. Бу бәркүзидә әсәрин түрк лисанында тәһрир олуңмағынын сәбәбини Фүзули бу минвал үзрә бәјан едиб, итмамына һәггдән мүавинәт истәјир: «Чүн чәми мүддәттә мәчалис вә мәһафилдә тәғрир олуңан вәгајеји-Кәрбәлә вә кејфијјәти-әһвали-шүһәда фарси вә тәзи ибарәтиндә бәјан олмағын әшрафи-әрәб вә әкабири-әчәм тәмәттә булүб, әиззеји-әтрак ки, чүз'и-ә'зәми-тәркиби-аләм вә син-

фи-нөв'и-бәни-адәм олуб, сәтри-заиди-сәһаифи-күтүб ки-ми сүфуфи-мәчалисдән харич галыб, истифаји-идраки-һәгајигдән мәһрум галырларды, бу сәбәбдән игтизаји-үмуми-матәми-Али-эба зәбани-һал илә мәни-хаксарә тәәррүз етди вә дәсти-тәәррүз илә кирибаным тутду ки, еј пәрвәрдеји-хани-не'мәти-шаһи-Кәрбәлә — Фүзулији-мүбтәлә, нола ки, бир тәрзи-мүчәддәдә мүхтәрә оласан вә һиммәт тутуб бир мәгтәли-түрки инша гыласан ки, фүсәһа түрки зәбанында исте'малындан тәмәттә булалар вә идраки-мәзмунундан әрәбдән вә әчәмдән мүстәғни олар.

ГИТ'Ә

Тәқрари-зикри-вағиеји-дәшти-Кәрбәлә,
Мәғбули-хасу аму сигару күбардыр.
Тәғрир едәнләрә сәбәби-иззу еһтишам,
Тәһрир едәнләрә шәрәфи-рузикардыр.

Бу һәғир вә фәғир ки, бу нәсиһәти исға гылдым вә бу хидмәтин мәһз сәадәт олмағын мүһәггәг билдим, әдәми-иститаәт вә гилләти-бизаәттән еһтираз вә ичтинаб етмәјиб тәртибинә тәвәччөһ гылдым. Әкәрчи ибарәти-түркидә бәјани-вәгаје дүшвардыр, зира ки, әксәри-әлфазы рәкик вә ибараты наһәмвардыр, үмиддир ки, һикмәти-өвлија итмамына мүсаидәт вә әнчамына мүавинәт гыла.

НӘЗМ

Еј фејзәрәсани-әрәбу түркү әчәм,
Гылдын әрәби әфсәһи-әһли-аләм.
Етдин фүсәһаји-әчәми Исәдәм,
Мән түркзәбандан илтифат ејләмә кәм.

Илаһи! Вағифи-кејфијјәти-һал вә алими-дәгајиги-әф'алсан. Билирсән ки, сәндән гејри мүйнү мүзаһирим јохдур вә әтрафу чәванибдә һасиду мүйнидән чохдур. Әми-мәкариминдән вә кәрими-мәраһиминдән тәвәгге будур ки, бу бинаји-мүчәддәд тә'мириндә вә бу мүлки-мүәббәд тәсхириндә әлфазу мәанидән чәми мәсалиһим мүһәјја гыласан вә әрбаби-һәсәд вә әшаби-инад һүчүм етдикчә мәнә мүйнү мүсаид оласан: «иннәкә әлә күлли шеј'ин тәдирун»⁷⁵.

Әкәрчи «Һәдигәтүс-сүәда» нәср илә тәһрир олуңубдур вә бә'зи мәғамларда мүнәсиби-һал вә мүвағиги-мәғал көзәл ше'рләр васитәсилә шәрһи-мә'на гылыңыбдыр

вә лакин бу нәсрдә Фүзули о гәдәр мөһарәт вә фәсаһәт көстәрмиш ки, вә әһвали-кејфијјәти-шүһәданы елә бир көзәл вә ширин дил илә јазмыш ки, әһли-зөвг вә әрба-би-мә'рифәт индиндә онун дәрәчә вә мәнзиләти чох нәзм-ләрдән артыграгдыр. Бу вахта кими фүсәһаји-түрк вә әчәмдән бир кәс белә бир хош ибарәли вә ширин ләһчә-ли вә көзәл шивәли әсәр вүчуда кәтирмәјибдир — десәк, сәһв етмәмиш оларыг.

Фүзулинин асари-гәләмијјәсиндән нүмунәләр көстәр-мәји лазым көрмәдик. Бу чәһәтә ки, Азәрбајчан түрк-ләринин һанда азачыг савадлысы варса, онун әсәрләри илә аз-чох танышдыр. Һәтта бу ахыр вахтлара кими онун дивани-гәзәлијјаты вә «Лејли вә Мәчнун» һекајәси мәк-тәбләрдә тә'лим китабы олуб, ушаглара ондан дәрс ве-рилирди. Инди дә көһнә мәктәбләрдә тә'лим алмыш адамлардан һәр бирисини диндирсән, «Лејли вә Мәчнун» һекајәсинин ибтидасыны — «Деггани-һәдигеји-һекајәт, Сәррафи-чәваһири-рәвајәт...» башлајыб әзбәрдән охуја-чагдыр. Амма чохлары бу гәрибә һекајәнин мә'насыны әсла фәһм етмәјиб, тутугушу кими авчаг онун ләфз вә ибарәсини өјрәнмишләр. О ки, галды Азәрбајчан шаир-ләринә, онлардан чоху Фүзулијә пејрәвилик едиб, хүсу-сән гәзәлијјат вә мүхәммәсәт гисми әсәрләриндә устади-кирабиләри кетдији тәриги ихтијар едиб, онунла кет-мишләр вә бә'зиләри бу мүгәллидликдә өвчи-могама је-тишиб, фүнуни-ше'рдә бөјүк бир мөһарәт кәсб етмишләр. Мәсәлән, Нуха шаирләриндән мәшһур Исмајыл бәј «На-кам» тәхәллүс Фүзулинин атидә зикр олунан мүсәддәси-нә јаздыгы бир нәзирә хејли мәрғуб вә дилпәсәнд кәлам-лардан бирисидир.

МҮСӘДДӘСИ—ФҮЗУЛИ

Дун сәјә салды башимә бир сәрви-сәрбүләнд —
Ким, гәдди дилрүба иди, рәфтары дилпәсәнд.
Көфтарә кәлди та ки, ачыб лә'ли-нушхәнд,
Бир пүстә көрдүм онда төкәр ризә-ризә гәнд.
Сордум: — Мәкәр бу дүрчи-дәһәндир — дедим, деди:
— Јох, јох, дәваји-дәрди-ниһанындүрүр сәнин!

Әјмиш һиләли үстүнә тәрфи-күләһини,
Чох дилшикәстәнин көјә јетирмиш аһини,
Зүлфүн дағытды, кизләди әбр ичрә маһини,
Көрдүм јүзүндә һәлгеји-зүлфи-сијаһини.
— Ол пичү табы чох нә рәсәндир? — дедим, деди:
— Дөври-рүхүмдә риштәји-чанындүрүр сәнин!

Вермиш фүруғ шәм'и-рүхи күн чирағына,
Салмыш шикәст сәрв гәди күл будағына,
Дун сәрв тәк бәсәндә гәдәм көз булағына,
Бир нечә хардән әләм ирмиш ајағына.
— Күл бәркинә батан нә дикәндир? — дедим, деди:
— Мүжжәни-чешми-әшкфишанындүрүр сәнин!

Сејр илә салды бағә күзәр ол сәмәнүзар,
Әнва'и-зибү зинәт илә фәсли-новбахар,
Төкмүш күл үзрә сүнбүли-кијсуји-мүшкбар,
Јахмыш ајағына јенә күлбәрк тәк никар.
— Нәсринә рәнки-ләлә нәдәндир? — дедим, деди:
— Гәмзәм хәдәнки төкдүјү ганындүрүр сәнин!

Сејли-сиршиким олду рәван хаки-кујинә,
Чан валәһ олду лә'ли-ләбү көфткујинә,
Дил дүшдү дами-силсилеји-мүшкбујинә,
Ол ләһзә ким, саташды көзүм зүлфү рујинә,
— Әгрәб мәһи-мүнирә вәтәндир? — дедим, деди:
— Вәһм ејлә ким, хәтәрли гиранындүрүр сәнин!

Дүшмүш үзәрү үзрә мүнәбәр сәласили,
Ашүфтәһал едиб нечә бисәбрү бидили,
Әглими валәһ ејләди шәклү шәмајили,
Көз көрдү гәмәтин, дилү чан олду мајили.
— Вәһ, бу нә түрфә сәрви-чәмәндир — дедим, деди:
— Мәнзури-дидеји-никаранындүрүр сәнин!

Дун сүбһәдәм ки, ләләвү нәсрин салыб ниғаб,
Күл чөһрәсиндән алды сәба пәрдеји-һичаб,⁷⁶
Күлзәрә чыхды сејр едә ол рәшки-афтаб,
Шәбнәм нисар етди күнәш лә'ләи-хошаб.
— Лә'ләмү, јохса дүрри-Әдәндир? — дедим, деди:
— Әбсәм, Фүзули, әшки-рәванындүрүр сәнин!⁷⁷

Бу дүрри-Әдән вә лә'ләји-хошаб илә арастә вә тәртиб олунмуш кәлами-бейчәтәнкизә нәзирә олараг Исмајыл бәј Накам демишдир:

Күји-никарә душ кедиб ејләдим бүка,
Куш еләјиб фәганымы ол түрки-дилрүба,
Дәрдини билди, һејрәтими көрдү чабәча,
Рәһм етди һалимә, деди: — Еј әрсәји-бәла,
Ким ејләмиш бу дәрдә сәни мүбтәла? Дедим:
— Мән билмәм өзкә, ашиги-һејраһишам сәнин... и. а.

Бу кәламын тамамиси чәнаб Накамын сејрү сүдуку бабында дәрч олуначагдыр. Ораја бахмалы!⁷⁸

Накамдан әләвә Гасым бәј Закир, Абдулла бәј Аси, Мейдигүлу хан Вәфа, Гачы Сејид Әзим Ширвани, Би-худ⁷⁹, Мустафа ага Насир, Гөвси⁸⁰, Молла Гәдир Начи⁸¹ вә Азәрбајчанын гејри мүззәм вә мәшһур шаирләри Мол-ла Мәһәммәд Бағдадијә пејрәвилик едиб, фүнуни-ше'рдә

өзлэри үчүн шан вә шөһрәт кәсб етмишләр. Зәннимизчә, Фүзулинин нүфузу хејли мүддәт бизим Азәрбајчан шаирләринин асари-гәләмијјәләриндә мүшәһидә олуначагдыр вә онун руһпәрвәр олан эш'ари-мүтәәддидәсинин һүсни-тә'сириндән бизим шүәранын да тәб'ләри сәфаланыб, ну-ранијјәт кәсб едәчәкдир.

Фүзулинин асари-гәләмијјәсинин һәлә даһа да чох заманлар һәјат үзрә давам едиб, тәрү тәзә галмағына ики үмдә сәбәб вардыр. Онлардан бириси будур ки, һа-ман әсәрләрин тамамиси пак, һәгиги вә тәбии һиссијјат-дан нәш'әт етмиш әсәрләрдыр ки, ешги-һәгигидән бәһс едир. Фүзулинин өзү һәгиги ашиг олдуғу үчүн кәламы дәхи башдан-ајаға ашиганәдир. О пакизәлик вә ләтафәт вә о назиклик вә нәзакәт ки, Фүзулинин ше'рләриндә һисс олунур, һеч бир шаирин кәламында о дәрәчәдә мәһсус дејилдыр. Биляфәрг Фүзулинин һансы һисим кәламыны мүталиә етмәк истәсәниз, мүталиә бујурун, онун һүсни-тә'сирини охудугда өз вүчудунузда дәрк едәчәксиниз. Вә бу тә'сирдән ичәри аләминиз бир нөв тәмизләниб пака чыхачагдыр, вичданыныз ујгудан ајылан кими олачагдыр. Фикир вә хәјалыныз сизи башга бир али мәгама — мәнәвијјәт аләминә тәрәф чәкәчәкдир. Бурада нүмунә үчүн узаг кетмәјиб, дивани-гәзәлијјатындан әввәличчи гәзәлине иктифа едәлим ки, мәнәббәти-әзәли илә башла-ныбдыр:

Гәд әнарәл-ешгә лил-үшшаги мәнһачүл-һүдә⁸²,
Салики-раһи-һәгигәт ешгә ејләр игтида.

Ешгдыр ол нәш'еји-камил ким, ондандыр мүдам
Мејдә тәшвири-һәрарәт, нејдә тә'сири-сәда.

Вадији-вәһдәт һәгигәтдә мәгами-ешгдыр —
Ким, мүшәххәс олмаз ол вадидә султандан кәда.

Ејләмәз хәлвәтсәраји-сирри-вәһдәт мәһрәми
Ашиги мә'шугдән, мә'шуги ашигдән чүда.

Еј ким, әһли-ешгә сөјләрсән: мәламәт тәркин ет!
Сөјлә ким, мүмкүнмүдүр тәҗири-тәҗдири-худа?

Ешг килки⁸³ чәкди хәтт һәрфи-вүчуди-ашигә —
Ким, ола сабит һәг исбатында нәҗи-маәда.

Еј Фүзули, интиһасыз зөвг булдун ешгдән,
Бөјләдир һәр иш ки, һәгг адына гылсан ибтида⁸⁴.

Бу ше'рләри мүталиә етдикдә, филһәгигә, охучулар бир нөв һәгигәт јолунда сә'ј едән саликләр чүмләсинә дахил олуб, онларын фикир вә хәјалы вадији-вәһдәт тә-

рәфинә мејл едир ки, онда султан илә кәда вә әғнија илә фүгәра арасында бир фәрг вә тәфавүт јохдур. Фүзулинин эш'ар вә кәламынын бәғасына икинчи сәбәб онларын елм вә тәчрүбә үзү илә тәб'и-сәлимдән доғуб вүғуа кәл-мәләридыр. Нечә ки, шаир өзү дејир ки, шаирлијим тәс-диг олуб, авазеји-нәзмим илә аләмләр долуб шөһрәт тап-дымса да, мәшшәтеји-һиммәтим рәва көрмәди ки, мүхәд-дәреји-һүсни-нәзмим пирајеји-маарифдән хали вә риш-теји-силки-ше'рим чәваһири-елмдән ари галсын. Зира ки, елмсиз ше'р әсасы јох дивар кими олур вә әсассыз дивар гәјәтдә бие'тибар олур (Бу ирада бизим шүәра диггәт је-тирмәлидир вә елм вә маарифлә өз ше'рләринә мөһкәм бина вә әсас саз етмәлидир). Пәс, Фүзулинин гәләми-көв-һәрризиндән вүчуда кәлән ләлә вә чәваһир илә тикил-миш имарәтин диварлары елм вә маарифин мөһкәм бү-нөврәси үстүндә гәрар тутмушдур вә афәти-зәманәдән она бир хөвфү хәтәр јохдур, зира бир ханәнин бинасы нә гә-дәр мөһкәм олса, бир о гәдәр онун даими вә әбәди олма-сы јәгиндир. Бу чәһәтә, Фүзулинин тәб'и-көвһәрбарындан зүһур етмиш вә үлүм вә маарифин әләјиндән әләнмиш вә әгли-сәлимин тәрәзисиндә мүвазинә олунмуш эш'ари-һә-киманә вә асари-фәлсәфанә онун исми-шәрифләрини, не-чә ки, дүнја вардыр вә түрк тајфалары сағдыр, баги сах-лајачагдыр. Ол дүрри-јекәнәнин ушаглар әлине тә'лим үчүн верилән «Лејли вә Мәчнун» дастанында о гәдәр һикмәтамиз сөзләр, дәрин фикирләр, назик ималар вә рә-гиг ишарәләр, шаиранә нәзмләр вә фәлсәфанә ше'рләр вардыр ки, чүмләсини бурада зикр етмәјә вә шәрһ гылма-ға нә хамәдә гүдрәт вә нә лисанда бир о гәдәр тәләгәт вә фәсаһәт вардыр. Авропа һүкәма вә фәласифәсиндән мәшһур Шопенһауер⁸⁵ «Мәнәббәт нәдән ибарәтдыр» сәр-ләвһәсилә јаздығы бир әсәриндә бәст вердији шәрһ вә бә-јанатын чохуну Фүзулинин абдар ше'рләриндә тапырыг. О фикирләр ки, алман философу әлли сәнә бундан ирәли бәјан етмишдыр, онлары Молла Мәһәммәд Бағдади үч-дөрд јүз сәнә бундан мүгәддәм хејли әдибанә вә мәрғуб сурәтдә риштеји-нәзмә чәкмишдыр.

Фүзулинин һәкиманә кәламындан нүмунә үчүн ан-чаг «Лејли вә Мәчнун» һекајәсинин ибтидасында дәрч олунмуш мүнәчатын бә'зи јерләрини бурада јазмагла ик-тифа едирик:

БУ, МУНАЧАТ ДЭРЖАСЫНДАН БИР ЧӨВЪЭРДИР
ВЭ ТЭЗЭРРӨ' МЭ'ДЭНИНДЭН БИР КӨВЪЭРДИР.

Ja рэб, кэрэм ет ки, хару зарэм,
Дэркаһэ бэси үмидварэм.
Топрагдан ејлэдин бир инсан,
Мүстөвчиби-эглу габили-чан.
Кэр чан исэ хаки-дэркөһиндир,
Вэр эгл исэ салики-рөһиндир.
Мэн күлшэни-чан ичиндэ харэм,
Ајинеји-эгли пүргубарэм.
Ол күн ки, јох иди мэндэ гүдрэт,
Гылдын мэнэ гејбөтимдэ рэгбэт.
Чан вердинү саһиби-дил етдин,
Идраки-үмүрө габил етдин.
Јүз шүкр-ки, јох сэнэ хилафым,
Инсафым вару етирафым.⁸⁶
Өјлө дејилэм ки, бу арадэ
Сөлд ола сүлүким е'тигадэ.
Раһи-тэлэбиндэ бигэрарэм,
Эмма тэлэбимдэ шәрмсарэм.
Доғру јола кетмэдим, нэ һасил?
Бир мәнзилэ јетмэдим, нэ һасил?
Бир эрсэдэ һэр эсэр ки, көрдүм,
Сәнсэн дедим ол эсэр, јүкүрдүм;
Чун верди хәјал она хөмү пич,
Мэн мүнфөил олдум, ол эсэр һич.
Мэн эглдэн истэрэм дөләләт,
Эглим мэнэ көстәрэр эләләт.
Төһгиг јолунда эгл иетсин,
Ө'маву гәриб ганда кетсин?
Төвфиг едәсэн мөкәр рәфигим,
Та сөһл ола шиддәти-тәригим.
Дунја нәдирү тәәллүгаты,
Әндишеји-мөвтдүр һәјаты.
Эмма демөзөм јаландыр ол һәм,
Сәрмәнзили-имтәһандыр ол һәм.
Биллаһ ки, бу дилфәриб мәнзил
Өјлө мэнэ верди раһәти-дил —
Ким, әски мөгамымы унутдум,
Сандым вәтәним, мөгам тутдум.
Мүшкүл кәлир инди төркин етмөк,
Бир өзкә мөгама дәхи кетмөк.
Мэн бөјлө гылырам е'тибары —
Ким, буида олур көнүл гәрары.
Эмма чү сәниндүрүр бу көфтар —
Ким, дунјадан өзкә ахирәт вар.
Олдур ки, мөгами-чавидандыр,
Ками-дилү раһәти-рөвандыр.
Көфтарына е'тигад гылдым,
Ол дәхи јек олдугуну билдим.
Билдим бу имиш сәнин мурадып —
Ким, әһли-кәмал⁸⁷ ола ибадын,
Буида јетө рүтбеји-кәмалә,

Онда јетө дөвләти-вүсалә.
Бу раһдән етмөк олмаз икраһ,
Хошраһдүрүр сәнэ кедән раһ.
Ол дәһзә һәм етмә шөфгәтин кәм.
Төвфигинә гыл рәфиг һэр дәм.
Чун эгл илә чан әманәтиндир,
Мэндә әсәри-инајәтиндир.
Буилары мәнимлә зар гылма,
Бир нечә әзизи хар гылма!
Та ким, бу мөгамы төрк едөндө,
Мөндөн сәнэ әзм едиб кедөндө,
Мөндөн чөзө' илә кетмәсинләр,
Дәркаһә шикајәт етмәсинләр.
Шум олмасын оилара вүсалым,
Олмасын олардан инфиальм.
Етмөк кәрәк әһли-фәји-биниш,
Төһгиги-вүчуди-афәриниш.
Билмөк кәрәк ону ким, чөваһир
Нә кәнчи-ниһандан олду заһир?
Нә даирәдир бу дөври-әфлак,
Нә забитәдир бу мәркәзи-хак?
Чисмә әрәзи ким етди гаим.
Нарә нөдөн олду нур лазим?
Һәр хилгәтә кәрчи бир сәбәб вар,
Аја, сәбәби ким етди изһар?
Кәр каф илә нундан олду әләм.
Аја нөдөн олду кафү нун һәм?⁸⁸
Биһүдә дејил бу карханә,
Бифандә көрдиши-зөманә.
Һаша ки, бу түрфө нөгши-гәрра
Нөггашындан ола мүбәрра.
Һаша ки, бу баркаһи-али,
Бир дәм әјасындан* ола хали.
Фикр ејлө вә көр, нәдир бу үслуб,
Нә саниәдир бу сүн'и-мәнсуб?
Һәр зәрреји-заһирин зүһури
Бир өзкәјә бағлыдыр зәрури.
Кәр гајәтә ејләсэн⁸⁹ тәәммүл,
Заһир олур онда мөзһәри-күлл.
Версән өзүнә фәнаји-мүтлөг,
Исбат олур ол фәна илә һөгг.
Кәр вар исә мәррифәт мөзағи,
Фәни сәнэ бәс дәлили-бағи.
Һөгга ки, һәмин вүчуд бирдир,
Бир затә вүчуд мүнһәсирдир.
Әксидир онун вүчуди-әгјар,
Мә'нидә јох е'тибар илә вар.
Вар оланы хәлг јох санырлар,
Јох варлығына алданырлар.
Јохдур бу вүчудун е'тибары,
Һөг ајинәдир, чаһан гүбары.

* Әјасындан — јә'ни саһибиндөн, јијәсиндөн демөкдир.

Еј эгл, эдэба риајет ејлэ,
Бу билмэк илэ кифајет ејлэ!
Тәһгиги-сифатэ гане олкил,
Эндишеји-затэ мане олкил!
Ол пәрдәјә кимсә раһ булмаз,
Тәһгиг бил, ону билмэк олмаз.
Кәр јетсә иди бу сиррә идрак,
Демәзди рәсул «маэрәфнак»⁹⁰.
Хәлг олду бу бәһри-һејрәтә гәрг,
Та хәлгдән ола хәлигә фәрг.
Һәр риштә ки, һәгг әјан едибдир,
Сәрриштәсини ниһан едибдир.
Фаш олду ки, сирри-һәгг ниһандыр,
Аләмдә нишаны бинишандыр.

БУ, ИЗҲАРИ-ЕТИРАФИ-ЧӘҲАЛӘТДИР
ВӘ ИГРАРИ-ИСРАФИ-МӘСИЈЈӘТДИР.

Еј һикмәтә бахмајан нәзәрсиз,
Әһвали-зәманәдән хәбәрсиз!
Тә'н етмә ки, чәрх бивәфадыр,
Даим иши чөвр илэ чәфадыр.
Шәрһ ејлә мәнә ки, чәрх нетди?
Ондан нә чәфа зүһура јетди?
Нән вар иди ким, әлиндән алды,
Нә мәртәбәдән ашағы салды?
Дөвранә кәтирди мөһрү маһи,
Ичиндә сәпидијү сијаһи.
Кәһ атәшә зәчри-аб верди,
Кәһ бадә гәми-түраб верди.
Шәм'и-әмәлин мүнәввәр етди,
Һәр нә диләдин мүјәссәр етди;
Гылды сәни һичдән бир адәм,
Әсбаби-тәнә'үмүн фәраһәм.
Чәрхин худ иши сәнинлә бөјлә,
Сән нејләдин онун илэ, сөјлә!
Һәр дәм ону бивәфа охурсан,
Дөнсүн — дејү бәддуа охурсан.
Чүн ол сәнә гылды мөһрибанлыг,
Јахшылыга ејләмә јаманлыг!

РУҲА ХИТАБ⁹¹

Еј руһ ки, чами-чәһл едиб нуш,
Һүбби-вәтән ејләдин фәрамүш.
Ким салды сәни бу тәнк раһә,
Ғандан дүшдүн бу дамкаһә?
Сән тәрк гылыб әдәм дијарын,
Булдугда вүчуд етибарын,
Гылмышды сәнинлә һикмәтүллаһ,
Әчнәси-һәвасү эгли һәмраһ.
Та аләмә гәлдигини заманда,

Базари-тәрәддүди-чаһанда
Сәрмајәләриндән едәсән суд,
Ол суд нәдир? — Ризаји-мә'буд.
Һала ки, хәсарәт олду ваге,
Сәрмајәләрин тәмам заје.
Һејрану мүкәддәрү тәһидәст,
Әһвали хәрабу рутбәси пәст.
Дөнәән јенә кәлдијин мәгамә,
Ғабилми дүшәсән ейтирамә?
Әлбәттә, зәлилү хар олурсан,
Бу фе'л илэ шәрмсар олурсан.

НӘФСПӘРӘСТ ГАФИЛӘ ХИТАБ

Еј нәфспәрәстү чисмпәрвәр,
Олма гәми-һирс илэ мүкәддәр!
Сә'ј ејлә мөтан-мур јығма,
Чәһд ејлә әзаби-кур јығма!
Алма әлә сәғари-меји-наб —
Ким, гәргә едәр сәни бу кирдаб!
Олма никәрани-сәбзеји-бәнк —
Кәјинеји-диниә салыр жәнк!
Даф кими көксдә ләһв гојма!
Неј кими һәваји-нәфсә ујма!
Дамани-тәриги-шәр и туткил,
Һәр нә ки, хилафи-шәр дир, унуткил!
Тәһгиги-вәсилеји-вүсул ет!
Тәғлиди-шәрһәти-рәсул ет⁹².

Ғәдим Јунаныстанда шүәра синфи бир гиссә вә һекајет јазмағ истәдикләри әснада Муза адлы ше'р илаһәсинә рүчу едиб, ондан көмәк вә мэдәд диләрдиләр. Бу адәтә охшар әски әчәм вә әрәб вә түрк шаирләри дәхи сағији-сафзәмирә вә садәруја үз чөндәриб, ондан кәрәм вә һиммәт диләрдиләр. Фүзулинин «Лејли вә Мөчнун» гиссеји-пүргүссәвү⁹³ мөлалынын ибтида вә нитиһасында вә һекајәнин бә'зи мәгамларында јаздығы сағинамәләр онун ән хошмәзмун вә дилпәзир кәламларындан әдд олунса кәрәкдир. Бу сағинамәләрдә о гәдәр мүһәссәнәт, ләтафәт вә мөвзунијјәт вардыр ки, онлары јазмағла баша кәләси дејил. Онлары диггәтлә охујанлар бир тәрәфдән дүнјаидунун гејдиндән вә нәфси-шумун һирс вә тәмә'индән, алчаг вә рәзил әмәлләрдән, пис ишләрдән, фасид вә батил фикирләрдән хилас олуб, нуранијјәт кәсб едирләрсә дә, дикәр тәрәфдән онлары гәлби бир нөв мәнзун вә көнлү тутгун олур. Бу һала сәбәб олдур ки, Фүзулији-шикәстәһалын гәләми-көвһәрсәнчи төкдүјү дүрри-сафын әксәри көздән төкүлән әшки-мүсәффаја бәнзәјир, нәинки шадлыг чәмәниндә јаған барана. Фүзули, демәк олур ки, мөһнәт

јүкүнүн баркеши олуб, аләми-нисаијјәтдә тамаи гәмзә-дәләрин вә мөһнәткешләрин јүкләрини көтүрмәк вә мәз-лумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмушдур. Фүзу-линин аһу нәләләри гареләрә дәхи сирајәт едиб, онлары да өзү илә атәши-һүзи вә әләмә јандырыр. Амма бу јан-магда бир фејз вә сәадәт вә үлвијјәт вардыр ки, о атәшә јанан истәр ки, бир дә јансын. Бу чансузлуг пәрванәнин шам башына доланыб јанмағына бәнзәјир.

Фүзули тамам аләмин дәрд вә гәмин чәкдијини «Һә-дигәтүс-сүәда»нын ахырында бәјан едир. Бу гәм вә әләм нүсхәсини тамам етдикдән сонра шаир фүзәләји-бәлә-гәтпишә вә фүсәһаји-диггәтәндишәдән тәвәггә вә рича едир ки, бинаји-тә'лифинә вә тәрһи-тәснифинә диггәт је-тирдикдә, ислаһи-хәтәсына игдам вә еһтимам едәләр вә мүһәрририн дуаји-хејир илә јад едиб, гәбули-үзр илә һәр нөгсанын тамам ғылалар. Вә сонра бу ше'ри кәтирир:

Һүчуми-мөһнәти-дөвран мәлули,
Кирифтари-гәми-аләм Фүзули.
Дејил ол ләһчеји-көфтарә габил —
Ким, ола габили-сәм'и-әкабир.
Ғылыр чәм'ијјәти-дил ләфзи дилкәш,
Мүшәввәш сөјләмәз, илла мүшәввәш.
Кәл, еј һали-тәкәллүмдән хәбәрдар,
Тәрәһһүм ғыл, тәәррүз ғылма зинһар!⁹⁴

«Лејли вә Мәчнун» һекајәсинин сәбәби-нәзмини бәјан ғылдығы сагинамәдә Фүзули дејир: Бу, бир бәзми-мүси-бәти-бәләдыр ки, онун әввәли гәм, сону бәләдыр. Бу һе-кајәнин нә бадәсинә нишатдан рәнк, нә нәгмәсинә фәрәһ-дән аһәнк вар. Идракы верир хәјала азар, әфкары едәр мәләли әфкар.

Һәркаһ бу, бир бәһчәт кәтирән вә фәрәһ јетирән һека-јә олсајды, бунун төвчиһинә рағиб оланлар чох оларды. Бу, пүрмәләл бир дастандыр ки, һәр бир фәсиһин һалыны пәришан едиб нитгини бағлар вә сөзләрини кутаһ еләр. Нечә ки, бу бабда Низамији-ширинкәләм дејибдир:

Әсбабе-сохән нешато назәст,
Зин һәр до сохән бәһанә сазәст.
Мејдане-сохән фәрах бәјәд,
Та тәб' дәр у һонәр нәмајәд.
Дәр кәрмије-рико сәхтије-куһ,
Та чәнд сохән рәвәд бәәнбуһ!⁹⁵

Фүзули Шејх Низаминин бу сөзләрини сагинамәсиндә зикр едиб дејир:

Бир иш ки, ғылыр шикајәт уstad
Шакирдә олур рүчу'и бидад!⁹⁶

Амма бу әмр нә гәдәр дүшвар исә дә, Фүзули ону ән-чама кәтирмәјә шүру' едиб, өз тәб'и-ләтифиндән вә гәлә-ми-көвһәрризиндән һиммәт тәләб едир;

Еј тәб'и-ләтифу әгли-вала,
Идраки-бүләндү нитги-куја!
Дүшдү сәфәрим дијари-дәрдә,
Кимдир мәнә јар бу сәфәрдә?
Һәр кимдә ки, вардыр иститаәт,
Дәрдү гәмү мөһнәтү гәнаәт,
Олдур бу мүсафирәтдә јарым,
Зөвг әһлине јохдур е'тибарым...⁹⁷

ГӘЛӘМӘ ХИТАБ

Еј хәмеји-сәркәши-сәбүкхиз,
Вәгт олду ки, оласан көһәрриз!
Мән ачинәмү бу әмр мүшкил.
Имдад дәмидир, олма гафил!
Асари-мүрүввәт ејлә иһзар,
Бир тәпрән, әкәр мүрүввәтин вар!
Сән ғыл һүнәри, мән алајым ад.
Сән чәк әләми, мән олајым шад.
Чүн нәхли-һәдигеји-һүнәрсән,
Мүфтаһи-хәзинеји-көһәрсән,
Чәһд ејлә, чыхар чәваһири-пак,
Фикр етмә ки, јохдур әһли-идрак!
Демә ки, булүб кәсад базар,
Булмаз бу мәтанмиз хәридар...⁹⁸

* * *

Еј бәхт, вәфәсыз олма сән һәм,
Һәмраһлыг ет бизимлә бир дәм!⁹⁹

Әлһәгг, демәк олур, бу әмри-мүшкили, јә'ни «Лејли вә Мәчнун» һекајәсини устади-шүәра вә әфсәһи-фүсәһа Молла Мөһәммәд Бағдади Фүзули кәмали-фәсаһәт вә бә-ләгәт илә әнчама јетирибдир ки, онда зәррәчә бир гүсур јохдур вә үмуми-шүәра вә үдәба бу гөвлә шәрһк вә мү-гиррдир.

Молла Мөһөммөд Багдадидән сонра Азәрбајчан шүәра вә үдөбасына шүәраји-сәләфдән артыг нүфузу оланы Јусиф Наби олубдур. Наби әфәнди түркләрин мүгтәдир вә зор шаирләриндән бириси һесаб олунур. Дивани-Набидә ки, зәхим бир китабдан ибарәтдир¹⁰⁰, һәр гисим кәлам мөвчуддур. Тәмамиси нәзм илә иншад олунубдур. Наман мәнзумат бу гајда үзрә дивани-Набидә тәб' олунмушдур: 1) Бабүл-мәдһ вә нә'т; 2) Гәсаид; 3) Тәхмис вә маддеји-тарих; 4) Мәснәви; 5) Рүбаијјат вә гәзәлијјати-түрки; 6) Мүгәттәат вә мүәммајат; 7) Дивани-гәзәлијјати-фарси; 8) «Хејријјәји-Наби»¹⁰¹.

Наби әфәнди «Хејријјә»синдә оғлу Әбүлхејр Мөһөммөд Чәләбијә јаздыгы пәнднамәсиндә өз тәрчүмеји-һалына даир ичмалән мә'лумат верир. Бу мә'луматдан көрүнүр ки, Мөһөммөд Чәләби Набинин өмрүнүн мүсинн чагында, јә'ни 54 јашында доғулмушдур вә онун вүчүда кәлмәси илә шаирин көзләри нур вә гәлби сүрүр илә долур; куја она тәзәдән бир һәјат верилир. Белә ки, Наби әфәнди дејир:

Пәртәви-нури-һәјатым сәнсин,
Мәһз хејрү бәрәкәтым сәнсин,
Салалы башимә зағын сајә,
Бән сәнинлә бакарам дүнјајә.¹⁰²

Мөһөммөд Чәләбинин тәвәллүдү шаирин 54-чү јашында вагә олмасына онун бу ше'рләри шәһадәт верир:

Сәни верди бана, еј фејзмәаб,
Мөвсими-синни-кәбиримдә вәһаб.
Тоғычаг аләмә һүсүн маһи,
Күзәрән олмуш илим пәнчаһи.
Чарү пәнчаһдә верди сәни һәг,
Һәфт салында јазылды бу вәрәг.¹⁰³

Мөһөммөд Чәләбинин маддеји-тарихиндән ки, Наби әфәнди өзү ону инша едибдир, мә'лум олур ки, онун вәгти-тәвәллүдү һичрәтин 1106-чы¹⁰⁴ салында вүгүә кәлибдир. Наман маддеји-тарих бу ше'рләрдән ибарәтдир:

Сәрмајеје-фетрәтәм Әбүлхејр —
Кәз лотфе-әзәл пәнаһ дарәд,

Бу һесаб илә Јусиф Набинин тәвәллүдү һичрәтин 1052-чи¹⁰⁶ сәнәсинә тәсадүф едир. 1106 сәнәдән 54 сәнә чыханда галыр 1052 сәнә ки, һаман салда Јусиф Наби вүчүда кәлибдир Рәһа шәһәриндә. Рәһа исә Гүдси-Хәлил чанибиндә Шам хиттәсиндә басәфа гәсәбәләрдән бирисидир ки, хош аб-һавасы илә мөшһүрдур. Наби әфәнди вәтәни олан Рәһаны белә вәсф едир:

Вәтәним шәһри-дилараји-Рәһа,
Вәгти-тәһрир мүгиррим Шәһба.*
Нә Рәһа, нүсхеји-күлзари-чинан,
Мәсгәтүррә'си-Хәлилүл-Рәһман.
Нә Рәһа гитбәкәһи-хиттеји-Шам,
Мәзһәри-мө'чүзеји-бәрду сәлам.¹⁰⁷

Наби әфәнди вәтәни-мә'луфунда нәшвү нүма тапыб, тә'лим вә тәрбијә алдыгдан сонра 30 сәнәјә гәдәр Әдирнә вә Истамбул шәһәрләриндә бәзи мәнсәбләри әда етмәклә сүкунәт етмишдир вә сонрадан бу зати-шәрифин арамкаһы Һәләб шәһәри олмушдур:

Бир заман Әдирнәвү Истамбул
Олду си сал бана чаји-нүзул.
Лилләһүлһәмд нечә мәнсәбү чаһ
Олду бу бәндәјә еһсани-илаһ.
Галмајыб сонра димағи-дөвләт,
Олду үфтадеји-күнчи-үзләт.
Чәзбеји-абү һәва олду сәбәб,
Олду арамкәһим шәһри-Һәләб.¹⁰⁸

Шаирин кәламындан белә анлашылыр ки, Һәләб шәһәри хејли чанфәза вә хошһава бир мәкандыр ки, чаһар фәсли дүзкүн кечир. Бу шәһәрин вәсфиндә шаир дејибдир:

Шәрабә шәрм верир аби-чанфәзаји-Һәләб.
Шәмими-чәннәти мәнчуб едәр һәваји-Һәләб.
Ләби-бүтанә олур хәндәрнизи-истеһза
Нәмәксириштә, ләб пүстә фәзаји-Һәләб.
Буна һәвадә Ирагү Әчәм мүхалифдир —
Ки, чар фәслдә новруз едәр сәбаји-Һәләб.
Бәһишт ганда көрәр һүсүнүн тәмашасын,
Турукән ајинеји-аби-дилкүшәји-Һәләб.¹⁰⁹

* Шәһба — Һәләб шәһәридир ки, истилахда «Һәләб-Шәһба» дејилир.

Јусиф Наби хејли мүддэт дунјада зиндэканлыг едибдир вэ эјжами-зиндэканлыгы Мөһөммөд Султанын¹¹⁰ огуллары — Мустафа Султанын вэ Әһмөд хан Султанын замани-һөкүмөтлэринэ тэсадүф етмишдир. Шаир һәр биринин вәсфи-шәһиндә хејли гәрра вэ сәлис гәсидәләр языйбыр ки, манонди аз тапылар. Онун бир гәсидәсиндән аплашылан будур ки, Султан Әһмөд хан ибн Мөһөммөд ханын чүлуси-һүмајуну шаирин 50-чи салында ваге олудур. Мәзкур гәсидә бу сајаг башланыр:

Бир шәбанкәһ ки, чирағи-хирәди-әбди-фәғир
Ејләмишди һәрәми-гәсри-димағым тәнвир,
Накәһан мүкмәни¹¹¹-гејбин ачылыб пәрдәләри
Олду јер сәф сипәһарајиши-мејдани-зәмир.
Биринин нами гәләм, бири вәрәг, бири дөвәт,
Бири мәһни, бири мәзмун, бири һүсни-тәбир.
Дедиләр бирдән: — Әја, пири-рәһи-нәзми-сүхән,
Еј көһән чөһһәри, сөвги-бәјанү тәһрир,
Нә әчәб хејли замандыр ки, тәмәввүчдә дејил,
Бәһри-зәххари*-хәјал, әбри-көһәрпаши-зәмир.
Сана нолду, нә турурсан, нә күнә сакларсан,
Та бекеј нәсри-чәваһирдә бу дәкүлү тәхир?
Әлли жылдыр ки, мүсәлләм сана сәччадеји-нәзм,
Шимди сәнсэн шүәра зүмрәсинә шејхи-кәбир.
О заманлар сана тәслим иди мејдани-сүхән —
Ки, сәнин сөзләринә Нанли** олмушду әсир.
Мејвәси аз исә дә, ләззәти әфзунтәр олур
О дирәхтин ки, хијабани-сүхәндә ола пир.
Дедим: — Еј лөвһәнәвисани-дәбјистани-һүнәр,
Еј мәбанијји-мәанијә мүдара тәмир,
Һәп билүрсиз ки, гәди-растими хамә киби,
Етди әнкүшт киби хәмәздә бари-тәһрир.
Галмады табү тәван тејји-рәһи-әфкара,
Олду әндишә дә тәркиби-вүчүдүм киби пир.
Лејк вар чибн-зәмиримдә нәһүфтә чоҳдан
Бир көһәр әғди ки, олмаз ана аләмдә нәзир.
Сакларам намына бир падшәһи-дөвранын —
Ки, едәм мүждә бәшарәт ким едәрсә тәбшир¹¹².
Кәлсин ол падшәһни әсри¹¹³-шәрифиндә көрәк
Бүлбүли-көһнә нечә ејләр имиш бәсти-сәфир.
Дедиләр: — Мүждәләр олсун, сана, еј растнәзәр —
Ки, сәни истәдијини әсрә јетирди тәгдир.
Лилләһилһәмд ки, бир виғги-мурад етди чүлус
Интизар ејләдијини падшәһи-аләмкир.
Олду тәјиди-илаһилә мисали-хуршид.
Зати-валатәри арајиши-балаји-сәрир.

* Зәххар — долу вэ дашгын мәһасындадыр.

** Нанли — Абдулла паша Нанлијә ишарәдир ки, Султан Осман хани-салис дөврүндә бир нечә¹¹⁴ сәнә сәдарәти-үзмадә булунубдур. Ариф, мүтәәјјин вэ мүнсиф бир зат имиш.

Зилли-мәмдуди-худа һәзрәти-Хан Әһмөд ким,
Сајеји-сәрви-әләм, дөвләтидир меһри-мүһир.¹¹⁶

Вә лакин бизә раст кәлмәдијиндән мәлүм олмады ки, Наби әфәнди Һәләб шәһәриндәми вәфат едибдир, јохса Истамбулда. Вәли чоҳ еһтимал вар ки, онун вәфаты Истамбулда иттифаг дүшүбдүр. Чүнки шаирин өз кәламындан көрүнүр ки, ол чәнаб өмрүнүн һәфтад синниндә Һәләбдән Рума әзимәт едиб вэ Һүзури-Султан Әһмөд хандә саһиби-мәнсәб олмушдур вә дәхи онун Истамбулдан Һәләбә мүрачигәт етмәји һағгында диванында бир ишарә јоҳдур.¹¹⁷ Шаирин бу гоча синниндә вә ихтијар һалында талиби-иззү чаһ олмасы бәзи әһли-гәрәз вә кәчнәзәрләрин лисани-е-тиразыны дираз едиб, ону мүтәһим гыламышлар. Нечә ки, бу бабда шаир өзү дејибдир:

Һәггин олуб дәриндә нәсими-инајәти,
Күлләнәсәраји-Румә дүшүрдүкдә гисмәти.
Јәһни олуб дијари-Һәләбдән кешидәла,
Тәһрик единчә Румә рикаби-әзимәти.
Накәһ вәһмү вәсвәсәфәрмаји-кәчнәзәр
Урду инан әзимә дәсти-чәсарәти.
Бәсти-мүгәддимати-суалә едиб шүру,
Зәмм¹¹⁸ етди хејрхаһлыг үзәр сәдагәти.
Әббаби-е-тиразә күшајиш вериб тәмам,
Етди әдлә илә мөкәди-ибарәти.
Деди ки, еј фисүрдә хирәд, пири-натәван,
Һәфтад синидә бу сәфәрин нәј ки, һикмәти?¹¹⁹
Бу синнү салдә гәрәзин иззү чаһ исә,
Јоҳ иззү чаһә чисми-низарын ләјагәти.
Вар исә аризуји-мүнасиб зәмирдә,
Анын да тазәликдәдир ајннү шөвкәти.
Әсбаби-еһтишамә әкәр вар исә һөвәс,
Пиранын ана дахи јақышмаз гијафәти.
Сөвдаји-кәсби-малла мәали исә дилин,
Анын да пирликдә нәдир гәдрү гијмәти?
Каһи очаг башында, кәһи бағи-зардә
Ејләркән әһли-данншү елм илә сөһбәти.
Кәтм етмә, доғру сөјлә нәдир мәгсәду мурад,
Бөјлә дәјишмәдән сүфреји-зөвг үзләти.
Диван бүсаты илә әкәр әсб исә мурад,
Базуләриндә зәбтинә јоҳ иститаәти.
Һалын сәнин бу күнә икән, еј фисүрдәһуш,
Билмәм бу раһә сән нәдән етдин әзимәти?
Көрдүм мөгалы көрчи дејил вәчдән тәһи,
Әмма әсәбәт үзрә дејил һич һәгигәти.
Дедим әкәрчи чүмләси вардыр бу сөзләрин
Бән дахи анламаз дејиләм рәччү раһәти.
Мәчһүлдур тәбиәт кәч бәјинә сәнин,
Тәдбирә галиб олдуғу һәггин ирадәти.

Мә'лумдур бу һәр кәсә, вазеһ тәригдир,
 Ликән нәһүфтә вар дәһи чох сирру һикмәти.
 Көрмәзмисән бу мәтбәхи-сүн'и-һәкимдә
 Чәзб етдијин кешан-кешан инсани гисмәти?
 Эз чүмлә ол сәнин дедикин раһәтү фәрағ
 Мәтлуби-чисмдир, јох анын чанә нисбәти.
 Асудәликдә кәрчи көңүл мүстәриһ олур,
 Һәп һиссеји-бәдәндир анын һәддү гәјәти.
 Бир истираһәтин ки, ола мәрчәи бәдән,
 Јохдур о раһәтин дил илә чанә нисбәти.
 Сәм'ү бәсәр вәзифәсин аламаз кәнардә,
 Икиси дә гидадә¹²⁰ чәкәрләр зәрурәти.
 Сәм'ин гидаси мә'нији-пакизә нитгдир,
 Чешмин гидаси һүсндүр анынла һекајәти.¹²¹

Наби әфәндиһин бу ахыркы сөзләриндә чох назик мә'налар вардыр ки, онлара диггәт јетирмәмәк олмаз. Һәгигәтдә мәһз истираһәти-бәдән вә фәрағәти-чисм илә доланмағ һејванијјәтдән бир аз бәридир. Күнчи-үзләт вә гәнаәти гәнимәт билиб, беш күнлүк өмрү хаби-гәфләтдә, јә'ни анчаг јејиб-ичмәкдә кечирмәк, мәһз бир бәдәнә хидмәг едиб, онун зәруријјатыны мүһәјја етмәјә чалышмағ вә руһун варлығындан билмәррә бихәбәр олмағ инсанын сырф чәһаләт вә авамлығына дәләләт еләр. Одур ки, Наби әфәнди дејир вә һәгигәтдә чәмәни-мә'наја дүрр вә чәваһир сачыр:

Бир истираһәтин ки, ола мәрчәи бәдән,
 Јохдур о раһәтин дил илә чанә нисбәти.

Сонрадан Наби әфәнди әтфи-кәлам едиб, Истамбулу вә онун әһлиһин камал вә мә'рифәтини вә һүсни-әдаларыны тә'риф едир:

Минаји-чешми гәргеји-нури-сүрүр едәр,
 Хубани-шәһрјанын о һүснү ләтафәти.
 Һүсни-әда, һүсни-вәфа, һүсни-һәр үмүр
 Ол шәһри-бибәдәлдә булур һүсни-гајәти.
 Ол дилкүша мәаллар, ол хүрдә нүктәләр
 Мүмкүндүр бола Әрбистанда сурәти?
 Ол чанфәза сүхәнләрин, ол шух әдаләрин
 Әкамләр лисанына олсунму нисбәти?
 Олсунму һич кәлами-зәрифанәјә бәдәл
 Әсбәр шәви тәала тәнәгшә' ибарәти?
 «Бә'ди», «ләкә» хитабларындан кәлирми һеч
 Ләфзи-«а чаным», «ај әфәндим һәләвәти»¹²²

Вә бундан сонра шаир сәдри-ә'зәм Мәһәммәд пашанын васитәсилә мүгәррәби-һүзури-Хан Әһмәд Султан ол-

магындан вә султанын ол шаири-салхүрдәјә илтифат вә мәрһәмәт көстәрмәкләриндән данышыб дејир:

Назиклик илә дә'вәт едиб пишкаһына,
 Етди мүгабилиндә гүүдә ишарәти.
 Зәрринситанә дөвләтилә ејләјиб нәзәр,
 Нәркисләр олду наили-чешми-инајәти.
 Дәсти-мүбарәкилә едиб чидә хақдән,
 Етди сәри-һәғиримә вәз'и-әләмәти.
 Јә'ни дуаји-чаһыма вәғф ејләдим сәни,
 Вар ејлә та зәмани кәлинчә бу хидмәти.
 Аллаһа шүкр чан бәдәнә етмәдин вида
 Көстәрди һәгг бана бу заман сәадәти.
 Дәркәһи-дөвләтинә олунмазмы рујмал
 Ол дәвәрин ки, сибгәт едә бу кәрәмәти.¹²³

Бу ше'рләрдән мә'лум олур ки, Наби әфәнди Хан Әһмәд Султанын гәсриндә өз камал вә мә'рифәти вә хүсусән, тәб'и-ше'ријјәси учундан игамәт едиб, вәзифәхарлар чүмләсиндән олубдур.

Наби әфәнди өз һали-һәјатында, јәгин ки, мәриз олдуғу әснада өлүмүнүн јахынлашмағыны дәрк едиб, тарихи-вәфатыны јазмышдыр. Бу маддеји-тарих һесабилә онун вәфаты вағе олубдур һичрәтин 1124-чү¹²⁴ илиндә 77 јашында. Мәзкур тарихи-вәфат бу ше'рләрдән ибарәтдир:

Чон руһе-кәминә-Наби дәр лоччеје-нур амәд,
 Эз тәнкије-тән ва рәст дәр дарә-сорур амәд.
 Тарихшенасанә-мә'наје-шоһудо гојуб
 Гофтәнд: пеје-тарих «Наби беһозур амәд».¹²⁵

Јусиф Наби, нечә ки, әсәрләриндән мә'лум олунур, һикмәт вә мә'рифәт әһли¹²⁶ имиш. Онун да Фүзули Бағдади кими асари-һәкиманәләриндә хејли дәрин мә'налар, уча фикирләр, мүстәгим вә мәтин рә'јләр вардыр ки, даимүл-өвгәт зиндә вә бағи галачағдыр. Бундан әләвә мәрһум Набинин оғлу Әбүлхејр Мәһәммәд Чәләбијә хитабән јаздығы дәләјили-агиланә вә нәсајиһи-мүшфиганә ки, нәтичәси чүмләји-насе аиддир, бизим дүнјәви сәәдәтимиз, үхрәви ничатымыз вә мә'нәви тәрәггимиз үчүн ән мәғбул вә мө'тәбәр бир дәстурүл-әмәлдир. Бу «Хејријјә»дә гејриләрин дә сәләһи мәнзур олдуғуну шаир өзү ачығ дејир:

Һәр заман истәрәм, еј чани-пәдәр,
 Ола авизеји-кушун бу көһәр,

Буну назик тутасан чаындан,
Бир дәм аймајасан јанындан.
Та бемәшәр ола фејзи чари,
Һәм сәнә, һәм ола гејрә сари.¹²⁷

Әлбәттә, Фүзули Багдадинин әсари-нәфисәләриндә олан фәсаһәт вә бәлағәт, онун әш'ари-ашиғанәләриндә һисс олунан ләтафәт вә тәрәвәт Наби әфәндиинин кәлам-ларында мүшаһидә олунмур вә лакин һикмәт вә фәлсәфә нөгтеји-нәзәринчә Набинин кәламларына диггәт јетирилсә вә Фүзулинин бу гисим әсари-гәләмијјәләри илә тәтбиғ олунса, бәлкә Наби әфәндиинин кәлами-һикмәта-мизи үрәфа вә үгәла нәзәриндә Фүзулинин кәламларын-дан әскик олмаја. Баинһәмә һәр ики шаирин өзләринә мөхсус рүтбә вә мәгамлары вардыр; һәр бирисинин ши-веји-лисанлары вә тәрзи-кәламлары башгадыр; һәр би-рисинин тәби-рәванпәрвәрләриндә башга бир јарады-чылығ гүввәси мөвчуддур; һәр бирисинин ше'р вә кәла-мындан башга бир әтир вә рајиһә һисс олунур; һәр би-рисиндә башга бир зөвг вә сәфа вардыр ки, онлары ан-чағ әрбабы вә сәррафы тәшхис вә тәмјиз едә биләр. Белә ки, бунлардан бирисини гејрисинә тәрчиһ вермәк мүш-күл әмрләрдән бирисидир. Бу исә бизим вәзифәмиздән бала вә гүдрәтимиздән харичдир. Белә пүргимәт дүрр-ләр бизим тәнгид тәрәзимиздә чәкиләси дашлар дејил.

Һәрчәнд Јусиф Набинин әсәрләри дә чүмлә мә'риф-әт әһлинә вә хәссә шүәра синфинә мә'лумдур вә лакин онлар Фүзулинин тә'лифаты кими чамаатымыз арасын-да интишар вә иштиһар тапмајыбдыр. Загафгазијада анчағ Шәки маһалында, хүсусән Нуха шәһәринин вә Гәбәлә маһалынын үрәфа вә зүрәфасы арасында Наби әфәндиинин һикмәтамит кәламлары өзләринә хиридар тапмышлар. Саир охучуларымызы да ол зати-әзизин кәламлары илә ашина етмәк үчүн бурада бә'зи нүмунә-ләр кәстәрилир. Наби әфәнди өз «Хејријјә»синдә оғлу Мәһәммәд Чәләбини сә'ј вә елмә бу сајағ тәрғиб вә тәш-виг едиб, сә'ј вә елмин вәсфиндә вә чәһлин зәмминдә ја-зыр:

Еј ниһали-чәмәнараји-әдәб,
Нурбәхшаји-дилү дидеји-әб,
Сә'ј гыл елми-шәрифә шәбу руз,
Галма һејвансифәт, ол елмамуз.
Елмә сә'ј ејләмәмәкдән һәзәр ет,
Елмү сә'ј икиси бирдир, нәзәр ет,
Мүддәәја бу сүхән шаһиддир,
Елмү сә'јин әдәди ваһиддир.

Буламаз елм биләсә'ј вүчүд,
Бирн кетсә, бирн олур набуд.
Сифәти-һәзрәти-Мөвладыр елм,
Чүмлә өвсафдән ә'ладыр елм.
Мәтләби-елмә чалыш ол ә'ләм,
Фәрздир деди рәсули-әкрәм,
Дәхи әмр ејләди ол саһиби-елм:
Мәһдән ләһдә дәк ол талиби-елм.
Елм үчүн олду шәһи-хиттеји-нур,
Рәбб эдди тәләбилә мә'мур.
Була көр өјлә Мәдинәјә вүсул —
Ки, гапуси ола дамади-рәсул.
Елмдир маштеји*-руји-вүһүд,
Елмдир васитеји-буду нәбуд.
Елмдир маидеји-рәббани,
Елмдир муһибеји** - јәздани.¹²⁸
Елмдир рабитеји-иззү әла,
Елмдир байси-тәмкинү сәфа.
Елмдир забитеји-чаһү чәләл,
Елмдир рабитеји-бәррү нәвал.
Елм бир лүччеји***-бисаһилдир,
Анда аләм кечинән чаһилдир.
Чәһлә һәғ мөвт деди, елмә һәјат,
Олма һәмһали-күруһи-әмват.
Олма мәһруми-һәјати-әбәди,
Елмлә фәрг едә көр никү бәди.¹²⁹
Елмин әнва'и илә ол һали,
Бәлкә лазым кәлә исте'мали.
Билмәк, әлбәттә, дејилми әһсән,
Сорсалар бән аны билмәм демәдән.
Һәзрәтин насә будур тәлгини:
«Утлубул-елми вәлә бис-Сини».¹³⁰
Етмә ар, өјрән оху әһлиндән,
Һәр шејин елми көзәл чәһлиндән.
Чүһәла алима нисбәт хәрдир,
Бәлкә хәрдән дә белә әбтәрдир.
Гандадыр бихәбәрү ганда хәбир.
Мүтәсави дејил ә'мијјү бәсир.
Нә гәдәр булса да иззәт, шөвкәт,
Чаһ илә чаһилә кәлмәз риф'әт.
Чәһлдир маидеји-шәрмү хичләт,
Чәһлдир муреси-зиллү никбәт.
Чәһлдир адәмә зиндани-бәла, —
Ки, дүшәнләр көрәмәз руји-рәһа.¹³¹
Чәһлдир мәнз әдәм, елм вүчүд,
Һеч бәрәбәрми олур буд, нәбуд?
Шәрәфи-елмә нәһајәт јохдур,
Сифәти -баријә гајәт јохдур.¹³²

* Маштә — мәшшәтә — кәлинин үзүнә зинәт верән.

** Муһибә — әтијјә, бәхш вә еһсан олунан шеј.

*** Луччә — дәрја.

Шәрәфи-һүсни-хүлг бабында вә сөзүн мәгамү андаза-
си хүсусунда:

Еј сәрамәд көһәри-бәһри-һәјат,
Нүсхәји-мүнтәхәби-һүсни-сифат,
Мәскәнәт хисләтин ејлә ә'дад,
Ол мулајимдилү дәрвишниһад!
Ол гәнитәб'ү тәвазәпишә,
Сал күлүстани-фәләһә ришә.
Сяна һелмү әдәбү һүсни-сүлук
Едәр әһрари зәрури мәмлук.
Һүсни-әхлаг дејил әрзани,
Чини-әбру киреһи-пишани.
Хәндәрулуғ әсәри-рәһмәтдир,
Туршулуғ сәбәби-нифрәтдир.
Хуји-бәд, адәти-бәд, мәшрәби-бәд,
Едәр әрбабыны мәрдуди-әбәд.
Гүррә олмағ сифәти-шејтандыр,
Рандеји-баркәһи-рәһмандыр.
Сәндә заһир олычағ кирү гүрур
Гисм едәр* зәһрини аллаһи-гәјур.
Туталым чәрхә иришмиш чаһын,
Јенә әдна гулусан аллаһын.
Нә гәдәр чаһын олурса али,
Дамәһни бусәдән олсун хали.
Сана лазым јерә јүзүн сүртмәк,
Гула дүшмәз әл-ајағ өлдүрмәк.
Әһбија мәсләкһни ејлә гәбул,
Олду мә'мур мүдараја рәсул.
Бимүдара оламазан раһәт,
Фәһри-аләм деди рә'си-һикмәт.
Кәшифи-раз ејләмә биканәләрә,
Вермә јол мәчлисә диванәләрә.
Һәр кәси мәһрәми-әсрар етмә,
Сиррини зивәри-базар етмә.
Һәр кәсин гөвлүнү садиг санма.
Чүмләји лејк мунафиг санма.
Олма мәчлисәдә нә бир күнә хәмуш,
Вәглә каһ зәбан ол, кәһ куш.
Сүхәни ибрәти-дүррү көһәр ет.
Мүмкүн олдуғу гәдәр мүхтәсәр ет.
Сөздә олсун сәнә дәстури-әмәл
Мә'нији-нүктеји-ма гәллә вә дәл
Олур инсанда зәбан бир, ики куш,
Сән дәһи сөјлә бир, ол ики хәмуш.
Ет кәламын нә гәсиру нә тәвил,
Көзлә вәгтин, нә хәфиф ол, нә сәгил.¹³³

Һүсни-кәлами-мөвзун бабында вә шүәраји-исламын
мәдһиндә вә филчүмлә, әсл шаирин вәзифә вә тәклифи
хүсусунда дејибдир:

* Гисм етмәк — гырыб сындырмаг.

Еј сәфајаби-кәлами-мөвзун,
Ашинаји-сүхәни-кунакун,
Тәб'ин ејләрсә әкәр ше'рә һәвәс,
Сәнә мәнасыны фәһм етмәк бәс.
Сөхәнани-шүәраји-әслаф
Гәлби ајинәвиш ејләр сәфаф.

ТҮРК ШҮӘРАСЫ

Түркидә Нәф'и илә Бағијә* бах,
Гејр диванлары да гыл мүлһәг,
Анларын ше'ри мәтиндир, амма
Гејрисиндә дәхи вар чох мә'на.

ӘЧӘМ ШҮӘРАСЫ

Шүәраји-әчәмин дивани
Һүсни-мә'нијү мәариф кани.
Талибү Саибү Үрфијү Сәлим,
Фејзијү һинд Нәзиријү Кәлим,
Тәзә кујан заманда Шөвкәт**
Мә'нији-тазәјә верди сурәт.
Чамијү Әһвәријү Хагани
Һәр бири мүлки-сүхән султани.
Бүлбүли-шахи-тәрази-Шираз,
Сә'дијү Гафизи-мә'нипәрдаз,
Сүхәнани-гүдәмаји-шүәра,
Һәг будур: бири-бириндән ә'ла.
Јох нәһајәт шүәраји-әчәмә,
Һәм әсамиләри сығмаз гәләмә.

ӘРӘБ ШҮӘРАСЫ

Ше'ри чохдур шүәраји-әрәбин —
Ки, о да мајәси Шамү һәләбин.
Демә әбјатына намөвзундур,
Анын озанлары дикәркундур.
Нечә мә'налары вар рәгсавәр,
Мәш'әласа төкәр әсма'ә шәрәр.
Вар ичиндә нечә әш'ари-күбар,
Гојамаз ајинеји-дилдә гүбар.
Нечә бин нә'ти-шәрифи-нәбәви,
Мидһәти-мә'чизеји-Мүстәфәви,
Һәр бири гит'еји-әлмаси-сәмин,
Һәр бири дүрри-кирәнгәдри-мәтин.

ШЕ'РИН БАГГЫНДА

Һикмәтамиз кәрәкдир әш'ар —
Ки, мәали ола иршадә мәдар.

* Нәф'и вә Бағи — түрк шаирләринин тәхәллүсүдүр.

** Буиларын да чүмләси шүәраји-әчәмдән ја Наби әфәндиһини
мүәсирләри вә ја ондан бир аз ирәли олан шаирләрин тәхәллүсүдүр.

Аби-һикмәтлә булур нәвшү нума
 Күлшәни-ше'рү ријазинша.
 Олмаһа ше'р мәчази-мүтләг,
 Версә мә'најә һәғигәт рөвнәг,
 Јохса һәр нәзми-тәһијјү садә
 Ола мә'надән о да азадә.
 Бахусус олмаја тәшбиһи-тамам
 Истиаратү чинасу иһнам.
 Демәдән ше'ри сүкут өвладыр,
 Ше'рдән мәғсәд олан мә'надыр.
 Бахсан әксәр сүхәни-шаири-һам
 Зүлфү сүнбүл, күлү булбүл, мејү чам.
 Чыһамаз даиреји-дилбәрдән,
 Гәддү хәддү ләбү чешми-тәрдән.
 Кәһ баһарә долашур, кәһ чәмәнә,
 Илишүр сәрвү күлү јасәмәнә.
 Рәһи-нарәфтәдә чөвлан едәмәз,
 Сапа вадиләри сејран едәмәз.
 Едәмәз сејди-мәанијји-бүләнд,
 Атамаз гејр шикарына кәмәнд.
 Кечинүр мә'нији-хабидә илә.
 Ләфзи-мәшһүрү чәһандидә илә.
 Гохусуз лаләјә бәнзәр о сүхән —
 Ки, ола ләфзи тәһи мә'надән.
 Һәчвдән әлһәзәр, еј чани-пәдәр —
 Ки, верәр мәшриби-үрфанә кәдәр.
 Һәчвдән әлһәзәр, еј чани-пәдәр —
 Ағил етмәз аны, ејләр әһмәг.¹³⁴

Наби әфәндиһини «Хејријјә»синдә о гәдәр һикмәтли сөзләр, көзәл нәсиһәтләр вә хош мә'налы ше'рләр вар ки, чүмләсини башдан ајага кими јазсаг, нәф' вә фајдадан хали олмаз, амма мәчмүәмнздә јер олмадығына көрә, анчаг бу гәдәр јазылана кифајәт етдик.

Инди ол мөһтәрәм вүчудун башга гисим әсәрләриндән дәхи бир нечә нүмунәләр кәтирмәклә әзиз охучуларымызы даһа да артычыг онунла ашина едәк.

Гәзәли-Наби:

Хәтт кирди-аризиндә ки, каһи әјан олу,
 Дилләр гүбари-һејрәтлә рикдан олу.

Сордугча чешми һали-әсиран гәмзәсин,
 Бимү үммид арајә кирәр тәрчүман олу.

Мөвзунгәданү симтәнанү шәккәрләбан
 Пирә аса, фәгирә гина, чисмә чан олу.

Лазым дејил китаби-«Күлүстан» о афәтә,
 Нә пүсхә гурса синәсинә күлситан олу.

Шәһри-Ситамбулун нә көзәл мәрдуманы вар,¹³⁵
 Ән садәләвһү назик олу, пүктәдан олу.

Баһәрфи-тәлх ким вар исә хаки-шәһрдир,
 Әбнаји-шәһәр чүмләси ширинзәбан олу.

Һүсни-нәмәкбәдуш булунмаз кәнардә,
 Истамбул ичрә, Наби, о да рајикан* олу.¹³⁶

* * *

Адәм әсири-дәсти-мәшијјәт дејилмидир?
 Аләм зәбуни-пәнчеји-гүдрәт дејилмидир?

Бу пәрдәһини дәруһинә бах, изтирабы гој,
 Һәр мөһнәтин вәра'сы** мәсәррәт дејилмидир?

Бәзли-һәјат раһи-мәһәббәтдә ашигә
 Тәклиф олуңча чанына миннәт дејилмидир?

Јох кәрчи сәдмеји-ситәминдән күрзимиз,
 Әмма ки, дәсти-назикә зәһмәт дејилмидир?

Һәп сәнми камјаб олачагсан зәманәдән,
 Еј тәнкчешм, кар беновбәт дејилмидир?

Мөһтачи-ризан-халиг икән сәрбәсәр чәһан,
 Мәһлуғдән нијаз мәзәлләт дејилмидир?

Наби, зәбани-һитгим едән хамеји-мәчаз
 Мәшһатәји-әруси-һәғигәт дејилмидир?¹³⁷

* * *

Бән ол хакәм ки, хуршиди-чаһанара чәлисимдир,
 Тәним сүфладыр, әмма мә'нији-үлви әнисимдир.

Бу туфанзари-һәсәдә бән ол кәштијји-Нүһәм ким,
 Нәфәс балаји-сәрдә бадбан, руһим рәисимдир.

Күлүстани-чаһан ләбтәшһеји-тәшрифи-инсандыр,
 Олан рәһзән бәнә бираһији-нәфси-хәбисимдир.

Едәр кирди-сәри-инсанә кәрдиш касеји-кәрдун,
 Нәвали***-афәринишдә мәлаик касәлисимдир****.

Хијал пирәһән етдикчә гәдди-шухи-мә'најә,
 Фәләкдә чәрхеји-маһи-шәбара пәнбәрисимдир.

Бәјазә хамеји-зәрлә дәбирн-сүбһ амәдә,
 Утарид мәчлси-мә'надә мүсәввәдәнәвисимдир.

Хүруши-чар чуји-тәб'мин асари, еј Наби,
 Сәфаји-чар мөвчи бәһри-асари-сәлисимдир.¹³⁸

* Рајикан-мүздсүз әлә кечән, мәччанән.

** Вәра' — шејни о бири тәрәфи.

*** Нәвал — верки, еһсан вә әтијјә мә'насынадыр.

**** Касәлис — касәјалајан.

Бу гээлдэ Наби эфэнди инсанын вүчуду ики инсәдән — руһи-ләтиф илә чисми-кәсифдән эмәлә кәлмәсини хейли зәрифанә вә шаيرانә бәјан едиб, хуршиди-чаһан-ара илә һәмчәлис олмағыны иддиә еләјир вә камали-ифтихар илә сәркешлик едиб дејир ки, өзүм торпагдан хәлг олунмушамса да вә тәним сүфла исә дә, амма руһ, ағыл вә фәһм сәјәсиндә һәр бир мәхлугдан әшрәф вә әзәмәм, мә'нији-үлви мәним әнисимдир.

Бу туфанзари-һәстидә, јә'ни бу аләми-имканда вә варлыг дүнјасында мән Нуһун ол ничатверичи кәмис-јәм ки, балаји-сәрдә әгл вә идракым ол кәштинин бад-баны вә руһум онун рәнсидир. Ахыркы бейтләрдә дәхи шаир өзүнүн саир мәхлугатдан ә'ләм вә әфзәл олмағыны, јә'ни кәсеји-көрдун онун башына доланмағыны вә фөв-чи-мәләјик нәвали-афәринишдә онун кәсајалајаны ол-мағыны вә көј үзүндә маһи-шәбаранын чәрхәси онун памбыгәјирәни олмағыны вә мәчлиси-мә'нада Утарид улдузу онун мүсәввәдәнәвиси олмағыны шаيرانә нәзмә чәкир. Наби эфәндинин бу әфкари-алијәси Авропа һү-кәмалары вә Мәшригзәмин шүәрасы әсәрләриндә дәхи тәзкар олунмушдур. Амма Наби эфәнди әрус-мә'наны гәрибә бир либаса вә әчибә бир дона кејиндириб изаһ етмишдир. Өзкә бир гәзәлиндә Наби эфәнди бу мә'наны даһа да ачыг ифадә етмәк үчүн инсаны пәрү балсыз бир гуша тәшбиһ етмишдир ки, ашијани-аләмә иктисаби-гүввәти-пәрваз үчүн дүшмүшдур. Бичарә гушун мејл вә һәвәси һаваја галхмагдыр вә уча мөгамларда сејр етмәк-дир. Амма игтизаји-тәбиәти олан бу арзуну ичра етмәјә ганад вә гујруғу јохдур. Зәлил вә мүзтәрр хак үзрә та-гәтсиз дүшүб, әсири-һаваји-нәфс олмушдур:

Мүрги-гәдсиз иктисаби-гүввәти-пәрваз үчүн
Ашијани-аләмә бибалү бипәр кәлмишиз.
Чәһлдән үфтадәјиз худрә'јлиг вадисинә,
Јохса нәгшиз, мә'нији-нәггәшә мәзһәр кәлмишиз.¹³⁹

Атидә зикр олунан гәзәл дәхи Набинин пүрмәзмун әсәрләриндән бириси һесаб олунур:

Гәләмнисал әмин ол, гәләмтәрәш олма,
Вәрәгникар камал ол, вәрәгтәрәш олма!
Сепервәш ејлә тәһәммүл, зәррәвәш¹⁴⁰ ол гәмхар,
Тәсәллүт ејләмә хәлг үзрә дурбаш олма!
Кәманнисал кәч ол, тәк атылма јабанә,
Хәдәнки-растрөвү вадитәләш олма!
Сәриндә нәш'еји-сәһба әтәсидир хакын,
Тәәддүб ејлә, рүһи-хакә чүр'әпаш олма!

Һәрәмзәдеји-мәһнәт тәвәллүд ејләмәсин,
Зәнан фикр мәһал ејлә, һәмфәрәш олма!
Гонарса чуши-хәридардән дәрүнә губар,
Бу күнә, еј кул, үмиди-хошгумаш олма!
Дү күндә гәрәз асајиш исә, еј дил,
Бәдазмавү бәдамузу бәдмәәш олма!¹⁴¹

Бу гәзәлдә зикр олунан бә'зи көзәл фикирләри вә мүшфиганә нәсиһәтләри авизеји-куш едиб, әлбәттә, унут-мамалыдыр. Нечә ки, дејибдир:

Сәриндә нәш'еји-сәһба әтәсидир хакын,
Тәәддүб ејлә рүһи-хакә чүр'әпаш олма!

Јә'ни торпағын гәдрини бил, онун үзәринә чүр'әпаш олма, сәнин мајеји-һәјатын, ејш-ишрәтин вә зөвг-ләззә-тин торпаг һасилә кәтирдији не'мәтләрдән эмәлә кәл-мишдир: башындакы нәш'еји-меј хакын әтәсыдыр вә һа-белә вәлиниәмин гәдрини билиб, әмәјини зај етмә, гәдр-шүнас ол, шүкри-не'мәт ејлә, та ки, һагг-тааланын нәзәри-мөрһәмәти һәмишә үстүндә олсун, фәзл вә не'мәт гапысы үзәринә ачыг олсун.

Анчаг Наби эфәндинин бу гәзәлдә бир нәсиһәтини гәбул едә билмәдик ки, о да шәхсин мәһз бир саламат-лығыны вә хотадан ејмән олмағыны ичаб едирсә дә, ону тәриги-истиғамәтдән вә растрәвишликдән бир нөв әјри-лијә вә нәфспәрәстлијә сөвг едир. Наби эфәнди һифзи-чан вә асудеји-тән үчүн төвсијјә едир ки, «каман мисал кәч ол!», јә'ни каман кими бүкүлүб вә гатланыб күнчи-фәрагәтдә саламат отур, һәгир вә үфтадә ол, кәрдән-кешлик вә сәрфәразылыг етмә, тәк өз тәнһа өзүнү меј-дани-мүһарибәјә атма, сәни таңдалајыб әзәрләр, башына бәлалар кәләр; әкәр сән дә дүз вә раст кедән ох кими вадиди-тәләшда сә'ј етсән, онда јәгин ки, даша вә гајаја тохунуб, мурада васил олмамыш сыначагсан.

Әлбәттә, тәк өз нәфсинин саламатлығыны мәнзурда тутмајыб, үмумнасын хейр вә салаһы јолунда сә'ј вә тә-ләш едән шәхсин башында бәлалар чохдур, нәинки ол адамын ки, чүмлә мәхлуг илә мүдара едиб, һәр ишдә ваһид өз мәифәәти-шәхсијјәтини көзләјә. Әлбәттә, растрө-ровлугда, дүрүстқирдарлыгда вә һәгпәрәстликдә хәта вә хәтәр чохдур, нәинки һагг сөјләмәкдән чәкнииб, мәһз өз сәлаһы үчүн күнчи-фәрагәтдә сүкунәт ихтијар етмәк-дә. Амма бунунла белә, бизим ихтијарымыз јохдур ки, халгы һагг сөјләмәкдән, дүрүстқирдар олмагдан вә һагг јолунда фәдакарлыгдан дашындыраг. Бил'әкс, һәр бир

сахиби-вичданын вэ эһли-даниш вэ мэррифэтин эввэли-
чи вэзифэси эбнаји-милләти дүзлүжэ вэ доғрулуға дэ'вэт
етмэкдир. Вэтэн угрунда вэ милләтин тэрэггиси вэ тэа-
лиси јолунда онлары чандан вэ башдан кечмөјө, чүр'әт-
ли, шәчи' вэ мүстөгим олмаға тәрғиб вэ тәшвиғ етмэкдир.
Вэ илла адам бир өз башыны вэ нәфсини горумагла, өз
мәңфәәти-шәхсijјәтини күдмәклә, һәр гисим чөвр вэ
ситәмә таб кәтириб, һәр бир бари-төһмәт вэ мэээммәтә
мүтәһәммил олмагла вэ бу гәдәр хар вэ зәлил олуб, геј-
риләрин тәһти-һөкүмәтиндә әсирвар күзәран едиб, бу
күнә доланмағын адыны «мүдара» гојмагла һәгиги сәа-
дәтә вэ һәгиги ничата васил олмаз. Белә доланмағын нә-
тичәси горхаглыг, кәмчүр'әтлик вэ јасарлыгдан башга,
зилләт вэ мәшәггәтдән сәва бир шеј олмаз. Өз рә'ј вэ
фикримизи ачыг демәкдән чәкиниб әјри илә доғруја фәрг
гојмајыб һагга вэ һаһагга «бәли,бәли» демәклә белә фәна
һала дүшмүшүк. Бизим әгидәмизә кәрә, тәрәгги вэ сәа-
дәтимизә лазым олан әсбаблардан бириси дә чүр'әтли,
фәдакар вэ дүрүсткирдар олмагдыр. Буна бинаән Наби
әфәндиһин мәзкур фәрдини бу ибарә илә дәјишиб јаз-
саг, даһа көзәл вэ мәғбул олар:

Кәманмисал кәч олма, һәрәси-чан етмә,
Хәдәнки-растрову вадiji-тәлаш олкил!

Ашағыда јазылан гәзәл дәһи Набиһин һикмәтамиз
кәламларындан бирисидир. Бу гәзәлдә шаир исанын
һәр фе'л вэ әмәлиндә бир гәрәз вэ бир мәнзур олдуғуну
билдирир:

Вермәзди кимсә кимсәјә һан, миннәт олмаса,
Бир мәсләһәт көрүлмәз иди рүшвәт олмаса.

Хәлгин мијанәсиндә булулмазды иттиһад,
Мәшрибләриндә васитәји-хиссәт олмаса.

Кәнди вүчудуна бөјлә гылмазды мәали хәлг,
Гәсди-нүмајиши-шәрәфү шөвкәт олмаса.

Јох бигәрәз мүамилә эһли-зәманәдә,
Кимсә ибадәт етмәз иди чәннәт олмаса.

Тәһсили-елмин үстүнә тәрчин едәрми һас,
Тәһсили-мәал васитәји-риф'әт олмаса.

Кәмјаб иди мијани-ләһмандан имтизач,
Мабәјиндә әләгеји-чинсијјәт олмаса.

Етмәз зүһур әрсәдә бир кимсәдән кәрәм,
Зимининдә гәсди-даијеји-шөһрәт олмаса.

Бахмазды кимсә әјинеји-сафә, Набија,
Худбинлик әләгәсинә аләт олмаса.¹⁴²

МҮГӘТТӘАТЫНДАН НҮМУНӘЛӘР

Тә'сирин аһинла чаниби-үлвидән олдуғун
Сејр ет чәмаәтин һәрәкатын әзан илән.

Исан одур ки, бир сөз илә бәнди-па ола,
Һејван одур ки, бағлајарлар рисман олән.

Һәсаны башгасилә олур, Набија, тамам,
Һәр кимсә ким, тәкәллүм едәр тәрчүман илән.¹⁴³

* * *

Дил әрши-илаһидир, аһи ејләмә тәһриб,
Дәсти-бәшәр ол ханәји тәрмим* едә билмәз.¹⁴⁴

* * *

Биһичр зөвги-вәсл нә мә'лум, Набија,
Азәдәлик сәфасы кирифтәрлыгдадыр.¹⁴⁵

* * *

Бир зәррә јох бу каркәһи-сүн'дә әбәс,
Васитәдир бири-биринә чәрхи сәәтин.¹⁴⁶

* * *

Һәгиги санма һәр бир көрдүјүн пәрһизкарыны,
Фәсадә дәрдмәндин нејләсин, дәстиндә аләт јох.

Јапылмыш, һазыр олмуш сәндән ол чүмләнин қари,
Сәнин тәдбиринә, еј чәрх, зәһмәт чәкмә, һачәт јох.

Чаһанын зиру баласын тәфәһһүс ејләдим, Наби,
Тәвәккүл кишвәриндән гејри јердә истираһәт јох.¹⁴⁷

* * *

Аллаһ исә вә'зиндә әкәр ијјәти-ваиз,
Күрсijји-сәмаватә чыхар шөһрәти-ваиз.

Әшаби-фәзиләт ана мөһтач дијилдир,
Чаһилләрә, һаданларадыр хидмәти-ваиз.

Сатмазса әкәр хәлгә вәзифә илә пәнди,
Наби, о заманлар билһинир гијмәти-ваиз.

Сөз јохдур әкәр дәстинә мәншәрәдә кирирсә,
Балаји-мәчлисдә олан риф'әти-ваиз.¹⁴⁸

* Тәрмим — поэтузаны вә хараб оланы тә'мир вэ тә'сис етмәк
мә'насынадыр.

* * *
Таки-һәгирдә булунаң миҗеҗи-ләзиз
Ол гамәти-бүләндә бәдәлдир чинардә.¹⁴⁹

* * *
Бәдтәр деҗилми чәғчәгеҗи-асиҗабдән,
Наби, о бәзм колмаҗа* нөвбәтлә көфткү.¹⁵⁰

Бу мүхтәсәр нүмунәләрдән әләвә, Набинин мүгәттә-
ат бабында назик ишарәләри вә һикмәтли сөзләри чох
чохдур, амма чүмләсинин бураҗа күнчаҗиши јохдур.¹⁵¹

Әлишир Нәваи һичрәтин дөггузунчу әсринин ахыр-
ларында җетишән чығатај (түрк) вә әчәм шүәрасынын ән
мәшһурларындандыр.¹⁵² Бу шаир әслән чығатај түрклә-
риндән исә дә, Азәрбајҗан шүәрасы арасында артыг һөр-
мәт вә шөһрәт кәсб етмишдир вә онлара Нәваинин тә-
сири артыг дәрәчәдә олубдур. Буна да үмдә сәбәб онун
тәб'и-ләтифиндән төрәјән асари-нәфисә вә әш'ари-мәм-
дүһәси олубдур ки, чох ширин вә дадлы дил илә риште-
ји нәзмә чәкилмишдир. Әмир Әлишир фарс лисаныны дә-
хи әкмәл вәһдә билирмиш вә фарс дилиндә онун зијадә
мөвзун вә хошмәзмун кәламлары вардыр. Түрк вә фарс
дилләринә дара олдугу үчүн «Зүллисанејн» ләгәби илә
мүләггәб олмушдур.

Нәваинин атасы сүләлеҗи-тејмуријјәдән Султан Әбу-
сәидин вәзири олуб оғлунун тә'лим вә тәрбијәсинә артыг
сә'ј вә диггәт җетирмишдир. Әмир Әлишир өзү ушаглыг-
да Султан Һүсејн Бајгара илә мәктәб јолдашы олуб, әј-
јами-түфулијјәтдә алиһәсәб јолдашындан кәсби-кәмал
вә әхзи-әдәб етмишдир. Султан Һүсејн Бајгара Тејмур-
ләнк өвладындан олуб, 875-чи¹⁵³ тарихдә Хорасан пад-
шаһы олмагла Һератда тәхти-сәлтәнәтдә әјләшмишдир.
Әлишир әввәлчә бир мүддәт Хорасанда вә бә'д Сәмәр-
гәнддә тәһсилә-үлум вә фүнунә мәшгул олуб, һүснхәтт,
рәсм, мусиги вә нәггашлыг сәнәтләриндә бөјүк мөһарәт
кәсб етмишдир. Амма бу фәнләрин чүмләсиндән артыг
онун мејл вә шөвгү ше'р демәјә вә гәзәл јазмаға иди.
Чаванлыг мөвсүмүнүн вә шәбаблыг әјҗамынын мүгтәза-
сында димағи-ләтифи һәваји-һүсни-хәттү хал илә, көн-
лү бадеҗи-ешг илә долмуш икән өз һиссләрини көзәл
ше'рләр васитәсилә бәјән едәрди. Нечә ки, Әлишир өзү
әјҗами-шәбабда һали-дилини бу гәрар үзрә тәһрир гыл-
мышдыр: «Бу пәришан әчзанын вәрәғниҗары вә бу

* Нәваинин төрчүмеҗи-һалына даир мә'луматын бир парасыны
«Дәбистан» журналынын 3-чү нөмрәсиндә тәб' олунмуш Әлиаға
Һәсәнзәдәнин фәғрәсиндән¹⁵⁴ вә бә'зисини дивани-гәзәлијјатынын
дибачәсиндә мәргүм олунмуш мүгәддәмдән вә ән мүһүмүнү Сами
бәјин «Гамусүл-ә'лам»ындан¹⁵⁵ көтүрмүшүк.

* Қи, олмаҗа. — Ред.

ашуфтә өврагын гиссәкүзары, мөһнәт пейманәсинин чүр-
әчешн вә мәләмәт хумханәсинин сәбукешн, шејдалыг
мәһәлләсинин рүсвасы вә рүсвалыг күчәсинин шејдасы:

бејт

Вәфа бустанын дастансәраји
Мәләмәт бүлбүли, јә'ни Нәваи

Гүфранүллаһ зүнубүһу андаг әрз ғылыр ким, шол чаг
ким, Хорасан тәхти курканлыг дөвачы белә зинәтәфзај
вә куркан фәрги чәһанбанлыг¹⁵⁶ тачы билә фәләкфәрсај
ирди, өмрүм¹⁵⁷ шәбистаны шәбаб шамлары нуридин мү-
нәввәр вә һәјатым күлүстаны јикитлик күлләри әтридин
мүөттәр ирди. Синн мүгтәзасидин тәбиәтгә һәва галиб,
һәва гәләбәсидин тәбиәт ләһвгә талиб ирди. Көнкүла-
ким чакидин көксүмдаки әски туқанлар бир-бир әјан вә
кукракимдаки кискан јанги әлфларидин көнкүлаким
хәт-хәт ган. Мудам меј рәғбәти көнкүлка мәнбуб вә һә-
мишә мәнбуб үлфәти хатиримгә мәрғуб. Чаным ешг ба-
дәсидин мәст вә көнкүлүм бадеји-ешгдин мејпәрәст ирди:

Булмаса аләмдә күлрүх, саги, әһвалым хәраб,
Јох исә сагидә күлкун чами-меј, бағрым кәбаб.

Аз вәгтдә бадә сејлидин һушү әглим еви јыкылды вә
ешг бәрги сәләһү афијәтим хәрмәнин күл ғылды». ¹⁵⁸

Вәгта ки, Султан Һүсејн Бајгара — Нәваинин мәктәб
јолдашы Һератда тәхти-сәлтәнәтдә әјләшди, Әлиширин
сорағына дүшүб вә һәр јердә ону ахтарыб Сәмәргәнддә
сорағыны алды. [Әлишир] султанын дәвәтини гәбул
едиб, Сәмәргәнддән Һерата кәлди. Шәһәрә дахил олан
заманы Султан Һүсејн тәрәфиндән артыг чәләл вә тән-
тәнә илә истигбал олунуб, онун лүтфү еһсанына наил
олмушдур. Султан әввәлчә Әлишири мөһүрдарлыг хид-
мәтинә тә'јин едиб, сонрадан өзүнә вәзири-ә'зәм етмиш-
дир. Билмәк кәрәкдир ки, Султан Һүсејн хан алим вә
адил, рәйјәтпәрвәр, үләма, үрәфа синфини дост тутан,
хошәһвал вә һәмидәхисал бир падшаһ иди. Бу зати-шә-
рифин тәб'и-ше'ријјәси дәхи вар имиш. Амма бундан
маәда зијадә дәғиг, назиканлајан вә фүнуни-ше'р вә әдә-
бијјатда габил вә маһир бир вүчуд имиш. Белә ки, фүну-
ни-ше'рдә султанын бир дәрәчәдә иттилааты вар имиш
ки, Нәваи кими мүгтәдир шаирин әсәрләриндә мүшаһидә
олуан гүсуру тәһни ғылармыш, нечә ки, бу гөвлә шаир

өзү шәһадәт вериб дејир: «Вәгта ки, мәчалисдә бә'зи әб-
јатым мәзкур вә мәһафилдә бә'зи гәзәлијјатым мәстур
болур ирди, каһи ибарәтим гүсурдин, тәғјир бермак бир-
лә нөгсәндиң мүәрра ғылур ирди. Бә'зи бејтимдин бир
аз намүнасиб ләфзни чыхарыб бир дәстә шибһ ичрә бир
дурри-шаһвар тартгандик бир аз ләфз китүрүр ирди вә
бә'зи гәзәлимдин бир аз нәһәнчар бејтгә хәтт уруб по-
зуг бир дәшт ичрә бир гәсри-зәрринкар јасагандик бир
аз бејтгә дәхл бүруз ирди. Бу ашуфтә әбјатымда ол хәтт
вә бу пәришан гәзәлијјатымда ол бејт:

Хара¹⁵⁹ арасында ирди көвһәр јанлыг,
Ја күлләр ичиндә ирди әхкәр јанлыг,
Јахуд тикән ичрә күли-әһмәр јанлыг,
Бәлкәм тән ара руһи-мүсәввәр јанлыг.

Чүн бу бејтләр ејваны ола, ислаһлар нөгшү никари-
дин рәшки-никарханеји-Чин вә бу гәзәлләр бустаны ол
еһтимамлар бәһаридин гејрәти-хүлди-бәрин бола, баш-
лады саһибнәзәрләр көзика мәнбубраг вә әһли-дилләр
көнлика мәрғубраг болуб һөрмәти гајәтдин өтдү вә
шөһрәти нәһәјәтдин кечди». ¹⁶⁰

Әлишир өһдәсинә көтүрдүјү үмури-вәзарәти ләјагә-
тинчә ичра едиб, асудә вахтларыны каһ мүталиә илә вә
каһ тә'лими-китаб вә тәнзими-әш'ар илә кечирирди. Һәмә
вәгт даирәси мәчмә'и-үләма вә фүзәла иди. Әдиб вә ша-
ирләрә вә чүмлә әрбаби-елм вә сәнәтә ән'ам вә еһсан
гапысы ачыг иди. Бу һалла маариф вә сәнајенин тәрәг-
гисинә чох хидмәтләр етмишдир. Бу зати-алиһиммәт бир
мүддәтдән сонра мәнсәби-вәзарәтдән әл чәкиб вә мә'му-
ријјәти-сијасијјәдән исте'фа едиб, Һератда кушәнишин-
лик ихтијар етмишдир. Бу һал үзрә бир нечә вахт өмүр
едиб, тарихи-һичријјәнин 906-чы¹⁶¹ илиндә һаман шә-
һәрдә вәфат етмишдир.

Әлишир Нәваи јалғыз шаир олмајыб, данишмәнд вә
һәкими-надир бир вүчуд имиш. Ондан әввәл чығатај
түркләринин шивәсиндә кимсә о ләтафәт вә мәнәтдә
әш'ар јазмадығы кими, ондан сонра дәхи бу дилдә елә
ләтиф, абдар вә хошкүвар ше'р вә гәзәлләр јазылма-
мышдыр. Филчүмлә, асари-нәфисәләри хејли гијмәт-
дардыр.

Әлиширин хејир јадикарлығы вә еһсанаты дәхи чох
олубдур; нечә-нечә мәдрәсәләр вә әбнијеји-хејријјә би-
насына мүвәффәг олмушдур. Бөјүк вә мүкәммәл бир

күтүбханасы вар имиш ки, елм вә мә'рифәтә шөвгү һәвәси оланлара һәмишә онун гапысыны ачыг тутармыш. Әлишир Нәваинин түрк дилиндә олан бәркүзидә әсәрләри бунлардыр: «Мәчалисүн-нәфәјис», «Мүһаки-мәтул-лүгәтеји», «Һејрәти-ибраз», «Мәһбүбүл-гүлуб», «Фәрһад вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Сәдди-Искәндәр», «Сәб'еји-сәјјарә», «Сирачүл-мүслимин», «Лисанүт-тејр», «Һалати-пәһливани-Әбусәид», «Әрузи-түрки», «Тәварих вә гафијә», «Мүфрәдат дәр фәнни-мүәмма», «Мүншәәти-түрки», «Гиссеји-Шејх Сән'ан», «Хәмсәтүл-мүтәһәјјирин» вә гејри. Бундан әлавә «Нәзмүл-чәваһир» адлы бир ытаб фарс дилиндә тәһрир етмишдир.

Әлиширин тәхәллүсү түркчә «Нәваи» вә фарсча «Фани» олубдур. Мәрһумун эш'арындан нүмунә олараг изәти-нәфс вә гәнаәткарлыг барәсиндә јаздыгы бејтдир:

Һәгдин әзизлиг тиласин елдин үз тәмә'
Ким, хәлгнин әзизи демиш: «Изәә мин гәнәә».¹⁶²

Јә'ни еј Нәваи, әкәр һәггдән әзизлик тәмәнна едәр-сән, халгдан тәмә'ини кәскилән. Нечә ким, халгын әзизи фәхри-каинат һәзрәтләри һәдиси-шәрифиндә бујурубдур: «Изәә мин гәнәә, зиллә мин тәмәә» — јә'ни гәнаәткар әзиз вә тамаһкар әзилдир.

Нәваинин мусиги елминдә артыг мәһарәти олуб. О фәннә ешг вә зөвгү нә рүтбәдә олдуғу бу бејтиндән алашылыр:

Каманча тари-зүлфүн вәсфини мин тил илә сөјләр,
Дејил гөвлү зәиф анын әкәрчи гил илә сөјләр.

Әлишир үч-дөрд јүз ил бундан әгдәм сөјләдији бу ашағыдакы бејтин мәзмуну әсримиздә рәвач тапмыш әдл вә мүсафат әфкари-һүрријәткаранәсинә хејли мүнасибдир.¹⁶³

Дејр ичрә јох сифал* илә алтун гәдәһдә фәрг,
Шаһү кәдан бир олду, әчәб карханәдир.

Бу әләмдә чаһү чәләл пуч вә фани олуб, анчаг јахшылыг баги галачағындан бәһс етдикдә дејир:

Ирүр чүн әләм ичрә чаһ фани, јахшы ад баги,
Син ел камин рәва ејлә өзүни камран көркәч.

* Сифал — сахсы.

Јә'ни сән камран вә саһиби-игтидар олдуғун һалда «ел камын», фәгирләр еһтијачын, үфтадәләр тәмәннасын рәва елә вә бу јохсуллара һимајәт гыл, чүнки дүңјада чүмлә чаһ вә чәләл фани олуб, јахшы ад баги галачагдыр.

Нәваи ондан фүнуни-ше'рдә вә хүсүсән гәзәлкулугда шүәрадан һансынын артыг устад вә маһир олдуғуну суал едәнләрә бу әбјат илә чәваб вермишди:

Гәзәлдә үч киши төвридир ол нөв' —
Ки, ондан јахшы јох нәзм еһтимали. —
Бири мөчүзбәјанлыг «Саһири-һинд» —
Ки, ешг әһлини уртар сузи-һали.
Бири гүдси әсәрлиг «Арифи-чам» —
Ки, чам-Чәм дүрәр сынған сифали.
Бири Иса нәфәслиг «Ринди-Шираз»,
Фәна дәһригә мөстү лаубали.
Нәваи нәзмгә бахсан јәмәсдыр.
Бу үчүн һалдин бир бејти хали.
Санасин күзкүдүр ки, әкс салмыш
Она үч шуху мәһвәшин чәмали.

Јә'ни гәзәлдә үч киши елә маһирдирләр ки, онлардан јахшы даһа нәзм-ше'р јазмаг еһтимал етмәк олмаз. Онлардан бири «Саһири-һинди», јә'ни Насир Хосров Дәһләвидир,¹⁶⁴ обириси «Арифи-чам», јә'ни Молла Әбдүррәһман Чамидир¹⁶⁵ вә үчүнчүсү «Ринди-Шираз», јә'ни Хачә-Һафиз Ширазидир. Амма Нәваинин өз нәзминә бахсаг, бу үч шаирин һалындан Нәваинин бир бејти хали дејилдир. Белә ки, Нәваинин бејтләри санки бир күзкүдүр вә она бу үч шух мәһвәшин чамалынын әкси дүшмүшдүр. Бурада Нәваи демәк истәјир ки, онун эш'арына диггәт олунса, үч шаири зүлигтидарын руһларыны онун кәләмынын ичиндә көрмәк олур.

Нәваи өзкә бир мәһәлдә бу мөһтәрәм кәлам устадларынын исми-шәрифләрини лисани-бәләгәтшүары илә белә јад едир: «Әмма эш'ар тәдвин гылғанлардин бә'зи ким, бәга мүлқидә фанидурлар вә бә'зи ким, һала фәна дејридә багидурлар, әввәлги зүмрәдин бавүчүд дәрд пишәсинин гәзәнфәри вә ешг атәшкаһынын сәмәндәри, мә'дәни-чәваһири-мә'нәви Әмир Хосров Дәһләви вә фәна мејханәсинин ринди-хиргәчаки вә бәла пејманәсинин мәсти-бибаки вә ешгү мәһәббәт әсари әминләринин һәмрази Хачә Һафизи-Ширази вә сонку фиргә дин шәбистанынын шәм'и-әнвәри вә үнс күлүстанынын әндәлиби-сүхәнвәри вә бәләгәт шәккәристанынын тутији-ширин-

кәлами чәнаби-мәхдуми Мөвлана Әбдүррәһман Чами мөддәллаһ тәала зүлали-иршадә ила мүфаригүл-талибин диванлары арадә болғай...»¹⁶⁶

Нәваинин бу тәһриратындан мә'лум олур ки, Мөвлана Әбдүррәһман Чами әлејһиррәһмә онун мүасири олудур.

«Тамусүл-ә'лам» саһиби Сами бәјин јазмағына көрә, мәрһум Әлишир Нәваинин әсәрләриндән «Мүһакимә-түл-лүғәтејн» фарс илә түрк лисаны арасында әдибана¹⁶⁷ вә адиланә бир мүһакимәдән ибарәт әсәрдир ки, бунда түрк лисанынын фарс лисанындан даһа да зәнкин вә даһа да мүкәммәл олдуғу исбат олунур. Белә олан сурәтдә, әлбәттә, мәрһумун бу әсәри биз түркләр үчүн ән лазымлы вә гижмәтли бир китабдыр. Амма һејфа ки, нүсхәси надир олдуғундан чәтинлик илә әлә кәлир. Әлишир Нәваинин, нечә ки, јухарыда зикр олунду, бизим Азәрбајчан шүәраларына артыг дәрәчәдә тә'сири олудур вә һәтта онлардан бә'зи Нәваинин әш'ару кәламына вә лисани-мөчүзбәјанына о гәдәр мејл вә рәғбәт көстәрибләр ки, өзләри дә чығатај түркләринин лисанында ше'р вә гәзәл демәјә вә Нәваијә нәзирә јазмаға мө'тад олублар. Онлардан мөшһуру Гарабағда Абдулла бәј Аен, Нәсән Гара Нади вә Мирзә Әлиәсғәр Новрәс, Шамаһыда мәрһум Начы Сејид Әзим, Газахда Казым аға Салик, Дәрбәнддә Мирзә Чәбрајыл Сүһеһри¹⁶⁸ вә гејриләридир. Мәрһум Абдулла бәј Асинин чығатај дилиндә елә дилпәзир гәзәлләри вардыр ки, Нәваинин өз кәламына бәнзәјир; анчаг бу дилин әрбабы онлара тәрһич верә билир. Онун чығатај лисанында Ширван шүәрасына јаздығы тәрчибәнд ки, өз мәгамында дәрч олуначагдыр, һәр бир әһли-зөвг вә мә'рифәти вәләһ едә билир.

Нәваинин түрк лисанында мүтәәддид асари-ләтифләри илә дүрәст бәләд оланлар јәгин едәрләр ки, түрк дили о гәдәр Фәгир вә рәкик дејил, нечә ки, бизим нәзәримизә кәлир. Дилимизин көкүнү вә әслини бу мәнбәдән ахтарыб тапмаг вә истә'малдан дүшән әлфаз вә ибарәләрә дүбарә дирилик вә рөвнәг вермәк мөһтәрәм әдибләримизин баш вәзифәләриндән бирисидир. Әл'ан бу јолда Истамбулда нәшр олунан «Түрк јурду»нун мүһәррирләри, хүсусән Мәһәммәд Емин бәј артыг шөвг вә һәвәслә ишләмәкдәдиләр. Нүмунә үчүн бурада Нәваинин бу гәзәлини јазмаға иктифа едирик:

Көнүлләр нәләси зүлфүн кәмәндиң нәкәһан көркәч
Ирүр андаг ки, гушлар гычгырышғайлар јылан көркәч.

Көнүл чакин көзүмдә әшки-рәнкин елкә фаш етти,
Балыг зәхминни фәһм ејләрләр ел дәрјадә ган көркәч...

Бојалған ган ара чан пәрдәси јеткәч гәми-һичрин
Көнүл бағида бәркидүр ки, ал олмуш хәзан көркәч...

Ирүр чүн әләм ичрә чаһ фани, јахшы ад бағи,
Бәс, ел камын рәва ејлә өзүнү камрап көркәч...

Нәваи, хүрдә нәзминни андаг ејләдин тәһрир
Ки, сачғай хүрдә башын үзрә шаһи-хүрдәдан көркәч.

Бурада Азәрбајчан шүәрасынын пишвалары вә устәдләры мәгамында олан Фүзули Бағдадидән, Јусиф Наби вә Әлишир Нәваидән мүмкүн олдуғу гәдәрдә мә'лумат вердикдән сонра өзүмүзә борч һесаб едирик ки, милли шаирләримизә шүру етмәздән мүгәддәм вәтәни-мә'луфумзун сабигдә мүһүм мәкәзләри сајылан Кәнчә, Ширван, Шамаһы вилајәтләринин тарихинә мөхсус вә о јерләрдә вүчүдә кәлиб нәвшү нүма тапан ә'азими-шүәрадан устәди-шүәра Әбүлүланын, Шејх Низаминин, һәким Хаганинин¹⁶⁹ вә гејриләрин исми-шәрәфләрини зикр едиб, һәр биринин тәрчүмеји-һалларына вә әсәрләринә даир ичмәлән мә'лумат верәк.

Кәнчә шәһәри чох гәдим вә бөжүк шәһәрләрдән бириси олдугуна онуи җәтрафындакы әсар-әтигә шәһадәт верир. Бу асар исә көһнә гәбристанлыглардан, әски тә'миратын учуг бүнөврәләриндән, әски гала вә һасарларын дағылмыш диварларындан вә бу нөв саир әләмәтләрдән ибарәт-дир. Нечә ки, тәварихдә көрүнүр, Кәнчәнин башында чох бөжүк һадисәләр вүгуа кәлмишдир, онун үстүндә чох ганлар төкүлүб, чанлар фәдаја кетмишдир вә мүрури-әјјам илә башыбәлалы Кәнчәнин јахасы әлдән-әлә кечиб, мүх-тәлиф миләл вә әгвамьн јәди-тәсәррүфүнә дүшмүшдүр.

Миладын једдинчи әсриндә Кәнчә ермәни падшаһ-ларындан Тиграһын тәһти-һөкүмәтиндә икән Иран гошуну онун үстүнә һүчүм едиб, әһалисини мәғлүб вә шәһәри тәһриб гылмышдыр. Һаман бу једдинчи әсрин әвахириндә Кәнчә Иран дәвләтинин ихтијарындан әрәбләрә кечиб вә әрәбләрин бу јерләрдә хәзәрләр илә бир чох бөжүк дава вә гырғынлары вүгуа кәлмишдир. Тарихи-миладын 1138-чи синәсиндә вүгүи-зәлзәләдән шәһәр билмәррә дағылыб, сабиги јериндән гејри бир мәһәллә нәгл олунмушдүр.¹⁷⁰ Он дөрдүнчү әсрин ахырларында Тејмурләнкһи һүчүмундан јени бина тутмуш шәһәр дүбарә виран вә әһалиси пәришан олмушдүр. Тарихи-мәсиһијјәнин он-алтынчы әсриндә Кәнчә јенә Иран дәвләтинә табе олур вә он једдинчи әсрин ибтидасында Шаһ Аббас Сәфәви¹⁷¹ шәһәри индики мәһәллине көчүрүб, мөһкәм вә хошсәлигә биналар јапмагла ону хејли абад едир вә Иранзәминдән Азәрбајҗан түркләриндән чохлу евләр көчүрдүб Кәнчәјә кәтирдир. Бу түркләрин сәј вә еһтимамы вә тә'мират ишләриндә онлара мәхсус олан мөһарәт вә габилијјәтләри сәјәсиндә шәһәр аз бир вахтын ичиндә зајидә, мә'мур вә абад олунур. Шәһәрин ортасында Шаһ Аббас али вә мүзәјјән бир чамеји-шәриф јапдырыб, мүдәррис вә тәләбәләр үчүн онун җәтрафында һүчрәләр тикдирир. Бу мәсчидин әмсалы инди дә надир тапылыр. Чаменин өзүнүн вә онда тәһсил едән тәләбәләрин идарә вә мөхаричи үчүн бөжүк вә вәси' бир карвансара тикилиб вәгф олунмушдүр.

Чамеји-шәрифин тә'мири миладын 1620-чи сәнәсиндә

ваге олмушдүр.* Он сәккизинчи әсрин әввәлләриндә Кәнчә отуз иләдәк Османлы дәвләтинин тәһти-идарәсинә кечиб, сонра миладын 1735-чи илиндә надир шаһ¹⁷² илә османлыларын бейниндә Кәнчә үстүндә бөжүк тог-гушма вә вүрушмалар вүгуа кәлиб. Ахирүләмр, Надир шаһ османлыларга галиб кәлир вә Османлы әскәрләрини шәһәрдән чыхмаға мәчбур галыр. Бундан сонра он-доггузунчу әсрин ибтидасына кими Кәнчә каһ Иран дәвләтинин тәбәијјәтиндә, каһ Күрчүстан падшаһларынын тәһти-һөкүмәтиндә вә каһ мүстәгиллән өз ханларынын идарәси алтында олмушдүр.

Рус дәвләтинин әввәлинчи дөфә Кәнчәјә саһиблик етмәји миладын 1796-чы сәнәсиндә олубдүр. Амма бу саһиблијин мүддәти чох чөкмәјибдир. 1804-чү илдә кнјаз Сисианов¹⁷³ Кәнчәнин үстүнә әскәр сүрүб, ону мүддәти-мүтәмади мүһасирә еләјир. Кәнчә ханы Чавад хан шәһәрин мудафәи вә мүһафизәси үчүн ихтијарында олан гошуна өзү сәркәрдәлик етмишсә дә, ахырда мәгтул олур.

Чавад хан мәгтул оландан сонра онун адамлары рус гошунунун зор вә һүчүмуна таб кәтирә билмәјиб пәра-кәндә олублар вә Кәнчә јенә мүвәггәти русларын јәди-тәсәррүфләринә кечир. Амма сонрадан миладын 1813-тарихиндә «Күлүстан» сүлһнамәсинин һөкүмүнә көрә, Кәнчә ханлығы билкүллијә истигләлијјәтини итириб рус дәвләтинә табе олур. Әввәлчә ујездни шәһәр гәрарда-дында, сонрадан 1862-чи сәнәдә дәјиширилиб губернс-ки шәһәр һалына дүшүр. 1826-чи илин ијул ајында Фәтә-ли шаһын¹⁷⁴ оғлу најибүссәлтәнә Аббас Мирзә Аллаһјар хан илә бәрәбәр күчлү гошун көтүрүб, Кәнчәнин үстүнә һүчүмавәр олуб, руслары шәһәрдән чыхмаға мәчбур гылыр. Вә лакин һаман ил сентјабрын 4-дә генерал Мә-дәдовун вә Паскевичин сәркәрдәлији илә Иран гошуну илә рус гошунунун арасында Кәнчәнин једди верстли-јиндә бөжүк бир мүһарибә вүгуа кәлиб, Иран тәрәфи мәғ-луб вә мүһнәзим олур.

Кнјаз Сисианов Кәнчәни фәһи едәндән сонра она им-ператоричә Јелизаветта Алексеевнанын адыны вермиш-дир, она бинәан Кәнчә Јелизоветпол адланыр.

Кәнчәнин мәһәлли-мөвгеји кен вә ачыгдыр; ичиндән Кәнчә чајы ахыр. Бә'зи рәвајәтә көрә, шәһәр бина ол-

* Ејни бир тарихдә Шаһ Аббас ермәниләр ичиндә мөһкәм бир килсә шәһәрин јухары сәмтиндә тә'мир етдирмишдир ки, инди дә дурур.

дугдан сонра мээкур чајын ады илә тәсмийә олунмушдур. Кәнчәнин торпагы мәһсулдар вә мүнбит олур, һәр гисим мејвәчат јетирир. Шәһәрин дөрд әтрафы бағ вә бостандыр; артыг мејвәли вә мәдахилли бир јер һесаб олунур. Вәли абү һавасы чәндан сәләмәт дејил. Јај фәслиндә шиддәтли исти олмаға көрә, гыздырма (иситмә) вә гисим-гисим нахошлуғлар әмәлә кәлир. Шәһәрин нүчәба гисми вә варльлары јај мөвсүмүндә һачыкәнд ады јајлаға — ки, Кәнчәнин јахынлығындадыр, — көчүб, орада истираһәт едирләр. Фәгир-фүгәра шәһәрдә галыб нөвбәнөв мәрәзләрә мүбтәлә олурлар. 1905-чи сәнәдә Кәнчә шәһәри дәхи ермәни тајфасы илә мүсәлманларын арасында вүға кәлән фәсад вә тогушмадан сәләмәт галмады. Оун мәркәзиндә олан ермәни тикилиләри вә Шаһ Аббас карвансарасы јаныб тәләф олду. Амма инди онларын јериндә даһа көзәл евләр, мағазалар, меһманхана вә карвансаралар тәмир олунубдур, дүз вә енли күчәләр салыныбдыр.

Кәнчә әһлинин әксәри мүсәлмандыр. Бу ахыр вахтардан бәри үлум вә маариф кәсбинә рәғбәт көстөрмәкдәдиләр вә демәк олур ки, тәрәгги јолуна дүшүбләр.

Шүәраји-мүтәгәддимин Әбүлүланы «Устади-шүәра» ләғәби илә јад етмишләр; о чәһәтә ки, һәким Хагани вә Фәләки¹⁷⁵ онун шакирдләри олуб, фүнуни-ше'р вә бәләгәтдә ондан тә'лим алмышлар. «Атәшкәдеји-Азәри»дә Әбүлүланын Кәнчә әһли олмағы зикр олунубдур.¹⁷⁶ Ничрәтин алтынчы әсринин ахырларында ширваншаһларын әјјами-сәлтәнәтиндә «Мәликуш-шүәра» адланырмыш. Ширван шаһы вә онун фәрзәнди Чәләләддин Мәнучеһр Әбүлүлаја лүтф вә инајәт едиб, хатирини әзиз тутарлармыш вә бунлар һәр икиси фәзлү кәмал әһлинә, хүсусән, шүәра вә үдәба синфинә артыг дәрәчәдә илтифат вә еһтирам көстөрмәкләри сәбәбинә онларын сејтү сәдасы һәр јерә јајылмышды вә адлары хејир илә зикр олунурду. Нечә ки, бу барәдә Әбүлүланын, Шејх Низаминин, Хаганинин вә Фәләкинин диван вә эш'арында мээкур пащаһларын маарифпәрвәр олмағлары тә'риф вә төвсиф олунмушдур.

Белә рәвајәт олунур ки, шаһи-Ширван вә онун оғлу Чәләләддин Мәнучеһр Бәһрам Чубинин нәслиндәдиләр ки, Әрдәшир Бабәканын өвладындан мәнсубдурлар. Әбүлүла Хаганијә тә'лим вә тәрбијә верәндән сонра өз гызыны она никаһ илә верди. Вәли устадыннын гызына Фәләки дәхи мүштәри имиш вә бу ишдән мә'јус вә мүкәддар олду. Оун хатирини дә әлә кәтирмәк үчүн Әбүлүла мин дирһәм гызыл она бәзл еләди. Устади-шүәра ничрәтин 560-чы¹⁷⁷ сәнәләриндә сағ имиш. Алтынчы әсрин ахырларында Кәнчәдә вәфат етмишдир.

Рәвајәт олунур, вәғта ки, Хагани шаһын һүзурунда һөрмәт вә шөһрәт кәсб едиб саһиб-нүфуз олду, өз устады вә гајнатасы Әбүлүлаја башлады кибрү гүрүр нәһар етмәјә вә һәтта онун шә'нинә лајиг олмајан һәчвләр инаша еләди. Нағгы батил едән шакирдин белә рәфтарындан устады мүкәддәр олду вә бир нечә гит'ә һәчвләр о да Хаганинин нағгында јазды:

Хаганија, әкәрчә сохән ник данија,
Јек ногте гүјәмәт бешно рајганија:
Һәчвә-кәси мәкон ке, зе то мәһ бовәд бәсен,
Шајәд ке, у педәр бевәдо то нәданија.¹⁷⁸

Мен ан дам ке, эз мадэр дэһр задэм,
 Бефэзло һонэр дэр чаһэн остадэм.
 Мэра шэст салэст кэз хаке-Иран,¹⁷⁹
 Бовэд шанэдэһ та бе Ширван фетадэм.
 Чо пире-зэ'ифэм сәнагује хосров,
 Нәгујэм ке, Кејхосрово Кејгобадэм.
 То еј Афзэлэддин, экэр раста порси,
 Бечане-эзизэт ке эз то нашадэм.
 То ход горрәтол-ејно фәрзәнде-маи,
 Мәнәт һәм педәр ханде һәм остадэм.
 Чо рәғбәт нәмуди бешакердије-мән,
 Бето тоһфе эз вәслево сим дадэм.
 Кәмәрәра бетә'лиме-шәфғәт бибәстәм,
 Зәбане-то бәр шаери бәргошадэм.
 Чо шаер шоди бәр дәмәт пише-хаган,
 Бе Хаганијәт һәм ләғәб бәрнәһадэм.

То һәр дам бемән мән че чуши чо атәш,
 Нә то або атәш нә мән хако бадэм.¹⁸⁰

Экәрчи Һачи Лутфәли бәј ибн Хаган Азәри «Атәшкә-дә»сіндә Әбулулаја «Кәнчәви» дејиб, ону Кәнчә әһали-сіндән һесаб еләјир, вәли шаирин өз кәламындан анла-шылан будур ки, онун әсли иранлыдыр. Он алты ил олур ки, Ширванзәминә варид олуб, бурада сүкунәт ихтијар едиб, намү шәһрәт кәсб етмишдир. Мә'лум олсун ки, о вахтлары Загафгазијанын тәрәфи-шәргисіндә олан ви-лајәтләрин әксәри Ширван шаһларына табе олмага кө-рә, шаир Кәнчәни дәхи Ширван исми илә зикр едибдир. Әбулуланын әслән иранлы олмағына бу ше'ри дәләләт едир:

Мара шәст саләст кәз хаке-Иран
 Бовэд шанэдэһ та бе Ширван фетадэм.

Шејх Низами бөјүк шаирләрдән бириси олуб. Онун кими фәсиһ, рәвантәб вә ширинзәбан шаир дүнја үзүнә аз кәлибдир. Неч бир шаир о ләтафәт вә зәрифликдә сөз демәјибдир. Онун чүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си ки, она «Пәнч кәнч» дәхи дејилир, бимнисил вә бинәзир әсәр-ләрдир ки, һәгигәтдә хәзинә малыдыр. Бә'зи рәвајәтә көрә, Низами Гум шәһәриндә төвәллүд едиб нәшвү нүма тапдыгдан сонра Кәнчәјә кәлибдир вә бурада өмрүнүн ахырына кими галыбдыр. Амма сәһиһи будур ки, онун ата-бабасы Гумдан Кәнчәјә кәлән заман Низами һәнуз дүнја сәрәчәсинә ајаг басмамышды вә ол көвһәри-па-кын төвәллүдү Кәнчәдә һичрәтин 520-чи¹⁸¹ сәнәсиндә ваге олмушдур.

«Атәшкәдеји-Азәри»дә вә Ш. Сами бәјин «Гәмусүл-ә'-лам»ында Шејх Низаминин шәһри-Кәнчәдә анадан ол-масы сәрәһәтән јазылмышдыр.¹⁸² Әдиби-шәһир Мүсјө Шерр «Тарихи-әдәбијјати-үмуми» әсәриндә Шејх Низа-минин Кәнчәдә төвәллүд етмәсини тәсдиг едир.¹⁸³ Бу чә-һәтә шаир «Низами Кәнчәви» дејилмәклә мә'руфдур. Белә олан сурәтдә чох еһтимал вар ки, Низаминин ана-сы кәнчәли гызы олмуш ола. Нечә ки, бу һалда Иран тө-бәәсиндән чохлары Гафгазијаја кәлиб, бурада евләниб, әһл-әјал саһиби олуб көк салырлар, һәмчинин сабиғдә дәхи Иран дөвләтинин һәр бир јерләриндән Гафгаз тор-пағына мүнәһирәт едәнләр чох олурмуш вә бурада Иран мәдәнијјәтини, Иран адабү ајинини интишар едирләр-миш. Ол вахтдан бәридыр ки, фарс дили вә фарс әдәбиј-јаты бизим вәтәнимиздә шәһрәт вә өзү үчүн бөјүк һөр-мәт вә әһәмијјәт кәсб едибдир. Вәли Шејх Низами Гаф-газ гит'әсиндә вүчуда кәлибсә дә, әслән иранлы олмағы-ны инкар вә нисјан етмәјиб «Иғбалнамә»сіндә бујур-мушдур:

Незами зе кәнчине богшај бәнд,
 Керәфтарије-Кәнче та чәнд, чәнд.
 Чо дор көрчә дәр бәһре-Кәнче гомәм,
 Вәли эз гәһестане-шәһре-Гомәм.¹⁸⁴

Низаминин вәсфиндә бир шеј јазмагда бизим гәләми-миз ачиздир. Гәким Хагани онун мәдһиндә демишдир:

Хакэш бе Мәсін тутијабэхш,
Сәнкәш бе Кәлим кимјабэхш,
Мәрзәш зе кәјестане-голестан,
Шәккәрзаро гәрәнфелестан.¹⁸⁵

Низами дүнјадан әл чәкиб әһли-гәнәәт вә саләһ бир зат олдуғу үчүн өмрүнү ибадәт вә ријазәтдә кечирәр-миш. Һәтта зәманәсинин мүлүк вә сәләтини она һөрмәт вә ријәт етдикләри һалда саир шүәра кими кимсәни мәдһ вә тәриф етмәмишдир вә тамаһкар вә әһли-дүнја мүлазими олмагдан нәфсини сахлајыб, өмрүнүн ахырына кими мәддаһлыг исмини шәнинә лајиг вә рәва кәрмәмишдир вә падшаһлар дәрбарында шөһрәт вә иззәт тәләбкары олмамышдыр. Бәлкә онун өз астанасы бөјүкләр вә хосровлар мәлчәвү мәвасы олуб. Мүасирләри онун сөһбәтиндән фејзјаб олмаға талиб олмушлар. Белә ки, Атабәј Гызыл Арсланын¹⁸⁶ имтаһан гәсди илә Шејх Низами олдуғу завијәјә кедиб, ону гәрибә бир һалда кәрмәји «Атәшкәдеји-Азәри»дә рәвајәт олунубдур.¹⁸⁷ Шејх әләми-батиндә Гызыл Арсланын гәсдү нијјәтини анлајыр вә султанын нәзәриндә онун шәрафәт вә бөјүклүк улдузу чилвәләнир. Атабәј бахыб кәрүр ки, бир пири-зәиф бир парча кечәнин үстүндә әләшиб. Әтрафында башға бир шеј јохдур, бәгејр өз-гәләм, дәват вә әсаји-пири. Әлиндә Гур'ан вә шејх онун мүталиәсинә мәшғул. Атабәј шејхин бу һалына диггәт јетирдикдә онун һаггында е'тигади-камил һасил едиб, шејхин мүгәддәс бир вүчүд олмағыны тәсдиг еләјир. Вә һәмчинин рәвајәт олунур ки, Иран падшаһларындан бириси Азәрбајҗан вилајәтини тәсхир етдикдә шејхә ријәт кәстәриб, Кәнчә шәһәринин тәхминән 24 верстлијиндә — чәнуби-шәрғи сәмтиндә ваге бир кәнд бағышламышды. Сабигдә һаман гәрјә Һәмдунјан адланырмыш. Инди Илә ады илә мәшһур ермәни кәндидир. Шејх өзү бу барәдә демишдир:

Нәзәр бәрқишо бәрехласе-мән кәрд,
Дәһе-Һәмдунјанра хасе-мән кәрд.¹⁸⁸

Низами әлејһиррәһмә Кәнчә шәһәриндә һичрәтин 591-чи¹⁸⁹ илиндә вә бир гөвлә кәрә 606-чы¹⁹⁰ тарихиндә вәфат етмишдир. Гәбри шәһәрин тәхминән 4 верстлијиндә — шимали-шәрғи сәмтиндәдир. Мәгбәрәси зијарәткәһдыр. Мөвләвиләр артыг шөвг илә онун гәбрини рәјәрәт едирләр. Низаминин мәгбәрәси ваге олан сәһра «Шејх дүзү» ады илә Кәнчә халгынын арасында мәшһурдур.

Онун гәбринин үзәриндә олан әски күнбәди, сәһни рәвајәтә кәрә, рус әдибләриндән мәшһур Грибоједов¹⁹¹ тәсис етдирмишдир. Инди, нечә ки, мөһтәрәм Мирзә Мәһәм-мәд Ахундовун¹⁹² «Шејх Низами» үнванында мәрһум шејхин тәрчүмеји-һалына даир јаздығы китабчадан кәрүнүр, Низаминин гәбри вә үстүнүн күнбәди учуб-дағылыбдыр вә кәндчиләр гышда сојугдан вә јәј фәслиндә истидән далдаланмаг үчүн ичинә ат вә ешишәк бағлајырлар. Будур бизим фәзил вә һәким бир шаиримизин түр-бәсинә олан һөрмәт!..

Мирзә Мәһәммәд Ахундов мүнәснби-һал бу ше'рләри иншад етмишдир:

Јол кәнарында бир мөзари-һәғир,
Дағылыб күнбәди, олуб вираи.
Она мәхлүгдән олур тәғир,
Бағланыр күнбәдинә һәр һејван.
Мәнзәри адәмә едир тә'сир,
Ахыдыр гәлбә һәр дәғигәдә ган,
Кимсә етмәз суал: «Кимдир бу?»
Она гушлар олубду фатихәку.

* * *

Бу харәбә мөзәрә аја
Кәрәсән кимди бөјлә хар јатыр?
Кимсә етмәз буну суал әсла,
Сизә мән ејләјим ону тәғир.
Едәсиз ол мөзәри сиз әмма —
Лајигинчә, әзизләр, тә'мир.
О јатаһ Кәнчәли Низамидир,
Шүәра гисминин үзамидир.¹⁹³

Шејхин «Хәмсә»си бу мәнзүмәләрдән мүрәккәбдир: «Мәхзәнүл-әсрар». «Лејли вә Мәчнун», «Хосров вә Ширин», «Һәфт пејкәр», јахуд «Бәһрамнамә» вә «Искәндәрнамә». Бу китабларын һәр бирисинин хүсусунда вә онларын тарихи вә сәбәби-тә'лифи барәсиндә Мирзә Мәһәммәд Ахундовун китабчасында гәдри-кифафынча мәлумат верилмишдир. Бунлардан башға Шејх Низаминин ијирми мин бейтә гәдәр гәсаид вә гәзәлијат вә рүбаијјаты вә саир әш'ары олдуғу рәвајәт олунурса да, әксәри бу һалда итиб-батыбдыр. «Хәмсеји-Низами» Иранда вә Һиндистанда дәфәат илә тәб' олунубдур. Вә Һәтта Мүсјә Шармуа¹⁹⁴ тәрәфиндән Франса дилинә тәрчүмә едилиб вә 1845-чи сәнәдә Петроград шәһәриндә тәб' вә нәшр олунубдур.

Низаминин эсэрлэриндэн түрк дилинэ тэрчүмэ олу-
нан анчаг «Хосров вэ Ширин» हेкајасидир. Бунун мү-
тэрчими Газах шаири мэрһум Мустафа ага Гијасбэјов
«Насир» тэхэллүс олубдур. Вэли чох эфсус ки, шаир бу
хекајэни итмама јетирмэмиш вөфат едибдир. Наман
«Хосров вэ Ширин» हेкајэси бу ахыр вахтларда Мирзэ
Чөлал Јусифзаде¹⁹⁵ чөнабларынын сәј вэ һиммэти илэ
опера шөклинэ чөндөрилибдир.

Аталар сөзүндөн сајылан: «Кэс нэгүјэд ке, доуге-мән
торшәст» — мөсәли мүшарилејһэ мәнсубдур. Сөз јох-
дур ки, бу мөсәли сонрадан Азәрбајчан түркләри шејх-
дән әхз вэ тәрчүмэ едибләр, чүнки түрк дилиндә «Һеч кәс
ајранына турш демәз» мөсәли инди дә ишләнир.

Фарс лисанына дара рөвантәб' шаирләримизин баш
вәзифәләриндән бириси дә Шејх Низами әлејһиррәһмә-
нин эсэрләриндән бә'зиләрини түркә ачыг дилдә тәрчүмә
едиб, милли әдәбијјатымызы дөвләтләндримәкдир. Ин-
саф дејил ки, онун мө'чүзнүма кәламлары Авропа дил-
ләринә тәрчүмә олунуб интишар тапсын, бизләр исә ону
өз дилимиздә мүталиә едиб фејзјаб олмагдан мәрһум
галаг.

Шејх Низаминин эсэрләриндән нүмунә олараг бир гә-
сидә вэ бир гит'әсини «Атәшкәдеји-Азәри»дән көтүрүб,
онлар илэ китабымыза зинәт веририк:

ГӘСИДЕЈИ-НИЗАМИ

Мәләкол-молуке-фәзләм бөфәзиләте-мәани,
Зәмијо зәман керөфтә бөмөсәле-асемани.
Нәфәсе-боләндсоутәм чәрәсе-боләндсәјти,
Гәләме-чәһаннәвәрдәм әләме-чәһансетани.
Сәрә-һөммәтәм ресиде бөколаһе-Көјгобади,
Пәрә-һөшмәтәм гөзәште зе пәрәнде-Гурхани.
Сохән әз мән афәриде, чо фотоввәт әз мороввәт,
Һөнәр әз мән ашекара чо тәрәвәт әз чөвани.
Гәзәләм бөсәм'һа дор чо сәма'е-әргәнүни
Нәмәкәм бөзоугһа дор чо шәрәбе-әргәвани.
Нәрәкәте-әхтәрәнра мәнәм әсло у тефили,
Төбәгәте-асеманра мәнәм або у әвани.
Нәзәнәм бөхире тәбли, чо зәнәм бөвәд әруси,
Нәкөнәм бөхотбө ләһти, чо конәм бөвәд әгани.
Мәһәмө чо мән нәкирәм кәләфе-сијәһруји,
Дорәмө чо дор нәдарәм бәрәсе-сепидрани.
Бөешарәте-ләбе-мән деле-хәлг баз бәндәд,
Чо шекуфеје-рәјәһни бөһөваје-мөһрәгани.
Әкәр ин нешаткәһра нәгәмәте-мән нә бәшәд,
Кө зәнәд дәрә-мөгәһни, ке хорәд меје-мөгәһни?
Чо сәдәф һәләлхарәм, чо гөһәр һәләлзаде,

Зе һәрәмзаде дурәм шөбо руз дәр рәмани.
Вәләдоззенаст һәсәд, мәнәм ан ке коукәбе-мән
Вәләдоззенакош амәд чо сетәрәје-јәмани.
Сәрә-ан чәриде бәр нә дәрә-ин гәсиде богша —
Кө, бәрәнд бог'е-бог'е фозала бәрә-мөгәһни.
Шәбөһи нә дәр хәзине че конәм гөһәрфешани,
Гөһәри нә дәр хәрите че конәм сәдәфдәһани.
Дело дин шөкәсте ан кәһ һәвәсәм бәрәзмчүи,
Сәрә па бәрәһне ан кәһ сохәнәм бөмәрзбани.
Мәләкаво бадшаһа рәвеши кәрәмәтәм кон —
Кө бедан рәвеш бөкәрдәм зе бәдиво бәдгомани.
Нәрәмә-то амәд ин дел зе һәсәд негәһдарәш —
Кө, фәреште ба шәјатин нәкөнәд һәмәшијани.
Әдәбәм мәкөн ке, хөрдәм, хәләләм мәбин ке, хәкәм
Бөбәр әз нәһәде-тәб'әм доделијо дәһзәбани.
Зе гонаһ сәр богзәр, бөнәвазо рәһмәти кон,
Бөхәчәләти ке бини бөзәрүрәти ке, дани.
Һәмә мөмкөнөл-вочүди рәгәмә-һәләк дарәд,
То ке, вачөбол-вочүди әзәло әбәд бөмани.
Бөтәфиле-таәте-то тәне-хиш зөнде дарәм,
Чо нәбәшәд ин сәәдәт че мәнө че зөндегани.
Әкәр әз Нөзәми амәд гөһөһәш әфвкәрдан —
Кө, кәс ејмәни нәдарәд зе гәзәје-асемани.
То ресәндеп зе әввәл бөсәәдәте-вүчүдәш,
Чо нәфәс бөахәр ајәд, бөшәһәдәтәш ресәни.¹⁹⁶

ГИТ'Ә

Душ рәфтәм бөхәрәбат, мәрә раһ нәбуд,
Мизәдәм нәрәво фәрјад, кәс әз мән нәшнуд.

Ја нәбуд һичкәс әз бәдефорушан бидар,
Ја ке, мән һичкәсәм, һичкәсәм дәр нәгошуд.

Ними әз шөб чо бөшөд, биштәрәк ја кәмтәр,
Рөнди әз гөрфе бәр авәрд сәрә рох бөнәмуд.

Гөфтәмәш: дәр богоша Гөфт: бөро, һәрзе мәгу —
Кө, бөраје-то дәр ин вәгт кәс ин дәр нәгошуд.

Ин нә мәсчөд ке, бөһәр ләһзе дәрәш богшәјәнд —
Кө, то дир аијо әндәр сәфе-пиш ости зуд.

Һәр че дәр чөмлеје-афаг дәр инча һазәр,
Һөндүјо һөрмөзијо моуменө тәрсаво јәһуд.

Кәр то хаһи ке, конәд һире-мөгәһнәт нәзәри
Хаке-паје-һәмә шо та ке бөјаби мәгсуд.¹⁹⁷

Мустафа ага Насирин «Хосров вэ Ширин»дән тәрчү-
мә етдији һиссәләр өз мөгәһиндә зикр олунчагдыр.¹⁹⁸

Шамахи шәһәри Гафгаз хиттәсиндә ән гәдим шәһәрләрдән бириси һесап олунуб. Мәшһур гөвлә көрә, Шамахи сасаниләрдән Әнуширәвани-адилини әјјами-сәлтәнәтиндә бина олунмушдур ки, әсри-нәбәвијә тәсәдүф еләјир. Сәһиһ рәвәјәтә көрә, Шамахи кечмишдә Ширван шаһларынын пәјтахт шәһәри сајылырмыш. Ширван шаһлығы исә вәси вә мүстәғил бир мәмләкәт олуб, ијirmi једди нәсил далбадал онда һөкманлыг етмишләр имиш. Бу мәмләкәтә дахил олан вилајәтләрдән мәшһуру бунлар имиш: Дәрбәнд, Губа, Бадкубә, Ширван, Астара, Сәлјан тамами-Чавад ујезди, Мил дүзү илә Кәнчә вә Ирәван губернијаларынын чәнуб вә гәрб сәмтләри та Иран сәрһәддинә кими.

Ширван шаһларынын зәмани-һөкүмәти, гөвли-мәшһура көрә, тарихи-һичријјәнин бешинчи вә алтынчы әсрләриндә олубдур. Сонралардан мүрури-әјјам илә бу дәвләт ингираз олуб, Ширван маһалы дәхи Гафгаз хиттәсинин саир мәркәзләри кими каһ әрәбләрин вә каһ түркләрин вә каһ фарсларын тәсәллүтүнә кечир вә ахырда мәрһум Мустафа ханын әсриндә — тарихи-миләдин 1804-чү сәнәсиндә император Әввәлинчи Александрын зәмани-һөкүмәтиндә рус дәвләтинин тәһти-идарәсинә дахил олур.

Шаһ Аббас Сәфәвинин вахтында Гафгазын чох јерләри Османлы дәвләтинин тәһти-һөкүмәтиндә имиш. О чүмләдән Шамахи да Османлыја табе олуб, онда Әһмәд паша валилик едәрмиш. Шаһ Аббас Гафгазын чох өлкәләрини асанлыг илә тәсхир етмиш исә дә, Шамахинын үстүндә хејли зәһмәтләр вә әзијјәтләр чәкмишдир. Мәрһум Мирзә һәсән әфәнди Әлгәдари әд-Дағыстан¹⁹⁹ «Асари-Дағыстан» адлы мө'тәбәр әсриндә јаздыгына көрә, Шаһ Аббас Шамахи галасынын үстүндә алты аја кими әлләшибдир вә ахырда наәлач галыб, Кәнчәдән ораја бөјүк топлар кәтирдиб, лазимеји-тәдбир вә еһти-мамлар едиб, ол галанын бә'зи бүрчләрини вә һасарларыны тәхриб етдикдә, мөһсурлар чарәсиз галыб ондан аман тәләб едибләр вә шаһ онлары әмин едәндән сонра галаны она тәслим едибләр вә онларын чүмләсиндән Әһмәд

шаны Шаһ Аббас мүлатифәт илә хатирчәм едибдир. Ол сәбәбдән ки, Әһмәд паша агил вә сүхәндән вә карамуз бир шәхс имиш. Вә лакин Шәмсәддин пашаны вә гејри-ләрини иһанәтлә гәтлә јетирибдир.²⁰⁰ Вә нечә ки, Аббасгулу ағанын «Күлүстани-Ирәм» адлы китабында мәс-турдур, Шаһ Аббас шамахины фәтһ етдикдән сонра онда бөјүк бир мәсчид тә'мир етдирибдир вә һәмчинин Ширванын бә'зи јерләриндә мәсчидләр, мәдрәсәләр, кәһриз-ләр вә карвансаралар тикдириб ол вилајәти дәхи саир тәсхир гылдыгы өлкәләр кими мә'мур вә абад етмиш-дир.²⁰¹

Шаһ Аббасдан сонра Ширван јенә бир вахт Османлы дәвләтинин ихтијарына кечир вә Надир шаһын әсриндә Османлы тәрәфиндән тә'јин олунмуш газыгумуглу чолаг Сурхај хан орада ханлыг едирмиш. Надир шаһ Шамахинын үстүнә гошунла кәлән заманы Султан Маһмуд хан Сурхај хана фәрман көндәриб ки, орадан чыхсын вә мәмләкәти Иран шаһына тәһвил еләсин, чүн-ки онларын мабәјниндә бу барәдә мүсаләһә олунубмуш. Мәәһаза, Сурхај хан һаман фәрманы кәтирән Астара һа-кими талыш Муса ханын хадимини гәтл едиб чаваб верибдир ки, мән Ширваны ләзки исламларынын гы-лынчларынын зәрби илә тәсәррүф еләмишәм, нәинки Османијјә дәвләтинин тәвәччөһү илә. Бу чаваб Надин гулагына јетишдикдә онун атеши-гәзәби чуша кәлиб, мөһз Сурхај ханы тәнбәһ етмәкдән өтрү Ширвана тәрәф һәрәкәт еләјибдир. Вә лакин Сурхај хан Надин һүчү-муну ешидиб, орадан гачыб Гәбәлә тәрәфә. Ләзкиләрдән вә Шәки әһлиндән вә ораларда галан османлылардан өзүнә гошун чәм етмәјә мәшгул олубдур. Надир шаһ ми-ләдин 1734-чү сәнәсиндә август ајынын 17-чи күнүндә даваһсыз вә шавасыз Шамахи шәһәринә дахил олуб, бу-рада лазым олан тәдбираты едиб вә һакимләр нәсб гы-лыб, оғлу Тәһмасибгулу ханы Сурхај ханын үстүнә Гәбәлә чанибинә көндәрибдир вә өзү дә он ики миң го-шун илә Губа сәмтинә азим олубдур.

Кнјаз Сисианов (ки, «инспектор» вә түркләр арасында «ишпектор» ләгәби илә мәшһурдур,) ондогузунчу әсрин ибтидаларында, јә'ни 1802-1806-чы илләрдә рус дәвләти тәрәфиндән Күрчүстаны идарә едән заман Шамахинын һакими Мустафа хан имиш. Бу ханын вәғги-һөкүмәтиндә Ширван маһалы, — нечә ки, јухарыда зикр олунду, — рус дәвләтинә мүлһәг олунубдур. Мустафа хан әдаләтли вә мүрүвәтли вә ишбилән бир һаким имиш

ки, эһалији-Ширван онун сајеји-һимајетиндә асудә вә мүрәффәһһал доланармыш вә чүмлә рәәјасы ону чану дилдән истәрмиш.

Рус дәвләти тәрәфиндән Сиснановдан габаг Күрчүс-тана назир (министр) тә'јин олуиуш Коваленскинин јаздыгына көрә, әввәлләрдә нә гәдәр ол сә'ј едибсә Мустафа ханы Русија дәвләти илә јавуглашдырсын, мүмкүн ол-мајыбдыр. Амма сонрадан бә'зи сәбәбләри мүраат едиб хан Коваленскинин бир елчисини гәбул едиб, она илти-фат көстәрибдир вә бир елчи дәхи өз тәрәфиндән Кова-ленскинин һүзуруна көндәриб вә бу нөв илә рус дәвләти илә хани-мәзкурун араларында достлуг вә мөвәддәт би-насы әлагә бағлајыбдыр. Мустафа хан Дағыстан илә дәхи гәт'и-әлагә етмәјиб Дағыстан ханлары илә сүлһдә доланармыш вә Дәрбәнд һакими Шыхәли хана зәрурәт вахтында лазыми көмәк көстәрәрмиш. Вә бу сәбәбә Сәл-јан маһалы — ки, сабигдә Дәрбәнд ханына табе имиш, — Мустафа ханын идарәси алтына кечибмиш. Күрчүстан падшаһы илә дәхи Мустафа хан сүлһдә доланармыш, амма мабәјнләриндә артыг достлуг вә јахынлыг јох имиш. Һәмчинин Иран шаһы илә чәндан әлагәси вә рәбт-сәбти јох имиш. Һәмишә өзүнү мүстәгил сахламаға сә'ј едирмиш. Фәтәли шаһ она елчи көндәриб, Иран дәвлә-тинә табе олмағыны тәклиф гылдыгда хан елчијә әмр едибдир ки, падшаһына декилән ки, падшаһлыг гылын-чы мөндә дә вар.

Кечмишдә Шамаһы шәһәри тичарәт үчүн мүһүм бир мәркәз һесаб олуиурмуш. Хүсусән, онда ипәк вә гумаш мал сатылармыш. Амма чифајда, бу көзәл шәһәр дәфәат илә зәлзәләнин дәһшәтли сәдәмәсиндән тәхриб вә зир-зәбәр олмушдур. Рус дәвләтинин ихтијарына кечәндән бир нечә вахт мүрүр етмиш Шамаһы 1846-чы илдә гу-бериски шәһәр олуб, индики Баки вә Кәнчә губернија-ларынын мәркәзи-идарәси һесаб олуиурмуш. Амма 1859-чу илдә вүгуа кәлән зәлзәләдән сонра губернија мәркәзи идарәси Бакија нәгл олунду вә о вахтдан бәри Шамаһы башлады тәнәззүл етмәјә. Бу ахырынчы зәлзәләдән сон-ра — ки, 1902-чи сәнәдә јанварын 31-дә вүгуа кәлиб-дир, — шәһәр даһа да артыг рөвнәгдән дүшдү вә адам-лары әтрафү әкнафа дағылды вә үч минә гәдәр чанлар бир түрфәгүл-әјндә тәләф олду.

Ширван вилајәти вә хүсусән, Шамаһы шәһәри гәдим-дән мәркәзи-үләма вә фүзәла вә мәскәни-үдәба вә шүәра

олуб, онда чох камил вүчудлар вә ариф шәхсләр дүнјаја кәлмишдир. Әкәр Ширван шаирләринин мәнз адларыны бурада зикр етмәли олсаг, мәчмуәнин бир нечә сәһифәлә-рини јалгыз онлар илә долдурмаг лазым кәлир.

Биз бу һалы Шамаһынын абү һөвасынын вә хаки-па-кынын тә'сиринә һәмл едирик вә бу е'тигад үзрә сабит-гәдәм олуруг ки, һәр јерин торпагынын тәбиәтиндә вә абү һөвасынын тә'сириндә бөјүк һикмәтләр вардыр ки, онун нәтичәси әһалисиндә көрсәнилир. Һәр бир мәнәллү мәканын әһалисинин әхлагү әтвары, зәһн вә фәрасәти, истә'дад вә габилијјәти о јерин абү һөвасынын тә'сиринә бағлыдыр. Бә'зи јерләрин торпагы гызыл вә күмүш, фи-рузә вә јагут, лә'лү чөваһир јетирән кими, бир пара мән-әллү мәканын дәхи торпагы вә абү һөвасы габил вә камил вүчудлар, хоштәб' шаирләр, хошаваз ханәндәләр, маһир сазәндәләр вә габил нәггашлар јетирир. Ширван вилајәти гәдимдән шүәра вә үрәфа бешији олмағыны мәрһум һачы Сејид Әзим дәхи өз тәрчүмеји-һалына даир јаздыгы мәнзуматында тәсдиг едиб дејир:

Ики јүз әлли бирдә бә'ди-һәзар,
Әсри-Султан Мәһәммәд Гачар,
Румә Әбдүлмәчид иди султан,
Олду дарүл-виладәтим Ширван.
Һансы Ширван, о күлситани-гәдим —
Көндә ширваншәһиләр олду мүгим.
Нә Шәмахи ки, онда Иззәддин²⁰²
Нәзмдән заһир етди сәһри-мүбин.
Мәсгәтүр-рә'си-паки-Хагани,
Һүнәрин зүлфүгари-буррани.
Нә Шәмахи ки, онда тәб'и-Баһар
Етди јүз мин баһарлар изһар.

Сејидин бу шә'рләриндән мә'лум олур ки, Шамаһыда Иззәддин, Хагани, Ағамәсин Ширвани вә Мирзә Нәс-руллаһ Баһар кими бөјүк шүәра вүчуда кәлиб рүхсар-ше'р вә кәламы бәдр ајы тәк мүнәввәр гылмышлар. Вә лакин сәд һејф ки, елм вә мә'рифәт вә хүсусән, фүнуни-ше'р вә әдәбијјат өвчи-мәгама чатдыгда, — нечә ки, фөвгдә зикр олунду, — бөјүк вә дәһшәтли зәлзәләләр вүгуа кәлмәклә көзәл шәһәри зирү зәбәр едиб, әһалиси-нин бир парасыны һәләкәтә јетириб вә бир парасыны дәхи вәтәни-мә'луфларындан дәрбәдәр вә пәрәкәндә гыл-мышдыр, нечә ки, бу бабда мәрһум Сејид дејибдир:

Олмуш икән сәфадә рәшки-чинан,
Тапды ејнүл-кәмалдән нөгсан.

Етди Ширваны пажимали-мэлал
Рәчфәтүл-әрсү сәдмеји-зилзал.
Хәлги-Ширван олуб пәракәндә,
Һәр бири бир гәрибә мәскәндә.
Дағылыб, шәһри гојдулар бәрбад,
Етдиләр Бадкубәни абад...

Амма бунунла белә Шамахија зәлзәләдән күлли сәдәмәләр вә афәтләр јетишдисә дә, јенә ол мүбарәк торпаг әһли-мәрифәтдән хали галмајыб, һәр заман фазил үләма, хоштәб шүәра вә зүрәфа јетирмәкдәдир.

ИБРАҺИМ ИБН ӘЛИЈҮН-НӘЧЧАР ХАГАНИ

Ширван вилајәтинин хаки-пақы пәрвәриш вериб јетирдији шүәраји-үзамдан ән мәшһуру вә мүгтәдири Ибраһим ибн Әллијүн-нәччар һәким Хаганидир. Хаганинин әввәлчә тәхәллүсү «Һәгајиги» имиш, амма сонра Хагани-кәбирдән «Хагани» ләгәбини кәтүрмүшдүр. Хагани Азәрбајҗан торпагында әрсәји-дүнјаја кәлдијинә көрә, ол чәнабы биз өз шүәрамыз силкинә дахил еләдик. һәким Хагани, гөвли-мәшһура көрә, Ширван шаһларындан Шаһ Султан Хәлил Хаганын әсриндә зиндәканлыг едирмиш. «Атәшкәдеји-Азәри»дә дәхи һәким Хагани Ибраһим ибн Әлијүн-нәччар Ширван шаһларындан Хагани-кәбирин вә Алп Арслан Сәлчугинин мүасири олмагына шәһадәт верилибдир.²⁰³

Хаганинин әсли Шамахинын јахынлыгында Мәлһәм адлы гәрјәдәндир ки, бу һалда дәхи һаман кәнд дурур вә әһалиси түрк илә гарышыг фарс дилиндә данышырлар. Хаганинин әсли Ширвандан олмагына бу шәри дәхи дәләләт едир:

Мән Һосејне-әср, әдујан Јәзидо Шемре-мән
Рузегарәм чомле ашураво Ширван Кәрбәласт²⁰⁴.

Хаганинин атасы Әлинин нәччар олмагына бу шәри шәһадәт верир:

Нуһ нә бәс елм дашт,
Кәр педәре-мән боди
Гәнтәре бәсти зе елм
Бәр сәре-туфан у.²⁰⁵

Һәким Хагани, мәшһур гөвлә көрә, әјјами-түфулиј-јәтдән зәкавәт, ағыл вә дирајәт саһиб олдуғуну өз фе'лү гөвлү илә изһар едирмиш вә өзүнүн дә бир кәсдән вә бир шәјдән горхусу јох имиш. Зијадә чүр'әтли, зирәк вә һазыр-чаваб бир ушаг имиш. Белә рәвајәт олунур ки, бир дәфә балача Ибраһим өз јолдашлары илә кәндин әтрафында ојнамаға мәшгул икән иттифагән шаһ өз мүгәррәбләри илә һаман јәрдән кечиб шикара кедирмиш. Ушаглар шаһ тәнтәнәсини вә үстүнүн адамларыны көрдүкдә горхудан гачыб дағылыблар. Амма балача Ибраһим күзәр-каһда раст дуруб јериндән тәрпәнмәјибдир. Ушагын бе-

лэ чүр'этлэ јол үстә дурмағы шаһын диггәтини чөлб едиб. Атыны она сары сүрүб ондан сорушубдур ки, сән бурада нә гајырырсан? Ушаг чаваб верибдир ки, мән бурада чөр-чөп дүшүрүрәм. Шаһ сорушубдур ки, чөп — чөпдүр, бәс чөр нәдир? Ибраһим чаваб верибдир ки, чөр — дик дураныдыр, чөп — јыхыланы.

Ушағын белә чүр'етли вә һазырчаваб олмағы шаһын хошуна кәлиб ондан сорушубдур ки, кәндиниздә бөјүк сајылан кимдир? Ушаг чаваб верибдир ки, чамыш. Шаһ күлүмсүнмүш дејибдир ки, мән дедијим о бөјүк дејил. Мән дедијим одур ки, һәркаһ сизин кәндә өзкә јердән бир шәхс кәлсә, ким онун габағына чыхыб сөз данышар? Ушаг чаваб верибдир ки, ит. Ибраһимин бу сајаг һазыр-чаваблыгы шаһа дәхи дә артыг хош кәлиб, истәјиб она бир гызыл бағышласын, амма ушаг алмајыбдыр ки, атам мәни дејөр. Шаһ сәбәбини сорушдугда Ибраһим чаваб вериб ки, атам белә зәнн еләр ки, мән ону оғурламышам. Шаһ бујуруб ки, атан буну һарадан алыбсан — дејиб хәбәр алса, чаваб вер ки, шаһ бағышлајыбдыр. Ибраһим чавабында дејиб ки, јох, атам онда һеч инанмаз. Шаһ сәбәбини сорушдугда Ибраһим дејибдир ки, атам дејөр ки, јалан дејирсән, әкәр шаһ версә, чох верәрди, бир гызыл вермәзди. Бу күнә суал-чавабдан сонра шаһ балача Ибраһимин ағыл вә фәрасәтини көрүб әмр едибдир ки, ону кәтирсиләр шәһәрә. Бурада — шаһын сарајында тә'лим вә тәрбијә алыбдыр.²⁰⁶

Бу рәвајәтин нә дәрәчәдә мө'тәбәр вә доғру олдуғуна бир сөз демәјиб, анчаг буну инкар едә билмирик ки, һәким Хагани сәбиликдән Шаһ Султан Хәлилин сарајына дүшүб, орада тәрбијә вә тә'лим алмышдыр вә һәнүз чаван икән ше'р демәкликдә артыг мәһарәт бүруз етмишдир. Шаһ Хаганинин белә тә'би-рәван саһиби олдуғуну мүшаһидә бујуруб, ону «Фәләки» тәхәллүслү башга бир тизфәһм вә хоштәб', чаван шаир илә Кәнчәјә — мәшһур Әбүлүла шаирин јанына фүнунн-ше'рдә тә'лим алмаг үчүн көндәрибдир. Хагани бир нечә мүддәт Әбүлүланын тәһти-тәрбијәсиндә галыб вә фүнунн-ше'рдә лазимәји-мә'лумат кәсб етдикдән сонра устадынын гызыны алыбдыр. Вә бу гыз агилә вә чәмилә олдуғу үчүн Фәләки дәхи буна мүштәри дүшүр, амма гыз Хаганијә нәсиб олур. Бундан сонра Хагани вәтәни Ширвана мүрачиәт едиб шаһын һүзурунда бөјүк мәнсәб саһиби олубдур.

Бәзи рәвајәтә көрә, Хагани чаһу рүтбә ахтаран вә шәһрәт севән, гејзли вә түндмәчаз бир вүчуд имиш ки,

чох кәсләрә ондан гөвлән вә фе'лән зүлм вә чәфалар је-тәрмиш вә хәлајиг ону дүрүшт вә бәдхасијјәт олдуғу үчүн дост тутмазлармыш. Амма «Атәшкәдеји-Азәри»дә белә рәвајәт олунур ки, һәким Хагани ахирул-әмр тәр-ки-ријасәт вә тәчриди-ихтијар гылыб, ријазәт вә мүча-һидәти-батинини өзү үчүн ејни-сәләһ көрүб дөвләти иш-ләрдән дәстбәрдар олмушдур вә сәлатинә гуллуғ етмәк-дән бојун гачырдығы үчүн бир нечә мүддәт мәнбус ол-мушса да, јенә дивани хидмәтләри гәбул етмәмишдир. Вә бир рәвајәт дә будур ки, һәччә кедиб, өвдәтиндә Үзи адланан бир гөвмүн әлиһә әсир дүшүб. Дини-мәсиһи гә-бул етмәк тәклифи олунмушдур вә лакин Хагани бу тәк-лифи рәдд етмишдир вә бу сәбәбдән бир монастрда һәбс олунмушдур. Һәр һалда бир хејли вахт мәнбус галыб вә мәнбусијјәти һаггында әш'ары вардыр. Һәччдән гајыдан заманы Ирагдан кечмәклә бу хиттәләрин әһвалыны өј-рәниб «Тәһфәтүл-Ирагәјн» үнваны илә бир китаб јаз-мышдыр.

Бундан әлавә «Һәфт иглим»²⁰⁷ үнваны илә бир мәнзу-мәси вә мүрәттәб бир диваны вардыр. Вә «Атәшкәдә»дә һәким Хаганинин вәсфиндә јазылмыш бу сәтирләри тә-бәррүкән бурада зикр едирик: «...вә бәһәмраһијә-карав-не-нијазе-раһнәвәрд бадијеје-һичаз кәште вә мәснәвије — «Тәһфәтол-Ирагәјн»ра²⁰⁸ дәр әрзе-раһ бенәзм авәрде вә әлһәг дәр һич фәнн әз фонунә-нәзм әз фоһуле-остадан кәмтәр һист. Дәр фәнне-сохәнвәри тәрзе-хасси ехтера' кәрде саһебе-мәаније-боләнд вә әлфәзе-делпәсәнд әст»²⁰⁹.

Белә рәвајәт олунур ки, Хагани устади-мөһтәрәми олан гајнатасыны инчидиб вә бир һәчв јазмаг илә мү-кәддар вә рәнчидәхатир етмишдир. Әсирәддин Ахсикә-ти²¹⁰ илә мүасир олуб, мүкәтибә тәриги илә бејнләриндә бир чох мүшаирәләр вүғу булмушдур вә атидәки ики бејт Әсирәддин Ахсикәтијә гаршы сөјләмиш олдуғу бир фәхријјәсиндәндир:

Бе кердгар ке доуре-зәман пәдид авәрд,
Ке доур доуре-мәнәсто заман зәмане-мәнәст.
Мәнәм бевәһје-мәани пејәмбәре-шоәра —
Ке, мочезе-сохәп емруз дәр бәјане-мәнәст²¹¹

Хаганинин вәфаты Тәбриздә олубдур, һичрәти-рәсу-лун 582-чи²¹² сөнәсиндә вә орада Сурхаб адланан мәнәл-дә дәфн олунубдур. Чүн шүәра силкиндән чәми-кәсир онун чиварында мөдфундур, она бинаән о јер «Мәгбәрә-

туш-шүэра» ады илэ мэшхурдур («Баһарийјат»ыны дэхи Тэбриздэ инша галыбдыр). Хаганинин асари-гэлэмијјэ-синдэн нүмунэ үчүн бурада онун күнэшэ хитабэн јазды-гы кэламы зикр едирик:

Еј моһре-дәһане-рузедаран,
Чандарује-елләте-бәһаран.
Эз сәһме-то дәр неґабе-хәзра,
Мәстуреје-сәд һезар рә'на,
Эз фејзе-то дәр до гаһваре,
До һендује-тефле-ширхаре,
Дарэд зе то рује-румијан аб,
Кирэд зе то мује-зәнкијан таб.
Дибачеје-румра зе то рәнк,
Аинеје-зәнкра зе то жәнк,
Зәр пашијо нагошаде кәнчи,
Тәб даријо накешиде рәнчи.
Кәһ коусәре омре-зај баши.
Кәһ атәше-чангозај баши,
Ба анке берәһнеки кәзини,
Зәрбәфт дәһи беһәр ке бини.
Һәр маһ бепејке-асемани,
Хәл'әт дәһијо ва сетани.
Ја хәл'ә мәдеһ безирдәстан,
Ја дадеје-хиш баз мәстан.
Мејле-то берузәнәм чера нист,
Дәр роузәнәм ахәр әждәһа нист.
Дәр роузәне-ан жеки форузи,
Кәз роузәне-пәст јафт рузи.
Ан нур ке бидәриг бари,
Эз Хаганије-ход дәриг дари.
Ан кәс ке безәр гәвист рә'јәш,
Зәрбәнде шеморо зәр ходајәш,
Дәр кисеје-һәр ке зәр фору шод.
Чон кисе тәнаб дәр кәлу шод.
Зәр чист чо атәше-фесорде,
Хаки бимар бәлке морде.
Лә'л әрче шәрарейст хошрәнк,
Хунист фесорде дәр деле-сәнк.
Мәрд әз пеје-лә'л о зәр нәпујәд,
Тефләст ке сорхо зәрд чүјәд.²¹³

Гәзәлијјатындан бир нечә фәрдрә — ки, «Атәшкәде-ји-Азәри»дә мәстурдур, — бурада зикр олуноур:

Еј собһдәм бебин-бекоча миферестәмәт,
Нәзди́ке-афтабе-вәфа миферестәмәт.

Ин сәр бемоһре-наме беан меһребан ресан,
Кәсра хәбәр мәкон ке коча миферестәмәт.

Чан јек нәфәс дерәнк нәдарәд, гозәштәнист,
Вәр нә, беин шетаб чера миферестәмәт.

Ин дәрдрә ке бәр деле-Хагани әмәдәст,
Јек-јек бегуј, бәһре-дәва миферестәмәт.²¹⁴

* * *

Дәрди ке мәра һәст бемәрһәм нәфорушәм,
Кәр афијәтәш сәрф дәһи һәм нәфорушәм.

Бәр курделан сузије-Иса нәсепарәм,
Бәр морделелан рештеје-Мәрјәм нәфорушәм.

Еј хаче мәно то че форушим бебазар,
Шади нәфоруши тово мән гәм нәфорушәм.²¹⁵

* * *

Хәјјате-рузегар бебалаје-һич кәс
Пираһәни-нәдухт ке, ахәр гәба нәкәрд.²¹⁶

Чәннәтмәкан Аббасгулу ага «Гүдси» тәхәллүс — ки, онун тәрчүмеји-һалы кәләчәкдә зикр олуначагдыр, — «Күлүстани-Ирәм» адлы китабында Низаминин вә Хаганинин мүасирләриндән вә онлардан сонра Гафгазијада вүчуда кәлән үләма, шүэра вә һүкәма барәсиндә филчүмлә мә'лумат верибдир. һејфа ки, «Күлүстани-Ирәм»-ин фарси нүсхәси әлимизә дүшмәди вә лазыми гәдәринчә ондан истифадә едә билмәдик. Анчаг рус дилинә тәрчүмә еләдији бир нүсхәси мүвәггәти әлимизә кечди. Фүрсәти гәнимәт билиб, ашағыда тәһрир олуан мә'луматы русдан түркә чөндәрмәклә мәчмүәмизи зинәтләндирдик.

Аббасгулу ага јазыр: «...Вә һәр әсрин руһу вә өвзәји-әһвалы вә һәр бир милләтин дәрәчеји-кәмалы, тәрәгги вә тәмәддүнү ол әср вә милләт һасилә јетирдији әдәбијатдан вә әсари-әтигәдән мүшаһидә олуноур. Гафгазијанын чәнуби-шәргиндә һәддән зијадә хәрабә шәһәр, гәсәбәләр, учуг һасар вә минарәләр, гәдим мә'бәдкәһлар (монастрлар), Аранзәминдә һәваријјундан мүгәддәс Шә'мунун²¹⁷ гәбри, Бәрдәдә, Кәнчәдә, Шамаһыда вә Бүлбүлә кәндиңдә имамзадәләрин рөвзеји-мүтәһһәрәләри вә бунлардан әлавә Ширван, Шәки, Кәнчә, Ирәван, Гарабаг маһалларында бир чох мөһтәрәм сәјидләрин, шејхләрин вә пирләрин гәбирләри она шәһадәт верир ки, кечмишдә бу јерләр үләма, үрәфа вә шүэра мәркәзи олубдур. Бу јерләрин мә'гәдил абү һәвасы, мүһбит торпагы, галын мешәләри, дилкүша вә басәфа дағлары вә тәпәләри, лаләзар чәмән вә сәһралары, мејвәли вә күллү бағ вә бостанлары һәр гисим не'мәт вә мејвәчат јетирмәкдәдир. Бу чәһәтә ән гәдим әсрләрдән мүхтәлиф гөвм вә тајфаларын нәсли бурада сүкунәт едибләр. Мүхтәлиф шәкил вә һејкәлдә, сирәт вә сурәтдә олан милләтләрин өвлады бу јерләрдә бәнд олуб галыблар. Онлардан һәр би-

ри елм вә һүнәриндән, чибилли исте'дад вә габилијјәтиндән, ајин вә адәтләриндән вә хасијјәтләриндән бир нишан вә әламәт гојублар. Белә ки, Гафгаз әһалиси бир чох мә'нәви дөвләт вә ирсләрә варис олублар вә шәклү шәмајилдә дәхи гејри милләтләрдән тәрчиһ тапдыглары чәһәтә Гафгазија үнсүрүнә (расасына) Европа милләтләри дәхи өзләрини мәнсуб гылыблар.

Фәгәт Гафгаз хиттәси сабигдә мүттәсил дава вә говга мејданы олуб, бир ан вурушма вә тоггушмадан асудә галмајыблар. Бунунла белә бу јерләр үләма, һүкәма вә шүәра синфиндән хали галмајыбдыр. Бурада бир чох мә'тәбәр вә мүттәдир шәхсләр вүчуда кәлибләр ки, һәр бири өз әсринин фәриди вә мүмтазы олубдур. Вә буну да билмәк кәрәкдир ки, Гафгаз торпағындан чыхыб башга дијара мүнәчирәт едән кәсләр гүрбәт вилајәтләрдә вә әчнәби мәмләкәтләрдә бөјүк нам вә шөһрәт газаныблар.

Ширван шаһларынын зәмани-сәлтәнәтләриндә — ки, дөрд јүз илдән зијадә чәкибдир, — бу јерин әһалиси ејни-әмнү асајишдә јашајыб, вилајәти абад вә мә'мур гылыблар. Сәфәвиләр әсринин ибтидасында Гафгазијанын бә'зи јерләриндә османлылар илә әчәмләр арасында бир чох мүнәрибәләр вүгүа кәлмәклә белә вилајәтин өвзә'ү низамы позулур. Анчаг Шаһ Аббаси-дөввүм Гафгазын шәрг сәмтини тәсхир етдикдән сонра тәзә низам вә ганун тә'сис еләјир вә бу әмнү асајиш Шаһ Султан һүсејнин зәмани-сәлтәнәтинәдәк давам едир. Вәли Надир шаһ зүһур едиб Дағыстанын үстүнә һүчүм гылыр. Јенә давалар башланыр; һәр тәрәфдән ган сел кими ахыр, өвзәји-мәмләкәт низами-гајдадан дүшүр...

Бунунла белә әлимизә дүшән пәришан намәләрдән истифадә едәрәк зејлдә адлары зикр олуна үләма вә әһли-гәләмләримизин тәрчүмеји-һалларына вә әсәрләринә даир мүхтәсәрән мә'лумат веририк:

1. Шејх Әбуабдуллаһ Әли ибн Мәһәммәд Бадкубеји бир чох мә'тәбәр мүвәррихләрин јаздыгларына көрә, дин вә дүнја елмләриндән бахәбәр бир вүчуд имиш. Чаван синниндән башлајыб әсринин мә'тәбәр үләмасындан елм тәһсил етмәји. Онун мүдәррисләри Шејх Абдуллаһ Хәфиф вә Шејх Әбүлгасым Кашифи²¹⁸ кими бөјүк алимләр олубдур. Мәшһур Шејх Әбусејид Әбүлхәјр²¹⁹ илә онун арасында бә'зи елми вә фәнни мүбаһисәләр вүгүа кәлибдир. Шејх Әбүлаббас илә мабејнләриндә үлфәт вә достлуг әлагә бағлајыбдыр. Мәзкур Әбүлаббас Шејх Әбүаб-

дуллаһ Әли Бадкубејинин алим вә фазил бир вүчуд олмагыны өз әсәрләриндә зикр вә тәсдиг едибдир. Шејх Әбуабдуллаһ өмрүнүн ахырларында дүнјадан вә халқдан гәт'и-әлагә едиб, Ширазын јахынлығында бир мағарада е'тикаф вә ибадәтә эјләшир. Бурада шејхи өз әсринин мәшһур үләма вә фүзәласы зијарәт едәрмиш. Вәфаты һичрәтин 442-чи тарихиндә ваге олубдур ки, миләдин 1051-чи илинә мүтабигдир. Асари-гәләмијјәси олубса да, бизә еришмәјибдир.

2. Мәһсәти Кәнчәви²²⁰ вәчиһә вә нәчибә бир гыз имиш. Султан Сәнчәр Сәлчугинин сарајында артыг шөһрәт кәсб етмишди. Фүнуни-ше'рдә ән зәрифә вә габилә бир вүчуд имиш, тәбиәти-ше'ријјәси вар имиш. Көзәл вә дилпәсәнд гәзәлләр иншад едәрмиш. Әш'арү асарындан бир чох нүмунәләр «Атәшкәдә»дә мәстурдур.

3. Фәләки Ширвани өз әсринин ән мә'луматлы вә хоштәб' шаирләриндән бириси һесаб олунур.²²¹ Онун әсл ады Мәһәммәддир вә нечә ки, јухарыда зикр олуңду, Хаганинин мүасири вә досту имиш. Рәвәјәт олунур ки, чаванлыг синниндә икән бир мүнәччимин оғлу илә достлашыб, онун атасындан мүнәччимлик елмини өјрәнмишди вә бу елмдә артыг мәһарәт вә габилијјәт бүруз етмишди. Фүнуни-ше'рдә дәхи устади-шүәра Әбүлүладан тә'лим алмышды вә мүнәччимлик елмини севдијиндән «Фәләки» тәхәллүсү көтүрмүшдү. Бир чох әш'ары «Тәзкирәтүш-шүәра»да²²² зикр олунубдур. Онлардан ән мәғбул вә сәлиси Ширван мәнүчәһрләринин шә'ниндә јаздыгы гәсидәләрдир.

4. Иззәддин Ширвани дәхи Хаганинин мүасири олуб, зијадә данишмәнд вә маарифпәрвәр бир вүчуд имиш. Дөвләтмәнд вә алитәб', бир шәхс олдуғу үчүн мүдам онун мәчлиси үрәфа, үләма вә шүәра илә зијәтләнәрмиш; шүәра синфинә чүмләдән зијадә риәјәт көстәрәрмиш вә бә'зи кәлами-бәлигиндән мүттәдир шаир олдуғу көрүнүр.

5. Мүчирәддин Бејләгани чаван икән Ширвана азим олуб, бурада һәким Хаганијә шакирд олур. Фүнуни-ше'рдә ондан тә'лим алыб, өзү дәхи ше'р јазмагда маһир олур. Хагани јаздыгы әш'арү кәламын үзүнү ағардармыш. Ширванда олан вахты Мүчирәддин Хаганинин әгрәбаларындан бирисинин гызына ашиг олуб, ону алмаг истәјир, вәли бичиз вә фәғир шаир мән' олунур вә өз мүәллиминдән көзләдији көмәји вә тәрәфдарлыгы көр-

мәҗиб, мә'јусанә Азәрбајчан дијарына азим олур²²³ вә бурада өз камал вә мә'рифәти сәјәсиндә Атабәјин ән мүгәррәб адамларындан бириси олур. Атабәјин васитәси илә Гызыл Арсланын вә фәрзәнди Султан Тоғрулун һузуруна мүшәррәф олур. һәр ики султанын шә'нләриндә көзәл гәсидәләр иншад гылмышды.

6. Һүсејн ибн Әли Сејид Зүлфүгар Ширвани өзүнүн елми вә тәбиәти-ше'ријјәси илә иштиһар булмушду. Ширван вүзәрасындан Сәдр Сәид онун јаздығы бир гәзәлә әвез олараг једди харвар* ипәк она бәхш етмишди. Ахыр вахтларда Сејид Зүлфүгар Хорасана әзимәт едиб, орада Султан Мәһәммәдин тәчүмеји-һалыны вә үмури-сәлтәнәтдә ичра етдији көзәл тәдбирләрини нәзм илә јазмышды. Сонра Һулаку ханын оғлу Әбакә ханын вәзири Атабәј Јусиф Сејид Зүлфүгары өмрүнүн ахырына кими өз тәһти-һимәјәсинә алыб, шаирин һаггында лүтфү еһсанатыны әсиркәмәзди. Сејид Зүлфүгар Әбакә ханын зәмани-сәлтәнәтиндә Тәбриздә вәфат едибдир вә «Мәгбәрәтүш-шүәра»да дәфн олунубдур.

7. Әбусәид Абдал Бадкубеји бәзл вә еһсаны илә вә меһманнәвазлыгы илә шәһрәт кәсб етмиш дәрвишсифәт бир зат имиш. Бақы шәһәринин јахынлығында сүкунәт едәрмиш. Чүз'и мәдахилинә гане олмагла белә фүгәраја көмәк вә евинә кәлән гонаға һөрмәт вә инајәт көстәрәрмиш. Падшаһлардан фәрман илә она верилмиш нефт гүјусундан вә Шибанидәки әкин јерләриндән јетишән мәһсулат, фәрманларын һөкмүнчә, онун вәфатындан сонра да фүгәра вә мәсакинә тәгсим олунармыш вә гәбринин үстүндә олан мүчавирләрә вәзифә вериләрмиш вә лакин мүрури-әјјам илә Ширван шаһлығында вүгуа кәлән ингилаб вә сијаси һадисәләр тә'сириндән Әбусәидин мәсчид вә һүчрәләри вә мүсафирханасы тәһриб вә гәбри сәдәмеји-рузкардан торпаг илә јексан олур.

Һичрәтин 1232-чи тарихиндә ки, миладын 1817-чи сәнәсинә мүтабигдир, һачы Гасым бәј вәләди-Мәнсур хан Бадкубеји Әбусәидин гәбрини ахтарыб тапыр вә мәсчидини һүчрәләри илә вә мүсафирханасы илә тәрмим гылдырыр. Мәсчидин вә мүсафирхананын вә нефт гүјусунун ачылмағындан јәгин олунур ки, бу һаман дәрвиш Әбусәидин биналарыдыр ки, онун вәсфи-шә'ниндә Мәһәммәд

* һәр харвар әлли батмандыр (1 батман сәккиз килограмдыр — ред).

ибн Маһмуд «Нәфәјисүл-фүнун» адлы китабында бу минвал јад етмишди ки, Һулаку ханын нәвәси Султан Мәһәммәд хан Худабәндә — ки, миладын 1314-чү тарихиндә тамами Ирана падшаһлыг едирмиш,²²⁴ Бадкубә шәһәринин чанибиндә бир дәрвишә раст кәлир ки, орада бир нефт гүјусу газдырыб, онун мәдахили илә һәм өзү мәаш едәрмиш вә һәм дә мүсафирләрә вә фүгәраја хәрч гылармыш. Дәрвиш мәзкур адәтинә көрә, падшаһа да зијәфәт тәртиб гылыр. Султан Мәһәммәд Худабәндә дәрвишин бу һиммәт вә алитәб'лијини көрдүкдә она пүргимәт төһфәләр бәхшиш еләјир, вәли Әбусәид гәбул етмәјиб дејир: «О гәдәр ки, мәнә лазымдыр, варымдыр. Даһа башга шејә еһтијачым јохдур!» Әбусәидин чавабы султана о гәдәр хош кәлир ки, онун әлини сыхыб, дост вә гардаш олмағына әндү пејман едир. Дәрвиш бә'зи вахты достуна чүз'и һәдијјәләр көндәрәрмиш вә султан о һәдијјәләри сатдырыб онлардан һасил олан мәбләгә өзү үчүн кәфәнағы алдырмағы вәсијјәт етмишди.

Әбусәидин асарн-гәләмијјәсиндән бизә бир шеј васил олмајыбдыр.

8. Сејид Јәһја Бадкубеји һичрәтин сәккизинчи әсриндә бу вилајәтдә бөјүк алим вә мүдәррисләрдән һесаб олунурмуш. Гафгазын һәр тәрәфиндән тәләбә вә суфтәләр онун башына чәм олуб, елм мә'рифәт кәсб едәрләрмиш. Үлүми-динијјәә даир бир чох мө'тәбәр әсәрләри вардыр. Сејид Јәһјанын ады бә'зи шәр'и китабларда кәмали-еһтирам илә зикр олунубдур. Онун ибадәт етдији һүчрә вә мәдрәсәси Аббасгулу аға Гүдсинин әсриндә мөвчуд имиш. Мәсчид мәрһумун ады илә тәсмијә олунуб — «Сејид Јәһја мәсчиди» адланармыш.

9. Шејх Молла Јусиф Мүскүри әслән әрәб имиш. Абавү әчдады һичрәтин једдинчи әсриндә Мәдинәдән Гафгаза һичрәт едибләр вә ибтидада Гарабағ маһалында сакин оларлармыш. Бә'дә Гарабағдан Губа маһалына көчүбләр вә бурада «Мүскүр» адлы мәһәлдә Шејх Молла Јусиф төвәллүд едибдир. Шејхи-мәзкур ибтидан тә'лимдән сонра Сејид Јәһја Бадкубејинин һузуруна кедиб, ондан үлүми-илаһијјәни вә еһками-шәр'ијјәни төһсил етмәјә башлајыр. Сејид Јәһјанын тәһти-тәрбијәсиндә шејх хејли мүддәт кәсби-кәмал едиб өз зейн вә исте'дады учундан бир чох елмләрә дара олур вә устади-мөһтәрәми онун мүдәррислијинә хејир-дуа едиб јола салыр. Шејх Молла Јусиф өз вәтәнинә мүрачигәт едиб мүдәррислијә

гуршаныр вэ бир чох мөһтәрәм шөхсләр онун тәдрис вэ тәлими бәрәкәтиндән ад вэ шөһрәт газанырлар, хүсусән, онун истәкли шакирди губалы Шејх Мәһәммәд өз әсринин фәриди олур. Шејх Молла Јусифин нәсли чамаат ичиндә вэ ел арасында һәмишә әзиз вэ мөһтәрәм сајылыблар. О гәрјәдә ки, шејх дәфи олубдур вэ онун өвлады сакиндириләр, шејхин ады илә мәзкур гәрјә тәсмијә олунубдур — «Шејхулла» кәнди адланур. Шејх Молла Јусифин әсәрләриндән бизә јетишән онун әрәб дилиндә «Бәјәнүл-әсрар» адлы јаздығы китабыдыр. Бу китаб бир мүгәддимәдән вэ ијирми дөрд бабдан ибарәтдир ки, мәалы инсанын әһвалы-руһијјәсинә вэ әхлагү әтварына шамилдир. Шејх вәфат едибдир һичрәтин сәккизинчи әсринин ахырларында.

10. Бәдр Ширвани өз әсриндә ән зәриф шаирләрдән бириси һесаб олунурмуш. Ше'ршүнаслыгда вэ елми-тәнгиддә артыг дәрәчәдә мөһәрәти вар имиш. Хејли заман Ширванда назу не'мәт ичрә мөһтәрәм јашајыб. Әсәрләриндән бир нечәси бизә јетишибдир. Иранын мәшһур шаирләриндән Катиби Турмизи* Бәдр Ширванинин зијәрәтинә Ширвана кәлиб, хејли вахт араларында фүнуни-ше'р вэ әдәбијјат бабында мүбаһисәләр олубдур. Дөвләтшаһын дилиндән рәвајәт олунур ки, Ширван валиси Әмир Ибраһим Катибинин бир ше'ринә бәдәл олараг она он мин динар гызыл бағышлајыр. Бу мәбләғи Катиби бир ајын мүддәтиндә Ширван карвансарасында сәрф еләјир: о, пулун бир һиссәсини фәғир шаирләрә вэ бир һиссәсини дә фүгәраја верир, бир һиссәсини дә оғурлајырлар. Белә ки, ај тамам олмамыш Катибинин јемәјә бир батман уну да галмыр. Бу һалда Әмир Ибраһимә ашағыдакы мәзмунда бир ше'р јазыб кәндәјир: «Дүнән ашпазыма әмр етдим ки, мәним вэ гонағымын ачлығыны рәф' етмәк үчүн бағри** биширсин. Ашпаз мәнә чаваб верди ки, евимиздә бир аз әт вә јағ олур ки, тапылсын, амма уну ким верәчәкдир, о мәлум дејил. Мән она дедим ки, көјүн дәјирманыны ишләдән кәс бизә ун верәр».

11. Әбдүррәшиди-сани Бадкубеји тәвәллүд едибдир

* «Турмизи» ләфзинин дүрүст олмасыны тәсдиг едә билмирик. Әзбәс ки, ону русчадан тәрчүмә етмишик, русча белә јазылмышдыр. Кятиби Турмизи.²²⁵

** Бағри — бишмиш адыдыр, кушбәрә вэ Шәки маһалында кирс адланыр.

һичрәтин 805-чи илиндә ки, миладын 1403-чү тарихинә мүтабигдир. Әсәрләриндән галаны әрәб дилиндә јаздығы чоғрафија китабыдыр²²⁶ ки, онда русларын, славјанларын, варјакларын, печенегләрин һағгында мүфәссәл мәлумат верибдир. Авропа үләмасындан мәшһур академик Френ²²⁷ «Ибн Фәдлан» нам адлы тәб' олунмуш әсриндә Әбдүррәшид Бадкубеји јаздығы чоғрафијадан бир чох мә'лумат әхз етмишдир.

12. Кәмаләддин Мәс'уд Ширвани чох бөјүк үләмәдан бириси һесаб олунур. Узун мүддәт Һератда Сутан Һүсејн Бајгарынын зәмани-сәлтәнәтиндә мүдәррис олубдур. 905-чи²²⁸ тарихи-һичријјәдә Һератда вәфат едибдир. Хорасан үләма вә һүкәма фиргәси Кәмаләддин Ширванинин елм вә фәзлини кәмали-еһтирам илә өз әсәрләриндә зикр едибдир.

13. Мүсаһиб Кәнчәви — ки, Кәрбәлајы Әлихан Зијадәғлу исмилә мәшһурдур, — Кәнчә вә Гарабағ бәјләр-бәјиси олубдур. Зијадә хирәдмәнд, бахәбәр вэ хошсөһбәт бир вүчуд имиш. Шаһ Аббас Сәфәвинин лүтф вә инәјәтинә наил олдуғу үчүн «Мүсаһиб» ләғәби алмышды. Умури-мәмләкәтдә зијадә маһир вә дурбин олдуғундан маәда ше'ршүнаслыгда јәди-бейзасы вар имиш. Өзү дәхи ше'р дејәрмиш вэ бир чох ше'р вэ гәзәлләри галыбдыр.

14. Молла Мирзә Ширвани зијадә алим вә фазил бир зат имиш ки, һәр нөв елмдән бахәбәр вэ өз әсринин философу сајылырмыш. Үләма фиргәсилә мүтгәсил музакирә вэ мүбаһисәдә олуб, һәр кәсә ариз олан елми мүшкилат вэ шүбһәләри кәшфү бәјән едәрмиш. Аббасғулу аға Гүдсинин заманында да Молла Мирзә Ширванинин ады Иранзәминдә тәһсин илә јад олунармыш. Өмрүнүн ахыр вахтларыны Исфәһанда вә Кәрбәлаји-мүәллада үләма вә мүчтәһидләр зүмрәсиндә кечирибдир. Вәфаты да орада олубдур, Шаһ Султан Һүсејн Сәфәвинин зәмани-сәлтәнәтиндә.

15. Молла Мәһәммәд ибн Молла Нәчәфәли Бадкубеји өз әсринин алим вә фазил бир шөхси имиш ки, һәр нөв елм вә фәнләрә дара имиш. Зијадә хошхүлг, пактинәт бир вүчуд олдуғу үчүн чүмләнин һөрмәт вә рәғбәтини кәсб етмишди. Мирзә Мәһәммәд хани-дөввүмүн²²⁹ мүәллими вэ мүрәббиси олубдур. Бир нечә мө'тәбәр әсәрләри галыбдыр ки, онларын чүмләсиндән Шејх Бәһәддин²³⁰ «Кәшкүл» нам әрәб лисанында јаздығы китабын шәрһи илә фарсчаја тәрчүмәсидир. Бу тәрчүмәни Молла

Мөһөммөд Фөтөли ханын²³¹ фәрмажиши илө еләжибдир. Сөһиһ рөвәјәтә көрө, Молла Мөһөммөд илө Мөһөммөд Чөлөби Әличәли* сүннү вә шиә мөзһөб арасында олан нифаг вә әдәвәти көтүрүб, сүлһ вә сәзиш етмәк үчүн хөјли мүддәт мүзакирә вә мүшавирә едибләр вә бу хүсусда Мөһөммөд Чөлөби әрәб дилиндә мө'тәбәр бир китаб јазыбдыр. Наман китабы әрәбдән фарс дилинә мәрһум Аббасгулу аға Гүдси пәдәри Мөһөммөд хани-санинин бујурмағы илө тәрчүмә еләжибдир.

16. Начы Мөһөммөд Чөлөби Әличәли Гүббә һаһијјәсиндә өз әсринин биликли вә көзүачыг алимләриндән сајылырмыш. Начы Мөһөммөд Чөлөбинин һәр елмдән хәбәрдарлығы вар имиш. Хүсәсән, үлуми-еһками-шәр'ијјәдә әмсалы јох имиш. Мәрһум Чөлөбинин бир нечә мө'тәбәр әсәрләри галыбдыр ки, үләма индиндә мөгбул вә бә'зиләри дәстүрүләмәл һөкмүндәдирләр. Начы Мөһөммөд Чөлөби једди дөфә һәчч зијарәтинә кедибдир, вә фаты һичрәтин 1223-чү илиндә ваге олубдур ки, миладын 1808-чи²³² салына мутабиғдир. Зәмани ки, Мустафа хан рус гошунунун ичиндә Губа һөвалисиндә Шыхәли хан илө мүһарибә едирләрмиш Начы Мөһөммөд Чөлөбинин чәсәдини дөфи етмәк үчүн шөһәр гәбристанлығына көртирләр. Бу әснада алимин чәсәдинә еһтирам көстөрибән һәр ики тәрәф јараг вә әсләһәләрини јерә гојуб, мүвәггәти сүлһ едирләр.

17. Мөстәли Ширвани — ки, әсл ады Начы Зејналабдин ибн Ахунд Искәндәрдир. — тәвәллүд едиб шөһри-Шамаһыда һичрәтин 1194-чү илиндә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1779-чу салына мутабиғдир. Алты ај онун тәвәллүдүндән сонра атасы Ахунд Искәндәр әһлү әјалыны көтүрүб кедиб Кәрбәләји-мүәллаја. Мөстәли Ширвани он једди јашына кими бә'зи елмләри өз атасындан вә саир мөшһүр алимләрдән тәһсил едибдир вә чаван икән дәрвишләр силкинә дахил олуб, дәрвиш Мә'сумәли шаһ** һиндистанинин тә'лим вә сөһбәтиндән истифадә едир. Бундан сонра Бағдада көчүб, орада елм вә билијини камала јетирмәк үчүн Нурәли шаһ Исфәһанидән башлајыр дәрәс алмаға. Елмини тамам едәндән сонра Ирағи-

* Русча Мөһөммөд Чөлөби Әличәли Магомет Челаби Алиджинский јазылыбдыр.

** Бурада «шаһ» дөфи дәрвишләрә мәнсуб бир дөгәбдир. Мәмләкәт вә сөлтәнәт саһибләринә верилән «падшаһ» вә «шаһ» кәлмәләри илө буну гарышдырмамағ.

әчмәмә, Килана, Ширвана вә Азәрбајчана сәфәр едиб, һәр мөкану мөһәлдә бир нечә вахт игәмәт едиб, тәчрүбә вә билијини даһа да артырыр. Мөстәли Ширвани Азәрбајчандан азим олуб Тәбәристана, орадан Хорасана, Күрдүстана, Забилистана вә Кабула әзимәт едир. һәр јерин үләма вә һүкәмасы илө ашина олуб, мәчлисләринә дахил олуб. Хөјли мүддәт һәсәнәли шаһын хидмәтиндә галыб, һүсни-тәвәччөһләринә мүвәффәг олуб вә онун вә фатындан сонра — ки, ваге олубдур һиндистанда Пишавәрдә 1216-чы (1802) тарихиндә, — Мөстәли Ширвани Пәнчаб сәмтинә вә орадан Деһлијә, Аллаһабада, Бенгалја, Дөкәнә вә һиндистанын саир јерләринә сәфәр едиб. Бә'д һиндистан вә Хита чәзирәләрини кедиб көзир.

Бундан сонра Мөстәли Мултандан кечиб Кәшмирә, Мүзәффәрабада вә орадан кечиб Кабула, Тәбәристана, Бәдәхшана, Хорасана, Ираға вә Ирағдан Фарса. Бу узун вә пүрзәһмәт сәјаһәтдән сонра Мөстәли бир нечә мүддәт јорғунлуғун алмаға мәчбур олуб. Бир аз раһат оландан сонра Мөстәли јенә сәјаһәт гәсдилә Әрәбистанын чох јерләрини вә гәрби-чәнубунда олан шөһәр вә гәсәбәләри кәштү күзар едиб, орадан һәбәшә кечибдир вә бир аз вахт орада игәмәт едәндән сонра Мәккәјә гајыдыбдыр. Мәккәдән Мәдинәјә вә Мәдинәдән Әлғаһирәјә, орадан Гүдси-Хәлилә вә Гүдсдән Арчыблағ²³³ чәзирәләринин бә'зини сејр едиб Истамбул тәрәфинә азим олубдур вә Истамбулда бир мүддәт игәмәт етдикдән сонра Румели шәргинә вә Болгарыстана кедиб, о јерләрин әһалиси вә өззасы илө филчүмлә таныш олуб вә бә'д јенә Истамбула гајыдыб вә орадан Анадолуја, Дијарбәкр вилајәтинә вә Дијарбәкрдән Ермәнистана вә бурадан Азәрбајчан сәмтинә азим олуб. Азәрбајчанын бир чох јерләрини көздикдән сонра Теһрана сәфәр едир.

Мөстәли Ширвани һәр ики сәјаһәтиндә дунјанын јагысыны кәштү күзар едиб, алтмышдан зијадә мүхтәлиф ајин вә адәт үзрә јашајан вә јек-дикәринә зиддү мүғајири-динү мөзһөб, еһкам вә үсулуну ичра едән миләл вә әгвам илө таныш олубдур вә «Ријаз» адлы китабында јухарыда зикр олунан динләр вә мөзһөбләр бабында вә һәр бир јерин тарих вә чоғрафијасына вә әһалисинин мәшһәтинә даир әтрафлы мә'лумат верибдир. Мөстәли Ширвани бир нечә вахт дәрвиш-мәчзуб Әли шаһ һәмәданинин јанында галыб, Не'мәтуллаһ мөзһәбиләрин шејхи вә мүәллими олмаға хөјир-дуа илө ичазә алыбдыр.

Амма дунјакир вә нәфспәрәст үләмадан бә'зи онун зиддинә кедиб, әдавәт башлајыблар вә ону дини-ислама мұғажир башга бир әгидәдә олмагла Фәтәли шаһын нәзәриндә мүттәһим вә мүгәссир едибләр.

Мәзкур шаһын гәзәбиндән еһтијат едиб, Мәстәли Ширвани әввәлчә Шираза вә орадан Кирмана азим олур. Кирман һакими Ибраһим хандан чох иза вә чәфалар чәкиб ахырда өз вәтәни Ширвана мұрачиәт еләјир вә бурада һичрәтин 1236-чы²³⁴ тарихиндә — ки, миладын 1821-чи салына мұтабигдир, — евләнир. Амма вәтәниндә чох вахт сакин олмаг она нәсиб олмур. Тәәһһүлүндән бир ил сонра вәба нахошлуғу дүшүр вә чох адамлар тәләф олур. Мәстәли әжалыны көтүрүб Ирана кедир. Бир аз Исфәһанда вә бә'д Гум шәһәриндә сакин олур вә бурада өз «Сәјәһәтнамә»сини јазыр.»²³⁵

Аббасгулу аға Гүдсинин заманында Мәстәли Ширвани Ширазда олурмуш вә өзү дә һәм әркани-дәвләт индиндә вә һәм чамаат нәзәриндә мөһтәрәм вә мүәззәз бир алим сәјылырмыш.²³⁶

Бурада адлары зикр олунан мәшһур гәләм әһлләриндән вә үләмадан башга Гафгазијада һәр бир әср вә заманда саир мөһтәрәм вә данишмәнд шәхсләр дәхи вүчүдә кәлибдир ки, өзләриндән сонра әсәрләри галыбдыр вә о әсәрләр чүмлә үрәфа вә әрбаби-кәмал индиндә мәғбулду. Мәрһум Аббасгулу аға онларын тәрчүмеји-һалларына даир мә'лумат вермәјибдир; анчаг исми-шәрифләрини зикр етмәклә иктифа едибдир. Шәјхләрдән мәшһуру бунлар олуб: «Сәлјанда Әбуәли Рудбари Сәлјани, Шабранда Шәјх Јағуб Чәрхи, Губада Шәјх Әбдүлкәрим вә Ширванда Баба Рүкнәддин Ширвани. Үләмадан: Сидгуллаһ Бәрдәви, һәнәфи Гарабағи, Ибраһим Әрши, Ағдаши Бүрһанәддин Ағдаши, Шәкидә Әбдүррәһим әфәнди Шәкуи, Мәһәммәдәмин әфәнди, Әјјуб әфәнди, Баба әфәнди, Ширванда Ахунд Шәриф Ширвани, Бақыда Ахунд Нәчәфәли Бадкубеји вә Дәрбәнддә Моллааға Дәрбәнди.

Шүәрадан: Нишат, Ағамәсир Ширвани, Мирзә Әскәр, Зүлүла Ширвани Јусиф Коса, Асәф, Молла Пәнаһ Вагиф, Молла Вәли Видади, Мирзә Мәһәррәм Мәриз Гарабағи вә Фәтәли бәј һали Зијадоғлу Кәнчәви.²³⁷

Дағыстанда мәшһур үләмадан бунларын адлары зикр олунур: Мәһәммәд Гәдәги, Ибраһим Үрәви, Фазил Има-

ги, Јусиф Зәриф Гумуги, Давуд Үсули, Сејид Шүнаси.*²³⁸

Лухарыда исимләри зикр олунан шүәрадан — ки, чүмләси хан әсрләринә мәнсубдулар, — ән мәшһуру Молла Пәнаһ Вагифдир ки, өз әсринин вә ондан сонра вүчүдә кәлән бир чох шүәраһын устады вә пишрәви олубду. Садә ана дилимизин шивәсиндә әввәлчә шә'р јазан Молла Пәнаһ Вагиф олубду.

Китабымызын әввәлинчи чилдиндән Молла Пәнаһ дәврү башланыр. Чүн Молла Пәнаһ чаванлыг синниндән әсл вәтәни олан Газах маһалыны тәрк едиб, Гарабағ ханлығына һичрәт еләјибдир вә орада Ибраһим ханһын ән мүгәррәб адамларындан бириси олуб вә өмрүнүн ахырына кими Гарабағда галыб намү шәһрәт газаныбдыр, она бинаән онун тәрчүмеји-һалына рүчү етмәкдән мүгәддәм лазым билдик ки, јени бина тутмуш Гарабағ ханлығынын өзавү әһвалындан шәммә'и мә'лумат веррәк; бир һалда ки, шаирин сәркүзәштини Гарабағ ханлығынын тарих вә кејфијјәтиндән ајырмаг олмаз вә бундан маәда Шуша шәһәри мәнбеји-фәзлү камалат олуб, бир чох маһир едибләр вә рәвантәб' шаирләр әрсәји-вүчүдә кәтирибдир.

* Русча «Шүнаси» — «Шинази» јазылыбдыр.

Сабыгдә Шуша шәһәри Гарабағ ханларынын пајтахт шәһәри һесап олуурмуш. Бу шәһәрин баниси Пәнаһәли хан²³⁹ олубдур. Шәһәрин тәмир вә бинасы ваге олубдур 1170-чи сәнәдә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1757-чи илинә мұтабигдир.²⁴⁰ Бу шәһәр әввәлчә өз банисинин ады илә адланырмыш. Пәнаһабад. Сонрадан шәһәрин үч-дөрд верстлијиндә олан ермәни Шуша кәндинин ады илә тәсмијә олунду. Пәнаһ хан мәрһум Шуша шәһәрини тәмир вә тәһсис едиб, әтрафына мөһкәм һасар чәкдирди вә сонра һамы халга мүјјән јурд вә мөкан көстәриб, фәрагәт доланмағларына лазым бинакүзарлыг едибдир вә јени бина етдирдији шәһәрин ады илә күмүш пул зәрб етдирди — «Пәнаһабад» ки, русларын индики күмүш үчшаһылығы вәзиндә имиш.

Мә'лум ола ки, Пәнаһәли ханын әсли гарабағлыдыр вә Сарычалы гәрјәсиндәндир вә Сарычалы онун бабаларындан бирисинин ады илә — ки, Сарычалы имиш, — тәсмијә олунубдур.

Мәрһум Мирзә Чәмал²⁴¹ өз тарихиндә Пәнаһәли ханын абаву әчдады шәһиндә белә јазыр: Пәнаһ ханын ата-бабалары һәмишә Чаваншир елинин ичиндә мәшһурү мәрүф вә саһиби-исмү рәсмү нан вә саһиби-һөрмәтү дәвләтү еһсан олублар. Атасына Ибраһимхәлил аға дәрјәләрмиш. Чох гөвмү гәбилә вә әгрәбаву архасы чох олан шәхс²⁴² имиш ки, дәвләт вә не'мәти бипајан вә авазәси вә шөһрәти мәзкурул-лисан олмуш, нечә ки, Ағдамда Тағбәнд дамы вә дивары вә Арасбарда чарпасынын мәрәтәји вә асары вә јәјлагда дәхи Ибраһимхәлил аға галагы (галасы), мәшһур олан имарәти вә нишанәси вардыр. Бунларын һамысы онун саһиби-дәвләт вә һишмәт олмағына дәлил вә шаһиди-биәдилдир.

Зәмани ки, Надир шаһ Әфшар индики Загафгазија вилајәтләрини — ки, ибарәт ола Кәнчә, Тифлис, Гарабағ, Ширванат вә саир јерләрдән, — өз тәсәллүтүнә көтүрдү, өз адәт вә гајдасына көрә һәр бир ел вә ојмағын ичиндә бир рәшид, гочаг вә кардан адам олса иди, ону кәтирдиб өз һүзурунда хидмәткар едәрди вә ләјагәтинә көрә она мәнсәб вә мөваһиб верәрди, о чүмләдән Чаван-

шир елиндән дәхи Ибраһимхәлил ағанын габағынча бөјүк оғлу Фәзләли бәји вә онун вәфатындан сонра Пәнаһәли бәји кәтирдиб һүзурунда хидмәткар еләди. Тезликлә онун зијадә фәрасәтли вә рәшид олмағыны көрүб, һүсни-хидмәти вә сәдагәти әвәзиндә мөваһиб вә рүтбәсини артырды вә ол вахтларда Рум гошуну илә — ки, Абдулла паша Көпрүлуоғлунун сәркәдәлијиндә иди, — Надир шаһын нечә јерләрдә бөјүк давалары вүгуа кәлибдир вә бу даваларда Пәнаһ ханын артыг рәшадәт вә һүнәрләри Надир шаһын даһа да зијадә илтифат вә шөфәгәтини чөлб еләјир вә лакин бир нечә пахыл вә шәрир кәсләр Пәнаһ ханын бу минвал тәрәгги тапмағына һәсәд апарыб, ондан бәдкулуг етмәк бинасыны гојурлар вә Надир шаһын һүзурунда ону мүгәссир едиб, гәтлинә фитва верирләр. Пәнаһ хан әһвалы бу нөв илә көрүб, чанынын горхусундан фүрсәт тапыб, Надир шаһ Хорасанда олан вахты бир нечә нәфәр әғвами-мүхлисәләрдән өзү илә мүттәфиг көрүб, Гарабағ вилајәтинә гачыр. Надир шаһ Пәнаһ ханын гачмағындан чох гәзәбнак олуб, далынча чапарлар көндәрир ки, ону јолдан тутуб кәтирсинләр. Амма мүјәссәр олмајыб вә Гарабагда дәхи онун тутулмағына чох сәј вә тәлаш едирләрсә дә, бир шеј бачармырлар. Анчаг онун елиндән гөвмү әгрәбасыны вә әһлү әјалыны Надин һөкмү илә Хорасан мәмләкәтиндә Сәрәхс торпағына сүрүрләр. Сонралардан 1160-чы²⁴³ тарихиндә Надир шаһ Хорасанда гәтлә јетәндән сонра Пәнаһ хан горхудан чыхыб, Гарабағын ичиндә өзүнү заһир едибдир. Бу вахта кими Пәнаһ хан каһ Гарабағын дағларында вә мешәләриндә өз хәвәсләры илә вә бир пара әгрәбалары илә гулдурманәнд доланармыш вә каһ Шәки вилајәтиндә вә Гәбәлә маһалында өвгәт кечирәрмиш. Надир шаһын гәтлиндән сонра онун һөкмү илә Хорасана сүркүн олан Гарабағ елаты эзанчүмлә Пәнаһ ханын әһлү әјалы бөјүк оғлу Ибраһим хан илә бир јердә худсәр көчүб өз әсли вәтәнләринә гајыдырлар.

Мәрһум Пәнаһ хан чох тәдбирли, агибәтәндиш вә каркөн бир адам имиш. Өзүнүн һөкүмәт вә истиглаллијәтини мөһкәмләндирмәк үчүн Гарабағын гочаг вә рәшид чаванларындан өзүнә бир дәрәстә мүкәммәл атлы саз еләмишди. Чүн әтрафдакы вилајәтләр — Шәки, Ширван, Кәнчә, Иран, Гарабағ ханлары онунла дүшмән иди-ләр, өзүнү бунларын һүчүмундан ејмән вә саламәт сахламағ үчүн әввәлчә 1161-чи²⁴⁴ илдә индики Кәбирли

маһалында Бајат²⁴⁵ галасынын бинасыны гојду. Үч-дөрд ил бу галада сакин олуб, сонра көрүр ки, бу јер мұнасиб дејил, өзү дә аранзәминдир вә әһали истидән зәһмәт чәкир, онда Тәрнакут јахуд Тәрнаут галасыны бина етдирир ки, «Шәһбулағы» ады илә мәшһурдур. Бу галанын бинасы 1165-чи сәнәдә — ки, тарихи-мәсиһијјәниң 1752-чи сәнәсинә мұтабигдир, — ваге олубдур. Беш сәнә дә бу Тәрнакут галасында галыб, сонрадан индики Шуша галасы олан мәнәлә һичрәт едир. Чүнки ол вахты Азәрбајчан һакими Мәһәммәд Мөһсүн хандан чох еһтијат олунурду ки, Иран гошунуну Гарабаға чәкиб, онун әмвал вә еһшамы пәјимал олунсун. Шуша галасынын јери чох мөһкәм вә әтрафы сылдырым гајалар вә дәрин дәрәләр олмага көрә, ону тәсхир еләмәк һәр һалда мүмкүн дејилди. Одур ки, нечә дәфә Гызылбаш гошуну онун үстә кәлиб, ону мұнасирә едибләрсә дә, фәтһиндә ачиз галыб, мәјус вә пәришанһал керн гајытмага мәчбур олублар.

Гарабағ вилајәтинин Русијаја мүһнәг олмасы Пәнаһ ханын оғлу Ибраһим ханын вахтында, 1804-чү сәнәдә ваге олубдур. Һаман сәнәдә гыш фәслиндә Ибраһим хан мәрһум вә оғланлары Мәһәммәд Һәсән аға вә Мейдигулу аға илә вә Гарабағын бир нечә мütәшәххис бәјләри вә әјанлары илә шәкили Сәлим хан илә — ки, онун дамады иди, — Күрәк чајында кнјаз Сисианов илә көрүшүрдү вә бурада чәшнү зијәфәтләрдән сонра мијанларында мұһавират вә мұаһидат ваге олуб, һәр ики чанибдән би-наји-әһдү пәјман гојулду вә шүрутнамә јазылды. Мәрһум Ибраһим хан вә сәрдар Сисианов өз мөһүрләри вә дәстхәтләри илә һаман шүрутнамәни имза гылдылар.²⁴⁶ ✓
Бу әһднамәнин һөкмүнчә Ибраһим хан дөвләти-Русијјә итаәт етмәји гәбул етдисә дә, амма һәм өзү вә ондан сонра нә гәдәр вариси вардыр нәслән бәди-нәсл императури-ә'зәм тәрәфиндән Гарабағ вилајәтиндә билистиг-дал һаким олмағлары тәсдиг олунур вә бу мәчлисдә Ибраһим хана кенерал-лейтенантлыг вә Сәлим хана кенерал-мајорлуғ, Мәһәммәд Һәсән ағаја вә Мейдигулу ағаја полковниклик чини верилмәк үчүн сәрдар Сисианов тәрәфиндән вәсәтәт олунду вә лакин Сисианов Бақыда мәгтул оландан²⁴⁷ сонра Ибраһим ханын мејли бир нөв Иран дөвләтинин тәрәфинә дөнүр. Шуша галасында дуран бир фөвч баталјон рус гошунундан бөјүк мајор Лисаневич бир пара шәрир вә әһли-гәрәз адамларын тәһ-

рик вә иғвасы илә кечә вахты и́ки јүз солдат көтүрүб, шәһәрин ики верстлијиндә Ибраһим ханын олдугу сәнкәри әһатә едир вә тамамыны бөјүк зүлм вә әдаләтсизлик-лә гәтлә јетирир.

Ибраһим хандан сонра онун јериндә оғлу Мейдигулу хан чанишин олур ки, онун гызы шаирә Хуршидбану «Натәван»²⁴⁸ тәхәллүс Шуша шәһәриндә 1315-чи²⁴⁹ сәнәдә вә Хуршидбанунун оғлу Мейдигулу хан «Вәфа» тәхәллүс 1318-чи²⁵⁰ сәнәдә Тифлис шәһәриндә вәфат едиб-ләр.

Шуша галасы Загафгазијанын көзәл вә басәфа шәһәрләриндән бириси һесаб олунурду вә ахыр вахтларда артыг сүр'әт илә абад олмага үз гојмушду. Ичиндә чох көзәл имарәтләр јапылмышды. Јај фәслиндә алтмыш-јетмиш минә гәдәр нүфус бу шәһәрә чәм олурду, чүнки Шушанын абү һавасы хејли саф вә саламат олмага көрә, јајлағ мәнзәләсиндәдир. Гарабағын тарихинә вә саир өззәвә әһвалына даир бир пара мә'лумат Молла Пәнаһ Вагифин тәрчүмеји-һалы нәгл олундугда сөјләнә-чәкдир.

Шуша шәһәринин аб-һавасынын тә'сириндән вә торпағынын бәрәкәтиндән бурада чох зүрәфа, үдәба вә шүәра вүчүда кәлибдир. Белә ки, Шуша галасы Загафгазијанын Ширазы мәнзәләсиндә олуб, әрбаби-зөвгү сәфа ојмағы вә әһли-һал вә саһиби-дил јатағы һесаб олунур. Шуша әһли — хаһ ермәниси вә хаһ мүсәлманы — һәмишә ејшү ишрәтдә олуб, күнләрини кәзмәкдә, сәјрү сәјаһәтдә кечирирдиләр вә буранын сәзәндә вә ханәндәләри инди дә мәшһури-чаһандыр.

Һејфа ки, 1905-чи илдә ермәни вә мүсәлман дава-сында бу шәһәрин Ермәнистан тәрәфи вә 1906-чы илдә мүсәлманистанын бә'зи һиссәләри өз әһалисинин чаһиланә рәфтары вә вәһшијанә кирдары учундан јаныб зир-зәбәр олду. Јүз илдән бәри балалары әнваји-зәһмәт вә мәшәгтәт чәкиб, күлли мәхарич вә мәсарифләр төкүб абад еләдији вәтәни бу күн онун чүнунлуғ мәрәзинә мүбтәлә олмуш өвлады белә рәһмсиз вә ағылсыз виран олмағына чанларыны нисар еләдиләр. Јүз илдән бәри ики мейрибан гоншу кәмали-сәдагәт вә мавәддәтлә бир јердә доланыб, бир һава илә нәфәс алыб, асудә вә мүрәффәүл-һал зиндәканлыг етмәкләриндән куја дилтәнк вә наразы олуб, бир-бирләринин чанына вә малына јағы олмағлары гәрибә бир һал вә һејрәтәнкиз бир сиррдир.

Бу халда Шуша шәһәри эһалидән, демәк олур ки, бош галыбдыр. Аз-чоһ вары вә таванасы оланлар гејри биләд вә өлкәләрә һичрәт едиб, һәр бириси бир нөв күзәран етмәкдәдирләр. Шәһәрдә галанлар анчаг элсиз-ајагсыз, эһли-кәсбү сәнәтдир ки, онларын дә мәшһәти тәрәддүд вә алыш-вериш олмадығына көрә, артыг дәрәчәдә чәтинлик илә кечир.

Азәрбајчан түркләринин мәшһур вә мүгтәдир шаири Молла Пәнаһ һесаб олунур ки, бизим әдәбијјатымызын баниси вә мүәссиси адланмаға онун һаггы вардыр. Молла Пәнаһ өз заманында бир чоһ үлүм вә фүуна вагиф олдуғу үчүн өзүнә «Вагиф» тәхәллүс иттихаз етмишдир.

Мүасирләри онун дәрин елмини вә моллалығыны мүшаһидә едиб һаггында демишдир: «Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз!» вә бу истилаһ инди дә Загафгаз түркләри арасында бир мәсәли-мәшһурдур. Милли шаирләримиздән онун кими садә вә ачыг лисанда вә ана дилимин шивәсиндә ше'р вә гәзәл јазан аз олубдур. Мүасирләри она нәзирә јазмаға сә'ј вә тәлаш едибләрсә дә, онун кими мүһәссәнәтлы, көзәл вә ачыг кәлам сөјләмәкдә ачиз галыблар.

Вагиф зијадә зөвгү сәфа эһли олдуғу үчүн көзәл мәдһиндә хејли мәрғуб вә назик ше'рләр јазмышдыр ки, онларын чүмләси гәлбдән нәш'әт едән һиссијатдыр ки, охујанлара дәхи сирајәт едиб, онлары шөвгү һәвәсә кәтирир. Молла Пәнаһ артыг фәсиһ вә ширинзәбан вә һазырчаваб бир вүчүд имиш ки, һәр гисим мәтләби өз мәгамында, мүнасиби-һал сөјләр имиш. Онун һәмәсри ашыг Әли Гарачадағи Кәлибәри²⁵¹ Молла Пәнаһы бу күнә тә'риф едибдир:

Бу көвһәр сөзләрин, еј аличәнаб,
Тамам ашигләрин сәм'инә кәлмиш.
Фәсаһәтдә, бәлағәтдә сәнин тәх
Инанма ки, руји-зәминә кәлмиш.

Бу әсрдә шаирләрин ханисән,
Мүдәррисә бәрәбәрсән јә'ни сән,
Елмин мә'дәнисән, көвһәр канисән,
Ешидәнләр сөзүн дәмнинә кәлмиш.

Ашиг олдум бир гамәти-рә'најә,
Ону севдим, чаным дүшдү бәлајә,
Валлаһ, биллаһ, сән дүшдүјүн сөвдәјә,²⁵²
Артыг мән фәгириш сәринә кәлмиш.

Әли чәкәр кечә-күндүз аһу зар,
Кәснәлди мүдара, кетди ихтијар,

Вагиф олсун бу мө'надэн хэбәрдар,
Мәдинә куйнә Сәкинә* кәлмиш.²⁵³

Молла Пәнаһын эсли Газах маһалындан, бир рәва-
јәтә көрә гәсәнсу кәндиндән вә гејри бир рәвајәтә көрә
Салаһлы гәрјәсиндәндир²⁵⁴. Ахырынчы рәвајәтин доғру
олмағына бир пара дәлилләр мөвчуддур. Белә ки, Мол-
ла Пәнаһын нәслиндән инди дә Сләһлы гәрјәсиндә вар-
дыр ки, «Мейдиоглу» ләгәби илә мәшһурдурлар. Чүнки
Молла Пәнаһын бабасы Мейдиоглу адланырды вә он-
лар Сарыгамыш адланан јердә олурдулар. Сарыгамыш
кечмишдә Салаһлы гәрјәсинин сәфалы бир һиссәси иди.
Мә'лум ола ки, Салаһлы гәрјәси Молла Пәнаһын әсрин-
дә өзкә бир мөкәнда иди. Онун мөвгеји Күр чајынын
сағ тәрәфи иди вә өзү дә чаја чох јавуг иди. Мүрури-әјјам
илә јаз фәслиндә мәзкур чај дашдыгча Салаһлы кәнди-
ни басыб вә гумсал јерләри јујуб вә орада олан дам-
дашлары учуруб тәләф едиб. Она бинаән Салаһлы әһа-
лиси әввәлки јурдларыны тәрк едиб кәнара ачылығы-
на чыхыблар вә бу һалда басәфа јердә өзләри үчүн кө-
зәл тә'мират тикдириб орада олурлар.

Молла Пәнаһын Салаһлы гәрјәсиндән олмағына өз
јаздығы ше'рләр дәхи шәһадәт верир. Ибраһим хан бир
вахты Тиблисә сәфәр едәндә Молла Пәнаһы дәхи өзү
илә апарыб²⁵⁵ вә әснаји-раһда Молла Пәнаһ хандан изн
алыб, өз вәтәнини вә гоһум-әгрәбасыны зијарәт етмәк
үчүн кәлибдир. Вә лакин бурада бир нечә күн игәмәт
етдикдән сонра өз әһлү әјалынын мүфаригәтинә таб кә-
тирмәјиб, мүнәсиби-һал бу фәрдләри дејибдир:

Вәтән хошдур, дејә, Вагиф, мәни чәкдин Салаһлыја;
Нәдир онда сәләһын ким, чү јарн-чанфәза јохдур.
Әзәл башдан шөкәрләбләр олурду Сарыгамышда**,
Кәлиб сордум сорағын, шимди онлардан сәда јохдур²⁵⁶.

Һичрәтин 1172-чи илиндә — ки, тарихи-мәсиһијјә-
нин 1759-чу сәнәсинә мутабиғдир, — Күрчүстан падшаһы
Иракли ханын вахтында вә Газах маһалынын вәкили

* Сәкинә Ашыг Әлинин арвадынын адыдыр. Гарачадағдан Га-
рабаға кәләндә Ашыг Әли өз һәрәмнин дәхи өзү илә кәтирмишди вә
Молла Пәнаһын өврәти Мәдинә илә Сәкинә көрүшүбдүр. Бу ахыр-
кы фәрд она ишарәдир.

** Сарыгамыш Салаһлы гәрјәсиндә бир јердир ки, орада әлан
да гамыш битир.

Пәнаһ ағацын заманында бир пара шуриш вә ингилә-
бын вүгууна көрә Газах маһалындан бир нечә елат Күр-
чүстан һөкүмәтинин зүлм вә тәәддисиндән тәнкә кәлиб,
Гарабағ вилајәтинә көчүб кедибләр. Мәзкур елат бун-
лардыр: Гарачарлы, Чинли, Салаһлы, Дәмирчиһәсәли,
Гызылһачылы, Гарагојунлу, Алпаут, Сәфикурд, Бојәһ-
мәдди, Кәнкәрли, Хәлфәли вә гејриләри. Бу көчмәк ел-
ат ичиндә «елдөндү» адланыр. Мәзкур елатын тәмамиси
көчмәјиб, онлардан бә'зи ојмағлар өз вәтәнләриндә гал-
мағы гүрбәт вилајәтә көчмәјә тәрчиһ едибләр.

Молла Пәнаһ дәхи өз обасы илә мүттәфиг Гарабаға
һичрәт едиб Чаваншир маһалында сакин олур. Мә'лум
ола Газахдан көчән обаларын чохусу Чаваншир маһа-
лында Тәртәрбасары өзләри үчүн мәһәлли-игәмәт инти-
хаб едибләр. Молла Пәнаһ бир нечә вахт тәзә вәтәнин-
дә галыб, орадан Шуша шәһәринә азим олур. Әввәл
вахтларда Молла Пәнаһын мөашы чох тәнк кечирмиш.
Бу барәдә һәзл тәриги илә мүнәсиби-һал бу ше'рләри
јазыбдыр ки, онун пәришан һалыны вә шиккәстә хаҗири-
ни ејни илә бәјан едир:

Бајрам олду, һеч билмирәм нејләјим.
Бизим евдә долу чувал да јохдур.
Дүкијлә јағ һамы чохдан түкәнмиш,
Әт һеч әлә дүшмәз, мотал да јохдур.

Аллаһа бизмишик нашүкүр бәндә,
Бир сөз десәм, дәхи гојмазлар кәндә,
Халг батыбдыр ноғла, шөкәрә, гәндә,
Бизим евдә ахта зоғал да јохдур.

Бизим бу дүнјада вә малымыз вар,
Нә дә евдә саһибчәмалымыз вар,
Вагиф, өјүнемә ки, камалымыз вар.
Аллаһа шүкүр ки, камал да јохдур.²⁵⁷

Молла Пәнаһ зијадә маддәли, елмли вә зирәк бир
адам олдуғуна көрә, әлбәттә, һәмишә зилләт вә үсрәт
илә күзәрән етмәјчәк иди. Онун ағыр күнләри вә ка-
сыблыгы тезлик илә хејрә вә хош күнә мүбәддәл олду.
Гала²⁵⁸ шәһәринә варид оландан сонра Молла Пәнаһ,
бә'зи рәвајәтә көрә, индики Саатлы мәһәлләсиндә тә'ли-
ми-әтфал үчүн бир мәктәб ачыр. Шуша шәһәриндә әв-
вәл күшад олан Молла Пәнаһын мәктәби олубдур. Бу-
рада Молла Пәнаһ ушағлара дәрс демәјә мәшғул олуб,
јаваш-јаваш тәзә бина олунмуш шәһәрдә өзүнә дост вә
ашина чәм еләјир. Өз фитрәт вә габилијјәти сәјәсиндә
аз вахтда шөһрәт вә һөрмәт кәсб едиб, Гарабағын ә'јан

вә эшрафы арасында мө'тәбәр вә ләјагәтли адамлардан бириси һесаb олунур.

Ибраһим ханын мүгәrrрәblәриндән бир нәфәри онун јахын досту имиш вә ханын сарајында олан әһвалатдан һәр дәм Молла Пәнаһа сөjlәрмиш. Молла Пәнаһ артыг һәвәс вә диггәтлә һаман әһвалата вә хандан садиr олан һөкм вә әмрләрә гулаг асармыш. Бир дәфә ханын бир шикаjәтчиjә етдији зијадә бимәзмун вә күлүнч би-накузарлығыны Молла Пәнаһ ешидиb, өз хәjалындан кечирир ки, мән тезлик илә кәрәкдир хана мүдәб-бир вә мәсләһәтчи олам. Вә филһәгигәтә чох чәкмир ки, Молла Пәнаһын тә'риф вә төвсифи ханын гулагы-на²⁵⁹ чатыб, ону һүзуруна дә'вәт еләјир вә хан молланын елмү кәмалына вә адабу әхлагына диггәт jетирәндән сонра ону бәjәниб, ешикағасы мәнсәбини она верир вә сонралардан Молла Пәнаһын кәмалынын дәрәчәсини вә саһиб-и-әглү тәдбир олмасыны анлајыб, ону өзүнә әввә-линчи мүдәббир еләјир. Белә ки, ханын чәми ишләринә дәхлү тәсәrrүfү олур.

Молла Пәнаһын Гарабаға — Ибраһим ханын гапы-сына дүшмәјинә өзкә бир рәвәjәт дә будур ки, Молла Пәнаһ Дашсалаһлыда мәшһур Шәфи әфәндиdән елм төһсил едир имиш. Дашсалаһлыда молладан бир хәтә үз вермәjә кәрә, орада артыг гала билмәјиб кедир jај-лаға. Чүн о вахты jај мөвсүмү имиш. Шәфи әфәнди Молла Пәнаһын даға кетмәјиндән хәбәрдар олуб изһа-ри-тәәссүf едир ки, һејфа ки, Молла Пәнаһ елмини та-мам еләмәди вә өз арвадына дејир ки, сән ахырда еши-дәрсән ки, Молла Пәнаһ бөјүк бир шәхс олачагдыр. Чүнки о, чох зирәк, маддәли вә чөвһәрли адамдыр.

Ел дагдан енәндә Молла Пәнаһ вәтәнинә гајытма-јыб, Кәнчә тәрәфә азим олур вә орада Шаһ Аббас мәсчи-динин чанибиндәки һүчәјрәләрин бирисиндә өзүнә сығы-начаг тапыб jенә башлајыр төһсили-елмә мәшғул олмағы. Бу һејндә Газах маһалындан бир гарынын оғлу Чавад ханын әмри илә Кәнчәдә душтаг имиш. Арвад мәсчидә кәлир ки, хана әрнзә jаздырыб версин, таки хан онун оғлуну азад еләсин.

Молла Пәнаһ гарынын әрнзәсини jазыб верир вә она бәрк тапшырыр ки, хан сорушса, демәсин ки, әрнзәни ким jазыбдыр.

Гарынын әрнзәси Чавад хана зијадә хош кәлир вә ондан сорушур ки, буну ким jазыбдыр. Гары әввәлчә ча-

ваб вермир. Амма хан тә'кид едәндән сонра Молла Пә-наһы нишан верир. Хан Молла Пәнаһы һүзуруна чагы-рыб, ондан сорушур ки, бу әрнзәни сәнми jазыбсан? Молла чаваб верир ки, бәли, мән jазышам. Хан она тапшырыр ки, бундан сонра мәнә һәр нә әрнзә jазылса, таманыны сән jаз вә һәр биринә бир гызыл гәләмһаггы ал вә Молла Пәнаһ бу сајаг едирмиш. Бир нечә вахтдан сонра Ибраһим хан Кәнчәjә Чавад ханын мүлагатына кәлибмиш. Бурада Ибраһим хан Чавад хандан бир га-бил мирзә тәмәнна едир. Чавад хан Молла Пәнаһын елм вә мәһарәтини она тә'риф едиb, өз гонағына мирзә верир вә она тапшырыр ки, орадан мәрһәмәт нәзәрини кәсмә-син. Ибраһим хан хошһаллыг илә ону гәбул едиb, өзү илә Гарабаға апарыр, орада ону өзүнә ән мүгәrrрәb шәхс-ләрдән бириси едир.

Амма бизим анладығымыза кәрә, әввәлки рәвәjәт кәрәкдир артыг сәһиһ олсун вә Әһмәд бәј Чаваншир* дәхи Молла Пәнаһын барәсиндә рус дилиндә jаздыгы бир фәгәрә она шәһадәт верир ки, Молла Пәнаһ өз ела-ты илә XVIII әсрин әвахириндә Газах маһалындан кө-чүб Гарабаға кәлмишди²⁶⁰. Әввәл дәфәләрдә Молланын артыг үсрәт илә күзәрән етмәјини Әһмәд бәј дә тәсдиг едиb, сонралардан онун өз елм вә мә'рифәти сәбәбиндән хана мүгәrrрәb олмасыны кәстәрир.

1209-чу сәнеји-һичријjәдә — ки, миладын 1795-чи²⁶¹ илинә мүтабигдир, — Аға Мәһәммәд шаһ әсакири-әзим вә ләшкәри-кәсир көтүрүб, Гарабағы вә Тифлиси вә Ирәван вә Кәнчә вә Талыш вилајәтләрини тәсхир етмәк үчүн рә'jәти-әзимәт әфраштә едиb Азәрбајчана варид олду. Онун мәшһур сәркәрдәси шаһсәвән Әлигулу ханы бир пара саир ханлар илә Ирәван галасыны тәсхир ет-мәк үчүн тә'јинү мүгәрәр бујуруб, өзү дәхи Иран гошу-нун тамамән көтүрүб, чәмијjәти-фираван вә әсакири-би-пајан илә Шуша галасын тәсхир етмәjә вә Ибраһим ха-на тәнбәһ етмәjә Араздан кечиb, Гарабаға варид олду вә галанын он ики мәнзиллијиндә ордусу илә дүшүб арамјаб олду. Мә'лум ола ки, ол вахтда Тифлис валиси Иракли хан вә Ирәван²⁶² һакими Мәһәммәд хан вә Та-лыш һакими Мирмуштафа хан Ибраһим хан илә анд

* Әһмәд бәј Чаваншир зијадә мә'луматлы әдибләримиздән би-рис һесаb олунур. Он сәнә бундан әгдәм вәфат едибдир. Онун ба-басы Мәһәммәд бәјин әмри илә Молла Пәнаһ гәглә jетибдир. Әһ-мәд бәјин барәсиндә кәлчәкдә данышылачагдыр²⁶³.

ичиб сөзбир олмушдулар ки, неч вахт Ага Мөһөммөд шаһын итаэтини гәбул етмәҗиб бир-бирилә мөттәғиғ вә һәмрә'ј олсунлар. Бу әһдә керә, Гарабағын елат чамаа-тыннан хан бир парасына изн вермишди бә'зиләри Тифлис сәмтинә вә бә'зиләри Ирәван сәмтинә кетмишдиләр вә бағи елатын ки, әксәри дәфтәрдә вә сижәһидә гошун чүмләсиндән идиләр, Гарабағын дағларында вә галанын ичиндә сакин олуб, чох сүварә вә пијадә бөјүк вә кичик топлар илә амадеји-чәнк олуб, галадарлығ әсбабына мәшгул вар идиләр. Отуз үч күн Ага Мөһөммөд шаһ галанын һөвалисиндә әјләнди вә о гәдәр сипаһи-әзим илә гадир ола билмәди ки, галанын үч-дөрд верст-лијиндә олан Шуша чајынын кәнарына јавуглаша билсинләр.

Гарабағын атлы вә пијада гошуну, елат вә деһат әһлләри вә маһали-Дизаг вә Вөрәндә вә Хачын мәлик-ләри²⁶⁴ дәрәләрдә, мешәләрдә вә күзәркаһларда гарәт вә тәсәллүт әлләрин гызылбаш гошунуна ачыб, һәр күн онлара зәрәрләр јетириб вә кәсибләр кәтириб мүзаһим олурдулар. Мәрһум Мирзә Чәмал вәзир Гарабағи јазыр ки, «ол вахта мән һәм өзүм Ибраһим ханын һүзурунда идим вә һәр күн садир олан вагеаты, вәгајә вә әһвалаты көрүрдүм вә Гарабағ әһли — мүсәлман вә ермәни күлли гошун илә ханын һүзурунда чәнкә амадә дурмушдулар. Бир күн Ага Мөһөммөд шаһ ханы горхутмағ вә хөвфә салмағ үчүн бу фәрди мүнасиби-мөғам билиб, дивани-гә-саиди-Сејид Мөһөммөд Ширазы тәхәллүсдән Ибраһим хана јазыб көндәрди:

Зе мәнчәнәге-фәләк сәнке-фетне мибарәд,
То әбләһане керефти мијане-Шише гәрар²⁶⁵.

Бу кағыз хана јетишән кими верди өз нәдими-һәзрәти вә мүшири-мәмләкәти Ахунд Молла Пәнаһ «Вағиф» тәхәллүсә. Ахунд муталиә едиб, филфовр һаман мәктубун далына бу фәрди өзү инша едиб хана верди вә о да кери јолланды. Һаман фәрд будур:

Кәр некәһдаре-мән әнәст ке мән миданәм,
Шишера дәр бәғәле-сәнк некәһ мидарәд²⁶⁶.

Елә ки, Ага Мөһөммөд шаһ бу кәламы охуду, атәш-гәзәби чуша кәлиб, әмр еләди ки, галаны күлләба-ран едиб, саигәбар вә атәшкирдар топлара од гојсунлар. Амма нә хан вә нә онун ә'јанү әнсары вә дилавәр гошун сәркәрдәләри әсла горхмајыб, бу күнә тәһдидаты нәзәрә

алмадылар вә кечә-күндүзләр Гарабағын атлы вә пијада гошуну фөвч-фөвч јоллары кәсиб, Ага Мөһөммөд шаһын ордусуна кәлән азугә карваныны вә ордудан кәнара чыхан гошун әһлини вә улағыны тутуб өлдүрүб, әсир вә гарәт едиб, ханын һүзуруна кәтирирдиләр. Нечә дәфә Ага Мөһөммөд шаһ өз күлли гошуну илә һүчүм етди ки, галаны тәххир еләсин, амма Ибраһим ханын рәшид вә гочағ сүварә вә пијада әсакири вә дилир олан сәркәрдәләри онун мүгабилинә чыхыб, мәрданә дава едиб, ону мә'јус вә мәғлуб кери гајтардылар. Ахырда Ага Мөһөммөд шаһын әли пуча чыхыб, Күрчүстан сәмтинә үз гојду. Чиләбөрд маһалынын мәлики Мәлик Чүнун вә Кәнчә ханы Чавад хан Ага Мөһөммөд шаһи Гарабағдан сала-мат чыхарыб, Тифлис сәмтинә вали үстүнә апармағә бә-ләдлик вә дәлиллик етдиләр. Ага Мөһөммөд шаһ Тифлис шәһәрийи фәтһ вә гарәт едәндән сонра Муған сәһ-расына гајытды, бу гәсд илә ки, гыш фәслини орада кечириб, баһарда јенә Шуша галасынын үстә кәлсин. Амма гышын ахырларында шаһа Ирандан хәбәр кәлди ки, Шираз вә Кирман вилајәтләриндә ингилаб дүшүб-дүр. Лүтфәли хан Зәнд шаһа јағы олуб, ол вилајәтләрә тәсәллүт тапыбдыр. Бу хәбәри ешитчәк Ага Мөһөммөд шаһ Гала үстә кәлмәји мөвгуф едиб, Иран сәмтинә мү-тәвәччәһ олду.

Бу һалда Русија сәрдары кенерал Зубов Јекатерина-нын әмри илә Күрчүстан падшаһы Ираклинин истимда-дына Дәрбәнд шәһәринә јетишди вә Галаны мүсәххәр-гылыб, Сәлјана кәлди вә орадан Шамахы һөвалисинин гүрбүндә ордусу илә бир көзәл сәһрада әјләшди. Ибра-һим хан өз оғлу Әбүлфәт ханы Гарабағын нечә шајистә бәјзадәләри илә чинс атлар вә мәрғуб төһфә вә һәдијә-ләр илә Зубовун һүзуруна көндәриб, кәмали-риза вә рә-бәт илә өз хаһишилә Русија дөвләтинә дил вериб, изһари-итаәт гылды. Вә хүлуси-тәмам илә бир әризә Молла Пә-наһа јаздырыб, императоричә Јекатеринаја көндәрди.

Кенерал Зубов Әбүлфәт хана вә онунла кәдән бәјза-дәләрә вә саир елчиләрә артығ һөрмәт вә иззәт көстә-риб, ханын әризәсини мәрсул олунмуш мө'тәмид илә өз ешикағасына гошуб, Русија императоричәсинин гуллу-ғуна көндәрди вә Ибраһим хана јахшы вә ләјағәтли төв-фәләр көндәрди вә онларын чүмләсиндән мүрәссә' чә-ваһирли әса ханын мүшири Молла Пәнаһ Вағифә тәр-сил еләди.

Гичрәтин 1212-чи²⁶⁷ сәнәсиндә — ки, тарихи-мәсиһи-јәнини 1797-чи илинә мұтабигдир, — Аға Мәһәммәд шаһ икинчи дәфә, баһар мөвсүмү оlanda сипаһи-бесјар вә әсакири-бишүмар илә Гарабаға, Шуша галасынын үстә кәлмәјә азим олду вә Ибраһим ханын рус императоруна итаәт кәстәрмәјини ешитмишди. Она көрә хана онун әдавәт вә күдурәти һәддән зијадә иди. Чүн о вахты Гарабағ вилајәтинә афәти-сәмави вә әрзи үз вермишди вә бөјүк ачлыг вә гәһәтлик һүсула кәлмишди вә нечә ки, бу ачлығын барәсиндә Гарабағын мәшһур мүвәррихи Мирзә Чәмал јазыр: «Бугданын бир четверти (јәни сәккиз пуду) јүз маната, арпа вә дарынын четверти алтмыш маната чәтинлик илә тапылырды вә халг ат, ешшәк вә гатыр әти јејирдиләр. Онларын, әлбәттә, дава вә дејүш етмәјә гүввәт вә таваналары јох иди вә һәрә бир тәрәфә дағылмышды. Чох адамлар ачлыгдан һәлак олурдулар. Ибраһим хан көрдү ки, Аға Мәһәммәд шаһын һүчүм вә һәрәкәтинә мұгабилә етмәк гејри мүмкүндүр, она көрә лабүд өз евини вә әтфал-әјалыны вә чаннисар олан мүлазимләрини вә бир пара мәрүф вә хәвәсслары өзү илә көтүрүб. Дағыстанын Чар вә Тала вилајәтинә азим олду вә орада Бәләкәндә Үммә ханын евиндә сакин олду. Вә бу тәрәфдән Аға Мәһәммәд шаһ давасыз вә шавасыз Гала шәһәринә варид олуб, Ибраһим ханын бөјүк оғлу кенерал-мајор Мәһәммәд һәсән ағанын имарәтиндә әјләшди вә бу һәјдә чох адамлары гәтлә јетирдиб, Молла Пәнаһы зиндана салдырды. Бу гәсд илә ки, онун һагғында бөјүк сијасәт еләсин, чүнки онун Ибраһим хана мүгәррәб олмағыны ешитмишди вә гәдимдән онунла әләвәти вар иди»²⁶⁸.

Мирзә Чәмал галабәји өз тарихиндә Молла Пәнаһын өлмәк әһвалатыны бу сајаг јазыр: «Молла Пәнаһ бир саһиби-кәмал вә мүдәббир, тәчрүбәкар вә хошкөфтар бир адам иди вә өзү дәхи Ибраһим ханын вәзири вә чох мөтәмиди иди ки, үмури-һөкүмәтдә [Ибраһим хан] Молла Пәнаһ ахундун тәдбири вә мүшавирәси илә рәфтар едәрди вә хан дәхи гәлбән она инаныб, е'тимад етмишди. Белә ки, өвладындан артыг онун хатирини мәнзур тутарды вә она чох һөрмәтләр едиб, ихтијари-күлли вермишди. Хан Дағыстана вә Чар-Бәләкәна кедән вахта Молла Пәнаһ, бир рәвајәтлә муғанлы Чәмил ағанын иттифагы илә — ки, Тәклә Муғанлы һәм әслән гәдим Газах елиндәндирләр, — икиси Тифлис чанибинә кет-

мишдиләр вә орадан Гарабаға мұавидәт едән заманда вә јаннки бир рәвајәтә көрә, Аға Мәһәммәд шаһын горхусундан Гарабағдан гачыб, ханын далысынча о тәрәфә эзм етдији һалда Кәнчә дағларынын һәвалисиндә Кәнчә һакими Чавад хан ону өзүнә үмдә вә бөјүк совгат билиб, тутуб өз иттифагы илә Аға Мәһәммәд шаһын һүзуруна кәтирмишди. Чүнки шаһ онун гәтлинә шөвгмәнд иди. Елә ки, Молла Пәнаһы дәстқир едиб Аға Мәһәммәд шаһын һүзуруна кәтирдиләр, ахшам олмағына көрә, шаһ бујурду ки, ону мөһкәм сахласынлар ки, сүбһ ачыланда ону эзим сијасәтлә гәтлә јетирәчәјәм. Әзгәза иш белә кәтирди ки, һаман кечә шаһын өзү гәтлә јетишди вә Молла Пәнаһ саламат галды.

Чүн Молла Пәнаһы гүрүба бир вә ја ики саат галмыш әлибағлы Мәһәммәд һәсән ағанын имарәтинин гапысына кәтирдиләр ки, шаһ орада мәнзил етмишди, Мәһәммәд һүсејн хан Гачар сәркешбашы — ки, шаһа чох мүгәррәбләрдән иди, — ахунду гапыда әлибағлы көрүб, сорушду ки, бу кимдир? Чавабында дедиләр: «Бу һаман Молла Пәнаһдыр ки, ешидибсиниз». Вә һаман дәм ағзыны фөһш вә латајилата ачыб, Молла Пәнаһа чох јаман фөһшләр вә итаб-хитабләр еләди. Ахунди-бичарә әрә еләди ки, еј хани-әзимүш-шә'и, сиз бөјүк шәхссиниз вә падшаһи-Иранын мөтәмиди вә мүгәррәби-һүзурусунуз, лајиг дејил ки, сиз дәстқир вә күнаһкар вә мүгәјјәд вә кирифтар вә бичарә дәрмәндәләрә јаман кәлмәләр вә фөһшү һәдјан сөзләр бујурасыныз. Сизин рүтбә вә мәратибинизә шајистә будур ки, әтвар вә әхлаги-һәсәнә вә көфтар вә рәфтари-нәчибанә сиздән зүһур еләсин вә бу күнә дәрмәндә, әсир вә хајиф олан ачизләрә сиз кәрәк дилдарлыг вериб, әлтаф вә мәрһәмәт вә әфвү әтајә үмидвар гыласыныз, нәинки шаһын гәзәбиндән мүгәддәм сиз гәзәбнак олуб, дилазарлыг едәсиниз. Мәһәммәд һүсејн хан бу күнә әламанатдан әсла мүтәәсир олмајыб јенә фөһш вә һәдјаныны зијадәләндирди. Молла Пәнаһ «һәр ке дәст әз чан бешүјәд, һәр че дәр дел дарәд бегүјәд»²⁶⁹ мәзмунунча дәхи таб кәтирмәјиб, һаман биәдәб ханын чавабыны зијадә фөһшкарлыг вә дүрүшткөфтарлыг илә вериб деди: «Еј хани-нанәчиб, гәзәји-сүбһаны вә дөври-заманы вә мүгәддимеји-фәрданы сән нә билирсән? Бәләкә сабаһ шаһ мәнә ән'ам вә хәл'әт дә вериб хошһал вә азад едәчәкдир вә ја фәләки-кәчрәфтар вә тәдлири-пәрвәрдикар бир гејри тәриг илә јол кедәчәкдир?! Шәб

абестонаст, та че зајед сәһәр²⁷⁰. Экәр дустагәм — дуста-
ри-шаһәм. Сән нәчисән ки, мәнә бир зәррәчә асиб јети-
рәсән. Һаман бу кунә көфтар вә рәфтар сәнин мәнз на-
нәчиб вә нагабиллијинә нишанәдир. Һагг таала кәрим
вә рәһимдир. Түркләр мәсәлидир: «Мыхы мисмар елә-
јән халиг вар». Белә рәвајәт олунур ки, һаман кечә ки,
Молла Пәнаһ дустагханада мәнбус иди вә сабаһы кү-
нү кәрәк она тәнбәһ вә базхаст олуна иди, Аға Мәһәм-
мәд шаһы ики нәфәр пишхидмәтләри — Сәфәрәли бәј
вә Аббас бәј гәтлә јетирдиләр. Молла Пәнаһ сабаһа
кими јатмајыб, башлады. Аға Мәһәммәд шаһын дунја-
да нечә мүддәт өмүр сүрмәјини вә нә вахты фәвт ет-
мәјини һесаблајыб чүстүчү етмәјә. Буна кәрә рәмл
атыб, гисм-гисм сыфырлар јазыб, онлары сағдан сола
вә солдан саға кечириб, чох диггәтлә һесаба баханда
она јәгин олду ки, шаһ кәрәкдир һаман кечә гәтл олу-
нуб, бир дә сүбһ түлууну вә күнүн шәфәгини көрмәјә
онун маңалы олмасын. Үрәји тәскинлик тапыб, зиндан-
бөјүјүндән сорушду ки, шәһәрдә тәзә бир әһвал вә шу-
риш јохдур ки? О, чаваб верди ки, бир шеј билмир.
Молла Пәнаһын көзүнә јуху кетмәјиб, сүбһ тездән је-
нә зинданбандан истифсар етди ки, шәһәрдә нә хәбәр
вар? Шуриш вә ингилаб асары мушаһидә олунмур ки?
Зинданбөјүјү бу сәфәр дә Молла Пәнаһын үрәјини са-
киг едә билмәјиб, чаваб верди ки, о, бир хәбәр ешитмә-
јибдир. Амма чох чәкмәди ки, Аға Мәһәммәд шаһын гәт-
лә јетишмәк хәбәри шәһәрә дағылды. Бөјүк шуриш вә
говға әмәлә кәлди. Гызылбаш ханларынын һәр бириси
сәрасимә вә пәришач өз тәвабеләри илә әлләринә кәлә-
ни көтүрүб, фөвч-фөвч јола дүшүб гачмаға шүрү' еләди-
ләр вә шәһәр халгынын бә'зиләри шаһ олан имарәтә тө-
күлүб, гарәт етмәјә башладылар. Аға Мәһәммәд шаһын
башыны — ки, бәдәниндән чүда етмишдиләр, — биһәр-
мәт едиб, тәпикләр алтына салмышдылар. Тамами дус-
тагхана әһлини азад етдиләр. Молла Пәнаһ дәхи сәла-
мәт зиндандан чыхды; «мыхы мисмар еләјән танры»
онун дадына јетишди вә чохларыны Аға Мәһәммәд ша-
һын гәзәбиндән хилас еләди.

Шаһын бу сајаг мәгтул олмағы Молла Пәнаһа зија-
дә тә'сир едиб, ашағыдакы әш'ары Молла Вәли «Вида-
ди»²⁷¹ тәхәллүсә — ки, о да әһли-тәб' вә онунда бирелли
иди, — јазыб көндәрди:

Еј Видади, кәрдиши-дөврани-кәчрәфтарә бах!
Рузикарә гыл тамаша, карә бах, кирларә бах!

Әһли-зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкмү адил падшаһи-гадирү гәһһарә бах!

Сүбһ сөндү шәб ки, хәлгә гиблә иди бир чыраг,
Кечәки игбалы көр, күндүздәки идбара бах!

Тачи-зәрдән та ки, ајрылды димағы-пүргүрүр,
Пәјимал олду тәпикләрдә сәри-сәрдәрә бах!

Мән фәгирә әмр гылмышды сijasәт етмәјә,
Гуртаран мәзлуму залимдән о дәм гәффарә бах!

Ибрәт ет Аға Мәһәммәд шаһдан, еј кәмтәр кәда,
Та һөјатын вар икән нә шаһә, нә хункарә бах!

Баш көтүр бу әһли-дунјадан ајаг тутдугча гач,
Нә гыза, нә оғула, нә ашина, нә јарә бах!

Вағифа, көз јум, чаһанын бахма хубү зиштинә,
Үз чевир али-әбајә, Әһмәди-Мухтарә бах!²⁷²

Аға Мәһәммәд шаһын бу кунә һөкми-адили-падшаһи-
гадирү гәһһарын гәзәбинә кирифтар олуб, гәфләтән өл-
мәји барәсиндә Мирзә Чәмал Галабәји өз тарихиндә бу
ше'ри јазыбдыр:

Ари, бу нөв адәт едибдир бу рузикар,
Һәркиз чәләлу шөвкәтинә јохдур е'тибар.

Накам, һәсрәт илә кәләпләр кедиб тамам,
Султанү хан, мирү кәда, шаһү шәһријар.

Дилшад олмаға һаны фүрсәт зәманәдә,
Беш күн мурад илә кечә, һаша, бу кәчмәдәр²⁷³.

Һөрчәнд Молла Пәнаһ Аға Мәһәммәд шаһын әлиндән
хилас олду, амма Мәһәммәд бәјин әлиндә кирифтар вә
мәгтул олду. Мәһәммәд бәј дәхи Ибраһим ханын гардашы
Мәһрәли бәјин оғлу иди ки, рәшадәт вә шүчаәтдә мәшһур
бир хошсурәт вә һүнәрмәнд чаван иди ки, һамы хәлајиг
ону сајыб һөрмәт едәрдиләр. Аға Мәһәммәд шаһ мәгтул
оландан сонра Мәһәммәд бәј онун тамами нәгди-чинси-
нә саһиб вә мүтәсәрриф олуб вә Гарабағ әһлини башы-
на чәм едиб, бир нечә мүддәт, Ибраһим хан Бәләкәндән
мүрачиәт едәнә кими, һөкмранлыг еләди. Мәһәммәд бә-
јин Молла Пәнаһы өлдүртмәјинә бир нечә сәбәпләр көс-
тәрирләр. Әзанчүмдә бириси будур ки, Молла Пәнаһ Иб-
раһим ханын јанында саһиб-ихтијар вә мүдәббири-кар
бир шәхс иди. Ол вахт Мәһәммәд бәј она чох һөрмәт
едәрди ки, онун вәсәтәти вә тәдбираты сәбәбинә Ибра-
һим хана јахын ола вә бир пара мәтләбләри вә мурады

вар иди, хаһиш едирди ки, Молланын тәдбири илэ хандан о мэтлэбләр һасил ола. Амма Мәһәммәд бәжин дүшмәни чох иди. Тамам әмизадәләри вә Ибраһим ханын әгрәбалары вә мүгәrrәбләри она һасид вә мүанид идиләр вә мане олардылар ки, мәбадә хан Мәһәммәд бәжи өзүнә мүгәrrәб едә вә һәмә вәгт онун пислијини хана сөјләрдиләр вә Мәһәммәд бәј бу барәдә Молла Пәнаһдан бәдкүман олмушду.

Бир сәбәб дәхи буну кәстәрирләр ки, Молла Пәнаһнын Гызханым адында бир чәмилә өврәти вар иди ки, Мәһәммәд бәј онун һүснү чамалынын тә'рифини ешидиб, она мәһәббәт вә әлагә бағламышды. Өврәт чаһилә вә чаван, ахунд гоча вә пиран иди вә бундан әлавә Мәһәммәд бәјин рәшадәт вә шүчаәти, хошәндам вә камалү фәрасәти вә падшаһ хәзинәси әлиндә олмағы өврәти дәхи дә зијадә әлагәләндирмишди вә о, Мәһәммәд бәјә демишди ки, нә гәдәр ки, Молла Пәнаһ һали-һәјатдадыр, мән шәр'ән сәнә кедә билмәрәм вә бу сәбәбә Мәһәммәд бәј Молла Пәнаһнын гәтлинә һәрис иди вә бир сәбәб дә бу иди ки, бир пара бәдхәһлар өзләринин сәлаһы үчүн Мәһәммәд бәји тәһрик етмишдиләр ки, Молла Пәнаһы өлдүртсүн, та ки, онлар Мәһәммәд бәјин һүзурунда саһибикар вә нәф'бәрдар олсунлар. Гәрәз, һәр һал илә олмуш исә дә, јәгини будур ки, Мәһәммәд бәјин әмрилә Молла Пәнаһы оғлу Әлиаға илә вә бир гөвлә көрә, Гасым бәј илә Чыдыр дүзү адланан јердә — ки, Шуша шәһәринин күнчыхан сәмтиндә бир сәфалы јердир, — һәләкәтә јетирибләр²⁷⁴.

Белә рәвәјәт олунур ки, чүн Молла Пәнаһы оғлу Әлиаға илә гәтлкаһа көзүбағлы апарырдылар вә гәтлкаһ Хәзинә гајасы һесаб олунурду — ки, зијадә дәншәтли, уча вә сылдырым бир гајадыр ки, орадан мүгәссирләри ханын һөкмү илә атарлармыш, — әснаји-раһда Молла Пәнаһ ону гәтлкаһа апардығларын аңлајыб, кетмәјә тәгәти олмајыр вә билаихтијар јерә јыхылыб тәвәгге едир ки, әввәлчә ону гәтлә јетирсинләр ки, оғлунун өлмәјини көрмәсин. Бурада онларын һәр икисини гәтлә јетирирләр. Һаман јердә Молланы дәфн едиб, гәбринин үстә күнбәз тикдирибләр ки, «Молла Пәнаһ күнбәзи» ады илә мәшһурдур. Амма бу һалда һаман күнбәз учуб дағылыбдыр. Ону тәзәләјиб гајаја салмаг Гарабағ шүәра вә үдәбасынын мүһүм вәзифәләриндән һесаб олунур²⁷⁵. Молла Пәнаһ гәтл олунубдур һаман

салда ки, Аға Мәһәммәд шаһын мәгтул олунмасы ваге олубдур, 1212-чи²⁷⁶ тарихи-һичријјәдә ки, миладын 1797-чи илинә мүтабигдир. Гәтлә јетишән заман тәхминән һәштад синниндә имиш.

Молла Пәнаһ Вағифин асарү әш'арына кәлдикдә кә-мәли-тәәссүфлә буну дејә биләрик ки, онлар әл'ан нүд-рәтән табылмағдадырлар вә Азәрбајчан түркләринин чохусу онлардан бихәбәрдириләр.

Һичрәтин 1244-чү сәнәсиндә — ки, миладын 1828-чи сәнәсинә мүтабигдир, — Мирзә Јусиф Гарабағи²⁷⁷ мәшһур Мирзәчан бәј Мәдәдовун²⁷⁸ илһаһ вә тәвәггејинә көрә, бир мәчмуә тәртиб еләди. Һаман китабча «Мәчмуе-ји-Вағиф»²⁷⁹ адланыбдыр ки, онун дибачәсиндә мүхтәсәрән Вағифин тәрчүмеји-әһвалы зикр олунуб вә онун әш'арындан вә кәламындан үмдәләри әввәл мүәммәрим вә мүхәммәсат вә ондан сонра гәзәлијјат вә мүрәббат јазылыбдыр. Һаман мәчмуә 1272 (1856)-чи сәнәдә Теј-мурханшурада тәб' олунубдур ки, инди чох чәтинлик илә тапылыр. Вә бундан әлавә бир мәчмуә дәхи Адолф Бер-женин²⁸⁰ сә'ј вә һиммәти илә тәртиб олунуб, 1867-чи сәнәдә Лејсиг шәһәриндә чап олунубдур. Әкәрчи бу мәч-муә «Азәрбајчан шүәрасынын асары вә әш'ары»²⁸¹ адла-ныр, амма она аңчаг Молла Пәнаһ Вағифин, Гасым бәј Закирин вә бир пара Гарабағ шаирләринин кәламы да-хил олубдур. Белә ки, «Гарабағ шүәрасынын асары» тәсмијә олунсајды, дәхи дә һагг вә саваб оларды вә чәнаб Берженин мәчмуәсини тәртиб едән Загафгаз мүф-тиси һүсәјн әфәнди Гаибов олубдур ки, ол чәнабын ше'р вә әдәбијјата артыг мејлү һәвәси вар иди. Бу мәчмуә дә-хи әл'ан чох аз тапылыр.

Бундан әлавә Молла Пәнаһ Вағифин дивани-әш'ары сабигдә «Тәзә һәјат» рузнамәсинин вә бә'д «Сәдаји-һәг-г»ин мүдири мәрһум һашым бәј Вәзировун сә'ј вә еһти-мамы илә 1326-чы сәнәдә — ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1908-чи илинә мүтабигдир, — Бадкүбәдә чап олунуб, «Тәзә һәјат»ын мүштәриләринә һәдијјә олараг пәјла-ныбдыр²⁸².

Мүштәри олмајанлар үчүн нүсхәси бир манатдан са-тылмағдадыр.

Вағифин әш'ари-нәфисәси Вәзиров чәнаблары тәр-тиб гылдығы мәчмуәдә бу гәрар үзрә мәтбудур: мүшшә-рат, тәрчибәнд, мүәшшәрати-мүстәзад, мүхәммәсат, мү-хәммәсати-мүстәзад, гәзәлијјат вә мүрәббәат. Мәчмуә-

нин башында Һашым бәј Вәзиров Молла Пәнаһын тәрчүмеји-һалына даир бир пара мә'лумат верибдир. Вә лакин бу мәчмуәјә женә дә Молла Пәнаһ Вагифин бә'зи эш'ар вә кәламлары дахил олмајыбдыр. Һәр һалда Һашым бәјин бу зәһмәти шајани-тәһсин вә тәбрик бир әсәрдир ки, онда мәшһур шаиримизин асары чәм олубдур.

Ешитдијимизә көрә, бу китаб сатылыб гуртарыбдыр. Оун икинчи дәфә тәб' вә учуз гијмәтә интишар олунмасы мә'мулдур.

Вагифин эш'ар вә кәламындан бир нечәсини нүмунә үчүн бурада јазмагдан ирәли бу мүгәддимәни зикр еләмәји лазым билдик. Молла Пәнаһ милли шаир олдуғуна бинаән, онун ше'р вә гәзәллийаты бизим Азәрбајчан түркләринә зијадә хош кәлир вә һәр нә онун гәләминдән зүһура кәлибсә, хаһ мүхәммәсәт вә хаһ мүрәббеат вә хаһ гәзәлијјат, тамамиси үрәкдән вә һәгиги һәјатдан нәш'әт едән әсәрләрдир ки, јухарыда зикр олунду. Бу гисим әсәрләрдән масәва Молла Пәнаһын бир чох эш'ар вә әдәбијјаты дәхи вардыр ки, онларда өз мүасирләринин ајинү адаты, адабү әхлагы вә доланмалары артыг мәһарәт илә риштеји-нәзмә чәкилибдир. Белә ки, онлар кәләчәк нәсл үчүн бөјүк бир јадикар мөгамындадыр. Һәркаһ Вагиф илә Видадинин бир-биринә јаздыглары кағызлары мөһтәрәм охучуларымыз мүталиә бујурсалар, сөзүмүзү тәсдиг едәрләр. Нүмунә үчүн онлардан бир нечәсини бурада кәстәририк.

Молла Вәли «Видади» тәхәллүс һәзл вә ләтифә јолу илә өз досту Вагифә јазыр ки, Вагиф, сән нә тез сәнәмләрдән усаныбсан ки, онларын бирини бир инәјә гијмәт еләјирсән вә бир аз вахт мүрур едәндән сонра онларын бирини бир кечижә сатачагсан вә һәтта мүштәри наз еләсә, она миннәт дә едәчәксән. Сонрадан јазыр ки, Вагиф, сәнин «ипин долашыбдыр», дүшүбсән араја вә сәни гынамаг да рәва дејил, чүнки зәманә дәјиширилибдир — оғул атаја бахмаз, гыз анаја. Мөһләт вер бир өврәт дә мән аларам өркән, чаты тохунмаг үчүн. Јә'ни сәнин кими мән дә сәнәмләрин гәдрү гијмәтини учуз тутарам.

Вагиф дәхи ләтифә сајағында Видадинин чавабында хан гуллугунда олмағына даир бу ше'рләри јазыр:

Еј Видади, женә хан гуллугунда
Гаим олуб, нә гијмәт ејләрсән?!
Јаман көздән аллаһ өзү сахласын,
Ихлас илә, киши, хидмәт ејләрсән.

Белә дурсан о гапыда гыш вә јаз,
Јетишәрсән бир чөрәјә сәрәфраз,
Бу доғру јолундан әјилсән бир аз,
Јәгин бил ки, чох хәјанәт ејләрсән.

Бизим һәрәмләрдир Гур'ан охујан,
Үстүндән-башындан әнбәр гохујан,
Онлар дејил өркән, чаты тохујан,
Кимин ишин кимә нисбәт ејләрсән?!

Долу-долу гочалыбсан бабалыг,
Инди белә сал күркүнә јамалыг,
Пис өврәтин пешәсидир чул, алыг,
Јахшыларә ону нисбәт ејләрсән?!

Гапыда узадар узун кәбәни,
Сајыг дур, тојуға једирмә дәни,
Өврәт дөјә-дөјә өлдүрүр сәни,
Нә белә јатырсан, гәфләт ејләрсән.

Сиздә ки, бир өврәт гурар бир палаз,
Бошалыб, оландә әбриши насаз,
Чағырыр, чахдырыр һәр јеринә паз,
Күнүн гулағы та орадан батыр,

Хош һалына сәнин, узун дырнаглы,
Балдыры чирмәкли, јалын ајаглы,
Јорганы, јасдығы тозлу, торпаглы
Һәмдәм илә һәр дәм сөһбәт ејләрсән.

Әлләрин, үзләрин јудуглары јох,
Јашларында доғру дедикләри јох,
Назыр чобандылар, дүдүкләри јох,
Онлар илә нечә үлфәт ејләрсән?!

Күнүн гулағы та орадан батар,
Митилин бүрүнәр чашта дәк јатар,
Өз евини тамам өзкөјә сатар,
Әкәр јанын бир дәм хәлвәт ејләрсән²⁸³.

Гәрибә һал будур ки, јүз илдән бәри бизим тәрәкәмә халгынын доланачағы дәјишилмәјибдир. Нечә ки, Вагифин әсриндә онлар нараһат вә натәмиз вә фәна бир һалда күзәрән едирдиләр, инди дә һаман гәрар үзрә мәишәт етмәкдәдиләр. Тәрәкәмә өврәтләринин чохусу әсла тәмизлик билмәзләр. Нечә ки, шаир онлары вәсф едир, узун дырнаглы, балдыры чирмәкли, јалын ајаглы, јорганы, јасдығы тозлу-торпаглы, һәммин бизим тәрәкәмә халгынын өврәтләридир ки, әлләрин, үзләрин һәфтәдә бир дәфә јумазлар, башларын дарамазлар, данышмаг билмәзләр вә өркән, чаты тохумагдан гејри бир шејә габилијјәләри јохдур. Һәгигәтдә «Назыр чобандылар, дүдүкләри јох».

Бунлардан әлавә, Вагифин тә'рифичуха, нимтәнә, күрк, түфәнк вә вәсфи-һәммам вә мәдһи-валији-Күрчүс-

тан барэсиндэ жаздыгы мүхəммəслəр бəзилərə бош вə бимəзмун кəлир исə, нəгигəтдə əһли-мəрифəт нəзəриндə кəзəл əсəрлəрдир. Јүз сənə бундан ирəли ата-бабаларымызын доланачагыны, адабу əхлагыны, либас вə тəамларыны, аруз вə тəмəнналарыны, фикир вə хəјалатыны вə филчүмлə, ол əсрин əвзə вə дəсткəһыны Вагиф əлєјһир-рəһмə — ки, сөзүн устəди-бимисли һесаб олунур, — кəзəл эш'ар вə кəлами-абдар илə жазыб, кəлəчək нəсл үчүн унутулмајан бир əламəт вə јадикар гојмушдур. Мəсələn, Вагиф өзү нəм молла вə шаир исə дə, вахтын тəғазасына кəрə онун мєјл вə кəнлү силəһ вə əслəһəјə дəхи олуб, икидлик идиасына нəм дүшүрмүш вə мəғами-зəрүрəтдə өзү јараг кəтүрүб давајə чыхармыш. Бу чəһəтдөн шаирин Ширван һакими Мəһəммəдһəсэн хандан түфəнк арзу вə тəманна етмəји кəрək бизə əчиб кəлмəсин вə түфəнкə онун нə гəдэр мєјлү шөвгү олмагы шаирин өз сөзлəриндөн кəрүнүр:

Гыврылыр кəнлүм түфəнкдөн дəм вуранда мар тək,
Од чыхар ағзындан ол дуд илə чəхмаг бар тək,
Күллəsi эшким əсэр чешим шəрары нар тək,
Мүшк, барут əтрилə нəм түрреји-тəррар тək,
Етмəди мүтлэг димағымы мүəттэр бир түфəнк.²³⁴

Шаирин тəлəб етдији түфəнк кəрəkдир нəр чəһəтдөн биејб вə мүмтаз олсун, јохсə о, нəр бир сыныг-сөкүк түфəнк арзусунда дејил:

Нəр ким истэр ким, вүчуди мə'рəkə ара кəрək,
Кəнди затындан силəһү əслəһə ə'ла кəрək,
Күллəсилə хуни-ə'да тəkмəјə сөвдə кəрək,
Кəр түфəнк олсə, бизə мүмтазу биһəмта кəрək,
Вагифа, јохсə, дејил мəгбулумуз нəр бир түфəнк.

Мəһəммəдһəсэн хан Ширвани Вагифин хаһиш вə тəмəнасыны, əлбəттə, јеринə јетириб вə өзү кəзəл бир ше'ри-мүхəммəс жазыб түфəнк илə она ирсал етмишдир вə һаман кағызда Вагифин ше'р вə кəламына тəһсин охујубдур:

Ше'ринə тəһсин ки, јетмəз һич бир эш'ар она,
Нəр кимин вар исə һəдди, сөјлəсин кəфтар она,
Кимсə лəб тəрпəтмəсин ким, кəлмəз истифсар она,
Ејбдир Мүштагдөн бу сөзлəри изһар она,
Тутмасын нəзм рəкəкəт, вар исə кəмтэр түфəнк.

Вагифин кəзəл эш'арларындан бириси дə Тифлисин тə'рифиндə жаздыгы мүхəммəсдир ки, онда Тифлис кəзəл-

лəрин тə'риф едиб, һамамларда тəбиəтдөн чари олан сулары вə Күр чајынын сујуну вəсф гылыбдыр, валинин мəдһи илə хəтми-кəлам едир. Һаман мүхəммəсдə Вагиф Тифлиси дунја шəһэрлəринин чəннəти һесаб елəјир ки, она һури вə пəринин чəмијјəти јығылыбдыр вə нəр бир гисм нə'мəт илə һагг-таала о мəkаны мəмлүвв гылыбдыр. Белə ки, шаир баги-ризванда дəхи Тифлисин кəзəллəri кими мəһвəшлəri тəсəввүрə кəтирə билмир:

Баги-ризванда əкэр һуријү гылман чохдур,
Бу кəзəллэр кими мəгбулү мүзəјјөн јохдур.
Нəслбəриəсл кəзəллик буларə буларугдур,
Мən кəрəнлэр ки, мəлəкдэн, пəридэн артыгдур,
Һələ дерлэр ки, булардан дəхи ə'лалары вар.

Һамамларын барэсиндə јазмышдыр:

Једди һəммам, нə һəммам ки, сəрмənзил-һур,
Нəшт чəннəт кими нəр кушəси бир мəтлən-һур,
Бир əчəб аби-рəван кəрм гылыб онда зүһур,
Шүкр тəгдиринə, еј гадиру гəјјүмү гəфур,
Лүтфүнүн бəндэлərə нə'мəти-үмалары вар.

Мəнбəи-чудү кəрəмдөн ачылыб дүрри-хошаб,
Басəфа һовзə дəмəдəм тəkүлүр мисли-күлаб,
Кəрсə бир кəррə ону мən кими бир ханəхəраб,
Кетмəз ондан дəхи бир чəнибə мənəнди-һүбаб,
Кетсə дə бадə башы, мənзилү мə'валары вар*.

Күрчүстан валисинин һаггында бу сајаг хејир-дуалар елəјир:**

Вагифа, сəндə ки, јохдур билирəм зəһдү рија,
Шəрти-ихлас кəрək ејлəјсən шимди əдə,
Ејлə бу валијə, оғланларына хејр-дуа,
Сахласын онлары өз һифзи-пəнаһында худа,
Һасил етсин нə гəдэр дилдə тəмəнналары вар.

Өзкə бир мүхəммəсиндə Вагиф валинин оғлу Еулон ханы белə тə'риф елəјир:

Валинин чешми-чырагы, вəһ нə түрфə чан имиш,
Күлли Күрчүстанын үстə сəјєји-сүбһан имиш,
Дүшмəни пəмал едэн сəрдари-валашан имиш,
Алəмин сəрдəфтəri, ады Еулон хан имиш,
Сахласын аллаһ пəнаһында, əчəб оғлан имиш.

* Мə'лумдур ки, рус шаирлəриндөн мəшһур Пушкин²³⁵ дəхи Тифлис һамамларыны вəсф гылмышдыр. Вəли Вагиф жаздыгы вəсфлэр даһа да зијадə шаиранə вəсфлəрдир.

** Күрчүстан валиси — Ираклији-дөввүм ки, Күрчүстанын мүгəдир пəдшəһи һесаб олунур.

Гич јохдур нисбәти өзкә дијарын ханына,
Бир чавандыр ким, јарашыр падшаһлыг шанына,
Дәјмәсин афәт јели, ја рәб, күли-хәнданына,
Сәрбәсәр аләм кәрәкдир баш әјә фәрманына,
Таги-әбруји-ләтифи гилеји-иман имиш.

Хош тамаша ејләдим, кәрдүм тамам әтварыны,
Чох бәјәндим өзүнү, һәм ләһчеји-көфтарыны,
Машаллаһ, заһир етмиш удулуғ асарыны,
Белә сандым ки, мәләкдир әввәла дидарыны,
Хејли чағдан сонра билдим ки, көзәл инсан имиш.

Саир оғлундан ханын кәр олмадыг биз рушинас,
Манеи јох, онлары һәм ејләдик бундан гијас,
Бу чираг бөјлә чирагдыр,* ејләмиш нур игтибас,
Вагифа, сән гыл худајә һәр заман шүкрү сипас,
Валининн очагы бөјлә күн кими табан имиш.

Бу әш'ардан мә'лум олан будур ки, Вагиф Ибраһим хан илә вә јайнки муғанлы Чәмил аға илә бир јердә Тифлисә кедән заманы Иракли падшаһын оғлу Булон хан илә көрүшүбдур вә бәлкә онун хәл'әт вә ән'амына наил олубдур. Иштә бу мүнәсибәтлә ону тә'риф вә төвсиф еләмишдир. Һәмчинин Вагиф Тифлисдә олан вахтда вә ол бейтүс-сәфаны сејрү тамаша едән әснада онун көзү кәли-сәдан чыхан тәрса гызларына саташыб вә онлардан бириси шаири валей вә һејран едидбир:

Вагифәм, та ки, көзүм онун саташды гашына,
Истади меһрабу мәнбәрдән хәјалым дашына,
Шимди билдим ки, нә кәлмиш Шејх Сән'ан башына,
Ја будур ким, Тифлиси гәрг ејләрәм көз јашына,
Ол сәнәм вәсли мәнимчүн ја кәлисадән чыхар.

Хан гызынын Шуша галасындан чыхыб, Кәнчәјә кет-мәјини дәхи Вагиф сузнак сөзләр илә нәзмә чәкиб вә көз-ләринә хитабән дејир ки:

Ган агла, көзүм ким, сабаһ ол гашы каманын
Пејканы чыхыб зәхми-чикәрдән кедәчәкдир.

Бу хүсусда јаздыгы мұхәммәси шаир бу бәнд илә та-мам едир:

Јарын сәнә играры кәр играр исә, Вагиф,
Һәр дәрди-дилиндән ки, хәбәрдар исә, Вагиф,
Сәбр ејлә, әкәр јар ситәмкар исә, Вагиф,
Чәк башына, бир фикрин әкәр вар исә, Вагиф —
Кол** сәрвәдин сәјәси сәрдән кедәчәкдир.

* Берјенин мәчмуәсиндә «чыраг» әвәзиндә «очаг» јазылыбдыр:
Бу очаг бөјлә очагдыр, ејләмиш нур игтибас.

** «Ки ол». — ред.

Мирзә Чәмалын тарихиндә Ибраһим хан илә Чавад ханын мабәјниндә гәрәбәт олдуғу јазылмышдыр. Ваги-фин бу мұхәммәсинин бир бәндиндән белә анлашылыр ки, хан гызыны Кәнчәјә кәлин апарырлармыш:

Саги, нә дурубсан, сәлә, дөвран јола дүшсүн,
Һамы дағылыб, мүтрүби-хошхан јола дүшсүн,
Чалсын дөфү неј, наләвү әфған јола дүшсүн,
Бу кечә кәрәкдир ирәли чан јола дүшсүн,
Фәрда ки, сүраһиғаду кәрдән кедәчәкдир.

Вагифин мәшһур мұхәммәсләриндән бириси дә өвса-фи-дилбәр барәсиндә јаздығыдыр. Рәшид Әфәндијев «Шаки»²⁸⁶ тәхәллүс јаздыгы нәзирә дә Мәһәммәд әлеј-ниссәламын мәдһи барәсиндәдир.

Вагиф:

Күлшән сәнә јохдур бу нәзакәтдә гәринә,
Кујин чәмәни тә'нә вурар күлди-бәринә,
Сүнбүл ону көркәч өзүнү салды гәминә,
Бәһ, бәһ, нә әчәб, шүкр худанын кәрәминә,
Олмаз белә гамәт, белә кәрдән, белә синә.

Шаки:

Гур'аны худа назил едид бәндәләринә,
Тәклиф едид онула гаму аләми динә,
Вәһји кәлиб ол мұхбири-сиддигүл-әминә,
Атасыдыр Абдулла, анасыдыр Әминә,
Олсун сәләват руһи-рәсулүс-сәғилинә.
Исми ки, Мәһәммәд, јох мәдһинә һачәт, гурбан ола үммәт
Бир саһиб-елмә, бир хазини-фәннә, бир банији-динә,
Гурбан белә елмә, белә фәннә, белә динә,
Бәһ, бәһ, нә дејим, шүкр худанын кәрәминә.

Вагифин мұхәммәси-мүстәзадындан ән мәргубу бу-дур:

Еј зүлфү сијәһ, синәси әбјәз, көзү алә,
Нә түрфә чавансан!
Ағзын кими јох гәнчә, јанағын кими лалә,
Күлзари-чинаансан!
Керсә јүзүнү мәһ јетәр, әлбәттә, зәвалә,
Хуршиди-чаһансан!
Һеч бәндә сәнә олмаја, ја рәб ки, һөвалә,
Сән афәти-чансан!
Сөз јох бу зәнәхдану рүхә, бу хәтү халә,
Хублуғда әжансан!

Дибачеји-лөвһә гәләми-катиби-гүдрэг
Язмыш сәни әввәл,
Һеч адәмә үз вермәмиш әсла белә сурәт,
Пүрзинәгү сејгәл,
Зүлфүн сөзү һәр нүсхәләдир, еј пәритәл'әт,
Бир шәрһи-мүтәввәл.
Көјдә јетирәр мүтгәсил ајә, күнә хичләт,
Һүснүндәки мәш'әл.
Мүжканын урар тә'нә охун көјдә һилалә,
Хуб гашы камансан!

Рәфтари-гәдин ејләди сәјә кими памал
Шүмшады чәмәндә.
Ган ағладар ол гөнчеји-хәнданы мәһү сал,
Дүтфүндәки хәндә.
Султани-чаһан сәрвәрисән, саһиби-игбал,
Аләм сәнә бәндә.
Көфтарың едәр тутији-шәккәршикәни лал,
Һәр нитгә кәләндә.
Сән Хосров олубсан, бәли, һәр шәһри-мәгалә
Ширини-замансан!

Сәнсэн, сәнәма, чүмлеји-хубанә шаһәншәһ,
Јох сән кими дилбәр.
Бүргә үфүгүндән ки, үзүн бир чыха накәһ,
Хуршидә бәрәбәр,
Салыр өзүнү зирини-габә шәфәғи-мәһ,
Манәндеји-әхтәр.
Инсан ола билмәз бу сифәт пакү мүнәззәһ,
Чәм олса сәрәсәр.
Сән чинси-мәләксән јетишибсән бу кәмалә,
Ја руһи-рәвансан?

Исна әшәрә чакәри-кәмтәр ола Вагиф,
Сәрдаридир ә'ла,
Хаки-дәрни-евлади-пејгәмбәр ола Вагиф,
Нејләр дәхи дүнја?
Ол күндә ки, һәнкамәји-мәшшәр ола, Вагиф,
Тут дамәни-мөвлә!
Фәрјадрәсин һејдәри-сәфдәр ола, Вагиф,
Хөвф ејләмә әсла!
Сән гәрсән һәрчәнд ки, дәрјаји-вәбалә,
Төвфиг булансан!

Молла Пәнаһын көзәллик бабында вә дилбәр вәсфин-
дә јаздығы гафијәләр бир о гәдәр ләтиф, ачыг вә ајдын
сөзләр илә нәзмә чәкилмиш кәламлардыр ки, нә гәдәр
чөвһәрсиз вә мә'рифәтсиз адам онлары ешитсә, мүтәәс-
сир вә мәсрур олар. Нүмунә үчүн бир нечәсини зикр едәк:

Ај габағлы, булут зүлфү көзәлин
Дурубан башына доланмаг кәрәк.
Бир евдә ки, бөјлә көзәл олмаја,
О ев бәрбад олуб таланмаг кәрәк.

Сәрхош дуруб сарајындан баханда,
Ағ кәрдәнә һәмәјилләр таханда,
Гаша вәсмә, көзә сүрмә јаханда,
Чаным ешиг одуна галанмаг кәрәк.

Чыха сарајындан чанлар олан тәк,
Хишмә кәлә кәһ-кәһ гәһри олан тәк,
Дал кәрдәндә гыврым сачы илан тәк,
Тәрпәнәндә һәр јан буланмаг кәрәк.

Вагиф, сәнин ишин мүдам аһ олсун,
Сәк рәғибин өмрү гој күтаһ олсун,
Һәмдәмсиз кимсәнә истәр шаһ олсун,
Кәдадыр ол кимсә, диләнмәк кәрәк.

* * *

Гајнар көзләриндән, шух бахышындан
Әчајиб фитнәләр, фелләр көрүнүр.
Сәф-сәф дуран сијаһ кирпикләриндир,
Јохса ки, көзүмә милләр көрүнүр?

Кедән, кетмә, бир бәри бах, ај кедән,
Көзүм дојмаз сән тәк көзәл кимсәдән,
Каһ јахадан шә'лә верир ағ бәдән,
Каһ олур²⁸⁷ ки, назик әлләр көрүнүр.

Гәддин тә'нә вурар о сәрви-наза,
Чан гурбан ејләрәм сән тәк шаһбаза,
Үзүн кими, зүлфүн кими тәр-таза
Нә лаләләр, нә сүнбүлләр көрүнүр.

Вагиф, јад ет сәни јад ејләјәни,
Мән сеvirәм мәнә јарым дејәни.
Гојмаз көз өнүндән севән севәни,
Көнүлдән көнүлә јоллар көрүнүр.

* * *

Ал кејиниб чыхсан күлшән сејринә,
Јығылыр башына күлләр, доланыр.
Мәһтаби-һүснүнә бәндә фәрмандыр,
Гуллуғунда ајлар, илләр доланыр.

Көрмәмишәм сән тәк бир мәләкзәдә,
Дәрдини чәкәрәм һәддән зијадә,
Кирпикләрин учу дүшәндә јадә,
Бағрымың башында милләр доланыр.

Мән бир Фәрһад, сән бир Шириндәһансан,
Дәрдин заһир, амма өзүн ниһансан,
Көзәллик бабында шаһи-чаһансан,
Гуллуғунда даим елләр доланыр.

Ләбләрин бағрымы пүрхун ејләмиш,
Ачылмыш көз јашым Чейһун ејләмиш,
Һәсрәтин Вагифи Мәчнун ејләмиш,
Онун үчүн көзәр чөлләр, доланыр.

* * *

Долду димағыма зүлфүн әнбәри,
Валеһ олду көнүл һәвадән сәнә.
Әлим јетмәз, намә јазыб дәрдими
Көндәрәјдим бади-сәбадән сәнә.

Отурушун көзәл, дурушун көзәл,
Салланышын көзәл, јеришин көзәл,
Хујун, хүлгүн көзәл, һәр ишин көзәл,
Бәхш олуб бу хублуг худадән сәнә.

Гәм евиндән салдын күнчә Вагифи,
Ејләдин мујиндән ичә Вагифи,
Нечүн инчидирсән бунча Вагифи,
Нә һасил бу чөврү чәфадән сәнә?

Севкили јарын фәрагында бади-сәбадан әһвал дилә-
јир:

Бади-сәба, бир мүждә вер көнлүмә,
Ол күли-хәнданым нечүн кәлмәди?
Хәјалым шәһрини гојду виранә,
Сәрвәрим, султаным нечүн кәлмәди?

Ағзы хејир сөзлүм, дили диләклим,
Бир түрфә ағ эллим, күмүш биләклим,
Гарычгај чилвәлим, тавус бөзәклим,
Либасы әлваным нечүн кәлмәди?

Гашы кәман, кирпичләри гәмәлим,
Ағзы шәкәр, додағлары јемәлим,
Әлван кәләғайлы, бәјаз мәмәлим,
Синәси мејданым нечүн кәлмәди?

Вагиф, илә дөндү бир саәтимиз,
Нә сәбримиз галды, нә тагәтимиз,
Олур индән белә гијамәтимиз,
Кәлмәди чананым, нечүн кәлмәди?

* * *

Еј Кә'бәм, Кәрбәлам, Мәккәм, Мәдинәм,
Һәр заман кујиндә зијарәтимдир.
Гиблә дејиб, гашларына баш әјмәк
Кечә-күндүз мәним ибадәтимдир.

Һәр нә десәм, сән иничимә сөзүмдән,
Сәрхошунам, јох хәбәрим өзүмдән,
Шол гамәтин јайыланда көзүмдән,
Санасан ки, һәшрү гијамәтимдир.

Бағламышам дин-иманы зүлфүнә,
Мәним кими һејран һаны зүлфүнә?
Тапшырыб кедирәм чаны зүлфүнә,
Јахшы сахла, сәндә әманәтимдир.

Сәнсән мәним ајым, күнүм, һилалым,
Дөвләтим, игбалым, чаһым, чәләлым,
Көзәл үзүн даим фикрү хәјалым,
Сөзүн дилдә ширин һекајәтимдир.

Соналар хәчилдир сијаһ телиндән,
Тутиләр лал олур ширин дилиндән,
Шикәстә Вагифәм, сәнин әлиндән
Һәр кимә ки, јетсәм, шикајәтимдир.

Көзләрин вәсфиндә јазыбдыр:

Каман гаш алтында, ал јанаг үстә
Нә хош хумарланыр мәстанә көзләр.
Сүрмәли кирпичдән охлар чәкилиб,
Ејләјир бағрымы нишанә көзләр.

Гәмзә пејканилә төкдү ганымы,
Хәталара салды дин-иманымы,
Әјри дурду, сүзкүн бахды, чанымы
Алды о шух көзләр, амма нә көзләр.

Симасы шәһлаји, тәрһи бадами,
Бахышы меһрибан, өзү һәрами,
Гулдур она сијаһ зүлфүн тәмами,
Ола билмәз белә шаһанә көзләр.

Сәмән ијли, сәһаби зүлф, ај габаг,
Гөнчә дәнән, дүр диш, әргәван додаг,
Мүнәввәр үз²⁸⁸, лалә зәнәх, тәр бухаг,
Тамам бир јанәдир, бир јанә көзләр.

Вагиф ки, дүшүбдүр әглу камалдан,
Әксик олмаз башы говгадан, галдан,
Нә зүлфләрдән билин, нә хәттү халдан,
Ејләјибдир ону диванә көзләр.

Зүлфүн вәсфиндә:

Ај кәнары габагында гыј кими
Бүрүнүр, чулғаныр јанаға зүлфүн.
Санасан булутдур, әнвәр үзүнү
Бәдр ајы тәк алмыш гучаға зүлфүн.

Шаһмар тәки кәрдәниндә буланыр,
Күлләр билә сығалланыр, суланыр,
Һәлгә дүшүб, бухаг алта доланыр,
Баш гојур, сарыныр гулаға зүлфүн.

Хәстә Вагиф оннун сәркәштәсидир,
Бағры гызыл ганын ағуштәсидир,
Һәр тари-тәррарын чан риштәсидир,
Гојма ки, төкүлсүн ајаға зүлфүн.

Ајрылыгдан шикајәт:

Јенә мәни јахар-јанар одлара —
Дағылмыш ајрылыг салды, севдијим!

Мән һа өлдүм мөһнәт илә, дәрә илә,
Чан сәнин һанында галды, севдиһим!

Сиһәһ зүлфүн бухаг алтда гыврылып,
Ала көзләр чан алмаға сажрылып,
Чанандан ажрылан чандан ажрылып,
Халг ичиндә бир мәсәлди, севдиһим!

Сәрв гәддин сәнубәрә тән деһил,
Тамам сәнин тәки күлбәдән деһил,
Дәһи әзәлки төк сән көрән деһил,
Инди һалым һаман һалды, севдиһим!

Ол Хәдичә һаггы, Сәкинә һаггы,
Хәйрәнниса һаггы, Әминә һаггы,
Кә'бә, Мәккә һаггы, Мәдинә һаггы,
Дәрдин бу Вагифи алды, севдиһим!

* * *

Һенә сәни көрдүм, бағрым охланды,
Еј әф'и бахышылы, һавалы сәрхош!
Үзүн көјчәк, гашыһ чәллад, көзүн шуһ,
Көрмәдим сән тәки маралы сәрхош!

Дидарына мүштаг олуб галмалы,
Башына дөнмәли, дәрдин алмалы,
Бир айна габаглы, әһри чалмалы,
Әлван кәләғәһли, сәфалы сәрхош!

Көзләри сүрмәли, һанағы халлы,
Бир лачыһ сөвдалы, тәрлан хәһаллы,
Голлары базбәндли, боју һејкәлли,
Ағ әлләри әлван һәналы сәрхош!

Отурушу Ширин, дурушу Лејли,
Гәмзәси ситәмкар, һары килејли,
Кечә-күндүз зөвгү сәфадә мејли,
Һәм өзү, һәм фикрү хәһалы сәрхош!

Әглиһ алдын, һарә деһин, Вагифин,
Һаналтдын әлифин, бејин Вагифин,
Үз көстәрдин, һыхдын евин Вагифин,
Һәм өзү, һәм фикрү хәһалы сәрхош!

* * *

Севдиһим, ләбләрин һагута бәнзәр,
Сәрәсәр дишләрин дүрдәнәдәндир,
Сәдәф дәнанындан чыхан сөзләрин
Һәр бири бир гејри хәзанәдәндир.

Нәдәндир сөзүмә чаваб вермәмәк,
Һәм чамал кизләдиб, үз көстәрмәмәк,
Кечәләр көзләрим һабы көрмәмәк
Ол сиһәһ нәркиси-мәстанәдәндир.

Мән һа сәни нури-илаһи саннам,
Чамалыһын шә'ләсинә доланнам,
Атәһиннә мәрду мәрданә һаннам,
Бу һасијјәт мәнә пәрванәдәндир.

Бир намә һазмышам чан үзә-үзә,
Бади-сәба, апарасан күлүзә,
Сорушар һар ки, бу кимдәндир бизә?
Сөјләкиләһ: Сизин диванәдәндир.

Хумар-хумар баһмаг көз гајдасыдыр,
Лалә төк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадән, нә шанәдәндир.

Мүштагдыр үзүнә көзү Вагифин,
Јолунда пәһндәз өзү Вагифин,
Сәнсэн фикрү зикри, сөзү Вагифин,
Гејри сөз һанында әфсанәдәндир.

* * *

Еј чамалы күнәш, зүлфләри дилкәш,
Чана салдын атәш чыханда сәрхош.
Галдым һана-һана мисли-пәрванә,
Олмушам диванә, кетди өглү һуш.

Чешмин алды чани, зүлфүн имани,
Кирпикләрин гәһи төкәр һиһани.
Еј Јусифи-һани, мәләһәт кани,
Сәнә бәнзәр һаны дилбәри-ләбһуш.

Зәһи пәрипәјкәр, гәдди сәнубәр,
Аләм сәнә һексәр гулаһи-кәмтәр,
Сәнсэн әчәб сәрвәр, сәрдари-ләшкәр,
Султани-зиәфсәр, шаһи-диһапущ.

Һичриндә бизәрәм, зәһилү харәм,
Мүштаги-дидарәм, ихласкарәм,
Бәса аһу зарәм, дәрһитизарәм,
Гөвлүнә әғһарын көл ејләмә куш.

Бојун сәрви-чәннәт, күлшәнә зинәт,
Гашыһ мәдди әјәт, гилеји-таәт,
Вагифи-пүрмөһнәт чох чәкиб һәсрәт —
Та сәнинлә хәлвәт ола һәмағуш.

* * *

Еј шаһы хубларыһ, шуһу дилбәрин,
Сәндән сәнубәрин хәчәләти вар.
Хош һарашыр сәнә диһа һимтәнә,
Бу бәзәјин һенә әләмәти вар.

Бу зибү зийнәтин, шанү шөвкәтин,
Ме'раһи-риф'әтин, баһи-дөвләтин,
Һүснү мәләһәтин, чешми-әфәтин,
Бу гәддү гәмәтин һиһамәти вар.

Мәһбуби-мүнтәхәб, бир алиһәсәб,
Гәмзәсиндә гәзәб, сән сахла, ја рәб!
Күл рухлу, гөнчәләб, турунчу гәбгәб,
Лисанында әчәб һекајәти вар.

Олмаз белә адәм, јығылса аләм,
Мәләкдән мүкәррәм, ә'лавү ә'зәм,
Өзү бир шух сәнәм, истигнасы кәм,
Бизә әмма һәр дәм нәзакәти вар.

Гаши јај, чешми шух, мүжканлары ох,
Чүмлә кәсдән артыг, бәрәбәри јох,
Чәмалы јанында ајү күн мәнсух,
Вагафин ондан чох шикајәти вар.

Вагафин бу мүрәббеатында шајани-диггәт будур ки,
Һәр мисра ики һиссәдән тәртиб олунмуш вә көзәл гафијә-
ләр илә бағланмыш бәндләрдән әмәлә кәлир. Һәр бәндин
өзүнәмәхус ма'насы зијадә мәнһарәтлә нәзмә чәклиб, кө-
зәлин һәр бир ә'засы өз рәнк вә төбии һаләти үзрә төв-
сиф олунубдур. Мәсәлән:

Мәһбуби-мүнтәхәб, бир алиһәсәб,
Гәмзәсиндә гәзәб, сән сахла, ја рәб!
Күл рухлу, гөнчәләб, турунчу гәбгәб,
Лисанында әчәб һекајәти вар.

Бир дилбәрин ки, әслү нәсәби али олса, гәмзәсиндә гә-
зәб көрүнә вә о гәзәбдән аллаһ өзү сахлаја, руху²⁸⁹ күл
јарпағы кими ләтиф, назик вә сүрхә мајил ола, ләби гөн-
чәјә бәнзәјә, чәнәси турунч мисал мүдәввәр вә мүәттәр
ола вә лисанындан хош аваз илә әчәб һекајәтләр чари
ола, әлбәттә, анчаг белә дилбәрә мәһбуби-мүнтәхәб демәк
олар.

Башга бир гафијәсиндә Молла Пәнаһ көзәллик ниша-
нәсини белә бәјан едир:

Ачыгбашда олса әкәр бир дилбәр,
Онда бу нишанлар мүәјјән кәрәк:
Әндамы ајинә, гәдди мө'тәдил,
Сијаһ зүлфү гамәтинә тән кәрәк.

Јанағы ләләји-баһари кими,
Ләбләри јагутун кәнари кими,
Бир дәнә насүфтә мирвари кими,
Башдан ајагадәк ағбәдән кәрәк.

Тәмизлијә ола мејлү һәвәси,
Олмаја ашигә назү гәмзәси,
Күл тәки гоһуја нитгү нәфәси,
Зүлфү ја бәнәфшә, ја сәнән кәрәк.

Гөвли садиг ола, һәр фе'ли һәләл,
Билмәјә ким, фитнә нәдир, мәкрү ал,
Шам кими габагда дура нитгә лал,
Кәсилсә дә башы динмәјән кәрәк.

Новрәсидә, ондәрд, онбеш јашында,
Ејб олмаја кирпијиндә, гашында,
Һәјаси үзүндә, әгли башында,
Ағзы, бурну назик, үзү кен кәрәк.

Тавус кими чилвәләнә һәр сәһәр,
Бәзәк верә чамалына сәрбәсәр,
Диндирмәмиш верә көнүлдән хәбәр,
Ишарә анлајыб һал билән кәрәк.

Јашадыгча чаванлана, јенләнә,
Бир һичабда, бир пәрдәдә әјләнә,
Нитгү нәфәсиндән чанлар динләнә,
Гуллулда, сөһбәтдә мүстәһсән кәрәк.

Јахшы чанан кәрәк, Вагаф, чан үчүн,
Чох чалышмаг нәдир бу чанан үчүн,
Бир көзәл ләзимдыр бизим хан үчүн, ✓
Вали гуллуғунда әрз едән кәрәк.

Белә мә'лум олур ки, бу ше'рләри Вагаф хаһын хаһи-
шинә көрә јазыб, валији-Күрчүстана фириһад етмишдир
вә ондан арзү вә төмәнна етдији Күрчүстан көзәлидир.
Әввәлки бәнддән анлашылан будур ки, Вагафин вәсф гыл-
дығы дилбәр кәрәкдир Мингрелија көзәлләриндән али-
һәсәб бир нәчибә олсун. Чүнки Мингрелија кечмишдә
«Ачыгбаш» адланармыш, башлары ачыг кәзмәкләри сә-
бәбинә. Одур ки, гафијә «Ачыгбаш» сөзү илә башла-
ныр. Белә рәвәјәт олунур ки, вали хан үчүн үч нәфәр вә-
чиһә вә көзәл гыз көндәрибмиш. О гызлардан бирисини
хан өзү алыбдыр ки, Иззәт бәјимин вә Меһди бәјин ана-
сыдыр, ады Нисәханымдыр*. Бирисини Мәһәммәдгасым
аға²⁹⁰ алыбдыр, ады Минаханымдыр вә бирини дә Әбүл-
фәт хана²⁹¹ верибдир.

Јухарыда зикр олунан көзәл вә мөвзун гафијәләрдән
башга ки, онларын әдәди чоһдур вә чүмләсинин бураја
күнчајиши јохдур, Молла Пәнаһ Вагафин бир чох ше'ри-
мүстәзады вә мүхәммәсаты вардыр. Онлардан мәшһуру
әбнаји-рузикарын бивәфа вә дәјанәтсиз олмағы хүсусун-
да јаздығы мүхәммәсдир ки, онун мәал вә мәзмуну, —
нечә ки дүңја вардыр, — һәмишә тәзәлик вә доғрулуғ үзрә

* Бир рәвәјәт дә будур ки, Күрчүстан валиси Ибраһим хан Га-
рабагијә көндәрдији дилбәр Чөваһир ханым имиш ки, Көвһәр ағаји-
мәрһумәнин валидәсидир.

баги галачагдыр. Наман мүхөммөс ејни илэ бурада дэрч олунур:

Мөн чаһан мүлкүндө, мүтлөг, доғру һалэт көрмөдим,
Һэр нэ көрдүм, әри көрдүм, өзкэ бабөт көрмөдим.
Ашиналар ихтилатында сәдагәт көрмөдим,
Беј'әтү играру иману дәјанәт көрмөдим.
Бивәфадан, лачәрәм, тәһсили-һачәт көрмөдим.

Хаһ султан, хаһ дәрвишу кәда билиттифаг,
Өзләрин гылмыш кирифтари-гәмү дәрду фәраг,
Чифеји-дунјајәдир һәр еһтијачу иштијаг,
Мунча ким, етдим тәмаша, сөзләрә асдым гулаг,
Кизбү бөһтандан сәвајы бир һекајәт көрмөдим.

Хәлги-аләм бир әчәб дүстур тутмуш һәр заман,
Һансы гәмли көндү ким, сән едәр олсан шадиман,
Ол сәнә, әлбәттә ким, бәдкулуг ејләр, бикүман,
Һәр кәсә һәр кәс ки, етсә јахшылыг, олур јаман,
Булмадым бир дуст ки, ондан бир әдавәт көрмөдим.

Алимү чаһил, мүриду мүршиду шакирдү пир,
Нәфси-әммарә әлиндә сәрбәсәр олмуш әсир,
Һәгги батил ејләмишләр ишләдир чүрми-кәбир,
Шејхләр, шәјјадү абидләр әбусән гәмтәрир,
Һич кәсдә һәггә лајиг бир ибадәт көрмөдим.

Һәр киши һәр шеји севди, ону бөһтәр истәди,
Кими тәхтү кими тачу кими әфсәр истәди.
Падшәһләр дәмбәдәм тәсхири-кишвәр истәди,
Ешгә һәм чох кимсә дүшдү вәсли-дилбәр истәди,
Һеч бириндә ағибәт бир зөвгү раһәт көрмөдим.

Мән өзүм чох кузәкары кимјакәр ејләдим,
Сиккәләндирдим гүбари-тирәни, зәр ејләдим,
Гара дашы дөндәриб јагути-әһмәр ејләдим,
Данеји-хәрмөһрәни дүррә бәрәбәр ејләдим,
Гәдрү гијмәт истәјиб, гејр әз хәсарәт көрмөдим.

Күн кими бир шәхсә күндә хејр версән сәд һәзар,
Зәррәчә етмәз әдаји-шүкри-не'мәт ашикар,
Галмајыбдыр гејрәтү шәрмү һәја, намусу ар,
Дедиләр ки, е'тибару е'тигад аләмдә вар,
Ондан өтрү мән дә чох кәздим, нәһәјәт, көрмөдим.

Ејләјән виланә Чәмишиди-Чәмин ејваныны,
Јола салмыш бәлкә бәзми-ишрәтин чөнданыны,
Ким галыбдыр ки, онун гәм төкмәјибдир ганыны?
Дөнә-дөнә имтаһан етдим фәләк дөврәныны,
Онда мән бәрәкликдән гејри адәт көрмөдим.

Мүхтәсәр ким, бөјлә дунјадан кәрәк етмәк һәзар,
Ондан өтрү ким, дејилдир өз јериндә хејрү шәр,
Алиләр хаки-мәзәлләтдә, дәниләр мө'тәбәр,
Саһиб-зәрдә кәрәм јохдур, кәрәм әһлиндә зәр,
Ишләнән ишләрдә еһкамү ләјагәт көрмөдим.

Дөвләтү игбалү малын ахырын көрдүм тамам,
Һишмәтү чаһу чәлалын ахырын көрдүм тамам,
Зүлфү рују хәттү халын ахырын көрдүм тамам,
Һәмдәми-саһибчәмалын ахырын көрдүм тамам,
Башадәк бир һүсни-сурәт, гәддү гәмәт көрмөдим.

Еј хош онлар ким, Мәһәммәд Мустәфаны севдиләр,
Олдулар ашиг, Әлијјүл-Мүртәзаны севдиләр,
Сидгү ихлас илэ пәнч Али-әбаны севдиләр,
Чардәһ мә'сум тәк мүшкүлкүшаны севдиләр,
Дәхи онлардан көзәл јахшы чәмаәт көрмөдим²⁹².

Ја имам-әл-инс вәл-чиннү шәһәншаһи-үмүр,
Кетди дин әлдән, бу күндән бөјлә сән ејлә зүһур,
Гојма ким, шејтани-мәл'ун ејләјә иманә зур,
Шә'леји-һүснүилә бәхш ет тазәдән дунјајә нур —
Ким, шәриәт мәш'әлиндә истигамәт көрмөдим.

Баш ағарды, рузикарым олду күн-күндән сијаһ,
Етмөдим, сәд һејф ким, бир маһрухсарә никаһ,
Гәдрбилмәз һәмдәм илэ ејләдим өмрү тәбаһ,
Вағифә, ја раббәна, өз лүтфүнү ејлә панаһ,
Сәндән өзкә кимсәдә лүтфү инајәт көрмөдим.

Вағифин бу кәламында һикмәтамыз вә ибрәтәнкиз сөзләр чохдур ки, онлары шаир тәчрүбә үзү илэ сөјләјибдир вә әксәри дәруни-гәлбдән чыхан сузишли фәрјад вә наләләрдир. Бу сөзләр ачы вә пүркәдәр исә дә, мә'нән һагг вә доғрудур. Бунлары батил етмәјә әлдә дәлилимиз јохдур.

Филһәгигә, һансы бир мөкан вә заманда вә һансы миләл вә әгвамыв арасында Вағифин сөзләри мәзмундан дүшүб чифеји-дунјаја еһтијач вә иштијаг олмајачагдыр вә адамларын ә'малү әф'алында кизб вә бөһтан әвәзиндә доғрулуғ, гијбәт вә шејтанәт јериндә сүлһ вә сазышлик ишләнәчәкдир? Бу суаллара тәсиклилик бәхш едичи чаваблар вермәк олурму?

Туталым ки, дүзлүк вә сәдагәт јохдур. Бәлкә Адәм атанын өвлады арасында һаггшүнаслыг, шүкрани-не'мәт, шәрм вә һәја, һиммәт вә гејрәт, е'тибар вә е'тигад вардыр? Әфсус ки, шаир бунларын да јохлуғуну тәсдиғ едиб, бизи мә'јус вә әфсүрдәдил ејләјир. Будур, охујун:

Күн кими бир шәхсә күндә хејр версән сәд һәзар,
Зәррәчә етмәз әдаји-шүкри-не'мәт ашикар,
Галмајыбдыр гејрәтү шәрмү һәја, намусу ар,
Дедиләр ки, е'тибару е'тигад аләмдә вар,
Ондан өтрү мән дә чох кәздим, нәһәјәт, көрмөдим,

Доғрудан да е'тигад вә е'тибар, гејрәт вә намус, иттиһад вә иттифағ гејри милләтләр арасында вар исә дә, һеј-

фа ки, биз мүсәлманлар ичиндә јохдур. Әкәр онлардан бир әсәр олса иди, белә зилләт вә фәләкәтә дүчар олмаздыг вә бу анә гәдәр биз дә ағ күнә чыхардыг...

Ше'рин гәзәлијјат нөвүндән Вагифин беш-алты гәзәлләри вардыр²⁹³. Онлардан мәшһуру вә хошмәзмуну Молла Вәли Видадијә јаздыгы гәзәлләрдир:

Ким ки, сөвдаји-сәри-зүлфи-пәришанә дүшәр,
Каһ зинданә, кәһи чаһи-зәнәхданә дүшәр.

Афәти-дәһр дәјәр ол кәсә ким, камилдир,
Маһ һәр күн ки, кәмалә јетә, нөгсанә дүшәр.

Мәрд икидләр өзүнә мөһбәси мејдан биләр,
Санма ки, накәсү намәрд бу мејданә дүшәр.

Ејбдән саф чыхар, пакү мүбәрра көрүнәр,
Һәр тәла ким, күреји-атәши-сузанә дүшәр.

Пичу табә дүшәнин иши, бәли, үздә олур,
Зүлф бу вәчһлә ол күлрухи-чананә дүшәр.

Һәр јаман јер ки, ола јахшыларын мәнзилдир,
Лә'л даш ичрә, хәзинә дәхи виранә дүшәр.

Шаһи-гәм шадлыг әјјамына хош зивәрдир,
Нечә ким, хали-сијәһ аризи-чананә дүшәр.

Еј Видади, гәми-һичранә кирифтәр олмаг
Бир сәнә, бир мәнә, бир Јусифи-Кән'анә дүшәр.

Ешгә дүшмәк сәнә дүшмәз, гочалыбсан, белә дур,
Белә ишләр јенә Вагиф кими оғланә дүшәр.

Бу гәзәлдә Молла Пәнаһын тәчрүбә вә һикмәт јолу илә сөјләдији кәлам вә бә'зи тәшбиһат вә истиарәји-тәм-силијјә шајани-диггәтдир. Әлһәгг, дүнјада афәт вә бәлаја кирифтәр олан әксәр өвгәт камал вә мә'рифәт әһли олуб, чүһәла вә дәнитәб'ләр ејшү сәфада, дөвләт вә не'мәт ичиндә өмүр сүрүрләр вә нә мәгсәд вә мәтләбдән өтрү хәлг олунмагларындан вә өзләринә борч олан тәклифләрдән мүтләг бихәбәрдирләр. Мөһбәс вә зиндани-бәла мәрд икидләр үчүн вүс'әтли мејдан мәнзәләсиндә олдуғу һалда намәрдләрин һүнәри дејил ки, бу мејдана гәдәм гојсунлар. Дар күн, чисмани әзијјәтләр вә руһани күдурәтләр алитәб'ләрин е'тигад вә сәдагәтини дәхи дә мөһкәмләндириб, полад кими онлары сафа чыхарыр; нечә ки, атәш күррәсиндә гызыл вә күмүш сафа чыхыр. Лә'лин јери даш вә хәзинәнин јери виранә күнчләр олдуғу кими, мөһнәтсәралар дәхи јахшыларын мәнзили олур вә һичран гәминдә шаир һәм өзүнү вә һәм дусти-һәгиги-

си Видадини Јусифи-Кән'ана тәшбиһ едиб бунунла тәсәллијаб олур:

Видадидән кәлән кағыз мәни фәрхүндәһал етди,
Бу һалы көрдү гәм, филһал мәнән интигал етди.

Учуб көнлүм гушу пәрваз гылса өвчи-ә'ләјә,
Әчәб јох ким, бу мәктубу өзүнә пәррү бал етди.

Зијаји-шәмс тәк јетди, мәни бәдр ејләди һала
Әкәрчи гәддими дөврәни-филмази һилал етди.

Сәвади намәнин, еј дил, мәкәр зүлмати-һејвандыр —
Ки, руһум Хызр тәк ондан бәси кәсби-кәмал етди?!

Хәјал етмишди Вагиф ким, рәван бир хош гәзәл јазсын,
Рәван олмушду гәсид ким, буну анчаг хәјал етди²⁹⁴.

Бу гәзәлдән мә'лум олур ки, Вагиф буну өмрүнүн мүсинн чағында јазыбдыр ки, чандан әзиз олан гәдршүнас достунун мүфаригәтиндә хејли чәфалар чәкибдир. Шаир Видадидән вүсул олан намәни көнлүнүн гушуна пәрү бал едиб ону өвчи-ә'ләја галхызыр. Әкәрчи кечмиш зәманәнин ингилаб вә игтишашы шаирин гәддини әјиб һилал гылмышдыр вә лакин һаман дусти-бинәзирин намәси зијаји-шәмс тәк онун гәддини раст вә гәлбини мүнәввәр еләјир вә сәвади-намә руһуна сәфа вә һәјати-әбәди бәхш едир.

Афәрин белә достлуға вә мәрһәба бу сәдагәтә!

Бу гәзәл Шејх Сә'динин достлуғ барәсиндә јаздыгы гәзәлә бәнзәјир. Тәфавүт анчаг бурасындадыр ки, Шејх Сә'ди һәгиги достлуғун шүрүт вә вәзифәси нә олдуғуну билдириб, үмум насә хитабән јазмышдыр. Амма Вагиф исә өз достундан кәлән кағыздан мәсур олуб онун гәдр вә мәнзәләсини бәјан едир. Сә'ди әлејһиррәһмә достлуғ барәсиндә бујурубдур вә һәгигәтдә чәмәни-мә'најә дүрр сачыбдыр:

Јар ан бовәд ке сәбр конәд бәр чәфеје-јар,
Тәрке-резаје-хиш конәд бәр резаје-јар.

Кәр бәр вочуде-ашеге-садег нәһәнд тиг,
Бинәд хәтаје-хиш нәбинәд хәтаје-јар.

Јар әз бәраје-хиш керәфтән тәриг нист,
Ма нәфсе-хиштән бекошим әз бәраје-јар.

Мән рәһ немибәрәм мәкәр анча ке кује-дуст,
Мән сәр неминәһәм мәкәр анча ке паје-јар²⁹⁵.

Дусти-һәгиги вә јари-чани һәгигәтдә о достдур ки, өз хејир вә ризасыны вә сәлаһи-үмуруну дост ризасы вә сәлаһи јолунда тәрк едиб, ондан мал вә чаныны музајигә етмәјә, достун ады чәкилән јердә башдан кечә. Һејфа ки, бу вәсвәсеји-шејтан вә дәғдәғеји-инсан илә долмуш әсримиздә бу гисм достларын вүчуду әнга гушу кими најабдыр. Бу әсри-шумда һәгиги бир дост тапылмаз ки, онун сәдагәт вә дәјанәтинә е'тибар олуна вә дар күндә дәст-кирлијинә үмид бағлана...

Нечә ки, фөвгдә зикр олунду, Молла Пәнаһ Вагифин әдәбијјатымызын баниси, мүәссиси адланмаға һаггы вардыр. Тамами Гафгазда ондан мүгәддәм бир мүгәдир әдиб, хошкәлам вә мөвзунтәб' шаир зүһур етмәјибдир ки, ибтидаји-сүхән онун ады илә башлансын. Әкәрчи Азәрбајчанын Ирана мүтәәллиг һиссәләриндә Ачиз, Дивани, Гөвси, Ариф²⁹⁶ кими бә'зи шаирләр вүчудә кәлибдир вә илла онларын асари-гәләмијјәләри вә хүсусән, тәрчүмеји-һаллары милләтимиз арасында интишар булмајыбдыр. Анчаг бә'зи мүтәфәрриг ше'р вә гәзәлләри ханәндәләр вә гәзәлханлар васитәсилә кәлиб бизә јетишибдир.

Молла Пәнаһ Вагиф исә чүмләмизә мә'лумдур. Онун адыны ешитмәјән вә шә'ниндә сөјләнән «һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» мәсәләни билмәјән Гафгаз оғлу јохдур, Вагифи белә шөһрәтләндирән, әлбәттә, онун рәван тәб'и, мөвзун кәламы вә көзәл гафифәләри олубдур ки, инди дә о гафифәләр үмум насын дилләриндә чаридир. Вагифин кәламларыны охудугда билаихтијар онлара мејлү рәғбәт бағлајырыг. Шаир һәр нә вүчудә кәтирибсә, өз ана дилмизин тәрз вә шивәсиндә кәтирибдир. Онун әш'арында исте'мал олунан түрк вә ја түркләшмиш фарс вә әрәб сөзләри елә мәһарәтлә нәзмә чәкилибдир ки, охујанлары валәһ вә һејран едир. Мәсәлән, бу садәликдә һансы бир түрк шаири гафифәләр тәртиб едибдир:

Бағламышам дин-иманы зүлфүнә,
Мәним кими һејран һаны зүлфүнә?
Тапшырыб кедирәм чаны зүлфүнә,
Јахшы сахла, сәндә әманәтимдир.

Вә јаники бу ше'рләр:

Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Лалә тәк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр,
Нә бади-сәбадәни, нә шанәдәндир.

Бу садә вә рәван ше'рләр ки, мә'нән дәхи зијадә мәғбул вә мүстәһсәндир, шаирин артыг дәрәчәдә ана дилинә дара олмасына вә милли шаирлијинә дәләләт едир. Әлбәттә, Молла Пәнаһ бу ејбләри ирад тутмаг олмаз ки, о милли шаир олдуғу һалда милләтинин һүрријәтинә даир, тәрәгги вә тәәлисинә мәхсус бир әсәр гојмајыбдыр. Молла Пәнаһ дәхи саир шаирләр кими өз заманынын оғлу олуб, онун тәғазасынча ше'р јазармыш. Ондан чох сонра кәлән шаирләрин кәламларында да «милләт», «һүрријәт», «дин» вә «вәтән» сөзләри һәркиз исте'мал олунмајыбдыр.

Бунунла белә Вагифин јухарыда зикр олунан мүхәмәс вә гәзәлијјатында тәчрүбә үзү илә дејилмиш пурмә'на сөзләр вә дәрин фикирләр вардыр ки, һәмә вәгт һәјат үзрә баги галачагдыр. Бундан маәда Вагифин милли әдәбијјатымыза һүсни-хидмәти бу олубдур ки, Түркијә вә Иран-зәмин шүәрасына мүгәллидик етмәјибдир, бәлкә онун үчүн әсан вә тәбни бир јол ачыбдыр ки, ондан сонра кәлән шаирләр она пејрәвилик едиб, бир чох көзәл әсәрләр мејдана кәтирибләр. Бу чәһәтә Молла Пәнаһ Вагифин Гафгазијада вүчудә кәлән шаирләрин бабасы вә устады адланмаға һаггы вардыр.

Азербайжан шаирләринин мәшһурундан бириси дә Молла Вәли «Видади» тәхәллүсүдүр ки, Молла Пәнаһын мүасири, досту вә бир гөвлә көрә, эгрәбасы имиш. Молла Вәли Газах маһалында Шыхлы гәрјәсиндә тәвәллүд едибдир. Бә'зи рәвајәтә көрә, Молла Вәлинин атасы Мәһәммәд аға Ирандан кәлмәдир вә Мәһәммәд ағанын атасы Гәмзә султанын нәслиндәндир ки, сәфәвиләрин дөврүндән Иранда олурмуш²⁹⁷.

Молла Вәлинин јахшы елм вә савады вә рәван тә'би вар имиш вә өзү дә зөһдү тәгва әһли олуб, вахтынын чохуну ибадәтдә кечирәрмиш. һагг сөjlәјән вә һаггы дост тутан бир вүчүд имиш ки, һәр кәсин ејбини ачыг сөjlәмәқдән бак вә ичтинаб етмәз имиш. Она бинаән шаирдән дилкир вә рәнчидә оланларын әдәди аз дејил имиш. Амма бунула белә һамы ону сајармыш, хатирини әзиз вә мөһтәрәм тутармыш. Мүасири вәкил Әһмәдаға илә араларында достлуг вә зарафат вар имиш вә чох вахты шаир она кинајә вә истәһза тәригинчә ачы сөзләр дејәр имиш, амма Әһмәдаға онун сөзләриндән инчимәз имиш. Белә ки, бир вахты бунлар јајлагда олан заманы евләриндән чыхыб көзәл вә чичәкли дағларда сејр едирләр. Бу әснада думан кәлиб онлары әһатә едир. Молла Вәли ховфа дүшүр ки, онлар азачағлар. Амма Әһмәдаға она үрәк вериб дејир: «Горхма, мән сәни саламат јурдумуза апарарам» вә доғрудан да Видадини саламат кәтириб шендијин ичинә чыхарыр.

Бу барәдә гејриләрин јанында Әһмәдаға өзүнү өјүб, зәһн вә фәрасәтини зикр етдикдә Молла Вәли тәнкә кәлиб дејир: — Аға, бу гәдәр өзүнү өјмә, бу бир бөјүк һүнәр дејил, гара мал да (сығыр) һеч азмаз.

Бә'зи рәвајәтә көрә, Молла Вәли Видади Газах маһалында ән мө'тәбәр, тәдбирли вә нүфузлу бир адам һесаб олундуғуна бинаән, Күрчүстан валиси Иракли хан ону өзүнә мүгәррәб едиб вә онун ағыл вә камалыны көрүб, бә'зи иттифағларда Газах маһалына даир мәсәләләр вүгуа кәлдикдә онун тәдбир вә сәләһидилә иш көрәрмиш. Бу әһвалы онун досту Молла Пәнаһ Вағиф ешидиб Гара-

бағдан Видадиниң һал вә шә'нинә мүнәсиб бу ше'рләри јазыб көндәрмишдир:

Еј Видади, јенә хан гуллуғунда
Гаим олуб, нә гијамәт ејләрсән?
Јаман көздән аллаһ өзү сахласын,
Ихлас илә, киши, хидмәт ејләрсән.

Белә дурсан о гапыда гыш вә јаз,
Јетишәрсән бир чөрәјә сәрәфраз,
Бу доғру јолундан әјилсән бир аз,
Јәгин бил ки, чох хәјанәт ејләрсән... и. а.

Вә лакин Видадиниң Иракли хана мүгәррәб вә мәслә-һәтчи олдуғуну нә күрчү вә нә рус вә нә дә бизим тарих-ләрдә көрмәдик. Өзкә бир гөвлә көрә, эзанчүмлә мәрһум Әһмәд бәј Чаванширин јазмағына бинаән — ки, онун Гарабағ тарихинә даир артыг бәләдијјәти вар иди,—Молла Пәнаһ мәрһум Ибраһим ханын мүгәррәби-һүзуру олан заманы өз досту Молла Вәлини јазыб Газахдан Гарабаға кәтирдибдир²⁹⁸ вә бурада онун хана јавуг олмағына сәббәб дүшүбдүр вә хан Молла Вәлинин ағыл вә камалыны дәрк едиб вә хүсусән онун мө'мин вә мүттәғи бир шәхс олдуғуну көрүб, она лүтф вә мәрһәмәт кестәрәрмиш вә һәр гисим рә'ја көрсә имиш Молла Вәлијә сөjlәр имиш. Молла дәхи онлары хејли мүнәсиб тә'бир едәрмиш. Амма бу рәвајәти дәхи тәсдиг етмәјә әлдә бир дәставизимиз јохдур. Бунун доғрулуғуна шәһадәт веричи «Гарабағ тарихи»ндә бир ишарә көрмәдик.

Доғрудур Мирзә Чәмалын јаздығы тарихдә Мирзә Вәли адлы бир шәхсин исми зикр олунубдур, вәли һаман Мирзә Вәли Гарабағда Шуша ујездиндә Баһарлы гәрјәсиндән бир ширинзәбан вә кардан вә зирәк бир адам имиш ки, Ибраһим хан ону өз әмизадәси Әбдүссәмәд бәј илә Аға Мәһәммәд шаһ әввәл дәфәдә Азербайжанын чәнуб сәмтиндә ваге олан вилајәтләри һијтеји-тәсәррүфүнә көтүрдүкдә зәвал рәсми илә шаһа көндәрмишдир. Мәзкур Мирзә Вәлинин нәсли бу һалда Гарабағда вә Бақыда мөвчүд вә Вәлијев фамилијасы илә мөшһурдурлар.

Бәс, Баһарлы Мирзә Вәли илә Шыхлы Мирзә Вәлини гаршыдырмағ бөјүк сәһвдир. Тәәччүб будур ки, Гарабағын әһвал вә тарихинә бәләд оланлар вә онларын чүмләсиндән шаир Мирмөһсүн аға Ағамирзадә²⁹⁹ Шыхлы Молла Вәлинин вүчүдуну билмәррә инкар едиб, Молла Вәли Видади анчағ Мирзә Вәли Баһарлыдан ибарәт ол-

масыны тә'кид едирләр³⁰⁰ вә Мирмөһсүн ағанын гөвл вә иддиасынын гүввәсинчә буну дәхи элавә едә биләрик ки, нечә сәнә бундан мүгәддәм Баһарлы гәрјәсиндән Һәмид бәј Вәлијев исминдә бир шәхс илә таныш олдуг. Бу чәнәбын зијадә хошсөһбәт вә дилавәр олдугуну тәһсин етдикдә бизә чаваб вериб деди ки, филанкәс бизим бабамыз чох дилавәр вә фәсиһ бир адам имиш, өзүнүн дә тәб'ишә'ријјәси вар имиш. Бабасынын адыны сорушдугда бизә чаваб верди ки, бабамызын ады Молла Вәлидир, «Видади» тәхәллүс.

Әш'арындан бир нечәләрини охумағы тәвәгге еләдик. Башлады Вагифин Молла Вәлијә зарафатјана тәрәкәмә арвадларынын барәсиндә јаздығы кәламын бир нечә бәндләрини охумаға:

Хош һалына сәнин, узун дырнаглы,
Балдыры чырмаглы, јалын ајаглы,
Јорғаны, јасдығы тозлу-торпаглы —
Һәмдәм илә һәр дәм сөһбәт ејләрсән.

Әлләрин, үзләрин јудуглары јох,
Јашларында доғру дедикләри јох,
Һазыр чобандылар, дүдүкләри јох,
Онлар илә нечә үлфәт ејләрсән?

Бу сөзләри ешидиб, Һәмид бәјә әрз етдик ки, бу, Вагифин кәламыдыр, Молла Вәлинин кәламы дејил вә Молла Вәли өзү Газах әһлидир. Шыхлы гәрјәсиндә тәвәллүд етмишдир. Мүшарилејһ тәбәссүм илә чаваб верди ки, «хејр, сәһв едирсиниз. Газахда Молла Вәли олмајыбдыр. Молла Вәли Видади анчаг бирдир, о да бизим бабамыздыр».

Һәр һалда чәнәб Мирмөһсүн аға, Һәмид бәј вә гејриләри Баһарлы Мирзә Вәли илә Шыхлы Молла Вәлини гарышдырырлар. Бу бөјүк сәһвдир. Видади мәрһумун өвлады әл'ан Газах маһалында вә бә'зиләри Тифлис шәһәриндә сакиндиләр.

Сәһһини будур ки, Молла Вәли Видадини онун досту Вагиф чағырыб Гарабаға кәтирдибдир. Вә бурада Чаваншир ујездиндә мөһшүр «Күлүстан» адланан јердә — ки, сабигдә хырдача бир ханлыгдан ибарәт имиш, — Молла Вәли Вагифин васитәсилә ора ханынын һүзурунда мүгәрәб вә мөһтәрәм шәхсләрдән бириси олубдур. Бу әһвалын

доғрулуғуна Вагиф илә онун арасында вүғуа кәлән мүшәирә дөләләт еләјир.

Вагиф јазыр:

Белә дурсан о гапыда гыш вә јаз,
Јетишәрсән бир чөрәјә сәрфәрас.
Бу доғру јолунда әјилсән бир аз,
Јәгин бил ки, чох хәјанәт ејләрсән.

Ханын мөһәббәтин көндүндә јатыр,
Бит јејәр әтини, оларсан готур,
Тәрпәнмә јериндән, әлбәт, бәрк отур,
Вәј һалына бир һәрәкәт ејләрсән.

Евини, малыны јадына салма,
Хан изин версә дә, бојнуна алма,
Өмәрин, Османын гајдына галма,
Сөзләрини бидәјанәт ејләрсән*.

Чаваншир хәлгилә ол гоһум-гардаш,
Газахын сөзүнү һеч ејләмә фаш,
Демәнәм динини ејлә гызылбаш,
Әглин олса, өзүн, әлбәт, ејләрсән.

Ханы гојуб әкәр евә кетмәсән,
Гарға мәнә** мәтләбинә јетмәсән,
Үлүләмрин итаәтин етмәсән,
Тәрки-сүннәт вәл-чәмәәт ејләрсән.

Видади Вагифә јаздығы чавабын бир бәндиндә дејибдир:

Довтәләб олубан кедибсән ханда,
Өлүнчә чыхманам та Күлүстандан,
Сән һәрках чалышсан һабелә чанда,
Һәр нә десән, бил, агибәт ејләрсән.

Молла Вәлинин оғлу Мөһәммәд аға — ки, бабасынын ады она гојулмушдур, — соңралардан һаман Күлүстанда, Гази Сәидәддин әфәндинин гөвлүнә көрә, ханлыг едибдир. Видадинин бир оғлу дәхи мөһшүр Осман әфәнди имиш ки, Тифлисдә икинчи мүфти олубдур ки, елм вә кәмалы илә мөһшүр имиш. Осман әфәндинин фәрзәндләриндән бириси үчүнчү мүфти Мөһәммәд әфәнди олуб вә обириси дәхи Гази Сәидәддин әфәндидир ки, сабигдә Гарабағда газилик едәрмиш вә бә'д мүдләти-мәдидә Газах

* Бу сөзләри Вагиф достуна, әлбәттә, зарафат вәһһин илә јазмышдыр. Онларын арасында бу гисим кефтүкулар чох иттифаг дүшәрмиш.

** Гарға мәнә — јә'нин мәнә гаргыш вә нифрәт елә.

маһалында мәснәди-гәзавәттә икән һәштад синниндә дари-үгбајә релләт еләјибдир.

Видади јүз илә кими, бәлкә бир аз да артыг зиндәканлыг едибдир. Синндә Вагифдән бөјүк имиш. Одур ки, Вагиф она јаздыгы бир гәзәлиндә демишдир:

Ешгә душмәк сәнә душмәз, гочалыбсан, белә дур,
Белә ишләр јенә Вагиф кими оғланә дүшәр.

Видади бунун чавабында јаздыгы гәзәлдә демишдир:

Нә гәдәр олса гоча кәрчи Видади хәстә,
Јенә Вагиф кими, әлбәттә, јүз оғланә дәјәр.

Молла Вәлинин мүсини чагында фәрзәнди-кирамиси Осман әфәнди она хидмәт вә риәјәт кәстәрәрмиш вә шаирин көзләри јахшы көрмәдијиндән онун әлиндән тутуб кәздирәрмиш вә һәр нөв еһтијачатыны рәф' гылмагы өзүнә борч һесаб едәрмиш вә Видади дәхи ону чану дилдән севиб, әзиз тутармыш вә онун һаггында белә хејир-дуа етмиши:

Еј һәлимү әлими-рәббани,
Елм илә мөһтәрәм гыл Османи.

Филһәгигә Осман әфәнди атасынын дуасы бәрәкәтиндән елмү һелм илә фәридул-әсәр бир вүчуд олуб. Онун наму шөһрәти чәинки тәк Гафгазда, һәтта Османлы мәмләкәтиндә дәхи интишар тапмышдыр.

Молла Вәли Видади вәфат едибдир тарихи-һичријјәнин 1224-чү илиндә ки, миладын 1809-чү сәнәсинә мутабигдир³⁰¹. Дәфн олунубдур Шыхлы гәбристанлығында ки, «Кәмигајасы» адланан јердә вагедир. Гәбир дашынын үстүндә бу бејт һәкк олунубдур:

Ким Видади хәстәнин гәбрин көрүб етсә дуа,
Едә һәг рәһмәт, шәфи' ола Мәһәммәд Мустафа.

Видадинин әсәрләриндән мәшһуру Шәки вә Ширван һакими Һүсејн хан «Мүштаг» тәхәллүсүн сәркүзәшти вә онун өз әмиси Һачы Әбдүлгадирин һиждәкарлығы вә әдәвәти илә мәгтул олдуғу бабында јаздыгы мұхәммәсдир ки, ејни илә бурада дәрч олунур:

Кәл, көнүл, бир ибрәт ал, бу кәрдиши-дөвранә бах!
Чаи-һејрәтдән дәми мәхмур олуб, мәстанә бах!

Тут тәфәккүр дамәнни, бир дәм дили-һејранә бах!
Кимсәјә гылмаз вәфа, бу дәһри-бипајанә бах!
Олма мә'муринә рағиб, ахири виранә бах!

Бивәфадыр мүлки-дүнја, малына алданма чох,
Иззү чаһү дөвләтү игбалына алданма чох,
Тутма үммид, әглү фәһм әһвалына алданма чох,
Гөвмү гәрдашү рәфиг әгвалына алданма чох,
Һәр бири бир рәмз илә сәндән олур биканә, бах!

Шәрһи бимүмкүн кәлиб кетмиш чаһана чох һүмам*,
Һәр бири әсриндә бир саһибһүнәр, алимәгам,
Шаһ ола, истәр кәда, диванә ја әһли-һизам,
Јетмәмиш мәгсудинә аләмдә һеч әрбаби-нам,
Чүмләсин мәгтул едиб, бу бисәрү саманә бах!

Динлә, еј түҗани-мөһшәт, бир һекајәт сөјләјим,
Дидәләр кирјан едән шәрһи-мәләләт сөјләјим,
Дәрди-бидәрману дағи-бинәһајәт сөјләјим,
Бу сөзә һисбәт сәнә, кәл, бир һекајәт сөјләјим,
Лүтф едиб, гыл бир нәзәр, бу мұхтәсәр дәстанә бах!

Нолду көр ол сәрвәри-дөвран, әмири-мөһтәрәм,
Мәһбәи-чуду сәхавәт, мә'дәни-лүтфү кәрәм,
Мәрди-мејдан, әһли-үрфан, саһиби-тиғу гәләм,
Әрсәји-риф'әтдә куја ким, тикилмиш бир әләм,
Һакими-Ширван, Шәки, јә'ни Һүсејн ханә бах!

Ширдил бир мәрд иди ким, шөвкәтү шә'ни әзим,
Сәфшикән, ә'дафикән, шәмширзән, бихөвфү бим,
Сәрвәри-саһибһәшәм, әтбаи чох, мүлкү гәдним,
Хошнума, хәнданлига, ширинсүхән, тәб'и һәлим,
Нејләди, кәл көр, мүгәддәр, һикмәти-јәздәнә бах!

Һәгпәрәст, әһли-тәвәккүл, пакдил, сафчикәр,
Баки јох һеч кимсәдән, чаһү чәләлы бикәдәр,
Билмәмиш рәшкү һәсәд һисаны ејләр дәрбәдәр,
Бағламыш онунла кин ә'лавү әдна сәрбәсәр,
Салдылар һәр рәнк дө'валар тутуб бөһтанә бах!

Һачы Әбдүлгадирү Һачы Мәһәммәд кинәдәр
Салдылар јүз дүрлү дө'ва, олдулар ондан фәрар,
Етдиләр ол дәмдә Дардогазы сәнкәр үстүвар,
Тапды дүшмән һәр тәрәф, јүз олду говға ашикар,
Булдулар фүрсәт, тәмами кирдиләр мејданә, бах!

Кәндхудалар көндәриб оғлујла чох анд ејләди,
Етмәди бир суд һәрчәнд әһдү пејвәнд ејләди,
Һачы Әбдүлгадир ол дәм көр нечә фәнд ејләди,
Тутду онлары тәмамән јербәјер бәнд ејләди,
Верди Ибраһим хана, һәм салдылар зинданә, бах!

Көр нәләр кәлди о дәм Һачы Мәһәммәд башына,
Тутдуруб һәм аны дәхи гојду гәл'ә дашына,

* Һүмам — һиммәт әһли олан бөјүк падшаһлар вә сәркәрдәләр.

Галды бир ил, верди чан ахыр эчөл пәрхашына,
Бөйлөдир, һәр ким олурса ханн өз јолдашына,
Кетди һәр нә вар исә мәрдүмлији мөччанә, бах!

Ол Гарабаг һакими дөвләтли Ибраһим хан
Әввәл-ахыр онун илә та јаман иди јаман,
Көрду фүрсәт кәлди, фөвт етмәк дејил әглә нишан,
Олду Әбдүлгәдир илә мүттәфиг һәм ол зәман,
Јыгдылар биһәдд ләшкәр, чар едиб һәр јанә, бах!

Гылды бу сәрриштәдә һәр һал ол сә'ју әмәк,
Етмәди тәгсир, һәр дәм верди сирә зәр демәк,
Кәлдиләр Чару Тала бөјләр тәмами бинәмәк,
Кечди чох дава-дөјүшләр, тул олур шәрһ ејләмәк,
Өлду әввәл һачы хан тәк новчәван фәрзанә, бах!

Чәкди Үммә хану Әһмәд хани-Чәнкәтај чәри,
Һәр бири Дағыстан ичрә күлли ләшкәр сәрвәри,
Биләсинчә нечә башчы, чүмләси мејдан әри,
Бир тәрәфдән көндәриб топханә, верди ләшкәри,
Арха дурду онлара валији-Күрчүстанә бах!

Ејләди һәр бир гошун кәлдикчә бир дүрлү саваш,
Һәр тәрәфдән гојдулар чан алмаға мејданә баш,
Кечди мүддәт, дүшдү хәлгә ејлә бир гәһти-мәаш,
Олмајыб бир бөјлә зилләт мүтләга аләмдә фаш,
Кәлмәјиб бөјлә мүсибәт Румә, ја Иранә, бах!

Артды говаға үз вериб һәр ләһзә бир чәнкү чидал,
Өјлә ким, кәлмәз һесабә олду мәгтулү гитал,
Көрду ким, ол мәрди-мејдани-бәла, ол пүрмәләл
Күнбәкун етмәкдәдир әјјам ону ашүфтәһал,
Дәмбәдәм салмагдадыр дөвран ону нөгсанә, бах!

Фәтәли хан јанына әзм ејләјиб, һичрәт гылыб,
Нејләди ол мәрд көр ә'да икән һөрмәт гылыб,
Чәкди ләшкәр биләсинчә нечә јол гејрәт гылыб,
Етди мә'јус ону һәм игбали-бинүсрәт гылыб,
Нејләсин инсан әкәр јар олмаса сүбһанә, бах!

Кәһ Ағасы хаң Ширван һакимилә бир заман —
Баш гојуб ә'дајә гаршы атдылара мејданә чан,
Өјлә бир чәнк етдиләр ким, су јеринә ахды ган,
Һасили ол дәрдемәндә вермәди нүсрәт инан,
Атәши-мејданлара етди өзүн пәрванә, бах!

Дөндү чүн игбали-дөвләт, кәлмәди пәрва она,
Олмады һәр јанә үз тутдуса бир мә'ва она,
Һәр нә вар јару мүсаһиб олдулар ә'да она,
Һәр тәрәфдән вердиләр гәтл етмәјә фитва она,
Чүмлә хунхару нәмәксиз ол Шәки, Ширванә бах!

Көр нечә дөндү, тәмаша гыл онун әгрәһинә,
Ашикараву ниһан гәсд етдиләр та чанына,
Дујду һалы, һәр тәрәфдән јыгды ләшкәр јанына,
Олмады, чүн чарә јох һөгдән ишин имканына,
Һәр нә тәдбир илә сә'ј етдисә ол мәрданә, бах!

Чәм олуб гәтлине онун бир нечә әшрарләр,
Билмәјән нану нәмәк, биһөрмәту биарләр,
Өлмәјә, өлдүрмәјә бәрк етдиләр играрләр,
Чүмлә өз әгвамү әгрәһи тәмам хунхарләр,
Гөвм-гардаша инан, кәл доста бах, јаранә бах!

Бир күнорта вахты хали булдулар фүрсәт мөкәр,
Галмамыш, кетмиш дәриндә һич дәрбандан бәшәр,
Долдулар ол хаби-гәфлөтдә јатаркән бихәбәр,
Бөйлөдир тәгдир: «иза чаал-гәза ә'мәл-бәсәр»³⁰²,
Өзкә фикрә дүшмә чох, һөгдән кәлән фәрманә бах!

Чыхды та олчаг хәбәр ә'дајә гаршы бидирәнк,
Бир заман начар, тәһна ејләди ширанә чәнк,
Нејләсин јох дәсти-бәхт, игбали-нүсрәт, паји ләнк,
Һәр тәрәфдән үстүнә јагдырдылар тигү түфәнк,
Агибәт мәчруһ олуб гәрг олду әлван ганә, бах!

Етдиләр сүлһ үзрә ол дәм бир нечә гөвлү гәрар,
Олду разы, билди јалан олдугун биһитјар,
Сахлајыб бир һәфтә ахыр гәтл едиб мәчруһ зар,
Күлли-варын етдиләр тарачу јәғма, тарумар,
Әһли бејти чүмлә дүшдү нөвһәвү наланә, бах!

Әл гојуб чүмлә фәсадә тикдиләр шејтан евин,
Етдиләр куја хәрабә дин евин, иман евин,
Ачдылар баби-фәсад, бағладылар еһсан евин,
Гырды өз өвладыны, јыхды онун сүбһан евин,
Һачы Гәдир тәк чәһанын фитнәси шејтанә бах!

Кәл, јетәр, еј зүлмә рағиб, сәнкдил, сәхтчикәр,
Бунча хунриз олма, ејлә зүлми-наһөгдән һәзәр,
Јадына кәлмәз мөкәр рузи-чәза, еј бихәбәр,
Нолду, һөгдән бир заман шәрм ејлә, чых шаму сәһәр,
Куш едиб мәзлумлардан ол кәлән әфганә бах!

Аһ ким, та аләм олмуш меһру маһын мәнзили,
Ејләмиш рөвшән дили аһи-сијаһын мәнзили,
Кәһ дүшәр нисбәт кәдајә падишаһын мәнзили,
Кәһ шири-нәр јерин ејләр рубаһын мәнзили,
Дөври-бәр'әксә нәзәр гыл, чәрхи-кәчрәфтарә бах!

Кимсә галмаз никү бәд, анчаг галыр аләмдә ад,
Намурад ејләр чәһан, һәр ким ки, истәр бир мурад,
Бу мүсибәтнамә тарихин бил, еј фәррухниһад,
Ики једди, ики гырх олмушду мин јүздән зијад³⁰³,
Олду мәрһуму шәһид ол көвһәри-јектајә бах!

Бөйлөдир дөвран ишин, һәр күндә бир ал ејләмиш,
Агили надан илә пәжмүрдәәһвал ејләмиш,
Үз вериб намәрдә, һәр дәм мәрди пәмал ејләмиш,
Еј Видади, кәл ки, бу һејрәт мәни лал ејләмиш,
Көр нәләр гылды фәләк Мүштаги тәк инсанә, бах!

Мә'лум ола ки, һүсәјн хан ибн һәсән аға «Мүштаг»³⁰⁴
тәхәллүс мәшһур Шәки һакими һачы Чәләбинин нөвәси-

дир. Гачы Чөлөбинин вөфатындан сонра онун оглу Агакиши бэј атасынын јериндө һаким олуб. Амма онун һөкүмөт заманы чох чөкмөјибдир. Ол әснада Газыгумуг ханы Мәһәммәд хан ибн Сурхај хан — ки, чаббар вә зүлмкар бир һаким имиш, — күчлү ләзки гоншу илә Шәкинин үстүнә кәлибдир вә Агакиши бәји мәсләһәт бәһанәси илә јанына чағырыб гәтлө јетирибдир вә өзү Шәки шәһәриндө сакин олуб ханлыг едибдир. Вә лакин онун ханлығы чох мүддәт чөкмөјибдир. Шәки әһалиси онун чөврү зүлмүндөн рәнчидә олуб вә ахырда Һүсејн хан ибн Һәсән аға Дәрбәндә гачыб Фәтәли хандан истианәт едиб вә Фәтәли хан Губадан гошун чәм етдириб Һүсејн хан илә Шәки наһијәсинә ирсал еләјиб вә Шәки әһалиси бунлар илә мүттәфиг олуб Мәһәммәд ханы тәбәәләри илә Шәкидән ихрач ејләјибләр.

Мәһәммәд хан Газыгумуга гачыбдыр, ондан сонра Һүсејн хан Шәкидә ханлыг едибдир. Онун башына кәлән гәзавү гәдәри мәрһум Видади јухарыда јазылан мүхәммәсдә бәјан етмишдир. Һејфа ки, онун әсәрләриндән әлә дүшмәди. Һәр һалда Һүсејн хан Мүштаг өз әсринин әһликәмал вә үрфанындан хошмәгал вә саһибһал бир вүчүд олдуғу Гафгаз тарихиндә зикр олунубдур. Видадинин бу ше'ри она дәләләт еләјир:

Нолду көр ол сәрвәри-дөвран, әмири-мөһтәрәм,
Мәнбәи-чудү сәхавәт мә'дәни-лүтфү кәрәм,
Мәрди-мејдан, әһли-үрфан, саһиби-тиғү гәләм,
Әрсәји-риф'әтдә куја ким, тикилмиш бир әләм,
Һакими-Ширван, Шәки, јә'ни Һүсејн ханә бах!... и. а.

Видадинин мөвзун вә пүрмәзмун кәламларындан бириси дә дүнјанын һеч кәс илә пәјидар вә бәргәрар олмадығы барәсиндә јаздығы ше'ри-мүсәддәсидир ки, шаир өзүнә хитабән јазмышдыр. Дүнјаја вә онун мал вә дөвләтинә пабәнд олмагдан вә гејдкешликдән асудә вә һүрр олмағы төвсијә вә тәнбәһ етмишдир:

Кәл чөкмә чаһан гејдини сән, чан белә галмаз,
Ган ағлама чох, дидеји-кирјан белә галмаз,
Күл вахты кечәр, сејри-күлүстан белә галмаз,
Һәр ләһзә көнүл хүррәмү хәндан белә галмаз,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан белә галмаз.

Әзбәс бу чамал илә ки, чанан ола фани,
Бу ишвә илә гәдди-хураман ола фани,

Бу көрдәни-хош, зүлфи-пәришан ола фани,
Бу әһсәни-сурәтдә ки, инсан ола фани,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз.

Султани-чаһан олса, кедәр, чанә инанма,
Бир күн позулур, шөвкәти-диванә инанма,
Чүн баги дејил, мүлки-Сүләјманә инанма,
Кәр агил йсән, көрдиши-дөвранә инанма,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз.

Јүз мөвсүми-хош хүррәм олуб илләр ачылса,
Јүз лалә битиб сусәнү сүнбүлләр ачылса,
Јүз бағи-чаһан тазәләниб күлләр ачылса,
Көнлүм ки, ачылмаз нечә мүшкүлләр ачылса,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз.

Аһ, алды мәни дәрди-фәрағү гәми-һәсрәт,
Сәрмәстү хәрәб етди јенә бадеји-һејрәт,
Бир меһрү вәфа етмәли јох ким, ола рәғбәт,
Фөвт ејләмә кәл, вар икән әлдә дәми-фүрсәт,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз.

Фикр етсән әкәр, дәһрин иши бәһри-бәладыр,
Бир дүрри-киранмајәси мин чанә бәһадыр,
Һәр нәғши бир әјинеји-исбати-худадыр,
Мәгсуди-дү аләм јенә тәһсили-ризадыр,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз.

Еј хәстә Видади, бу чаһан бир гуру сәсдир,
Бир дәмдә кечир, өјлә ки, фәрјади-чәрәсдир,
Бу бәзми-фәнадә бу нә һәнками-һәвәсдир,
Кәл дурма ки, өмрүн кечир, әнчами-нәфәсдир,
Бир чам јетир, саги, бу дөвран белә галмаз,
Тән бир күн олур хак илә јексан, белә галмаз³⁰⁵.

Нә гәдәр ки, Молла Пәнәһ Вағиф әһли-зөвгү сәфа имиш вә беш күнлүк өмрүн гәдрини билиб, истәрмиш ки, ону ејш-ишрәтдә кечириб көнүлдә бир һәсрәт вә арзу гојмасын, бир о гәдәр онун досту Молла Вәли Видади дүнјачын зөвгү сәфасына бел бағламајыб, онун бивәфа олмасындан мә'јус вә шаки имиш. Көнүл вә мејли ахирәт дүнјасы илә олуб, ибадәтлә өмрүнү кечирмәји ејши-зәманәјә тәрчиһ ғылармыш. «Һәр нәғши бир әјинеји-исбати-худа» олан дүнјадан ваз кечиб, «тәһсили-ризаја ки, мәгсуди-дү аләмдир» мәшгул олармыш.

Тәәччүб бурасыдыр ки, бу ики нәфәр һәмәср шаирләрин әхлаг вә эгаидләриндә, тәбиәт вә мезачларындан мүшаһидә олуна бу гәдәр тәфавүт вә зиддијјәт онларын

сэдагэт вэ достлугларына мане олмаз имиш. Һәр ики шаирин рә'ј вә е'тигадлары, бу дүнјаја нә көз илә бахмаглары вә тәбиэтләриндә олан мұғажират онларын бир-биринә јаздыглары кағызлардан көрүнүр.

Вагиф вә Видади јек-дикәринә зарафат тәригинчә ирад тутуб мубаһисә едирләр Чүн Видадинин фикир вә хәјалы ахирәт дүнјасы иләдир вә һәр ләһзә ону јада салыб көзләриндән јаш төкүр. Вагиф истегһа едиб јазыр ки, һала нә вар ки, сағ вә саламат ола-ола ағлајырсан, сәнин ағламалы күнүн габагдадыр. Бу мұкалимәни шаирләрин өз сөзләри илә бәјан етсәк, даһа да јахшы олар:

Вагиф

Еј Видади, сәнин бу пуч дүнјада
Нә дәрдин вар ки, зар-зар ағларсан?
Ағламалы күнүн ахирәтләдир,
Һәлә инди сәндә нә вар, ағларсан?

Видади

Вагиф, нә чох јан баш-ајағ атарсан,
Мәнә дерсәи: нә бу гәдәр ағларсан?
Сәнин дә башында мәнәһбәт бејни —
Әкәр олса, ејләр әсәр, ағларсан!

Вагиф

Та чәсәдин чуда олмајыб чандан,
Бил өзүнү артыг султандан, хандан,
Һабелә ајрылыг нәдир ки, ондан
Бу гәдәр чәкибән азар, ағларсан?

Видади

Ағламаг ки, вардыр, мәнәһбәтдәндир,
Шикәстәхатирлик мәрһәмәтдәндир,
Әсил бунлар чүмлә мүрүввәтдәндир,
Олса үрәјиндә, бетәр ағларсан!

Вагиф

Сај гәнимәт дирилијин дәмнини,
Кечәп һәмдәмләрин чәкмә гәминни,
Ағлын олсуи, сил көзүнүн нәмнини,
Дәхи кери кәлмәз онлар ағларсан!

Видади

Охумадын «фәлјәзһәку»³⁰⁶ ајәтин,
Чәкмәјибсән јару һәмдәм фиргәтин,
Билсән әкәр ағламағын ләззәтин,
Та кединчә нури-бәсәр ағларсан

Вагиф

Кимди инди бу дөврдә ол адәәм,
Пәриси јанындан һеч олмаја кәм.
Гаралырсан булут кими дәмәдәм,
Ағ јағыш төк јашың јағар, ағларсан.

Видади

Билләм чох ушагсан, үрәјин тохдур,
Ләһвү ләәб илә һәвәсин чохдур,
Гочалыг әсәри көнлүгдә јохдур,
Һәлә сонра әглин кәсәр, ағларсан!

Вагиф

Тој-бајрамдыр бу дүнјанын әзаби,
Әгли олан она кәтирәр таби,
Сән тәки оғлана дејил һесаби,
Һәр шејдән еләјиб губар ағларсан!

Видади

Оғлан, сән ушагсан, чавансан һәлә,
Јеничә чисминә дүшүб вәлвәлә,
Тәзә дәјәнәји алыбсан әлә,
Гаим тут ки, накаһ дүшәр, ағларсан.

Вагиф

Кәдини әлиндән алдыран фәләк³⁰⁷.
Инакләрә бузов салдыран фәләк,
Јару јолдашыны өлдүрән фәләк,
Мәкәр сәни белә гојар, ағларсан?

Видади

Нејләрсән сөјләмиш бузов-инәји,
Бизимлә ејләмиш белә һәнәји,
Һәзрәтгулу бәјин ағ дәјәнәји —
Алыбсан әлиндә мәкәр, ағларсан!

Вагиф

Бидәмағ олмагдан нә дүшәр әлә,
Шүкр елә аллаһа, кәз күлә-күлә!
Ушаг һа дејилсән, тез-тез һабелә —
Көнлүнүн шишәси сынар, ағларсан.

Видади

Узагдан бах, јахшы фәһм ет сатирә,
Бу иш бахмаз һеч көнүлә, хатирә,
Истәр јүз ил бу јолларда гатирә³⁰⁸,
Бир күн јанар чану чикәр ағларсан!

Вагиф

Кечэн ишдэн мэрд икидлэр позулмаз,
Аталар дежибдир: «Төкүлэн долмаз».
Гатыг үчүн гышда агламаг олмаз,
Иншааллаһ, кэлэр баһар, ағларсан!

Видади

Дөвләтиндән јетдик нану нәмәјә,
Дүшдүк инди чаду гатыг јемәјә,
Сөз ки, чохдур, јери јохдур демәјә,
Әкәр билсән, еј бихәбәр, ағларсан.

Вагиф

Ич гатығы, је дарынын чадыны,

Истәмә дөвраннын дадлы задыны,
Сәнә олур о зәһирмар, ағларсан!

Видади

Еј мәнә кестәрән гатығы, чады,
Ону јејән тапар күлли мурады,
Дүнјанын сәнә дә ләззәти, дады —
Бир күн олур ахыр зәһәр, ағларсан!

Вагиф

Нә гәдәр дирисән, өлү дејилсән,
Гочалыбан јајлар кими әјилсән,
Падшаһсан, әкәр өзүнү билсән,
Нечүн олуб чандан бизар, ағларсан!

Видади

Елә ки, тахылды бурнуна чешмәк,
Гочалыг әл вериб, дәхи нә шишмәк!..
Ушаглар ичиндә дүшәр күлүшмәк,
Сәнин дә ачығын тутар, ағларсан!

Вагиф

Јалгыз³⁰⁹ чох гочалан бајаты севәр,
Каһ өјүнәр, тәк-тәк өзүндән дејәр,
Сән дә јетишибсән о һәддә мәкәр,
Бејнинә бајаты ујар, ағларсан?

Видади

Күлли Гарабағын аби-һәјаты,
Нәрмү назик бајатыдыр, бајаты,
Охунур мәчлисдә хош кәлиматы,
Ох кими бағрыны дәләр, ағларсан!

Вагиф

Мүхәммәс демәјин сејрәкләнибдир,
Бајатыда зәһнин зирәкләнибдир,
Гочалыбсан, гәлбин көјрәкләнибдир,
Ишдән-күчдән олуб бикар ағларсан.

Видади

Кәл данышма мүхәммәсдән, гәзәлдән,
Ше'ри-һәгигәтдән, мәдһи-көзәлдән,
Сәнин ки, һалыны билләм әзәлдән,
Елә дејиб чанан, дилбәр ағларсан.

Вагиф

Јетмишдә ки, белә нәм кәлә көзә,
Кәсмәјә арасын, бахмаја сөзә,
О заман ки, јашын јетишәр јүзә,
Көр ки, онда нә бишүмар ағларсан.

Видади

Сары Чобаноглу кәлсин јанына,
Ахунд дејиб чанын гатсын чанына,
Онуң³¹⁰ шөвкәтинә, сәнин шанына,
О, јахшы мүхәммәс дүзәр, ағларсан.

Вагиф

Чөкәр бир күн габағына Әзрајыл,
Дејәр: еј кор бәндә, гәфләтдән ајыл!
Көрәрсән бир әчәб шәклү шәмајыл,
Үрәјинә гаплар дамар, ағларсан.

Видади

Әзрајыл ки, чәнкәл чалар чанына,
Чеврилиб бахарсан һәр бир јанына,
Ол заманда сәнин о әфғанына,
Нә бир кәлин, нә гыз јетәр, ағларсан!

Вагиф

Оун ки, чәнкәли ә'зајә дүшәр,
Чахнашар чәсәдин, ләрзајә дүшәр,
Тамам сүмүкләрин вај-вајә дүшәр,
Диријкән дәрини сојар, ағларсан.

Видади

Ахирәт сөзүнү салма јадына,
Мүтләг дүрүст дејил е'тигадына,
Мәһшәр күнү кимсә јетмәз дадына,
Фәрјадын фәләјә чыхар, ағларсан.

Вагиф

Жанарсан, тәниндән чыхар түтүнүн,
Тутушар богазын, кәсиләр үнүн,
Үлә вардыр бундан бетәр пис күнүн,
Үгбајә едәндә сәфәр ағларсан.

Видади

Мә'мин олуб гәлбин олсајды сәлим,
Биләрдин худанын олдуғун кәрим,
Сәнә кәрәм ејләр әзизү һәким,
Нә чәкәрсән хөвфү хәтәр, ағларсан!

Вагиф

Чүн кедәрсән о гаранлыг дар јерә,
Гоншу олмаз, чағыранда сәс верә,
Бир кимсә тапылмаз гапындан кирә,
Кәрәрсән дөрд тәрәф дивар, ағларсан.

Видади

Мә'минәм, зикримдир даим илаһи,
Узагдыр көнлүмдән күлли мәнәһи,
Әфв олур мә'минин чүмлә күнаһи,
Сәнин дә көнлүндән кечәр ағларсан.

Бу көфтүкулардан сонра достларын арасында вүгуа кәлән назик мүкалимә кечир сүнни вә шиә мәсәләсинин үстә. Онлардан һәр бириси зәрифәнә дикәринин үстүнә күлүб, бә'зи ирад диггәтләри едиб назмә чәкирләр ки, онларын зикрини бурада лазым көрмәдик.

Мөһтәрәм охучуларымыз јухарыда дәрч олунан ше'рләрә диггәт јетирсәләр, Вагиф илә Видадинин тәбиәт вә хасијәтләриндә олан тәфавүтү өзләри тәмјиз едә биләрләр.

Вагиф үчүн дүнјанын әзабы да тој-бајрамдыр. О чәһәтә Видадијә ирад тутуб дејир ки, сәнин кими оғлана јарашмаз һәр шејдән өтрү көнлүнү гәмли вә хатирини губарлы едиб ағлајасан. Нечә ки, чәсәдин чандан чүда олмајыбдыр, бу дүнјанын беш күнлүк зиндәканлыгыны гәнимәт бил вә өзүнү хандан вә султандан артыг вә мүкәррәм тут.

Видади исә Вагифә дејир ки, чох јан баш-ајаг атма. Јә'ни биһудә сөјләмә: агламаг мәнәббәтдәндир вә шикәс-тәхатирлик мәрһәмәтдәндир. Инсанда кәрәкдир вәфа, мәнәббәт вә мүрүввәт олсун. Сәндә ки, булардан бир әсәр јохдур, «фәлјәзнәку» әјәсин охујуб анламајыбсан вә јарү һәмдәм фиргәтин чәкмәјибсән. Әкәр сән агламаг ләззәтин

билсәјдин, нури-бәсәр кединчә ағлардын. Вагифә бу сөзләр тә'сир етмәјиб, Видадинин үстә күлүб дејир:

Бидәмаг олмагдан нә дүшәр әлә,
Шүкр елә аллаһа, кәз күлә-күлә!
Ушаг һа дејилсән, тез-тез һабелә
Көнлүнүн шишәси сынар, ағларсан.

Видадинин гәзәлләриндән мәшһуру атидә зикр олунанлардыр:

Һәр сәһәр бад әсәр, аризидананә дәјәр,
Тохунар сәрвә кәһи, каһ күлүстанә дәјәр.

Шәм' кәр јанса, сәвади-шәб үчүн һејф олмаз,
Ше'ләси чүнки онун аризидананә дәјәр.

Олмаса габил әкәр дәһр, чәфа вермәз она,
Тә'м биләззәт оlanda нечә дәнданә дәјәр.

Сәһбәти-накәсү намәрд һәммин сәһбәт имиш,
Тут ки, бир мәрд әтәјин дөвләти-хаганә дәјәр.

Мән ки, мејдани-бәла ичрә сәрим топ едәрәм,
Та дүшәр әлдән-әлә ахыры човканә дәјәр.

Нә гәдәр олса гоча кәрчи Видади хәстә,
Јенә Вагиф кими, әлбәттә, јүз оғланә дәјәр.

Бу гәзәли Видади хәстә Вагифин она јаздыгы «Ким ки, сөвдаји-сәри-зүлфи-пәришанә дүшәр» гәзәлине чаваб јазмышдыр. Видадинин пүрмәзмун гәзәлләриндән бири-си дә будур:

Көнүл сәбрү гәрар етмәз, кедәр јар олмајан јердә,
Мәнәббәт пәјидар олмаз вәфадар олмајан јердә.

Вәфа гыл бир вәфадарә, улашма һәр бииграрә,
Мәтаһи атма базарә, хиридар олмајан јердә.

Мәним һәмразү һәмдәрдим, дејим һәр бәднүма көрдүм,
Һүнәр кәсб ејләмәз мәрдүм, бәли³¹¹, ар олмајан јердә.

Худа, сән сахла кәл фәрди, чәтиндир јалгызын дәрди,
Пәришанлыг тапар мәрди һавадар олмајан јердә.

Дила, лаф етмә мүтләгдән, дүшәрсән зүлмә һаһәгдән,
Нечүн мәрдүм дөнәр һәгдән бир азар олмајан јердә?!

Көл, еј көнлү олан рөвшөн, гөбул ет бу сөзү мөндөн,
Нечэ мэгдур олур мөскөн күлэ хар олмајан јердэ.

Көнүл дүнјадэ јар истәр, олубдур бигәрар истәр,
Видади хәстә вар истәр, хачан јар олмајан јердә³¹².

Филһәгигә көзәл сөзләрдир: «Вәфадар олмајан јердә мәнәббәт пәјидар олмаз». Она бинаән һәр наәһлү накәсә бел бағлама, сөзүнә бавәр вә әһдинә е'тибар еләмә. Дар күндә бахарсан ки, сәндән үз чевирир, еһтијачы олмадыг-да сәни танымаз, билмәз.

Чүн Видадинин әш'арынын чохунда аһү зар ешидилир, ағламагдан, һүзнү әләмдән бәһс олунур, она көрә бир гәзәлиндә көзләриндән ахан ганлы јашын барәсиндә белә демишдир:

Ган төкәр хәстә Видади ки, демишдир вазеһ,
Көнлүмүн дидеји-кирјан кими фәвварәси вар.

Әкәрчи бу бејт Фүзулинин кәламына бир азачыг бән-зәјир, вәли Фүзулинин сөзләри бундан мүнәссәнатлыдыр:

Күли-рухстаринә гаршу көзүмдән ганлы ахар су,
Әзизим, фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?

Бу барәдә Гарабағын беш сәнә бундан мүгәддәм ча-ванлыг һалында вәфат етмиш бир шаири — Мәшәди Әј-јуб «Баки³¹³ тәхәллүс даһа да көзәл демишдир:

Күлзари-чисмим ичрә битибдир бәла күли,
Көздән ахан көнүлдә чәкилмиш күлабдыр.

Баһар мөвсүмүнү вә новрузун дахил олмасыны шаир бу күнә нәзмә чәкмишдир:

Новрузи-баһар олду, чаһан тазәтәр олду,
Рәф' олду әләмләр,
Дағылды бу шадлыг хәбәри, дәрбәдәр олду,
Јанды ода гәмләр.
Гырх једди рөгәм сынды змистан гәләминдән,
Фүрсәт күлә дүшдү³¹⁴.
Мејдани-тәрәбдә бу нә түрфә һүнәр олду,
Сәрф олду кәрәмләр.
Көјдән јерә јағды нә көзәл шәбнәми-рәһмәт,
Битди күлү лалә.
Хош нәғмәләниб бүлбүли-шејда өтәр олду,
Ачылды ирәмләр.
Јүз һәмдү сәнә мајили-сејри-чәмән олду,
Шад олду көнүлләр.

Бир мөвсүми-күлдүр бу ки, һәгдән нәзәр олду.
Хош көлди бу дәмләр.
Еј хәстә Видади, бу күн етмәзми сәнә рәһм
Султани-зәманә?
Бу ејди-мүбарәкдә ки, дүнја хәбәр олду,
Дағылды дирәмләр.

Видадинин мүрәббеаты да Вагифинки кими хејли ачыг вә көзәл дилдә вә лисанымызын шивәсиндә јазыл-мышдыр. Онлардан бир нечәси бурада зикр олунур:

Сејри-күлшән етсән, еј күл'үзарым,
Бүлбүл охур, бағлар сәдајә дүшәр,
Хәттинә баш әјәр сүнбүл, бәнәфшә,
Күл хаки-пајинә фәдајә дүшәр.

Хуршидим, хавәрим, һилалым сәнсән,
Шириним, шәрбәтим, зүлалым сәтсән,
Фикрим, зикрим, сөзүм, хәјалым сәнсән,
Көнлүм һачан сәндән чүдајә дүшәр.

Аризуну чәкәр саһибдиләкләр,
Доланыб башына дөнәр фәләкләр,
Мәдһин охур әрш үзүндә мәләкләр,
Һәр бири бир түрфә нидајә дүшәр.

Хәјалындыр хәјалымын һәјаты,
Дәһанын шәккәри, ләбин нәбаты,
Чәмалын сәдгәси, һүснүн зәкаты
Мәним тәк бинәва кәдајә дүшәр.

Интизарын мән чәкәрәм пејвәстә*,
Көнүл пәришандыр, хатир шикәстә,
Истәр вүсалыны Видади хәстә,
Үз хақә фәрш ејләр, дуајә дүшәр.

* * *

Ај ағалар, бир никарын одуна,
Дәли көнлүм јана-јана дүшүбдүр.
Мән ки, дүшүб бу одлара³¹⁵ јанарам,
Нә сәмәндәр, нә пәрванә дүшүбдүр.

Ачылыб чәннәт тәк чәмалын күлү,
Өтәр чөврәсиндә шејда бүлбүлү,
Бу күлшәнин јасәмәни, сүнбүлү,
Нә бир бағә, нә бостанә дүшүбдүр.

* Башга бир нүсхәдә әввәлки бејт белә јазылыбдыр:

Һәсрәтин чәкмәкдән олмушам хәстә,
Һалы пәришанам, дили шикәстә.

Көнүл дост кујна етдикчө күзөр
Ганлы гэмээсиндөн етмээми нэээр?
Чыхды көзүм, бир дэм ејләди нэээр,
Көр нечө кәсилмәз ганә дүшүбдүр.

Гаш вә көзү дуруб ганын алмаға,
Зүлф төкүлүб дин-иманын алмаға.
Видади хәстәнин чанын алмаға,
Хәт бир јана, хал бир јана дүшүбдүр.

* * *

Еј һәмдәним, сәни ганә гәрг еләр,
Кәл тәрпәтмә јараланмыш көнлүмү.
Ајры дүшмүш вәтәниндән, елиндән,
Һәмдәрдиндән араланмыш көнлүмү.

Көнүл вердик һәр бивәфа јадлара,
Һајыф олду өмүр, кетди бадлара,
Фәләк салды дүрлү-дүрлү одлара
Шан-шан олмуш, параланмыш көнлүмү.

Ганлы јашым күндән-күнә болланды,
Ахды, ахды синәм үстә көлләнди,
Јенә гәм синәми минди јолланды,
Һеч билмәзәм јараланмыш көнлүмү.

Көзүм јашы күндән-күнә фәрг еләр,
Ејб еләмәк мәни гана гәрг еләр,
Ревшән етмәз јүз мин күнәш—бәрг еләр—
Бу мөнәтдә гараланмыш көнлүмү.

Видадијәм хәстә көзүм мәрдуми,
Итирмишәм гошунуму, ордуму,
Чох тәбибә шәрһ ејләдим дәрдими,
Һеч көрмәдим чараланмыш көнлүмү.

Видади хәстәнин бу мүрәббеатындакы вәзи вә гафијә-
ләрдә бир азачыг рәкакәт көрүнүр исә дә, онда көзәл вә
ширин сөзләр дәхи чохдур. Шаир өз һәмдәминә рүчу едиб
дејир ки, вәтәниндән вә елиндән ајры дүшмүш көнлүмү,
рәһм ет, тәрпәтмә. О, јаралыдыр. Һәр бивәфа јадлара кө-
нүл бағлајыб әвиз өмрүмүзү бади-фәнаја вердик вә башы-
мыза дүрлү-дүрлү бәлалар кәлди. Фәләк бизи одлара
салды вә көнлүмүзү шан-шан, јәни парча-парча еләди.
Белә мүсибәтләрә дүчар олдугча шаирин ганлы јашы
болланыр вә синәси үстүндә көл әмәлә кәлир вә көнлү гәм
сәмәндәринә миниб узаг дијарлара јолланыр. «Боллан-
ды», «көлләнди», «јолланды» сөзләри түрк дилинин ши-
вәсинә мөхсус әлфазлардыр ки, башга лисана олмаз вә
сыгышмаз!

Көј үзүндә гатар илә учан дурналара хитабән јазыл-
мышдыр:

Гатар-гатар олуб галхыб һаваја,
Нә чыхыбсыз асимана, дурналар!
Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин етәрсиз,
Үз тутубсуз нә мөкана, дурналар?!

Тәсбиһ кими гатарыныз дүзәрсиз,
Һаваланыб әрш үзүндә сүзәрсиз,
Кәһ олур ки, данә-хурә кәзәрсиз,
Сиз дүшәрсиз пәришана, дурналар!

Әрз еләјим, бу сөзүмүн сағыдыр.
Јолларыныз һарамидир, јағыдыр,
Шәһин-шунгар сүрбәнизи дағыдыр,
Бојанарсыз гызыл гана, дурналар!

Әзәл башдан Бәсрә, Бағдад елиниз,
Бәјләр үчүн әрмәғандыр теллиниз,
Охудугча ширин-ширин дилиниз,
Бағрым олур шана-шана, дурналар!

Бир баш чәкин дәрмәндәнин һалинә,
Әрзә јазсын, гәләм алсын әлинә,
Видади хәстәдән Бағдад елинә
Сиз јетирин бир нишана, дурналар!

Бурада Вагифин вә Гасым бәј Закирин дурналар ба-
рәсиндә Видадијә нәзирә олараг јаздыгы гафијәләри мү-
рәббә гылмағы мүнәсиб көрдүк.

Кәлами-Вагиф:

Бир заман һавада гаһад сахлајын,
Сөзүм вардыр мәним сизә, дурналар!
Гатарлашыб нә дијардан кәлирсиз?
Бир хәбәр версәниз бизә, дурналар!

Сизә мүштаг олуб Бағдад елләри,
Көзләјә-көзләјә галыб јоллары,
Аста гаһад чалын, гафил телләри,
Һејифдир, саларсыз дүзә, дурналар!

Хејли вахтдыр јарын фәрәғындајам,
Пәрванә тәк һүснүн чырағындајам,
Бир ала көзлүнүн сорағындајам,
Көрүнүрмү, көрүн көзә, дурналар!

Мән севмишәм ала көзүн сүрмәсини,
Бәднәзәри кәсиб зија вермәсини,
Сағын кәзин, лачын көзү көрмәсини,
Горхурам сәфиниз поза, дурналар!

Назәни-назәни едәрсиз аваз,
Рун тазәләнир, олур сәрафраз,

Вагифин дә көнлү чох едәр пәрваз —
Һәр дәм сизин илә кәзә, дурналар!

Кәлами-Закир:

Бир саат навада ганад сахлајын,
Рәһм един дидәмдә јаша, дурналар!
Гатарлашыб һансы јердән кәлирсиз,
Гаггылдаша-гаггылдаша, дурналар?!

Бу виладә һәр күн төкүлүр ганлар,
Јаваш-јаваш кечин, сәсниз анылар.
Лачын јатағыдыр бизим мөканлар,
Горхурам сүрбәниз чаша, дурналар!

Дијари-гүрбәтдә мүддәтди варам,
Кечә-күндүз вәтән дејиб ағларам,
Мән дә сизин кими гәриби-зарам,
Ејләмәјин мәнән һаша, дурналар!

Мән севмшишәм онун чәмән-дүзүнү,
Нәсиб ола бир дә көрәм үзүнү,
Јохса данышырсыз вәтән сөзүнү,
Верибсиниз нә баш-баша, дурналар!

Закирәм, од тутуб алышды чикәр,
Вар исә чанандан сиздә бир хәбәр,
Тәгафүл етмәјин, аллаһы севәр,
Дөнмәсин бағрыңыз даша, дурналар!

Бу мүрәббеатын һансы бирисини гејриләринә тәрчиһ
етмәк мүшкүл бир әмрдир. Чүнки һәр бир шаирин кәла-
мынын өзүнәмәхсус үслуб вә шивәси вардыр. Һәр бир
шаир өз гәлбинин вә тәб'инин игтизасынча көј үзүндә га-
тар илә учан дурналара үз тутуб өз һали-дилини онлара
әрз гылыр. Видади хәстә өз һүзнү әләминдән вә шикәстә-
хатирлијиндән дәм вуруб, елә зәнн еләјир ки, дурналар
дәһи һәмишә гәм вә әләмә мүбтәла олуб, охудуглары
нәгмәләри фәрәһ вә шадлыг учундан олмајыб, гәм вә гүс-
сәдән нәш'әт едән аһү нәләләрдир. Ол сәбәбә шаир он-
лара хитабән дејир:

Гәриб-гәриб, гәмкин-гәмкин өтәрсиз,
Үз тутубсуз нә мөканә, дурналар?!

Онларын ширин дили Видадинин үрәјини парча-парча
еләјир:

Охудугча ширин-ширин дилиниз,
Бағрым едәр шана-шана, дурналар!

Вагиф дәһи һәмчинин өз гәлбиндә олан һиссијатдан
сөз ачыб дурналардан тәмәнна еләјир ки, интизарыны

чәкдији вә сорағында олдуғу алакәзлү һәмдәмдән көр-
сүнләр она бир хәбәр вә әсәр кәтирә биләрләрми? Онла-
ра белә дејир:

Хејли вахтдыр јарын фәрағындајам,
Пәрванә тәк һүснүн чырағындајам,
Бир ала көзлүнүн сорағындајам,
Көрүнүрмү, көрүн кәзә, дурналар!

Дурналарын охумағы Вагифә һүзн кәтирмир вә көн-
лүнү пәришан гылмыр. Онларын авазы шаирин руһуну
тәзәләндирир вә ону дөврә галхмаға, әрш үзүндә онлар
илә сејрү сәјаһәт етмәјә тәһрик гылыр:

Назәнин назәнин едәрсиз аваз,
Рух тәзәләнир, олур сәрәфраз.
Вагифин дә көнлү чох едәр пәрваз
Һәр дәм сизин илә кәзә, дурналар!

Гасым бәј Закирә кәлдикдә о да, Молла Пәнаһ кими,
дурналардан хаһиш еләјир ки, ондан еһтијат етмәсинләр
вә ону өзләринә һәмсирир, јолдаш вә рәфиг һесаб етсин-
ләр. Чүнки о да онлар кими гәрибдир:

Дијари-гүрбәтдә мүддәтди варам,
Кечә-күндүз вәтән дејиб ағларам,
Мән дә сизин кими гәриби-зарам,
Ејләмәјин мәнән һаша, дурналар!

Чох еһтимал вар ки, бу ше'рләри Закир Бадкубәдә
мәһбусвар сакин оlanda јазыбдырб. Бунунла белә һәр үч
шаирин дурналара јазығы вә рәһми кәлиб, достлуг вә
меһрибанлыг үзү илә онлара тапшырырлар ки, бу јерләр
хаталы јерләрдир, бурада дурмасынлар вә сәсләрини чы-
хартмајыб аһәстә кечиб кетсинләр вә илла шаһин вә ла-
чын онларын сүрбәсини дағыдар вә гызыл гана бојаяр.

Видади дејир:

Шаһин-шунгар сүрбәнизи дағыдар,
Бојанарсыз гызыл гана, дурналар!

Вагиф дејир:

Сағын кәзин, лачын көзү көрмәсин,
Горхурам сәфиниз поза, дурналар!

Закир дејир:

Лачын јатағыдыр бизим мөканлар,
Горхурам сүрбәниз чаша, дурналар!

Мүһәссәлүл-кәлам, һәр бир шаирин кәламында башга бир мәләһәт вә ләтафәт вар ки, әһли-дил вә әрбаби-зөвгү кәмал онлары охудугда дәрк еләјир вә һәр о шеј ки, гәлб илә һисс олунур, бә'зи вахт јазмаг вә сөјләмәк илә ифадә олунмаз, тәгрир вә бәјана кәлмәз.

Бу һалда Молла Вәли Видадинин вә Вагифин вәфатындан јүз илдән зијадә вахт кечибдир. Һәр икиси бизим мөһтәрәм, милли шаиримиз вә әдәбијјатымызын банисидир. Әш'арү кәламлары мөвзун, тәб'ләри рәван, дилләри ачыг вә садә.

Һәркаһ Вагиф вә Видади кими мәшһур шаирләр өзкә милләтләрин арасында зүһур етмиш олса идиләр, бишүб-һә, индијә кими онларын асарү әш'ары дәфәат илә чапдан чыхыб әбнаји-милләт ичиндә јайылмышды. Онларын гәбирләри үстүндә нишанкаһ гојулмушду вә вәфатларынын әлли вә јүз сәнәлик јубилеји — јөвми-алиси артыг чәләл вә тәнтәнә илә јад олунмушду.

Амма бизим түркләрдә бу һиссијат вә гәдршүнаслыг јохдур. Шан вә шәрафәтимизә, вәтән вә милләтимизин сәрәфразлыгына сәбәб олан, дилимиз вә әдәбијјатымыза рөвнәг верән әзиз вә мөһтәрәм вүчудларын гәдр вә мәнзиләтини билмирик вә онларын асари-күзидәләри илә ифтихар етмирик. Әзбәс ки, авамыг вә авамлығымыздан миллијјәт һисси бизләрдә ајылмајыбдыр, вәтәнимизин, дилимизин вә әдәбијјатымызын гәдрини билмирик.

ХАН МУШТАГ 1758-1789

ФӘТӘЛИ ХАН «МУШТӘРИ» ТӘХӘЛЛҮС

(1741-?)

Губа вә Сәлјан һакими Фәтәли хан ибн Һүсејнәли хан Молла Пәнаһ Вагифин вә Һүсејн хан Муштагын мүасири олуб. Оун алим, шаир вә саһиби-тәдбир бир вүчуд олду-гу тарихдә јазылыбдыр.

Фәтәли хан һичрәтин 1157-чи сәнәсиндә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1741-чи илинә мутабиғдир, атасы Һүсејнәли ханын вәфатындан сонра Губа вә Сәлјанда хан олуб, өз тәвабе вә рәәјасыны көзәл вәчһ илә идарә едәрмиш,³¹⁶ үрәфа вә шүәра силкинә һимајәт көстәриб өзү дә ше'р дәрмиш.

1172-чи³¹⁷ тарихдә Дәрбәнд чамааты Надир шаһын гәтлиндән сонра өзләри интихаб вә тә'јин етдикләри Мәһмәд Һүсејн хандан наразы олуб ону эзл етдиләр вә Дәрбәнд ханлығыны Фәтәли хана тәслим еләдиләр. Фәтәли хан дурбин, ағибәтәндиш вә зијадә чүр'әтли бир вүчуд олдуғундан Губа, Сәлјан вә Дәрбәнд һакимлијини артыг мөһарәтлә идарә едәрмиш.

Һичрәтин 1181-чи³¹⁸ сәнәсиндә шәкили Һүсејн хан Муштаг илә достлуг әлағәси гојуб, онула мүтгәфиг гошун көтүрүб Ширван үстүнә һәрәкәт еләјибләр. Бу нијјәтлә ки, ону зәбт едиб араларында тәгсим гылсынлар. Вәли бир вахтдан сонра бунларын мабејниндә бүрудәт вә әдавәт вүгуа кәлибдир, әзбәс ки, Фәтәли хан Һүсејн хан Муштагын да һиссәсини гәсб етмишди.

Фәтәли хан Муштәринин әш'арындан бир шеј тапа билмәдик. Хатәминдә јазылан ше'р онун өз кәламыдыр:

Невеште бәр сәфаһате-фәләк бехәттә-чәли,
Бедәһр шәгге гоша шод ливајә-Фәтәли.³¹⁹

Өмрүнүн ахырында јаздыгы мәнзүмат — ки, бурада дәрч олунур, — Мирзә Һәсән Әлгәдари әфәндиини «Асари-Дағыстан» адлы китабындан көтүрүлүбдүр.³²⁰

Кәлами-Фәтәли хан ибн Һүсејнәли хан «Муштәри» тәхәллүс:

Олду кезәл өмр сәрф, һејф ки, наданлыға,
Һәр нә галыб сәрф олур инди пешиманлыға.

Зүлфи-сигәһ зөвгүнә ујма, хәтадыр, көнүл,
Фариг икән сән сәни салма пәришанлыға.

Фејзи-әзәл кафили-тәрбијәти-һал ола,
Мури-мүһәггәр урар лаф сүлејманлыға.

Мане'и-әрзи-гәммим һејрәти-дидар олур,
Мән нә дејим билмәзәм, аһ, бу һејранлыға.

Нәфхеји-бади-сәба руһә тәравәт верир,
Чүн күзәр етмиш сәһәр сүнбүлү рејһанлыға.

Мүштәрији-дүрри-нәзм кимсә дејил, Һалија,
Дүрчи-дәһән ачма ким, көһәрфшанлыға.

Ме'р Фәтәли бәј
Зијад оғлу "Һали" тәхәллүсүндә.

ӘБҮЛФӘТ ХАН «ТУТИ» ТӘХӘЛЛҮС

Әбүлфәт хан Гарабағ валиси Ибраһим ханын оғлан-ларындан рәшид, фәсиһ вә әһли-кәмал бир зат имиш. Тәб'и-ше'ријјәси дәхи вар имиш. Нечә ки, Молла Пәһәһ Вагифин тәрчүмеји-һалы бабында зикр олунмушду, Ибраһим хан мәрһум кенерал Зубов Курчүстан валиси Иракли ханын истимдадына кәлиб Шамаһы һөвалисиндә ордусу илә әләндији вахт оғлу Әбүлфәт ханы онун һүзуруна сүлһ вә изһари-итаәт үчүн көндәрмишди. Амма сонрадан елә ки, Аға Мөһәммәд шаһ Шуша шөһәриндә гәтлә јетишди вә Иранда үмури-сәлтәнәт Фәтәли шаһын әлиһә кечди, Ибраһим ханын мејли бир нөв шаһи-мәзкурун тәрәфинә әлагә бағлады. Аға Мөһәммәд шаһын нә'шини, Фәтәли шаһын тә'ләб етмәсинә көрә, е'зәз вә еһтирам илә Теһрана рәванә еләјиб, бир пара хошајәндә пејғамлар дәхи илга етди.

Фәтәли шаһ Ибраһим ханын бу күнә рәфтарындан зијадә хошһал олду вә она хәл'әт вә шәмшир көндәриб бир чох вә'дәләр верди вә һәр йки тәрәфә хатирчәмлик һасил олмағ үчүн гәрабәт вә гоһумлуг тәмәннасыны изһар гылды. Ибраһим хан өз кәримәси Ағабәјим ағаны шаһна әгди-никаһ едиб, онунла белә оғлу Әбүлфәт ханы да — ки, о вахты аға иди, — шаһын һүзуруна јоллады. Шаһ Ағабәјим ағанын кәмалыны вә һүсни-чамалыны көрүб, ону чәми әһли-һәрәм үчүн бөјүк вә бануји-һәрәм тә'јин еләди.

Билмәк кәрәкдир ки, Ағабәјим ағанын да көзәл тәб'и вар имиш вә бир чох эш'ари-ләтифә вә әдәбијјати-зәрифә иншад гылмышдыр. Вәли онлардан әлә дүшәни олмады.

Фәтәли шаһ Әбүлфәт ағаја да ханлығ вериб өзүнә пејрәви еләди вә һәм «Әмирул-үмәра» ләгәбилә мүләггәб гылыб өз мәчлисидә хассына дахил вә саһиби-иззәт вә һөрмәт еләди.

Әбүлфәт хан шаһын һүзурунда вә Иран шүәра вә үдәбасы даирәсиндә даһа да артыг кәсби-кәмал едиб, фүнун-и-ше'рдә маһир олду. Әбүлфәт ханын хатирини шаһзадә Аббас Мирзә најибүс-сәлтәнә дәхи чох әзиз тутармыш вә өзү илә чох сәфәрләрә ону да апарармыш.

Вәфат едибдир Иранда, һичрәтин 1255-чи³²¹ тарихин-

1839-жыл

дә. Атидә дәрч олунан бир түрк вә бир фарс гәзәлләри ол мәрһумун кәламларындыр.

Гәзәли-түрки:

О күн ким, һәсрәт илә ол бүти-зибадән ајрылдым,
Галыб бир сурәти-биһисс кими, мә'надән ајрылдым.

Чәкиб әл хәлгдән Мәчнунсифәт сәһрајә үз гојдум,
Кәсилмиш сәбрү табым, вәсләти-Лејладән ајрылдым.

Мәнә шимшадү сәрви, бағбан, әрз етмә ким, һәркиз
Јохумдур мејли-күлшән, гамәти тубадән ајрылдым.

Нолур шамү сәһәр неј тәк сызылдар синеји-зарым,
Мәризи-бәстәри-һичрәм, дәми-Исадән ајрылдым.

Фәрагын шиддәтиндән лал олур бу Тутји-тәб'им,
Мәзагим тәлхдир ким, лә'ли-шәккәрхадән ајрылдым³²²

Гәзәли-фарси:

Шәби беһаб ке, әксә-чәмалә-руји-то дидәм,
Зе каенат тәәллоғ бе һәр ке буд боридәм.

Гәсәм берује-то кәрдәм ке чоз то јар нәчүјәм,
Беһуријане-беһишти әкәр дәнәнд нәвидәм.

Һәнүз әз меје-вәсләт пәјилеи нәкешиде
Зе дәстә сағије-һечран че зәһрһа ке чешидәм.

Омиде-зендекијәм буд абе-тиге-то хордәм,
Һәваје-вәслә-тоәм буд фергәте-то гозидәм.

Рәғиб әз мәнәш азордәәст мән зе рәғибәш,
Дәриғ ку беморадәш ресидо мән нәрсидәм.

Бечорме-анке мәрә дел беғејре-дуст нәбәстәм,
Кошәнд бигонәһира нәдидәм, нәшенидәм.

Бәси зе вәсфе-ләбәт гофтеәнд лејк кәсира
Дәр ин ромуз чо Тутји һәрифә-һәрф нәдидәм.³²³

Азәрбајчан шүәрасындан «Гөвси» тәхәллүс зәриф вә хоштәб' бир шаирин јазма дивәли-әш'ар вә гәзәлијјаты әлимизә дүшмүшдү³²⁴. Бу дивандан һәким Гөвси ким вә һансы јерин адамы олдуғу анлашылмады, вәли шивејилисанындан вә үслуби-кәламындан бизим Загафгазија торпағынын рајиһәси кәлир, һисс олунур³²⁵. Белә ки, әкәр бә'зи гәзәлләринин ахырынчы фәрдиндә Гөвси әвәзинә Гүдси вә ја Закир вә ја Сејид јазылсајды, онлар Гүдсинин, ја Закирин вә ја Сејидин кәламы олдуғуна кимсә шүбһә етмәзди.

Бунула белә нә Шәки вә Ширванда вә нә Бақы вә Сәлјанда вә нә Кәнчә вә Гарабағда вә нә Мавәраји-Гафгазын саир мүтәмәддин мәркәзләриндә «Гөвси» тәхәллүслү шаирин исм вә нишанәси кушумуза еришмәјибдир. Онун барәсиндә салхүрдә әдибләримизә рүчу етдиксә дә, һеч кәсдән чәваби-кафи алмадығ.

Шәмсәддин Сами бәјин «Гамусүл-ә'лам»ына рүчу едик. Онда дәхи «Гөвси» тәхәллүслү түрк шаириндән бир әсәр булмадығ. Онда ики нәфәр «Гөвси» тәхәллүсү илә зикр олунмуш шәхсә раст кәлдик: онлардан бириси мәшаһири-хәттатиндән бағдадлы Гөвсидир ки, 999-чу³²⁶ тарихиндә вәфат етмишдир, дикәри исә Иран шүәрасындан олуб, јаздығлары тамам фарси дилиндә олдуғу кәстәрлимишдир:

Чаи ке тон һист кәсира анча,
Әз мән ке тәванәд ке ресанәд хәбәр анча?³²⁷

Гөвсинин үслуби-кәламы Рум шаирләринин үслуби-кәламына бир азачығ бәнзәјир исә дә, она Рум шари дәхи демәк олмаз. Јенә тәхминән демәк олур ки, Гөвси Азәрбајчанын Иран дәвләтинә мүтәәллик мөһәлләриндә, хүсусән, Тәбриздә вә ја она гәриб шәһәрләрин бирисиндә вүчуда кәлмишдир. Амма өвгатыны бизим вилајәтдә кечирмишдир.

Буна дәлил оларағ бир гәзәлинин ахырынчы бејтиндә Тәбриз шәһәрини Кә'бәјә тәшбиһ гылыб вә она игтида ет-

мәсини өзүнә борч билмәсидир. Наман гәзәл бу сајаг баш-
ланыр:

Сәбр ејлә, ағибәт меј олур ган дедикләри,
Сүбһи-вусал олур, шәби-һичран дедикләри.

Әрши-бәрин губарын онун тутија гылыр,
Һәрчәнд мүшти-һакдыр инсан дедикләри.

Лә'линдә чами-бадә кими чәм'дир сәнин
Аби-һәјатү атәши-сузан дедикләри.

Гөвси кәрәкди Кә'бә дејиб игтида гыла —
Тәбриз гүлләсинә Сифаһан дедикләри.

Вә јенә өзкә бир гәзәлиндә шаир Тәбриз шәһәрини
һәсрәтлә јад едиб дејир:

Кәр јандыра өз варыны пәрванә, рөвадыр,
Кимдир ки, гаранлыг кечә чананә јетишмәз?!

Тәбриз ачар көнлүмү, Гөвси, кәр ачылса,
Һәрчәнд ки, фирдовс Сифаһанә јетишмәз.

Јә'гин ки, Сифаһан Тәбриздә мәһәллә адыдыр вә шаир
һаман мәһәлләдәндир³²⁸. Чох еһтимал вар ки, Гөвси бу
ше'рләри гүрбәтдә олдуғу әснада јазмышдыр.

Диванында јазылмыш бир тәрчибәнддән белә мә'лум
олур ки, Гөвси Уғурлу хан Зијад оғлунун әсриндә онун
тәһти-һимајәсиндә мүрәффәһнал күзәран едирмиш. Бу-
нунла белә вәтәни-мә'луфуну унутмајыб, һәр дәм ону јад
едәрмиш. Уғурлу хан исә Кәнчә ханларындан Шаһверди
ханын гардашы вә мәшһур Чавад ханын әмиси олдуғу рә-
вајәт олунур ки, һичрәтин 1180—1190-чы³²⁹ илләриндә
ханлыг едәрмиш. Белә олан сурәтдә Гөвси Молла Пәнаһ
Вагифин мүасирә олуб³³⁰ онунла бир јердә бизим түрк —
Азәрбајчан шаирләринин бабасы мәнзәләсиндәдир.

Мәзкур тәрчибәнд ки, Гөвсинин тәб'инин зијадә сәлис
вә мөвзун олмағына шәһадәт верир, бурада дәрч олунур.
Кәлами-Гөвси:

Кәтир, сағи, гәдәһ ким, новбаһари-ејшү ишрәтдир.
Бу күндән бөјлә чуши-ејшү түҗани- мәһәббәтдир.
Бу күн ким, чами-күлдән банки-нуша-нуш урар бүлбүл,
Меји-күлрәнкдән һәр ким ки, гафил, мәсти-гәфләтдир.
Верир бади-баһар әмватә әһја сүбһдәм, сән һәм
Ојаг ол, фүрсәти фөвт етмә ким, фүрсәт гәһимәтдир.
Нола кәр чами-минадән дүшәрә әләмә говға

Ки, бу хуршиди-мәһшәр ол гијам етмиш гијамәтдир.
Кәтир сәһба ки, бағидир сәләһү төвбәнин чагы,
Бу беш күн ким, гәләм јохдур бизә, әјјами-мәһләтдир.
Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиб рузикарында —
Ки, хаки-рәһкүзары сүрмеји-чешми-бәспрәтдир.

Биһәмдиллаһ ки, дуди-аһымыз әбри-баһар олду,
Гарадан чыхды дағу бағу сәһра, лаләзар олду.

Кәтир, сағи, шәрабы вер мәнә әмватә әһја тәк,
Ләби-чанәхшини мәндәни диригб етмә Мәсиһа тәк.
Нә хош күлләр дүшүбдүр чешмиә күлзардән сәнсиз,
Әчајиб дағлар вар лаләдән синәмдә сәһра тәк.
Мәни мәзур тут, кәр олмушам мәст, истәрәм сәндән
Вәфа ким, ады вар, јохдур өзү әләмдә әнга тәк.
Нола кәр рәшкдән бүлбүл төкүб көз јашы, ган ағлар —
Ки, мәһв олмуш күлә шәбнәм, биејниһ чешми-бина тәр.
Мәним тәк нола кәр мәстанә сөјләр бүлбүл гүмри —
Ки, күл чами-меји-күлкун кимидир сәрви-мина тәк.
Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиб рузикарында —
Ки, даниш көвһәрилә вар маламал дәрја тәк.

Биһәмдиллаһ ки, дуди-аһымыз әбри-баһар олду,
Гарадан чыхды дағу бағу сәһра, лаләзар олду.

Кәтир, сағи, гәдәһ ким, аризу бағрым кәбаб етмиш,
Меји-күлрәнк тәк гејри, мәни һәсрәт хәраб етмиш.
Мәним көз јашымы зинһар гур ет, сәркиран бахма —
Ки, сузи-дил онун һәр гәтрәсин бир лә'ли-наб етмиш.
Мәним һәр мисрә'и-аһым вурар диван илә пәһлу —
Ки, дивани-гијамындан мәни ешг интихаб етмиш.
О күлләр ким, кечибдир төвбәвү зөһдү вәрә' бирлә,
Фәған ки, хамеји-тәгдир өмрүмдән һесаб етмиш.
Баһар әјјамы олма наләји-мәстанәдән гафил —
Ки, рәһмәт наләсин мәстин дујаи-мүстәчаб етмиш.
Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиб рузикарында —
Ки, һәр бир зәррәни шәфғәт көзилә афитаб етмиш.

Биһәмдиллаһ ки, дуди-аһымыз әбри-баһар олду,
Гарадан чыхды дағу бағу сәһра, лаләзар олду.

Гөвсинин бу кәламындан белә анлашытыр ки, мәрһум
Уғурлу хан үрәфа вә шүәра силкинә һөрмәт вә риәјәт көс-
төрмәклә өзү дәһи әһли-һал вә саһиби-кәмал бир шәхс
имиш. Нечә ки, шаир дејир:

Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиб рузикарында —
Ки, даниш көвһәрилә вар маламал дәрја тәк.

Шарин дәһи зәриф, әһли-һал вә саһиби-мә'на бир вү-
чуд олдуғу өз кәламындан анлашылыр. Нечә ки, бир гә-
зәлиндә демишдир:

Нүктә тутмаг бүлбүлә, Гөвси, нә лазымдыр сәнә,
Һәр кимин мә'нидә мигдары сөзүндән бәллидир.

Гөвсинин сөзүндө олан ләтафәт вә мүнәссәнаты һәр бир әрбаби-зөвг анлаја билир. Шаир бу бабда демишдир:

Кәрчи Гөвси хуни-дилдән өз сөзүн рәнкин едәр,
Сөз билән ашиг билир кәфтар онун кәфтарыдыр.

Гөвсинин һәгигәтдә ширин кәфтары, зәриф вә дил-пәсәнд әш'ары илә охучуларымызы таныш етмәк үчүн бир нечә нүмунәләр кәстәрилик.

Гәзәли-Гөвси:

Һәрчәнд күл ләтиф олар, рухсарын өзкәдир,
Нәркис нә олса, чешми-фүсункарын өзкәдир.

Мән гөнчәјә јаман демәрәм, нүктә тутмарам,
Сөз бундады ким, лә'ли-кәһәрбарын өзкәдир.

Тубадә вар рәунәтү әндам сәрвдә,
Амма хурами-нәхли-бәлабарын өзкәдир.

Јох ваизин сөзүнә сөзүм ким ким, бәништ вар,
Кујин бир өзкә чәннәтү дидарын өзкәдир.

Гөвси, әкәрчи вар чәфапишә дуслар,
Амма сәнин һәрифи-ситәмкарын өзкәдир.

* * *

Һеч шәм¹ илә рам олмаз пәрванәләриз бизләр,
Зәнчирә баш ендирмәз диванәләриз бизләр.

Дүнја илә сурәтдә вар үлфәтимиз, амма
Мә'нидә бу аләмдән биканәләриз бизләр.

Сејлаби-һәвадисдән нејләр бизә кәрдун ким,
Туфани-кешакешдән виранәләриз бизләр.

Һәркис сәсимиз чыхмаз, һеч кәс дилимиз билмәз,
Һәрчәнд ки, дилләрдә әфсанәләриз бизләр.

Јох таәтимиз, амма фариг дејилик, Гөвси,
Ол маһ бүти-Чиндир, бүтханәләриз бизләр.

Гөвсинин бу гәзәлиндән онун мовләвиләр силкиндән вә һәгигәт әһлиндән олдуғу заһир олур. Нечә ки, шаир дејир: Сурәтдә бу дүнја илә үлфәтимиз вар исә дә, мә'нидә бу аләмдән биканәләриз. Башга бир мә'нәвијјат аләмләринин мәхлугујуз. Она бинаән сејлаби-һәвадисдән бизим бакымыз јохдур, зира бирдәфәлик туфан кешакешиндән биз мәхруб вә виран олмушуз. Бу аләми-заһирдә бизим сәс вә сәдамыз дилләрдә әфсанә олубса да, өзүмүздән бир сәс чыхмаз вә бир аламәт вә нишан көрүнмәз. Заһирдә

таат вә ибадәтимиз көзә кәлирсә дә, батиндә чүмләмиз таат әһлијиз вә ол маһи-бүти-Чин, јә'ни худаваңди-аләмнин бизим мә'буд бәһрәггимиздир.

Өзкә бир гәзәлиндә Гөвси јенә бу мә'надан данышыб, аләми вәһдәт мејини чешид едәнләр үчүн бир мејханаја тәшбиһ гылыб дејир:

Бадеји-вәһдәт ичән аләми мејханә билир,
Фәләјин кәрдишини кәрдиши-пејманә билир.

Тифли-әшким гәрәзин агил олан фәһм етмәз,
Бу ушаглар дилини ашиги-диванә билир.

Долудур бәс ки, нифаг илә чаһан, саһиби-дил,
Ашина сурәтини мә'нији-биканә билир.

Хәттү хал сејринә, зинһар, көнүл бағлама ким,
Дамдыр ол ки, ону әһли-һәвәс данә билир.

Ашағыда јазылан гәзәл һәмчинин Гөвсинин әһли-һәгг вә саһиби-дил вә мә'нипәрәст олмағына шәһадәт едир. Шаир дүнјанын малү мәнәлына вә чаһу чалалына көнүл бағламыр. Заһири һүснү чәмал вә хәттү хал илә онун иши јохдур. Арадығы саһиби-дил вә һүсни-мә'надыр:

Ашигәм мән, дөвләтү малү мәнәлы нејләрәм,
Бәркү бәрдән јуммушам көз, шаху балы нејләрәм?!

Јек³³¹ кәлир бир гөнчәји-мәстур јүз күлдән мәнә,
Јар саһибдил кәрәк, саһибчәмалы нејләрәм?!

Һанда олсам буји-күл тәк рөвзеји-кујиндәјәм,
Намәвү пејгам үчүн бади-шималы нејләрәм?!

Истәрәм вәслин ки, јарын, ашина олмаз мәнә,
Кәр хәјалын рам ола, бәзми-вүсәлы нејләрәм?!

Сән нәфәс чағ ејлә, еј неј, кәр усандын наләдән,
Мән һәваји-куји-ешгәм, е'тидалы нејләрәм?!

Кәр верирсән, дөвләти-дидари-чанан вер, фәләк,
Јохса мән меһмани-фәгрәм, мүлкү малы нејләрәм?!

Тару пуди аләмнин әфсанәвү нијрәнк имиш,
Мән бу батил хабу биһасил хәјалы нејләрәм?!

Ләззәти-дидардән, Гөвси, мәнә һејрәт јетәр,
Әлдә та ајинә вар, аби-зүлалы нејләрәм?!

Нечә ки, зикр олунду, Гөвси дүнјанын малына вә чаһ-чәлалына гәдрү гијмәт гојмајыб, әсл сәадәт вә инсанијјәти истигамәт вә сәдагәтдә көрүр. Паггы таныыб инсанијјәт дәрәчәсинә вә мәнәвијјат аләминә васил олмаг

үчүн, Гөвсинин эгидэсинчэ, башга бир дәлил вэ рәһбәр
лазым дежил, бегејрәз «сидги-нијјәт».

Фәхр етмә малу чаһә ки, иглими-фәгрдә
Дөвләт шикәстәбалу һума һичкарәдир.

Та Хызри-раһын олмаја өз сидги-нијјәтин,
Гөвси, бу јолда раһнума һичкарәдир...

Мәрд илә намәрд вэ фүрумајә илә алитәб' вэ дүнјаји-
дунун гәддар вэ кәчрәфтарлығы бабында демишдир:

Нола кәр фәрг ола намәрдләрден мәрд дүнјадә,
Әкәрчи бәллидир һәр мәрдү һәр намәрд дүнјадә.

Едәрдим никү бәд фәргин, биләрдим јахшылар
Фәған ким, ачамадым көз бир нәфәс намәрд дүнјадә.
гәдрин,

Ичәрләр хәлги-аләм сағәри-зәррин илә сәһба,
Мәнә галмышмы әшки-сүрхү рәнки-зәрд дүнјадә?!

Бетәрдир тигдән биабруләр сурәтин көрмәк —
Ки, олсун төмеји-шәмшир һәр намәрд дүнјадә.

Чаһанда буји-дәрдү дағ һеч бир кимсәдән кәлмәз,
Онунчүн күн көрәрләр мәрдүми-бидәрд дүнјадә.

Олар ким, ол тәбибин һикмәтиндән гафил олмушлар,
Нә билсинләр ки, ејни-афијәтдир дәрд дүнјадә.

Нечә мән билмәјим, Гөвси, бу виран олмушун
Ки, өз көнлүмдән ајры булмадым һәмдәрд дүнјадә.
гәдрин —

Зәманәннин әдәми-сәбатындан вэ даима тәғјир вэ тәб-
дил етмәсиндән вэ әһли-зәманәннин бир һалдан гејри бир
һала дәјиширилмәсиндән, фәгирин гәни вэ гәнинин фәгир
вэ бәсирәт әһлинин мә'јус вэ хунинчикәр олмасындан
бәһс едиб дејир:

Әсаси-төвбеји-меј үстүвар бөјлә галырмы?
Бизә мүдам сүдаји*-хумар бөјлә галырмы?

Кәлир бир өзкә зәманә, дөнәр фәләк, доланар күн,
Рәгибә бу шәрәфи-е'тибар бөјлә галырмы?

Шәраб вирхинә, еј бағбан ки, сиркә сатырсан,
Чәмән һәмишә баһарү баһар бөјлә галырмы?

* Сүда' — башағрысы, дәрдисәр.

Дөнә-дөнә ичирирсә бәсирәт әһлинә ганлар,
Сипәһрә һәм бу гәрарү мәдар бөјлә галырмы?

Кечәр тәгафүл едиб јар наз илә сәнә, Гөвси,
Кечәр бу бир нечә күн, рузикар бөјлә галырмы?

Һәгигәтдә көзәл сөзләр вэ һәкиманә суаллардыр: Еј
малу дөвләтә фахир либас вэ һүсни-сурәтә фәхр едән га-
филләр, бу гәдәр мәғрур олмајын. Бу дөвләт вэ бу һүсни-
чәмал әбәди вэ даими дејил; беш күнлүкдүр; кәлиб кечә-
сидир вэ еј әһли-һал вэ бәсирәт, сизә зәманә дөнә-дөнә
ган ичирирсә, ондан сиз мә'јус вэ пәришан олмајын. Си-
пәһрә һәм бу гәрарү мәдар белә галмаз вэ сизин дә ахы-
рыныз хејрә мүбәддәл олар. Вә, еј Гөвси, әкәр јари-чәфа-
кар тәгафүл едиб, сәнин јанындан кечиб сәнә илтифат вэ
е'тина етмәзсә, сән дә ондан мүкәддәр олма. Бу бир нечә
күн кәлиб кечәр, нә сәндән бир сәр вә нә сәнә назү ишвә
сатан јардан бир әләмәт галар.

Әш'арын гәзәлијјат нөвүндән маәда Гөвсинин хејли
дилпәсәнд вэ мөвзун баһаријјаты, сагинамәси, тәркиббәнд
вэ тәрчибәндләри вэ гәсидәләри вардыр ки, чүмләсинин
бураја күнчајиши јохдур. Вәли онлардан нүмунә үчүн бир
нечә бәндләр көстәрилир.

Тәркиббәндән бир бәнд:

Гурбанын олум, Гөвси, мөһчур сәниндир,
Ширин сөз илә халга салан шур сәниндир.
Ашиг ки, зәиф олса, ону јазыја салма*,
Һәрчәнд Сүләјман оласан, мур сәниндир.
Мәст олсамү дурсам, доланыб башына өлсәм,
Тәгсиримә галма, меји-пүрзур сәниндир.
Кәр өлдүрәр олсан, әкәр әһја верәр олсан,
Өз истәдијин ејлә ки, дәстур сәниндир.
Јандырсан әкәр чисмими, јандыр, нә сөзүм вар,
Дидар сәнин, шә'лә сәнин, Түр сәниндир.
Јадынла көзүм мәрдүмүдүр гәтреји-әшким,
Кәр вар чырағымда мө'им нур, сәниндир.
Еј кәнчи-рәван, кушеји-битүшәдән өтмә,
Кәл-кәл ки, бу кәнчинәвү кәнчур сәниндир.
Һәрчәнд ки, һәр кушәдә, һәр бағдә, еј күл,
Бүлбүл мәнимү генчеји-мәстур сәниндир.

Мән ејләмәнәм әрзи-тәмәнна, сөзүм анла,
Диндирмә мәни, дилсизәм, амма сөзүм анла!

* Белә дә демәк олар: Ашиг ки, зәиф олса, ону салма нәзәр-
дән.

Гөвсинин тәрчибәндиндән бир бәнд:

Ушшагә ваизин нәфәсиндән нә фәндә?!
Мәнзилдә карван чәрәсиндән нә фәндә?!
Икки чаһанда ваизә чүн меј һарам имищ,
Чәннәт һәвәсинин һәвәсиндән нә фәндә?!
Нәсеһ мүдам төвбәјә тәрғиб едәр мәнн,
Ја рәб, она бу мүлтәмәсиндән нә фәндә?!
Бикардыр бәдән дили-пуршур олмаса,
Чүн әндәлиб јох, гәфәсиндән нә фәндә?!
Зулфун нә лазым ејләјә зәнчир көнлүмү,
Ол сејд бәсләмән мәрәсиндән нә фәндә?!
Еј һәмсәфәр, мәним кими бир тифли-мәшрәбә
Бидәрд төбли-көч сәсиндән нә фәндә?!³³²

Ашағыда јазылан мүсәддәс-тәрчибәнд — ки, Фүзули-
ји-Багдадинин кәламына нәзирә сәбкинә иншад олунуб-
дур, — Гөвсинин көзәл вә мөвзун кәламларындан бириси-
дир:

Кәлин, еј әһли-вәрә', ашигү хуммар олалым!
Һамы бир мүғбәчә јанында кирифтар олалым!
Неј кими налә чәкиб, чәнк кими зар олалым!
Нечә бир бөјдә көзәл фәслдә һушјар олалым!
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Чамләр зәһр илә мәмлүв шәби-һичран ичдик,
Ејләдик төвбә әкәр көз көрә, пунһан ичдик,
Һәр нә ким верди бизә сағији-дөвран, ичдик,
Бу фәна дәһрдә бәсдир бу гәдәр ган ичдик!
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Нечә бир шамү сәһәр хабү хәјал илән өтә,
Нечә бир әхтәри-мәс'уд зәвал илән өтә,
Јүз нишат илә кәлиб өмр, мәдал илән өтә,
Нејфдир бөјлә баһар ајы бу һал илән өтә,
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Хублар варды чәмән сејринә зинһар, кәлин!
Чәм' олун гөнчә кими, күл кими бир дәм ачылып!
Ешидин бүлбүлүн аһәнкини, гәдрини билин,
Дустлар, мөвсүми-күл кетмәдән әлдән јығылып —
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Јарә чан ејләрик исар, будур нијјәтимиз,
Тутарыг дамәнини јар ола кәр дөвләтимиз,
Биз онун бәндәсијик, сәчдәсидир таәтимиз,
Өмр әкәр мөһләтимиз версә, фәләк фүрсәтимиз,
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Фариг олмун фәләки-мүбримин ибрамындан*,
Һич ким сәј илә гуртулмаз онун дамындан,
Дустлар, дөври-заман кәрдиши-әјјамындан
Етмәмишкән бизи биһуш өчәл чамындан,
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Нола кәр чәрх илә јекру гылырам мән, Гөвси!
Дуст кәр јар ола, пејләр мәнә душмән, Гөвси!
Бүт илә хәлвәт едән јердә брәһман, Гөвси,
Кәл ки, бир кушәдә сағијү мәнү сән, Гөвси,
Ичәлим бир нечә күн бадәвү сәршар олалым!
Бизә јар олмаса сағи, биз она јар олалым!

Атидә дәрч олунан мүнәчат илә — ки, Гөвсинин ән
хошмәзмун вә сәфабәхш кәламларындан бирисидир вә
мә'нән Фүзулинин кәламына бәнзәјир, — хәтми-кәлам
едәлим. Онун әш'ари-ләтифәләриндән иттихаз олунан нү-
мунәләрә иктифа олунур.

Мүнәчати-Гөвси:

Илаһи, көнлүмү гуртар бу аләм мәчәрасындан,
Мәни дөндәр онун бикәнәсиндән, ашинасындан!
Илаһи, көнлүм ет рөвшан, мәни кестәр мәнә ,ја рәб,
Онун әјинәји-дәрјадили-аләмнүмасындан!
Илаһи, көнлүмү өз ешгин илә ет ләбаләб ким,
Усандым гәдрбилмәзләр гәмү дәрду бәласындан!
Илаһи, рөвшән ејлә чешмими өз хаки-раһындан —
Ки, јекдир зулфу хәттин сүрмәсиндән, тутијасындан!
Һаваландыр мәни әрбаби-дил өвчи-мәгамында,
Бу дуни-фитрәтин гуртар сәри-куји-һәвасындан!
Мүкәддәр ејләди әјинәми гәфләт тозу, ја рәб,
Хәбәрдар ет мәни өз Кә'беји-кујин сәфасындан!
Илаһи, бир мәгам ет Гөвсији-бичарәјә рүзи —
Ки, јек³³³ кәлсин она дәрдин сәнин гејрин дәвасындан.

* Мүбрим — ибрам — јә'ни сигләтвәричи вә мәлуледичи; фә-
ләјин чәфа вә зүлмүндән фариг олмајын.

Ағамәсиһ Ширвани Мустафа ханын зәмани-һөкүмәтинин ибтидасында Ширванда олурмуш³³⁴, өзү дә камил бир вүчүд имиш; тәб'и-ше'ријјәси дә вар имиш. Ағамәсиһин нәслиндән инди дә Шамаһыда вардырлар. Белә ки, мөһтәрәм әдибимиз Султан Мәчид Гәнизадәнин³³⁵ мәрһум шаир дөрдүнчү бабасы һесап олунур.

Ағамәсиһ Молла Пәнаһ Вагифин вә Молла Вәли Видадинин мүасири олдуғуна көрә, әш'ар вә тәрзи-кәламы онларынкына артыг дәрәчәдә бәнзәјир. Мәшһур гөвлә көрә, Ағамәсиһ һичрәтин он үчүнчү әсринин ибтидасында Иранда вәфат етмишдир. Мирзә Јусиф Гарабағинин мәчмүәсиндә Ағамәсиһ Ширванинин кәламындан бир мүхәм-мәс вә бир мүәшшәр тәб' олунмушдур вә бунлардан әлавә Загафгаз мүфтиси Һүсејн әфәнди Ганбов һәзрәтләринин «Мәчмүә»синдә Ағамәсиһин бә'зи кәламы јазылыбдыр. Онлардан нүмунә үчүн бир нечәси бурада зикр олунур.

Мүәшшәри-Ағамәсиһ Ширвани:

Еј түрфә никари-маһрухсар,
Еј һурилига, фириштәкирдар,
Бу һүсн илә олмамышкән изһар,
Олду мәни-дилшикәстәјә јар.
Билмән нечә һијлә гылды әғјар,
Сонра сәни мәнән етди бизар.
Бәс инди сөзүм будур ки, тәқрар
Бир ад илә ет мәни күнәһкар³³⁶.
Ал дәстинә тиг, дурма, зинһар,
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар!

Еј һүсн-чәмәли маһпарә,
Әһвалыма гылма сән нәзарә.
Јар олду рәғиб сән никарә,
Олду мәнә јағы варә-варә.
Салсан мәни аһн-пүршәрарә,
Јох мәнә ризадән өзкә чарә.
Рәһм етсән әкәр мәни-фикарә,
Салмаз мәни гәм бу рузикарә.
Хәлвәт өзүңү чәкиб кәнәрә,
Бир көнлүнә ејлә истихарә.
Тәгсирими сөјлә ашикарә,
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар!

Еј рәнки-үзари шә'леји-һур,
Гылмана мисал, нисбәти-һур,
Бир шух ки, олду һүснә мәғрур, —

Чох олмаз онун әдасы мәнзур.
Кәл, сән дәхи гылма фитнәвү шур,
Етмә өзүңү бу төвр мәшһур.
Та вәслдән ејләдин мәни дур,
Анчаг ки, будур дилимдә мәзкур,
Үфтадеји-ешгә ејләмә зур,
Гојма мәни дәрәд евиндә рәнчур.
Хубләрдә әкәр бу исә дәстур,
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар!

Еј шаһ, дәриндә бир кәдајәм,
Јад етмә мәни ки, ашинајәм.
Кујиндә әкәрчи хаки-пајәм,
Бил гәдрими, ејни-кимјајәм.
Әфсанеји-дәрди-бидәвајәм,
Һәрчәнд ки, ешгә мүбтәлајәм,
Сәркәштеји-мөһнәтү бәлајәм,
Әһвалы шикәстә, бинәвајәм,
Сиррини десәм үзү гарајәм,
Баш илә ајағына фәдајәм,
Бу мәсләһәтә ки, мән ризајәм:
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар!

Еј гәтлимә ејләјән ирадәт,
Мәгсудинә јет сәһиһ-сәләмәт!
Ачылса әкәр бу баби-рәһмәт —
Ким, һасил олур мәнә бәшарәт,
Галмам мәни-намурад раһәт,
Даһа һачан ејләрәм шикајәт?
Сәнән буну истәрәм нәһајәт,
Играрына олма бидәјанәт.
Чан мәнәдә сәнинкидир әманәт,
Ал, сонра ки, чәкмәјим хәчаләт.
Дүшмәз әлә дахи бөјлә фүрсәт:
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар!

Еј күл, десәләр Мәсиһә гафил,
Бир өзкә никарә олду манл,
Тәһгиг елә ким, доланса јүз ил,
Сәнән дәхи гејрә вермәзәм дил.
Әрзим бу ки, ејләмә тәгафил,
Бир гөврә јетиш, күнаһымы бил,
Чәм ет нечә әһли-һали-агил,
Онлардан һәгигәт ејлә һасил.
Кәр шәр' һәмин будур мүгабил,
Мән һәм олурам бу әмрә гаил.
Көрдүн ики шаһид олду адил,
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар³³⁷!

Мүхәммәси-мүстәзади-нағиси-Ағамәсиһ:

Еј шух, рухун күн кими әшјајә мүчәлла,
Үшшагә тәмашаји-чәмәлын фәрәһәфза,
Мә'надә рүмузи-дәһәнин елми-мүәмма,
Сән кими тапылмаз бүти-зиба сәнәм әсла,
Һәр зиб сәнә сүн'и-худа бирлә мүһәјја,
Дахи нә бәзәнмәк?!
Дүшмәз әлә дахи бөјлә фүрсәт:
Өлдүр мәни, олсун әлләрин вар!

Мәшһатә нә лазым сәнә, еј афәти-дөвран —
Ким, ејләмисән ајинәни һүсүнә һејран?
Назик үзүнә гәзә никаһ етсә, дүшәр ган,
Тәпсин көзүнә сүрмәсини әһли-Сифаһан,
Чешми-сијәһин ким, ала һәр ишвәдә јүз чан,
Дахи нә бәзәнмәк?!

Бәзм ичрә јүзүндән көтүрән дәмдә ингабын,
Ганыны ләбин шишәјә тутду меји-набын,
Башына һәва кәлди гәдәһләрдә һубабын,
Битаб дүшүб саги, нә мүмкүн верә табын?
Јыхдын евини мән кими мин ханәхәрабын,
Дахи нә бәзәнмәк?!

Басанда гәдәм наз илә сејр етмәјә бағә,
Руйин күлү сәһрајә говуб, лаләни дағә,
Кәр бәрки-һәна дүшсә, әчәб јох, әл-әјағә,
Шајәстә дејил ал вәрәг ал јәнағә,
Күндүз күнә бәнзәр, кечә мәһтабу чирағә,
Дахи нә бәзәнмәк?!

Еј гамәти сәрвү ләби³³⁸ гөнчә, рухи лалә,
Көз мәрдумәки мәһв рухунда хәтү халә,
Зүлфи-сијәһин маһи-рухун дөврүнә һалә*,
Пейвәстә гашын көјдә урар тәһә һилалә,
Ким көрсә дејәр сәлли-әла бәјлә чәмалә,
Дахи нә бәзәнмәк?!

Еј тазә ләтафәт чәмәни ичрә күли-тәр,
Олмаз бу нәзакәт белә бир шухә мүјәссәр,
Тәбдили-либас етсә, дејил мән' сарасәр,
Билүтфдүрүр гејри-вәфакар мүкәррәр,
Нәггаши-гәзә ким, сәнә вермиш белә зивәр,
Дахи нә бәзәнмәк?!

Лүтфүндә Мәсиһа диләр асарү мәғалат,
Ол Хызр кими аби-дил илә рәһи-зүлмат,
Сәндән апарыр фејз бәдәни-мүрдәји-мир'ат,
Һејһат! Бу нөв илә нәзирин ола, һејһат!
Мәһтаб кими аләмә мәғбуллуғун исбат,
Дахи нә бәзәнмәк³³⁹?!

Ағамәсиһин бурада зикр олуан һәр ики кәламы онун
тәб'инин мөвзун вә күшадә олмағына дәләләт еләјир.
Бә'зи әбјаты һүснү ләтафәтгә Молла Пәнаһ Вагифин кә-
ламына бәрабәрдир ки, көзәл мәдһиндә онун јаздығы кә-
лам јухарыда зикр олуиңду.

Ағамәсиһ дәхи бир кәламында Вагиф кими һәгиги
көзәллијин нишан вә әламәтләрини бир-бир зикр едиб,
заһири көзәллик вә мәләһәтлә бәрабәр, көзәлин әслү нә-

сәбини дәхи мүләһизә едиб, онлары әввәлинчи шәртләр-
дән һесаб еләјир:

Әввәлә шәкк олмаја зати-әбавү чәддиңә,
Демәјә бир кимсә һәрфи-намүнасиб рәддиңә,
Јетмиш ондөрдкәчәлик ај тәк бүлүғ һәддиңә,
Чүн шәби-јелда гәра сачы бәрабәр гәддиңә,
Һәм мүбарәк башы мисли-гүббеји-мина кәрәк³⁴⁰.

Өзкә бир мүхәммәсиндә Ағамәсиһ әһли зәманәдән ши-
кајәт едиб дејир:

Дила, етмә тәвәгте, растқулуғ ганда галмышдыр,
Гәринә өзкәдир, бунлар кечән дөвранда галмышдыр,
Нәмәкдә гәдрү гијмәт, нә кәрәмәт нанда галмышдыр,
Бәла чәкмәклијә нә табу тағәт чанда галмышдыр,
Нә асари-шәфа бимар үчүн дәрманда галмышдыр.

Олубдур гәлб ханн, һәг билир бир пактинәт јох,
Дүшәндә сатмајан дүңјада динин һич милләт јох³⁴¹,
Зүкур әгсамынын тәб'индә әсла доғру бей'әт јох,
Үнас әһлиндә бир зәррә һичабү шәрмү исмәт јох,
Тәриги-адәмијјәт јолда, нә әрканда галмышдыр³⁴².

Һавалы кимсәләр бәһри-һәрәмә мисли-јелкәндир,
Нә јан олса, чәкәр мәллаһы, нәфсин кәшитиси тәдир,
Доланыр гәһрү зүлмә саһили-инсафдән кендир,
Нә фәрг едән һәлалы дари-дүңјадә мүәјјәндир,
Нә хөвфи-ахирәт кәлг ичрә наһәг ганда галмышдыр.

Тутан, мә'лум, јох шәр'и-рәсули, әмри-аллаһи,
Рәијјәтләр ғылыр дәсткаһ һәр беш күндә бир шаһи,
Чәләбдир* шивеји-үлфәт, бу рәмзин кимдир аһаһи,
Сәдаг оху кими кәчтәб'ләр алмыш нәзәркаһи,
Олар ким, доғрудур әјри ғылыч тәк јанда ғылмышдыр.

Мәсиһа, кәс тәәллүг бу чаһандан ким, хәсарәт вар,
Нә тә'сири-дуа заһир, әрәвләрдә нә һиммәт вар,
Нә алимләрдә шәр'ијјәт, нә бәјләрдә әдаләт вар,
Нә бир доғру сөзү хәлгин, нә бир кәсдә дәјанәт вар,
Һәгигәт ашинадә, нә вәфа јаранда галмышдыр³⁴³.

Ағамәсиһин бу мүхәммәсиндә мүасири Вагиф кими
өз заманынын халгындан, онларын дүруғку, нәмәкһәрәм,
гәдрбилмәз, бивәфа вә бидәјанәт олмағларындан шика-
јәт едиб, дүңјада дүзлүк вә доғрулуғун набуд олмағын-
дан фәрјад еләјир вә зијадә тәәссүфлә һарам илә һалә-
лын мабејниндә тәфавүт гојулмадығыны, шәрмү һәјанын

* Һалә — ај әтрафында көрүнән нурани даирәјә дејилир.

* Чәләбдир — «чәлб» сөзүндән ибарәтдир — өзүнә тәрәф чәкмәк.

вә дини-исламын унутулмагыны вә ахирәт хөвфү халгын гәлбиндән чыхмагыны, инсаф вә мүрүввәтин әдәмини из-нар едиб, өз-өзүнә хитабән дејир: Мәсиһа, бу чаһандан вә онун әһлү наәһлиндән әлагәни кәс; бир јердә ки, дуа-да тә'сир, әрәнләрдә һиммәт вә гејрәт, алимләрдә зөһдү тәгва, бәјләрдә әдаләт, достларда сәдагәт галмаја вә доғру јеринә әјри ишләнә, даһа орада нә хејир вә бәрәкәт вә нә зиндәканлыг?!..

Бу сәбәбләрә көрә шаир вахтынын чохуну гүрбәтдә кечириб вә ахырда гүрбәтдә дәхи чаныны чан јарадана тәслим етмишдир.

Нишат Ширвани Ағамәсиһин мүасири имиш. Ширван шаирләринин мө'тәбәрләриндән бириси һесаб олунур. Нишат һәгигәт әһли олдуғу үчүн заһири зөһдү тәгваны вә ријаи ибадәти севмәз имиш вә ше'рләринин чохунда худбин ванзләрә вә мүдәммәг абидләрә долашармыш. Гејфа ки, Нишатын тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат чәм едә билмәдик³⁴⁴.

Ағамәсиһлә онун һәмәср олдуғу әш'арындан көрүнүр. Мә'лум олдуғуна көрә, һәр ики шаир өмүрләринин чохуну башга дијар вә өлкәләрдә сәјјаһлыгга кечирибләр вә сәјаһәт етдикләри вилајәтләрин әксәри Иран мәмләкәтиндә олан вилајәтләр олудур вә Иран шүәра вә үрәфасындан тәһсили-кәмалат етмишләр. Вә лакин Нишат гүрбәт вилајәтләрдә камал вә тәчрүбә кәсб едибсә дә, хејли мәшәггәт вә зәһмәтләрә дәхи дүчар олудур. Нечә ки, бу хүсусда бир гәзәлиндә јазыр:

Гүрбәтдә рәһи-сә'бдә әсбаби-сәфәр тәк
Асудәлијим олмады һәр мәнзилә дүшдүм.

Кәр мисли-һүбаб өзкә һәва башыма дүшдү,
Бир дәмдә евим тикдимү јыхдым, јола дүшдүм.

Үз көрмәдим әзбәс ки, Нишат, әһли-вәтәндән,
Бу вәчһ иләдир ким, баш алыб һәр елә дүшдүм³⁴⁵.

Ашағыда јазылан гәзәл Ағамәсиһин диггәтини чәлб едиб, она чаваб јазмаға шаири вадар етмишдир.

Гәзәли-Нишат:

Шури-чүнун ашигин башына риф'әт верир,
Һәр кәсә дүнјадә һәг әгличә дөвләт верир.

Ғаным ичиркән булур чешминә ејни-сәфа,
Өјлә ки, мејхарәләр бәзминә зинәт верир.

Һанда ки, көрсән, көнүл, јары, долан башына,
Санма ки, дөвран сәнә бир дәхи фүрсәт верир.

Сурәти-һалын демәк ашигә лазым дејил,
Үз верә игбал әкәр, ешг өзү сурәт верир.

Көвһәри-нәзмин, Нишат, ејләмә һәр јердә сәрф,
Бир белә базардә ким она гијмәт верир³⁴⁶?

Бунун чавабында Агамәсін һазмышдыр:

Ашигә тәлими-һар феһзи-бәһарәт верир,
Нечә ки, күл бүлбүлә дәрси-фәһәһәт верир.

Ол сәһигәд, пүстәләб күлшәнә олса рәван,
Гөнчәни дилкир едәр, сәрвә хәчаләт верир.

Әммәжә мүмкүн ола кәр лаби-диллардән,
Чешмеҗи-һеҗван кими кәр нечә ләззәт верир.

Ваиз өзү һуриләр вәсфи илә зөвг едәр,
Тәрки-меҗу ешиг един — хәлгә нәһиһәт верир.

Дузәх өзү сөҗләһири шиддәти мәһһурдур,
Чанда фәраг атәһи өзкә һәрарәт верир.

Чәрхә вәфа бағлама, еҗш едә³⁴⁷ кәр вәгт икән,
Вәдә иришсә, әчәл санма ки, фүрсәт³⁴⁸ верир.

Көһһәри-нәһмин, Нишат, дүшә Мәснәһ әһинә,
Раҗичи-базар едәр, аләмә шәһрәт верир³⁴⁹.

Агамәсннн ахыркы беҗти Нишатын хоштәб' вә ши-ринкәлам бир шаир олдуғуну кәстәрир. Нишатын өз әсәрләри дәһи онун фүһуни-ше'рдә маһир вә гаһил олдуғуну билдирир. О әсәрләрдән бир нечәси бурада һазылыр.

Гәзәли-Нишат:

Сәһни фәршин ки, заһид, буриҗадыр,
Һәһигәт мәнзилиндә бу риҗадыр.

Риҗадыр заһидин кәрчи намазы —
Вә лакин хәлг ичиндә хош әдадыр.

Никаһындан ол аһучешмин, еҗ дил,
Өзүн сахла ким, ол еҗни-хәтадыр.

Дүшәр күзкүҗә даим әкси-чанан,
Көнүл саф олса, һәр мәтләб рәвадыр.

Әчәб жох, түррәсиндән³⁵⁰ олмушам шад,
Мәһним бәхтим ки, вар башдан гарадыр.

Нишатын көһлүнү иһчитмә, еҗ шух,
Сәнә һифрин едәр, әһли-дуадыр³⁵¹.

Һенә гәзәли-Нишат:

Гөнчә тәк елдән киши сиррин һиһан етмәк кәрәк,
Ашиги-һекрәһк олан бағрыны ган етмәк кәрәк.

Мүшкүл ишдир дәрди һәр бидәрдә изһар еҗләмәк,
Дәрди бир дәрд әһлиһә шәрһү бәһан етмәк кәрәк.

Хәлгдән гәт'и-әләгә еҗләҗиб әһга кими,
Бир гәһәәт кушәсиндә ашиҗан етмәк кәрәк.

Јахшы күндә билмәк олмаз ким, дәһанәт кимдәдир,
Јахшы јолдашы јаман күн имтәһан етмәк кәрәк.

Еҗ Нишат, ох тәк сөзүмдән һәр кимә сәһм* еҗләһири,
Бөҗләдир, доғру сөзү хатирниһан етмәк кәрәк³⁵².

Нишатын бу гәзәли һикмәт вә тәһрүбә үзү илә дөҗил-миш ше'рләрдир. Шаир һәр һакәсә сирри-зәһири ачыб сөҗләмәкдән инсана ариз олан зәрәри тәһрүбә илә мүша-һидә едиб нәһиһәт үзү илә төвсиҗә едир ки, киши олан кәрәкдир гөнчә тәк сиррини халгдан пүнһан сахласын, та ки, өз мурадына васил ола билсин. Пеҗғәмбәримиз Мәһәммәд әл-Мустафа дәһи буҗурмушдур ки, «Һәр кәсә сирри әһан етмәк олмаз». Нечә ки, Молла Руми «Мәһнә-ви»синдә бу бабда һазмышдыр:

Та төвани пише-кәс мәкшаҗ раз,
Бәр кәси ин дәр мәкән зинһар баз.
Чон ке әсрарәт нәһан дәр дел шәвәд,
Аһ морадәт зүдгәр һасәл шәвәд.
Гофт пеҗғәмбәр ке, һәр ке сер нәһофт,
Зүд кәрләд ба морадә-һиш чофт.
Дане чон әндәр зәһин пенһан шәвәд,
Сәре-у сәрсәбзеҗе-бустан шәвәд.
Зәрро һоғре кәр һәбудәнди нәһан,
Пәрвәреш кеҗ јафтәнди зире-һан³⁵³.

Вә бу бабда һенә әбәс дөҗилмәҗибдир ки: «Сәр вермәк олар, сирри әһан еләмәк олмаз!» Доғрудан да инсанын гәлби карвансара дөҗил ки, јол илә һәр өтүб кечән онда өзү үчүн мәһам булсун вә онун ичиндә олан јахшы-јама-ны кәрүб аләмә фаш гылсын.

Инсан кәрәкдир сиррләрини вә фикирләрини севсин вә чани-дил илә онлары үрәһиндә бәсләҗиб һәдди-кәмала јетирсин вә сонра фаш етмәҗи лазым исә, фаш еләсин вә бундан маәда һәр наәһлә вә һәр бидәрдә дәрди-дили из-һар етмәһин нә фаҗдасы? Бир кәс ки, сәһни дәрәд вә гәһми-нә шәрик олмаҗаҗагдыр вә сәһни хиффәт вә күдурәтини азалтаҗаҗагдыр, она даһа дәрди сөҗләмәкдән нә һасил? Киши дәрдини сөҗләсә дә, кәрәкдир дәрәд әһлиһә сөҗләсин вә билмәк истәсин ки, дәрәд әһли вә дусты-һәһиги кимдир. Лазымдыр дост адландырдығы шәхси јаман күнүндә, јә-һни сәнә бир јас вә мүсибәт үз верән һалда имтаһан едә-сэн.

Һәр һан достун јаман күнүндә дәһанәт кәстәрнб өз достлуг вә сәдагәтиндә мөһкәм вә сабитгәдәм олса, о,

* Сәһм — горху, дәһшәт; ох вә хәдәһк.

Һәгиги достдур. Вә илла җахшы күндә, әлдә вар вә дөвләт олан заманы һамы сәнә дост вә хеҗирһаһ олачагдыр. Одур ки, шаир деҗир:

Җахшы күндә билмәк олмаз ким, дәҗанәт кимдәдир,
Җахшы јолдашы җаман күн имтәһан етмәк кәрәк.

Амма Нишатын бир арзу вә хаһишини һагг вә саваб кәрә билмәдик. О исә халгдан гәт'и-әлагә едиб энга кими гәнаәт кушәсиндә ашиҗан етмәкдир. Нишатын бир тәрәфдән кушәнишин абидләри вә риҗакар заһидләри тә'н вә мәламәт едиб, дикәр тәрәфдән өзү кушәнишинлик арзу етмәси бир нөв гәрибә кәлир вә бир дә исламда рөһба-ниҗәт олмадығы үчүн мүслүм кәрәкдир халг ичиндә, һәм-чинси арасында доланыб, онлар илә мүаширәт еләсин, халга көмәк вә нәф' јетирсин, халга, дин вә вәтәнә һүсни-хидмәтләр көстәриб һәр икисинин тәрәгги вә тәалиси јо-лунда сәрфи-һиммәт етсин. Кушәнишинлик бөјүк бир һүнәр деҗил ки, ону арзу едиб, әмәли геҗриләрә дәхи төв-сиҗә олунсун.

Нишат Ширванинин јухарыда зикр олуна гәзәллә-риндән башга даһа да бир чох көзәл мүхәммәсләри вә мүрәббеатлары вардыр ки, чүмләсинә мәчмүәмиздә јер јохдур.

Мөһәммәд аға Мүчтәһидзадә[нин] «Риҗазүл-ашигин» үнваны илә тәртиб етдиҗи «Тәзкирәтүш-шүәра»сында вер-диҗи мә'лумата кәрә, Ариф Молла Пәнаһ дөврүнүн шүә-расындандыр³⁵⁴.

Нишатын вә Ағамәсир Ширванинин мүасири имиш. Әсли вә нәсәби Ирана мүтәәллигдир. Тәвәллүд едиб Тәб-риздә, сонралары Гафгазиҗа торпагына һичрәт едиб вә Шуша шәһәрини мәһәлли-иҗамәт етмишдир. Чох ариф, данишмәнд вә бә'зи елмләрә дара бир шәхс имиш. Тәб'и-ше'риҗәси дәхи вар имиш.

Һичрәти-рәсулун 1220-чи³⁵⁵ сәнәсиндә өмрүнүн шүшә-си Шуша шәһәриндә даша тохунуб сынмышдыр.

Ашағыда јазылан гәзәлләр онун әсәрләриндәндир:

Сәба, гәмхарым ол, гәмхарыма дәрди-дил изһар ет,
Хәбәрдар олмаҗан гәмхарымы гәмдән хәбәрдар ет!

Јетишчәк сәјәвәш топрағә дүш, гәмхарыма сөјлә,
Гәми-һичриндә һали-зарымы изһари-гәмхар ет —

Ки, еј пејманшикән, мөһрү вәфасы олмаҗан дилбәр,
Тәгафүл ејләмә, бир ләһзә әзми-куҗи-дилдар ет!

Әлиндән өп, она шәрһ ејлә әһвали-пәришаны,
Әјагына дүшүб өз башын үчүн јарә изһар ет —

Ки, кәлмиш ашиги-бичарә јанындан сәба, сөјләр —
Ки, еј гәмхар, хаби-наздән чананы бидар ет.

Әчәл вермәз аман, чан нәгдини алмаг диләр сәндән,
Бу фәрди налеји-фәрјад илә һәр ләһзә тәкрат ет —

Ки, һәсрәт кетди Ариф, көрмәди јарын бу дүнјада,
Рәгиби, бар илаһа, мән кими мәһруми-дидар ет!

* * *

Мүмкүн олмаз јары көрмәк бир заман әҗарсыз,
Күлшәнин дөврүндә ким көрмүш күл олсун харсыз?!

Дөври дөнмүш дөври-дөвран булмады камычча сөјр,
Чәрхи-кәчрәфтары бир дәм көрмәдим азарсыз.

Гәдрү гиҗмәтләр тапыб куҗиндә јарын геҗрләр,
Лејк мән галдым гәми-һичран ара гәмхарсыз.

Гәм мәни памал гылды, еј мүсәлманан, һарај,
Олмасын кафир дә, ја рәб, мән кими гәмхарсыз.

Гәбримин дашына јаз, еј әһли-дил, бу мисрәи:
Верди Ариф чаныны мин һәсрәт илә јарсыз.

Күнәш нуру дежил пәртөв салыб көвнү мөкан үзрә,
 Јүзүн нурудур ол, еј мән, дүшүб әкс асман үзрә.

Рәван ол чаниби-бостанә, еј сәрви-рәван, та көр,
 Үзүн топрағә гојмуш сәрви-сәркеш буситан үзрә.

Саралды нәркиси-мәстин гәминдән натәван нәркис,
 Үзүн күл көрдү, хичләтдән гызарды күлситан үзрә.

Көтүркәч пәрдә жүздән шуришү говға бүләнд олду,
 Гијам етди гијамындан гијамәтләр чаһан үзрә.

Гәдәм бас башына, та пәјимал ет, сәрфәраз олсун,
 Гојуб баш хәстә Ариф насибан тәк аситан үзрә.

Бу гәзәлләрдән Арифин зәриф вә хоштәб' бир шаир олдуғу анлашылыр. Һејфа ки, тәгазаји-заман елә имиш ки, Ариф кими шаирләримиз дилбәрин вәсфиндән, рәгибин ситәминдән, фәрагын әләминдән чәрхи-кәчрәфтәрын чөврү зүлмүндән башга бир шеј вүчудә кәтирмәјә гадир дејилмишләр. Вә нечә ки, о вахтын шаири Наби әфәнди дејибдир:

Чыхамаз даиреји-дилбәрдән,
 Гәддү хәддү ләбү чешми-тәрдән.
 Кәһ баһарә долашур, кәһ чәмәнә,
 Илишүр сәрвү күлү јасәмәнә.
 Рәһи-нарәфтәдә чөвлан едәмәз,
 Сапа вадиләри сејран едәмәз.

Арифин јухарыда јазылан гәзәлләриндән сәва иенә бир чох әсәрләри аличәнәб мүфти әфәнди Ганбзадәнин «Мәчмуә»синдә мәстурдур³⁵⁶.

Молла Пәнаһ Вагиф әсринин шаирләриндән бир нечәсинин адларыны Мирзә Јусиф Гарабағи өз мәчмуәсиндә зикр едиб, әсәрләриндән бәзи нүмунәләр кәстәрмишдир. О чүмләдән Ачиздән бир нечә нүмунәләр мөзкур мәчмуәдә дәрч олунубдур.

Ачиз Азәрбајчан шүәрасындандыр. Дивани-әш'ары вардыр ки, Тәбриздә 1273-чү³⁵⁷ сәнәдә тәб' олунубдур вә лакин онда шаирин әслү нәсәбинә вә сејрү сүлукуна даир бир әһвал јохдур. Нәдәнсә бизим түрк шүәрасындан бир чоху өз әслү нәсәбләриндән вә һансы заману мөкәндә дүнјаја кәлиб зиндәканлыг етдикләриндән бир әсәр вә нишан гојмајыблар. Бу барәдә һеч олмазса једди жүз сәнә бундан мүгәддәм дүнјаја кәлән фарсларын һәкими-данишмәнди вә шаири-әрчүмәнди Шејх Сә'дијә пејрәвилик едиб, өз әсрү заманларына да бир ишарә етсә иди-ләр, кифәјәт едәрди. Нечә ки, ол фәридул-әср өз јашадығы заманы бу ше'риндә бәјан едиб, јер үзүндә јашадығындан мурады нә олдуғуну билдирмишди:

Дәр ан моддәт ке, мара вәгте-хош буд,
 Зе һечрәт шеш сәдо пәнчаһо шеш буд.
 Мораде-ма нәснһәт буд, гофтим,
 Һәваләт ба хода кәрдимо рәфтим³⁵⁸.

Шејх Сә'ди өз гәдрү мәнзәләтини вә әсринин гәдрини анлајыб, кәмәли-тәәссүфлә башга бир мөгамда бујурмушду:

Нә Сә'ди дикәр ајәд нә рузегар дикәр³⁵⁹.

Әл'ан бизим әлимиздә бир нечә түрк — Азәрбајчан шаирләринин тәб' олунмуш мәчмуәләри вардыр — ки, о чүмләдән, Ачиз, Дилсуз, Рачи, Нәбати, Дивани, Сејид Никари, Дәхил, Гүмри³⁶⁰ вә гејриләри олсун, — бунларын һеч бириндә диван вә мәчмуә саһибләринин тәрчүмеји-һалларына мәхсус бир хәбәр јохдур.

Әлбәттә, бу тәклиф шаирләрин өзләриндән маәда — ки, әксәри мадди чәһәтинчә бичиз вә фәгир адамлар олублар, — онларын әсәрләрини чәм' вә тәб' едән әшхасә дәхи лазым кәлир ки, бир шаирин вә әдибин әш'ару аса-

рыны чэм' едиб дэ, онларын өзләриндэн мә'лумат вермә-
мәк бир нөв иши натамам вә жарымчыг гојмаг кимидир.
Ол сәбәбдәндир ки, бизим мәшһур үләма вә һүкәманын,
үдәба вә шүэранын әксәри хатирләрдән унудулуб чы-
хыблар вә әбнаји-вәтән онлардан бихәбәр вә бибәһрә
галыблар.

Вәли китаб кимин карханасында, һансы чәнабын фәр-
мајишилә вә һансы катибин дәстхәттилә јазылыб тәб'
олунмасы унудулмур вә кәмали-ифтихар вә тәмами-әлга-
бы илә китабын ахырында гејд олунур. Белә ки, Ачизин
диванынын ахырында јазылыбдыр: «Тәмам шод дәр
дарүссәлтәнеје-Тәбриз, дәр карханеје-алишәне-еззәтне-
шан Аға Мирзә Мәһәммәд вә бәфәрмајешә-Мәшһәди
Мәһәммәд бин аличәнаб Мирза Реза бәгәһрире-һәгирол-
фәгир Јусеф Әлолви Әлмусәви Тәбризи әлмәскәне-Мила-
ни әлмовәлләд Хорасани әләслә-ибни-мәрһум Мирза Мә-
һәммәд ибн Мирза Мәһәммәд Әли ибни-Мирза Чә'фәр
Хорасани баније-мәдрәсеје-мәшһуреје-мошәррәф бәсәһ-
не-мобәрәкә-һәзрәте-Мәшһәде-әгдәсе-порнур вә илә са-
кенһа әлф-әлф сәләвату вә сәламо сорур фи рузе-чом'е,
доввоме-шәһре-мәһәррәме-сәнеје-1273»³⁶¹.

Дивани-Ачизи башдан-ајаға диггәтлә мүталиә едиб,
онун исмини дә билмәкдә ачиз галдыг³⁶². Вәли хәттатын
өзү илә вә абавү әчдады илә таныш олмаг фејзи бизә
мүсәјјәр олду.

Ачизин бир чох гәсидәләриндән онун Фәтәли шаһын
вә најибүс-сәлтәнә Аббас Мирзәнин зәмани-сәлтәнәт вә
һөкүмәтләриндә јашадыгы аңлашылыр. Ачиз һәр ики
шаһын вә бә'зи шаһзадәләрин мәддаһы олубдур.

Фәтәли шаһын шә'ниндә јаздыгы бир гәсидәдә ону
белә тә'риф еләјир:

Гылды бүнјадымы бу сејли-сиришким бәрбад,
Аһ, әкәр олмаса ол шаһи-чаһандан имдад.

Һансы дәркаһә гојум мән үзүмү һәсрәт илән,
Едәм ол гапыда мән наләвү әфған бүнјад?!

Бәјлә фәрјад чәким бу фәләки-сүстниһад
Ханимани-дили-зарым кими олсун бәрбад!

Кәстәрин сиз мәнә бу шаһдән өзкә бир шаһ,
Дәркәһиндә едәм ол дадкәрин наләвү дад.

Шаһ бир шаһдыр ол падшәһи-һиндү һәбәш,
Бир гара гулдур онлары едибсән азад.

Гејсәри-Румда јохдур бир елә наму нишан,
Хосрови-рус нәдир бунда она мән тутум ад?!

Бу кечән шаһлары пирн-хирәддән сорушуб,
Оларын адыны бир-бир еләди бәс те'дад:

Нә Кәјүмәрсү нә Чәмшиду Скәндәр, Дара,
Нә Фиридунү нә Ирәч, нә Мәнучәһрү Губад³⁶³.

Чохду бу дәркәһи-валадә елә шаһлардан,
Ејләјиб һәр бири бир хидмәт илән көһлүнү шад.

Нә олур чани-Мәнучәһрә мәнучәһрә гәрин,
Нә Фиридунда вардыр о гәдәр исте'дад.

Ола бир мүншији-сәркар Фиридуна әдил,
Јығдыгы мал онун олмаз она килкү мидад.

Ким көрүбдүр белә шаһы, ола хуршид она бәхт,
Һәм онунчүн ола бәһрами-фәләкдән чәллад?!

Һансы шаһын олуб әһдиндә белә әмнү әман,
Үзә салсын ону бир хәлги-чаһан, етсин јад?!

Белә шаһлыг јарашыб Фәтһиәли шаһә ки, хәлг —
Сәјәсиндә ола ол зилли-худанын дилшад.

Кимин әһдиндә олуб кәллә үчүн күрк шәбан,
Кимин әһдиндә кәлиб шәм' илә бир мәһфилә бад?!

Кимин әһдиндә олуб хәнчәр мүжкани-бүтан,
Ола мәһбус она, олмаја бир раһ күшад?!

Кимин әһдиндә олуб зүлф киреһкир тутуб,
Дили-үшшагы едиб силсиләсиндән азад?!

Кимин әһдиндә олуб наз ача дәсти-нијаз,
Тута үшшаг әтәјин ким, дејә ал камү мурад?!

Һаны бу һүсидә шаһ, сөзду дејәрләр Јусиф
Шаһ имиш Мисрдә, амма белә пакизәнијад —

Доғмајыб мадәри-әјјам, мәкәр сүн'и-худа
Тазәдән ејләјә бир руји-зәминдә ичад.

Бәхшишиндән нә дејим, кәр верә бир бәһри-күһәр,
Бујуруп: олмады бу саилә мәнән бир зад.

Ган гојар бағрына һәм лә'ли-Бәдәхшан ондан,
Ахыдыб әшк, еләјәр әбри-хүрушан фәрјад.

Олур Ачиз шәһин һәр дил еләсә өвсафын,
Еј хуравәнди-кәрәмпишә, худаваңди-ибад!

Һифз гылсын шәһи-Чәмчаһивү шаһзадәләри,
Һәр бири шаһды бир шәһрдә баисте'дад.

Шәһријара, бу дуаку ки, јазар хәтти-губар,
Адыны әһди-һумајун еләјибдир устад.

Јаза билмәз белә хош шивә илән нәстә'лиг,
Дирилиб бир дә јүз ил мәшг еләјә Мир'имад³⁶⁴.

Лүтф гыл хәл'әтү ән'амү кәрәмәтү нәзәр,
Дејим, еј шаһи-чаһан, ханеји-еһсан абад³⁶⁵.

Өзкө бир ше'риндө Фэтәли шаһы шаир белә мөдһи
едир:

Күн нечә еләр бәрабәрлик чаһанда шаһ илән,
Хош дежил тутсун гәринә кимсә мөһрү маһ илән.

Кечә-күн бүрчи-һәмәлдә әйләниб, көр сүһдәм
Шаһ чыхыбдыр тәхти-хуршидә чөлалү чаһ илән.

Нечә маһу әхтәрү хуршиди-аләмтаб вар,
Кимсәнин һәдди һәдир бәһс едә зиллүллаһ илән.

Ейләжән Искәндәрн Фәтһиәли шаһә гәрин,
Филмәсәл бәнзәр она ким, куһу булсун каһ илән.

Һаны кејванын о һәдди лафи-һәмталыг ура,
Баш-баша гојсун бу јердә бу уча дәркаһ илән.

Истәјән бу дөвләти олсун чаһанда шадкам,
Кәч баһан бу ханимана күңү кечсин аһ илән³⁶⁶.

Башга бир гәсидәсиндә Ачиз тули-мүгәддимәдән сон-
ра бејтуллаһы зијарәт етмәк гәсдинә дүшмәсини бәјан
едиб дејир: Вәғти ки, мәним бу нијјәtimi әһлү әјалым
вә гоһум-әгрәбам билдиләр, чүмләси јекдил олуб аһу
фәғанларыны көјдә Мәсиһаја јетирдиләр вә мәни һәр тә-
рәфдән мүттәһим едиб бу гәсддән даһынмаға иһсар ет-
диләр вә мәнә сөјләдиләр ки, сәнин кими фәгир вә бичиз
адама һәччә кетмәк борч дејил; өз әһли-бејтини ач вә
јалавач гојмаг күнаһдыр. Бу әснада бир дилбәри-шури-
дәдил јетишиб мәним һали-дилими мүшаһидә едиб, көн-
лүмүн һәрәм тәвафына мүсәммәм вә мөһкәм олдуғуну
јәгин едиб, өз әда вә һәрәкәти илә мәни һејрәт вә әнди-
шәјә салды:

Вуруб бәди-сәба тәк әл, ачыб бәнди-нигаб үздән,
Доланды башыма аләм, дедим бәс чәрхи-мәһрәмдир.

Үзүн көстәрди, халү зүлфлән, чаһи-зәнәхданан,
Бу Кә'бә, бу һәчәрди, бу рәсән, бу чаһи-Зәмзәмдир.

Сәфа — синәмди, мина — кәрдәним, кәр вар гурбанан,
Доландыр башыма, кәс, гојма кечсин, јахшы мөвсәмдир.

Өзүн иһсаф вер, залим, көрәк бу хәлги-аләмдә —
Атыб өз Кә'бәсин, өз гиләсин ол һансы адәмдир?!

Тутуб арам бир ләһзә, тәәммүл ејләјиб көрдүм,
Тәсәввүр ејләјиб көрдүм көнүл бу сөздә мүлзәмдир.

Дедим: еј мөһ, бу Кә'бә³⁶⁷, бәс Мәдинә төвфини нејлим?
Деди: ол кимсән ким, саһиб-ме'рачи-хатәмдир.

Мәним чәддимдир ахыр ким, онун нәсли-һүмајуни
Чәми'и-хәлги-аләмдә мүәззәздир, мүкәррәмдир.

Мәни ејлә зијарәт, сан Мәдинә төвфини етдин,
Сәвабын бу тәвафын билмәсән, бир өзкә аләмдир³⁶⁸.

Бә'д дилбәри-мәһпејкәр Ачизә белә мәсләһәт көрүр
ки, бу ил бејтул-һәрәм зијарәтини тәрк едиб гиләји-
аләм һүзуруна, јә'ни Фәтәли шаһын јанына азим олсун;
әзбәс ки, һачәтин ондан рәва олар:

Сәнә бир кимсә әл тутмаз, мөкәр ол шаһи-дәрјадил,
Кәфи-көвһәрфишанындан онун һәм дидә пүрнәмдир.

Онунчүн кәсрдир һөкмән десәм әдл илә Кәсрадыр,
Онунчүн нөгсдир һәтмән десәм бәзл илә һатәмдир.

Кејү Чәм кимди билмәм, тачвәр Фәтһәли шаһын —
Фәләк дәркаһына үз гојмаға мөһтачи-сүлләмдир.

Гүбари-аситаны кимија, дашы чөваһирдир,
Чөваһир јығмаға пүшти-фәләк ол гапыда хәмдир —

Ки, бәлкә фәзли-һәг лүтфи-шәһәншәһ бирлә јар олсун,
Кедәсән бир кәс илән ким, сәнә пејвәстә мәһрәмдир.

Мөһ илән һәмсәфәр ол, һәмкәчавә афитаб илән,
Зијарәт бу зијарәтдир ки, мин лүтф илә төв'әмдир³⁶⁹.

Ачизин бу дүрлү мөдһи вә тә'рифнамәләри чоһдур. На-
јибүс-сәлтәнә Аббас Мирзәнин шә'ниндә јазыбдыр:

Вәлиәһди-шәһәншаһи-чаһан, шаһзадеји-ә'зәм,
Вүчүди-паки әһли-аләмә бир чуди-үзмадыр.

Сәмији-маһи-али-һаһими Аббас шаһзадә,
Чаһанкирү чаванбөхтү мүһни-динү дүнјадыр.

Тутар ол зүлфи-тәррари, чәкәр зәнчирә мин јердән,
Пәришанлыг кәлир башына чоһ шәстинә гәррадыр.

Зәһи Дараји-динпәрвәр, кона* чакәрди Искәндәр,
Зәһи султани-намавәр конун** дәрбаны Дарадыр.

Илаһи, бу чаһанда бу мөһү хуршиду әхтәр вар,
Бу хәркаһи-сипәһри-лачивәрди та ки, бәрпадыр.

Бу султани-чаһандарын әсасын ејлә пәјәндә,
Мүһни-аләмү адәм, мәдари-пирү бүрнадыр³⁷⁰.

Јенә өзкә бир гәсидәсиндә најибүс-сәлтәнәни белә
мөдһи етмишдир:

Најиб-султани-Иран, шәһријари-ширдил,
Хәсмәфкән, күфрсүзү шәһнеји-исламијан,

* Ки она. — ред.

** Ки онун. — ред.

Афитаби-асимани-сэлтэнэт, табэндэнур,
Фэхри-жунаи, камирану эршэди-шаһзадэкан.
Бүлмүзэффөр, дадкэр Аббас шаһи-тачвэр,
Мүһфәилдир чуду бәзлү бәхшишиндән бәһрү кан.
Күнбәкүн артсын чөлали, јетмәсин дөвран әли,
Афитаби-дөвләтинә бир зөвалу бир зијан.
Сәјәсиндә бәһрәвәр һәр ким олур ихлас илә,
Дәркәһиндә хакбусу чәһһәсаву чанфишан.
Дәркәһиндә ган ичәр ол кәс ки, дүшмәндир она,
Кәрдәһинә тиги-бүрран, багына тирү кәман³⁷¹.

Бурада дәрч олунаи тәрифнамәләрдән масәва Ачиз саир шаһзадәләрин вә ханларын шәһиндә дәхи бир чох гәсидә вә гәзәлләр иншад едидбир ки, онлардан нүмунә көстәрмәји артыг билдик.

Аббас Мирзәһин руслар вә румиләр илә етдији мұһарибәләрдә көстәрдији рәшадәт вә һүнәри төвсиф вә тәриф етмәклә белә иранлыларын бәзи даваларда мәғлүб олмалары вә бүруз етдикләри хөвф вә һәрасы да кизләт-мәјибдир вә Иран ләшкәринин бир мұһарибәдә тарүмар, киризан вә пәришан олдуғуну белә нәзмә чәкир:

Нә олду ләшкәри-шаһә ки, јексәр тарүмар олду?
Дејән бу ләшкәрә кәр зәхми-чешми-рузикар олду.
Өзүн Рүстәм дејән бир пәрдә далында гәрин тутду,
Вүчуди-рәзм үчүн дава күнү симүргвар олду.
Дејән Әфрасијабәм асијаб ичрә өзүн салды,
Дејән Исфәндијарәм салики-раһи-фәрар олду.
Дејән Кудәрзәм ахыр зәрд дивар ичрә кизләнди,
Фәрамәрзәм дејән фарә, нә фарә, сусмар олду.
Фәна чаһында олсајды өлүнчә руји-гәррадә,
Гүрур илә өзүн Бижән³⁷² дејән пүнһани-ғар олду.
Сәдаји-тупи-хумпарә јетән јердән гачан кимсә
Сипәһдари-сипаһи-хосрови-Чәмигтидар олду.
Ики дәстә кедән һәр јердә чәнкә аһу зар илә
Һәзимәт вәгти гачмаға ки, шөвгү сәд һәзар олду.
Кимиси низәсин атды ки, гәд көстәрмәсин хәсмә,
Кими салды гылыч белдән ки, һәнками-фәрар олду.
Едән дилсәрд чәнки-русдән бу ләшкәри-шаһи,
Меји-биғәш, бүти-дилкәш, сәраји-зәрникар олду.
Чәһад етмәк нә һачәт ол сипаһ үчүн ки, дүнјада —
Јери чәһнәт, әниси рәшки-һури бир никар олду?
Нечә һасранији-бидин чәкибдир немсәдән ләшкәр,
Ачыб Иранә дәсти-сәлтәнәт бәдрузикар олду.

Нечә рубаһи-пүрһијлә күнами-ширә үз гојду,
Шәғали-бишә чүр'әт ејләјиб зейғәм шикар олду.
Һаны Иран үчүн гејрәт, бу јолда баш верән кимдир,
Билинә дамәһи-һиммәт чалыб ким чаннисар олду?

Зәрү зури мәкәр Иран шаһынын русдан аздыр?!
Бу јолда баш верән һансы әмири-һамдар олду?
Десинләр бир белә пәрхашу чәнку кирү дар ичрә
Ким өлдү, ким гырылды, ким бу јолда зәхмдар олду?
Галан мејдан ичиндә бир нечә табин олуб бинам,
Гачан сәртибү сәрһәнкү сәрани-һамдар олду.
Кәрәк өлмәк, нә дөнмәк, сәр вериб сәрдарлыг алмаг,
Буна играр едән јох, һансы дүшмәнләр шикар олду.

Күни ки, Кәһчәдән сынды, сипаһи-чәнкчу гачды,
Һаман күн онлара руди-Әрәс дарүл-ғәрар олду.
Чәкиб кәр Кәһчәдә рәнчә сипаһу шаһ, шаһзадә,
Хәтибин ганы илән хаки-Кәһчә ләләзар олду.

Нә тәгсири кәрәк султани-Иранын чаһан ичрә,
Зәрү сими төкүб, хәл'әт вериб, дүшмәндә хар олду?!³⁷³

Бир јандан еһтијач вә јохсуллуғ вә бир јандан вах-тын тәғазасы Ачизин мәддаһ вә вәссафлығына сәбәб олмушса да, онун көзүачыг, диндар, гејрәтмәнд бир вүчуд олдуғуну инкар едә билмәрик. Харичиләрин вә хусусән, чар дөвләтинин Ирана даир тутдуғу мәсләки вә сијаси фикирләри Ачиз лајигинчә анлајыб, көзәл тәшбиһат вә истиарат илә мәрәмыны ифадә едир:

Тутду күффар сәри-зүлфи-рухи-чанани,
Өртдү хуршиди-чаһантаби шәби-зүлмани.
Дүшдү дин ајинәси үзрә бәси жәнки-зүлам,
Кәләфи-зүлмәт илән гојду мәһи-табани.
Бир ниһан фитнә едиб гәмзеји-хубан кими рус,
Тутду дил мүлкүнү бичәнкү чәдәл пүнһани.
Кәтди мүжкани-хәта башына гәззах һүчүм,
Шәһри-бәнди-дилү дин ичрә салыб талани.
Бир низам илә кәлиб елчи үчүн пишвазә,
Әгл гасирди ки, јох вәсф еләмәк һикани.
Мәкәр ол гәмзеји-хубан көзәдүб үшшаги,
Сәфи-мүжканә вериб нәзм ким, алсын чаһи?!³⁷⁴

Рус политикасыны шаир гәмзәли бир көзәлә бәнзә-диб, она мин чүр назу ишвә, зијнәт вә ләтафәт нисбәт ве-рир. Рус политикасы лазым олан мөгамда һәр кәсин меј-

лү рәғбәтини өз ширин дили илә вә һүсни-вә'дәләри илә
вә гисим-гисим бәхшү төһфәләри илә әлә кәтирмәјә га-
дирдир:

Вар бир гандәси кафири-мејхарләрин,
Чох нәвазишләр едәрләр көрәләр меймани.

Чаји-рәнкини чәкиб бадә Әрәсдән дашгын
Дәһри күлзар еләјиб чами-меји-рејһани.

Сәһнә, зуннардыр, һәм банки-мүәззин нагус,
Нә мәләһәт јери вар мунда сәлиб асани.

Ејләди вәһми-тәвәһһүм гәләбә гәл'әјә чох,
Ејләмәк һифз чәтиндир бурада имани³⁷⁵.

Бу лүтфү нәвазишләрдән сонра шаир усаныб, кечә
јарысы зарү пәришан зүлфи-дилбәрдән бир нөв дили-на-
ланы хилас едиб Ираг мүлкүнә азим олур вә орада мәш-
һур Иран ордусунун сәркәрдәси Шыхәли Мирзәни зија-
рәт едиб, дәркәһи-пакына үз сүртүб бадили-зар дејир:

Сән осан тиғи-кәчү раст синанын илә
Ејләјән хәсмдән асудә шәһи-Ирани.

Сән осан хијмеји-зәнкары вуран әршәтдә,
Асиман улдузу тәк ләшкәрә вердин сани.

Сән осан салды гәдин сәјә Гызылағачә,
Рәшки-Фирдовс еләјән Көјтәпәвү Муғани.

Бағладыб чиср, кечиб руди-Әрәсдән, Күрдән,
Әввәли-вәһлә тәсәррүф еләјән Сәлјани.

Һәм алыб раһи-Гарабағү³⁷⁶ Шәки әмлакын,
Һәм варыб шири-жәјан кими алан Ширвани.

Һәм салан гәл'еји-Бакујәни тәсхирә тамам,
Һәм алан Гүббәни, Гурјана јазан фәрмани.

Та дәмир гапуји-Дәрбәндә кимин бирчә гапы
Үзүнә бағлы ола, бир кәсин олсун чани.

Дағи-һәсрәт дили-пүркинәвү хәсмә чәкдин,
Јенә сән пак еләдин синеји-Дағыстани.

Инди нолду ки, белә самитү сакит олдуи,
Бәс елә дәбдәбәвү шөвкәтү һишмәт һани?!
Бу рәвадыр ки, салыб мәмләкәти-Иранә —
Бу гәдәр фитнә көр ол хачпәрәст, нәсрани?!
Дин кедә, гәбзеји-исламә дүшә зүлмәти-күфр,
Чанү дилдән чағыран јох Әлији-Имрани.
Ола дин падшәһи Фәтһнәли шаһә көмәк,
Өјлә бидинә мүсәлләт едә бу султани³⁷⁷.

Аббас Мирзәнин зәмани-һөкүмәтиндә Рум сәлтәнәти
илә Иран дөвләтинин мабейниндә вүғуа кәлән иттиһад вә
сүлһү шаир тәбрик едибән, Рум елчисинин вәсфи-шә'нин-
дә көзәл бир гәсидә јазмышдыр ки, ондан нүмунә кәс-
тәрмәји мүнәсиб билдик:

Румү Иран хәлғи ачмыш дәркәһи-хәллағә әл,
Олду мәғруни-ичабәт бу дуа әмма-гәриб.

Тапды үлфәт ики дөвләт, кәлди елчи Румдән,
Вәһ, нә елчи, көвһәри-заты кими ады нәчиб.

Хосрови-мүлки-бәлағәт, мәрди-мејдани-сүхән,
Хошәда, ширинтәкәллүм, данишамузү әдиб.

Гәсри³⁷⁸-дөвләтдә эзизү тәхти-иззәтдә әмир,
Елми-һикмәтдә һәкимү елми-әбданда тәбиб.

Мүдрәсү тұллаб ара јох бу фәғаһәтдә фәғиһ,
Мәнбәрү мейрабдә јох бу фәсаһәтдә хәтиб.

Күлшәни-Иранә кәлкәч салды бир шурү нәва,
Күлситани-Румдән бөјлә хошәлһан әндәлиб.

Ризишиндән ағласа кәр әбри-нејсан зар-зар —
Вәр төкә зәррә хәчәләтдән әрәг, санмын әчиб.

Мән әфәндим истәдим чох вәсф едәм, әғлим деди:
Истәмәз бу сәрви-зибағамәт артыг зибү зиб.

Бөјлә сүнбүл бутасы нејләр әбирү галијә,
Бу, гызылкүл дәстәсидир, истәмәз әтр илә тиб.

Бөјлә ким олмуш эзизи-дәркәһи-хундқари-Рум,
Чар јари-Мустәфа олмуш пәнәһи, ја мүчиб!

Дари-үғбадә елә Фаруги-ә'зәмлән белә,
Еткилән Бубәкри-Сиддигин она вәслин нәсиб!³⁷⁹

Ачизин бир чох ше'рләриндән мә'лум олунур ки,
Гырхбулаг адлы бир кәнд онун мәаш вә доланмасы үчүн
она бәзлү еһсан олунубмуш вә лакин һәр вахт дарғалар
вә бирәһм амилләр она чәфа едиб, артығлыг илә ондан
хәрч алырлармыш вә бә'зи вахт кәнди онун әлиндән
алыб, үмуми падшәһлыг дәфтәрә салмағ истәјирләрмиш.
Бу һал исә шаири зәбун вә пәришан едиб, онун шиквә
вә наләсинә сәбәб олурмуш:

Бир јанда гылыб амили-бирәһмү мүрүввәт
Көнлүм кими виранә олан кәндимә әл бәнд.

Ахыр нә олур олмаја ким, кәлләдә бир миш,
Ахыр нә олур олмаја бир өлкәдә бир кәнд?!
Бир сүнбүл үзүлмәклик илән күлсүз олур бағ?!
Бир хуша аз олмағлыг илән хәрмән олур бәнд?!
247

Горхум буду көздөн вура жүз сејли-сиришким,
Билмәррә ола Гырхбулағын ришәси бәркәнд.

Јүз нәфс бу дәркәһи-мүәлладә тапыб һәзз,
Олсун көрүм ол мүсәфи-рухсарына сөвкәнд.

Һеч кимсә дејил мән кими мүстөвчиби-әһсэн,
Лүтфән мәни мәслуби-нәзәр ејләмиш һәрчәнд.

Ејлә ону бир дадкәрин башына сәдгә,
Олдур шәһи-Чәмчаһә бу күн нурлу фәрзәнд.

Кәл лүтфә, мәни ејләкилән хүррәмү хошһал,
Вер кәндими, ејлә мәни бу лүтф илә хүрсәнд.

Јохса төкәрәм әшк, ашар Дәчләји-Бағдал,
Јохса чәкәрәм аһ, јанар саһәти-Дәрбәнд³⁸⁰.

Јенә бу бабда лисани-шиквә илә әрз етмишдир:

Тәһти-һөкмүндә олан мәмләкәти-мәһрусә —
Чүмлә мә'мурә, тамам ел вә вилајәт хүрсәнд.

Бир мәнәм амилли-биүрзә әлиндән шаки,
Бир мәнәм хејри-мүбаширдән олан пүркиләмәнд.

Дили-зарым кими хун, чешми-тәрим тәк кирјан,
Гырхбулаг адына мәшһур варымдыр бир кәнд.

Кәһ Фәттаһ гәлир једди шаһы бағи үчүн,
Үч күн он атлы илән әјләшир ол көһнә ләвәнд.

Бир белә зәһмәт илән сәккиз әдәд көһнә ријал
Һәм рүсум истәрү миннәт гојар ол һизү һәпәнд.

Кәһ көрдү ки, јазыб Лүтфәлији-тәһвилдар
Сәршикән гәлләсини, пир оласан, ејләмә бәнд.

Мәни бир јол башына ејлә тәсәддүт, бәсдир,
Ола асудә бу гәмдән бу дили-һачәтмәнд³⁸¹.

Ачизин бу сонунку кәламындан көрүнүр ки, Гырхбу-
лағы онун әлиндән алыб үмуми дәфтәрә салыблар вә бу
хүсусда көзүндән ганлы јаш төкә-төкә јазыбдыр:

Еј едән вә'дә, вәфа ејләмәјән пејманә,
Мәни бу әһдшикәнлик јетирибдир чанә.

Гојма азүрдәвү аварә мәни-наһани,
Еј дөнүм башына, јекдир сүхәни-мәрданә.

Бир елә дәрдимә дәрман, мәни гуртар гәмдән,
Ја бујур, ејләјим абад өзүмә гәмханә.

Нејләрәм сејри-күлүстаны, күлү күлзары,
Көзүмүн ганлы јашыны төкәрәм даманә.

Гырхбулаг адыны дәфтәрдә көрән саәтдә,
Ағламагдан көзүмүн јашы дөнүб туфанә.

Сәндән имдад она кәр олмаса бу аләмдә,
Нечә абад олур дәһрдә бу виранә?!

Ја гәләмдән мәни сал, ејлә мәни асудә,
Ја әлимдән ону ал, үз чевирым бир јанә³⁸².

Теһранын вәсфиндә демишдир:

Еј тикән чәннәтә кез, мејл еләјән ризванә,
Бирчә тәшриф кәтир сејр елә сән Теһранә.

Көркилән чәннәти-дунјаны, әкәр адәмсән,
Гојма ол јердән ајағ даыра, бир өзкә јанә.

Һаны чәннәтдә белә бағ, беһиштдә белә һур,
Заһидин вәсфини биһудә гылан әфсанә.

О дијар ичрә гәдәм бирчә гоја ваизи-шәһр,
Дејәм: еј оғлу өлән, һуријә бах, гылманә

Бир тәмаша үзә гыл, зүлфә бахыб какили көр,
Күлү күл үстә гојуб сүнбүл урар рејханә.

Адәмин нәслини бу һүсндә кәр булсајды,
Сәчдә иблис нечә етмәз иди һисанә?!

Бу јери көрсә пәри, кетсә беһиштә дејчәк:
Нечә көр тәнкә салыбдыр мәни бу виранә.

Нә зәбан илә едим вәсф, бу абад олмуш
Бәнзәмәз Хәлләхә, Нушадәвү Күрчүстанә.

Билмәјир бәјлә көзәлләр, белә пакизә мөкан,
Кәлмәјиб, тары билир, даиреји-әмканә.

Белә чәннәт, белә ризван, белә һурү гылман
Вериб аллаһ бу күн падшәһи-Иранә.

Бу дуаны елә, Ачиз, ону сүбһани-гәдим
Билмүзаәф еләсин, дүшмәсин нечә һөгсанә³⁸³.

Дивани-Ачиздә бир чох гәзәлијјат, мүхәммәсәт вә мү-
рәббеат дәрч олунубдур. Атидә мәстур нүмунәләр онун
әсәрләриндәндир.

Гәзәли-Ачиз:

Нә јахшы лалә гызармыш бәнәфшәзарында,
Нә түрфә сүнбүли-тәр ачылыб үзарында.

Неләр шәраби-тәһури эмән додағындан,
Неләр беһишти-бәрини јатан кәнарында.

Нә раһү рәсмдир, еј күл, бу бүлбүли-бидил
Чәкиб хәзаныны, бир кәзмәсин баһарында?!

Һәмишә наләвү әфған, мүдам көз јашы,
Нә көрмүсән мөкәр, еј дил, бу аһ-зарында?!

Әчәб ки, јанмады, Ачиз, бу хәркәһи-кәрдуи,
Әсәр ки, јохду бу аһи-шәрарбарында³⁸⁴.

Өјзән гәзәли-Ачиз:

Һәр зәман зүлфи-пәришаныпа ким, шанә дәјәр,
Шанә жүз мин дили-мәчруһи-пәришанә дәјәр.

Ағзыны һејни-тәбәссүмдә көрүб әгл санар
Бағ ара бади-сәба гөһчеји-хәнданә дәјәр.

Јандыран шәм'и-шәбистаны дејил атәши-ешг,
Атәши-ешг одур ким, пәри-пәрванә дәјәр.

Абида, гој јерә тәсбиһини, көр халү хәтин,
Биллаһ, ол сәбһеји-сәдданәјә бир данә дәјәр.

Заһид ол түрреји-тәррарә бахыб дад етди,
Деди: ол кафири тут, гојма ки, Гур'анә дәјәр.

Бахыб ол зүлфү рухә Ачизи-мискин нә деди?
Деди: гурбан олум ол күфрә, жүз иманә дәјәр³⁸⁵.

* *

Тәни-бичанә јетәр руһ дәми-Исадән,
Јәди-бејза көрүнүр мө'чүзеји-Мусадән.

Лилләһилһәмд ки, бу дәһрдә һәр икиси вар,
Бир белә фејз јетиб гадири-биһәмтадән.

Бәхти-насазымы көр нечә батыб зүлматә,
Чисми-бичанымы көр нечә олуб дүнјадән.

Нә дирилмәк үзүнү верди она лә'ли-Мәснһ,
Нә ишыглыг она әл верди јәди-бејзадән³⁸⁶.

* *

Мәнзур будур ол дили-диванә дағылсын,
Бир шанә чәк ол зүлфи-пәришанә, дағылсын!

Көһлүм гушу, сејд олмаға кәр олса мурадың,
Төк телләрини, һәр бири бир јанә дағылсын³⁸⁷.

Көстәр гашыңы, ач ләби-мејкуну дәмәдәм,
Истәрсән әкәр мәсчидү мејханә дағылсын.

Ичдикчә мәним бағрымы ган етди бу бадә,
Бир дөвр елә, саги ки, бу пејманә дағылсын.

Рухсарә әрәг ја вәрәги-сим елә әфшап,
Ол әхтәри-рәхшан мәһи-табанә дағылсын.

Һәр чөвр ки, чәкдин шикәни-зүлфдән, Ачиз,
Сән јаз ону, бу сәфһеји-Иранә дағылсын³⁸⁸.

Зүлфүн вәсфиндә јаздығы гәзәлдир:

Чәкилмәз дөври-рујиндән хәнарә бир заман зүлфүн,
Мәкәр күлзари-чәннәтдә олубдур бағбан зүлфүн?!

Әчәб гәммаздыр чешмиң, әчәб хунхардыр гашың,
Әчәб бирәһмдир халың, әчәб намеһрибан зүлфүн.

Нә тәгсир етмишәм билмәм ки, бөјлә хәшмшак олмуш,
Чәкәр һәр дәм чәбиннидә мәнә хатирнишан зүлфүн.

Олубдур падшаһи-зәнкү мүлки-румрухсарә,
Чәкибдир фөвчи-кијсудән сипаһи-бикәран зүлфүн.

Алыб әғлим, јыхыб көһлүм, едиб диванә Мәчһун төк,
Усанмыб инди ејләр гәсди-чани-натәван зүлфүн.

Белә бирәһм олма ким, нәсими-сүбһә јалваррам,
Гылар бәрһәм мәним көһлүм кими евләр јыхан зүлфүн.

Ики симин бинакушун кирибанында кизләнмиш,
Санасан нәғди-чани-ашиги етмиш ниһан зүлфүн.

Алыбдыр әғлини, Ачиз, салыб дамә, дәли етмиш,
Олуб әғлим кими һәр мүрғи-әглә ашијан зүлфүн³⁸⁹.

Мүхәммәси-Ачиз:

Кәлдикдә сәни көрмәјә жүз наз илә чанан,
Еј чани-чаһан, сал әлә жүз нәғди-дилү чан,
Јалғыз нә рәвадыр ола бир чан сәнә гурбан,
Јүз мәрһәмәтү лүтфдү еһсан, кәлә меһман,
Дәрвиш сарајыны мүзәјјән едә султан.

Нүдрәтдә дүшәр бир белә дөвран әлә, еј дил,
Бу күлбеји-әһзанына чанан кәлә, еј дил,
Һәр дәрди-дилиң вар исә инди сәлә, еј дил,
Чох вахтды дүшмүшдү ишин мүшкүлә, еј дил,
Көр халиги-сүбһани нечә ејләди асан?!

Бәнзәр шәби-гәдрә десәм әр бу шәби-фируз,
Доғду бу сижәһ шамдә бир маһи-диләфруз,
Ја рәбб, елә бу шәби-фирузими сән руз,
Чәкмә дәхи, еј зар көһлү, аһи-чикәрсуз³⁹⁰,
Етмә бу шәби-вәслдә әндишеји-һичран.

Гыл сүбһә дәкин аризи-маһинә нәзарә,
Јатма белә мәһтабдә, гыл дәрдинә чарә,
Гыл шүкрә-худа, ејләкилән өмри-дүбарә,
Ајрылмыш идин јардән, әмма јенә јарә
Лүтф илә јетирди сәни ол халиги-сүбһан.

Көр бәхтими, ачылды сәһәр, кетди фәрагәт,
Куја ки, түлү' етди мәнә сүбһи-гијамәт,
Һәнками-фәраг олдувү әјјами-мәләмәт,
Һардан бу сәфәр дүшдү арајә бу мәрарәт,
Тәлх ејләди өвгатымы бу кәрдиши-дөвран.

Еј бәхт, јетир Ачизи-наланы мурадә,
Кәл гојма ону көһлү шикәстә бу арадә,
Көһлүм еләјибдир сәри-кујинә прадә,
Бәлкә бир ишыглыг ола бу бәхти-гарәдә,
Бипәрдә мәнә көстәрә үз ол мәһи-табан³⁹¹.

Ачизин мүрәббеатындан бирисини бурада јазмаға иктифа етдик:

Еј фәләк, күнүндән артыг
Бу көзәлин чамалы вар.
Сәнин бирчә јени ајын,
Бунун ики һилалы вар.

Ди кәл һагдан кечмә, фәләк,
Әкәр кәлә јүз мин мәләк,
Кәр һансынын бу көзәл тәк —
Ағ үздә хәттү халы вар?!

Истәрсән ејлә имтәһан,
Де чыхсын хуршиди-табан,
Јар аризини етсин әјан,
Кәр һансынын зәвалы вар.

Мән Ачизәм, дәрдин алым,
Сәнә бәјандыр әһвалым,
Бу дөнүб бахмағын, залым,
Бир ев јыхан хәјалы вар³⁹².

Ачиз өз әсриндә Азәрбајчанын мәшһур шаирләриндән бириси һесаб олунурмуш. Онун бир чох мәтин вә абдар ше'р вә гәзәлләри вардыр ки, мә'надан хали дејил. Вәли мүрәббеат гисми әсәрләриндә чәндән рәванлыг вә мәләһәт јохдур. Хүсусән, Вагифин кәламы илә онлары јанашы гојдугда онларын фәрги көрүнүр. Тимсал үчүн Вагиф илә Ачизин гафиләриндән бир-ики бәнд көтүрүб ту-тушдураг.

Ачиз вәсф гылдығы көзәлин һүсн-чәмалыны күнә вә аја охшадыб, фәләјә тә'нә вуруб дејир:

Еј фәләк, күнүндән артыг
Бу көзәлин чәмалы вар.
Сәнин бирчә јени ајын,
Бунун ики һилалы вар.

Ди кәл һагдан кечмә, фәләк,
Әкәр кәлә јүз мин мәләк,
Кәр һансынын бу көзәл тәк,
Ағ үздә хәттү халы вар.

Ачизин көзәли белә садә дил илә тә'риф етмәси нә гәдәр хошса да, чөл ашыгларынын сөзләринә бәнзәјир вә бә'зи мисраларын вәзни дүз кәлмир. Амма Вагифин кәламында бу гүсур көрүнмүр. Вагифин сөзләриндә садәликдән маәда башга бир ләтафәт дә вардыр вә она сәбәб кәламын һәгиги һиссијјатдан нәш'әт етмәсидир ки, охујанлара да сирајәт еләјир.

Вагиф севдији көзәли бир кәламында белә тә'риф еләјир:

Еј чананым, сән бәзәниб кәләндә,
Ај вә күн гаршына пишвазә кедәр.
Кә'беји-кујинә күндә мин кәрә
Мәләкләр јығылыб нәмазә кедәр.

Ағ күнә тәшбиһдир сәнин чәмалын,
Ешгиндән салмышам аләмә бир үн,
Сәни севән чаван олур күнбәкүн,
Гарымаз, гочалмаз, тәр-тазә кедәр.

Вагифин ахыркы сөзләри мә'нән Шејх Сә'динин кәламына бәнзәјир:

Бәхте-чәван дарәд ан ке ба то гәринәст,
Пир нәкәрдәд ке дәр бәһеште-бәринәст³⁹³.

Нә гәдәр Сә'динин бу ше'ри һәм ләфзән вә һәм мә'нән фарслара хош кәлирсә, бир о гәдәр дә Вагифин:

Сәни севән чаван олур күнбәкүн,
Гарымаз, гочалмаз, тәр-тазә кедәр —

— сөзләри әсил Азәрбајчан оғлунун хошуна кәлмәјинә шүбһә јохдур.

Ашыг Әлинин бир нечә кәламындан — ки, Мирзә Юсиф Гарабағинин тәртиб етдији мәчмуәдә дәрч олунмушдур, — белә мә'лум олур ки, онун чәндан елм вә савады јох имиш вә она шаир дејилмәјиб ашыг дејилмәји бу гөвлүмүзә шаһиддир. Ашыг Әли Молла Пәнаһ Вагифин мүасири олдуғу Вагифин мәдһиндә јаздығы кәламан анлашылды.

Мүрәббеатларынын бә'зиндә ләтафәт вар исә дә, гүсүр вә рәкакәтиндән хали дејил. Мәсәлән, мүрәббеатындан бирисини бу сајаг башлајыр:

Нә сәәтдә кәлдим дунја евинә,
Шум ситарә, бәхти бағлы олмушам.
Талеим бәд, жүнүм гара, чәфакеш,
Ничран евли, дәрд отағлы олмушам.

Бурада «шум ситарә», «бәхти бағлы»,³⁹⁴ «ничран евли», «дәрд отағлы» кими гафијәләрин нә вәзниндә вә нә үслубунда бир јарашыглыг вә сазишлик вар вә нә дә сөзләрин мә'насында бир ләтафәт вә зәрафәт³⁹⁵...

Бунлар әслән шаир сөзләринә бәнзәмир, бәлкә Гурдоғлу сөзләринә охшајыр. Бу кәламын аз-чоһ јенә ахыркы бәнди хошајәнддир:

Әлијәм, чоһ чәкдим дәрду бәладән,
Гәм әл кәтүрмәди мән мүбтәләдән,
Аләми-әрваһдә галү бәладән
Хун чикәрли Гарадағлы олмушам.

Ашыг Әлинин гәзәлләриндән ән мәрғубу ашағыда јазылан гәзәли-мүстәзаддыр:

Еј сәрви-сәһи, сән кәләли сәјр илә бағә,
Баш чәкмәди әр-әр,
Чоһ алиһәсәбләр өзүнү салды ајағә,
Гул олду сәнубәр.
Бир халын үчүн зүлфүнә чоһлар долашыбдыр,
Анчаг мәни билмә.
Бир данә үчүн чоһ гуш өзүн салды дузағә,
Дам олду мүсәххәр.
Сүибүл өзүнү зүлфүнә бәнзәтди, никарым,
Көрдү ки, хәтадыр.
Дағларда тапар јүзү гарабашы ашағә,
Гајғылы, мүкәддәр.

Сән тәк пәринин мәңзиле виранә кәрәкдир
Ја чешмәләр үстү,
Көнлүм кими виранә, көзүм кими булағә
Кәл, еј пәрипәјкәр!
Дүнјада әкәр Әли өзү ағлыја кетсә,
Зүлфүн һәвәсиндән,
Рәһмәт јағышы торпағынын үстүнә јағә,
Гәбри ола әнвәр.

Бундан әлавә Молла Пәнаһ Вагифин мәдһиндә јаздығы гафијәләрдир ки, бу сајаг башланыр:

Бу көвһәр сөзләрин, еј алиһәнаб,
Тамам ашиғләрин сәм'инә кәлмиш... и. а.

Молла Пәнаһ Вагифин тәрчүмеји-һалына мүрачиәг етмәли,

Бу шаирин дәхи Ачиз, Гөвси, Нишат вә гејриләри ки-ми исми вә әсл-нәсәби мә'лум дејил. «Сабит» шаирин тәхәллүсүдүр. Анадан тәвәллүд етдији мәнһәллин исми дә јәгин ки, Шәгагдыр ки, онунла мүләггәб олмуш — Шәгаги адланыр. Чох еһтимал вар ки, онун ады Мехди олсун. Чүнки ашағыда јазылан бир гафијәсиндә Сабит әвәзинә Мехди јазылмышдыр³⁹⁶. Онун әсәрләриндән Мирзә Јусиф Гарабағинин мәчмуәсинә дахил олан анчаг бир гәзәл илә бир мүрәббәатыдыр ки, һәр икиси бурада дәрч олунур.

Гәзәли-Сабит:

Әнбәрин рајиһеји-түрреји-чанан кәтирир,
Лүтф илә бади-сәба дәрдимә дәрман кәтирир.

Дејирәм гасидә: кет намеји-чананы кәтир,
О кедир сүр'әт илә гәтлимә фәрман кәтирир.

Мән дедим иикһәти-зүлфүн кәтир, еј бади-сәба,
О кедир башыма сөвдаји-пәришан кәтирир.

Зүлф дүшкәч јүзүнә дидәләрим әшк төкәр,
Күн үзүн әбр һачан бағласа, баран кәтирир.

Бахыб ол шивеји-рәфтарә, төкүб ганлы јашым,
Мән билирдим ки, бу көз башыма чох ган кәтирир.

Күфри-зүлфүн үрәфа рәхнеји-иман дедиләр,
Бу нечә күфрдү ким, һәр көрән иман кәтирир?!

Мәрдүми-дидәләрим һичр күнү Нуһаса,
О гәдәр әшк төкәр, ахыры туфан кәтирир.

Сабита, шүкр елә, һәр иззәт үчүн зилләт вар,
Демәдин вәсл сүрури гәми-һичран кәтирир?!

Гафијә:

Бүрчи-нәһсә дүшдү көвкәби-бәхтим,
Фәләк зүлмү мәнә нүмајан олду.
Зөврәги-таләјим бәһри-әләмдә
Тәлатүми-гәмдән бинишан олду.

Солду күл, позулду күлшәни-әләм,
Шејда бүлбүл нә'рә чәкәр дәмәдәм,
Фануси-ифајә чүнки дүшдү шәм*
Пәрванә көр нечә сәркәрдан олду.

* Ше'рин гафијәси дүз кәлмәкдән өтрү «шәм'» әвәзинә «шәм» јазылмышдыр.

Пәри...фәләк дад әлиндән, дад,
Бир дәм ешг әһлини ејләмәдин шад,
Бир Шириндән өтрү мисали-Фәрһад
Мехди Биситунда күһкән олду.

Бу шаирин дәхи исмү нәсәби вә мөһәллү мөканы мә-
лум дежил. Шивеји-лисанындан Гафгаз әһли олдуғу ав-
лашылыр³⁹⁷. Вагифин мүасирләриндәндир. Мүрәббеатын-
дан бириси зейләдә јазылыр:

Сән нечә һәмдәмсән, еј бәди-сәба,
Нә мүддәтдир хәбәрин јох һалимдән.
Нүһ кими гәрг олдум гәм кирдабына,
Дәрдмәндәм, нолур тутсан әлимдән?

Әфсунчу кар етмәз зүлфүн марына,
Чисмим дүшдү әнбәр телин тарына,
Пәрванә тәк јандым ешгин нарына,
Бүлбүл тәки әл үзмүшәм күлүмдән.

Мәндә хәјал вүсәлына јетмәкдир,
Сәнин мејлин гејри һәмдәм тутмагдыр,
Мән бүлбүләм, ишим фәған етмәкдир,
Кәл јаныма, гачма дәрд-диллимдән.

Јусифи Мисирдә зиндан өлдүрдү,
Зүлејханы дәрд-пунһан өлдүрдү,
Рафеини дәрд-һичран өлдүрдү,
Өзүн јетир, гуртаркилән өлүмдән³⁹⁸.

Сөз јохдур ки, Рафеинин гәсди бу ше'рләри дүзмәк-
дән Молла Пәнаһ Вагифә вә Молла Вәли Видадијә нә-
зирә јазмаг имиш вә лакин онларын кәламлары илә Ра-
феинин ше'рләри арасында тәфавүт јердән көјәчәндир:

Данеје-фелфел сијаһо халә-мәһрујан сијаһ,
Һәр до дел сузәнд, әмма һин кочаво ан коча³⁹⁹.

Молла Пәнаһ әсринин мөһтәрәм шаирләриндән бири-
си дә мәрһум Әбдүррәһман аға Дилбаз оғлу «Шаир»
тәхәллүсдүр ки, әслән Газах маһалындан Ханлыглар гәр-
јәсиндәндир.

Бә'зи мүфсидләрин — ки, Әбдүррәһман аға илә шәхсн
әдавәтләри вар имиш, — шејтәнәти илә Күрчүстан һаки-
ми Иракли шаһ шаирдән бәдкүман олур ки, куја Әбдүр-
рәһман аға Газах маһалынын Чавад хана табе олмасына
сә'ј вә кушиш едир вә Чавад хан илә һәмсирдир, онларын
мабејниндә бир пара сијаси вә мүһүм мәсәләләр барәсин-
дә мөхфи кәфтүкуләр олунур. Иракли шаһын гәзәби чу-
ша кәлиб шаирин һаггында бөјүк зүлм вә сијасәт едиб
көзләрини чыхартдырыр.

Билмәк кәрәкдир ки, Әбдүррәһман аға зијадә маддә-
ли, фәсн вә дилавәр бир адам имиш ки, доғру сөјләмәк-
дән әсла еһтијат вә хәф етмәз имиш вә өз ели чиндә
нүфузлу вә мөһтәрәм вә сөзү өткүн сајылырмыш. Тамами
һүнәр вә сә'јини өз елинин вә вәтәндашларынын хејир вә
сәләһи јолунда сәрф едәрмиш. Вәли мәрһумун бәдхәһи
вә дүшмәнләри дә чоһ имиш. Өз иши вә сәләһиһи уну-
дуб чамәат дәрдинә јанмагдан ахыры дүшмәнләрин һиј-
лә вә шәрарәти учундан чешми-чаһанбининдән мәрһум
галыр.

Бәли, белә гәдир вә гијмәти билинмәјән милләт баһа-
дырларынын һаггында дејирләр ки: «Ел үчүн аглајан
көзсүз галар!»

Шаири-мәрһум көзләри чыхарыландан сонра бу нөв-
һәңи иншад етмишидир:

Мән гәрибәм вәтәнимдә, газылар,
Итирмишәм агыр елләр, ағларам.
Көнүл һәсрәт галды, чан интизарда,
Көзләрәм сүбһү шам јоллар, ағларам.

Һәшрә галды чанда ел интизары,
Көрәрмола, ја рәб, дидар дидары?
Фикр еләрәм һәр дәм ол ашна, јары,
Көзләримдән ахар селләр, ағларам.

Елдән ајры дүшдүм, күзаришим јох,
Сығындым мөвлаја, гејри ишим јох,
Мунисим, гәмхарым, бир јолдашым јох,
Сәримдә говғалар, галлар, ағларам.

Көпүмүздөн кедиб ешгү һөвәсләр,
Җығылсын бир јерә көндү шикәстләр, +
Ғоһумдан, гардашдан јад олан кәсләр,
Доланыр бағрымда милләр, ағларам.

Шаир, һәгдән кәрәк инсана дөвләт,
Кетмәјә үстүндән сајеји-риф'әт,
Худадан кәр бизә олмаса шәфгәт,
Ајлар илә күлсәм, илләр ағларам.

Мәрһум Әбдүррәһман ағанын әсәрләриндән ән әһәмиј-
јәтлиси Кәнчә ханы Чавад хан Зијадоғлунун рус гошуну
илә 1804-чү сәнеји-миладидә етдији чәнкин вә хани-мәр-
һумуи кәстәрдији рәшадәт вә һүнәрин вә филчүмлә, онун
сәркүзәштинин барәсиндә јаздығы мүхәммәсдир ки,
мәәттәәссүф, чүмләсини бурада зикр етмәк, бә'зи сәбәб-
ләрә көрә, мүмкүн олмады.

Мүхәммәси-Әбдүррәһман аға Шаир дәр һәгиги-Чавад
хан Зијадханов:

Бир рәвәјәт сөјлә, еј дил, чәрхи-кәчрәфтардән,
Та әбәд рузи-әзәл бәдмәһрү бәдкирдәрдән,
Чәрхи-залим, дәһри-дун, саһибхәта, биардән —
Ким, Језидин иззәтин көр шаһи-диләфкардән,
Көр Чавад хан мачәрасын мөһнәти-мәккардән.

Бөјләдир дөвран, әзәл инсанә ал ејләр чаһан,
Бир заман хүррәм гылыр, бир дәм мәләл ејләр чаһан,
Шаһ ола, истәр кәда, ашүфтәһал ејләр чаһан,
Ағибәт бир күн кедәр һиммәт, һалал ејләр чаһан,
Нахуданы гәрг едәр ол кәштији-пүрбардән.

Һәр заман дөвран салыбдыр чаны чанандан чүда,
Адәми һәввадан ајры, бағи-ризвандан чүда,
Хатәми салды фәләк чаһи-Сүлејмандан чүда,
Аһ ким, дүшдү бу күн дөвран Чавад хандан чүда,
Әсикк олмаз зарн-бүлбүл, сөһбәти-күл хардән.

Шаһнамә шәрһ едән [јох] ол Чавад хан вәсфини,
Мә'дәни-чүдү сәхавәт, әдли-диван вәсфини,
Билмиш Әфлатун сәһарин әһли-мејдан вәсфини,
Һикмәти-Логмандан артыг дәрдә дәрман вәсфини,
Бир мүхәммәс нәзм илә ниша гылым әш'ардән.

Кәнчә шәһриндә Чавад хан ким, нә әјјам вар иди,
Саһибн-лүтфү әдаләт, садигүл-играр иди,
Һәр ишин фе'линдә маһир, ағилү һушјар иди,
Мүхтәсәр, әләмара пүримтәһан сәрдар иди,
Көр нәләр чәкди гәзәдән, дөври-бәдәтвардән.

Дүшдү давасы әзәлдән ол Шәки, Ширван илә,
Ибраһим хан иттифағ олду ол Үммә хан илә,
Кәлди ләшкәр үстүнә ол чүмлә Дағыстан илә,
Онлар илә гылды дава сәрбәсәр мејдан илә,
Чәкмәди һәркиз зәрәр бир фитнеји-әғјардән.

Бир дә ондан сонра кәлди валији-Бағратјан*,
Җығды Күрчүстан тамамән ләшкәр та вадијан,
Нечә илләр гылды дава, чәкмәди ондан зијан,
Вали көчдү чүн фәнадан, етди тәрк ахыр чаһан,
Көр нә садир олду Куркин хан** кими әғјардән?!

Ол Чавад хан вәсфини нечә гәләм шәрһ ејләсин?
Шәрһә сығмаз, вәсфи-һалын нечә дилләр сөјләсин?
Бир белә сәрдарү гази ким көрүбдүр бөјләсин?
Дүшдү давасы онун кари-гәзәдан, нејләсин,
Падшаһи-руси-саһибтач иләи тумардән?

Чәкди бир ил ол Чавад хан ејләди чәнкү чидал,
Каһ сүлһ етди арада, каһ гылды рәнки-ал,
Көрдү ким, олмады ахыр, артды фитнә, гилү гал,
Кәлмәди имдадә, һәрчәнд ејләди јүз әрзи-һал,
Фәтәли шаһ, саһибн-Иран олан хункардән.

Ол Һүсејнгулу аға ким, кәлди ханын јаһына,
Лајиг иди һәр һүнәрләр шөвкәтинә, шаһына,
Истәди ганын гата ол дәмдә ханын ганына,
Ғојмады хан көндәриб, бир гејри бүрч мејданына,
Јә'ни онун вәһшәтин мән көрмәјим дидардән.

Гәл'әсин санды Чавад хан ол заман виранәдән,
Чох чалышды та өлүнчә дәрдинә дәрманәдән,
Фејзи-һәгдән та јетинчә рәһмәти-гүфранәдән,
Чыхды руһу ол бәдәндән, рөвзеји-ризванәдән,
Еј хоша, булду шәһадәт ваһидүл-гәһһардән.

Һәм Һүсејнгулу аға булду шәһадәт новчәван,
Хәлг ара бу чүмлә мөһнәтдән јаман олду жамаи,
Анасы аһлар чәкиб, шахсеј дејиб ејләр фәған,
Үз тутуб ол баркаһә әлвида ејләр аман:
Бинәва дүшдүм чүда фәрзәнди-күлрүхсардән.

Көнчәли халгы шәһадәт гылды һәгга чанфәда,
Кими мәзлум, кими азадә галыб әндәрбәла,
Һәр бири бир нөв илә јүз дәрлә олду мүбтәла,
Јадына кәлмәз мәкәр мәзлуми-дәшти-Кәрбәла,
Еј утанмаз чәрхи-залим Әһмәди-Мухтардән?

Мин ики јүз дахи он сәккиздә тарихи-заман —
Ким, шәһид олду Чавад хан, чыхды әздари-чаһан,
Чох пәришан олду һалы Кәнчәнин һәддән јаман,
Кәл јетинш имдадә, ја һәг, Меһдији-саһибзәман,
Инчимәзми хатирин бу дәрду аһу зардән⁴⁰⁰?!

* Күрчү шаһларынын әсил вә нәсәби «Бағрат» адлы мөшһүр
вә чәсур бир Кахет кнјазындан олмаға көрә, онлара «бағратид» вә
јахуд «бағратјан» дејилир. Бурада зикр олуан вали Күрчүстан па-
дшаһы Ираклији-дөввүмдән ибарәтдир ки, Чавад хан илә онун мабеј-
ниндә гәдмдән әдавәт вар имиш.

** Куркин хан (Георгиј) — Иракли шаһын оғлудур ки, атасы-
нын вәфатындан сонра онун јериндә чанишин олуб, бир нечә мүддәт
падшаһлыг еләди вә ахырда 1801-чи сәнәдә рус тәбәијјәтини гәбул
етди.

Бу мүхәммәсин бир нечә бәндләри дәхи вардыр ки, фөвгдә зикр олундуғу үзрә онларын бурада јазылмасы мүнәсиб көрүлдәди. Чавад ханын вә оғлу Нүсәјнгулу аганын шәһадәти вағе олубдур һичрәтин 1218-чи тарихиндә ки, миладын 1804-чү илинә мутабиғдир.

Мәрһум Чавад хан зијадә гәјурү чәсурү вә саһибн-әғлу тәдбир бир һаким олдуғу тәварихдә јазылмышдыр. Шәһадәти заманы синни әллијә кими вар имиш.

Мәлүм ола ки, рус гошуну әввәлинчи дөфә Иран сәрһәддинә гәдәмкүзар олдуғда Чавад хан дава вә шавасыз онун Кәнчәјә дахил олмасына јол вериб вә рус дөвләтинә өз тәбәјјат вә ихласыны изһар едидир.

Коваленски — ки, рус дөвләти тәрәфиндән Күрчүстанын үмури-харичијјәсинә назир тәјин олунмушду, — јазыр ки, һамыдан әввәл онун јанына елчи көндәриб, ону тәбрик едән вә рус императоруна ихлас вә сәдагәтини изһар ғылан Чавад хан олубдур.

Әкәрчи Аббас Мирзә өз гошуну илә Кәнчә сәрһәддинә јавуглашанда Чавад хан онун тәрәфинә бир нөв мејл едидир, вәли Коваленскинин јазмағына көрә, бу мејлү рәғбәт заһири бир политика имиш. Батинән вә гәлбән онун мејли рус дөвләтинә имиш вә Күрчүстан илә ханын мабејниндә вүғуа кәлән бә'зи ингилаб вә шуришләри, хүсусән, Шәмсәддин мәсәләсини гәт' вә һәлл етмәк үчүн хани-мәрһум Иран дөвләтинә рүчү' етмәјиб рус дөвләтинин васитәсилә дәставиз едирмиш. Вә лакин кнјаз Сисианов Гафгаза рәис вә инспектор тәјин олунуб кәлән күнүндән Загафгазијада һөкүмәт едән ханлар илә, хүсусән, мәрһум Чавад хан илә артыг дәрәчәдә дүрүштлүк вә сәртлик илә башлајыбдыр рәфтарү мүамилә етмәјә. Гафгаз археографически комиссијасы чәм вә тәртиб етдији актлардан — ки, бир нечәсини бәндеји-һәгир түрк лисанына тәрчүмә едидир, — мәлүм олур ки, Чавад ханын рус гошуну илә әслән вә гәт'ән дава етмәк фикри јох имиш. Ону даваја мөчбур ғылан кнјаз Сисиановун агыр тәклифләри, хүшунәт вә дүрүштлүјү вә бә'зи итти-фағларда налајиг фәһшләри олубдур*.

* См. «Акты Кавказской Археографической Комиссии»⁴⁰¹.

(1774-1845 Казань)
Газак

Мустафа аға тәвәллүд едидир Газак маһалынын Шыхлы адланан гәрјәсиндә һичрәтин 1188-чи⁴⁰² илиндә. Бир рәвајәтә көрә, Ағаказым аға Саликин — ки, хоштәб бир шаир имиш вә тәрчүмеји-һалы ашағыда зикр олуна-чағдыр, — бөјүк гардашы имиш. Амма бир гөвл дә будур ки, Мустафа аға Саликин әмизадәсидир. Гази Сәидәддин әфәндинин демәјинә көрә, сәһиһ әввәлки гөвлдүр.

Мәрһум Мустафа аға фарс, түрк вә һәтта рус лисанларыны јакшы билдирмиш, өзү дә зијадә диндар, гејрәткеш вә һәгигәтдә ариф вә дана бир шәхс имиш. Вәли бу бичарә дәхи өз гејрәт вә милләтпәрәстлији учундан чох бәлалар вә мүсибәтләрә дүчар олубдур. Белә ки, мәрһум Мустафа аға Шәмсәддинли Нәсиб Султан илә дөвләт нәзәриндә мүттәһәм олуб, зөвал тәриги илә Русијаја көндәрилир вә орада Казан вә бир рәвајәтә көрә, Харков шәһәриндә сакин олурмуш*. Бинәва Ариф Русијада чох үсрәт вә зилләт чәкир вә ахырда вәтәни-мә'луфунун фәрағына, дост вә әгрәбанын һичранына вә дүшмәнләринн тә'н вә шәмәтәтинә таб кәтирә билмәјиб, орада вәфат едир. Одур ки, Салик онун шә'ниндә демишдир:

Бирн Ариф, кона чөвр етди дөвран —
Ки, гүрбәтдә шәһидү мүбтәладыр.

Ариф Русијада мәнбусвар зиндәканлыг едән вахты өз һали-дилини бир нечә ше'рләр васитәсилә јазыб бәјан етмишдир ки, зејлдә дәрч олунур:

Фикр еләрәм, бир-бир дүшәр јадыма
Јарү һәмдәм, дост, јаранлар, ағларам.
Долар көзләрим әшики-ал илә⁴⁰³,
Көзләримдән ахар ганлар, ағларам!
Салды мәнн фәләк иһнә бисәбәб,
Сән ејлә бир элач, ја гадир чөләб,
Аныб јарү һәмдәмләри рузү шәб,
Кәһ ашикар, кәһ һиһанлар ағларам!

* Бир рәвајәт дә Мустафа аганын мәнфијјүл-вәтән олмағ бабында будур ки, Русија дөвләти бу тәрәфләри зәбт едәндән сонра шәјәд әһали опа табе олмајыб, дөнүклүк башлар дөјә бәтәриги-әманәт һәр маһалын рәис вә пишвасыны Русијанын дахили јерләринә сүркүн едәрмиш. О зүмрәдән Мустафа аға Ариф дә көндәрибмиш.

Намә жаздым јарә бади-сәбадән,
Дәрди-дилим изһар етдим һәвадән,
Дүшмүшәм аварә елдән-обадән,
Итирмишәм ханиманлар, ағларам!

Вә'дә кечди, күнләrimi санарам,
Ајлар, илләр һесабына ганарам,
Һәр заман јадыма дүшәр, јанарам,
О дөвранлар, о заманлар, ағларам!

Көрүм дөнсүн белә дөвран, заманлар,
Төрк еләјиб бағларыны бағбанлар,
Хәзан дејиб, солуб күлү рејһанлар,
Саралыбыр күлүстанлар, ағларам!

Сејр еләјиб кәзиб кетдијим јерләр,
Овлағындан кечиб өтдүјүм јерләр,
Тәрлан илә шикар етдијим јерләр,
Јадә дүшәр о мөканлар, ағларам!

Сәрчешмәли, нилуфәрли булаглар,
Сүсәнли, сүнбүлли, лаләли дағлар,
Думанлы, чискинли, гарлы јајлаглар,
Һаны бизим о мејданлар, ағларам!

Елләримиз варды бәјли-пашалы,
Дағларымыз варды әлван мешәли,
Сүсәнли, сүнбүллү, тәр бөнәфшәли
Ғалды бағлар, хијабанлар, ағларам!

Билмәм нолду бизим Ғазах, Шәмсәддин,
Кәлмәди онлардан бир хәбәр јәгин,
Ғәзәји-илаһи бу имиш һәмин,
Кетди әлдән о дөвранлар, ағларам!

Дад ејләрем, јетән јохду фәрјада,
Дәрдим олур күндән-күнә зијада,
Ағларам һәр заман дүшәндә јада —
Бизим Ғазах-Ғарамаңлар, ағларам*.

Ғалды јајдар Борчалынын бәјләри,
Мејдан күнү бир-бириндән јекләри,
Меһман гаршысына мәрд кәлмәкләри,
Јадыма дүшәндә онлар, ағларам!

Һаны Ғазах? Меһрибанлыг кедибдир,
Ағалыг, султанлыг, ханлыг кедибдир,
Нүчөбадан алишанлыг кедибдир,
Итибдир шөвкәтү шанлар, ағларам!

* Бә'зи рәвајәтә көрә, Ғазах маһалында әввәлчә јурд вә биһа салан ики гардаш олублар. Онлардан биринин ады Ғазах, обирисинин ады Ғарамаң, јахуд Ғәһрәмаң имиш. О чәһәтә Ғазах маһалына Ғазах-Ғарамаң дејирләр. Маһалын гәрб сәмтини тутан Ғазах, шәрғи-чәнубуну тутан Ғарамаң олубдур.

Аловланыр, јаныр бағрым, сөкүлүр,
Ахар көзләримдән ганлар төкүлүр,
Дүшәндә јадыма ғалдим бүкүлүр —
Боју сәрви-хураманлар, ағларам.

Дијари-гүрбәтдә көзләрим кирјан,
Хатирим шикәстә, көңлүм пәришан,
Кәләр хәјалыма дүшәр нақәһан —
О көрдүјүм новчөванлар, ағларам.

Бүлбүлүмү гачырмышам әлимдән,
Ајрылмышам күлшәнимдән, күлүмдән,
Чүдә дүшүб улусумдан, елимдән,
Итирмишәм дудманлар, ағларам.

Ғәрг олур кәштиләр әшким селиндә,
Јашылбашлар ојнар чешим көлүндә,
Әсир олдум бәни-әсфәр әлиндә,
Ағларам, еј мүсәлманлар, ағларам!

Һәр кимдә ки, намус олур, ар олур,
Әһдү играрында бәргәрар олур,
Јахшы јолдаш јаман күндә вар олур,
Јаман јолдаш өтәр јанлар, ағларам.

Бу дәмләрдә кетмәк әкәр олмаса,
Вәтән сары әзми-сәфәр олмаса,
Арифә бир јахшы хәбәр олмаса,
Көр ејләрем нә туфанлар, ағларам!

Көңлүм ғалыб әһли-туфан ичиндә,
Доланыр сәркәрдан һејран ичиндә,
Ғорхурам ки, өлүм күфран ичиндә,
Бада кедә дин-иманлар, ағларам.

Бу ше'рләр дәруни-ғәлбдән чыхан атәшли вә сузишли налә вә фәрјадлардыр ки, онлары муталиә едәнләрин дә билахтијар көзләриндән ганлы јаш төкүлүр, шаир илә баһәм ағлајырлар. Вәтәнә мәнһәббәти учундан вәтәндән ајры дүшән вә әчнәби өлкәләрдә әсир вә мүзтәрр ғалан бичарә Ариф әввәлчә өз дост вә јаранларыны вә меһрибан һәмдәмләрини јада салыб, дидәләрин әшки-ал илә долдурур вә башга бир ғасид булмајыб бади-сәбадан онлара дәрди-дилини вә мәхфи сирләрини изһар ғылыб көндәрир.

Шаир гүрбәтдә ајларыны вә күнләрини санајыб һесаб едир ки, онун хилас заманы нә вахты јетишәчәкдир. Сонрадан шаир дост вә ашиналары илә хош кечирдији заман вә мөканлары, јә'ни тәрлан илә шикар етдији овлағлары, сәрин вә нилуфәрли булағлары, сүсәнли вә чи-чәкли јајлаглары, думанлы вә чискинли дағлары, вүс'әт-

ли вә сәфалы мејданлары көз јашы илә хатиринә кәтириб дејир: Ахыр бизим дә бәјли-пашалы елләримиз, көзәл мешәләримиз, сүнбүллү вә тәр бәнәфшәли чәмәнләримиз, бүлбүллү вә күллү бағларымыз вә хијабанларымыз вар иди. Инди онлар нечә олду? Ја гисмәт, бир дә шаир о көзәл мөканлары көрүб зијарәт едәчәкдирми вә онларын басәфа вә руһәфза һавасы илә үрәјини тәзәләндирәчәкдирми?

Сонрадан шаир өз-өзүнә суал вериб дејир: Ја рәб, мәним дадыма вә һарајыма јетишән олачағдырми? Нә иш ваге олду ки, Газах, Шәмсәддинлидән бир хәбәр вә әсәр кәлмәди? Јохса тәғдири-рәббани белә имиш ки, мән бичарә кәрәк бәни-әсфәр әлиндә гүрбәтдә чанымы чан јарадана тәслим едәм? Ариф өз өлүмүндән хөвф вә һәрәсәт етмир. Онун әндишә вә хөвфү дин вә иманын әч-нәбиләр ичиндә бада кетмәсиндәндир. Вә бу фикир вә әндишәдә олдуғда һали-дили вә әндуһи-бинәһәјәсини елә бир чикәрсуз ше'рләр илә изһар едир ки, охучуларын да чикәринә од салыб јандырыр:

Аловланыр, јапыр бағрым, сөкүлүр,
Ахар көзләримдән ганлар төкүлүр,
Дүшәндә јадыма гәддим бүкүлүр —
Боју сәрви-хураманлар, ағларам.

Мустафа ағанын тәб'и дә әмизадәси вә ја гардашы Саликин тәб'и кими рәван вә салим олдуғу бир чох эш'арындан көрүнүр. Јаздығы ше'рләрин әксәри ачығ вә садә турк дилиндәдир. Мәсәлән, Саликә Русијадан јаздығы бир намәјә диггәт јетирмәли:

Чан зару тәним низар* сәнсиз,
Өмрүм баша јетди, јар, сәнсиз.

Фәрјад ки, дөври-намүвафиг
Гојду мәни, еј никар, сәнсиз!

Дин гөнчәси ган олуб, ачылмаз,
Јүз мин кәр ола баһар, сәнсиз. †

Рәнким күли-зәфәрәнә дөнмүш,
Дил гәмдән олуб фикар, сәнсиз.

Јох мәндә гәрарү табү тагәт,
Таб етмәк олурму, јар, сәнсиз?!

Еј күл, кечә-күндүз Ариф ағлар,
Бүлбүл кими зар-зар сәнсиз.

* Низар — зәиф вә лағәр демәкдир.

Мә'лум ола ки, Мустафа аға бу ше'рләри Қазым ағанын зејлдә дәрч олунан мәктубларына чаваб јазмышдыр.

Саликин Арифә јаздығы мәктублар:

I

Дәрдим ки, олуб зијадә сәнсиз,
Чаным үзүлүр мәбадә сәнсиз.

Шаһа, кәлә көр ки, фәрз көнлүм
Чәнkindә олуб пијадә сәнсиз.

Чаным чыхар олду һәсрәтиндән,
Өмрүм кедәр олду бадә сәнсиз. †

Сағи, јетә көр ки, бәзми-гәмдә
Ган олду гәдәһдә бадә сәнсиз.

Чәкмиш һәвәсин шикәстә Салик, †
Нә гөвмә бахар, нә јадә сәнсиз.

II

Кәлмәз әләмим һесабә сәнсиз,
Сығмаз сүхәнним китабә сәнсиз.

Мүрғи-көнүлүм чыхыб тәнимдән,
Гылмыш вәтәнин хәрәбә сәнсиз.

Һичранын одунда, еј диларам,
Дөнмүш чикәрим кәбабә сәнсиз.

Хәлгә көрүнүр вүчудим, әмма
Бәнзәр бәдәним сәрабә* сәнсиз.

Сейлаби-бәладә сәнк көнлүм,
Кәл көр ки, дөнүб һүбабә сәнсиз.

Кәсмиш тәмәин шикәстә Салик,
Нә нанә бахар, нә абә сәнсиз.

Бу мәктубларын һәр икиси һәгиги һиссә илә јазылмыш сузишли вә мүәссир кәламлардыр ки, охујанлара һүзн вә пәришанлығ јетирир. Јенә мәрһум Ариф Русијадан оғлу Әлиағаја тәһсил-үлүм бабында јазмышдыр:

Олма тарик дәрәдән, еј нури-чананым Әли!
Пәндими ејлә гәбул, еј ханү хағаным Әли!

Вар үмидим етмәјә заје әфәнди сәјјини,
Гојмаја дәрсиндә бир кәм-кәср Османым**, Әли!

* Сәраб — исти күнләрдә бәррү бијабанларда күндүз су кими көрүнәй бухар. Бурада вүчудун нәһиф олмасына ишарәдир.

** Молла Вәли Видадинни оғлу мәрһум Осман әфәндијә ишарәдир ки, онун алим вә фәзил бир шәхс олдуғу јухарыда зикр олунду.

Мэн сәнинчүн ејләрәм хејир-дуаләр рузү шәб,
Сахласын һифзү һимајәтиндә субһаным Әли!

Пајимал етсин әдүввү һасидин лүтфи-илаһ*
Һәр заман гәмхарын олсун шири-јәзданым Әли!

Кәрчи, еј дил, мән Әбубәкрү Өмәр, османијәм,
Һәгг имамымдыр мәним ол шири-мәрданым Әли!

Көнлүмүн шәһрин фәрағү һәсрәтин гылмыш хәраб,
Бир үзүн көрсәм олур абад вираным, Әли!

Олсун, Ариф, һәшрдә әввәл шәфинн Мустәфа,
Сонра Бубәкрү Өмәр, Осману асланым Әли!

(1781-1842)

Молла Пәнаһ Вағифдән сонра мәрһум Казым аға Салик нәинки ваһид Газах маһалында, бәлкә тамами Загафгазјада зүһур едән шүәранын мүгтәдирләриндән бириси һесаб олунур. Бу аначан милләтимиз ичиндә онун шөһрәт вә һөрмәт кәсб етмәдијинә үмдә сәбәб асарынын мүрәттәб бир гајда үзрә тәб' вә нәшр олмадығыдыр. Бу кәме'тиналыг вә гәдирбилмәмәзлик тәк бир Салики-мәрһумун һаггында олмајыб, чох шүәра вә үдәбамызын һалына шамилдир.

Чох мә'рифәт вә камал саһибләринин исмү әсәрләриндән бир әламәт галмајыбдыр. Казым аға Салик төвәллүд едибдир Шыхлы гәрјәсиндә 1195 (1781)-чи тарихдә. Тә'лим вә тәрбијәси өз вәтәниндә олубдур. Вәли онун әсил вә нәсәби Шәмкирдәндир ки, она инди Шамхор дејилир.

Анасы Дилбаз нүчәбаларындандыр. Саликин бабаларына Шыхзадә дејирләрмиш ки, сабигдә Газахлы гәрјәсиндә сакин олурлармыш. Сонралары Казым ағанын бабаларындан бириси Күр чајынын јахасында Шыхлы гәрјәсини бина етдирибдир вә шаир, — нечә ки, фөвгдә зикр олунду, — һаман гәрјәдә вүчуда кәлибдир.

Бу һалда шыхлицескиләрин бир парасы Газахлыда вә бә'зиләри Шыхлы кәндиндә сакиндирләр. Өз әсил вә нәсәби барәсиндә шаир Туба адында бир севкилисинин мәдһиндә јаздығы ше'рдә дејибдир:

Зәһи Туба ки, хуршидә хәчәләт көстәрир һәр каһ,
Нигабын салса рујиндән, башындан һәм сәрәндази.

Нә мәтләб истәр идим һасил олурду о дилбәрдән,
Худавәндә, кәм етмә ел ичиндән ол мүһүмсази.

Адым Казым, вәли «Салик» ләгәб, ше'рдә мәшһүрәм —
Ки, өвтаным кәнари-Күр, шикаркаһым Гарајази.

Бинаји-бихи-нәхли-әслимиз Шәмкирдир әмма,
Вәли тифли-вүчудумдур мәкидә шири-Дилбази.

Шејхзадә дејәрләр бизләрә, кәлмиш Газахлыдан,
Шыхлы гәрјәмиздир, һәм бизиз ол гәрјә е'зази.

Вәли мин ики јүз гырх дөрдә кәлди тарихи-һичри⁴⁰⁴ —
Ки, үч јүздән кечибдир нәслимиз, олдур чоһу ази.

Сәнә, Салик, нә хидмәт һасил олдуса о дилбәрдән,
Јәгинимдир ки, һәркиз етмәдин тә'хирү иғмази.

* Бу бейтин әввәлинчи мисрасында «лүтфи-илаһ» әвәзиндә «гәһри-худа» јазылса, даһа да мүнәсиб вә мәзмуну дүзкүн оларды, —

- Фирридул бәјик гәјди

Казым ага зијадэ габил, фəһми ити вэ зейни күшадэ бир вүчуд имиш ки, һәр шејин әсил вэ маһијјетини бил-мэк онун чибилли хасијјетиндән имиш. Шаирин өз вах-тына көрә јахшы елми вар имиш. Түрк дилини билдији кими, фарс дилини дә мүкəммəл билирмиш вэ о дилдэ аб-дар ше'р вэ гəзəллəри мөвчуддур.

Түрк дилиндэ јаздығы әсəрлəрин чүмлəси нəзм илə-дир. Ше'ри вэ гəзəллəри мөвзундур. Салик дүнјадə алт-мыш бир сənə өмр едибдир. Тарихи-вəфаты гəбир дағи үстүндэ јазылыбдыр; 1258 (1842)-чи сənэдэ дари-бəгаја реһлəт едибдир.

Рус шаирлəриндән Пушкинин вэ Лермонтовун⁴⁰⁵ мүа-сири имиш. Гарабағ шаири Мирзəчан бəј Мəдədов илэ ирсал-мəрсулу вар имиш. Бир ше'риндэ ону тə'риф едиб дејир:

Сəнсən чаһанда фикри-бикр илэ мисли-Мəрјəm,
Нола чыхарса ше'рин Иса тək асимана.

Әһиббаларындан кнјаз Паландова — ки, о вахты Га-зах маһалынын һакими имиш, — јаздығы бир кəламында шүəраји-Азəрбајчандан бə'зилəрини белэ тə'риф вэ төв-сиф гылмышдыр:

Сənə даим ишим хејир-дуадыр⁴⁰⁶,
Әкəрчи сахлајан хəлги худадыр.

Дəмэдəм бүлбүли-тəб'им сəласы
Сəһəркаһан сənə мəдһү сəнадыр.

Оху ше'рими, еј мəхдумзадэ,
Билирсən анчаг ихласым санадыр.

Худавəнда, Паландовун сəхасын
Фүзун ет ким, мəним дəстим онадыр.

Әдалəт, һəм һидајəт вер она, чүн —
Ки, мəлчə'и-мəсакинү кəдадыр.

Гаму алəм булуб ондан мəрамын,
Нə тənһа шəфғəти анчаг манадыр.

Кəмалү риф'əти-Ширван мə'лум,
Маариф мə'дəни хаки-Губадыр.

Нечə әһли-бəлагəт вар онда,
Бире Агабəјү Мирзə Бабадыр⁴⁰⁷.

Бире «Гүдси» лəгəб Аббасгулу бəј,
Дијари-нəзмү ше'рə падишадыр.

Газах ичрə олуб шаирлəр, əмма
Әсами онларын бинтəһадыр.

Бире Вағиф ки, мəшһури-хəлајиг,
Көзəл мəдһиндэ мə'луми-шүмадыр.

Бире хəстə Видади, тəб'и мөвзун —
Ки, бəһри-нəзмү ше'ри чабəчадыр.

Илаһи, ол ики мəғмум пири
Күнаһи дəрдинə сəндən дəвадыр.

Бире «Шаир» лəгəб мəзлум шаир,
Хəдими-падишаһи-Кəрбəладыр.

Бире Ариф, кона чөвр етди дөвран —
Ки, гүрбəтдэ шəһидү мүбтəладыр.

Худавəнда, гулундур Әбдүрəһман,
Тəрəһһүм гыл бири чүн Мустафадыр.

Мəһали-Борчалыдан шаир олмаз,
Чыхан бир Шəмсəдинилдэн Чəладыр.

Бунун тək Гəл'əлидэн кəлди Ризван,
Кəламү нүсхəси бəһчəтнүмадыр.

Бире Садиг, бири Казым, хүласэ;
Оларын исми исми-өвлијадыр*.

Ики достун арасында əдавəт
Бүрүз етмək нə рəсми-ашинадыр?

Әбубəкрү Әмər, Осман чаме,
Дəхи пүштү пəнаһым Мүртəзадыр.

Гəзəл сөјлэ ки, олсун јадикарын,
Гəзəл шəрһ ет ки, бу дүнја фəнадыр.

Кəл əл чək, Салика, һəрчаји сөздən,
Дејəрлəр ки, сənə бəј биһəјадыр.

Сənə лəјиг дејил биһүдэ сөзлəр,
Сəнин тəб'ин ки, бундан мəсəвадыр.

Казым ағанын бу кəламы онун көзəл кəламларындан бириси олуб, мəзмунча дəхи бунун бир чох саир әсəрлəриннə тəрчиһи вардыр. Шаир өз әсринин үдəба вэ шүəра-сыны кəмали-еһтирам илэ јад едиб, һәр бирисини өзүнə-мəхсүс сифəтлэ зикр гылыр, мəрһум Аббасгулу аға Ба-кыханову дијари-нəзмү ше'рə падишаһ билир:

Бире «Гүдси» лəгəб Аббасгулу бəј,
Дијари-нəзмү ше'рə падишадыр.

Кəламын ахырында, сəбəб нə олубса, Казым аға төв-сəни-тəб'инин башындан чилову чыхарыб, бир нечə на-

* Тифлис шəһəриндэ Галалы мəһəллəсиндэн зүһур едэн шүəра-нын — ки, ибарəт ола Ризван, Садиг вэ Казымдан, — асар вэ әш'а-рындан, һəрчəнд мүстүчү етдиксə дэ, бир нишан тапа билмəдик.

мүнасиб сөзлөр сөjlәјибдир ки, онларын мәчмуәмизә сыгыначағы јохдур. Шаир өзү дә филфөвр пешман олуб дејир:

Кәл әл чәк, Салика, һәрчаји сөздән,
Дејерләр ки, сәнә бәј биһәјадыр.

Сәнә лајиг дејил биһудә сөзләр,
Сәнин тәб'ин ки, бундан масәвадыр.

Кнјаз Паландов, Саликин јазмағына көрә, бир мүрүвәтли вә адил диванбәји имиш ки, онун агиланә тәдбир вә бинакүзарлығы илә хејли бәд вә биһесаб ишләр гәт' олунуб, чамаат әмнү асајиш үзрә доланармыш. Нечә ки, шаир онун һаггында дејибдир:

Беборид паје-дозди дәр вадије-шәрарәт,
Хун мичекәнд дәмадәм әз хәнчәрә-әдаләт⁴⁰⁸.

Саликин башга бир кәламындан белә анлашылыр ки, о вахтларда оғурлуг, јол кәсмәклик вә чаповул һәддән ашыбмыш. Газах маһалында доғрулуг вә дүзлүк билмәррә јох имиш вә оғруларын әдәди о гәдәр чох имиш ки, өлүнүн кәфәнини сојарлармыш. Нечә ки, шаирин сөзү буна дәлаләт едир:

Зе бесјаре-дозде-кәче-раһзән
Ке, бордәнд накәһ зе морде кәфән⁴⁰⁹.

Бу шулуглуг вахтлары Гасым бәј Закир Гарабагнини оғрулардан шикајәт етдији замана тәсадүф едир. Белә ки, Закир дә оғрулардан шикајәт едиб дејир:

Гарабагда нә дај галды, нә дана,
Бу күн, саһаһ һәрә гачар бир јана... н. а.

Саликин һәр гисим кәламлары вардыр. Чүмләси тә'бии һиссијатдан доғуб зүһура кәлән кәламлардыр. Онлардан өз вәтәнимизин, милләтимизин вә лисанымызын көзәл вә чанбәсләјән рајиһәси һисс олунур.

Саликин мүрәббеат нөвүндә јазылмыш ше'рләри ләтафәт вә садәлиқдә Вагифин вә Видадинин гафиләриндән әскик дејил. Көзәл вәсфиндә олан гафиләриндән бир нечәси бурада нүмунә үчүн јазылыр:

Еј шаһин чилвәлим, шунгар шивәлим,
Дурна тәк телләрин чығаланыбдыр.
Хәстә көнлүм ону көрәндән бәри
Чыхыб асимана, һаваланыбдыр.

Еј ләбләри һабат, доһаны пүстә,
Чәкәр һәсрәтнини бу дили-хәстә,
Хал дејил көрүнән ағ синән үстә,
Бир Гур'ан һәрфидир, гараланыбдыр.

Демә ки, севдијим сәни ниһандыр,
Сәнә ашиглијим хәлгә әјандыр,
Дејибсән: бусәмин гијмәти чандыр,
Алмаг үчүн бир аз баһаланыбдыр.

Чох да мәндән кәнар кәзмә, ај пәри,
Сәнсән көнлүм зөвги, дилим әзбәри,
Кушеји-кујини буландан бәри,
Дәрди-бидәрманым дөваланыбдыр.

Мәчлисәр зивәри көрдүјүн Салик,
Хагани, Әнвәри⁴¹⁰ көрдүјүн Салик,
Шаирләр сәрвәри көрдүјүн Салик —
Кәл көр сәнсиз нечә кәдаланыбдыр.

Туба вәсфиндә:

Еј Туба, бахышын јыхды аләми,
Хумар көзүн јенә гијамәт ејләр,
Кә'беји-кујини көрәш кимсәнә
Һаша ки, гилбәјә зијарәт ејләр.

Гыргы башлы, топғун, тәрлан чилвәли,
Көрмәмишәм сән тәк назу гәмзәли,
Сәрасәр јахасы гызыл дүјмәли,
Бахдыгча үзүнә фәхарәт ејләр.

Заһид бахса зүлфи-пәришанына,
Тәрк едәр мәсчиди, кәләр јанына,
Сидги-дилдән чанын гатар чанына,
Һуријү гылмана мөламәт ејләр.

Һәр кимсә ки, сәнә бахарса кендән,
Бил ки, өјрәнибдир о һалы мәндән,
Өзкә тәвәггејим јох әсла сәндән,
Хәстә Салик сәнә зарафәт ејләр.

Бу гафиләрдә шаир көзәл истиарат вә тәшбиһат илә — ки, мәһз турк лисанына мәхсусдур, — өз севкилиси Тубаји-дилфәриби мәдһ едиб, ахири-кәламда она күс-тахлыг илә дејир ки, сөзләримдән инчимә. Өзкә тәвәгге вә илтимаһсым јохдур, анчаг хәстә Салик сәнинлә зарафат еләјир.

Тубаны бу гисим истиарат илә шаир вәсф гылыр: «топғун, тәрлан чилвәли», «дурна телли», «гыргы башлы», «назу гәмзәли», «јахасы гызыл дүјмәли». Сөз јохдур ки, бу сифәтләр илә мүттәсиф олан дилбәр «бахдыгча өзүнә фәхарәт ејләр».

Пәризад мәдһиндә демишдир:

Еј пәризад, нәдир јенә гашларын
Әјлиб учлары, јајә дөнүбдүр?
Ај габағын шәлә верир күн кими,
Јанагларын бәдр ајә дөнүбдүр.

Кәмәр кими сармашајдым белинә,
Һәна кими үз сүртәјдим әлине,
Мәкәр набат төкүлүбдүр дилинә,
Додагларын тәр һалвајә дөнүбдүр?!

Саллананда санасан ки, хан кәлир,
Ајинә әндамлы алишан кәлир,
Данышанда мүрдә чисмә чан кәлир,
Мәкәр нитгин Мәсиһајә дөнүбдүр?!

Көјдә ајы һәр дәм нөгсана салдын,
Сәркәрданлыг чәрхи-дөврана салдын,
Јусиф кими мәни зиңдана салдын,
Мәһ чамалын Зүлејхајә дөнүбдүр.

Сәнсэн ахыр шухү шәнки Саликин,
Сәнсиз ғырылыбдыр һәнки Саликин,
О көрдүјүн күлкәз рәнки Саликин
Саралыбан кәһрәбајә дөнүбдүр.

Чығатај дилиндә јаздығы кәламлары чоҳдур. Онлар-
дан нүмунә олараг бир гәзәли⁴¹¹ атидә зикр олунар:

Гујаш јүзлү никарын тәл'әтиғә мүбтәлајдурмин,
Дәхи бир маһи-новгашлу гәминдән инчәлајдурмин.

Дү пустаны ики лимудурур әмма әлим јетмас,
Дутуб шол нәхли-әндамин тибиндән сиккалајдурмин.

Бәлаји-фиргәтиндә көб чәфавү хәстәлик булдум,
Дәваји-вәслини булғач бир аз шимди голајдурмин.

Сана кәр јашү тәблә дерсәм, еј Салик, јеридүр ким,
Бүрүпәнсин ничүн дердин ана ашиг олајдурмин.

Ашағыда јазылан мүхәммәс дәхи Саликин мөвзун кә-
ламларындан бирисидир:

Мәлаһәт күлшәниндә бир күли-һәмрајә һәсбәндәм,
Фәсаһәт кишвәриндә бүлбүли-шејданә һәсбәндәм,
Ләтафәт мә'дәниндә көвһәри-јектајә һәсбәндәм,
Сәбаһәт аләминдә бир мөләксимајә һәсбәндәм,
Будур, хисләтдә бир шухи-гәди-рә'најә һәсбәндәм.

Алыбдыр әглими мәндән, едиб Мәчһунү диванә,
Салыбдыр тазәдән рәхнә бу күн һәм динү иманә.
Тәрәһһүм ејләмәз залим мәни-бүсәбру саманә,
Ләби-лә'лин һәвасиндән дөнүбдүр бағрымыз ганә,
Әчәб шухи-гәмәртәл'әт, чаһанарајә һәсбәндәм.

Тәрәһһүм ет, мәни ғылма чаһан мүлкүндә аварә,
Мәни Мәчһун едән сәнсэн, ким етсин дәрлимә чарә?
Ләби-нушин дәвасиндән тәләттүф ејлә бимарә,
Хәдәнки-тири-мүжжанын едибдир синәми парә,
Бүлури-сафү симин-кәрдәни-минајә һәсбәндәм.

Гашын гөвси-гүзәһдир, ја һилали-ејди әзнадыр,
Дү зүлфүн түрреји-Лејла вә ја зүлфи-чәлипадыр?
Үзүн күндүр вә ја атәш вә ја нури-тәғәлладыр?
Ләбин јагути-бигимәт вә ја лә'ли-Мәсиһадыр?
Мәи ан чешмани-мәфтун, нәркисн-шәһлајә һәсбәндәм.

Олубдур мүргн-дил мөһбус даим зүлф дамында,
Едәр лә'лин тәмәннасын һәмишә шөвги-чанында,
Әкәр күстахлыг етсәм зарафатлыг мәгамында,
Һәрәч јохдур мәризә, һәг бујурмуш өз кәламында,
Мәризи-ешгәм әввәлдән, рухи-зибајә һәсбәндәм.

Сәрәсәр чүстүчу етсән әкәр шөвг илә дүнјани,
Тапылмаз мән кими ашиг сәнә, еј Јусифи-сани,
Мәнә биһудә чөвр етмә ки, тәрк етмәм бу сөвдапи,
Олур ја мәтләбим һасил вә ја өмрүм олур фани,
Риза вер ја ки, чәнк ејлә ки, мән давајә һәсбәндәм.

Гәләм диванәјә јохдур, мәнәм Мәчһуни-биһәрва,
Едиб әшким мәни аләмдә һәм бибақу һәм рүсва,
Алыбдыр динү иманы, едибдир өмрүмү јәгма,
Бу јолда Саликәм, биллаһ, вурубдур башыма сөвда,
Нә бакым вар бу аләмдә ки, мән үгбајә һәсбәндәм.

Салик гардашы Мустафа аға Арифә онун Русијада
олдуғу заманы јазмышдыр:

Акәһ ет, еј бад, мәндән ол вәфалы һәмдәми,
Сөјлә, кәл көр әшкдән рујимдә бәһри-ә'зәми,
Чарә ғыл ким, гәрги-аб етмиш мәни чешми нәми,
Вахтдыр, еј Нуһи-дөвран, кәл ки, кәлмишдир дәми,
Јохса бу туфанә сәнсиз чарәсәз олмаз кәми.

Һаны Рүстәм Зал, јә'ни пишваји-пәһливан?
Һаны ол дивн-сәфидә вурдугу күрзи-киран?
Һаны ол Әфрасијаб, Исфәндијар гәһрәман?
Чүмләсин гүллабына чәкмиш фәзаји-асиман,
Ләнк ғылмыш сәнклах чәрх Рәхһин⁴¹²-Рүстәми.

Аләми тәсхирә салмыш фитнәвү али-фәләк,
Аләмә мә'лумдур ким, бөјләдир һали-фәләк,
Агилү надан олубдур чүмлә памали-фәләк,
Сәрвгәдләр гәддини әјмишдир ол зал фәләк,
Көр нечә зал фәләк тәсхирә салмыш аләми?!

Дүшмәнидир бу заманда һәр киши өз чанынын,
Фәргн јохдур бир-бириндән агилү наданынын,
Вај, јүз мин вај әлиндән әдлсиз дөвранынын,
Дәрд үчүн һеч бир тәбибин суду јох дәрманынын,
Бу зәманә зәхминин јох бир мүвафиг мәрһәми.

Демә бу зәхмин, тәбиба, бунда јохлур чарәси,
Мәрһәми-вәсләт диләр бу тиғи-һичран јарәси,
Гәрги-хун ејләр чаһаны чешминин фәвварәси,
Олмушам дәшти-фәнадә Арифин аварәси,
Кәл ки, памал ејләмишидир Салики һичран гәми.

1246 (1830)-чы⁴¹³ сәнәдә Иран мәмләкәтинә вәба на-
хошлуғу дүшмәк бабында јаздығы мұхәммәсдән белә
мә'лум олур ки, һаман илдә вәбадан күлли адамлар тә-
ләф олубмуш вә тәбибләрин чүмләси бу бәланын әлачи-
дәф'индә ачиз вә мә'јус галыб онларын мұаличәси вә
үсули-тәдависи дәхи дә мәрәзи шиддәтләндирирмиш.

Салик бу дәһшәтли мәрәзин вүгууну ол әср вә мәка-
нын әһалисинин һагг јолундан чыхыб күфр вә зәләләтә
дүшмәјиндән вә бу чәһәтә гәзәби-илаһијә кирифтар ол-
мағындан көрүб демншидир:

Мин ики јүз чәһлү шешдә дүшдү Иранә вәба,
Ејләди виранә һәр бир шәһри баһәкми-гәза,
Етдиләр чүмлә әтиббаләр әлачында дәва,
Булмады бимары бу дәрдин дөваләрдән шәфа,
Сән өзүн сахла бизи бөјлә бәладән, ја худа!

Бу зәманә бәјләри чүн зүлмә манл олдулар,
Һәм гәниләр гапысында мән'и-саил олдулар,
Олдулар әшрарә банс, хејрә һаил олдулар,
Јыхдылар иман евин, һәм әгли занл олдулар,
Алдылар вердикләри әшјалар үстүндән вәба.

Ичдиләр анду гәсәм һәр ләһзәдә мәнз дүрүғ,
Вердиләр һәр бәзмдә шәм'и-дүрүғ мин фүрүғ,
Сатдылар гатыг јеринә дик ичиндә аби-дүғ,
Етдиләр кәрдәнкешанлыг мисли-Өвч ибни Әнуғ⁴¹⁴,
Падшаһлыг иддиә етди дәхи һәр бир кәда.

Нәфси-әммарә үләма гәлбини етмиш хәраб,
Мәдрәсә ичрә мүдәррис ејләмиш тәрки-китаб,
Аз галыбдыр парсалар ејләжә мејли-шәраб,
Шаһидү шејхин дуасы һәркиз олмаз мүстәчаб,
Мүхтәсәр бу ки, дүшүб јүмни-ичабәтдән дуа.

Битәһарәт кәздиләр, һәм тутмајыб сөвмү сәлат,
Тарики-гурбану фитрә олдулар, һәччү зәкат,
Ичдиләр данм шәраби, сандылар аби-һәјат,
Билмәмиш ким, тәлх ејләр камыны зәһри-мәмат,
Һифз гыл мө'минләри ол тәлхдән, ја рәббәна!

Јар-јолдаш бир-биринә кәшфи-әсрар олдулар,
Һәр нә ким, әввәл дедиләр сонра инкар олдулар,
Ихтијар саһибләри һәм мәрдумазар олдулар,
Хаби-гәфләтдән санасан шимди бидар олдулар,
Јыхдылар рәијјәт евин алмаг илә иртиша.

Салик дәхи өз мұасирләри кими бир гәзәлиндә кәр-
диши-зәманәдән шикајәт едиб дејир:

Фәрјад ки, дөвранын әјјамы хәраб олмуш, ✓
Әфсус ки, әјјамын әңчамы әзаб олмуш.

Султани-чаһан чүмлә мискин кәдаланмыш,
Дәрјаи-фираванә кәл бах ки, сәраб олмуш.

Пилан шүтүрләниши, үштүрләр олуб әстәр,
Ширан шәғаләниши, шаһин гүраб олмуш.

Сагиләр олуб памал, мүтрүбләр олуб хамуш,
Хуни-дили-мејхаран бәзм ичрә шәраб олмуш.

Мүфтиләр олуб мәғбуи, газиләр олуб биһәкм,
Билчүмлә мүдәррисләр тарики-китаб олмуш.

Мәрдани-никукаран олмуш һәмә бәдигбал,
Әһли-кәрами-камит мәрһуми-сәваб олмуш.

✓ Алимләр олуб чаһил, чаһилләр олуб алим,
Салик дәхи чаһилләр чәм'индә һесаб олмуш.

Зејлдә «Фикр гыл» сәрләвһәсилә мәрғум гәзәл Сали-
ки-мәрһумун дәрин мәзмунлу әш'арындандыр:

ФИКР ГЫЛ

Еј худаны фикр едән, кәл куһсарын фикр гыл,
Куһнә-куһнә тәр шүкуфә, лаләзарын фикр гыл!

Асиманә гыл тамашә, меһрү мән сејринә бах.
Мунча куһун Бисүтун-бәргәрарын фикр гыл!

Каһ ғырағында гәрар ет, мөвч едән дәрјаны көр,
Каһ дәрја ичрә әјләш, һәмкәнарын фикр гыл!

Әбрү бадү бәрфү баранын гамусун гыл хәјал,
Бу кәмалы гыл тәфәккүр, фәсли-чарын фикр гыл!

Каһ дәрдү гәм верир көнлә, кәһи зөвгү сүрүр,
Күндә јүз куһнә доланан рузикарын фикр гыл!

Дөвләтү мал илә надан дәстини гылмыш фәраг,
Тәнкдәст етмиш чаһанда һушјарын, фикр гыл!

Демә ким, гушлар һәвадә пәр илә пәрваз едәр,
Јердә хош рәфтар едән бипәј марын фикр гыл!

Кимсә баш ачмаз худанын етдији әф'алдән,
Сирринә јетмәз фәрасәт, рузи-карын фикр гыл!

Һәгг өзүн әјинәвәш рөвшән ғылыбдыр аләмә,
Лејк аны билмәјә гәлбин губарын фикр гыл!

Фикр ғылма ким, көрүм дүнјада ол әјинәни,
Һич кәс көрмәз бу күн, бәс, рузи-јарын фикр гыл!

Өјлә пүнһандыр ки, пүнһанлыгда олмушдур әјан,
Етмә пүнһанын тәхәјјүд, ашикарын фикр гыл.

Мүхтәсәр, елми-ләдүнни һикмәтин билмәз бәшәр,
Әмринә ејлә итаәт, зичрү нарын фикр гыл!

Пәнч рузин, Салика, пәнчаһә јетмиш, ејлә шүкр,
Е'тибар етмә чаһана, е'тибарын фикр гыл!

Бәли, әкәрчи бизим бу тәрәгги әсриндә чох шејләрин
вә әламәтләрин үлүми-мүтәнәввәә сәјәсиндә күнһү ма-
һијјәти ачылыб билинмәкдәдир вә күн-күндән нөвбәнөв
ихтираат вә кәшфијјат олунмагдадыр вә лакин дүңјада
чох сиррләр вә һикмәтләр вардыр ки, әгли-бәшәр онлары
дәрк етмәкдә ачиз вә гасирдир.

Казым аға Саликин истәкли вә һәгиги досту Салаһлы
гәрјәсиндән Сәдәфоглу Сүлејман коха имиш ки, о да
хошхүлг, әһли-зөвгү сәфа бир вүчуд имиш. Шаир хош
күнләрини, ејш-ишрәтини вә зөвг-сәфасыны онунла сү-
рәмиш. Бу хүсусда Саликин јаздығы кәламлар шәјани-
диггәтдир ки, зейлдә тамамән дәрч олунур:

Кәл, еј Сәдәфоглу Сүлејман коха,
Бу көһнә күлшәнин күлләрин дәрәк,
Олаг мүштәрәк,
Аралыгда мәним-сәнин олмасын,
Һеч кәс бизи ајры билмәмәк кәрәк,
Илла бел, күрәк.

Илла бел, күрәк ки, ајры олмајаг,
Бир дә оруч тутуб, намаз гылмајаг,
Ач вә сусуз саралыбан солмајаг,
Бадеји-күлкундан ичәк бир чәрәк,
Өјлә кеф сүрәк.

Өјлә кеф сүрәк ки, заил олмајаг,
Тубадән гејријә манл олмајаг,
Газинин сөзүнә гаил олмајаг,
Сагији-садәјә хидмәт көстәрәк,
Нә истәр верәк.

Нә ки, истәр верәк ол садәруја,
Бәлкә бизлән кәлә бир көфтүкуја,
Биз дә бир аз дүшәк бу һәһуја,
Бигафилдән накәһ гапыдан кирәк,
Нә сөјләр кәрәк.

Нә ки, сөјләр кәрәк Тубаји-сәрхош,
Һәр дәм онун илә олаг һәмағуш,
Мүдам мәчлисиндә олаг бадәнуш,
Төкүн, төкүшдүрүн, бол олсун хәрәк,
Соған, дуз, чәрәк.

Соған, дуз, чәрәклә ичәк шәрабы,
Гази хәбәр алса верәк чавабы,
Јахшы олур јемәк тојут кабабы,
Әкәр онда тојут тапсаг бир мәрәк,
Тамам өлдүрәк.

Тәмамән өлдүрәк тојугу, газы,
Тәрк еләјәк һәм оручу, намазы,
Салик, ишә салаг самтуру, сазы,
Јыхылымыш дүңјаја нә ураг дирәк?
Чалаг дүңбәрәк.

Јенә мәзкур Сүлејман кохаја ејш-ишрәт вә зөвг-сәфа
сүрмәјә тәрғиб вә тәшвиғ бабында јазмышдыр:

Кәл, еј Сәдәфоглу Сүлејман коха,
Мејханә гапысын едәк күшадә,
Ичәк зијадә,
Сәрмәст олуб сәрхош кәзәк сүбһү шам,
Дурсун јанымызда сагији-садә,
Әлиндә бадә.

Әлиндә бадә ким, дурсун һәмнишә,
Төвбә нәдир биздә? Сәнк илә шишә,
Кәл, чох да дүшмәјәк фикрү тәшвишә,
Дәрдү гәми кәтирмәјәк һеч јадә
Бу пуч дүңјада.

Бу пуч дүңјанын ки, чохду мөһнәти,
Унутмајаг һәркиз сазу сөһбәти,
Сәнин өлмүшүнә, бунун ләззәти —
Әкәр јүз ил кетсән олмаз үгбадә,
Еј Сәдәфзадә!

Еј Сәдәфзадә, сәнсән чөваһир,
Гәдир-гирмәтиндир аләмдә заһир,
Икимиз дә олаг бу ишдә маһир,
Сөјләнсин адымыз елдә, обадә,
Јетәк мурадә.

Јетәк мурадә биз, тапаг Тубуну,
Тапмарыг чәннәтдә ондан хубуну,
Бу дүңјанын һа белә мөһбубуну,
О дүңјада биз тапмајаг мөбада,
Галаг чөфада.

Галаг чөфадаву олаг пешимаң,
Гачаг дүшә бизлән һурију гылман
Нә биз кафир олаг, нә дә мүсәлман,
Мәлул-мүшкүл галаг, мискин фәнаң,
Ким јетә дадә.

Ким јетә дадә, пәс һәгдән сөваји,
Ја рәб, өзүн сахла мән бинәваји,
Саликәм, сөјләрәм һәрзә-һәрчаји,
Кимсә билмәз нәдир мәндә ирадә,
Едә ифадә.

Саликин бу мүстәзад кәламлары һәгиги һиссијјат илә
тәб'и-сәлимдән төвәллүд етмиш нәдир вә бимисл әсәр-
ләрдир ки, бу чүр кәламлар бир кәсин гәләминдән һәнүз

вүчуда кәлмәҗибдир. Һәр ики кәламда шаир дусти-сәмин-миси Сүлејман кохаја хитаб едиб, ону кеф чәкмәјә вә ејш-ишрәт сүрмәјә дә'вәт еләјир.

Нечә ки, јухарыда зикр олунду, Сүлејман коха өз әсринин гана чаглы, хошхасијјәт вә мәчлисара адамларын-дын сајылырмыш. Зијадә чөрәкли-дузлу, јејиб-ичән вә кеф сүрән бир вүчуд олдуғундан Салик илә онун хасиј-јәтләри мұвафиг кәлир имиш вә араларында һәгиги бир үлфәт вә мөвәддәт вар имиш. Әксәр өвгәт күнләрини бир јердә — зөвгү сәфадә кечирәрләрмиш.

Әввәлинчи кәламда шаир досту Сүлејман коханы көһ-нә күлшәнин күлләрини дәрмәјә, јә'ни Сүлејман пејгәм-бәрдән галан гоча дүнјаја бел бағламајыб, ејш-ишрәт сүрмәјә тәклиф едиб дејир: Биз кәрәкдир елә јахын олаг ки, аралыда мәним-сәнин олмаја. Анчаг бизи бел вә кү-рәк ајырмаға мұгтәдир ола ки, онлар илә гәбир газылыр. Гуру зөһдү таат илә өзүмүзү тагәтдән салмајағ вә оруч тутубан ач вә сусуз саралыб солмајағ. Бадеји-күлкундан нуш едиб кефимизи көк сахлајағ. Амма бир о гәдәр ич-мәјәк ки, биһуш вә мәсти-лајә гәл олаг вә Тубаји-хубру-ну унудуб тәрки-әдәблик көстәрәк. Белә мәст олмағ бизә јарамаз!

Биз кәрәкдир анчаг газинин бимәзмун сөзләринә гу-лаг асмајыб, сагији-садәруја хидмәт көстәрәк вә Тубаји-сәрхош илә һәмағуш олуб мәчлисиндә дамағымызы саз едәк, төкүб-төкүшдүрәк, һәр нә вар хөрәји бол едәк вә о хөрәк дә ибарәт олсун соғандан вә дуз-чөрәкдән вә то-југ кабабындан. Бу нәһв мәчлиси-ејш саз едиб вә оруч-намазы тәрк гылыб, онларын әвзинә самтуру вә сазы ишә салағ вә јыхылмыш дүнјаја дирәк вуруб дүнбәрәк чалағ.

Икинчи кәламда бу мәзмунда Салик јенә һәмпијалә-си Сүлејман кохаја үз тутуб мејхана гапысын күшад етмәјә ону тәклиф еләјир. Шикәсти-әһдү пејман бабында дејир ки, «төвбә нәдир биздә? Сәнк илә шишә». Јә'ни ону сындырмағ чох асандыр. Бунун үчүн чох да хөвф вә тәш-вишә дүшмәк јарамаз. Бу пуч дүнјада ки, онун дәрдү мөһнәти һәддән ашыбдыр, өвгәти-әзизәмизи саз вә сөһ-бәтдә кечирәк. Зира ки, нә гәдәр зөһдү ибадәтә мәшгул олсағ да, бунун ләззәтини үгбада булмајачағығ. Бәс, белә олан сурәтдә Тубаји-хошәданы ахтарыб тапағ, чүнки чәннәтдә ондан хубуну булмағ мұјәссәр олмајачағдыр. Беш күнлүк өмрү гәнимәт билиб, фүрсәти фөвт етмәјәк

вә елә бир кеф еләјәк ки, адымыз елдә-обада һәмишә сөјләнсин.

Үчүнчү кәлам вә мүстәзадында — ки, атидә дәрч олу-нуб, — шаир меји-күлкундан хәрәб вә пәришан олуб вә дүнја ләһв ләәбиндән усаныб дусти-чани олан Сәдәф-задәни башга бир тәригә дә'вәт вә һидәјәт еләјиб дејир: Еј Сәдәфзадә, бу дәһри-дуна е'тибар јохдур, онда нә бадә-галыр вә нә бадәхар, чүмләси фөвт вә һәлак олуб кедәси-дир: «куллу шеј'ин һаликун иллә вәчһәһу»⁴¹⁵. Инди вахт-дыр вә лазымдыр бу гәфләтдән ајылмағ; халиги-бичуна вә худаји-рәһнумуна сәмими-гәлблә хидмәт вә итаәт елә-мәк. Туба кими бир сәрвгамәти көрдүкдә лазымдыр он-дан үз чевирик, бадеји-күлфамдан вә әрәг кими һарам-задәдән вә сагији-садәрудан әл көтүрмәк; даһа јарамаз бу дәһри-пүрәфсуна алданмағ вә дүнјаји-дәни вә шумә алудә олмағ.

Инди лазымдыр ејшү ишрәти тәрк вә саз-самтуру шикәст гылыб, әшки-пүрхун илә аләми гәрг еләмәк, та ки, бизләр кими чүрм дәрјасына гәрг оланлара худа вәнд-и-рәһимү бәхшәндә лүтфү мәрһәмәт еләсин вә саһили-ничатә јетирсин. Шаирин өз кәламына рүчү едәк:

Кәл, еј Сәдәфоглу Сүлејман коха,
Мејл етмәјәк дахи меји-күлкуна,
Көнчи-Гаруна⁴¹⁶.

Әл көтүрәк дүнја ләһв-ләәбиндән,
Чүн е'тибар јохдур чәрхи-кәрдунә,
Бу дәһри-дунә.

Бу дәһри-дуна чүн јохдур е'тибар,
Нә бир бадә галыр, нә бир бадәхар,
Бу хаби-гәфләтдән биз олаг бидар,
Гуллуғ едәк бир халиги-бичунә,
О рәһнүмунә.

О рәһнүмунә биз гылаг итаәт,
Кәм олмајағ гуллуғундан бир саәт,
Көрәндә Туба тәк бир сәрвгамәт,
Һеч бахмајағ о гамәти-мөвзунә,
Олса нә кунә.

Олса нә кунә биз кечәк бадәдән,
Дәхи әрәг кими о һарамзадәдән,
Әл көтүрәк ол сагији-садәдән,
Алданмајағ бу дәһри-пүрәфсуна,
Бу бисүкунә.

Бу бисүкунә биз сакин олмајағ,
Чох да дүнја үчүн фикрә галмајағ,
Ган аглајағ, сазү самтур чалмајағ,
Гәрг едәк аләми әшки-пүрхунә,
Аби-Чейһунә.

Аби-Чейһунә мән гәргәм, илаһи,
Сәнсән гәрибләрнн пуштү пәнәһи,
Шикәстә Саликин чохдур күнаһи,
Бир лүтф ејлә сән ол чүрми фүзунә
Һали зәбунә.

Досту Јәһја бәјә һәрчаји сөзләрдән әл чәкиб ахирәт
үчүн тәдарүк мүһәјја етмәк бабында јазмышдыр:

Јәһја, кәл әт кәтүр һәрчаји сөздән,
Афитаби-өмрүн булмасын зөвал,
Кәсб ет бир кәмал.
Өјлә санма бөјлә кечәр дөвранын,
Әкәр бәдр ајысан, ејлә бир хәјал,
Олурсан һилал.

Олурсан һилал, гәддин хәмләнир,
Јашадыгча дидәләрин нәмләнир,
Әглю фәнмин күнү-күндән кәмләнир,
Күн доланыр, кечәр һәфтә, маһу сал,
Ағарар саггал.

Ағарар саггалын, һәм сөзүн өтмәз,
Ушаглар сөзүнү һесаба гатмаз,
Өјүд-нәсиһәтләр бейнинә батмаз,
Дүшәр евин ичрә һәр дәм гилү гал,
Олурсан авал.

Олурсан авал оғул-ушаға,
Дығырларлар сәни үстдән ашаға,
Адланыбан та дөнәрсән мәшһаға,
Сојарлар пустуну ејалү әтфал,
Манәнди-чаггал.

Манәнди-чаггал ки, олдун колларда,
Баха-баха көзүн галыр јолларда,
Күнүн кечәр бијабанда, чөлләрдә,
Галырсан пәришан, пәжмүрдә әһвал,
Мисали-абдал.

Мисали-абдал ки, олдун бир санл,
Сөјләдикчә сөзүн сөјләрсән заил,
Ондан сонра чанын алыр Әзраил,
Мүнкәр-Нәкир ејләр исламын суал,
Дилин олур лал.

Дилин олур лал һејвандан бетәр,
Фәрјадына оғул, нә бир гыз јетәр,
Хәстә Салик онда бүлбүл тәк өтәр,
Олур чәннәт гушу, ачар пәрү бал,
Учар бизәвал.

Мә'лум олур ки, бу Јәһја бәј мәрһум Молла Вәли
Видадиннн фәрзәнди Мәпәммәд ағанын оғлудур ки, әһ-
ли-елм вә саһибн-тәб' олдугу илә белә, бир аз зарафатчы

1891-1911
вә һәрзәку имиш. Казым аға Салик илә араларында за-
рафат олмага көрә, фөвгдә зикр олунан мүрәббәји-мүс-
тәзады һәзл тәриги илә онун шәһиндә нәзм гылмышдыр.
Јәһја бәјин әш'арындан әлә дүшәни олмады. Вәфат еди-
бир һичрәтин 1257-чи⁴¹⁷ тарихиндә. Салик онун маддеји-
тарихини бу төвр риштеји-нәзмә чәкмишдыр:

Бу мөзарын саһибн Јәһја бәји-рөвшәнзәмир,
Шаири-кани-сүхән, һүспн-кәлами бинзәир.

Ол Видади хәстәнинн фәрзәндиннн фәрзәндидир,
Вагиф ол ким, Вагифинн һәм бинтиннн пейвәндидир.

Чүнки кетди бу чаһандан, булду рәсми-мәғфирәт,
Олду тарихи-вәфаты, Салика, «нов ахәрәт»⁴¹⁸.

Саликин бу сөзләриндән белә мә'лум олур ки, мәрһум
Јәһја бәј рөвшәнзәмир вә хоштәб' бир шаир имиш вә өзү
дә ики бөјүк шаирин нәвәси олдугу үчүн бабалары Вида-
ди вә Вагифдән тәб'и-ше'ријјәни ирсән алмышдыр.

Јәһја бәјин вәфатындан бир ил сонра Салик достунун
мүфаригәтинә вә хүсусән, истәкли гызы Хејранса ханы-
мын вәфатына — ки, зијадә арифә вә агилә бир нәзәнин
имиш, — таб кәтирмәјиб, өзү дә бу дари-дүнјаны тәрк
гылыб дари-үгбајә реһләт бујурмушдыр. Хејранса ханы-
мын маддеји-тәрхининн Салик белә иншад етмишдыр:

Бу түрбәт түрбәти-бир нәзәниндир,
Биһәмдилләһи јери хүлди-бәриндир.

Дејил тәнһа сараји-мәргәд ичрә,
Әнисн дәмбәдәм руһүл-әминдир.

Бу, кәнчи-һүсн иди, Салик, јәгин бил,
Оунчүн мәскәни зири-зәминдир.

Вәфаты тарихи Хејрәннисанын —
Ки, бир «чим» бир «нун», чар «шин»дыр⁴¹⁹.

Өмрүнүн ахыр чағында дүнјаји-дунун бивәфалығын-
дан сөз ачыб өз-өзүнә хитабән бу ше'рләри иншад гыл-
мышдыр:

Чаһан, Салик, бизә чүнки фәнадыр,
Дуадыр хејримиз, анчаг фәнадыр.

Нә снмү зәр галыб баги, нә әмлак,
Тәфахүр етмәсин һәр ким гинадыр.

Башын говғасыдыр тачи-мүкәлләл,
Өчәл бахмаз, мүрәссә'дир, минадыр.

Бинаји-ахирәт тут, еј бәрәдәр,
Тәмамы буларын чүн бибинадыр.

Агармыш саггалым кәр сүрх көрсән,
Дү чешмим ганыдыр, санма һәнадыр.

Бу вахтларда шаирин севкили һәмдәми Туба дәхи гочалыб әфсүрдә вә пәришан олур. Онларын һәр икисинин зөвгү сәфасы дәрду әләмә мүбәддәл олур вә шаир Тубаји-ширинһәрәкатын дилиндән ашағыда јазылан ше'рләри иншад еләјир:

Мән Тубујам, дөвран мәнә зүлм етмиш,
Ишвәм әксилибдир, назым кедибдир.
Дәхи мәнән кимсә шадлыг уммасын,
Көрдүјүн сөһбәтим, сазым кедибдир.

Әлимдә даирә дөвран ејләрдим,
Чохларын өзүмә һејран ејләрдим,
Һәр дәм кәштә чыхыб сејран ејләрдим,
Гышым гајыдыбдыр, јазым кедибдир.

Күндән-күнә артар нә аһу зарым,
Күлмәз үзүм, һеч ачылмаз күзарым,
Нечә әјилмәсин мејли-шикарым,
Әлимдән тоңгунум, базым кедибдир.

Баш көтүрүб бурдан гача билмәнәм,
Етдијим игрардан кечә билмәнәм,
Дәрд будур ки, дәрдим ача билмәнәм,
Јар илә бир кизли разым кедибдир.

Салики дүнјадан кәм етмә, тары,
Сөјләсин мәчлисдә ширин көфтары,
Бир заман тапылмаз нәзмү әш'ары,
Дејәрләр, дүнјадан Қазым кедибдир.

Бу ше'рләр инсанын гәлбини һүзи илә ләбаләб едир. Бир вахты Сәдәфзадә илә ејш-ишрәт сүрән вә дүнја гејдини чәкмәјән, јыхылмыш дүнјаја дирәк вуран Салик өзү јыхылыбдыр вә хак илә јексан олубдур. Мәчлисдә ширин көфтары сөјләнмәз вә нәзмү әш'ары тапылмаз...

Қазым ағанын бурада зикр олунан кәламларындан башга јенә дә көзәл әсәрләри чохдур. Онлар бир гајда үзрә тәртиб олунса, бөјүк бир чилд диван әмәлә кәләр. Мәрһум Қазым аға өз әсринин мүгтәдир шаири олдуғуну билиб, тәб'и-көвһәрбарыны белә тә'риф еләјир:

Чини-әш'ар ичрә анчаг тәк мәнәм хагани-тәб'⁴²⁰
Нүктәдә сүбһанвәш, һәм тәб'дә һәссантәб'⁴²¹.

Буји-ше'римдән мәшами-әһли-дил пүрәтр олуб,
Күлшәни-нәзм ичрә куја ки, мәнәм рејһани-тәб'

Горхма, Салик, тә'неји-әғјари-биннисафдән,
Зәхмдар етмиш гамусин сәндәки пејкани-тәб'.

Јенә кәламы барәсиндә демишдир:

Кәлами-бөһчәтәнкизин мәчалисдә ганан кәсләр
Дејәрләр Салики-көвһәрфишанә: елми дәрјадыр.

Вә јенә фарс дилиндә јаздығы бир гәзәлин ахырында демишдир:

Чо гәввас шәвәд Салеке-нәзмсәнч,
Бәр арәд гоһәрһа зе бәһре-ғәзәл⁴²².

Мәрһум Саликин һаггында вердијимиз бу гәдәр мә'лумат вә бәјаната иктифа еләдик. Бундан зијадә нүмунәләр көстәрмәјә мәчмуәмиздә јер олмады. Шаирин рүтбә вә мәгамыны көстәрмәјә бунлар да кифајәт едәр.

Қазым ағанын оғлу Јусиф аға дәхи шаир имиш. Бә'зи рәвајәтә көрә, бир нечә абдар кәламлары вардыр, амма, мәттәәссүф, онлардан әлә дүшәни олмады.

*Ше'р гәшәндә Салик гәввас оларса,
Јаздә дәхилдәндән көвһәрләр гыка,*

Казым ага Саликин мүасирлэриндэн бириси дэ мэр-
хум Мирзэ Мэнхэммэд Гаибзадэ «Фэдаи» тэхэллүсдүр ки,
эслэн Салаһлы гэрјасиндэн олуб, индики Гаибовларын
бабаларындан бирисидир. Оун илэ Казым аганын ма-
бејиндэ үлфэт вэ мөвэддэт олдуғу бири-биринэ јаздыг-
лары эш'ардан көрүнүр.

Фэдаи синидэ Казым агадан бөјүк имиш. Нечэ ки,
онун Казым агаја јаздыгы бир кағзындан мө'лум олур:

Нэдэндир, еј бөјим, эш'арыма сиздэн чаваб олмаз,
Бу күндэн бөјлэ дахи ше'риниз кэлсэ, һесаб олмаз.

Сэдаји-гафијэ ја бир гөзэл јох суји-дилбөрдөн,
Нечэ сөбр ејлэсин дил, бундан артыг ким, эзаб олмаз.

Кечиб ол новчөванлыг, кимсэ јад етмэз мөни һәркиз,
Гочалыг дамөним тутмуш, дәхи зөвги-шөбаб олмаз.

Көрөк јад ејлэсин сөјјадитазэ көһнө сөјјадит,
Төсөвүр етмөсин тэрлан ким, үстүндө үгаб олмаз.

Рәгиби-көчрөви көр јар илэ ширәт гылыр һәр дәм,
О јердө шөбпэрэ һәрваз едөр ким, афитаб олмаз.

Тикилмиш бир һөдөфдир лөвһи-синәм тири-мүжканә,
Хөдөнки-гөмзөдөн үшшаглөрдө ичтинаб олмаз.

Фэдаи кэлсэ јарын кујинэ, дидары мөн' етмин,
Нечүн ким, ашигү мө'шуг арасында һичаб олмаз.

Саликин Мирзэ Мэнхэммэд Гаиб оглуна јаздыгы бир
гөзэл:

Олма, еј Мирзэ Мэнхэммэд, зөмми-ше'римдөп мөлул,
Әһли-дәл әһли-дили азарыны ејлөр гөбул.

Налөвү фәрјаддыр арајиши-бәзми-чүнун,
Шөвкөтидир шаирин һәм сөјләмөк тулү фүзул.

Көрчи истәрсән ки, Мисри-ше'рә султан оласаң,
Ејлө бир јари-әзизэ чаныны, әлбөттө, гул.

Ашиги-садиглик истәрсән әкәр, еј әһли-һал,
Адына Мөчнун десинлөр Гејс төк диванэ ол.

Еј мөчази ешиг илән көсби-һөгийгәт ејлөјөн,
Чөк гөдөм ки, мөзили-мөгсүдинэ кетмэз бу јол.

Еј ки, бөһри-ешгө дүшмөк истөр исән, гыл һөзөр,
Ешиг дәрјасын көрүб Мөчнун демиш: бһэрзү тул.

Салика, ол јар јари-гөмкүсарын олмаса,
Вөртеји-вөһшөтгө галдын, башыја бир чарэ бул.

Мөрһум Аббасгулу ага Гүдсинин тәрчүмеји-һалына
шүрү етмөздөн мүгөддөм Губа шөһеринин барөсиндэ —
ки, шаирин вөтөни мөгамындадыр, — ичмалән мө'лумат
вермөји мүнәсиб көрдүк.

Јадикар галмыш вөрөпәрәлөрдөн вө төварихдө көрү-
нән мүхтәсәр әһваллардан белә мө'лум олунур ки, Губа
шөһерини НаDIR шаһ тарихи-һичријјәнин 1147-чи сәнә-
синдэ — ки, миладың 1734-чү сәнәсинэ мутабиғдир, —
бина етдирмишдир. Мүшарилеји Шабрандан (Губа ујез-
диндэ Дөвөчи маһалыдыр) кәлиб кечдикдэ Дәрбәнд илэ
Шабранын арасында «Күлүстани-Ирәм» адында басә-
фа⁴²³ бағлығда истираһәт үчүн сакин олмушдур.

Буранын абү һавасы шаһа хош кәлдијиндөн Мирзэ
Меһди хан мүнши төвөссүтү илэ әмр етмишдир ки, бура-
да шөһәр бинасы гојулсун. Бу әмри ичра етмөк үчүн нечө
нөфөр өз гошунундан — ки, Әрдәбил шөһериндөн вар
имишләр, — о мөкәнда гојур. О чөһөтө шөһерин әввә-
линчи мөһәлләси индиликдэ дө «Әрдәбил мөһәлләси» ады
илэ мөһшурдур.

Рөвајәт олунур ки, шөһерин адыны НаDIR шаһ өз ча-
дырынын башындакы гүббәсинин нишанәсинэ јад оларағ
әмр едир «Гүббә» гојулсун⁴²⁴. Бир рөвајәт дө будур ки,
Губанын бинасыны Гудјал чајынын сағ тәрәфиндэ ибти-
да гојан Фөтәли хан Мүштәринин атасы мөрһум һүсөјн-
әли хан олудур. Белә ки, шөһәр бу ахыр вахтлара кими
о јерин әһалиси арасында «Гудјал гала» ады илэ мө'руф
иди*.

Мөрһум Мүштәринин әјјами-һөкүмөтиндөн Аббасгулу
ага Гүдсинин заманына кими бу аралығда нө вөв үлөма
вө үрөфа вүчүда кәлдији вө онлар кимләр олдуғу мө'лум
дејилдир. Нәр һалда Губада бир чох әһли-һал вө үрөфа-

* Билмөк көрөкдир Губанын ады НаDIR шаһдан сонра Фөтәли
хан вө Шыхәли хан заманларында «Күлүстани-Ирәм» адланмышдир.
Мөкәнын әсл ады бу имиш ки, орада шөһәр бина олдуғда мөһв ол-
мушдур вө сонрадан јенө јаваш-јаваш өз сабиғи адына даһил ол-
мушдур.

вү үлөма олублир вэ онун үчүн мөрһум Қазым аға Салик Губаны (Гүббәни) јад етдикдә демишдир:

Кәмали-риф'әти-Ширван мә'лум,
Маариф мә'дәни хаки-Губадыр.

Нечә әһли-бәләғәт вар онда,
Бирн Ағабәјү Мирзәбабадыр.

Бирн «Гүдси» ләгәб Аббасгулу бәј,
Дијари-нәзмү ше'рә падшадыр.

(1794-1847)

Мөрһум Аббасгулу аға Гафгаз шүәра вэ үдәбасынын мәшһурларындан бириси һесаб олунур. Онун пәдәри-бүзүрквары Мирзә Мәһәммәд хан сани Бақы ханларынын нәслиндәндир. Вәғти ки, дөвләти-Русијјә тәрәфиндән кенерал-[мајор] Хатунтсевин сәркәрдәлији илә гошун кәлиб Губа наһијәсини 1806-чы сәнәдә Шыхәли хандан истихрач етди, Аббасгулу ағанын атасы Мирзә Мәһәммәд хан орада игамәт едирди.

Мәзкур наһијәнин идарәси она һәвалә олунду вэ хани-мөрһум хејли мүддәт орада ханлыг етди вэ лакин онун вәфатындан сонра вилајәт һөкүмәти рус начальникләринә (комендант) тәслим олунду вэ ихтијари-һөкүмәт вэ рәјасәт мүсәлман ханларынын әлләриндән бирјоллуг чыхды.

Мирзә Мәһәммәд ханын өвладындан нечә нәфәрләри рус хидмәтиндә олуб һөкүмәт вэ иззәт кәсб етмишдиләр. Чүмләсиндән мәшһуру вэ габили мөрһум Аббасгулу аға олубдур. Бу зати-шәриф ағыл вэ экавәти сајәсиндә аз вахтын ичиндә бир чох үлум вэ фүнуна дара олуб, мүасирләри бејниндә ад вэ сан газанмышды вэ Гафгазын һәр јериндә ады сөјләнирди. Мөрһум Саликин мүасири имиш ки, она «дијари-нәзмү ше'рдә падшаһлыг» ләгәби вермәклә ону јад етмишдир.

Аббасгулу аға үлуми-мүтәнәввәәни, эрәб вә фарс дилләрини Губада вә Дағыстанын саир мәркәзләриндә тәһсил етдикдән сонра Рус тәрәфиндән ачылмыш диванханаларда гуллуглар едиб, фитри зейн вә фәрасәти учундан чох тез рус дилини вэ о дилдә јазыб-охумағы өјрәнмишдир вэ о вахтын экабири нәзәриндә мүкәррәм вә мөһтәрәм олуб полковник чининә наил олмушдур. Амма ахырда дүнја шөһрәтини пуч, чаһү рәјасәт тәләбини бимәзмун көрүб, хидмәтдән исте'фа верибдир. Ибадәтә вэ ахирәт сәрмәјәсини чәм етмәјә мәшғул олуб Һәччә—бејтүллаһа әзимәт еләмишдир вэ тарихи-һичрәтин 1261-чи⁴²⁵ салында ол чәнаб Мәккәји-мүкәррәмә илә Мәдинеји-мүнәввәрә арасында «Вадији-Фатимә» адлы мәнзилдә вәфат едиб, һаман јердә дөфи олунмушдур. Рәһмәтүллаһү әләјһи, рәһмәтән васиәтән⁴²⁶.

Белә рәвајәт олуиур ки, Аббасгулу ага Гүдси һачы зијарәтинә әзимәт етдикдә мәшһур Губа газиси һачы Молла Абдулла ахунду дәхи өзү илә бәрәбәр апармышды. Вәғти ки, Гүдси өз зијарәтини итмама јетирир, үзүнү дәркәһи-һәггә тутуб дејир: «Пәрвәрдиқара! Һәр падшаһдан мәнә нишан верилибдир, сәндән дә бир нишан тәмәнна едирәм ки, ахыр нишаным олсун!»

Һачы Молла Абдулла ахунд о нишандан мурад нә олдуғуну сорушур. Һачы Аббасгулу ага дејир: «О нишан бу мүгәддәс мәқанда өлмәкдир». Нечә ки, мәрһумун арзусунча иш вағе олур.

«Күлүстани-Ирәм»ин ахырында мәрһум Аббасгулу ага Гафгазијада вүчуда кәлән үләмаву үдәбаву шүәрадан филчүмлә мәлүмат вердикдән сонра өз сәјрү сүлуку вә тәрчүмеји-һалы илә дәхи бизи ашина едир. Аббасгулу ага јазыр: «Мән анадан олмушам һичрәтин 1208-чи илгидә ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1794-чү салына мұтабигдир. Анадан олдуғум јер Әмирһачыјан (Хилә) гәрјәсидир ки, Бақы ханлығында вағедир.

Тәһсилә⁴²⁷ башладығым вахт једди јашында идим, фәғәт он илгидә мүддәтиндә е’тинаја лајиг билик вә мәлүмат кәсб етмәјә мүгтәдир ола билмәдим. Бунун да сәбәби о заманлар һәр јердә мұһарибә вә шуриш давам етмәји иди.

Бу мүддәтин әрзиндә өјрәндијим бир шеј вар исә, о да фарс дилинә кифафынча ашина олдуғумдур. Сијасәт аләминдә вүчуда кәлән говғалар сакит олчағын бизим аиләмиз Губаја кәчдү. Губаја кәчән замандан тамам он ил әрәб дилинин вә бә’зи елмләрин тәһсилинә өмүр вә эмәк сәрф етмишәм. Мадди вә гејри-сәбәбләрин мане олмағына бахмајарағ, бу мүддәтин әрзиндә үлүмда чү’зи бир шөһрәт газанмаға гадир олдум.

Гафгаз һаһијәсинин һәрби сәркәрдәси кенерал Јермолов 1235-чи⁴²⁸ һичри — 1820-чи мәсиһи тарихиндә мәни һүзуруна Тифлисә дә’вәт едиб, дөвләти бир хидмәт мәнә тәклиф етди⁴²⁹. Тифлисдә сакин оларкән рус дилини өјрәнмәјә сә’јү һәвәс етдим вә бу дилин көмәји илә Авропа мәдәнијјәтинә филчүмлә бәләд олдум.

Даима бөјүк адамларын вә сәркәрдәләрин јанында олдуғумдан Ширван, Ермәнистан, Дағыстан, Чәркәзистан, Күрчүстан, Анадолу вә Азәрбајҗан вилајәтләрини кәзиб, камалынча о јерләрә бәләд вә ашина олдум.

Һәр вилајәтә гәдәм гојчағ оранын әһвал, өвзаву мәка-

һына вә әһалинин тәрзи-мәашына диггәт јетирдијим кими, үрәфа, үгәла вә һүкәмасы илә дә көрүшүб јахынлашмаға мүвәффәғ олдум.

Түркијә вә Иран мұһарибәләриндә — ки, һичрәтин 1248-чи вә миладын 1833-чү тарихиндә вағе олмушду, — мән кијаз Паскевичин⁴³⁰ һүзурунда саһибмәнсәбләр данрәсинә дахил олдум.

Бүтүн Гафгаз сәрһәддини, Дон нәһринин сәваһилини, Малороссија, Великорусија, Лифлјандија, Литфа, Лестан өлкәләрини сәјаһәт етдим. Бураларда һәм дөвләт башында мәғам вә мәнсәб саһибни олан кәсләр илә вә һәм елм вә мә’рифәт саһибләри илә танышлығ вә достлуғ етмәклә бәхтијар олмушам.

Бу сәјаһәтимдә ағыла вә руһа гәза вә пәрвәриш веричи бир чох шејләри көрүб, онлары әхз етмәјә сә’ј вә һиммәт сәрф етмишәм. Бәшәријјәтин өвзаву әһвалына дүрүст мүлтәғит олуб өзүмә јәгин етдим ки, бу дүнја дари-фәнадыр. Бир шеј жохдур ки, бунда даими вә әбәди олсун. Ад вә шөһрәт пучдур. Дөвләт вә мәнсәб мүдам бир гәрар үзрә галмаз. Нә гәдәр нәчиб вә мәшһур бир силсиләдән олурсан, ол, вәғти ки, өзүндә лајиги-е’тина бир шеј жохдур, халг нәзәриндә гәдрү гијмәтини итирмиш олурсан. Анчағ бир шејә е’тигадым дүрүст вә инанмағым мөһкәмдир, о да будур: Үлүм вә фүнун аләминдә бир мә’рифәт вә мәһарәт газанар исән, лазымынча билик һасил едиб өзүндән сонра кәләнләрә өз елм вә билијиндән бир сәмәр вә әсәр гојар исән, ол вахт өзүнү хошбәхт һесаб етмәјә һағын олар; дари-үгбаја реһләт едәндән сонра бу дүнјада јенә јашамыш кими олурсан. Белә бир әгидәдә олдуғумдан вә бу әгидәни севдијимдәндир ки, она хидмәт етмәји өзүмә вачиб билиб бир нечә әсәрләри гәләмә алмаға чәсарәт етмишәм»⁴³¹.

Һамам әсәрләрин барәсиндә ашағыда мәлүмат вериләчәкдир.

Мәрһум Аббасгулу ага гајәтдә зирәк, саһибн-әғлү мә’рифәт бир зати-пәсәндидәсифат имиш ки, чүмлә мұасирләринин гәлбиндә онун мәһәббәти вар имиш. Елм вә билијиндән әлава онун чох рәван вә зәриф тәб’и-ше’ријәси вар имиш.

Түрки, фарси вә әрәби дилләриндә бир нечә тәснифат вә рәсаили мөвчуддур. Һачы Аббасгулу ағанын еһтимамы илә Губада бир үрәфа мәчлиси тәртиб олунмушду. Бу ишдә она артығ дәрәчәдә көмәк едән досту Һачы Мол-

ла Абдулла ахунд олубдур. Бу мәчлисә Аббасгулу аганын дост вә ашналары чәм олуб руһани сөһбәтләр едәрләрмиш.

Аббасгулу аганын вәфатындан сонра бир мүддәт мәчлис позулур вә ше'р базары кәсад олур. Амма сонрадан Губада јенә үрәфа мәчлиси тәртиб олунур вә о мәчлисин ады — нечә ки, Губа шаирләринин кәламындан көрүнүр, — «Күлүстан» имиш.

Мәрһум Аббасгулу аға бир пакдамән, хошхүлг, хошкирдар вә һаггләрәст шәхс олдуғу үчүн өз һалү шә'нинә мүнәсиб «Гүдси» ләгәбини иттиһаз етмишдир.

Әкәрчи мәрһум өзү шијеи-исна әшәри мәзһәбиндә имиш, амма е'тигад чәһәтинчә гејри-мүасирләринә бәнзәмәз имиш вә хүләфаји-сәләсәјә, рәфзү сәбб кими налајиг әмәлләрә разы олмаз имиш.

Оун мәсләки вә әгидәси кәламларындан вазеһ вә ашикардыр вә әф'алүл-ибада даир олан мәсәлеји-әгидәдә «лачәбрә вә латәфвиз бәһнијә бејнәл-әмрејни» хүсусунда⁴³² мәнзум олунмуш бу бејтләр кәлами-бәләгәтнин замьндандыр:

Һәр кәс әмәл зә хиш нәбинәд нә моуенәст,
Ван һәм ке несбәтәш нә бәһәг дад кафәрәст.
Биговве фе'лра бечәһан чон вочуд нист,
Дәр ехтејаре-маст әмәл һәм мөгәддәрәст.
Годси нукуст һәр че ресәд әз чәнабе-дуст,
Дәр земне-һәр фәсад сәләһи мөгәррәрәст⁴³³.

Мәрһум Гүдсинин мүтәәддид әсәрләриндән мәшһур оланлары бунлардыр: «Күлүстани-Ирәм»* — фарс дилиндә. Бу китабын мәалы Дағыстан тарихинә, өззавү әһвалына, онда сүкунәт едән мүхтәлиф тајфаларын доланачагына, адатү ајинләринә вә дилләринә даир мә'луматдан ибарәтдир⁴³⁴.

«Асари-Дағыстан» китабынын мүәллифи мәрһум Мирзә Нәсән әфәнди Әлгәдари, — нечә ки, өзү јазыр, — «Күлүстани-Ирәм»дән хејли мә'лумат вә мүнүм әһвалат өз китабы үчүн әхзү истихрач едиб, фарсдан түркә тәрчүмә гылмышдыр.

Нечә ки, «Күлүстани-Ирәм»дә тәһрир олунубдур, Гүдсинин башга тәснифаты бунлардыр:

* Бу әсәри мәрһум Аббасгулу аға өзү русчаја тәрчүмә едиб императури-Рус Николаји-әввәлә тәгдим етмишдир вә императоруи әмри илә тәб' олунмушдур⁴³⁵.

1. «Ријазүл-гүдс» — түрк дилиндә. Бу китабын мүнәдричаты әһли-бејти-рәсулүллаһ сәлләллаһү таала әлејһи вә сәлләмин вәгајеи хүсусундадыр.

2. «Гануни-Гүдси» — сәрфү нәһви-фарси. Бу китабдан бир нүсхә һәгирдә вардыр. Мәрһум мүсәнниф сәрфү нәһвин гәваидү үсулуну шәрһү бәјан етдикдә һәр бир гајда вә үсул үчүн фарс дилиндә бә'зи әбјат, рүбаијјат вә мисрәлар тимсал кәтирир. Онлардан бә'зини фарс шаирләринин кәламларындан игтибас етмишдир вә бә'зини өз тәб'и-фүсунсазы илә вүчуда кәтирмишдир.

3. «Кәшфүл-гәрајиб» — фарс дилиндә. Јени дүнјанын — Американын кәшфи вә әһвалы хүсусунда.

4. «Тәһзибүл-әхлаг» — маарифи-әшја бабында, фарс дилиндә.

5. «Китаби-нәсиһәт» — түрк дилиндә⁴³⁶.

6. «Ејнүл-мизан» — әрәб дилиндә. Ики бабдан ибарәтдир.

7. «Әсрари-мәләкут» — фарс вә әрәб дилләриндә елми-нүчум вә һеј'әт бабында јазылмыш әсәрдир. Бурада мәрһум Аббасгулу аға елми-нүчумдан вердији мә'луматы Гур'анын ајаты рәсули-худанын гөвлү илә тәтбиғ етмишдир.

8. «Үмуми чографија» — фарс дилиндә.

9. «Мүшкатүл-әнвар» — фарс дилиндә әхлага даир мәнзум әсәрдир.

10. «Мир'атүл-чәмал» — фарсча әш'ар.

11. «Китаби-Әскәријјә». Губа әһлиндән Әскәр адлы бир чаванын кејфијјәти-һалы вә күзариши-мәалы хүсусунда тәсниф олунмушдур. Бу, хырдача вә бамәзә, түрк лисанында нәсрән вә нәзмән тә'лиф олунмуш бир һекајәдир. Мәрһум Мирзә Әбүлһәсән бәј Вәзиров «Зөв'и» тәхәллүсүн «Гәваиди-Зөв'ијјә»⁴³⁷ нам мәчмүәсиндә тәб' олунмушдур.

Бунлардан әлавә мәрһум Аббасгулу аганын бир чох тәснифаты вә һәр гисим әш'арү кәламы вардыр. Гејфа ки, онлар бу һалда чәтинлик илә тапылыр. Нәгир бу барәдә чох чалышдыса да ки, онлардан мүмкүн олан гәдәри әлә кәтирсин, мүјәссәр олмады. Бу хүсусда мәрһум Мирзә Нәсән әфәнди Әлгәдари сөз вермишди, сәд әфсус ки, она да әчәлдән мачал олмады⁴³⁸. Анчаг Мәһди бәј Начынски⁴³⁹ васитәсилә «Нәсиһәтнамә»дән бир нүсхә әлимизә јетишди вә Губа шаирләринин тәрчүмеји-һалы вә

эш'ару асары хүсусунда бир чох м'лумат ол чэнабын
ниммэт вэ сэ'ји илэ һасил олунду.

Бары элдэ оланлара гане олуб, онун гүввеји-ше'риј-
јесини вэ дэрэчеји-кэмалү мэ'рифэтини вэ филчүмлэ һан-
сы бир мэслэк вэ рэвишдэ олмасыны бэјан етмэк үчүн
нүмунэлэр кестэрмэји лазым көрдүк.

«Китаби-Әскэријјэ»нин башында мэрһум Аббасгулу
аға бу кунэ лисани-бэлағэтсэнчи илэ көфтара кэлиб де-
јир: «Пабэстеји-сэласили-мөһнэт вэ кирифтари-зиндани-
мөһнэббэт. Бэстеји-дами-элэм, памали-әндуһү мэлал,
Бүлбүли-күлзари-мөһнэт Гүдсији-шуридеһал.

Бу рэсми-дилавиз илэ фиргеји-үлүл-элбабэ бэјани-
мафилбал етмиш ким, ријази-вүчуди-бэшэријјэдэ гисим-
гисим мөһнэт вэ әндуһ ниналы јэди-гүдрэт илэ әкилиб-
дир вэ инсанын синәси беш күн мэсрур олса да, он күн
гэмү гүссэ илэ маламал олур. Баинһәмэ лабүддән аләми-
сурәтдэ игтизаји-тәбиәти-бэшәри олдуր ки, һәр кимсә
кәрәкдир бир нөв мәнзур илэ чилабәхши-дидәвүдил
олуб өвгати-шәрифини заје' вэ өмри-әзизини биһүдә ке-
чирмәсин вэ бәзми-һөвадисдә чами-гәфләтдән тәб'и-та-
либи-һушјарә бадеји-чәһл ичирмәсин:

Һәр дилдә ки, јох нишанеји-ешг,
Арајиши-гәм, фәсанеји-ешг,
Әлбәттә, дејил кәмалә габил,
Өвгаты кечәр, вәли нә һасил?
Бибәһрә галыр бу мүддәадән,
Тәһсили-ләзајизи-сәфадән.
Еј дил, тута көр хәјал зөвгүн,
Та дәрк едәсән вүсал зөвгүн.
Ешг илэ чаһанда биннијаз ол,
Амма рәвишиндә пакбаз ол!
Дәһр етсә әкәр чәфа ирадә,
Синдан кими сәхтдир вәфадә,
Вәр башына чалса дәсти-матәм —
Чакүч кими чәрх, чәкмә сән гәм.
Аһ илэ олур дәһән јолу бәнд,
Ләбризи-шәрарә курә манәнд».

Гүдсинин бу кәлами-мөвзуну хошмәзмун вэ лајиги-
тәһсин кәламлардан бирисидир. Өвгатыны дүнјада бихә-
бәр вэ биәсәр кечирәнләр вэ гәлбләри меһрү мөһнәббәтдән
хали галанлар, фәрагың чәфасыны вэ вүсалың сәфасыны
көрмәјәнләр, дүнјаның кешмәкешинә, бәркинә вэ бошуна
дүшмәјәнләр, әнвә'и-зәһмәтләрә вэ әгсами-мәшәггәтләрә
дүчар олмајанлар, мурад вэ мөгсәдә васил олмаг јолунда
чандан вэ башдан кечмәјәнләр, әлбәттә, бичөвһәр, кәсиф

вэ гафил кәсләрдир ки, онларын вүчуду илэ әдәми бәј-
ниндә бир тәфавүт јохдуր. Онлар, нечә ки, шаир дејир:

Бибәһрә галыр бу мүддәадән,
Тәһсили-ләзајизи-сәфадән.

Көнүл евини ешг зөвгү һөвасы илэ мө'мур едәнләр вэ
мөһнәббәт нуру илэ ишыгландыранлар, рәвишләриндә
пакбаз вэ мүстәгим оланлар дәһрин чәфасы мугабалиндә
кәрәкдир зиндан кими сәхт дурсунлар вэ дәсти-гәза јә'сү
матәм чәкичини онларын башына чалдыгда гэмү эләм
чәкмәсинләр; һәр бир чәһәтдә өз гиссә вэ нијјәтләриндә,
рәвиш вэ мәсләкләриндә сәбат вэ дәјанәт кестәрсинләр.

Гүдсинин атидә дәрч олунмуш мүхәммәси дәхи јуха-
рыда јаздығымыз бәјанаты бир нөв тәсдиг еләјир ки,
ашиги-садиг дост јолунда сабитгәдәм олуб, кәрәкдир
чану башдан кечсин.

МҮХӘММӘСИ-ГҮДСИ

Дила, әзм ејлә сән бүлбүлсифәт күлзарә, бисмиллаһ,
Мурадын олса мејл етмәк фәғану зарә, бисмиллаһ,
Кәр истәрсән мүдам олмаг чикәр сәдпарә, бисмиллаһ,
Гәрәз, фикрин тамашадыр әкәр дилдара, бисмиллаһ,
Нәзәр гыл лә'ли-чанбәхшү рухи-күлнарә, бисмиллаһ.

Тәмәннасында күн-күндән мәни-дилхуни шејда гыл,
Кәрәкмәз намү намусум, гәми-ешг илэ рүсва гыл,
Вериб дүнјаву дин нәгдин мәта'и-вәслә сөвда гыл,
Әкәр јох дәстрәс сөвдајә, бары кет, тамаша гыл,
Кәлибдир Јусифи-күлпирәһән базарә, бисмиллаһ.

Чәкәрдин аризу данм, дејәрдин шөвги-јар илэ —
Ки, дүшсүн иттифаги-вәсләт ол симинүзар илэ,
Едим чаным она тәслим зөвгү е'тибар илэ,
Дурубдур ол бүти-сәрмәст тиги-абдар илэ,
Сөзүн көр доғрудур, еј ашиги-бичарә, бисмиллаһ.

Демишдин, еј бүти-тәрәсаникәһ, бәрһәмәзәни-аләм —
Ки, етмәм ашигимдән мән јаман күн илтифатым кәм,
Алыбдыр сәбрими дәрду бәла, чан гәсдин ејләр һәм,
Әкәр игары сабитсән, вәфа һәнкамидир бу дәм,
Тәрәһһүм гыл, гәдәм бас дидеји-хунбарә, бисмиллаһ.

Олубдур гәрги-хунаби-чикәр чешми-тәрин, Гүдси,
Јаныбдыр дағи-мөһнәтдән дили-гәмпәрвәрин, Гүдси,
Кәтир тәғрирә, бир-бир јарә әрз ет гәмләрин, Гүдси,
Әкәр бу шивәдән дилкир олурса дилбәрин, Гүдси,
Шүру ејлә бир өвкә вәчһ илэ изһарә, бисмиллаһ.

Гүдсинин бу мүхәммәсини Әли бәј Нүсејизадә «Фүјү-
зат» нам журналының 28-чи нөмрәсиндә шаирин өз тәс-

вири алтында дэрч етмишдир⁴⁴⁰. «Гэванди-Зөв'ийж»дэ дэхи бу мүхэммас мэтбудур.

Гэзэллэриндэн бир-икисини нүмунэ үчүн бурада дэрч едирик.

ГЭЗЭЛИ-ГҮДСИ

Аризу ејлэр көнүл дилдар кэлсин, кэлмэди,
Зүлфи кафир, көзлэри хунхар кэлсин, кэлмэди.

Нэр пэривш чилвеји-һүсн ејләмиш, мэн көзләдим
Дилрүбалэр фөвчүнэ сэрдар кэлсин, кэлмэди.

Чана кэлдим бивөфалэр үлфөтиндэн, истэрэм
Бир вэфа рэсиндэ сабит јар кэлсин, кэлмэди.

Дэрдү мөһнөт кечди һэддэн, бэс ки, чэкдим интизар,
Көзләдим ол шух күлрухсар кэлсин, кэлмэди.

Ләһчеји-чаппэрвэриндэн шур салсын аләмэ,
Әндәлиби-саһәти-күлзар кэлсин, кэлмэди.

Истәдим, Гүдси, дејим вәсфи-чәмалын дилбэрин,
Кушиш етдим зинәти-көфтар кэлсин, кэлмэди.

Әјзән гэзәли-Гүдси:

Чох көздә сүрмә, әлдә һәна, үздә хал олур,
Нисбәт бу гашү бу көзә бәнзәр мәһал олур.

«Гаф»и-гашын, о «та»ји-телин, «лам»и-ләблэрин
Адәмдә әлбир ејләсә, биллаһ, «гитал» олур.

Лөвһи-хәјалә һәр нечә тәрһ ејләсәм гашын,
Кәлмәз хәјалә, ахыры мәнз хәјал олур.

Сирри-дәһаны сордум о шәккәрдодагдән,
Пүнһан даныш бу сирри — деди — гилү гал олур.

Көрчәк о атәшин үзүнү нитгим олду лал,
Гүдси, чәрәс дүшәндә ода зәнки лал олур.

Гүдсинин нәзм илә јазылмыш бир намәси дәхи онун көзәл ше'рлэриндән бирисидир. Һаман намә бурада ејни илә дэрч олунур:

У Сән орда сәфа илә
Дилчүләр арасында.
Мән галмышам аварә
Күрчүләр арасында.

Дэрдү гәми-һичрандан
Гүрбәтдә пәришанәм,
Дөндү чикәрим ганә
Гејгуләр арасында.

Күрчүстан көзәллэрини шаир тә'риф едиб дејир:

Бир јанә әкәр бахсам,
Гәм чәкмәк олур бича
Бунлар кими мәһтәл'әт
Хошхуләр арасында.

Нәр чанибә әзм етсәм,
Әзбәс ки, көзәл чохдур,
Тутисифәтәм һејран
Күзкуләр арасында.

Әбр ичрә күнәш манәнд
Пәртөв салыр афагә
Рухсарәси һәр шухун
Кијсуләр арасында.

Јүз ишвөвү мөһр илә
Ашигләрә мејл етмәк
Бу шәһрдә адәтдир
Мәһруләр арасында.

Бунлары көрүб, Гүдси,
Нәр кимсә ки, агилдир,
Гылмаз өзүнү русва
Бәдкуләр арасында.

Гүдсинин бу кәламына нәзирә олараг Гарабағ шаир-лэриндән бир нечәси бу мисилли ше'рләр јазмышлар. Онлардан мәһшуру Мирзә Әлиәсгәр «Новрәс» тәхәллүс-лү шаирин гэзәлидир ки, бу сајаг башланыр:

Көнлүм елә пүнһандыр
Кијсуләр арасында,
Шанә кәзибән тапмаз
Јүз муләр арасында и. а.

Бу мүрәббә⁴⁴¹ өз мөвгеиндә јазылачагдыр. Русларын әдиби вә тәмсилнәвиси Крыловун⁴⁴² тәмси-латындан «Ешшәк вә бүлбүл» үнваны илә јазылмыш гиссәни мәрһум Аббасгулу ага түркә бу кунә тәрчүмә ет-мишдир:

Нәглдир бүлбүлү көрүб ешшәк,
Деди: «Гәлбимдә вардыр үгдәји-шәк.
Хәлг едәр сөвтү ләһчәни тә'риф,
Истәрәм мән һәм ејләјим төвсиф.

Еј олан һүсни-сөвтдә мә'руф,
Ејлә бу шәкк үгдәсин мәкшүф.

Хәлг әгвалы та ола мә'лум,
Сидгү кизбини мән едим мөфһум.

Et бу дэм бир пәважи-хош аваз,
Гыл гәбул илтимасым, ејләмә наз».

Ешшәјин илтимасын ол бүлбүл
Чүн гәбул етди, ејләди гүлгүл.

Кушини тутду хәр ки, чүн насус,
Өзү һәм дурду сакитү салус.

Ешидиб сөвтү нәғмәсини тамам,
Деди: «Сәд һејф, һејф, һејф мүдам.

Кәрчи аләм ичиндәсән мәшһур,
Шөһрәти-кизбә олма сән мәғрур!

Нәғмәдә нәгс чох вә лејк, әфсус,
Сәнә тәлим етмәјибди хорус.

Нә хошаваздыр хоруси-сәба,
Гәлби шад ејләјир гыланда нәва».

Бүлбүлә сөзләри едиб тә'сир,
Деди: «Хошдур сәнә һәмишә нәфир.

Ләһни-сөвтүм едәр чаһана әсәр,
Сәнә тә'сир етмәди, еј хәр!»

Бүлбүл азүрдә ејләди пәрваз,
Бу мисал илә чох олур пәрдаз.

Ол кәсин һалы матдыр, һејран,
Өзү агил, мүрәччәһи надан.

Бизә халиг ола мүнү пәнәһ
Чаһил һаким едәндә әмри-тәбаһ.

Бу тәмсили индики һәјат үзрә олан шаирләрнимиздән бә'зиләри тә'лими-әтфалә мәхсус тәртиб олунан китабчалар үчүн русдан түркә тәрчүмә етмишләр⁴⁴³, вәли һеч бири белә хош сәбкдә вә шаиранә тәрчүмә едә билмәјибдир. Бурада Гүдси тәмсили сөзбәсөз — тәһтәл-ләфз тәрчүмә етмәјибдир. Анчаг онун мәнәсыны өзү хошладығы тәрздә нәзмә чәкибдир.

Крылов бүлбүлүн көзәл нәғмәләрини вә зәриф сөвтүнү төвсиф едибдир. Аббасгулу аға исә ешшәјин һаләтинә вә онун хорuzu мәдһ етмәсинә диггәт јетирибдир. Ешшәјин нә һаләт үзрә бүлбүл охудугу әснада дурмасыны шаир арты мәһарәтлә бир бейтдә бәјан едир:

Кушини тутду хәр ки, чүн насус,
Өзү һәм дурду сакитү салус.

Аббасгулу ағанын бу шаиранә тәрчүмәси һәр бир гираәт китабчасыны зинәтләндирә биләр. Вәли, чифајда, һәр кәс өз јаздығыны сеvir; јахшы-јамана тәрчин верән јохдур!..

Мәрһум Аббасгулу аға һәчв јазан вә ләгв сөјләјән шаирләрнимиздән дејил иди. Онун јаздыглары ја һәгиги ешгдән, ја үлүми-мүтәнәввеедән вә ја пәндү нәсајиндән ибарәтдир. Вәли Тәбриз бәләдәсинә мүсафирәт едиб орада бир нечә мүддәт мәксү игамәт етдији заманы Тәбриз әһлинин шә'ниндә бир нечә гылынчдан кәскинраг ше'рләр јазмышдыр ки, онлардан бә'зини бурада дәрч едирик:

Әја күруһи-ситәмкәр, әһалији-Тәбриз,
Вәфа јеринә чәфа сиздә бу нә адәтдир?!

Нә елмә талиб олан вар, нә мән'идән акаһ,
Көрүм, илаһи, дағылсын, нечә вилајәтдир⁴⁴⁴?!

Нә раһү рәсми-нәсара, нә шивеји-ислам,
Нә бүтпәрәст сүлуки, булар нә милләтдир?!

Нә гәдр сејр еләдим күчә илә базары,
Адам чох аз көрүпүр, издиһами-кәсрәтдир.

Вүфури вардыр үч фиргәнин бу кишвәрлә,
Ахунд илә хәрү хан биһәдү нәһәјәтдир.

Онун әммамәси рәнкин, бунун јүкү сәнкин⁴⁴⁵,
Хүсусән ол биринин чүббәси гијамәтдир.

Хәри чыхарт арадан, буларә шәбаһәти јох,
О бинәванын иши рәнч илә ријазәтдир.

Ахунд илә хана һәр тә'нә ејләсән јарашыр,
Бу мүфтәхорларын әндишәси шәрарәтдир.

Кимин ки, хүлгү мүзәјјәндир, истәмәз зивәр,
Киши өзүн бәзәмәк чәһлдән әләмәтдир.

Јетишди иш о јерә һәр кәсин ки, сағгалы —
Һәнәлы, олса узун, һөрмәти зијадәтдир.

Һа бөјлә олса парак, тазы туладан јекдир,
Сүрү ичиндә сијиз саһиби-кәрәмәтдир.

Бу ше'рләри мәрһум Аббасгулу аға һәштад сәнә бундан ирәли јазмышдыр. Әкәр инди «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамә»синә⁴⁴⁶ диггәт јетирилсә, јәгинлик һасил олар ки, бу мүддәти-мүтәмадијјәнин әрзиндә Тәбриз әһалисинин әһвали-ичтиманјјәси, өвзан-мәишәти вә әхлаги-рәзиләси сабиғи гәрар үзрә давам етмәкдәдир. Бу узун мүддәтләрдә чүмлә милләтләр ајылыб тәрәғги етдикдә мүсәлманлар јатмагдан усанмадылар; јатдылар вә белә фәна һала дүшдүләр, мәғлуб вә мә'јус олдулар...

Белә рәвајәт олунар ки, Гүдси чәнаблары Тәбриздә олан заманы мәрһәррәмүл-һәрам ајы имиш, Орада вәли-

әңдин зијадә шүкуһлу вә пүрзинәт тәкјәсинә күзәри дүш-
дүкдә онун диварында бу ше'ри јазылмыш көрүбдүр:

Бу еәрбазу әсаси-шаһзадә
Олајды каш о дәмдә Кәрбәладә.

Мәрһум Гүдси бир нөв фүрсәт булуб, онун ашағы-
сында бәдаһәтән бу чавабы гејд етмишдир:

Бүсәти-чәнк олан саәт гачарды,
Гојарды сәрвәри-дини арадә.

Бу кејфијәтин һаггу саваб олмасы равнини өһдәсинә
һәвалә олунур.

Мәрһум һачы Аббасгулу аганын фарс дилиндә ја-
зылмыш бир чох абдар вә дилләсәнд эш'ары вардыр ки,
онлардан бә'зиләри фарсларын бөјүк шаирләри јазды-
ғы кәлама бәрабәрди. Бурада анчаг онун ешги-һәгиги
барәсиндә јаздығы мәснәвини дәрч етмәјә иктифа еди-
рик.

МӘСНӘВИЈИ-АББАСГУЛУ АҒА

Еј хода хаһәм ғәмо рәнчо бәла,
Еј бәлајәшра тәно чанәм фәда!

Мичәһәт бирун деле-диванеәм,
Микешәд бәр чанебе-мејханеәм.

Шоуғ ход сузист, ма пәрваненим,
Лејк моһтаче-јеки пәрва неим.

Пак суз ин нимсузе-хишра,
Нушдару бәхш сине ришра.

Ешге-Ширин бәр сәрәм шури фекәнд,
Күһкәнра баз шод тише боләнд.

Күһкән мән нистәм, нә Вамегәм,
Мән нә бәр Ширино Эзра ашегәм.

Ашегәм бәр Лејлије-кешкарван,
Чон чәрәс дәр шурешәндә дәр фәған.

Дарәд у јек мәһмәле-наге чәһан,
Чомле әндәр зире-барәш натәван.

Еј чәһан һејрано сәркәрдане-то
Веј тәно чанәм бәла кәрдане-то.

Еј то мә'шуг, еј то ашег, еј то јар,
Еј то газы, еј то Мәнсур, еј то дар.

Мәр мара дади деле-диванени,
Ханесузо өз херәд биканени.

Ба мәһәббәтһаје-хйш амихти,
Бәр дәрунәм ешге-Лејли рихти.

Ешге-Лејли шо'левәр шод дәр деләм,
Баз Мәчнун кәшт рә'је-агеләм.

Паре кәрдем селселе-гәдбирра,
Мән нәхаһәм бә'д эз ин зәнчирра.

Баз кон ин селселе эз кәрдәнәм,
Ход рәвәм анча ке, хаһи бордәнәм.

Эз коча мән чүјәмәт, еј бинешан,
Мән нәданәм дәр коча дари мөкан.

Кәһ зе Кә'бе чүјәмәт, хаһи зе дејр,
Кәһ бәре-ход јабәмәт, кәһ пише-гејр.

Кәһ чо энга бинешан кашанени,
Кәһ чо шәм'әндәр дәруне-ханени,

Минәданәм эз бәрајәт мәнзели,
Ин гәдр данәм ке, сакен дәр дели.

Афәрин бәр ешг, бәр ғоуғаје-ешг,
Баз биход кәштәм эз соудаје-ешг.

Ешг атәш зәд мара сәр та бәпа,
Мәрһәба, еј ешге-хуни, мәрһәба!

Ешг бәр аләм фекәнде ғолғоле,
Ешг Ширинра зәде дәр селселе.

Ешг сазәд атәш, або хакра,
Ешг сузәд хәрмәне-әфлакра.

Ешг бәр шаһан дәһәд эчо нијаз,
Миконәд Мәһмудра бәнде-Әјаз.

Неј, хәта шод, мән кочаво ашеги,
Ешг бәртәр каре-һәр налајеги.

Ешгбази нист каре-һич кәс,
Минәјајәд каре-шаһин эз мәкәс.

Ашеги каре-Ғосејне-тәһисәст,
Ку һәми тәшһне безәхме-дәшһнеәст*.

Зәхме-тиго хәнчәро тиро кәман
Бәр шәһе-дин мизәдәнд ан кафәран,

У һәми мигофт ба сузе-чекәр,
Зенде шод чанәм, безән зәхме-декәр.

Мәр мара, еј каш, сәд чан мишоди,
Та һәме исаре-чанан мишоди.

Еј дәриға, чанәм эз јек биш нист,
Тоһфеје-зин биш дәр дәрвиш нист.

Минәдарәд мәғз ан ашег ке, пуст
Чак минәтван зәдән дәр раһе-дуст.

* Дәшһне — хәнчәр, бейбүд.

Мәғз че буд, шуст че буд, дуст дуст,
Ашеганра еҗне-мәғсуд уст, уст.

Еҗ гоман дарид ке, гуҗа еҗ горух
Кәз әтәш мән амәдәстәм бәр сотуһ.

Аб әкәр хаһәм, зәмин дәрҗа шәвәд,
Хак дәр афаг папеҗда шәвәд.

Мән нә тәшнә, сәлсәбилә-коусәрәм,
Абе-һеҗванәст әз па та сәрәм.

Һокмәм әр бәр әксе-ин доуран шәвәд,
Асеман сакен, зәмин кәрдан шәвәд.

Бәр дәрид, еҗ каферан, ин пәрдера,
Һәм нәһид ин гәлебе-әфсордера.

Ин тәне-лағәр миҗане-маст, һан,
Бәр кешид ин пәрдера хош зин миҗан.

Неҗ хәта шод тән һәм әз чанәст чан,
Чан зе тән башәд әкәр бини әҗан.

Минәнди чон сәраҗәд Моуләви,
Болболе-бағе-чинан дәр «Мәснәви»:

«Тән зе чано чан зе тән мәстур нист,
Леҗк кәсра диде-чан дәстур нист»⁴⁴⁷.

Гүдсинин бу мәснәвиси устади-мөһтәрәми олан Чәлә-
ләддин Руминин кәламына бәнзәҗир десәк, хәта етмиш
олмарыг. Мәһәббәти-илаһи вә ешги-һәғиги барәсиндә
яздығы бири-бириндән көзәл вә сузишлидир:

Афәрин бәр ешг бәр ғоуғаҗе-ешг
Баз биход кәштәм әз соудаҗе-ешг —

— деҗиб, шаир доғрудан да бихудлуг һалына дүшүр вә
ешги-һәғигини тә'риф едир, өзүнә хитабән деҗир: Мән
һара, ешг һара!.. Ешг мәним кими үфтадә вә фүрумаҗә-
ләрин шә'ниндән бәртәрдир. Шаһинин һүнәри мәкәсдән
бәид олдуғу кими, ашиғлик һүнәри дә бизим кими кәда-
лардан узағдыр.

Ашиғ олмағлыг мәһз Кәрбәла шәһиди, додағлары
әтәшдән парчаланмыш Имам Һүсејн әлеҗһиссәламын
ишидир ки, она ешг јолунда, дин вә һәғгәниҗәт уғрунда
нә гәдәр хәнчәр, ох вә низә вурурдуларса, јенә дә о, сузи-
чикәрлә деҗирди: Вурун! Сизин зәхминиздән чаным зин-
дә олур. Каш јүз чаным ола иди ки, чанан јолунда онла-
ры фәда едәҗдим.

Мәрһум Һачы Аббасгулу аға тә'лиф етдиҗи әсәрләр-
дән «Нәсиһәтнамә»җә кәлдикдә, онларын мәалындан мәр-
һумун фазил, алим вә һәким бир шәхс олдуғу көрүнүр.

Бу китаб 102 һәкиманә нәсиһәтләрдән ибарәтдир⁴⁴⁸
ки, мәрһум Гүдси онлары тә'лими-әтфал үчүн тәргим ет-
мишдир. Зиҗадә садә вә ачыг дилдә [олан] бу нәсиһәтләри
бөҗүкләр дә кәрәкдир дәркуш едиб, онлара әмәл етсин-
ләр, та ки, өзләри үчүн ничат вә сәадәт јолуну булсунлар.

«Китаби-нәсиһәт»и мәрһум Гүдси чәнаб һәғгә һәмдү
сәна едиб вә рәсули-әкрәмимизә сәлатү сәлам көндәрдик-
дән сонра белә башлаҗыр: «Күнаһкарлыға вә ачизлиҗә
играредичи бәндә Аббасгулу Икинчи Мирзә Мәһәммәд
ханын оғлу Бакуи (аллаһ онларын һәр икисинә чәннәт
илә ничат версин!) һәрчәнд ушағларә тә'лим вермәкдән
өтрү ахтардым, аралыгда бир нүсхә көрмәдим ки, ләфздә
вә мә'нада асан олуб, онларын хулғләринин көҗәклиҗинә
дәләләт еләсин.

Данышылмыш вә јазылмыш нүсхәләрин бә'зиси иба-
рәтдә вә бә'зиси мә'нада бир нөв гарышығдыр ки, чох
тә'лим едәнләр өзләри онлары анламырлар вә бир пара-
сында дәхи мәтләбләр елә узун вә пәришандыр ки, ону
зәбт етмәк вә анламағ мүшкүл көрүнүр. Бу сәбәбдән бу
сөзүн мә'насындан ки, «Әдәлму фиссуғри көннәғши фил-
һәчәри» јә'ни ушағлыгда елм өҗрәнмәк дашда нәғш сәлән-
кимидир, гәфләт бағе олмасын, хулғүн көҗәклиҗини истә-
јән кәрәкдир ушағлыгда дәрс версин. Чүнки сонрадан пис
олан хасиҗјәт вә адәтләр бәргәрарлыг сәбәбилә тәбиәтдә
гәрар тутса, елмү әдәб инсана мүшкүл әсәр еҗләр. Бәс
буна көрә, тарихи-исламиҗјәнин 1252-чи⁴⁴⁹ илиндә бир
мүхтәсәр китаб — ки, ибарат вә мә'нада асан вә аши-
кардыр, «Нәсиһәт» ады илә адланмыш олсун, — тә'лиф
етдим. Белә ки, миннәтләри бағышлаҗан аллаһын мәрһә-
мәтинә үмид тутурам ки, онун фаҗдасы ушағларә арты-
рағ олсун.

Ушағларә хитабдыр: «Мәним әзизим, сән инсансан.
Аллаһ-таала инсаны аләмдә һамы шеҗдән јахшырағ ја-
радыбдыр. Көрмүрсән ки, һеҗванлар о гәдәр күч вә бө-
јүклүк илә инсанын әлиндә кирифтәрдырлар?! Бу, анчаг
ишләрин тәрзини билмәк сәбәбиндәндир. Бу инсан таҗ-
фасынын арасында дәхи һәр кәс иш билән вә јахшы
ишлидир, һәмишә һөрмәтли олур. Бәс, јахшы ишләмәҗин
вә иш билмәҗин тәрзини өҗрәнмәк лазымдыр о адамлар-
дан ки, јахшы-јаманы тәһгиг вә тәчрүбә илә мә'лум едиб-
ләр, онларын сөзләри биздән өтрү нәсиһәтдир». Бундан
сонра нәсиһәтләрин јазмағына шүрү едир ки, чүмләсинин
бураја күнчаҗиши јохдур.

Бу мүгәддимәдән мөһтәрәм охучуларымыз көрүрләр ки, мәрһум Гүдси нә гәдәр алим вә фазил бир шәхс имишсә дә, јазысында садәлији вә күшадәлији гәлиз вә долашыг ибарәләрә тәрчиһ верирмиш.

Бөјүк әдибләрин јазысы һәмишә белә ачыг вә садә олур. Мирзә Фәтәли Ахундовун⁴⁵⁰, Гасым бәј Закирин, Һәсән бәј Мәликзадәнин⁴⁵¹ асари-гәләмијјәләри бизим бу гөвлүмүзә шаһиддир. Рус шүәра вә әдибләриндән ән мөшһурлары — Пушкин, Некрасов⁴⁵², Туркәнев⁴⁵³, Толстој⁴⁵⁴ вә Чехов⁴⁵⁵ өз әсәрләрини белә ачыг, садә вә рәван дилдә јазыблар.

Гәлиз, чәтин вә долашыг дилдә јазан әдибләрин фикрләри дә долашыг олур; онларын әсәрләри чәтин вә ағыр охунулур вә инсана фәрәһ әвәзинә гәм вә кәдәр кәтир.

«Китаби-нәсиһәт»дән бир нечә нәсиһәтләр

Әхлагу адаб вә хәләјиглә һүсни-мүамилә вә мүаширәт етмәк бабында јазыр:

20. Һәр кәсә ки, јетишдин, салам вер. Әкәр сәнә сөз деса, она әдәб вә һөрмәт илә чаваб вер, та һамы сәни дост вә әзиз тутсун.

21. Елә кимсәләр илә јолдашыг елә ки, бөјүкләр онлара јахшы десиләр. Әчлаф вә һәрзәку адамлардан узаг ол, та сән дәхи онлар кими олмајасан.

22. Чүн бир адамы мөһтач көрдүн, һәр нә гәдәр мүмкүн олса, она көмәк еләмәкдә мүзәјигә еләмә, таинки өзкәләр дәхи еһтијач вахтында сәнә көмәк еләсинләр.

23. Һеч кәсин јаманлығыны бир шәхсин јанында даһышма, чүнки о адам әкәр достдур, сәнин һаггында бәдкүман олар, әкәр дүшмәндир, сәнин дедијини о кәсә јетирәр.

24. Јалан демәкдән өзүнү сахла. Чүн бир кимсәнә бу хасијјәти сәндә билсә, сәнин доғру сөзүнә дәхи бавәр етмәз.

25. Бир шәхс ки, кәлиб өзкәнин ејбини сәнин јанында деса, ондан узаг ол ки, сәнин дә ејбини өзкәләрә дејәр.

27. Гәзәб вахты инсанын һалы пәришан олур. Өзүнү о һалда һамы шејдән гыраға тут. Бир иши ки, еләмәк истәдин, гәзәбин сацит оландан сонра елә.

29. Бикарлыгдан горх ки, һамы ејибләрдән писдир. Буну билмәлисән ки, һеч бир шеј аләмдә бикар дејил.

30. Һамы шеји аллаһ-таала өз аләминин низамындан өтрү сәбәбләр јарадыбдыр ки, бириси о бирисиз гаим олмаз. Сән дә онлардан бирисән. Әкәр бикар отураһсан, даш вә палчыг сәндән јахшыраг олар, чүнки онлар тәһмират ишләринә көрәкдир.

31. Елм вә көмалын тәһсилени һамы ишләрдән әзизраг сај. Ондан өтрү ки, һамы шејләр онларын васитәсилә мүјәссәр олар.

35. Шухлуғу вә зарафаты өзүнә адәт еләмә. Ондан өтрү ки, нәзәрләрдә хәфиф көрүнәрсән; ришхәнд сәбәби илә өзкәләр сәндән инчијәрләр. Һәтта еһтимал вар ки, јаманлығы дәхи гәсд еләсинләр.

36. Мүбаһисәдә әкәр бир кимсәјә галиб олдун, елә етмә ки, онун наданлығы һазырда оланлара мәлүм олсун, таинки бу сәбәбдән сәнин әдаватин онун үрәјиндә мәгам тутсун вә о шәхс дәхи сәндән интигам алмагдан өтрү фүрсәт вахтыны көзләсин.

37. Данышыг вахты көфтүку фүрсәтини өзкәләрә вер. Еһтимал вардыр ки, һижләкәр шәхс сәһв едиб мүддәанын һәгигәтини бәјан еләсин. Әкәр сән чох данышсан, хәтаву һөгсан сәнин тәрәфиндә олур.

40. Чүн бир мүсибәтә кирифтар олдун, сәбр елә вә өз мүсибәтини халгын јанында изһар еләмә ки, әкәр дүшмәндирләр, сәнин мүсибәтин онларын тәһнинә сәбәб вә гүввәтләринин артыг олмағына баис олачагдыр вә әкәр биканәдирләр, онларын нәзәриндә һәгир олмуш оларсан вә әкәр достдурлар, онларын гәмкин олмағына вә сәнин мүсибәтинин тәзәләнмәјинә баис олур.

41. Пакдамәнлији, јәһни тәмизхасијјәтлији өзүнә адәт елә. Һәр кәси ки, фәсад ишләрә мүртәкиб олар, онун дини вә һәјасы кәдәр вә халг ичиндә тез биабру вә рүсвај олар.

66. Нә гәдәр ки, јахшылыг еһтималы вар, өзкәләри јаманлығы һәмл еләмә. Бәлкә о јахшы ишдир, анчаг сән онун мәсләһәтини билмирсән.

68. О шеј ки, өзүнә көрә јаман сајырсан, өзкәнин һаггында рәва көрмә, таинки онун чәзасы өзкәдән сәнә гајытмасын.

71. Һеч бир кәсин зәрәринә разы олма. Алыш-веришдә пакһесаб ол. Әманәтә хәјанәт еләмә, таинки аллаһ-тааланын гәзәбинә кәлмәјәсән вә хәләјигин мәрдуду олмајасан.

73. Өз гоншуларынын вә һәмшәһәр адамларынын

яхшылыгына чалыш, та онлар да сенин илэ һәмнин ши-
вэдэ рэфтар вэ мұраат елэсинлэр. Сэн бир нэфэрсэн, он-
лар чохдур. Бир нэфэрин ентијачы чоха олмаг ашикар-
дыр.

80. Бир кэсин эдавэтинэ үрэјиндэ јер вермэ ки, сенин
дининин вэ үрэјинин раһатлыгыны бэрһэм едэр.

84. Јаман иши ки, едэрсэн, онун фадасы сэндэн өтрү
галмаз, амма онун күнаһы вэ бэднамлыгы сэнэ баги га-
лар.

85. Јахшы эмэлдэн ики дэфэ лэззэт апарарсан. Би-
рисини о иши едэн вахта, бирисини дә о ишин сэмэрсэи
сэнэ јетишэн заманда.

87. Чүн һамы шеј үчүн алэмдэ зайл олмаг ентималы
вардыр, өзүнү неч зада елэ бағлама ки, мәбада бир күн
о шеј завал тапса, сенин зиндэканлыгын мүшкүл олсуи.

89. Фэгирликдэн вэ бэдбэхтликдэн шикајет елэмэ ки,
алэмдэ сэндэн фэгир вэ бичарэраг чох вардыр. Онлар
экэр сенин һалында олса идилэр, чох шадлыг едэрдилэр.

96. Бэдбэхт о шэхсдир ки, бир кэсин һаггында јах-
шылыг етмэк фүрсэти олдугда, етмир. Бавүчуди-ин ки,
инсан үчүн шүкр елэмэк вачибдир ки, о өзү кими бир
адама вэлијјүн-не'мэ олубдур.

Бурада бу гэдэр јазылана иктифа етдик. Чүмлэси
көзэл нэсифэтлэрдир ки, онлары дэркуш едэнлэр бэхти-
јар кимсэлэрдир. Мүмаилејһин јаздыгы нэсифэтлэр бир-
биринэ бағлыдыр вэ јек-дикэрини шэрһү бэјан едир. Вэ
лакин биз бурада јаздыгымыз инсанын мүхтэлиф һалү
хасијјэтлэринэ вэ хэлајиглә һүсни-мүаширэтинэ шамил
оланлардыр⁴⁵⁶.

Билмэк кэрэкдир, мэрһум Аббасгулу ағанын гызы
Туғра ханым дәхи шаирэ имиш. Ашағыда јазылан ше'р
онун кэламындандыр:

Туғра ханым, алэм ара чүнки ээизэм,
Аббасгулу аға гызы, Зэһрајэ⁴⁵⁷ кэнизэм.

Гүдсији-чэниятмэкаһын мүасирлэриндэн Газах шаир-
лэри Мустафа аға Ариф вэ Казым аға Саликдэн башга
Гарабағ ханлығында дәхи бир нечэ хоштэб' шүэра вар
имиш ки, онларың исимлэри атидэ зикр олунур.

Мирзэ Һэсэн Ибраһим ханың мүгэрриблэриндэн Әли-
мәһэммэд ағаның нэвэси вэ Мирзэ Чэфэрин оғлудур.
Мирзэ Һэсэн зијадэ мә'рифэтли, хошхүлг вэ саһибчамал
бир зат имиш вэ тэб'и-ше'ријјэси дә вар имиш.

Әваили-синниндэ тэрки-вэтэн едиб Шэки ханлығына
мүсафирэт едир вэ орада Нуха шәһэриндэ јени ачылмыш
рус дэфтэрханасында мүншилик әмринэ мәшғул олур.
Вэли өмрүнүн һэнуз чаван чағында һаман сэрзэминдэ
дари-бэгаја реһлэт едир. Өз вэсијјэтинэ көрэ, чэназэси
эсл вэтэни Шуша шәһэринэ нэгл олунур вэ шәһэрин
шимали-шэргисиндэ бир верст кэнарда дэфн олунур вэ о
мэрһумун ады илэ мэзарыстан әл'ан адланыр ки, «Мирзэ
Һэсэн гэбристанлығы» дејилир.

Мирзэ Һэсэнин гүрбэтдэ вэфаты өз гоһум-эгрэбасына
вэ хүсүсэн, шүэравү үрэфа силкинэ артыг дэрэчэдэ тә'-
сир еләјир вэ һэр бириси бир нөв нөвһэ илэ о мэрһумун
өвсафи-чэмилэсини зикр еләјир. О чүмлэдэн Мирзэ Әбүл-
һэсэн «Шәһид»⁴⁵⁸ тәхәллүс бу фэрди онун маддеји-тари-
хиндэ демишдир:

Шәһид гофт бесале-вэфатэш ин месрә':
Һезар аһ ин гамэт һезар әфсүс⁴⁵⁹.

Бу маддеји-тарихдэн мә'лум олунур ки, Мирзэ Һэсэн
нин вэфаты һичрэтин 1249-чу⁴⁶⁰ сэнэсиндэ ваге олубдур.

Мирзеји-мэрһум мүасирлэри арасында саһиб-кэма-
лү мә'рифэт бир шэхс сајылдыгыңдан хатири артыг дэрэ-
чэдэ эзиз тутулармыш.

Ашыг Пэри вэ Ашыг Ибн Чаны ки, ашағыда тэрчүме-
ји-һалларыңдан бәһс олуначагдыр, онун шә'ниндэ көзэл
ше'рлэр јазмышлар. О чүмлэдэн Ашыг Пэринин Мирзэјэ
хэстэ олдугу һалда јаздыгы намэдир ки, бурада зикр олу-
нур:

Нэ јатыбсан ләһаф бэстэр ичиндэ,
Бимармысан, нэдир бэс һалың сениң?
Ешгин мэрзигнэ мән дә тэбибәм,
Бэјан ејлә мәнэ әһвалың сениң.

Исми-шәрифиниз ада җетишин,
Мәтләб алыб һәр мурада җетишин,
Шаһлар шаһы өзү дада җетишин,
Һифзиндә сахласын зөвалын сәнин.

Барилаһа күлзарына ғыјмасын,
Хәстә дүшүб бимарына ғыјмасын,
Ширин-ширин кәфтарына ғыјмасын,
Бағышласын гашы һилалын сәнин.

Бир мәсәлдир: бағбан олан бар чәкәр,
Әндәлибин мејли күлүзар чәкәр,
Аллаһына бәндә аһу зар чәкәр,
Гәм чәкмә, камилдир кәмалын сәнин.

Мән Пәријәм, ешгә зарәм, нејләјим,
Дәрди-дилдән хәбәрдарәм, нејләјим,
Бурда ора интизарәм, нејләјим,
Шәфалансын нури-вүсалын сәнин!

Мирзә Нәсән Ашыг Пәринин чавабында җазмышдыр:

Бу гәм бәстәриндә мөһнәт ичиндә
Данм фикримдәдир хәјалын сәнин.
Дәрмансыз дәрдимә булунмаз чарә,
Мүјәссәр олмаса вүсалын сәнин.

Көнүл адәт аһу зарә ејләјир,
Ешг сирри ашикарә ејләјир,
Гојма, рузикарым гарә ејләјир —
О зүлфүн, [о] хәттин, о халын сәнин.

Гөнчә ләтафәтли, лалә үзлүсән,
Мәстанә бахышлы, хумар көзлүсән,
Ширин һәрәкәтли, шәкәр сөзлүсән,
Јохдур јер үзүндә мисалын сәнин.

Илтифат ејләјиб алыб чанымы,
Одлара салыбсан дин-иманымы,
Јәгин тирә едәр шәбистанымы,
Мүнәввәр етмәсә чамалын сәнин.

Сән Мирзәнин гәдрини бил, наз елә,
Сәки-рәғибләрдән еһтираз елә,
Нәчәф бәјә илтифаты аз елә,
Һәлак еләр мәнни бу һалын сәнин.

Вә јенә Мирзә Нәсән Ашыг Пәринин һүснү чамалыны белә вәсфү тә'риф ғылмышдыр:

Лалә јанағында бади-сәбадән
Учу тәр чыггалы телләр ојнашыр.
Сүзкүн бахышындан хумар көзләрин
Һијләләр, фитнәләр, фе'лләр ојнашыр.

Чәм олудур һүснүн, бу вәчаһәтин,
Јетмәсин зөвалә чешми-афәтин,
Јајынса бир заман сәрви-гамәтин,
Көзүм ичрә ганлы селләр ојнашыр.

Бојун јарашыгда ғыјамәт ејләр,
Ишвәни, гәмзәни бу бабәт ејләр,
Ағ мәмә көјнәјә зәрафәт ејләр,
Кәмәр илә назик белләр ојнашыр.

Мум төк инчәлмишәм инчә белиндән,
Сөвдајә дүшмүшәм сијәһ телиндән,
Титрәдикчә зүлфүн сәһәр јеллиндән,
Санасан күлшәндә күлләр ојнашыр.

Етдикчә вәсфини Мирзә мүкәррәр,
Тазәләниб руһум олур мүәттәр,
Күлүстанда зүлфүн кими мүнәбәр
Нә сүсәнләр, нә сүнбүлләр ојнашыр.

Вәтәни-мә'луфундан дијари-гүрбәтә һичрәт етдији
нада бир дилбәри-ширинмәгала хитабән ашағыдакы г
ли иншад етмишдир:

Әла еј шухи-ширикари-бимүрвәт, худаһафиз,
Гәми-ешгиндә бәсдир чәкдијим зилләт, худаһафиз!

Никара, дөври-рујиндә рәғибим шадкам олду,
Мәнәм анчаг олан авареји-гүрбәт, худаһафиз!

Көнүлләр издиһамы, шанә чөврү гојмады көнлүм —
Едә зүлфүндә бир асајиши-раһәт, худаһафиз!

Дәриндә шад булсан пасибанын хатирн јетмәз
Бу күндән бөјлә наләмдән она зәһмәт, худаһафиз!

Нәсән, бу маһруләрдән вәфавү меһр аз истә —
Ки, чөвр етмәк олур мәнвәшләрә адәт, худаһафиз!

Мәһәммәд бәј «Ашиг»⁴⁶¹ тәхәллүс Мирзәнин до
имиш вә араларында достлуг вә мөвәддәт вар имиш. П
икиси Ашыг Пәријә бир нөв ашиг олуб, онун мәдһии
ше'рләр јазарлармыш. Мәһәммәд бәјин бир гәзәлинә
ваб олараг атидәки ше'рләри иншад етмишдир:

Јетишди, Ашига, эш'ари-мөвзуңун бу рүсвајә,
Һәмәна бәхт салды башимә куја мәним сајә.

Бу нә әјјами-пиридир, јенә нә күштикиридир,
Бурах бу шүғлү, еј пиран, мәнним төк бари бүрһајә!

Долашма шанә төк сән чоһ о кијсуји-пәришанә,
Илишсә пәјинә бир түк, кедәр башын бу сөвдајә.

Бүкүлмүш гәдд илә ол сәрв баш чәкмәз кәнарындан,
Хәдәнки-чанситаң мүшкүл кирәр бөјлә позуг јајә.

Кәрәк дәрд әһли дәрдин әһли-дәрдә ејләсин һали,
Кирифтәрәм сәнин төк мән дә бир сәрви-диларајә.

Мәкәр мә'шугун ашиг гашыны охшатды, еј Ашиг,
Јени ајә вә ја јајә, әкәр көјдән јенә ајә.

Бир ај үзлү, гара көзлү, шәкәр сөзлү, сөзү дузлу,
Бели инчә, ағыз гөнчә, ләби шәһди-мүсәффајә.

Бу гәзәлин икинчи бейтиндән белә аңлашылыр ки, Мә-
һәмәд бәј синидә Мирзә Һәсәндән бөјүк имиш. Нечә ки,
Мирзә она зәрифанә дејир: Сөвдаји-ешги әјјами-пиридә
бошла вә бу шүғлү мәним тәк бүрнаја — чавана һәвалә
слә.

Баинһәмә Мәһәмәд бәј Мирзә Һәсәндән артыг јаша-
јыбдыр.

Кәрбәләјы Абдулла Шуша шәһәриндә тәвәллүд ед-
дир. Саһиби-мә'рифәт вә әһли-һал бир зат олдуғу ү-
үмуми-ә'јан вә әшрафи-вилајәт ичрә әзиз вә мөһтәр
тугулармыш.

Әхлагы хош, хасијјәти көзәл, тәб'и-ше'ријјәси рәван
вә сәлис Ибн Чаны мәчлисләр зинәти вә мәнфилләр јә-
рашығы әзиз бир вүчуд имиш.

Чүмләдән артыг онун хатирини мәрһум Чәфәргү-
хан «Нәва»⁴⁶² тәхәллүс вә Гасым бәј Закир мұраат едә-
ләрмиш. Бәдиһәкулугда мислү манәнди өз әсриндә ј-
имиш. Күзәраныны тичарәт илә кечирәрмиш, амма мә-
ғулијјәти әксәр өвгат мәшһағлыгда (кимјакәрликдә) н-
чирмиш. Вәфаты Шуша шәһәриндә һичрәтин 1255-дә⁴⁶³
59 синидә вағе олубдур⁴⁶⁴.

Кәрбәләјы Сәфи «Валех»⁴⁶⁵ тәхәллүс илә дост им-
вә араларында зарафат вар имиш. Бир-биринә ләтифә
һәзл јолу илә бамәзә шәрләр јазарлармыш. Белә к-
мәрһум Валехин Кәрбәлә зијарәтиндән мұрачиәт етди-
әснада она јазмышдыр:

Еј Сәфи, Шаһ Нәчәф куји сәнә мәскән икән,
Нижә ол рөвзәни тәрк етдин, әкәр адам идин?!

Күн кими олмады јарын сәри-кујиндә јерин,
Сән мөкәр әһли-вәфа бәзминә намәһрәм идин?

Сүст рә'јин сәни мәрһуми-вүсал етмәз иди,
Рәһи-ешг ичрә әкәр сабитү мүстәһкәм идин.

Гүрби-өвлади-Әлидир сәбәби-рәһмәти-һәг,
Сән ки, мә'нидә мөкәр чаһили-лајә'ләм идин?!

Кәһфин әшабыны тәрк етмәди сәк бир саәт,
Сән ки, инсан идин, әһмәг, мөкәр итдән көм идин?!

Адәм олсајдын әкәр шөвг илә та шамү сәһәр
Јар кујиндә сәдагәтлә кәзән һәмдәм идин.

Мүстәғим олса иди ешг илә тәб'ин даим,
Һәлгә тәк дәркәһи-мөвләдә бәси мөһкәм идин.

Дәсти-ихлас илә чанан етәјин тутса идин,
Шәрәфи-рүтбәдә султани-гаму аләм идин.

Гәнбәра, Валехи мән' етмә ки, бәс бигәмдир,
Сән дәхи чаһил әкәр олса идин, бигәм идин⁴⁶⁶.

Кербәләҗы Сәфи Валех бунун чавабында куҗи-Кербәладан вә дәркәһи-һәзрәт Әлидән мурачиәт етмәсини бәҗан едиб Кербәләҗы Абдулла Чанызадәҗә тә'н етмәклә белә бу ше'рләри јазмышдыр.

ЧАВАБИ-ВАЛЕҺ

Нә сәбәдән Сәфи мәһруми-дәри-Һејдәрди,
Ким билир пәрдәдәки зишт вә ја зивәрди.

Мән әкәр фејзү һүнәр чаһилијәм, лә'н мәнә,
Јохса лә'нәт сәнә кәлсин, бу нә бәһтан, шәрдири?

Сәфинин зидди әзәзили-әзәл Абдулла,
Она баш әјмәди, лә'нәт охунур, мүзтәрди.

Ол әбучәһл рәсулун нәјин әксилдә билир,
Данма хүбси-нәби дилдә онун әзбәрди.

Нечә кафир дә ки, пејғәмбәрә әбтәр дедиләр,
Елми-тәһгигдә олар шимди өзү әбтәрди.

Аршына әлли күзәр анд ичәни көр ки, мәнә
Елә сөјләр ки, көрән дер өзү пејғәмбәрди.

Сәнин атан ки, танырсан ону јахшы мәнән,
Сирәти-заһирә бахма, үрәји әнтәрди.⁴⁶⁷

Ибраһим ханын кәримеји-нәчибәси Көвһәр аға тә'-мир етдирдији чамеји-шәрифин тарихиндә иншад етмишди:

Баније- мәмләкәте-Шише ке, дәр һешмәто чаһ
Тә'не зәд гоббеје-тәхтәш бесәра пәрдеје-маһ,

Јә'ни саларе-фәләк шоукәте-Ебраһим хан —
Ке, дәрәш бәр һәмә ханане-чәһан буд пәнәһ.

Гоуһәри дашт дерәхшәндево фируз ке, буд
Пәртове-маһе-рохәш бәр сәре-хоршид колаһ.

Баније-мәсчедо меһраб шод ан гоуһәре-пак,
Әһле-фердоусе-бәрин чомле бәр ин кәшт говаһ.

Гәләме-әһле-доа зәд рәгәме-тарихәш:
«Бад пејвәсте гоһәр дәр сәдәфе-лотфе-илаһ»⁴⁶⁸.

Ахырынчы фәрдин икинчи мисрасындан әбчәди-кәбир һесабы илә белә мә'лум олур ки, Көвһәр ағаји-мәрһумәнин бина етдирдији мәсчидин итмамы тарихи-исламын 1248-чи⁴⁶⁹ сәнәсиндә ваге олубдур.

Көвһәр аға нә гәдәр шаирин хатирини әзиз тутар имишсә дә, ахырда чүз'и бир әһвалын вүгуундан мүкәд-дәр олуб шаирдән инчимишди.

Шаир Ашыг Гәнбәр вә ја «Ријазул-ашигин»ин мүәл-лифи Мәһәммәд аға Мүчтәһидзадәнин јаздығына көрә⁴⁷⁰,

Кербәләҗы Гәһрәман исминдә башга бир шаир Көвһәр аға кими вәчиһә вә зәрифә бир көзәлин Ханкиши бәҗ кими елм вә мә'рифәтдән бибәһрә бир вүчуда әгди-никаһ олунмасындан рәнчидә вә мүтәгәјҗир олуб, бу фәрдләри Ханкиши бәҗин һаггында демишди:

Хәрмөһрәҗә дәјиг олмајан хәр,
Сәд һејф, чаһанда тапды Көвһәр. ✓

Тәгдири-гәзәҗә гыл тамаша,
Ахыр сәни верди чәһрә баша.

Бу ше'рләр Көвһәр ағанын сәм'инә јетишдикдә мәрһум Кербәләҗы Абдулланы чағырыб ондан гејз илә тәфәһүс етмиш ки, нә үчүн онун шөвһәрини белә бәднам едибди. Шаир ашағыда јазылан ше'рләр илә үзрү бәһанә кәтириб өзүнү сафа чыхартмышдыр:

Аға, беходавәнде-гәләво јегане
Әсла хәбәрәм нист өз ин нәгло фәсане.

Дирист ке, мән һич нәгујәм сохән, әмма
Гүјәнд бенамәм сохән әбнаје-зәмане.

Шәһбаз тәзәрви ке, бечәңгал дәр арәд,
Аваз бәр арәд һәмә гончешке-сәмане⁴⁷¹.

Мәрһум Мирзә Гәсән она јаздығы бир мәктубун чавабында Чанызадә ону белә төвсиф етмишди:

Һәсәнә, саһебе-вәһһол-Һәсәнә, симтәна,
Дәр голестане-вәфа тәзе голо јасәмәна,

Рагеме-дәфтәре-шаһи бәдәбестане-кәмал,
Мәзһәре-дорре-мәани бенезаме-сохәна,

Вәгте-тәһрире-ромузате-һоруфате-хотут
Әнбәрәфшан гәләмәт бәр сәре-мошкә-хотәна.

Афтаба, гәмәра, дәстегөле-тәзе-тәра,
Тагәте-табе-дела, мунесе-руһол-бәдәна.

Мәскәнәт кәшт Шәки бишәко бишобево рејб,
Тои дәр шәһре-Шәки маһе-зәмино зәмәна.

Намәәт васеле-ма, һаселе-ма кәшт сорур,
Бемәгалате-ләбе-тутије-шәккәр шекәна.

Чә рәва Јусефе-ма дур шәвәд өз бәре-ма,
Һәмчо Јә'губ шәвәм сакене-бејтол-Һәзәна.

Чә рәва дел шәвәд өз атәше-әндише кәбаб,
Мәи дәр ин Шише конәм керје, шәвәм һалезәна.

Еј һесаре-гәдәмәт гоһәре-дорданеје-әшк,
Веј фәдаје-то шәвәд чәне-чәһан дәр бәдәна.

Чон сәре-золфе-то соудаје-гәмәт дәр сәре- ма,
Һале-ма шамо сәһәр һәст пәришаншодәна.

Ја бекош, ја бесәрәм саје фекән бәр сәре-раһ,
Ја бегу ашеге-саркәштеје-ешгәм бе мәна.

Јә'ни моштаге-тоәм, һоббо сәна миһаһәм —
Ке, реси сән бе мәна, ја берәсәм мән бесәна⁴⁷².

Мәрһум Чәфәрғулу ханын мәнбусвар Гарабағдан
Тифлисә көндәрилмәји бабында ашағыда јазылан мү-
хәммәси иншад гылмышдыр:

Аһ ким, галмады чан чисмдә чанан кедәли,
Олду һәр јердә ки, чанан кедәли, чан кедәли,
Тутду зүлмәт көз евин шәм'и-шәбистан кедәли,
Олду виранә көңүл кишвәри султан кедәли,
Јә'ни сәрдари-чаһан, сәрвәри-дөвран кедәли.

Күл үзүн көрмәјәли олмады хәндан күлләр,
Шәм' одлара јаныб, башына гојду күлләр,
Зүлфи сөвдасы илә дәрһәм олуб сүнбүлләр,
Нечә фәрјадү фәған ејләмәсин бүлбүлләр —
Ки, олуб хар илә һәмдәм күли-хәндан кедәли.

Чәрх рәһм ејләмәди дидеји-кирјанымыза,
Гојду һәсрәт бизи ол шәм'и-шәбистанымыз,
Атәши-һичр илә од салды бизим чанымыз,
Санчылыб һавәки-гәм синеји-сузанымыз,
Кушеји-чешмдән ол киприји пејкан кедәли.

Чыхды чүн Шишәдән ол маһлига мисли-күлаб,
Шишә әһлинә бу вәчһ илә һерам олду шәраб,
Сынды башларда һәва шишәси манәнди-һүбаб,
Олду аләмдә фәрәһ күлшәни билмәрдә хәраб,
Үзү күл, какили сүнбүл, хәти рејһан кедәли.

Чәкәли бәзмдән ол ләбләри мејкун әтәјин,
Долдуруб ган илә сағәр дили-пүрхун әтәјин,
Әшк сејлабы тутар ашиги-мәһзун әтәјин,
Нола фәрјадү фәғаным тутә көрдун әтәјин —
Ки, гара олду күнүм ол мәһи-табан кедәли.

Мәнәм ол гүмрији-мискин ки, салыб аләмә сәс,
Сәрв ку-ку дејәрәм һүзн илә та гәт'и-нәфәс,
Абу данәм әләмү гүссә, јерим күнчи-гәфәс,
Бир заман ејләмәзем сејри-күлүстанә һәвәс
Сәһни-күлзәрдән ол сәрви-хураман кедәли.

Мәгсәдим рөвзеји-кујиндә будур шамү сәһәр —
Ки, була фејзи-вүсәлында зија дидеји-тәр,
Ола хаки-гәдәмин сүрмеји-әрбаби-бәсәр,
Гыласан күлшәни-кујиндә олап мурә нәзәр,
Көрәсән ким, нечәдир һалы Сүлејман кедәли.

Әјзән мүхәммәси-Кәрбәлаји Абдулла Ибн Чаны:

Еј ки, зүлмәткәһи-зүлф ичрә үзүн мисли-чираг,
Мәстү сәрхош көзүнә гаршы јаман көзләрә ағ,
Олмасын хаки-дәрин кушеји-чешминдән ираг,
Ләбләриндән дәнәним дәрдә дәва етди сораг,
Сөјләди: ағзыма иннаби-ләбу сибн-бухаг.

Бахды мәрдум үзүнә, салды нәзәрдән аји,
Гылды хәм шөһрәти-әбруји-ләтифин јаји,
Гәдрү гижмәтдә дејил лә'л ләбин һәмтаји,
Һәвәси-зүлфи-сијаһыла олуб сөвдаји —
Ки, чәкиб силсилаји-какили-тәррарә дараг.

Көрүнүр чөһрәләрин лаләјә күлкүн, күлә ал,
Гојмады ал илә рүјин дили-әјинәдә һал,
Сүрмеји-шух көзүн фитнәјә салды филһал,
Гылды изһари-шәрәф Кә'беји-рухсардә хал,
Вәрәг үз сүртдү гәдәмкаһына күлкүнә јанаг.

Какилин шанәләнир зинәти-душ етмәк үчүн,
Хош кәлир хәлгә ләбин һәрфи нүјш етмәк үчүн,
Дил диләр шәрбәти-көфтарыны нуш етмәк үчүн,
Хәлгдән вәсфи-бәнакушуну куш етмәк үчүн,
Бәһр ачдырды сәдәфдән дүри-гәлтәнә гулаг.

Күл хитаб етсә сәнә, гөпчә она ејлә итаб,
Гөпчә кимдир ки, сәнә гаршы дуруб верә чаваб,
Бахса һәр дәм үзүнә шәрмдән олмазмы күлаб,
Нәдир әјинә көрән дәмдә сәни ејләјә таб,
Әкси-рухсарын она олмаса мә'нада дајаг?!

Дурса әјинә, мүгабил үзүнә гылса нәзәр,
Она үз вермә, нәзәрдән сал ону шамү сәһәр,
Ғазәдән гојма ола дөври-јәнағында әсәр,
Вәсмәвү сүрмә көзү гашына мејл етсә әкәр,
Сүрмәни сејрә салыб вәсмәјә гыл гаш-габаг!

Һүснүнә ашиги-садиғ демә һәр күмраһи,
Ашиғ олдур јаха чәрхи дили-атәшкәһи,
Имтәһан ејлә шәби-һичрдә Абдуллаһи,
Ше'леји-аһына кәр јанмаса чәрхин маһи,
Тиг чәк, башыны кәс, шәм' кими атәшә јаг.

Әјзән кәлами-Ибн Чаны:

Еј ики көзүм, гыл белә шаһбазә тамаша,
Мөвсүмдү, күшад ет ики дәрвазә тамаша,
Бу назү нәзакәтдә сәрәфразә тамаша.

Көр нечә көзәлдир,
Мәнбуби-әзәлдир,
Лејләјә бәдәлдир,
Мәчмүјә мәнәлдир.
Хошбујә тамаша,
Аһујә тамаша,
Кијсујә тамаша,
Әбрујә тамаша.

Хәнчәр нәкәрадыр, һәр җәрәси көҗчәк, һәр муҗә тамаша,
Хошсөвт, хошәлһан, хошавазә тамаша,
Көнлүм гушу, пәрваз елә, пәрвазә тамаша.

Еҗ бүлбүли-чан, чых белә, рәфтарына бир бах!
Гыл сеҗрү сәҗәһәт, күлү күлзәрына бир бах!
Јүз чаналычы ишвеҗи-рухсарына бир бах!

Көр ким нечә чандыр,
Чан ичрә ниһандыр,
Мәнзурн-чаһандыр,
Һәр гәмзәси гандыр,
Мән өлдүм, амандыр!
Ширин дилә бир бах!
Назик белә бир бах!
Шүмшад әлә бир бах!
Мишкин телә бир бах!
Әнбәр нәкәрадыр,
Көвсәр нәкәрадыр,
Рухсарәси көҗчәк,
Кетмә, һәлә бир бах!

Неҗвасинә, шәммамәсинә, наринә бир бах!
Гоҗнунда нә әлван бәзәниб тазә-тамаша.

Бир көзләри хуммар, зәпәхданы әчаҗиб,
Бир дншләри мирвариди, рәхшаны әчаҗиб,
Бир тәнкдәһан, гөнчеҗи-хәнданы әчаҗиб.

Көр бу нә әладаыр,
Чаным нә фәладаыр,
Бир һуриллигадаыр,
Пүрчөврү чәфадыр
Ја нури-худадыр,
Әхлагы әчаҗиб,
Дурмағы әчаҗиб,
Бухағы әчаҗиб,
Додагы әчаҗиб.
Мәрмәр нәкәрадыр,
Көвһәр нәкәрадыр,
Нәззарәси көҗчәк,
О таги әчаҗиб.

Еҗ дил, едәсән кәсб бу меҗданы әчаҗиб,
Тәфсилн-баһар олду, буҗур јазә тамаша.

Бу сәргәдин гамәти-рәнасы да хошдур,
Шаһбазсифәт зүлфи-мүтәррасы да хошдур,
Дурна кими һәм көрдәни-минасы да хошдур.

Ја нәчми-дүрәрдир,
Ја шәмсү гәмәрдир,
Иксирн-нәзәрдир,
Јандым, нә хәбәрдир?!
Бахмасы да хошдур,
Сөвдасы да хошдур,
Зибасы да хошдур,
Әзасы да хошдур,
Әхкәр нәкәрадыр?
Мәчмәр нәкәрадыр?

Һәм арәси көҗчәк,
Беҗзасы да хошдур.

Кәл, инди сән ет бу јеришә, назә тамаша!
Јүз пүстәләбү лә'ли-Бәдәхшан буна пешкәш!
Јүз лаләүзар афәти-дөвран буна пешкәш!
Чүмлә нә гәдәр вар исә хубан, буна пешкәш!

Бу һурү мәләкдир,
Гылманә көмәкдир,
Бу симбиләкдир,
Ризван нә демәкдир?!
Ризван буна пешкәш!
Бостан буна пешкәш!
Реҗһан буна пешкәш!
Чөвһәр нәкәрадыр?
Һәм зәр нәкарадыр?
Хунхарәси көҗчәк,
Бу чан буна пешкәш!

Абдулла кими нечә гәзәлхан буна пешкәш!
Дур, сөһбәти-меҗханәјә кәл, сазә тамаша!

Кәрбәлаҗы Абдулла Чаны оғлунун бурада тәһрир
олунан әш'арындан башга бир чох гәзәлиҗјат вә рүбаиҗ-
јаты вә хусусән, бәдәф'ал мүасирләринин зишт кирдар-
ларына даир һәчвиҗјаты вә көзәл мүхәммәсаты вә әш'а-
ри-мүстәзады вардыр ки, онларын бураја күнчаҗиши
јохдур.

Мәрһумун һәчв демәкдә манәнди јох имиш. Ол сә-
бәбдәндир ки, Закир әлеҗһиррәһмә үләма зимниндә тән-
зим гылдығы кәлами-абдарында Баба бәҗи вә Чаны оғ-
луну тәәссүфлә јад едиб, бу ше'рләри һагларында јаз-
мышдыр:

Јахшы һәчв еҗләр иди бу дәмн адәмләрини,
Сағ кәр олса иди инди ол Ибн Чаны.

Риштеҗи-тәб'имә јох таб верән, чәрх, әфеус
Еҗләҗиб хак илә јексан гәди-Бабани.

Кетди һәмдәрдләрим, бисәрү саман галдым,
Бу рибати-күһәнин јохду сәрү самани и. а.

Меърибанлы Баба бәҗ⁴⁷³ Ибн Чанынын мұасири олуб, чүмлеји-үрәфадан вә хоштәб' шүәрадан бириси сајылырмыш. Нәр ики шаир Закирин һәгиги достларындан олуб, бир нөв она фүнунн-ше'рдә устадлыг етмишләр. Вәли онларын мејлү рәғбәти һәчвқулуға олдуғу һалда, Закирин һәчвү һәзл тәриги илә сөз сөјләмәјә артыг рәғбәти јох имиш. Әкәрчи Закирин дә бир чох һәчвә бәнзәр кәламы вардыр, амма онларын әксәри әдибанә јазылмыш кәламлардыр ки, өз мөвгенндә онлардан бәһс олуначагдыр. Ибн Чанынын вә Баба бәјин вә башгаларынын әдәбијјатын һәчв нөвүнә көстәрдији мејлү һәвәс, әлбәттә, бир илләт вә сәбәбдән хали дејил.

Чох еһтимал вар ки, о заманын шаирләри гәзетә вә журналын әдәминдән наши өз мұасирләринин әхлагыны һәчв демәк илә ислаһ едәрләрмиш. Нәр һалда чох тәәсүфләр олсун ки, Баба бәј вә Ибн Чаны кими мүгтәдир шаирләр дүнјадан бихәбәр вә Авропа үлүмүндан бисәмәр олуб көзәл тәб'ләрини һәчвқулуға вә латајил сөјләмәјә сәрф едибләр. Баба бәјин вәфаты Закирә зијадә тәсир едиб ону пәришанһал етмишдир вә Закир устадынын маддеји-тарихини ашағыда дәрч олунаң чикәрсуз ше'рләрлә изһар гылмышдыр:

Дирига, кетди бир-бир дәрдебиләнләр, фәрд мән галдым,
Чаһанда хатыри гәмкин, дили нүрдәрд мән галдым.

Әнисү меърибаным Меърибан да васили-рәһмәт —
Олуб, дари-фәнада зарү сәһракәрд мән галдым.

Мәта'н-чан хирид етди рәфиган кәрм икән базар,
Позулду рөвнәг, аңчаг галды аһи-сәрдү мән галдым.

Хәјалат әһли хаки-кимја тәк напәдид олду,
Тутуб раһи-әдәм иксиртәб'ан, кәрд мән галдым.

Көрүб дәһрин вәфасын чәкдиләр әл ејши-аләмдән,
Бу виран мүлкдә, сәд һејф, тәнпәрвәрд мән галдым.

Һәгигәт мәнзилине јетдиләр мәрди-раһи-аләм,
Мәнә бу ар јетмәзми, һәммин намәрд мән галдым.

Едәр сәјри-күлүстани-бәга ағкүнлүләр һәр јан,
Гара күн ичрә күлбәрки-хәзан тәк зәрд мән галдым.

Вәзирү шаһ рух тутду пијада ханеји-фәрзә,
Сәмәндү фил ләнк олду, дағылды нәрд, мән галдым.

Мүсибәт салыһын тарихи амма олду «тарихим»⁴⁷⁴.
Көчүб устад, Закир, биһүнәр шакирд мән галдым.

Бу тәәсүфамиз ше'рләрдә Закир мәрһум Баба бәј үрәфа зүмрәсинә дахил гылыб, онун хәјалат әһлиндә олмасыны вә иксиртәб'ләр кими раһи-әдәм ихтијар етмәсини бәјан едиб кәмали-тәәсүфлә бу виран мүлк өзүнүн тәнпәрвәр олмасыны изһар гылыр.

Ағкүнлүләр дәһрин вәфасызлыгыны көрүб, ејши-дүвјадан әл чәкиб һәгигәт мәнзилине васил олдуғлары вә бәга күлүстанында һәр јаны сәјр етдикләри һалда, шаир гара күн ичрә күлбәрки-хәзан тәк сарала-сарала галмышдыр.

Закир Баба бәји мүршид вә устади-камил мәғамынд гојуб-өзүнү биһүнәр шакирдләрдән һесаб едир. Пејфа ки Баба бәјин кәламындан һәчвдән сәва бир башга нөв әл дүшмәди ки, ону нүмунә көстәрәк⁴⁷⁵.

Нәмирли Әмираслан бәјин шә'индә — ки, фасиг вә мәрдүмазар бир шәхс имиш, — јаздығы һәчви бу саја башлајыр:

Ағлајын гап, Чаваншир Әмираслан кәлир,
Мәрду мәрданә олуб азими-мејдан кәлир,
Тахыбан шишә сизи етмәјә бүрјан кәлир,
Мә'дәни-лафу қазаф һәрзәвү һәдјан кәлир,
Мәләкүл-мөвт кими алмаг үчүн чан кәлир и. а.

бу гисим һәзл вә ләтифәкудуг вахтын тәгазасына көрә
Вагиф илә Видадинин арасында дәхи вар имиш.

Мәрһум Валех Кәрбәләјы Сәфијә көз ағрысы ариз
олдугуну мүасири Ашыг Гәнбәр ешидиб, һәзл тәриги илә
бу барәдә бир мүхәммәс-[мүстәзад] тәртиб едиб она
көндәрмишди вә о мүхәммәсдә һансы дәрманлар илә нә
сајаг тәдави етмәсини вә һансы хәрәкдән пәһриз сахла-
мағыны вә гизасы нә олдугуну белә шәрһү бәјан гылыб-
дыр:

Көј даш илә дуз гој, она зәк багла, гурум гат,
Еј Валехи-мәшһур!

Зәрнихи, күкүрдү көтүрүб аб илә исдат,
Чивә илә мәгдур.

Нушадри тәнбакијә гат, андызы гајнат,
Һәм сиркеји-әнкур.

Шурабү шәраб илә пијаз, гәдр дә бат-бат,
Бир гәдр дә нил ур.

Багла көзүнүн нуруна, чәкмә дәхи һејһат,
Гојма ки, ола кур.

Тирјак ики мисгал јарым суд дикан* илә
Ајран, гара от,

Чыртдагушу аз су илә онлара тән ејлә,
Гәтран илә барут.

Мәркәмушу әз нарын, әләт һәм кәтан илә,
Әвәј илә исдот,

Малин одуну рөвғәни-гаратикан илә
Мүлһәг елә мәзбут,

Мәчмунни јыг, чәм елә, бир касәдә гајнат,
Гојма даша, савур!

Гәввамә кәлиб гајнасын о једди мүдава,
Дүшүр јерә ол дәм.

Чәкмә дәхи көз гәмини, хөвф ејләмә асла,
Дүрүст елә мәрһәм.

Хам безә јахыб, гәдри дә пәнбә елә пејда,
Багла ону мөһкәм.

Көрмәз көзүн азар, гијамәт ола бәрпа,
Һеч кәлмәз она нәм.

Көрсә көзүјүн көрмәјин аләм галы һәм мат,
Олмаз белә пүрнур.

Гизаны дејим: сүбһә наһар илә чох ејран,
Арпа чөрәкилән,

Нарын шәрабын ичкилән үстәи ики фишчан,
Јаз, нүсхәсин өјрән!

Чашта јекилән чаду гатыг, турп илә соған,
Сәһһәт тапа бәдән.

* Суд дикан, гара от, чыртдагуш, бат-бат, гаратикан — чүмләси
тәлх ширәли нәбат нөвүндәндирләр ки, истә'малы көз ағрысына мү-
зиррдир.

Шамә јекилән балыги-гәчвинү дараған,
Еј арифи-пүрфән!
Өмрүн нә гәдәр вар исә, бөјлә кечир өвгат,
Олма дәхи рәнчур!

Дүнјада дәхи сән јемә әт, бал илә јағы,
Пәрһиз елә, пәрһиз!

Әпари-ширип, армуд илә мејвеји-бағы,
Нә јаз, нә пајыз!

Гавун јемә, кәр јандыра көзүндә чырағы,
Кечән ола күндүз.

Мәчму'и-ширин шеј гыла кәр өмрүнү баги,
Өлсән, јемә һәркиз!

Көндәрди көнүл мүршидинә бир белә сөвгат,
Бир нүсхеји-мәзбур.

Сән тәк тәбибин көзләри азарә дүшәрми
Јаздан бир ај-өтмүш?!

Бир көз ки, гару* олмаја, көз гарә дүшәрми?
Азарды бу батмыш!

Корлуг сәнә бу вахта, бичарә, дүшәрми —
Синнин ола јетмиш?

Гәнбәр кими көзүн аја пәркарә дүшәрми?
Сөз јерини тутмуш.

Өз нүсхән олуб инди сәнин өзүнә исбат,
Тут сән мәни мә'зур.

Валех һәзл тәриги илә јазылмыш бу кәламын мүга-
билиндә Ашыг Гәнбәрә ашағыдакы чавабы јазмышдыр:

Бу тәби-тәбабәтлији бир кәс билә һаша,
Еј Гәнбәри-мәчнун!

Дәрманларыны көрсә, галыр мәһв мүгәвва
Лоғманү Фәлатун.

Көздән вә нәзәрдән сәни һифз ејләјә мөвла,
Данаји-пүрөфсун.

Бир сән кими кәһһал дәхи хәлг етмәјиб әсла
Ол гадири-бичун.

Гырх једди рәгәм көз давасын ејләјә пејда
Көздән өзү мәгбун.

Аллаһа шүкүр көзләримин јохдур азары,
Ахмаз пичалағы.

Бир күзкү алыб бах көзүнә сән, сәни тары,
Көр көрчә балағы.

Һәчвинә көрә көзләри кор олмаја бары,
Һәм карды гулағы.

Адәтди ки, сағлар кора күлмәкди мәдары,
Вермәкди гәнағы.

Сағ көзлүнү һәчв едибән ејләди рүсва,
Дүшдү тәзә ганун.

* Гару — бир дүрлү көз ағрысыдыр ки, саһиби тор көрүр.

Бир күн көзүмүз гарә дүшәндә нә күлүрсән,
Көңлүн нә олур шад?
Илләр узуну бурнуну бәс нијә силирсән?
Олмуш сәнә мө'тад.
Көз ағрысына пәрһизү гиза билирсән,
Еј камил устад!
Бәс нијә гарумал* кими һәр дәм жыхылырсаң?
Кәр олмаса иршад.
Өз ејбинә кор ол, дәхи чох, сөјләмә бича,
Данышма бу мәзмүн!

Бирчә дава вар, сахламышам ону ниһан мән,
Инди дејирәм, ган!
Шакирдсән әкәр, мөндөн ешит, ону да өјрән,
Олсун сәнә дәрман.
Чох корлары да сағ елә корлуг әләминдән,
Гыл өзүнә еһсан.
Кизлинчә дејим, чыртагушун сујун әзәрсән,
Долдур ики финчан.
Төк көзләринә, көзләрин олсун јенә бина,
Кәзмә дәхи мәнзун.

Валех о замандан ки, олубдур сәнә јолдаш,
Ол хош гәдәминдән,
Јухмадан олуб көзләри манәндеји-хәффаш,
Кәрәк гача күндән,
Биздә јенә сағ көздү, көрәр, гәдр кедәр јаш —
Һәггин көрәминдән.
Сәннин башына чүнки дүшүбдүр елә бир даш
Дөвран ситәминдән,
Көрмәк сәнә олмаз дәхи минбәд мүнәјјә,
Сәд дөвр едә кирјан.

Јухарыда тәргим олунан һәр ики мүнхәммәси-[мүс-тәзады] тутушдурдугда Ашыг Гәнбәрин ләтифәкулугда даһа да артыг мәнһарәти олдуғу анлашылыр. Филһәгигә мүшарилејһ артыг мәнһарәтлә көз ағрысына мүзүрр олан әшјавү әчзаны тәркибү тәртиб гылыб нәзмә чәкмишдир вә өз мүршиди олан Кәрбәләјы Сәфијә мәзкур давачат илә мүәличә етмәји дузлу вә мөвзун ше'рләрлә төвсијә едир; гиза көстәрмәкдә дәхи бир гүсур гојмајыр.

Валехин чавабы дәхи хошајәнд кәламлардыр. Вәли Ашыг Гәнбәрин ше'рләриндә һисс олунан ләтафәт вә һәләвәт Валехинкиндә һисс олунмур.

Мүнхәммәси-Валех:

Шәфабәхш дәмин ол һәзрәти-Исадән өјрәнмиш,
Һәјати-чавидани ләбләрин Хызрадән өјрәнмиш,
Кәһни хошхәндә ејләр бәзмара, миһадән өјрәнмиш,
Сәвади-какилин тәрһин шәби-јелдадән өјрәнмиш,
Чәбинин пәртөвәфкәһлик једи-бејзадән өјрәнмиш.

* Гарумал — көзләри тор көрән сығыр.

Галыб әјјами-сабиг гәмзеји-хунриздән ганун,
Мүдам мәчруһ едәр ешг әһлинин бағрың, гылар пүрхун,
Дили-сәдпарәни әшк илә чешмиһдән едәр Чейһун⁴⁸⁰,
Ичибдир чами-мәхмури, едәр ашигләрә әфсун,
Бу дә'ва чешми-мәстин нәркисә-шәһладән өјрәнмиш.

Гашын тәрһин көрүб мәнһабү мәнбәрләр чәкәр хичләт,
Бујиндән нафеји-Чин, мишкү-әнбәрләр чәкәр хичләт,
Сијәһ зүлфун гәминдән сүнбүли-тәрләр чәкәр хичләт,
Көрәндә гәддини сәрвү сәнүбәрләр чәкәр хичләт,
Бу рәфтары ниһали-гамәтин тубадән өјрәнмиш.

Хәјали-чами-вәслин чоһлары мәст ејләјиб бибак,
Гүруби-һүснүнә шәбләр сијәһпуш әјләшиб гәмнак,
Көрәндә вәслини һәр сүбһи-садиг синә ејләр чак,
Рухундан иһфиал ејләр мәһни-табану нөһ әфлак,
Үзүн рәхшәндәлик шәмси-чаһанарадән өјрәнмиш.

Кәл, еј заһид, сән етмә Валехи-диванәни мүлзәм,
Дејил тәғјирә ганл ким, тәриги-ешгәдир мөһкәм,
Һачан олмуш чаһанда ешг дәрди габили-мәрһәм,
Севәндә Лејлини Мәчнун, оlanda дәрдинә мәрһәм,
Чүнуһлуғ рәсмини бу гафили-шејдадән өјрәнмиш.

Өјзән мүнхәммәси-Валех дәр мәдһи-Рәсули-худа:

Та һәваји-ешгә мәмләүввәм ки, гыллам зарлыг,
Гамәтим чәккиmdir, ејләр рәкләрим һәм тарлыг,
Чисмими иһчитди вәлә, чешмиһи бидарлыг,
Еј шәһни-тәхти-әдаләт, бөјлә олмаз јарлыг,
Рәһим гыл, мә'шүгә, сән гыл ашигә гөһмарлыг,

Маһи-новдур таги-әбруји-ләтифин мәзһәри,
Баби-елми-дүррдүр нитги-зәрифин мәзһәри,
Олмајыбдыр дәһрдә, олмаз һәрифин мәзһәри,
Ајеји-«ләвлак»⁴⁸¹ олуб шә'һни-шәрифин мәзһәри,
Олмасан, олмазды бу әләмдә јохдан варлыг.

Валехи-диванәјә мәншәр күнү сәндән пәнаһ,
Сәнсән ол дарүлфәна, дарүлбәгадә падшаһ,
Зүлфүнә әнбәр дедим, олду хәта, етдим күнаһ,
Тапмады нәркис көзүн тәрһин, гашын шәклини маһ,
Маһә инчәлмәк галыбдыр, нәркисә бимарлыг.

Мәрһум Валех Кәрбәләји-мүәлладан мүрачиәт етди-ји әснада Ашыг Гәнбәр она бир мәктуб јазыб, ашағыда зикр олунан суаллары етмишдир.

Кәлами-Ашыг Гәнбәр:

Тапдынмы сәадәт, Валехи-дөвран,
Көзәл јери, хош мөканы көрдүнмү?
Зијарәт етдинми Нәчәф-Әшрәфи,
Кәрбәләји-мүәлланы көрдүнмү?

Мусийи-Казимү Мәһәммәд Тәги,
Һәсәнәл-Әскәри, Әлијјән-Нәги,
Саһибәзәмәндыр әсрин рөвнәги,
Ол зинәти-асиманы көрдүмү?

Јенә вармы онда хәјмәвү хәркәһ,
Тәшнәләб әһли-бейт, тамам бипәнәһ,
Ган ағлајыб ахыдырмы Зүлчһанәһ⁴⁸²,
Доланырмы о, мејданы, көрдүмү?

Тәшнә чикәр, һал пәришан, дил кәбаб,
Зейнәб, һәм Сәкинә чағырырмы «аб»?
Едән тој һанасын ган илә хизаб
Јадикари-мүчтәбаны көрдүмү?

Вармы әһли-бейтә јавәрү гәмхар,
Јохса о, чөлләрдә «су» дејиб ағлар?!
Јетимләр пәнәһи абиди-бимар,
Ол хәстәји-натәваны көрдүмү?

Көрдүмү Һүсејнин мәзлум Әсғәрин,
Аббас әләмдарын чаван Әкбәрин?
Һәм көјүн сүгуну, јерин ләнкәрин,
Ол зивәри-ризваны көрдүмү?

Алыбдыр әлимдән кәрдиши-дөвран,
Јаш јеринә көзләримдән ахар ган,
Шүһәдә сәфиндә хак илә јексап,
О Ибраһимхәлил ханы көрдүмү?

Бағландымы али-Әлијә ихлас?
Олан кунәһына етдин и.т.имас?
Тарихи-вәфадә бирун әз гијас
Бу Гәнбәри-бипәнәваны көрдүмү?

Валехин чавабы:

Еј Гәнбәр, гулами-шаһи-вилајәт,
Тәвафи-шири-јәзданә јетишдим.
Чаји-һәмә јаранү әзизан хали,
Көнлүмдәки арзуманә* јетишдим.

Ибтида ки, варид олдуғ Бағдадә,
Тамам әһли-зүнуб олду азадә,
Мусийи-Казимә гылдығ ирадә,
Дәркәһдә лүтф-еһсанә јетишдим.

Үч күн мәскәнимиз олду Казимејн,
Суртдук хаки-пајә, зијаланды ејн⁴⁸³,
Вачиб олду төвфи-һәзрәти-Һүсејн,
Аризу әлиндән чанә јетишдим.

Ол күн ки, јетишдик Тәлли-Сәламә,
Хош сөвтлә охунду зијарәтнамә,
Тамам зөввар јетди мәтләбү камә,
Хүсусән ки, мән диванә јетишдим.

* Арзуман — арзу демәкдир.

Јетишдик Һүсејнин баркаһинә,
Сәһраји-Кәрбәлә падишаһинә,
Һәзрәти-рәсулун бусәкаһинә,
Хәнчәр вурулан мөканә јетишдим⁴⁸⁴.

Көрдүк бир јанында Әсғәри-палан
Гызыл ган ичиндә, һәлгиндә пейкан,
Әкбәри-шаһзадә доғраныб шан-шан⁴⁸⁵,
Зүлм олуан о мејданә јетишдим.

Ондан сонра кетдик Әли-Аббасә,
Тамам сәһни-рөвзә батыбдыр јасә,
Јенә шивән дүшдү зүкур-үнасә,
Јенә шәм'ә мән пәрванә јетишдим.

Өвсафи-Кәрбәлә јетди пајанә,
Ондан үз чевирдик Шаһимәрданә,
Иришдик сәһраји-Әрәбистанә,
Тәвафи-али-имранә јетишдим.

Күнбәди-тәладан ачылды бир нур,
Шө'ләси әләмә олунду мәшһур,
Манәнди-әһгәри-мүһәггәри-мур
Баркәһни-Сүлејманә јетишдим.

Дүшдүм хаки-пајә, ејләдим сүчуд,
Ахыр сөвдам иди, онда тапдым суд,
Кунәһым әфв етди гадирү мә'буд,
Санасан әдәмдән чанә јетишдим.

Онда Кәлби-Әли гојдум намымы,
Шәрбәти-ешгдән иядим чамымы,
Нәчәфи-Әшрәфдән алдым камымы,
Һәзрәти-Саһибзәмәна јетишдим.

Онда нәгл ејләди бизә бир мүрид,
Дини-Меһди хана кәсмә сән үмид,
Јетмиш үчдүр тарихиндә шәһид,
Бөјлә әсрари-ниһанә јетишдим.

Мәһәммәд Тәгидир дилим әзбәри,
Әлијјән-Нәгидир, һәсән Әскәри,
Кәрбәлә Валехә олдуғ һейдәри,
Гәтрә идим⁴⁸⁶, бир иманә јетишдим.

Валехи-мәрһумун бу кәламында бә'зи ше'рләрин вәз-
ни ја сәгил вә ја хәфиф кәлир. Мәсәлән, «Һәзрәти-Саһиб-
зәмәнә јетишдим», «Тәвафи-али-имранә јетишдим» вә
һабелә.

Бу кәламын ахырынчы бир бәндиндән мә'на чыхар-
магда дәхи мүшкүлә дүшдүк вә шаирин ишарә вә ејһа-
мы нә олдуғуну анлаја билмәдик. Һаман бәнд будур:

Онда нәгл ејләди бизә бир мүрид,
Дини-Меһди хана кәсмә сән үмид,
Јетмиш үчдүр тарихиндә шәһид,
Бөјлә әсрари-ниһанә јетишдим.

Бу ше'рләрнн мә'насы долашыг вә мүәммалы олду-
гундан маәда вәзнү бәһриндә дәхи гүсур чохдур. Белә
ки, бунлар тамами кәлама хәләл јетириб, онлары әһә-
мијјәтсиз вә зијасыз еләјир.

Атидә јазылан бәдиәни — ки, ондан анчаг бир-ики
бәнд нүмунә үчүн бурада зикр олунур, — бә'зи рәвајәтә
көрә, Валех чаванлығы вахтында Молла Пәнаһ Ваги-
фин бујурмагы илә тәзә сәбкдә өзүндән ихтира едәрәк
инша гылмышдыр:

Ләбинә назлы јарын бәдеји-күлфам дедим,
Түндү тәлх олду ки, еј мәст, чүнун олма — деди.
Ләззәти-шәһдү шәкәр тәк ләби-хәндандыр бу,
Гимәти кәнчи-күнәр, лә'ли-Бәдәхшандыр бу.
О нәдир, гимәти кәм, әсли һәрәм, тәлхмәзач,
Бир гашыг ачы су гәндабә гатыб чалма — деди.

Гәддинә назлы јарын әр-әрү шүмшад дедим,
Јенә түнд олду, мәнә дахи бизә кәлмә — деди.
Көзләрин вар, белә шивәдә рәфтарыма бах!
Кејмишәм ал, јашыл, зинәтү палтарыма бах!
Мүхтәсәр, бир гәди-үрјан ола, ондан нә сәмәр?
Әл-ајасгызларә һәмта мәни сән гыјма — деди и. а.

Валехин бу көзәл бәдиәләринә нәзирә олараг Гасым
бәј Закир дәхи дә зәрифанә вә әдибанә бир кәлам јаз-
мышдыр ки, ондан дәхи бир нечә бәндләр мүгабилә вә
нүмунә үчүн бурада дәрч гылдыг:

Көзләјән кимсә, көзүм һаггы, демәз ај сана,
Нәчидир ај вәчаһәтдә ола тај сана?
Сән кими көрүм онун чәһреји-табанымы вар?
Хали-һиндусуму вар, зүлфи-пәришанымы вар?
Бир сары рәнкличәдир әввәли әјри нун тәк,
Елә ки, кечди ики-үч күн олу бир парә чәрәк.

Бә'зи мәчлисдә гәдин гәрвү сәнубәр охунур,
Танры билсин ки, бу саф гамәтинә шәр охунур.
Гамәтин кими онун сәјри-хураманымы вар?
Әзми-чөвланымы вар, афәти-дөвранымы вар?
Бағ-бостанда әкәр бағбан ону тәк-тәк,
Бундан өтрү ки, күмә мәсрәф олур тирү дирәк.

Мүддәиләр көзүнә нәркиси-фәттан десәләр,
Ким инаныр бу сөзә көз көрә бөһтан десәләр.
Нәркисин чешми-хумарын кими мәстанымы вар?
Тиги-бүрранымы вар, навәки-мүжжанымы вар?
Јаз олур, һәгди битәр, бир шејә олмаз о кәрәк,
Әгли зад кәсмәз ушаглар јығар аны көрчәк.

Ағзыны душ бири гөнчәјә нисбәт сөләмиш,
Һејф мән олмамышам, бу сөзү хәлвәт сөләмиш.
Гөнчәнин ағзы нәдир, ләфзи-дүрәфшанымы вар?

Лә'ли-мејкунуму вар, көвһәри-гәлтанымы вар?
Һәмдәми-хар, өзү бибәһрәвү һәм өмрү көдәк,
Дағылыр һәр вәрәги бир тәрәфә бад әсчәк.

Вә сонра шаир мәһбуби-дилкүшасынын ләби-лә'лин-
дән вә зүлфи-тәриндән вә зинәти-кујиндән бир-бир сөһ-
бәт ачыб, онлара охшајан шејләрин чүмләсинин бичиз,
јарамаз, гәдрү гимәтсиз олдуғуну шаيرانә тәшбиһат
илә сүбута јетирир вә бә'д мәһбүбәсини мүәттәр бир күлә
бәнзәдиб, она тәнбәһ вә төвсијә едир ки, сәри-кујиндә
ашиги-садигин јерини гојмакилән бүлбүли-шејда тутсун,
чүнки о сәнин Закиринә бәрәбәр ола билмәз. Шаирин өз
дили илә сөјләсәк, даһа да јахшы олар:

Гојма әғјары сәри-кујдә мә'ва тутсун,
Ашиги-садигини бүлбүли-шејда тутсун.
Закирин кими онун сөвти-гәзәлханымы вар?
Тәб'и-мөвзунуму вар, ше'ри-нүмајанымы вар?
Ешидән инчир онун тәрзи-нәвасын, бишәк,
Шивәси чәнкү чәдәл, наләвү әфғаны кәләк.

Кәрбәләјә Сәфи мәрһумун әш'ари-мүхтәлифәләрин-
дән бириси дә инсанын мә'буду ана бәтниндә бир гәтрә
ујушмуш гандан маја бағлајыб, мүрури-әјјам илә дүнја-
ја кәлмәсини вә јер үзүндә нәшвү нүма тапыб көрпәлик,
ушаглыг, чаванлыг, кишилик вә гочалыг һәддләринә
јетишмәсини вә һәр синнү салын өз һалү тәбиәтинә мән-
сус мүхтәлиф өзавү әһвалыны, шүғлү карыны вә әһва-
ли-руһијјәсини вә сонрадан руһун чәсәддән пәрваз едиб
мәгами-әслисинә кетмәсини вә гәбир ичиндә Нәкирү
Мүнкәр сорғу-суалыны вә гијамәт әһвалыны тәфсилән
риштеји-нәзмә чәкдији кәламдыр ки, нечә ки вар, бурада
тәб' олунур:

Чәһар әнасүрдән, шеш чәһатдән,
Бир гәтрә мәнидән олмушүз пәјда.
Әдәм дәрјасында галдым алты ај,
Гүдрәти-гадирү халигүл-әшја.

Рәһим ичиндә әввәл бунјад олду дил,
Ики нөгтә көзүм олду мүгабил,
Бир дамаг, бир чикәр олду һасил,
Доггуз күндә тамам олду бу ә'за.

Доггуздан гырха дәк чисмим олду ган,
Ики гырхда руһум тутду ашијан,
Үч гырхда дирилиб, тәрпәндим һәр јан,
Ләрзә верди чисмим һәр тәрәф, һәр ча.

Бир мәләкә гадир ејләди тәгдир,
Үч јүз алтмыш дамар олунду тәһир,

Дөрд жүз гырк дөрд сүмүк ейләди тә'мир,
Мө'важи-тарикдә мө'мари-гәза.

Доггуз ај бәтндә мән тутдум гәрар,
Доггуз күн нөһ саәт чәкдим интизар,
Доггуз дәгигәдә кәлдим ашикар,
Билдим ки, гадирдир ваһидү јекта.

Дүшдүм дин үстүнә иманда мөһкәм,
Нечә әһли-үнас олду онда чәм,
Чисмим нәмәкләнди, мән олдум адәм,
Адымы гојдулар Сәфи һүвәјда.

Бир јашында олдум бешикдә сәвар,
Ана сүдүн әммәк ейләдим шүар,
Ики јашда сүддән кәсилди мәдар,
Үч јашында әкл гылдым ибтида.

Дөрд јаша⁴⁸⁷ јетәндә кәздим биүсул,
Беш јашда чалынды сүннәти-рәсул,
Алты јашда баша әгл олду дүхул,
Једдидә охумаг ейләдим бина.

Сәккиздә һөччәми охудум сәвад,
Доггузда рәванә ейләдим мө'тад,
Он јаша јетәндә шамү бамдад,
Зикр олду дилимдә әвсафи-мөвла.

Он бирдә дәрсимн ейләдим тамам,
Дилдә әзбәр олду пејғәмбәр, имам,
Он ики јашында олдум хошкәлам,
Сөјләдим һәр тәрәф, олдум дилкүша.

Он үч јашда олдум ләлеји-һәмра,
Он дөрд јашда олдум мисли-маһи-пүрзија,
Он беш јашда олдум бәндеји-худа,
Фәрзү сүннәтимн ейләдим әда.

Он алтыда олдум хошгамәтү гәд,
Сәфһеји-рухсардә мейман олду хәд⁴⁸⁸,
Он једди јашында булдум намизәд,
Әлгиссә, ихтијар етдим кәдхуда.

Он сәккиздә ишрәт ейләдим тамам,
Он доггузда көрдүм һәр мәтләбү кам,
Ијирмидә мәнә хош кечди әјјам,
Нечә өвлад мәнә һәг көрдү рәва.

Отуз јашда олдум бир сејли-баһар,
Башда ешг әсәри һәм лејлү нәһар,
Гырк јашында олдум ашиги-дидар,
Дағылды башымдан о ешгү сөвда.

Бир өзкә хәјала дүшдүм ол заман,
Көрдүм ки, сөвдада гылышам зијан,
Бивәфа дүңјаја сәрф етмишәм чан,
Бир мәтанм јохдур әз-бәһри-үгба.

Ондан сора зикр еләдим рузү шәб,
Ширин чана вердим чох рәнчү тәәб,

Мө'минләр арасында олдум мүнтәхәб,
Үлүги-дәһрдән паку мүүрра.

Әлли јашда сан бир кәдиклән* ашдым,
Алтмыш јашда әһлү әјалдан гачдым,
Јетмиш јаша чатдым, тагәтдән дүшдүм,
Олдум бир сују солмуш асија.

Сәксән јаша јетдим, галмады имдад,
Дохсан јашда тутду әлимдән иршад,
Јуз јаша јетәндә кәлди бир чәллад
Деди: һаза, јөвмүл-ахәрид-дүңја⁴⁸⁹.

Чәкди чәнкәлини, салды ә'зајә,
Тәмамән чәсәдим дүшдү ләрзајә,
Алды мүрғи-руһум, чәкди сәмајә,
Чисмим гәфәс кими галды мүгәвва.

Ел јыгылыб агладылар бир заман,
Мәни бир тахт үстә гојдулар һаман,
Мүрдәшулар мәнә вермәзләр аман,
Рәхти-вүчудуму гылдылар јәғма.

Вердиләр гүслүмү, пак олду бәдән,
Тәни-үрјаныма тутдулар кәфән,
Гылдылар намазым новрәсү күһән,
Мәни гәбр ичиндә гојдулар тәнһа.

Мәни ки, гәбр ичрә гојдулар әфрад,
Һәр кәс өз мәгамын ейләдиләр јад,
Дүвја чифәсиндән әлимдә бир зад
Ә'малымдан гејри галмады әсла.

Мүнкәр-Нәкир мөндән алдылар хәбәр,
Чәкдиләр үстүмә һәм тигү тәбәр,
Нитгим батды, дилим тутмады әзбәр,
Мәнә гәбр ичиндә вердиләр чәза.

Чағырдым: Ја Әли, һәлләли-мүшкил,
Үрөк гүввәт тапды, күшад олду дил,
Чавабым суала олду мүгабил,
Мүрачиәт етди мәрсули-худа.

Нечә мин ил тутдум гәбр ичрә гәрар,
Гијамәт гопмаға чәкдим интизар,
Бир күн әмр ейләди ваһидүл-гәһһар:
Рузи-гијамәтдир, јөвмүл-интәһа.

Әмр олду Исафилә, чалды сур,
Хәбәрдар ейләди: еј әһли-гүбур,
Гүм, бизниллаһи вә'дәи-нүшур⁴⁹⁰,
Тәмамән әмваты ейләди әһја.

Мағрибдән мәшригә үз тутдуг Шамә,
Һәр кәсин ә'малы әлиндә намә,
Адил диван орда јетди тәмама,
Ондан фәрг олмады султандан кәда.

* Кәдик — дағ бели, јал мә'насынадыр.

Бир һәшр-нәшр гопду онда, еј худа,
Күн тәпәдән јахды, јер дөндү ода,
Огул атадан, гыз анадан чуда,
Тамам мәншәр әһли деди: ва нәфса.

Тамам мәншәр әһли сәф-сәф дурдулар,
Һәг бујурду онда мизан гурдулар,
Чәһәннәмнин атәшини көрдүләр,
Дүшдү бу аләмә шуришү гөвга,

Ва үммәта — деди һәзрәти-рәсул,
Онун илтимасын һәгг етди гәбул,
Чүн кечдик сираты, олмадыг мәлул,
Чүмлә хәталәрдән биз олдуг рәһа.

Һәгдир, ә'малымыз дејилди сәләһ,
Ислам барәсиндә ишләди тәлә,
Бир нечә һәмдәмлә, шикәстә Валәһ,
Мәскәнимиз олду чәһнәтүл-мә'ва.

Кәрбәләјы Сәфинин бу «Вүчуднамә»си бизим зиндә-
канлығымызын чүмлә өвзавү кејфијјәтини вә нә нөв
ичра етмәсини вә адабу әјинини бәјан едир.

Бу кәламдан мә'лум олур ки, ушаг ана бәтниндән јерә
дүшән кими ону дузлајырлар вә ики јашына кими о, ана
сүдү илә мүдара еләјир. Анчаг үчүнчү сәнә васил олду-
да гејри шејләрин әклинә мүбаширәт едир. Беш јашында
она хүтнә олунур. Једди јаша јетдикдә ушағы мәктәбә
гојурлар вә бир илин мүддәтиндә анчаг охудуғуну һүру-
фи-мүсәввәтә вә һәрәкәләр васитәси илә һечә едә билир.
Доггуз-он јашында һечадан рәвана кечир вә он јашына
дахил олдугда кечә вә күндүз әнбија вә өвлијаларын
зикри илә мәшғул олур. Он бириндә дәрсини вә тә'лими-
ни тамам еләјир.

Он беш синниндә һәдди-кәмала јетиб, фәрзү сүннәти-
ни башлајыр әда етмәјә. Он једди вә он сәккиздә нами-
зәд олуб арвад алыр вә ијирми јашында өвлад саһиби
олур.

Нечә ки, оглан ушағы чаван синниндә евләниб әһлү
әјал саһиби олур, һабелә гыз ушағы дәхи дә сәби икән
вахтсыз вә мөвсүмсүз әрә верилиб, чаванлыг мөвсүмүнә
дахил вә һәдди-кәмала васил олмамыш аналыг һалына
дүшүр вә саплағындан вахтсыз үзүлмүш чичәк кими
һәнүз ачылмамыш солухур вә тезчә гочалыб гүввәт вә
тәрәвәтдән дүшүр. Мүддәти-тә'лим дәхи чох чәкмир.
Једди синниндән охумаға игдам едиб, он бириндә елмини
тамам едир. Бу мүддәтин әрзиндә ушаг анчаг бачарыр
ки, Гур'аны охусун, пејғәмбәрләрин вә имамларын адла-

рыны әзбәрләјиб тәкалифи-шәр'ијјәсини филчүмлә өј-
рәнсин. Бунунла онун елми гуртарыр. Бу сајаг бизим
мәктәбләрдә тә'лим олунурду.

Алтмыш, јетмиш вә јүз ил бундан мүгәддәм һәмчи-
нин бу гәрар үзрә онларда дәрс вә адаб өјрәнелирди; бу
јавуг вахтлара кими. Анчаг бу ахыр вахтларда тәзә үсул
илә јени гајда үзрә тә'сис олунмуш мәктәбләрдә бизим
балалара тә'лим верилир.

Јухарыда јазылан әш'ардан башга Валәһи-мәрһумун
даһа да чох әсәрләри вардыр. Бунлардан артыг әһәмиј-
јәтлиси кечмиш сәлатинин әһвалына вә Гарабағ ханлы-
ғынын тарихинә даир јаздығы мәнзуматдыр ки, мәәттәәс-
сүф, әлә кәтирә билмәдик. Онун өвладындан Ашыг
Аббасгулу бизә сөз вермишди ки, Кәрбәләјы Сәфинин
тамами әш'арү асарыны бизә көндәрсин, вәли әһдинә
вәфа етмәди.

Јусиф Гарабағинин мәчмуәсиндә АҒабағыр исминдә бир шаирин әсәрлериндән нүмунә олараг бир мүәшшәр-тәрчибәнд⁴⁹¹ дәрч олунмушдур. Бу кәламда баһар фәслинин әламәтләрини шаир тәдричлә зикр едиб, күлдән, бүлбүлдән вә јасәмән, сүнбүлдән сөз ачыб, ахырда тәәсүфлә фәрјад едиб дејир ки, һејиф дејилми ки, белә кәзәл чағда баш гала торпагда:

Бир белә мөвсүмдә, баһар чағда
Һејф дејил баш гала торпагда?⁴⁹²

Јә'ни инсанын өмрү гәфләтдә вә зилләтдә кечир.
Шаир Адәм өвладына хитабән дејир:

Кечир күнүн ејш [илә] ишрәтдә сән,
Зөвгү сәфа ејлә бу вәһдәтдә сән!
Нә гәдр ки, бу өмри-дөвләтдәсән,
Чәрхә вәфа бағлама, әлбәттә, сән!
Сејран елә бағи-нозакәтдә сән,
Барвәр ол нәхли-шәрафәтдә сән!
Тәлх етмә өвгатыны мөһнәтдә сән,
Ејлә мәгам өвчи-сәәдәтдә сән!
Ујма, көнүл, бу хаби-гәфләтдә сән,
Ач көзүнү бир нәзәр афағдә!

Бундан сонра шаир улдузлардан, сабит сәјјарәләрдән — Мәррих вә Утариддән, Мүштәри вә Зөһрәдән⁴⁹³ сөз ачыб вә бунун далысынча бүрчләри бир-бир зикр еләјиб, әршдән, шәмсдән, гөвси-гүзәһдән вә тири-шәһабын ләм'әсиндән сөјләјиб, һәр мәхлуғда гүдрәти-халигин әламәтләрини вә нишанәләрини кәстәрир. Шаирин кәламында мә'рифәт әсәри вә зөвг-шөвг һиссләри мүшаһидә олунурса да, кәламын өзүндә ләтафәт вә чәндан рәванлыг вә мөвзунлуғ көрүнмүр.

АҒабағырын дәхи әслү нәсәби вә мөһәллү мөканы мә'лум дејил⁴⁹⁴.

Молла Пәнаһ Вагиф дөврүнүн шаирләриндән бириси дә Мирзэчан бәј Мәдәдовдур ки, әслән Гарабағ маһалында Чанахчы гәрјәсиндәндир вә өзү дә мәшһүр кенерал Валериан Григорјевич Мәдәдовун ја'әгрәбасындандыр вә јахуд онун өзүдүр* ки, ондоггузунчу әсрин ибтидаларында Рус илә Османлы арасында вүғуа кәлән бир чох мұһарибәләрдә зијадә рәшадәт кәстәрибдир вә Гафгазијанын бир чох јерләрини тәсхир еләјибдир⁴⁹⁵.

Мирзэчан бәј әкәрчи миллијјәт чәһәтинчә ермәни иди, вәли әхлағу адатча мүсәлманлардан сечилмәзди. Мүсәлманлара чох јавуг олдуғу үчүн, онун әфкару һиссијаты мүсәлман әфкару һиссијаты иди, нишәст-бәрхасты онлар илә иди. Өз гөвмүндән артыг мүсәлманлары дост тутарды.

Билмәк кәрәкдир ки, кијаз Валериан Григорјевич дәхи мүсәлманпәрәст бир вүчуд олуб, түрк дилини јахшы билирди вә чох иттифаг вә мәгамларда мүсәлманлары ширин дил вә һүсни-сүлуку илә өзүнә раму рағиб едирди.

Мирзэчан бәј түрк дилиндән әләвә фарс дилини дә камалынча билирди вә ше'рү әдәбијјата мејлү һәвәси артыг иди. Мирзә Јусиф Гарабағи, — нечә ки, онун барәсиндә зикр олунду, — Мирзэчан бәјин тәклиф вә илтимасы илә Молла Пәнаһын вә онун мүасирләринин әш'арындан бир мәчмуә тәртиб ғылыб Тејмурханшурада чапа вермишдир. Мирзэчан бәј әһли-зөвг олдуғу үчүн Вагифин кәламыны зијадә дост тутармышг вә өзүнүн тәб'и-ше'ријјәси вар имиш. Мүасирләриндән Газах шаири Қазым аға Салик илә вә Маралјанлы Ашыг Пәри илә ирсал-мәрсуллары вар имиш. Пәр гисим әш'ары мөвчүддур. Амма Мирзэчанын севдији әш'арын мүрәббеат һөвүдүр ки, әксәрини Вагиф јаздығы сәбкдә јазмышдыр. Бу мүрәббеатын бирисиндән белә көрүнүр ки, шаир бир

* Мирзэчан Мәдәдов һаман кенерал Валериан Григорјевич Мәдәдов олдуғуна Ашыг Пәринин онун вәфаты заманында јаздығы тәәсүфамиз ше'рләр дә дәләләт едир ки, ашағыда зикр олунчағдыр⁴⁹⁶.

вахты зиндана дүшүб, һаман ше'рлэри зинданда олан
заманы јазыбдыр:

Бир белә әјјамда, бөјлә заманда
Гәмкин көнлүм нечә мунда шад олсун?
Мунча зүлмү ситәм, мунча сјјасәт
Бәс дејилми, јар да мөндән јад олсун?!

Нә бир гәмхар, нә бир дости-јеканә
Тәмами-ашина олду биканә,
Салдын ахыр, фәләк, мәни зиндана,
Гојмадын гүссәдән чан азад олсун.

Олмасын о, гәмкин, мән чәким чәфа,
Унутмаг ашиги көрмәсин рәва,
Кәлмәсә, дејәрләр она бивәфа,
Истәрәм өзүнә јахшы ад олсун.

Күлли-аләм дүшмән олуб чаныма,
Тапыб фүрсәт дүшмән батыб ганыма,
Дејин, достлар, јарым кәлсин јаныма,
Бәлкә көрмәк илә бир имдад олсун!

Фәләјин әдли јох, дүңјада диван,
Дәхи кәлмәз һәјатыма бир күман,
Бәндә дүшүб һаһаг јерә Мирзәчан,
Сәбәбкарын еви гој абад олсун!

Бу ше'рләрдән мүтәвәффа Мирзәчанын алитәб' ол-
магы вә мәрданәлији заһир олунур ки, ону һаһаг јерә
мүттәһим едиб зиндана салан адама — «сәбәбкар»а Мир-
зә налајиг сөзләр демир вә нифрин охумур, бәлкә онун
һаггында көзәл диләк еләјир: «Сәбәбкарын еви гој абад
олсун!» Вә һабелә шаир јарынын ону зијарәт етмәјинә
артыг шөвгмәнддир, онун үчүн ки, она бивәфа демәсин-
ләр:

Кәлмәсә, дејәрләр она бивәфа,
Истәрәм өзүнә јахшы ад олсун!

Мүрәббеатындан мәшһуру бунлардыр:

БӘНӘФШӘЈӘ ХИТАБ

Бојну буруг варыб јарын кујинә,
Дәрди-дилим сөјлә јарә, бәнәфшә!
Үзүмә бах, рәнки-рујим һәр нә вар
Әрз еткилән о хунхарә, бәнәфшә!

Апарсалар сәни јар отагына,
Гафил олма, бах солуна, сагына,
Үз сүртүб зүлфүнә, де гулагына,
Салмасын ашигин нарә, бәнәфшә!

Сирр илә үзүндә бахкилән һәр су,
Мәскән сал телиндә, сөјлә мубәму,
Көрсүн ки, чананым олмајыб бәдху,
Бир хәләл гат о әғјарә, бәнәфшә!

Нејләсин мән кими фәғир әндәлиб,
Сән бәнәфшә олсан о күлә һәбиб?
Әкәр сән дә мәнә оласан рәғиб,
Көрүм күнүн кечсин гарә, бәнәфшә!

Бундан артыг јохдур сәнә бир чаваб,
Лајиг дејил етмәк ашигә әзаб.
Истәрсән едәсән дүңјада сәваб,
Ејлә Мирзәчана чарә, бәнәфшә!

Әјзән кәлами-Мирзәчан:

Чәкдијим чәфадән, чөврү бәладән
Хәбәр верән о дилдарә тапылмаз.
Пәришан һалымы, аһу зарымы
Бир сөјләјән о гәмхарә тапылмаз.

Нә чанда тағәт вар, нә тәндә раһәт,
Гојмајыр бу фәләк олум фәрағәт.
Дәрд өлдүрүр мәнә сәәтбәсаәт,
Бу дәрдләрә мәкәр чарә тапылмаз?!

Јар орда аһ чәкәр, мән бурда фәрјад,
Ким вар ки, ејләјә бизләрә имдад,
Ја рәб, бу мәмләкәт олајды бәрбад,
Кәлән ондан бу дијарә тапылмаз.

Јарын дәрди чохдур Мирзә чанында,
Бир кимсә јох онун бәндүванында,
Һәр кәсин севкиси, јары јанында,
Мәним кими һеч аварә тапылмаз.

Әјзән кәлами-Мирзәчан:

Кирдаби-мөһнәтдә гәрг олан чаным,
Ја рәб, ола бир кәнарә јетәрми?
Бу сәјли-бәладән, туфан гәмнндән
Хилас олуб, о дилдарә јетәрми?

Гәм ләшкәри мәнә олуб һәвалә,
Истәјир гүрбәтдә чанымы алә,
Чәкдијим әфғанлар, етдијим налә
Бу дијардан о дијарә јетәрми?

Чүнки белә һичран дүшмүш арајә,
Ким вар ки, јетишсин бунда һарајә?
Үмид јох гәсидә, бади-сәбајә,
Бир аһ чәксәм, онда јарә јетәрми?

Нечә дөзсүн чаным бу ситәмләрә,
Мунча мөһнәтләрә, мунча гәмләрә?
Јарымын кујиндә сиз һәмдөмләрә
Бир дә көрүм бу бичарә јетәрми?

Фалок мөни бөйлө салмыш аварә,
Көнүл мүштаг, көз мунтәзир дидарә,
Мирзәчани, мөкәр о күл'үзарә
Сөнин кими бәхтигарә јетәрми?

Әјзән кәлами-Мирзәчан:

Дағыдыр һушуму, алыр чанымы,
Һәр баханда о мөстанә көзләрин.
Чәкибдир үстүмә хәнчәри-хунриз,
Батачагдыр мөкәр ганә көзләрин?

Билірәм, билибдир гәмин иززәтин,
Ғој чәкмәсин һеч шадлығын миннәтин,
Чүнки билмиш ағламағын ләززәтин,
Ғој ағласын јанә-јанә көзләрин!

Булунмаз мәнимчүн бир јахшы һәмдәм,
Әрзими јетирә јарә дөмадәм,
Бирчә баха мәнә, көздән јаш төкәм,
Бөлкә ола дәрдим ганә көзләрин.

Ејләрсән ахырда сән мөни Сән'ан,
Дөнәрәм динимдән верәсән фәрман,
Билмирсән едәчәк чавыны гурбан,
Бахса әкәр Мирзәчанә көзләрин.

Бурада јазыланлардан башга Мирзәчанын јенә чох
јахшы мүрәббеаты вардыр ки, һамысыны бураја салма-
ға еһтијач јохдур. Бир нечә мүхәммәсләри дә вардыр ки,
онлардан бири белә башланыр.

Еј бивәфа јар, сәни нечә салым јадә мән,
Ғојмадын бир шад олам бу фәна дүнјадә мән⁴⁹⁷,
Ејб дејилдир сәнә кәлмишәм фәрјадә мән,
Сәндән гејри кимсә јох, кимә кедим дадә мән?
Дадрәсим јох мәним, галмышам арадә мән и. а.

Бир мүхәммәсиндә Мирзәчан көнлүнә хитаб едиб де-
јир:

Инцинимә, көнүл ким, сәнә имлад ола билмәз.
Јардан позулан дил дәхи абад ола билмәз.
Ол зүлфә кирифтәр олан азад ола билмәз.
Рәһм олмаса ондан, бу көнүл шад ола билмәз.
Кизлин гәмими ачмаға сәрдар тапа билмәм и. а.

Ашыг Пәри илә бир-биринин мүгабилиндә мүнәзирә
тәриги илә јаздыглары мүсәддәс вә мүрәббе:

Ашыг Пәри

Шаири-сәнсэн зәманә, мәрди-мејдандан даныш,
Әзбәр ејлә дилдә дөфтәр, чөвһәри-чандан даныш,

Једди јердир, једди көјдүр, једди әзбәрдән суал,
Једди мө'на, једди гүслү једди көвһәр һәм кәмал,
Једди бүрчдә једди улдуз, һәшт чәннәт бимисал,
Једди рәк'әт, једди имама, једди әрқандан даныш!

Мирзәчан

Севмә сән әфсанәни, кәл, еј Пәри, јардан даныш,
Нејләрәм үгба ишин, сән кими дилдардан даныш,
Једди јердән, једди көјдән нејләрәм етмәк суал,
Тапмышам бир мүршиди, кәсб етмишәм ондан кәмал,
Чәкмәнәм ризван гәмин бу дүнјада верән мачал,
Ашигә чөвр ејләјән јари-ситәмқардан даныш!

Ашыг Пәри

Јеткилән Ғүдси-Хәлилә мигдис илә маһраса*
Әглини тәғјир етди, алды сәрдән кәлиса,
Әзбәр ејлә һәр сәәтдә зикри-Мәрјәм һәм Иса,
Кәһ Инчил, кәһ Чәм-чәм, кәһ әрқандан даныш!

Мирзәчан

Тапмышам Ғүдси-Хәлили, маһрасаны нејләрәм?
Әлдә тәсбиһ илә зүннарү асаны нејләрәм?
Бу Пәри шејда гылыб, һәзрәт Мусаны нејләрәм?
Севмәрәм Төврат, Зәбуру, сән чалан тардан даныш!

Ашыг Пәри

Тапдығын тәрса јолудур, ејләмә зөвгү һәвәс,
Бәдеји-күлкүна тәһсин етмәсин нитгү нәфәс,
Ғәндә-ғанун будур галү бәладән хачпәрәс**
Чағырар Иса, кәлиса көфтүкү чандан даныш!

Мирзәчан

Мәндә чан јох, ејләмә сә'ји-әбәс, бича һәвәс,
Мүрғи-чан пәрваз едиб, чисмим галыб хали гәфәс,
Кәл мәнә зүлм ејләмә, нәләм салыр дүнјаја сәс,
Аләми гәргә верән бу чешми-хунбардан даныш!

Ашыг Пәри

Еј Пәри, олду дили-шејда рәдифи-әлбәәл,
Сән тәригәтдән өтүб, үрфан јолуна гој мәһәл,
Јәмдә маһи, көјдә күнбәд вар Мәррихү Зүһәл,
Аби-һејван, шахи-туба, бағи-ризвандан даныш!

Мирзәчан

Тапалы ешгин јолун бир бөйлә иши нејләриз?
Әглимиз һејран олубдур, дигү киши нејләриз?
Кәл едәк зөвгү сәфа, молла-кешиши нејләриз?
Мирзәчаны өлдүрән бу аһ илә зардан даныш!

* Маһраса, јахуд меһрсар — бөјүк кешиш, рәиси-руһани демәк-
дир.

** Гафийәдә мұвафигәт үчүн «пәрәст» әвзинә «пәрәс» јазыл-
мышдыр.

Ашыг Пэри өз мүасирлэри бејиндэ эн истэкли, эзи-зэ вэ мөһтөрэмэ бир өврэт имиш. Онун вэтэни-эслиси Гарабағ ханлығына мүтөөллиг Чэбрајыл ујездиндэ Дызаг маһалында Маралјан гэрјесидир. Зэмани-төвөллүдү вэ тарихи-вөфаты мө'лум дејил. Мирзэ Гэсэнин, Кэрбө-лајы Абдулла Чанызадэнин, Мирзэчан бэјин, Мөһөммэд бэј «Ашиг» тэхөллүсүн, Чөфэргулу хан «Нөва» тэхөллүсүн мүасири имиш. Ибтидаји-тө'лимини өз гэрјесиндэ алыбдыр вэ эјјами-түфулијјэтдэн ше'р вэ гэээл сөјлөмө-јэ мејли олдугундан, һөнүз елм кэсб етмөмиш синэдэн ше'рлэр дејөрмиш.

Зэмани ки, онун намү шөһрәти артыб һәр јана дағы-лыр, талиби-дидары чох олур. Ашыг Пэри Маралјандан көчүб Шуша шөһөринэ кэлир вэ бурада онун һөрмәти вэ иззәти шүәра вэ э'јани-дөвлөт арасында даһа да чоха-лыр, һәр бир эһли-төб' онун шә'ниндэ көзөллөшөүр вэ ја-зыб изһари-мөһөббөт едөрлөрмиш; бир һалда ки, шаирэ өзү дэ эһли-һал, саһибчөмал, хошмөгал, ишвәли бир назэнин имиш. Онун һүсни-чөмалыны тө'риф едөн шаир-лөрдөн бириси дэ Әсәд бэј Вәзирөв⁴⁹⁸ имиш ки, һаггын-да бу ше'рлэри јазмышдыр:

О күндән ки, дидарыны көрмүшәм,
Һәсрәтиндән јанар чисмү чан, Пэри!
Доланыб башына сәри-зүлфүндэ
Көнүл мүрги тутуб ашијан, Пэри!

Иштијагын чөкөр нечө кимсәнә,
Амма һеч бириси бәнзәмәз мәнә.
Чанү дилдән мүбтәләјам мән сәнә,
Инанмырсан, ејлэ имтаһан, Пэри!

Аризиндир күнөш, чамалындыр ај,
Һеч назэнин ола билмәз сәнә тај!
Гәмзән гатил, кипријин ох, гашын јај,
Гәмәтиндир сәрви-хураман, Пэри!

Нә гәдәр вар иди чанда ихтијар,
Бир хатирә сәндән доландым кәнар,
Ахыр кизлин дәрдим гылдым⁴⁹⁹ ашикар,
Гој билсә дэ, билсин Мирзэчан, Пэри!

Кәл көр фәрағында мән натәванам,
Әфсүрдөхатирәм, шикәстөчанам,
Әсәд дејәр сәнә бәндә фөрманам,
Сәнсән мәнә султан, Пэри, хан, Пэри!

Мирзэ Гэсән «Мирзэ» тэхөллүс, — нечө ки, сабиглө зикр олунду, — Ашыг Пэринин көзәллијини бу күнә тө'-риф етмишдир:

Гөнчә ләтафәтли, лалә үзлүсән,
Мәстанә бахышлы, хумар көзлүсән,
Ширин һәрәкәтли, шөкәр сөзлүсән,
Јохдур јер үзүндә мисалын сәнин.

Вә јенә онун вәсфиндә Мирзэ јазмышдыр:

Етдикчә вәсфини Мирзэ мүкөррәр,
Тазәләниб руһум олур мөттөр,
Күлүстанда зүлфүн кими мүәнбәр
Нә сүсәнләр, нә сүнбүлләр ојнашыр.

Бу шаирлөрдән гејри Ашыг Пэринин һүснү чөмалы-ны вэ әглү кәмалыны вәсф гыланлар чохдур. Онлардан мөшһуру Мөһөммэд бэј «Ашиг» тэхөллүсдүр. Атидә онун шәри-һалы зикр олуначагдыр.

Ашыг Пэринин мүтөөддид ше'рлэри пәришан өврагда јазылмыш вэ бизим әлимизә дүшөнлөриндә чох сәһв вэ гәләтләр вардыр ки, онлары тәсһиһ етмәк дәхи бир нөв мүшкүлдүр. Хүсусән онун бағламалары вэ бә'зи мүрәб-беаты ки, Молла Пәнаһ Вагифә нәзирә олараг јазылыб-дыр вә бир бисавад молланын васитәсилә бизә көндәри-либдир, елә имласыз вэ долашыг хәтт илә тәһрир олу-нубдур ки, онлары мәзкур молланын өзүндөн башга бир кәс дүз охујуб мө'на чыхарда билмәз. Она бинаән бурада анчаг онун мүасирлөриндән бә'зиләринә јаздығы мәкту-баты зикр етмәклә иктифа еләдик.

Мирзэ Гэсән «Мирзэ» тэхөллүсә чаваби-намә олараг јазмышдыр:

Катиблөрин шаһы, дөфтәр ичиндә
Гәләм илә назик әлләр ојнашыр.
Фитнәли, феллисән, назлы, гәмзәли,
Дәһанында ширин дилләр ојнашыр.

Ешгин әлиндән кедәрәм мән дада,
Дәрдим олур күнү-күндән зијада,
Шивеји-рәфтарын дүшөндә јада
Бағрымын башында милләр ојнашыр.

Дад ејләрәм: һарај нашы әлиндән,
Јанды чикәр ешг аташы әлиндән,
Мән нә дејим көзүм јашы әлиндән,
Үзүшүр соналар, көлләр ојнашыр.

Адам вар доланыр мэкрин ичиндэ,
Адам вар доланыр зикрин ичиндэ,
Сэнин көмалын да фикрин ичиндэ
Эчајиб, гөрајиб халлар ојнашыр.

Пэријэм, хэлгара олмушам бачы,
Кимсэнин кимсөјө нэ еһтијачы,
Бэлхү Бухаранын, һиндин хэрачы
Зөнөхданда сјјөһ халлар ојнашыр.

Кенерал Мирзэчан бөј Мэдэдовун вөфаты Ашыг Пэ-
ријэ зијадэсилэ тэ'сир еләјир вэ бу ше'рлэри дүнјаја
хитабэн Мирзэчанын вөфаты бабында инша гылыр:

Дүнја, сэнин е'тибарын јох имиш,
Бир хэбэр вер, Мирзэчаны нејләдин?
Нечө бөјлэр илә, печө хан илә
Көфтары хош, әһли-чаны нејләдин?

Нечө шөһөр үстө чөнк едиб сөваш,
Чари олуб сел јеринэ ганлы јаш,
Фөлөк, етдин тачү тәхтини тарач,
Нөкөр, најиб, ханиманы нејләдин?

Пуч дүнја, сөндө бир јаранан һаны?
Күнбөкүн артырдын шөвкөтү шаны.
Тифлисн сағ әли, сәрдарын чаны,
Виран гојуб Дағыстаны, нејләдин?

О фөлөкдир дүкүн јери дағлајан,
Әзәл шад еләјиб сонра ағлајан,
Сипәсиндән ше'рү китаб бағлајан
Саһиби-һуш, көвһөр каны нејләдин?

МӘҲӘММӘД БӘЈ ЧАВАНШИР «АШИГ» ТӘХӘЛЛҮС

Мәһәммәд бәј вәләди-Бейбуд бәј Зәнкилани «Ашиг»
тәхәллүс Ашыг Пәринин ашигләриндән бирисидир. Зија-
дә гејрәтли, вөфадар вә саһиби-көмал бир вүчуд имиш.
Диндар вә һәгг тәрәфдары олдуғу үчүн мүасирләри ара-
сында һөрмәт вә иззәти чох имиш. Бунунла белә дүш-
мәнләри дә аз дејилмиш. Белә ки, Рус дөвләти Гарабағ
ханлығынын бир чох нөгтәләрини тәһти-тәсәррүфүнә
көтүрдүкдән сонра Зәнкәзур маһалыны дәхи зәбт етди.
Бу әснада бә'зи шуришләр о маһалда вүғуа кәлди. Мә-
һәммәд бәјин дүшмәнләри бу һадисәдән нәф'бәрдар олуб,
ону дөвләт нәзәриндә мүттәһим гылдылар вә ричали-
дөвләт дәхи онун һаггында сөјләнилән ифтирар вә бөһ-
таилары тәһгиг ет[мә]миш, ону вәтәниндән чыхарыб Ор-
дубад шөһәринә көндәрилмәсинә әмр верди вә о мөкәнда
миладын 1861-чи сәнәсиндә вәфат етмишдир.

Һәр гисим әш'ары вар исә дә, мүрәттәб диваны јох-
дур. Әш'арындан нүмунә үчүн бә'зиләри бурада зикр
олунур. Мирзә Һәсән Мирзәјә бәһри-тәвил сәбкдә јаз-
дығы бир гәзәл:

Јенә асудә икән уғрадым бир шүх зибајә,
Үзү күл, аризи мүл, зүлфү сүнбүл, чәшми шәһлајә.

Үзү саһир, өзү заһир, көзү чан алмаға маһир,
Көрән бир бахышын вермәз онун дүнјаву үгбајә.

Дәһанын вар-јох сиррини билмәк хејли мүшкүлдүр,
Әчәб маһирдир ол әјјар һәр елми-мүәммајә.

Баханлар гамәтиндән рәмзләр анлар гијамәтдән,
Көрәнләр шәкли-әбрусин дәхи бахмаз јени ајә.

Јер үзрә дурмады, кетди, сәмаваты мөгам етди,
Ләби е'чаз рәмзин көстәрән дәмлә Мәснәһә.

Көтүрсә күн чәмалындан булуд кими гара зүлфүн,
Сәрасимә Зүләјха төк чыхар Јусиф тәмашајә.

Додағындан сорушдум ағзынын мән вар-јох сиррини,
Бу назик нөгтәни сорма, дүшәр ган, — деди — ортајә.

Алыр фејзи-нәзәр бәһрини Ашиг тутса даманын,
Тапар сәрриштәсин, јетсә әли зүлфи-чәлипајә.

Бу гәзәлин чавабыны Мирзә Һәсән јазмышды ки,
онун тәрчүмеји-һалы тәһтиндә дәрч олунубдур. Ашыг
Пәријә ашиналыг тәрһиндә јаздығы бир мүхәммәс:

Еј Пәри, дәһрдә јох сән кими бир чананә,
Тәһ едәр мейри-рүхүн көјдә мәһи-табанә,
Кәрчи биһәд көрүрәм лүтфүнү һәр инсанә,
Пири-бигаидәдир, ујма Мәлик Аслан*,
Олжилән јар јенә мән тәки бир оғланә.

Һәм сәнин гәдрини Фәрһад илә Ширин билмәз,
Мирзәчан билсә дә јүздән о да бирин билмәз,
Мирзә Мәммәд дәһи о фәтһәвү зирин билмәз,
Ким ки, мә шуг ола, о, зүлфи-әсирин билмәз,
Рәнк илә салмакилән сән булары бөһтанә.

Мән сәнә һәр нә десәм мейрү мөһәббәт сөзүдүр,
Сән мәнә јаздығын әфсанәвү мөһнәт сөзүдүр,
Кәр десәм һәмдәм олаг, бил ки, мөвәддәт сөзүдүр,
Бир заман әрзим ешит, көр нечә үлфәт сөзүдүр,
Төвсәни-әглини фикр илә кәтир чөвланә.

Сән тәки шух мүнәсибди ки, мәстанә кәлә,
Әлдә сазу мазәвү сағәру пейманә кәлә,
Ашиги-мәст көрүб дин илә иманә кәлә —
Ким, кәрәк доғуз ола башы бу мејданә кәлә,
Өзүнә гүррәләнниб кирмә бизим мејданә!

Сәнә шајәстә одур ким, тапасан әһли-вәфа,
Чану дилдән едәсән ешг тәригини рифа,
Оласан јар она, етмәјәсән чөврү чәфа,
Дөври-фанидә сүрүб бир нечә күн зөвгү сәфа,
Әһли-һалдан өзүнү тутмајасан биканә.

Јенә Ашыг Пәријә јазмышдыр:

Тәхәллүс нә лазым, еј Ашыг Пәри,
Бир кәс ки, мейрдән хәбәрдар ола?
Көнүлдән көнүлә јоллар көрүнүр,
Әлавә, нә һачәт, ашикар ола?

Хош јарадыб сәни устади-әзәл,
Һүснү вәчаһәтдә јекта, бибәдәл,
Дызаг маһалында сәнин тәк көзәл —
Һәгдән истәмишәм бәргәрар ола.

Әһли-һалы көрмәк истәр әһли-һал,
Мүзәјигә етмә, кәр олса маһал.
Сәнин тәк дәрдмәнд олмајан маһал,
Көрүм ки, дағылыб тарүмар ола.

Белә ишин нә ләззәти, нә дады,
Хублар билә көрәк ашһаны-јады,
Чәкәсән ағуша бала Фәрһады,
Ширин дидарына интизар ола.

Ағлыны чәм ејлә, олма сәрсәри,
Сәндә јохдур ешгбазлыг әсәри,
Фәһмү фәрасәтдә јүз сән тәк Пәри
Кәрәкдир Мәммәдә хидмәткар ола.

* Мәлик Аслан — мәшһур туғлу Мәлик Аслан бөјдән ибарәтдир
ки, әһли-һал бир вүчуд имиш.

Ашыг Пәринин Мөһәммәд бөјә чавабы:

Шајәстәдир, еј мүршинди-камилим,
Достлар арасында е'тибар ола.
Шаир одвр устәдындан дәрә ала,
Зидду чинси рәдифи-пәркар ола.

Чәваби-хәттиндән олмушам хошһал,
Әрз едәрәм гуллуғуна вәсфи-һал,
Шан илә шөвкәтин олсун бизәвал,
Кәрәк хидмәтиндә хидмәткар ола.

Маиләм һүснүнүн хошча рәнкинә,
Јетә билмән тәчһисинин дәнкинә,
Сәни саллам мүәшшәрин чәнкинә,
Ариф бу јерләрдән хәбәрдар ола.

Пәри идим ешг ичиндә ашикар,
Аралыгда јахшы олур сәбәккар,
Бу чәнк мејданында ејләрәм шикар,
Әкәр Мөһәммәд тәк сәд һазар ола.

Мөһәммәд бәјин Ашыг Пәријә чавабы:

Устади-әзәлдән дәрсим алмышам,
Маиләм һәр јердә гөвҗәјә, Пәри!
Зидду чинси-рәдиф сөзүн данышма,
Мән десәм, дүшәрсән аһ-вајә, Пәри!

Әлиндәки бадә олсун, саз олсун,
Һәрәкәтин ишвә олсун, наз олсун,
Јекә јердән данышмағын аз олсун,
Дүшәрсән бир дәрин дәрјајә, Пәри!

Мүәшшәрин һәр бәндиндә начарсан,
Мән ачмарам, јенә өзүн ачарсан,
Бу ишиндән јәгинимдир гачарсан,
Ахырда Мәликә, Мирзәјә*, Пәри!

Гафијә кәрәкдир ола дилпәсәнд,
Нә ки, белә мөғшуш ола дәрдмәнд.
Билмирәм ки, сәнә еләјәм ришхәнд,
Јохса ону јазан моллајә, Пәри!

Ләбләрин мүсәффасы Ашиги,
Дәһанынын мүәммасы Ашиги,
Сијәһ зүлфүн тәмәннасы Ашиги
Салыбдыр бир узун сөвдәјә, Пәри!

Вәсфи-дилбәр бабында Молла Пәнаһ Вағиф сәбкиндә јаздығы мүрәббеатдыр:

Сәни тары, мәнән олма мүкәддәр,
Иччимә, бу дилин вираны сәнсән!

* Мәлик вә Мирзә — Мәлик Аслан бөјдән вә Мирзәчан бөјдән
ибарәтдир.

Нејләрәм дүңјаны, әзизим, сәнсиз,
Билірәм дәрдинин дәрманы сәнсэн!

Көзәлдир чамалын, һүснүндүр чәмил,
Өлмәдим һичриндә, галмышам хәчил,
Башын үчүн, еј күл, доланым жүз ил,
Көңлүмүн мүлкүнүн султаны сәнсэн.

Вамигин Әзрајә вар иди мејли,
Онунчүн ахарды көзүндән сејли,
Јусифин Зүлејха, Мәчнунун Лејли,
Мәним дә чанымын чананы сәнсэн.

Һәр нә ки, әрз етдим, она јетмәдин,
Шад еләјиб бизи кәлиб-кетмәдин,
Көңлүм алыб бир јол гәбул етмәдин,
Бу гәдәр чәкдијим аманы сәнсэн.

Пүнһаны бахышын алыбдыр чаны,
Чаду гәмзәләрин вермәз аманы,
Тары һифз еләсин нуки-мүжканы,
Ашигин гатили-пүнһаны сәнсэн!

Јенә Ашигин вәсфи-дилбәр барәсиндә јаздығы кәлам:

Сәндән ајры ишим мәним, ај дилбәр,
Кечә-күндүз аһу фәған олубдур.
Тәгафүл рәһминдән зүлмү ситәмин
Бизим барәмиздә еһсан олубдур.

Ләһзә-ләһзә һалып сордуғун көңлүм,
Күндә мин тәсәлли вердијин көңлүм,
Данм шадү хүррәм көрдүјүн көңлүм
Инди дәрд әлиндән виран олубдур.

Һачан алмамышдын ағлымы сәрдән,
Охурдум мүсәфи-һүснүн әзбәрдән,
О күндән ки, салдын көздән, нәзәрдән,
Мәним һалым чох-чох јаман олубдур.

Һеч јада салмазсан мән дилфикары,
Сәни бимүрүввәт јарадыб тары,
Дәһанын шөвгүндән Ашиги-зары
Өлдүрән бир дағи-пүнһан олубдур.

Чәфәргулу хан «Нәва» тәхәллүсүн Мәһәммәд бәјә
ән'ам етдији гызыл гуш барәсиндә тәртиб етдији гафи-
јәләр:

Башын үчүн, сизин бази-ән'ами
Он беш күндә алыб ики шикари,
Бириси жүз овла үч ганад учмуш,
Бириси бир јелпәк кәбкә-јәсари.

Олмаз белә шәфгәт, белә мәрһәмәт,
Чанү дилдән кәрәк һа чәкәк миннәт,
Сәрқари-алидә тапыб тәрбијәт,
Онунчүн бу гәдәр чохду вүғары.

Сәһәр кәмишәрәм, ахшам тутарам,
Вахт олур ки, мешәләрдә јатарам,
Бөркүмү көтүрүб өннүк* атарам.
Јад еләрәм тез-тез пәрвәрдиқары.

Белә хана нүзул олмаз белә гәм,
Чарә олмаз буна, нејләсә аләм.
Учмадығы, алмадығы чәһәннәм,
Чағыранда әлә кәләјди бары.

Кәрәкдир көтүрүб дәрәбәдәрә
Кәмишәјди буну Татвос, Мәркәрә**,
Нә рәвадыр мәним кими чакәрә
Бәхш еләсэн белә тәнбәл мурдары.

Бурада јазылан гафијәләрдән башга Мәһәммәд бәј
Ашигин бир чох гәзәлијјаты вә мәрһум Гасым бәј За-
кир илә дејишмәләри вардыр ки, онлары бә'зи сәбәбләрә
көрә, зикр етмәји мүнәсиб кәрмәдик; анчаг өмрүнүн
ахыр чағында тәрчибәнд тәригиндә јаздығы «Төвбәна-
мә»ни јазмагла иктифа етдик:

ТӨВБӘНАМӘ

Еј худа, сәнә әјандыр ки, вәфадарам мән,
Тутдуғум ишләри јад ејләјиб ағларам мән.
Лејк бу нәфсин әлиндән һәмәвәгт зарам мән,
Әлибош, үзугара, бәндеји-биарам мән.
Һәр нә тәнбәһ еләсэн, она сәзаварам мән,
Кәлмишәм дәркәһинә, лабүдү начарам мән.
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһқарам мән,
Асијү бәдәмәлү-русијәһү харам мән.

Кәрчи дүнјајә кәлиб кәздимү кетдим бичиз,
Вермәдим хејрү шәрә зәррәчә тәшхисү тәмиз.⁵⁰⁰
Артды һирсим мәрәзи, етмәдим әсла пәрһиз,
Дәхи бундан сора јохдур мәнә бир раһи-күрпиз.
Нә әмәл риштәси вар әлдә, нә бир дәставиз,
Ејләдим хәлг илә һаһәг јерә пәрхашү ситиз.
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһқарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Һәр нә иш тутдум исә, чүмлә бәдү бәдһәрәкат,
Етмәдим шүкрә-һәјат, ејләмәдим фикри-мәмат,
Бу дәни дәһрдә биһудә кечирдим өвгат,
Шимди реһләт дәмидир, галмышам аварәвү мат,
Шәрмсари-күнәһәм, аһ, әлим бисөвгат,
Јетмәјим мәгсәдә бу вәчһ илә һејһат, һејһат!
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһқарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

* Өннүк — тәрлан вә гызыл гушу әлә чағырмаг үчүн сахланы-
лап әт парчасы вә ја өлмүш тојут вә ја шикар.

** Татвос, Мәркәрә — ермәни адларыдыр.

Ja рэб, инди мэн өз эһвалыма һейранам чох,
Гэээбу гәһрин едиб фикр, һерасанам чох,
Билиб етдикләрим эф'алә пешиманам чох,
Билмәјиб сәһвү гәләт ишләрә кирјанам чох.
Кәрәмү лүтфүнү чох изз илә чујанам, чох,
Гүссәдән шамү сәһәр зарү пәришанам чох,
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Төвбә, ја рэб, бу гәдәр бәд әмәлимдән төвбә!
Мә'сијәт раһинә һәм кет вә кәлимдән төвбә!
Һәр хилаф олмуш исә сынмыш әлимдән, төвбә!
Дәхи бундан сора мәкрү дөгәлимдән төвбә!
Ејләрәм сидг илә мән пиш эз-өлүмдән төвбә!
Һәр хәта чыхмыш исә бир дә дилимдән, төвбә!
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Билмәз идим ки, бу аләмдә олур зар олмаг,
Нә өлүм вар, нә гочалыг, нә дә бимар олмаг.
Адәтим һәр хәми-кисујә никунсар олмаг,
Мајили-лә'ли-ләбү ашиги-рухсар олмаг,
Валәһи-халү хәтү һейрәти-дидар олмаг,
Јар әғјар олуб, әғјарым илә јар олмаг,
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү-русијәһү харам мән.

Бәли, мәсдуд олуб шимди мәнә раһи-хилас,
Чүнки лазым дүшүб үсјанә шәриәтдә гисас —
Гүдрәтү һикмәти-һөгдән көрүнүр бәјлә хәвас —
Ким, көрә рузи-чәза һәр киши фе'лине хилас,
Сән өзүн дадә јет ол күндә ки, нә амү нә хас,
Нә кәрәм әһли јетәр дадә, нә әһли-ихлас.
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Нәфси-әммарәји-сәркеш кәтириб әглимә зур,
Чисм илә чаны тутуб мәртәбеји-кибрү гүрүр.
Әмәлим ләғв, ишим мәзләмә, шүғлүм шәрү шур,
Кәлмишәм дәркәһә байнәһмеји-ејбү гүсур,
Дәхи, ја рэбб, дәриндән мәни сән ејләмә дур.
Гојмады һирс, тамаһ кәрди дәхи дидәдә нур,
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Мүхтәсәр, һәр нә әмәл ејләдим олдум надим,
Һирс гылды мәни һәр накәси-дуна хадим.
Нәфс учундан нә бәла чәкди дили-пурбадим,
Шимди нә бир әмәлим әлдә, нә вар бир задим,
Тапмадым бир кәрәм әһли ки, едә имдадим,
Сән өзүн дадимә јет, бары ешит фәрјадим.
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Нә дилим вар ки, сәни чүр'әт едиб јад гылым,
Нә үзүм вар сәнә сары тутубан дад гылым.

Нә сөзүм вар өзүмү ол сөз илә шад гылым,
Дили-бәрбады нә үмид илә абад гылым?
Нә едим чанымы бу вәртәдән азад гылым,
Чарә олдур ки, јенә бу сөзү өврад гылым,
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Бир нечә ил өзүмү ешгә мүгәјјәд гылдым,
Кәһи Ашиг адымы, кәһ Мәһәммәд гылдым,
Мәшги-әбруји-хәтү хал илә мүртәд гылдым,
Шивеји-меһрү мәһәббәтдә бәјүк сәд гылдым.
Рөвшәни-ешгдә Мәчнунә дәхи рәд гылдым,
Һәр нә иш тутдум исә, чүмләсини бәд гылдым.
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Мәрһум Мәһәммәд бәјин бу «Төвбәнамә»си онун бәр-
күзидә әсәрләриндән бирисидир. Шаир өмрүнүн түкәнә-
чәјиндә — реһләт дәминдә дәркәһи-илаһијә үз чевириб,
кәмәли-әчзү инкисар илә төвбә вә истиғфар еләјир вә
етдији күнаһ әмәлләри бир-бир те'дад гылыб зарү пәри-
шан һалда рәһми чох олан һөггдән мәғфирәт диләјир.

Бәли! Әјјами-чаванлыгдә аз адам тапылыр ки, һәја-
тын гәдрини билиб, ону биһудә сәрф еләмәсини вә шаирини
зәбунү пәришан һалыны пирлик мөвсүмүндә өз вүчудун-
да һисс еләмәсини, һирс, тамаһ, һүбби-чаһү мәртәбә, һүб-
би-малү микнәт, ләһвү ләәб, бүғзү әдавәт, мәнијјәт, сәр-
кешлик, бүхлү һәсәд вә зүлмү ситәмә адәт вә саир
өвсафи-зәмимә вә әхлаги-рәзилә ки, чүмләси авамлыг
вә чәһаләт нәтичәләридир, чисмү руһумузу бир нөв зәб-
тү тәсәррүф едибдир ки, һөггү һәгганијјәтдән, инсафү
мүрүввәтдән вә әсл бәшәријјәт вә инсанијјәт нә олдуғун-
дан билкүллијјә гафил вә бихәбәрик.

Анчаг ахыр нәфәсимиздә гәфләтдән көзүмүзү ачыб,
өлүмү өнүмүздә көрүб хөвфү әндишәјә дүшүрүк вә шаи-
рин дили илә бу күнә төвбә вә истиғфар еләјирик. Әкәр-
чи ахыркы пешманлыг фајда вермәз, вәли төвбә вә ина-
бәдән башга бир чарәмиз јохдур:

Төвбә, ја рэб, бу гәдәр бәд әмәлимдән төвбә!
Мә'сијәт раһинә һәм кет вә кәлимдән төвбә!
Һәр хилаф олмуш исә сынмыш әлимдән, төвбә!
Дәхи бундан сора мәкрү дөгәлимдән төвбә!
Ејләрәм сидг илә мән пиш эз-өлүмдән төвбә!
Һәр хәта чыхмыш исә бир дә дилимдән, төвбә!
Рәһм гыл, бари-худаја ки, күнәһкарам мән,
Асијү бәдәмәлү русијәһү харам мән.

Мөрһум Чөфэргүлү хан Ибраһим ханын бөжүк фэрзэнди Мөһөммөдһөсөн ағанын оғлудур. Мөһөммөдһөсөн ага исэ зијадэ нөчиб, фэрасэтли вэ лэјагэтли бир шөхс имиш. Ибраһим хан онун хатириини эзиз тутармыш вэ өзүнэ ону вэлиәһд тэјин едибмиш. Вэли Ибраһим хан һануз сағ икэн оғлу Мөһөммөдһөсөн ага дари-үгбајэ реһлэг бујурду вэ Ибраһим хан кенерал Тесвидајевини васитәсилэ Рус императоруна јазыб, кичик оғлу Меһдигүлү ханы ондан сонра варис тәсдиг етмөк фэрманыны хаһишмәнд олмушду вэ тарихи-исламијјәнини 1221-чи сәһәсиндә — ки, тарихи-мәсиһијјәнини 1806-чы⁵⁰¹ сәнәсинә мұтабигдир, — Меһдигүлү хан император фэрманы илэ күлли-Гарабағ ханлығына Ибраһим хандан сонра һаким тэјин олунду.

Мә’лум олсун ки, Чөфэргүлү хан бабасы Ибраһим ханын һали-һөјатындан ашикарән варислик иддиасы етмирдисә дә, амма гэлбиндә бу арзу вэ башында Гарабаға һаким олмағ фикри вар иди. Зөманн ки, императоруни фөвгдә зигр олунан фэрманы јетишди, Чөфэргүлү хан мәјус вэ мүкәддәр олду вэ о вахтдан сонра онунла әмиси Меһдигүлү ханын арасында һәмишәлик бир күдүрәт вэ әдавәт вүгуа кәлди вэ Чөфэргүлү хан чох һијлә вэ дәсисәләр вэ пүрфәсад тәдбирләр ишләтдисә дә, нәтичәбәхш олмады вэ бәлкә өзү мүттәһим олуб «көздустағы» һалында Петрограда апарылды вэ орада бир мүдәт галандан сонра кенераллыг чини алыб Гарабаға мүрачиәт еләди.

Чөфэргүлү хан бабасы Ибраһим хан кими дилир, рәшид, гәвиһејкәл вэ пүрһүнәр бир зат имиш. Әһли-зөвгү шөвг олдуғу үчүн вахтыны ишрәтдә кечирәрмиш, тар-тәнбуру, чәнк-чәғаны, мүтриб вэ мүғәннини дост тутармыш. Гапысында Иран падшаһлары кими пәһливан вэ нәр күләшдирмәк, гөч дөјүшдүрмәк, кәндирбаз ојнатмағ, һоггабаз сахламағ адәти вэ хоша кәлән ишләрдән һесаб олунармыш. Вэли о сифәтләр ки, «Ријазүл-ашигин» саһиби мөһтәрәм Мөһөммәд аға Мүчтәһидзадә хани-мәрһумун һағгында јазыблар, дүрүст дејил. Белә ки, Мүчтәһидзадә чәнаблары јазыр: «Бу мәнбә’и-чуду сәха вэ мә’дәни-фәјзү әта ки, хани-нөвали вэ сүфреји-еһсани

гәдү иша вэ сүбһү мәса мөчмә’и-фүгәра вэ мөвгеји-мәсакин вэ зүәфадыр, тәлли-һакистәри мөтбәхи-чудиндән атылан һакистәр вэ әнчүмү әхтәр онун ад газанан олан гүдүри-расјатынын зириндән чыхан шәрарә вэ әхкәрдир. Нами-нами вэ исми-кирамиси чәннәтмөкан вэ хүлдаши-јан Чөфэргүлү хани-мәрһум ки, Мөһөммөдһөсөн аға Чаванширин шиблидир»⁵⁰² и. а.

Бу мүгәддимә хилафи-һағғу саваб вэ бир нөв бимәзмун ибарәләрдир ки, бунлары јазмагдан мүәллифин әсл мурады нә олдуғуну аңлаја билмәдик. Бу гәдәр тәриф вэ төвсифә нә һачәт?! Бу гәдәр мүбалиғә вэ ифрат нә лазым?! Бу бош ибарәләр аңчағ кәламы е’тибардан салыр. Һәр шәхси өз сифәти илэ јазмағ, билдирмәк јахшы дејилми?!

Хани-мәзкуру көрүб-ешидәнләрин рәвајәтинә кәрә, онун сүфреји-еһсани мөчмә’и-фүгәра вэ мөвгеји-мәсакину зүәфа олмајыб, бәлкә лоту-поту јығынчағы, ојунбаз, гушбаз вэ шә’бәдәсази-мөһәлли олубдур. Онун «мәнбә’и-чуду сәха вэ мә’дәни-фәјзү әта» олдуғуна дәхи шүбһә чохдур. Нечә ки, онун шә’ниндә мәрһум Гасым бәј Закир Мирзә Фәтәли Ахундова јазмышды, онун вүчуду јухарыда јазылан сифәтләрдән ари вэ бәри имиш. Бүдур Закирин јаздығы ше’рләр:

Чохларын гылыбсан чөрәјә мөһтач,
Ахтарыр, тапылмаз дәрдинә әлач;
Фир’онү һаманү Зөһһакү һәччәч⁵⁰³
Ола билмәз ола ситәмкар сәндән.

Бид’әтин јандырыб гөвмү әшаби,
Мүшкүлдү кәтирәк бу зүлмә таби,
Дүшүб Чәбрәйлли, Маралјан, Баби,
Һорадиз, Гојучағ* дәрбәдәр сәндән.

Зүлмү ситәминлә аләм долубдур,
Әһли-бейтин рәнки-руји солубдур,
Нечә рөвшән хаһманлар⁵⁰⁴ олубдур
Шәби-јелда кими тирәтәр сәндән... и. а.

Чох еһтимал вар ки, Закир дәхи хани-мәрһуму тәзим етмәкдә мүбалиғә етмиш олсун вэ бир нөв гәрәзи-шәхси учундан һәдди-е’тидалдан чыхсын, амма билмәрә бу сөзләрин доғру тәрәфини дә инкар етмәк олмаз, бир һалда ки, әввәл вахтларда Закир Чөфэргүлү хана јавуг имиш вэ онун әхлағу әтварына дүрүст бәләд имиш.

* Маралјан, Һорадиз, Гојучағ — Гарабағда Чәбрајыллы маһалында хани-мәзкура мүтәәллиг кәндләрин адларыдыр.

1860 ш

Чэфэргулу хан һаштад илдэн артыҗашаҗыбдыр
ничрэтин миң ики жүз һаштадынчы⁵⁰⁵ иллэриндә вэф
едибдир. Тәб'и-ше'риҗҗәси дәхи вар имиш. Фарс вә тү
лисанында бир нечә әсәрләри вардыр.

Таманкар вә һалвахор бир молланын барәсиндә
ше'рләри јазмышдыр:

Еј ошторә-кәчкәрдәна данәм че хаһи кәрдәна,
Кәрдәндерази микони әз бәһре-һалвахордәна.

Чон соһн хизи, гуш кон чон морде бини чуш кон,
Хурчинра бәр душ кон әз бәһре-һалвахордәна.

Бәр ханә-рәббол-наһра әз сәр мәбәр вәсвасра,
Пор кон чәнаго тасра әз бәһре-һалвахордәна⁵⁰⁶.

Бә'зиләри бу ше'рләри Чэфэргулу хана иснад вер
ләрсә дә, биз јәгинән тәсдиг едә билмәрик. Ханын Аш
Пәри илә дәхи бир нечә мұкалимәләри вә мәктуба
мәнзумәләри вардыр вә лакин онларын чәндан әһәм
јәти јохдур ки, бурада јазылсын.

Кәламындан мәшһуру Шуша газиси Мирзә Әбүл
сымын һаггында јаздығы гәсидәдир ки, ејнилә бур
дәрч олунур:

Матәми бәјлә тутармыш мәкәр адәм, гази,
Едә лә'нәт она бәс саһибә-матәм, гази.

Сән нечә замин олурдун, киши, дава олмаз,
Бу сөзү рус јанында дединиз һәм, гази.

Сиз мәкәр һалыны өз әһлинин билмәзсиз,
Зәррәчә бәд әмәлиндән еләмәз гәм, гази.

Өзкә давада олан кәсләр алыр симү зәри,
Гырдырыр шишәлини мүфтү мүсәлләм гази.

Заһирән гәл'әлинин гәтлә кедәрди нисфи,
Олмасајды аралыгда јенә Рүстәм, гази.

Даима вә'з еләјир халга ки, еһсан еләјин,
Өзү һеч дышгары вермәз ола кәр нәм гази.

Даш даш үстә белә Шишәдә дурмаз һәркиз,
Бә'зи ишләрдә әкәр олмаса ә'ләм гази.

Адыны молла гојан халга демәз раст јолу?
Онларын дәрди едибдир гәдимә хәм, гази.

Унудурлар һамысы тары, пејәмбәр әмрин,
Кәр аралыгда ола сәһбәти-дирһәм, гази.

Бир пара вахт данышмаг бизә лазымдыр, лејк
Бир пара вахта јекдир ола әбкәм гази.

Демишәм мән сәнә һеч вәгт инанма халга,
Бә'зи өвгат ешит пәндими кәм-кәм, гази.

Бундан артыг нә јазым дәрди-дили, мөвлана,
Дејәрәм баги сөзүмү сәни кәрсәм, гази.

Чэфэргулу ханын газижә хитабән јаздығы бу кәламы-
сәбәб маһи-мәһәррәмдә галалыларын арасында дәс-
ашы олмаглыг вә јайнки чүз'и бир шејин үстүндә
уа кәлән дава вә чырпышма олубдур ки, нечә адамлар
аг јерә гәтлә јетишибдир. Јәгин ки, газижә-шәһр ди-
әмәләчатына сөз вериб замин олубдур ки, дава вә
а дүшмәз, вәли өз әһлинин өһдәсиндән кәлә билмә-
рәф'и-мүчадилә вә мүбаһисәдә ачиз галыбдыр вә
ки кәсрәти-тәмә'дән тәрәфкирлик едиб, мүчадиләјә
нөв өзү сәбәб олубдур. Нечә ки, ханын кәламы буна
адәт верир:

Сән нечә замин олурдун, киши, дава олмаз,
Бу сөзү рус јанында дединиз һәм, гази.

Сиз мәкәр һалыны өз әһлинин билмәзсиз,
Зәррәчә бәд әмәлиндән еләмәз гәм, гази.

Өзкә давада олан кәсләр алыр симү зәри,
Гырдырыр шишәлини мүфтү мүсәлләм гази.

Чэфэргулу ханын бу кәламы мүасири олан Гасым
Закирә — ки, Гарабағын ән мүгтәдир шаири һеса-
ур вә онун һаггында атидә зикр олуначагдыр, — тә'-
еләјир вә өвсафи-газини ол мәрһум дәхи дә мүкәм-
зәһндә вә истәһза сәбкинә нәзмә чәкир.
әлами-Закир:

Еләјибдир [нә] күнәһ һич нә билмәм гази,
Хәлг арасында олубдур белә мүлзәм гази.

Јарадыбдыр ону ол халиги-әшја бнејб,
Дари-дүңјада бу сурәт тапылыр кәм гази.

Гази һәр јердә олур бимәзәвү бәдһәркәт,
Шүкриллаһ ки, бу һәм бамәзәдир, һәм гази.

Гәләми тиги-дүсәрди, өзү мәрди-рәһи-дин,
Даима Шејхи⁵⁰⁷ илә чәнкә мүсәммәм гази.

Сәри-ә'дадә фырылдар чомағы бәргаса,
Нечә ки, мәрәкәдә шешпәри-Рүстәм гази.

Нари-гәһри әридир мум кими фулади,
Күреји-нәфси-дәрунә верә кәр дәм гази.

Кимди јанында онун Әлигулу, Әбдүррәһим⁵⁰⁸,
Күһи-Әлбүрсү јыхар чүн тохунан дәм гази.

снәди-гәза-
и, дүңјакир
авү шүәра
лу хан бу-

бундан да

и.

ада «Шишә»
арабағ хан-
мисрада ја-
раһидән иба-
шгарыја нәм

Шишә халгы-
рур исә, јенә
тан фүгәраву
ачын еһтијач
әрәдә мәрһум

ан вә һеч бир
лләти сојмаг-
лыг ола бил-

ә Закирин ха-
ш вә арала-
р ханын һүзу-
аглары ханын
нә гајыдыб бу
јә јазыр:

Дәһрдә Шишә олур сәнки-чәфадән ејмән⁵⁰⁹,
Ола бир шәһрдә бу тәрзлә мөһкәм гази.

Мә'дәни-чуду кәрәм, чајкәһи-әмнү әман,
Әдлдә Нуширәван, бәзлдә һатәм гази.

Фүгәра дөври-сәрајиндә бәсани-һалә*,
Нәгди-һәсани Гарабағә чү шәбнәм гази.

Гәләт етдим, бу сөзүн јохду вүгүн һәркиз,
Горхурам чәмдәјимә түф дејә аләм, гази.

Шишәнин симү зәрин долдурасан ханәсинә,
Шишәвәш дышраја вермәз јенә бир нәм гази.

Гази олдур ки, гала әһли-вилајәт гәминә,
Нә ки, аләм һәмә гәмкин ола, хүррәм гази.

Онда мән көрдүјүмү көрмүшәм, индән бәјлә —
Етмәзәм таәт она кәр ола гилләм гази.

Һарадан кәлди булар, ејләдиләр хәлги хәраб,
Бири дер мүчтәһидәм, бири мүсәлләм гази.

Атлаһыб бири чапар Тәкләјә дај, данә үчүн,
Бири дә шамү сәһәр талиби-дирһәм гази.

Јај кедәр Финкијә зөвг етмәјә, гыш Гајнағә**,
Бир демәз һич кәлир маһи-мәһәррәм гази.

Гази лазымды дејә мөһкәмәдә шәр'и-нәби,
Нә ки кәшт едә чаһаны, миниб әдһәм гази.

Тәбризин ағы үчүз, мири-вилајәт гафил,
Һәр әлиф-бәј дејәни гылды мүәммәм гази.

Дәһи дивани-рәијјәт белә кетсә, галмаз,
Бу Гарабағы едәр чүмлә мүкәррәм гази.

Хишү әгвамына му гәдри тәрәһһүм гылмаз,
Дәмбәдәм халга охур силәји-әрһәм гази.

Сабиғән бәјлә дејилди, олуб инди бирәһм,
Һәзрәти-ханә оландан бәри мәһрәм гази.

Чох адам вар иди нәзм нлә әда ејләмәли,
Хаһиши-ханә көрә дүшдү мүгәддәм гази.

Чүнки диванәјә јохдур гәләм, үмнидим вар
Әфв едәр чүрмүмү, кәр үзүпә сөјсәм гази.

Дастани-Әмирасланы бу күндән бәјлә —
Башларам, фикрим әкәр олса фәраһәм, гази!

Һәр ики кәламдан мә'лум олунур ки, руһаниләримизин
гүсур вә нөгсаны һәр бир әсрү заманда әһли-мә'ри-
фәтләримизин нифрәт вә тәнгидләринә баис олуб, онла-

* Һалә — бә'зи вахты ај әтрафында зүһур олан иураһи даһрәјә
дејилер.

** Финки вә Гајнағ — јер адларыдыр.

ры тәзмим вә тәсјиб гылыблар. Хүсусән мәснәди-гәза-
вәтдә әјләшән аличәнабларын һирсу тамаһы, дүңјакир
вә биәмәл олмағлары чүмләдән артыг үдәбавү шүәра
зүмрәсинә тә'сир едидир. Нечә ки, Чәфәргулу хан бу-
јурур:

Даима вә'з еләјир⁵¹⁰ халга ки, һәсан еләјин,
Өзү һеч дышғары вермәз ола кәр нәм гази.

Закирин бу мәтләбә даир јаздығы ше'р бундан да
көзәл вә пүрмәзмундур:

Шишәнин симү зәрин долдурасан ханәсинә,
Шишәвәш дышраја вермәз јенә бир нәм гази.

Бу кәламда чинас вардыр. Әввәлки мисрада «Шишә»
Шуша галасындан ибарәтдир ки, сабиғдә Гарабағ хан-
ларынын пајтахты һесаб олунурду. Икинчи мисрада ја-
зылан «шишә» мәһз шишәнин өзүндән — сүраһидән иба-
рәтдир ки, онун ичинә һәр нә төксән јенә дышғарыја нәм
вермәз.

Чәнаб гази дәһи нә гәдәр өз ханәсинә Шишә халгы-
нын симү зәрини вә саир әмвәлины долдурур исә, јенә
дә дојдум демәјиб, харичә вә әтрафында олан фүгәравү
мәсакинә зәррәчә рәһм еләмир вә бир мөһтачын еһтијач
вә зәрурәтини рәва гылмыр. Нечә ки, бу барәдә мәрһум
Гасым бәј башга бир кәламында бујурмуш:

Молла нә молла, әсири-шикәми-әндәр пич,
Гази нә гази ки, сир олмаз ичә үмmani.

Бәли! Дәрјалар камына чәкиб сир олмајан вә һеч бир
шејдән көзләри дојмајан руһаниләрдән милләти сојмағ-
дан гејри даһа бир тәмәннавү чешмдаштлыг ола бил-
мәз!..

Нечә ки, јухарыда зикр олунду, сабиғдә Закирин ха-
тири Чәфәргулу ханын јанында әзиз имиш вә арала-
рында зәрафәт вар имиш. Бир дәфә Закир ханын һүзу-
руна кедир вә нә төвр олурса, онун башмағлары ханын
сарајында оғурланыр. Шаир мә'јусанә евинә гајыдыб бу
һәчвләри хидмәткарлар бөјүјү Бәјләр бәјә јазыр:

Бәјләр, нә лајигди хан гуллуғуна
Бир кәс атлы кедә, пијадә кәлә?
Илдә бир јол дүшүр мәним күзарым,
Вај онун һалына зијадә кәлә.

Бөјүјүн дәриндә лазымды дәрбан,
Ахшама дәк ола бәндеји-фәрман,
Тәмәннасыз кәлән олур пешиман,
Кәлә көр бир адәм мурада кәлә!

Оғрулуға эчәб олубсуз мө'тад,
Һәмраһи-бираһын дад әлиндән, дад!
Кедәндә шад кедәр, кәләндә нашад⁵¹¹,
Һәр кимсә ки, сизин бәрбада кәлә.

Кәлмәјән адама дејирсиз: кәлин!
Мүшкүлдүр гајытмағ ајағы жалын,
Мән јенә гыврағам Адыкөзәли⁵¹²
Кәрәк далысынча әррадә кәлә.

Мәсәли-мәшһүрдүр: «Гуш дәнә кедәр»,
Сиздә бир нәф' јох сәваји-зәрәр,
Кәлмәз о гапыја һеч кимсә мәкәр
Һорадиз, Гојучағ фәрјадә кәлә.

Бундан сонра кирән ханын евинә
Кәрәк башмағларын соха чибинә,
Ја кечирә саф отағын дибинә,
Нә исә, мүһәјја, амәдә кәлә.

Лазымдыр тәрәддүд кејирдә, шәрдә,
Әдаләт үзүнә чәкибсиз пәрдә,
Бир тә'зијә олса, худанәкәрдә,
Күманым јохдур [ки], молла да кәлә.

Бир адам тә'јин ет аситанаја,
Јахшыны-јаманы керчәк таныја,
Нә ешијә, нә дә гәһвәханаја
Гојма һәр јетән ... кәлә.

Онун чавабында Чәфәргулу хан Закирә јазмышдыр:

Гасым бәј, адәтдир, хан гуллуғуна
Бир кәс атлы кәлсә, пијада кедәр,
Мән дејиләм, аләмдә вар, елдә вар,
Белә чүз'и ишләр арада кедәр.

Бурада бир башмағ олуб зәрәрин,
Гәләм алыб јаздын зәммин бу дәрин,
Залым, јохдур мәкәр сәнин хәбәрин,
О дәрдән ким, аләм фәсада кедәр?*

Инди белә көрмә Адыкөзәли,
Сәндән гыврағ иди онун әзәли.
Һәр заман ки, дуруб јола дүзәли,
Јенә бәдов атдан зијада кедәр.

✓ Кәдә, саф азыбдыр әмәлин сәнин,
Мәдәнисән тәгәллүбүн, фитнәнин.
Сән һечүн билмәзсән, бағлы кәләнин
Ајағы ачылыб пијада кедәр?!

* Аләм фәсада кедән дәр — јәгин ки, Мейдигулу ханын дәринә ишарәдир.

Оғлан, лап чыхыбсан сән әндазәдән,
Нејләр, һәлә кедәчәксән јазәдән,
Көһнә оғурланды, тикәр тазәдән,
Бир адам јолларам устәдә, кедәр.

Нечә ки, сабигдә бу барәдә мә'лумат верилди, Мейдигулу хан илә Чәфәргулу ханын мәбәјниндә бүгзү әдавәт вар имиш.

Чәфәргулу ханын Мирзә Фәтәли Ахундов илә дәхи үлфәт вә ашиналығы вар имиш вә араларында зәрифанә ирсалү мәрсуллары олубдур. Бунлардан бир намә ки, Ахундов хани-мүшарилејһә јазыб, Адолф Берженин Лејпсиг мәчмуәсинә дахил олубдур. Һамаи намә белә башланыр.

Һачыгулу сәндән, еј тачи-сәрим,
Зијада-зијада хүррәм олубдур.
Сөз верибдир сизә Крузенштерн⁵¹³,
Почотниклик иши мөһкәм олубдур.

Бу мәктубу ејни илә Мирзә Фәтәли Ахундовун тәрчүмеји-һалы бабында дәрч етмәји мүнәсиб көрдүк⁵¹⁴.

Фарс дилиндә јазылмыш әсәрләрдән бир мәктуб Мирзә Һагверди «Сәфа»⁵¹⁵ тәхәллүсә вә маһи-мәһәррәмин јетишмәси мүнәсибәти илә иншад етдији тәрчибәндән бир бәнд «Ријазүл-ашигин»дән игтибасән бурада дәрч олунур.

Чәваби-Мирзә Һагверди Сәфа:

Сује-јаране-вәфа бише сәлами дарәм,
Гәллү дәллә эчәб торфе кәлами дарәм,

Рох немипушәм әз ин әрз конәм фәрзол-ејн⁵¹⁶
Чон ке, дәр пише-шома шәһрәте-тами дарәм.

Кәрче матимо пијаде зе ченин кәрдеше-чәрх,
Әсб дозд бордево дәр дәст лочами дарәм.

Нист дәр Шишеје-ма фәрг һәләли зе һәрәм,
Кәр гәбуләш бекони, Рәхше-хорами дарәм.

Гәрәзе-мән һәмә шухисто нә седг, сәфа,
Бәр мәтәрсид ке, әз кәлмеје-ла мидарәм.

Еј Нәва, кәр нәкони рази бедан газира,
Ба то та рузе-чәза бәһсе-модами дарәм.⁵¹⁷

* * *

Маһе-мәһәррәм амәдо пор шод деләм зе аһ,
Дуде-деләм керефт рохе-чәрхо мейро маһ.

Чон әбре-ноубәһар фәләкра эһате кәрд,
Чәндан ке, дәр фәләк бемәләк минәдарәд раһ.

Чэбрэил аз тэрэддоде-эфлак баз манд,
Гофта беһејрәти ке, ходара, тора пәнаһ.

Аја че шод ке, чакә-кәрибан нәмуд собһ,
Пушиде шәб лебасе-азара бе бәр сјаһ.

Амәд неда зе һатәфе-гејби ке, ја әмиң,
Бенкәр бедәште Кәрбәла, сује-гәтлках.

Емруз рузе-гәтле-Һосејне-ибн Мортәзаст,
Емруз рузе-матәме-мәчму'е-әпбијаст⁵¹⁸.

Мәрһум ханын јухарыда дәрч олунан нүмунеји-аса-
рындан, — хаһ түрки олсун вә хаһ фарси, — онун хоштәб'
бир шаир олдуғу көрүнүр.

Гасым бәј Закир Гарабағын мүмтаз нүчәбаларындан-
дыр. Онун атасы Әли бәј, Әли бәјин атасы Шаһверән бәј
вә онун атасы Казым агадыр ки, Шуша шәһәринин бани-
си мәшһур Пәнаһ ханын доғма гардашы һүсејнәли аға-
нын оғлудур.

Гасым бәј тәвәллүд едибдир һичрәтин 1199-чү⁵¹⁹ та-
рихиндә—ки, тарихи-мәсаһијјәнин 1784-чү сәнәсинә мұта-
бигдир, — Шуша шәһәриндә. Тә'лим вә тәрбијәси һаман
шәһәрдә олубдур. Өз әсрү заманынын өвсафү әһвалына
көрә чәндан елмү кәмал әхз етмәјә мүвәффәг олмајыбса
да, түрк вә фарс дилләрини лајигинчә тәһсил едибдир.

Мәһәлли-сүкнасы јәј фәслиндә Таңјаг вә ја Шуша га-
ласы олармыш. Илин саир фәсилләрини өзүнә мүтәәллиг
Хызырыстан⁵²⁰ гәрјәсиндә кечирәрмиш. Гасым бәјин кө-
рәнләрин, о чүмләдән мән фәгирин атасы мәрһум Әһмәд
бәј Көчәрлинин рәвајәтинә көрә, о зати-шәриф хошсу-
рәт вә хошсима, ағ бәдәнли, уча гамәтли, зәифүлбүнјә
бир вүчуд имиш. Көјчәк, ағыллы вә көј рәнкә маил көз-
ләри вар имиш. Симасындан, һәрәкәт вә сүкнасындан
асари-нәчабәт вә рәшадәт көрүнәрмиш. Данышығы фә-
сий вә сөвтү дилкәш олмаға көрә, чохлаы өзүнә маил
едәрмиш вә о данышанда она гулаг асмамаг олмазмыш.
Бир аз түндмәзач олдуғу үчүн тәрпәнишиндә дәһи ча-
пүклүк көрүнәрмиш. Инсаф вә мүрүвәтдән харич сөз-
ләр вә ишләр шаири тәбии һалындан чыхарыб, онун гејзү
һиддәтинә сәбәб олармыш. Амма ачығы тез сөнүб төвбә
вә истиғфар едәрмиш. Адәти һалында зијадә хошхүлг,
һәлим, рәһимли вә мүрүвәтли бир адам имиш, саһиб-
әглү тәдбир. Буна шаһид шаирин өз кәламы да ола би-
ләр:

Таныр мәни мәчмуји-отуз ики Чаваншир,
Бир мәрди-хошәхлагәмү һәм саһиб-тәдбир.

Рөвшәнди гаму аләмә затымда худавәнд
Хәлг ејләмәјиб му гәдәри һијләвү тәзвир.

Ејмәндиләр әзбәс ки, олуб рам, рәм етмәз
Көрдүклә мәни бадијәдә аһујү нәхчир⁵²¹.

Әл вурмазам әсла сипәри-дәф'и-бәләјә,
Јағдырса камандар фәләк гәсдимә сәд тир.

Вә лакин шаирин белә көзәл хулгү вә хош рәфтары вә тәбиәтиндә олан мұлајимәт вә тәвәзә вә һәмчинин онун әгли-сәлими вә һүсни-тәдбири ону хәтаву бәладан ејмән сахлаја билмәди.

Шаир бир ишдә мұттәһәм олуб — ки, тәфсили ашағы-да зикр олуначагдыр,—чох бөјүк бәлалара вә чәфалара кирифтар олду вә әкәр бә'зи алиһәсәб вә алиһиммәт вә гәдиршүнас мөһтәрәм шәхсләр Закирә лазыми көмәк көстәрмәсә идиләр, јәгин ки, шаир дәхи дә зијадә фәна һала дүчәр олуб, Газах шаири Мустафа аға Ариф кими чани-әзизини Русиянын сојуг вә гарлы чөлләриндә пуч вә зај едәчәк иди.

Әһвалат бу үзрәдир ки, Гасым бәјин гардашы оғланларындан бир нәфәри — Бейбуд бәј исминдә гачаглыға вә гулдурлуға гуршаныб, Гарабағ вилајәтиндә бир чох шулуғлуғ вә бинизамлығ вә фәсад төрәдир. Бир нечә һәсуд вә бәдхәһларын тәһрик вә игвасы илә ол вахтын диванбәјиси Гасым бәјдән мұштәбей олуб, ондан шаки вә мұталибәчи олур вә Бейбуд бәјин гәтлү гарәтиндә Закирин ушағлары да мұттәһәм олунур⁵²².

Ол вахтын диванбәјиси кнјаз Тәрханов⁵²³ хејли кушиш вә тәдбирдән сонра Бейбуду һәлак етдирир; евнини вә малыны дағыдыб тар-мар еләдир вә Мустафа бәји — ки, Бейбуд бәјин гардашы иди, — бир нечә адамлар илә әсир едиб Шуша галасына көндәрир (сонрадан һаман Мустафа бәји Тәрханов ишгола гојуб, она тә'лим вә тәрбијә вердирибдир).

О нечә адамлар ки, мұттәһәм олунмушдулар, онларын ичиндә мәрһум Гасым бәј дәхи вар имиш. О пишнәһад етдији сүбуг вә дәләјилә үмәнаји-дөвләт мұлтәфит олмајыб вә онун һаггында бәдкүман олуб, өзүнү вә оғлу Нечәфгулу бәји вә гардашы оғлу Искәндәр бәји Сибирјаја көндәрмәјә гәти сурәтдә һөкм верир, әјалү әтфалыны Шуша мәнбәсханасында душтаг, малү әмвалыны тарач етдирир, Хызырыстан кәндини дағыдыб зир-зәбәр гылырлар.

Бу зүлмү шәрарәт вә хилафи-ганун ишләр Закирә һәддән зијадә тә'сир едиб, ону пәришан вә дикәркун еләјир. Бир тәрәфдән илләр илә чәм гылдығы малү дөвләтинин тарүмар олмағы, дикәр тәрәфдән әбәс јерә һөрмәт вә абрунун кетмәси, дүшмәнин тә'нү шәматәти јазыг кишинин јүз иллијини кери салыр.

Бу бөјүк мүсибәт Закирә үз верибдир мөһәррәм ајын-

1855 m
да һичрәтин 1272-чи⁵²⁴ тарихиндә. Ол вахт шаир мүсини һалында имиш, өмрүндән алтмыш једди ил кечир имиш. Чәнаб Нәвваб өз «Тәзкирә»синдә вә чәнаб Мөһәммәд аға Мүчтәһидзадә «Ријазул-ашигин»дә синцү салы тә'јининдә бир нөв сәһв етмишләр⁵²⁵. Һәр һалда Закир алтмыш беш синниндә вәфат етмәјибдир вә тарихи-вәфаты 1271-чи⁵²⁶ сәнәдә олмајыбдыр, ондан чох сонра ваге олуб-дур⁵²⁷. Буна шаһид Закирин өз кәламыдыр. Башына кәлән мүсибәти көзәл бир тәркиббәнддә бу минвал нәзмә чәкиб залимләрдән шикајәт еләјир:

Бу маһи-мөһәррәмдә дү си һәфт мана сал,
Мүддәтди ки, пәргу кими әбјәзди пәрү бал.

Шаһидди худавәнди-тәәлавү тәбарәк,
Тәрпәтмәмишәм мән сүхәни-наһәгә⁵²⁸ саггал.

Һаша јетирәм бир кәсә асибү мәзәррәт,
Кәр ејләмәсән бу сөзүмә бавәр, о журнал!

Та көрдүм о бәдбәхт* олуб һәмрәһи-күмраһ,
Һалаты мүфәссәл јазыбан ејләдим⁵²⁹ ирсал.

Лабүд галыб ондан сора дәнә-дәнә етдим
Тәрғиб онун дәф'инә бу залымы филһал.

Куш ејләмәјиб пәнди-хирәдмәнди о накәс,
Ахыр гошулуб бир-биринә бир нечә чүһһал.

Һәр кимә дүчәр олду, тутуб басдывү кәсди,
Верди өзүнү күнчә тамам мурови-маһал.

Беш-алты кәм-алат чаван илә олурму
Һифз едә вилајаты мәни-пири-бәдигбал?!

Дүшмән сипәһи тәк бир обанын јоху варын,
Бир һәфтә галыб ејләди мәчмууну памал.

Әррадәјә јығдырды гаму әһлү әјалы,
Сәғфи-фәләјә чыхды о күн налеји-әтфал.

Һәччачү Өмәр-Сә'д дејилди белә бирәһм,
Ол ... бичлијинә һич јох ишкәл.

Бәд кар һәрәмтушәдән әсла ираг олмаз,
Бич олмајанын зүлмү олур, бу сајаг олмаз!

Шаирин сөзләриндән белә анлашылыр ки, бичарә өз бәдбәхт бәрәдәрзадәсини — јә'ни Бейбуд бәји дүзлүјә иршад едиб, нә гәдәр она өјүд вә нәсиһәт верибсә дә ки, пис јолдан дашынсын, мәрдүмазарлығ етмәсин вә халга зүлмү вә ситәми рәва көрмәсин, амма мәрһумун нәсиһәти худсәр вә бишәрм Бейбуда әсәр етмәјибдир вә ахырда

* Бәдбәхт — Бейбуд бәји ишәрәдир.

Закир наәлач галыб, әһвалаты мүфәссәләһән јазыб лазым олан јерә көндәрибдир.

Вә лакин диван әмәләһи Бейбудун горхусундан мурови-маһал илә гачыб өзләрини күнчә верирләрмиш. Бу тамаһы чоһ, һүнәр вә чүрәти јох олан диван гуллугчуларынын барәсиндә һаман тәркиббәндиндә белә јазыбдыр:

Күн кими тутуб аләми бу шәһрәти-бича,
Диван әмәләчатына јох әдлә һәмта.

Валлаһ, јаландыр, дәһи биллаһ, јаландыр,
Шол сөјләһән әһвал гуру һәмдир әмма.

Кејфијјәти-мә'лумләһ өтрү мән өзүм дә
Бир нечә биләди еләдим сөјрү тәмаша.

Јүз тәһнәләһи-гәһр оласан, хадими-дөвләт
Вөрмәз бир ичим су сәнә та алмаја дәрја.

Симү зәр илә долдурасан та кәрәк овчун,
Ондан сора заһир гыла шајәд јәди-бејза.

Сузу тәбиши-нари-сәгәр кәрчи јамандыр,
Әһли-гәләмин кәл-кединә бәһзәјә һаша!

Јексәр һәмә тәммаву бәдәтвару дилазар,
Булар кими мөһлуғ чаһан ичрә јох әсла,

Һәр кимсә ки, дүшдү тора, мүшкүлдү хиласы,
Чәкмәзләр әл ондан, ширәһин сормајалар та.

Һәр һәфсә нүзули-мәләкүл-мөвт нә һачәт,
Бәс ариз үчүн вә деји-фәрда, һәси-фәрда.

Дүшмәз буларын сәһтнәһә та рузи-һијәмәт
Тәклә һачы Гурбани көрән кәс дәһи гәг'а.

Тутмушду Гарабағы зәрү симү дөвабы,
Тапмаз минә бир јабы кедә гоншуја һала.

Диван демә, һәркиз буна ким, афәти-чандыр,
Мән сөјләмәдим, нола ки, мәшһури-чаһандыр.

Тәркиббәндин бу бәндиндә Закир диван әмәләчатынын гүсуруну шаиранә зикр едиб, онларын әвамүн-наһә етдији зүлмү ситәми көстәрир. Бурада чаји-тәәссүф вә һејрәт будур ки, алтмыш-јетмиш сәнә бундан ирәли диван хидмәтчиләри хәләјиг илә нә нөв рәфтар едирмишләрсә, инди дә о күнә рәфтар етмәкдәдирләр. Бу мүддәти-мүтәмадијәдә — ки, аз галыбдыр тамам бир әср етсин, — онларын әһлагү адабында бир тәбәддүлат, бир тәрәгги әсәри мүәјинә олунмур.

Заһирдә әдаләт вә сәдагәт мә'мурлары вә закон тәрәфдарлары адланырларса да, әсл һәгигәтдә әһли-зәләмәдирләр. Шүғлү сәнәтләри шәрарәт вә фәсад төрәтмәк-

дир, хилафи-һанүн вә әдаләт ишләр етмәкдир. Һәр гисм фәһнү фүрчәләри халгын малыны јемәк вә өзүнү авамлыгда сахламағ дәрәсиндә ишләһири. Дәрјаларча вермәһән, бир ичим су алмағ сәнә мүјәссәр олмаз; гызыл вә күмүш илә чибләрини долдурмасан, ишин јеримәз вә мурадына чатмазсан. Онларын тамаһы һәзрәт Әли Зүл-фүгарындан кәскиһрағдыр. Бәдбәхт о кимсәнәдир ки, онларын торуна дүшә. Оун тамам ширәһини чәкмәһиш, ону хилас етмәзләр. Тәкләли һачы Гурбанын күнүнә салмајынча јахасындан әл чәкмәзләр. Нечә ки, бир вахт онун малү дөвләти бүтүн Гарабағы тутмушду, әмма инди диван торуна дүшәндән бәри бир јабы да тапмыр ки, миниб гоншуја кетсин.

Һәр шејдән бәдтәри вә үрәк сыхынтысы верәһи әһли-гәләмин кет-кәли, фәрда-пәсфәрдасыдыр. Әризәчи үчүн бу кет-кәл нүзули-мәләкүл-мөвтдән бәдтәрдир. Одур ки, шаир дәруни-гәлбләһ онларын һағгында дејибдир:

Диван демә һәркиз буна ким, афәти-чандыр,
Мән сөјләмәдим нола ки, мәшһури-чаһандыр.

Диван әмәләчатынын һүчумундан сонра Закир кечир о шәхсләрин зәһминә ки, онун бу бәләләра дүчар олмасына өз сәлтәнәтләри илә филчүмлә баһс олублар вә онлардан, хүсусән, бирисинин ки, фәсадчылар бабасыдыр вә шаир илә онун шәхси әдавәти вар имиш, белә нәзмә чәкир:

Бир кәс јүз ола арифү данавү хирәдмәнд,
Һәр ләһзәдә тәһниф гыла гафијеји-чәнд.

Чүн дөвр гарышдырды, дәһи јадына дүшмәз
Әтфалү әјалиһини ады, фикр едә һәрчәнд.

Бир нечә замандыр ки, мәнни даһи-бәләһи
Ол залими-бирәһмин едиб Бакидә пабәнд.

Сөјр ејләдим әлминнәтү-лиллаһ нечә шәһри,
Ғалыбды һәмни Табасаран, Ағгоша*, Дәрбәнд.

Һејһат, әдавәтлә дејәм бир кәсә бәһтан,
Јох мәнәдә кәламбаз сүхән, таријә сөвкәнд.

Бу ... хәлги-чаһан ичрә тапылмаз,
Чәһлү һәсәдү бүхләдә нә мислү нә манәнд.

Бишүбһәвү шәк төһми-дәдү дивдүрүр бу,
Һаша ки, доға нөв'и-бәшәрдән белә фәрзәнд.

* Табасаран вә Ағгоша — Шимали Гағғазда јер адларыдыр.

Көндөрмөк илэ ики ушагы, сәни тары,
Гүттай-тәригә бу нә ибрәтди, бу нә пәнд?!
Хәтм олду бизә, дүзди-вилајәт кефә бахсын,
Ијмирли, Дирағырдә, Сәфикүрди, Шыхавәнд.
Һәгга, әвәзи-чаггала баггалы боғарлар,
Дојранбасанын* јеринә дағылды бизим кәнд.
Мәшһур мәсәлдир ки, дүшәр гарә кәзән кәс,
Ев јыханын евин јыхар, әлбәттә, худаवәнд⁵³⁰.
Чох зарү тәзәррә' еләмә, ејбди, Закир,
Тәгдири-гәзәјә кәрәк адәм ола шакир!

Һәр шәјдән артыг шаирин һалыны мүтәғәјјир едән,
ону гејзү чуша кәтирән, онун назик тәб'инә тәһрик верән
дүшмәнләрин бшашәти вә әғнијанын шәмәтәти олур.
Чүмләнни күнаһы, гүттай-тәригин төрәтдији фәсад вә
шәрарәт шаирин өвладына иснад, әгрәбасына хәтм олу-
нур. Бундан сонра даһа әһли-зәләмә кејфә бахсын, јол-
кәсэнләр шад олсунлар:

Һәгга, әвәзи-чаггала баггалы боғарлар,
Дојранбасанын јеринә дағылды бизим кәнд.

Оғрулар сафа чыхды, доғрулар фәлакәтә дүчар олду.
Аталар сөзүнүн мисдагыныча: «Оғру елә бағырды, доғру
бучаға кирди».

Бу һүзнкәтиричи һал вә кејфијјәт инди дә бизим бу
низамсыз вә әсассыз зәманәмиздә кәсрәт илә иттифаг
дүшмәкдәдир.

Закир мүттәғи вә мүтәдәјјин бир шәхс олдуғу үчүн
өзүнә хитабән дејир:

Чох зарү тәзәррә' еләмә, ејбди, Закир,
Тәгдири-гәзәјә кәрәк адәм ола шакир.

Ол вахтын һакими Тархан-Моуравов һаггында — ки,
онун һөкмү бинакүзарлығы илә шаирин кәнд-кәсәји вә
мал-дөвләти тарач вә өзү вә әһлү әјалы илә әсирү мәнһус
олунмушду, — Закир фарс дилиндә сузишли вә хејли
мөвзун бир тәркиббәнд иншад гылмышды. Бу тәркиб-
бәндин бир јериндә шаир Гарабағ әһлине дәхи филчүм-

* Ијмирли, Дирағырды (Дијлағырд), Сәфикүрд, Шыхавәнд вә
Дојранбасан Гарабағда Шуша ујездиндә кәнд адларыдыр. Бунла-
рын әһалиси сабигдә оғурлуғла иштиһар булмуш һадиш бир мән-
луғ имишләр. Инди бир нөв һалал кәсбә мәшһул олмагла күзәрән
едирләр. Амма јенә дә ичләринин оғрусу вә әјриси түкәнмәјибдир.

лә бир ниш вурубдур вә әһли-вәтәнин бивәфа вә бие'тибар
олмағларыны кәстәрибдир. Өз әһли-вилајәтиндән шаир
һәмишә шаки олуб, досту Мирзә Мәһдијә көндәрдији
бир намәдә бу сајаг јазыр:

Бизим кими бир-биринин бәдһаһи
Тапылмаз, кәзәсэн аләми даһи.
Онун үчүн гәзәб едиб илаһи,
Хайник ашнаја, јада, әзизим!

Тархановун шә'ниндә јаздығы кәламын бир бәндиндә
Закир әввәлчә она вә затына лә'н охујуб, сонра гарабағ-
лыларә кечир:

Бедин зешт әхлаго әтвар тоф!
Бедин рәсме-анно рәфтар тоф!
Бозорки ке, башәд сәтәмпише лә'н,
Әмири ке, башәд чәфакәр тоф!
Әкәр һәмченәнәст Тәрханијаң,
Бәр ан гоуме-наченсо мордар тоф!
Зәһи пурә-әршәд ке, бәр валидејн
Көнәд кәсб хәрвар-хәрвар тоф.
Безат, беоуладе-ан нахәләф
Көнәд агелан лә'но һошјар тоф.
Әкәр раст гујәм, бәр у ејб нист,
Безәһле-Гарабағе-биар тоф!
Безаһер әнисо бебатен⁵³¹ хәбис,
Һәмә бәд дел ашена јар, тоф!
Зе гәммаз ин раз бајәд нәһофт,
Бетәрсәм рәсанәнд әхбар, тоф!
Кәси ке, нәһәд дәсте-ход бәр зәмин
Зе веј сәр зәнәд фетнеһаје-чениң⁵³².

Әкәрчи Моуравов-Тархановун һөкмү вә гәтнамәси му-
чибинчә Гасым бәј Закир вә онун оғлу Нәчәфгулу бәј вә
гардашы оғлу Искәндәр бәј кәрәк Сибирјаја кедә идиләр,
вали бәзи саһибмәнсәбләрин вә Күрчүстан нүчәбалары-
нын васитәси илә, хүсүсэн сәрдарын мүтәрчими мәрһум
Мирзә Фәтәли Ахундовун көмәклији илә Закир Сибирја-
ја көндәрилмәди. Анчаг о, Бакыда үч-дөрд ај көздустағы
һалында галыб сонрадан вәтәнинә мүрачиәт еләди.

Нәчәфгулу бәј вә Искәндәр бәј дәхи Сибирјада чох
мүддәт галмадылар. Онлар да бир аз вахтдан сонра
вәтәнләринә гајытдылар. Әхшәси ки, Гасым бәјин вәтән-
дән сүркүн олунмағына сәбәб олмушдулар, онун һәчвинә
лајиг олуб, гијамәтә кими төһмәт алтында галдылар:

Чо шаер берәнчәд бегујәд һеча,
Бемәнәд һеча та гијамәт беча⁵³³.

О һөчвләрин бәзиләри һагг исә дә, бурада зикр олуна билмәз, эзбәс ки, онларда һәмәргүб сөзләр дәхи исте-мал олуһудур. Амма бир һечәси кеҗфиҗәти-һалы бәҗан етмәк үчүн өз мәҗамында зикр олуһачагдыр. Закирин һәр гисим әш'арү кәламы мөвчуддур — гәзәлиҗҗат, мүрәббеат, мүхәммәсат, ше'ри-мүстәзад, тәркиббәнд, тәрчибәнд вә саирә. Фарс дилини дәхи мүкәммәл сурәтдә билирмиш вә бу дилдә бир чох абдар ше'р вә гәзәлләри вардыр.

Түрк гәзәлләри вар ки, Фүзулинин гәзәлләринә бәрабәрдыр. Мүхәммәс вә гафиҗәләри Вагифинкиндән әс-кик деҗил. Амма асарү әш'арынын чүмләсиндән артыг әһәмийәтлисә вә мәһәтимизә мүнәсибәтлисә Мирзә Фәтәли Ахундова, Гутҗашынылы кенерал Исмаҗыл бәҗә⁵³⁴, губернатор Михаил Петрович Колҗубакина⁵³⁵, Рәһим бәҗ Уғурлүбәҗова⁵³⁶, Чәфәргулу хана, Баһарлы Мирзә Исмаҗыла⁵³⁷, Зәнкиланлы Мәһәммәд бәҗ Ашигә⁵³⁸, Мирзә Мәһдиҗә вә геҗри мүәсири олан дост-ашналарына җаздыгы мәктублардыр ки, чүмләси нәзм илә ачыг вә садә дилдә җазылмышдыр. Бу мәктубатда дүрлү мәсәлләр, зәриф кинәҗәләр вә мүәммалы кәлмәләр вардыр ки, аздан чох вә назикдән жоғун мә'налар анламаг кәрәкдыр.

Шаир Бақыда әсирвар зиндәканлыг едән вахты өз һали-дилини вә башына кәлән гәзавү гәдәри Колҗубакинә җазыб, бичүрмү күһаһ ики һәфәр залым, бимүрүвәтин һиҗлә вә шәрарәти илә вәтәндән дәрбәдәр дүшмәсини бәҗан едир.

Билмәк кәрәкдыр ки, ол вахтлары Колҗубакинни Бақыҗа губернатор олмаг сәдасы дәхи сөҗләнирди. Вә бу хәбәр шаири бир һөв хатирчәм вә тәскинүл-гәлб етмишди. Будур Колҗубакина җаздыгы һәмә:

Сәндән сора, еҗ тачи-сәр, башыма
Кәрдиши-зәманә нәләр кәтирди!
Ики бимүрүвәт иттифаг едиб,
Виһаҗәтә жүз шуру шәр кәтирди.

Ғачаҗлыг бинасы едән тәк Бейһуд,
Пиһнәһад еҗләдим өз әрзәми зуд,
Тәрәфкирлик олду ахырда, һә суд,
Мәһим доғрулуғум зәрәр кәтирди.

Јүз илин очағын бичүрмү күһаһ
Еҗләдиләр виһан, вәллаһү билләһ!
Бу тәлеҗи-зәбун, бу бәхти-сиҗаһ
Даим мәнә хөвфү хәтәр кәтирди.

Һәштадә җетишди синнү салымыз,
Бу дөвләтдә ағармышды җалымыз;
Кетди дөвләтиниз, мүлкү малымыз,
Нәхли-тәмәнһамыз кәдәр кәтирди.

Нүчәба һөрмәтин көзләр нүчәба,
Нәсәзә җарашмаз бөҗүҗә әсла;
Пәдәриндән деҗил җәгин бил, амма
Һәр кимсә ки, һами-пәдәр кәтирди.

Әдаләт вар иди бундан әзәлә,
Җаман җерә җетиб иш кәлә-кәлә;
Дирәхти-бәхтимиз, әфсус ки, белә
Варә-варә ачы сәмәр кәтирди.

О кәсләр ки, еҗләмишди хәҗанәт,
Әҗләшиб евиндә раһәт, фәрағәт;
Мәһим ушағларым бивәчһү чәһәт
Көзләриндән һуһи-чикәр кәтирди.

Бундан әгдәм кимин олса үсҗаны,
Дерләрди вәҗенни суд кәссин аһы;
Билмирәм һечолду, о закон һаны?
Началник зақуһи-дикәр кәтирди.

Мәзәррәти әфзуһи әдаләти жох,
Көрүһмәҗиб әсла белә ...
Өз кәлмәҗинә мәһпун идик чох,
Далысынча кечәл Нәзәр кәтирди.

Тутубду аләһи зүһми-биһәсаб,
Мүшкүлдүр кәтирмәк бу мөһнәтә таб;
Көҗнүк, Биләчәҗи* етмишди хәраб,
Бизим кәндә ондан бәтәр кәтирди.

Ашура күһү тәк бир сәһәр чағы,
Јығды әрабәҗә өврәт-ушағы,
Шамә рәван етди бимүрвәт җағы,
Көрән җаха җыртыб, һәзәр кәтирди.

Әчәб әҗҗам иһиш әҗҗами-сәләф,
Кәрәк о күһиләрдә олаҗдыг тәләф;
Чәҗирткә бир тәрәф, долу бир тәрәф,
Шуһ гәдәми кәлди, шәрәр кәтирди.

Ики һәмәрд уҗуб бири-биринә,
Җетмәк олмаз һеч биринин сирринә;
Ләһәт кәлсин ... пиһринә,
Бәд бинаһы ... кәтирди

Адамда иһсафү мүрүввәт кәрәк,
Ғуҗруғун кәсмәклә тула олмаз кәпәк;
Иһан әти җеҗиб җерикдә биһәк,
О мадәр ки, белә һәсәр кәтирди.

Нечә күһ сөҗләнди бу җердә әһвал,
Губернатор олур ол һикуһисал;

* Көҗнүк, Биләчәк — җер адыдыр.

Малымыз, мүлкүмүз мүждөдир оһһал,
Һәр ким кәлиб доғру хәбәр кәтирди.

Еј саһиби-шөвкәт, еј мэд'әни-шан,
Дадхаһәм сизә, аман, әл'аман!
Бу зүлмү инсана ејләмәз инсан,
Мәкәр ки, гәзавү гәдәр кәтирди.

Һәмин бу мәзмунда мәрһум Закир чәрхи-кәчрәфтар-дан шиквә вә налә ғылыб, пиранәсәрликдә вәтәндән дәр-бәдәр дүшмәсини, шан вә рүтбәсинин пуч олмасыны, мал вә дөвләтинин бади-фәнаја кетмәсини, оғрулара вә гул-дурлара тај-туш олмасыны үрәкјандырычы дил илә дос-ту Мирзә Фәтали Ахундова јазыр. Бу мәктуб гареләрә дәхи дә зијадә тә'сир едир:

Пиранәсәрликдә чәрхи-кәчрәфтар
Ејләди вәтәндән дәрбәдәр мәни;
Нејләмишәм, билмәм, дөври-залимә,
Инчидир дүшәндә* бу гәдәр мәни.

Гарабағ мүлкүндә мән бәхтисијаһ
Бир ағ күн көрмәдим, аллаһа пәнаһ;
Салды бәләләрә бичүрмү күнаһ
Бир нечә мүфсидү төхмихәр мәни.

Мән бир пири-тәһна, зүлм биһесаб,
Мүшкүлдүр кәтирмәк бу мөһнәтә таб
Јаман дејә-дејә ејләди хәраб
Һамыдан зијадә үч нәфәр мәни**.

Бири фасиг, фачир, һәдсиз зинакар,
Бири әјри-үјрү, хејли наһәмвар,
Бири данышанда баш-ајағ атар,
Бир нечә ит тутду бихәбәр мәни.

Адәм идим, әбәс јерә зај олдум,
Виладјәт ичиндә мән рүсвај олдум,
Оғрулара, гулдурлара тај олдум,
Санырды хәләјиг пейғәмбәр мәни.

Дөвләтлидән дөвләт, кордан мезәррәт,
Һарда биһәја вар, затына лә'нәт!
Сүхәнчин сөзилә етди ағибәт
Пәсәримдән чүдә бипәдәр мәни.

* Бу сөзү ики чүрә охумағ олур⁵³⁹; бир «дүшәндә» — јә'ни каһ-да бир, каһ-каһ вә бир дә «дөшүндә» — јә'ни синәсиндә мәни бу гәдәр инчидир.

** Бу үч нәфәрин бири Мирзә Адыкәзәл оғлу Нүсәјн бәјдән вә диқәри Нәмирли Әмираслан бәјдән ибарәтдир. Үчүнчүсү, чох еһти-мал вар ки, Чәфәргулу хана ишарә олсун. Шаир ханын адыны ачығ јазмајыб «Јекәпәр» исми илә бир нечә мөгамларда ону мүттәсәф ғылмышдыр. Әзбәс ки, Чәфәргулу хан бөјүк чүссәли вә гәвиһејкәл бир вүчүд имиш.

Дөвләти-алидә ағарыб сағгал,
Бир хилафым јохду, бу мән, о журнал;
Бир заман көрдүм ки, јазыбды филһал
Гүтгаүттәригә бәрәбәр мәни.

Јетмишиндә зурна чалмағ ејрәнән
Кәрәк ахирәтдә чала ...;
Аз галыб һәштады тамам едим мән,
Сән инди јазырсан әһли-шәр мәни.

Јетмәк олмаз һәрчајинин сирринә,
Јаланы јеридир доғру јеринә;
Лә'нәт охур шәрирләрин пириңә
Дијари-гүрбәтдә ким көрәр мәни.

Һәр кимин виладјәтдә симү зәри вар,
Јүз адам өлдүрә, һәбсдән чыхар;
Јекәнсиз* данышмағ нә јанә чатар,
Биһөрмәт ејләди симү зәр мәни.

Дәрдибилмәзә дәрди-дили ачынча,
Рузикарын чәфасындан гачынча,
Намәрд көрпүсүндән раһәт кечиңчә —
Разијам апара о селләр мәни.

Киши јохду, бахма чула-чухаја,
Адам кәрәк даға-даша тохуја;
Кетмә-кетмә — дејиб гојду јухуја
Ахырда итирди Јекәпәр мәни.

Далынча дејиләм бир шүғлу карын,
Билмәнәм дөврүнү лејлу нәһарын;
Һәвәси-вүсалын, зөвги-дидарын
Гојмаз јуху јатам та сәһәр мәни.

Рәһи-мүсибәтдә кечмишәм чандан,
Мүхәннәсдир⁶⁴⁰ горхан бир гашығ гандан;
Еһтијатым јохдур пашадан, хандан,
Аналар доғубдур шири-нәр мәни!

Олмушам Бақыда сакин, фәрағәт,
Зөвги-тәмашасы мисали-чәннәт;
Зијадә дәрдисәр, дәхи нә һачәт,
Фәрамуш ејләмә, мүхтәсәр, мәни⁶⁴¹.

Бу мәктубда шаир өз тәбии истигамәт вә дәјанәтин-дән сөз ачыб, һәр гисим дәрдү бәләлара таб кәтирмәјини бәјан едир. Әкәрчи шаирин симү зәри јохдур ки, онла-рын көмәји илә өзүнү сафа чыхартсын, вәли о, тәб'ән гәнидир вә һеч бир вәчһ илә өзүнә гәбул етмәз ки, әкси-либ, дәрдибилмәзләрә дәрди-дилини сөјләсин.

Шаир синәсини рузикари-чәфакарын охларына сипәр едиб, намәрдләрдән јетән көмәјә әсла е'тина етмәз:

* Јекән — пул мә'насындадыр.

Намәрд көрүсүндән раһәт кечинчә —
Разыям апарә о селләр мәни.

Чул вә чухаја бәзәниб заһирләринә зинәт вә сығал
верәнләрә киши демәк шајәстә дежил. Һәгигәтдә мәрд
икид о кәсдир ки, өзүнү даға-даша тохујуб һагг јолунда
мәрданә дава еләсин.

Шаирә ариз олан бәла ону мәғмум вә пәришан етмир.
Шаир раһи-мүсибәтдә чандан вә башдан кечибдир. Бир
гашыг гандан горхан, шаирин әгидәсинчә, адам дежил вә
пашадан, хандан дәхи онун бакы вә еһтијаты јохдур.

О адамлар ки, дүшмәнчилик үзүндән ону бәлалара вә
әзијјәтләрә кирифтәр едибләр, белә күман етмәсинләр
ки, ону мәғлуб тылыблар. Хејр! Бу, бөјүк сәһвдир!

Шаир нечә ки, өлмәјибдир өз али мәғамында дуруб
бүхлү һәсәдлә иштиһар булан дәнитәб'ләрә — ки, әгрәб
мисал јер үзүндә гејриләрә ииш вурмаг үчүн сүрүнүр-
ләр, — јухарыдан ашаға һәгарәт нәзәрилә бахыр. О дән-
нитәб'ләр шаирин мүгабилиндә горхаг түлкү вә чаггал
мисалында бир мәхлуғдурлар, шаир исә хөвфү һәрасдан
узаг вә кәнар «шири-нәр» кими бир вүчуддур:

Еһтијачым јохдур пашадан, хандан,
Аналар доғубдур шири-нәр мәни!

Анчаг шаири мәһзунү мәлул едән дусти-һәгигисинин,
јә'ни мәрһум Мирзә Фәтәлинин фәрагыдыр ки, она даир
јазмышдыр:

Һәвәси-вүсалың, зөвги-дидарың
Гојмаз јуху јатам та сәһәр мәни.

Дусти-чани вә рәфиғи-меһрибаны олан Мирзәјә көн-
дәрдији намәләрә бир мүддәт чаваб алмајыб вә ушагла-
рының Сибирјаја кетмәјиндән дилкир вә мә'јус олуб,
атида зикр олуан намәни она көндәрир:

Көзүм јолда галды, көнүл интизар,
Кәлмәди чаваби-намәләр сәндән.
Бир ајдан артыгдыр кедиб ушаглар,
Јетишмәди бизә бир хәбәр сәндән.

Ашина, мүсаһиб, јарү һәмсајә
Лазымдыр јетишә гөврә, һәрајә;
Китабәтин дәјәр мали-дүнјајә,
Нә һачәт истәмәк сину зәр сәндән?

Тәк јарадыб сәни ваһиду јекта,
Әхлағына, әтварына мәрһоба!
Нејләмисән Молла Сәфи, Бәјбаба⁵⁴² —
Мәмнунду, әзизим, бу гәдәр сәндән?

О виланың јохду бу јер тәк писи,
Тәгәллүбү, һәрәкары, хәбиси;
Јахшы көрдүм тамам әһли-Гифлиси,
Разыям нәһајәт биштәр сәндән.

Олан дәмдә мәнә мәнзил Шадио,
Һәр тәрәфә ејләр идим тәкүдо;
Ивана бәј, Колјубакин, Илико*
Чалышырды, әлһәг, бәрәбәр сәндән.

Һәсән бәјә** сөјлә әмри-мә'луми,
Гәзијјә мә'лумдур дејәндә Руми,
Сәрафраз ејләрсән јүз бәхтишуми,
Заһир олса әкәр бу һүнәр сәндән.

Тутуб дамәнини сән тәк әмирин,
Тәвәгге'ин ејләр ики әсириң***,
Гарабаг мүлкүндә бир мәрди-пирин
Тәмәннасы будур, тачи-сәр, сәндән!

Гојма ки, гүрбәтдә кедәләр зајә,
Сајә салмаг тәгазадыр һумајә;
Лачын баласыды кәмиш сонајә,
Сејд етмәк олардан, балү пәр сәндән.

Салыбдыр бәлајә дәнәбкан али****,
Дағылыб әмлаки, дөвләтү мали;
Сакит ејләмәјә бу гилү гали —
Истәр о хоштәб'ү сүхәнвәр сәндән.

Тутушуб мәнимлә чәрхи-бәдәф'ал,
Јерә кирсин көрүм һа белә игбал!
Бизим үстүмүздә, еј никухисал,
Ешитдим инчиниб Јекәпәр***** сәндән.

Баш верән заманда бу әмри-әбәс,
Кәрәк она сән дејәјдин: «Еј тәрәс,
Сән бир ағачсан ки, өмрүндә һеч кәс
Нә сајә көрүбдүр, нә сәмәр сәндән».

* Ивана бәј, Колјубакин, Илико — Гасым бәјин танышлары
күрчү нүчәбасы имиш ки, онун өзүнүн вә өвләдының тәмизә чыхмасы
вә хиласы јолунда сә'јү талаш едирләрмиш.

** Һәсән бәј — мәшһур кенерал Һәсән бәј Ағаларовдур ки, о
да Закирин гуртармағы үчүн чоҳ чалышмышдыр.

*** Бу ики әсирдән бириси Закирин оғлу Нәмәфгулу бәј вә о
бириси бәрәдәрзадәси Искәндәр бәјдир.

**** «Дәнәбкан али» кәлмәсини лазымдыр «бәндәкан али» мән-
мунунда анламаг. Бу сајаг Чәфәргүлу хан өз нөкәрләрин вә мүгәр-
рибләрин өјрәтмишди ки, сөзләри тәрсинә сөјләсинләр, таннки ла-
зым олан мөгамда һүззәр онларын данышмағларыны анламасыңлар.

***** Јекәпәр — нечә ки, саабигдә зикр олунду, — Чәфәргүлу хана
ишарәдир.

Чохларын гылыбсан чөрәжә мөһтач,
Ахтары, тапылмаз дәрдинә алач
Фир'онү Наманү Зөһһаку Нөччач
Ола билмәз ола ситәмкәр сәндән.

Бид'әтин яндырыб гөвмү әшаби,
Мүшкүлдү кәтирмәк бу зүлмә таби,
Дүшүб Чәбрәилли, Маралжан, Баби,
Норадиз, Гојучаг дәрбәдәр сәндән.

Зүлмү ситәминлә аләм долубдур,
Әһли-бейтин рәнки-руји солубдур,
Нечә рөвшән ханиманлар олубдур —
Шәби-јелда кими тирәтәр сәндән.

Бөјүк оғлун кәзәр паји-пијадә,
Шол бири дә төләф олду арадә;
Хаһ кәдхуда, хаһ бүзүркзадә⁵⁴³,
О кимди чәкмәјә јүз һәзәр сәндән?

Сиккә олмаз өвладынын чибиндә,
Ризгәри јыртыг чувал дибиндә;
Чан верди мәдәрин өзкә евиндә,
Нә дүхтәр јарыјыб, нә пәсәр сәндән.

Өмри-тәвилинә будур ки, дәлил,
Истәмәз үзүнү көрә Әзраил;
Бундан сонра һәлә јашарсан јүз ил,
Вәһни будур, әчәл јан кәзәр сәндән.

Үләмајә дерсән фөһшү латајил,
Тәриги-исламә дејилсән гаил;
Бу һал илә јенә чох әгли заил —
Кәлиб ешијинә зад истәр сәндән...

Тәсәллүтүн јетсә шејхүл-исламә,
Аны биздән бетәр салырсан дамә;
Әбәс јерә дүшмә хәјали-хамә,
Нифрәт ејләр, биллаһ, ким көрәр, сәндән.

Мән сәни танырдым, ишләрин гандыр,
Јүз дејәләр, елә һаман-һамандыр,
Елә билсин падишаһи-замандыр —
Һәр ким ираг олур, мүхтәсәр, сәндән,

Тәғәллүбдә, тәфәннүндә устадсан,
Доғру сөзүн јохду, кизбә мө'тадсан;
Ғатили-имамсан, Ибни-Зијадсан⁵⁴⁴,
Лазымдыр ејләмәк әһһәзәр сәндән.

Вәсфи-сифатындан данышдым хејли,
Ешитсин һәр кимни вар исә мејли;
Елә јалғыз Закир дејил килејли,
Азүрдәдир аләм сәрәсәр сәндән.

Әкәрчи сабигдә шаирин Чәфәргулу хан илә үлфәт вә
мүрафигәти вар имиш вә јек-дикәринә бир нечә зәрифа-
нә мәктубат јазыблаар ки, онларын барәсиндә ашағыда

филчүмлә мә'лумат вериләчәкдир, вәли сонрадан сәбәб
нә олубса бунларын мабейниндә сојуглуг бәһмә кәлиб-
дир вә јухарыда зикр олунан кәламдан мә'лум олунур
ки, Чәфәргулу хан Закирин һаггында бөјүк пислик вә
бәдкулуг едибдир вә һәтта Мирзә Фәтәли Ахундов За-
кирин хиласына вә сафа чыхмағына диван һүзурунда
чалышдығы заманда хани-мәзкур она мүманиәт көстәриб
вә бир нөв Мирзеји-мәрһумдан рәнчидә олубдур. Нечә
ки, бу һала шаирин өз сөзләри шәһадәт верир:

Тутушуб мәнимлә чәрхи-бәдәф'ал,
Јерә кирсин көрүм һа белә игбал
Бизим үстүмүздә, еј никухисал,
Ешитдим ичниниб Јекәпәр сәндән.

Гасым бәјә үз верән гәзада вә пүрхәта әмрдә көмәкчи
оланларын бириси дә гутгашынлы Нәсрулла Султанын
хәләфи-әрчүмәнди кенерал Исмајыл бәј имиш. Шаирин
она јаздығы бир нечә мәктубати-мәнзүмәсиндән мә'лум
олунур ки, она артыг бәндәчилији вә ихласы вар имиш.

Закир өз әһли-вилајәтиндән шикајәт едиб, онларын
биһиммәтү бирәһм вә бир-биринә јағы олмағларыны зикр
гылыб, Исмајыл бәји «Гутгашын тәрланы» вә «Шәки
шаһбазы» әлғабы илә сифәтләндирир вә ондан бу сајаг
көмәк вә мәдәд диләјир:

Бу әһлдән меһрибанлыг көрмәдим,
Мәкәр бизә ола о јандан мәдәд.
Гутгашын тәрланы, Шәки шаһбазы,
Сакини-билади-Ширвандан мәдәд.

Гарабаг әшхасы јексәр јағыдыр,
Әввәлдән ахыра зүлм ортағыдыр;
Бир кечәдә чанаварлар дағыдыр,
Олмаса кәлләјә чобандан мәдәд.

Нүчәбаләр гәдрин билир нүчәба,
Әхлағына, әтварына мәрһәба!
Даш-даш үстә дурмаз аләмдә әсла,
Дәјмәсә инсана инсандан мәдәд.

Гәзаји-мөһнәтдә галмышам мөһтач,
Ушағларым олуб вәтәндән ихрач;
Тәбиби-һазигсән, ејлә бир әлач,
Јохдур мәнә өзкә дәрмандан мәдәд.

Јығылса бир јерә јүз алиһәсәб,
Данышығын мәнәт, сөзүн мүнтәхәб;
Аләм билир биваситә, бисәбәб
Мүшкүлдүр аризә дивандан мәдәд.

Һәзрәти-Исмајыл олсун дәлилин,
Јетиш имдадына пири-әлилин!
Нечә фәрзәндиңә ол дәм Хәлилин —
Чәбраһил кәтирди гурбандан мөдәд.

Әсаси-ғиямәт оларда бәрпа,
Кимдир гөврә јетән ондан масәва;
Сәрдәфтәри-расул, хәтми-әнбија
Тәнзили-әјеји-Гур'андан мөдәд.

Чәрхи-фәләк салмыш мәни бу һалә,
Малү мүлкүм тамам кетди зәвалә;
Ғанләдир шәрмәндеји-әјалә —
Јетишир саһибһи-һисандан мөдәд.

Кәлмәјибдир мүтләг руји-зәминә
Таб едән мәним тәк гәза гәминә;
Зөврәги-әлтафын дили-һәзинә,
Күманым вар, верә туфандан мөдәд.

Намәрд әтәјиндән тутасан јүз ил,
Е'тибарым јохдур һәлл ола мүшкил;
Олса, олачагдыр дәрдинә, еј дил,
Хәләфи-Нәсруллаһ Султандан мөдәд.

Закирәм һәмнишә сән тәк сәрвәрә,
Хош көстәрсин сәни халиг нәзәрә
Ејб етмәз алишан үмәрәләрә —
Истәмәк дуаји-пирандан мөдәд.

Башга бир мәктубунда Гасым бәј јенә Гутгаһынлы
Исмајыл бәји тәриф вә төвсиф гылыб, башына кәлән гә-
завү гәдәри тәһрир едир, вәли өз һалындан шикајәт ет-
мир⁵⁴⁵.

Шаир өзүнү ашигләр синфинә дахил гылыб, гилү га-
ла дүшмәсини тәбии вә ади ишләр чүмләсинә нисбәт
едир, зира ки, инсанын башына гисим-гисим бәлалар кәл-
мәсә вә о, чүрбәчүр бәлалара вә мүсибәтләрә мүбтәла
олмаса, әнва и-тәчрүбә вә имтаһанлар сынаг олунмаса,
рузиқарын⁵⁴⁶ күрәсиндә әријиб дәсти-гәза илә вурудан
чәкичләр алтында дөјүлмәсә, гәллү гәшдән һәркиз пак
ола билмәз вә дәрәчәји-кәмала иришмәз.

Шаирин көнлү пәрваз едиб биләди-Мисри вә Нил
чајынын кәнарларыны сәјрү тамаша етмәк истәјир, таки
чох сәфәрләрдән вә тәчрүбәләрдән сонра лазыми итти-
лаат вә кәмалат әхз едә билсин:

Кәмала јетмәк олмаз бисәјаһәт, һалија көнлүм —
Тәмашаји-биләди-Мисрү сәјри-руди-Нил истәр.

Шаир өзүнү әнбија зүмрәсинә дахил едиб, рузиқарын
чәфасындан азүрдәдил олмағы ејни-сәфаһәт вә һәмәгәт

һесаб едир, чүнки рузиқардан јетишән чәфалар пис олса
иди, онлары әндуһпәрвәр вә бәлакеш Идрис, Ибраһимхә-
лил вә Әјјуби-сәбур өзләри үчүн ејни-сәлаһ вә раһатлыг
билмәздиләр, шаки олардылар.

Шаир өзүнү һәзрәт Јағуба варис билиб, о дәхи фәр-
зәнди-әзизинин гүрбәтдән кәлән буји-фәрәһәфзасы илә
хатирини шад вә көнлүнү гәмдән азад еләјир:

Чәфаји-дәһрдән азүрдәлик ејни-һәмәгәтдир,
Бәланы хош тутар Идрисү Әјјубү Хәлил истәр.

Мәнәм варис бу күн Јә'ғубә, фәрзәнди-әзизимдән —
Кәләр буји-фәрәһ кәһ-кәһ, әкәр рәбби-чәлил истәр.

Бу сөзләрдән сонра шаир јенә Гарабағын шәрир би-
гәрәзләринә рүчу едиб, тәгазаји-тәбиәтләриндән наши
зүлмү фәсады зикр гылыб вә шејтәнәтләринин учундан
вәтәни-мә'луфундан харич олмағыны сузишли сөзләрлә
бәјан едир. Јенә шаирин көнлү әзиз вәтәнинин күлүста-
һында сәјр еләмәји арзу едир. Вәли онун әл-әјағы гүрбәт
вилајәтдә дар гәфәс ичиндә бағлыдыр вә гәфәс гејдин-
дән азад олмаға дәлил истәјир:

Едәр јади-күлүстани-вәтән гүрбәтдә дил мүргү,
Гәфәс гејдиндән азад олмаға данм дәлил истәр.

Вәли шаир тәвәккүл әһлидир. Һәр јетән намәрдә шәр-
һи-һал етмәји өзүнә ар билир. Узун илләр боју кирдаби-
бәла вә мүсибәтдә зарү зәбун галса да, әлини хақу ха-
шакә узадасы дејил вә дәнитәб'ләрә һәркиз пәнаһ апар-
маз. Һәнками-зәрурәтдә дә олса, шаир нанәчиб вә
намәрд кимсәләрә әл узадыб көмәк диләмәји өзү үчүн
бөјүк гәбаһәт билиб, биркәрәлик өлүб гуртармағы она
тәрчий верир. Нечә ки, бу барәдә өзкә бир кәламында
демишдир:

Намәрд әтәјиндән киши һәнками-зәрурәт —
Тутмагдан исә јахшыдыр өлмәк, а филани!

Намәнин ахырында Закир зарафатјана Исмајыл бәј-
дән тәвәгге едир ки, Мирзә Фәтәлијә јазсын ки, она —
јә'ни Закирә бир дөпү пәрвәрдә зәнчәбил вә өзү дә бир
сары күрки-Әрдәбил көндәрсин, чүнки Бакынын сазаг-
лы күләјинин әлачы исти Әрдәбил күркүдүр. Мәзкур
намәни ејнилә ашағыда јазырыг:

Сәни аләмдә, еј арами-чан, һәр ким зәлил истәр, —
Аһы зилләтдә бу гәмдар көнлүм ају ил истәр.

Шөраби-чами-бэзми-илтифатын нуш едэн һәркиз
Нә көвсәр аризу еләр, нә аби-сәлсәбил истәр.

Мәни гөвғажи-шәһри-бәһри-Баки тәлхкам етмәз,
Нәдән ким, ашиги-шејда оланлар галү гил истәр.

Кәмалә јетмәк олмаз бисәјаһәт, һалија кәндүм —
Төмәшаји-биләди-Мисрү сејри-руди-Нил истәр.

Мәнә дерләр ки, сән «пејгәмбәрәм» — дердин, нә ишди бу?
Демәзләр мәрди-мө'мин мөһнәтә әчри-чәзил истәр.

Чәфаји-дәһрдән азүрдәлик ејни-һәмагәтдир,
Бәлань хош тутар Идрисү Әјјүбү Хәлил истәр,

Мәнәм варис бу күн Јә'губә, фәрзәнди-әзизимдән —
Кәлир буји-фәрәһ кәһ-кәһ, әкәр рәбби-чәлил истәр.

Мәни-пири-сүхәнданын нәдир чүрмү, худавәнда, —
Үгүбәтдә о бишәрмү чәфакарү мүнһил* истәр?

Тапылмаз бөјлә бир бәдһал залим һич милләтдә,
Јығылса бир јерә Әнди, Кумык, Ахты, Рутил истәр**.

Мәсәлдир ки, хәга бир бөјлә адәмдән ираг олмаз,
Бу бир әмри-мүшәххәсдир, нә вәһји-Чәбрәил истәр.

Гарабаг ичрә ағ күн көрмәдим мән, тирәбәхт олдум,
Онунчүн хатирим ол гөвми-бирәһми гәтил истәр.

Шәрири-бигәрәз олмаг тәгазаји-тәбиәтдир,
Инанма бир кәси хошнуд аләмдә бәхил истәр.

Бизим мәрдүмләри, зинһар, пәнд әфсари бәнд етмәз,
Оларын, нагеји-калмык кими, бурну гәзил*** истәр.

Едәр јади-күлүстани-вәтән гүрбәтдә дил мүргү,
Гәфәс гејдиндән азад олмаға даим дәлил истәр.

Нәһәјәт, шәһри-һал етмәк јетән намәрдә мүшкүлдүр,
Сәнин тәк бир әмири-пакзадү баәдил⁵⁴⁷ истәр.

Тәвәккүл әһлијәм мүтләг, јапышмам харү хашакә,
Фүсурдә чисмим олсун салһа гәрг аби-сил истәр.

Сәхавәт, ја вәсәтәт зат иләндир мәрди-биәслә
Мурадү һасил олмаз јүз дүшә бир кәс дәхил истәр.

Нихали-мәгсәди сәрсәбз олуб әфлакә јетмәзми,
О кәсләр ки, ризаји-хатири-пири-әлил истәр?

Сүхән мејданы, гилләм, тәнк иди, сөз мүхтәсәр кечди,
Сәнин өвсафыны нәзм етмәјә бәһри-тәвил истәр.

Јетән тәк шәһрә һачы бәндәјә бир тәхт бәхш етди,
Билир ки, баздәсти олса, һәр јердә түфил**** истәр.

* Тәрхан — Моуравова ишәрәдир.

** Әнди, Кумык, Ахты, Рутил — Дағыстанда олан маһалларын
вә кәндләрин адларыдыр.

*** Гәзил — гылдан һөрүлмүш инә дејирләр.

**** Түфил — тәрлан вә гызылгуш үстүндә отурмаг үчүн гайры-
лан күрсүдүр.

О јердән азими-Тифлис чохдур, јаз ки, Мирзајә,
Филани бир дөпү пәрвәрдә сиздән зәнчәбил истәр.

Әжәрчи вар дағистани күркү Закирин, әмма
Чәнабындан дәхи бир сары күрки-Әрдәбил истәр.

Дејилди сабигән әһли-тәвәгге', шимди Бакудә
Әлачи-кәсрәти-сәрма үчүн чизи-гәлил истәр.

Дағылмыш ханиманы, инчимин әхзү суалындан,
Тикәндә гуш јува чөр-чөп јығыбан, зир-зибил истәр.

Гасым бәј Закир һәгиги бир милли шаир имиш. Өз
әсрини ајнасы олубдур вә мәишәти-миллијјәсини —
нечә ки, вар имиш, — ејни илә јазыб, бизим үчүн бөјүк
бир јадикар гојубдур. Өз әсриндә шајани-диггәт олмуш
олан бир шеј гојмајыбдыр ки, она әл апармамыш олсун.
О вахтын адамларынын адабү әхлагыны вә доланачаг-
ларынын өвзаву әсасыны маһир нәггаш кими өзләринә
мәхсус рәнкләрлә чәкиб бизә көстәрир. Мәишәтин һәр
бир синиф вә тәбәгатына әтрафлы нәзәр јетириб, саирлә-
рин көзләринә көрсәнмәјән шејләри көрүб, тәфтиш вә
тәнгид едибдир.

Дусти-һәгигиси Мирзә Фәтәли Ахундова вилајәтин
шулулгуғундан, оғруларын вүфурундан⁵⁴⁸, јолкәсәнләрин
әнәзәдән чыхыб түғјан етмәкләриндән, һакими-вилајә-
тин вә диван гуллуғчуларынын онлар илә јекдил вә јек-
чәһәт олмагларындан, һачы вә мәшһәдиләрин бәд әмәл-
ләриндән, аиләләрдә һөјавү һичабын көтүрүлмәјиндән вә
филчүмлә, мүасир[ләр]инин әхлаг-зәмимәләриндән вә
чиркин ишләриндән вә бунунла баһәм ата-бабадан галан
көзәл адәт вә ајинләрин мәһвү набуд олмағындан шика-
јәт едиб дејир:

Чәкилиб көксүмә дағлар, дүкүнләр,
Кафирә олмасын нәсиб бу күнләр!
Гынамасын мәни кәндүбүтүнләр,
Фикрим дағыныгдыр, хатирим өвраг.

Демәк олар ки, Закирин әсриндән биз јашадығымыз
замана кими мүсәлманларын мәишәтиндә чәндан тәфа-
вүт вүғуа кәлмәјибдир. Инди дә сабиги адәт үзрә өмүр
кечирмәкдәдирләр. Заһирдә куја бир аз тәрәгги әсәри
көрүнүр, амма һәгигәти-һала диггәт јетирдикдә јәгинлик
һасил олур ки, мүсәлманлар мә'нәви вә һәгиги тәрәгги-
дән јенә дә чох узагдырлар. Һәтта тәгәллүбдә, хәјанәт-
карлыгдә, бүхлү һәсәддә вә бири-биринин чанына вә

малына дүшмөн олмагда ирэликинден бир аз да артычыг габага кедиблэр.

Шаирин жетмиш сәнэ бундан эгдэм јаздыгы фәна һал инди дә мүшәһидә ол[ун]магдадыр:

Һәддән ашыб бүхлү һәсәд, шәрарәт,
Јолдаш јолдашына ејләр хәјанәт;
Алимдә әмәл јох, бәјдә әдаләт,
Ишләримиз олуб саф кәрдән-бучаг.

О ки, галды инсана зинәт верән көзәл сифәтләрә — ки, ибарәт олсун сәдагәт вә истигамәтдән, дәјанәт вә гејрәтдән, иттиһад вә иттифагдан, әдл вә мүрүввәтдән, чүр'әт вә һәмийјәтдән — бу һисим сифәтләрдән дин гардашларымыз даһа да зијадә кәнар дүшүбләр вә нә вахты милләтимиз ничат вә сәадәт јолуну арајыб тапачаглар, аллаһ билир.

Бу тәрәгги әсриндә бизим белә керидә галмағымыз вә гәфләтдә јашамағымыз тезликлә мәһвү набуд олмағымыза шәһадәт верир.

Ахундова јаздыгы намәни Закир бу сајаг башлајыр:

Хәбәр алсан бу виланын әһвалын,
Бир өзкәдир кејфијјәти-Гарабаг.
Һәгди бундан эгдәм көрүбсән сән дә,
Һаны о гайдә, о ганун, сәјаг?

Гүттауттәригин вүфуру вардыр,
Јајлагда, аранда гатар-гатардыр;
Јенә вурһавурдур, апар-апардыр,
Бизим башымызда чатдады чанаг.

Бу ше'рләрдән сонра шаир Гарабагда оғурлуға вә гулдурлуға мәшгул ел-обанын адларыны бир-бир сада-лајыб, «Зәркәр Драғард» адамларынын һаггында дејир:

Зәркәр Драғарда әләм-ашикар —
Бир учдан оғурлар, бир учдан сатар;
Вај одур саһиб ат башы тутар,
Јүз јердән төкүлүр үстүнә чомаг.

Сонра Гарабалдыр вә Әрәбләр халгына вә Әрәс гырағында олан кәндләрин әһалисинә вә билүмүм вилајәт-дә мүшәһидә олунан гајдасызлыға кечиб јазыр:

Гарабалдыр халгы, хүсус Әрәбләр,
Ғарынча дәмәјә нечә дән чәкәр,
Ишдәдир сүбһәдәк, та ки, кечәләр,
Дөјүрләр, ким кәлиб ејләсә сораг.

Белә вилајәти дағытсын тары,
Зијадә мәғшушду Әрәс кәнары;
Хурда, Парабәби, Ғарғабазары,
Маралјан, Һорадиз, Нүзјар, Гојучаг.

Һәр обадан чыхар отуз ја әлли,
Өзү чәләкәсэн, адлары бәлли;
Јенә шорта-шортду Адыкәзәлли,
Мин евдән артыгдыр јығынты казак.

Әкәр хәбәр алсан Молла Сәфини,
Оғру, дүрүст Ғарышдырыб кефини;
О, гәл'әдә бичәр өлү кәфәни,
Чәлдә үч атыны сојублар чылпаг.

Гарабагда нә дај галды, нә дана,
Бу күн-сабаһ гачар һәрә бир јана
Тәйбиһ етмәк илә Хынзырыстана,
Хуб салды низамә өлкәни гочаг.

Әдаләтдә јохдур бир кәсрү кәми,
Муңдан сонра вилајәтин нә гәми;
Әлбәт, дағыдармыш күлли-әләми
Агзындан сүд ијсә кәлән ики ушаг.

Бириндән шинкајәт едәсэн әкәр,
Данышмаға гојмаз, сөзүнү кәсәр,
Ғардаш малы кими ортадан бөләр,
Муровлар* олублар оғруја ортаг.

Кәрсән танымасан Јарымсагалы**,
Чыхыб әндәзәдән дөвләтү малы;
Хандәмиров⁵⁴⁹ чалды, чапды маһалы,
О ки, тутуб өзүн кечәл гурумсаг.

Кәдә-күдә олуб саһибмәсләһәт,
Күндүз ахшамадәк данышыр хәлвәт,
Ишләримиз белә кечсә бир мүддәт,
Ғәдимиләр олур тамам шинл, ахсаг.

Күндә бир кәтирир законн-тазә,
Фикри буду хәлги верә күдәзә;
Биздән дә мәһрәмдир бири кнјазә,
Нә мәһрәм, фүзулү һејвәрә, јаншаг.

Һәддән ашыб бүхлү һәсәд, шәрарәт,
Јолдаш јолдашына ејләр хәјанәт;
Алимдә әмәл јох, бәјдә әдаләт,
Ишләримиз олуб саф кәрдән-бучаг.

Үләмәләр үз дөндәриб худадән,
Үсанмаз бир ләһзә чөврү чәфадән,

*Муров — Закирин әсриндә дөвләт тәрәфиндән тә'јин олунмуш маһал бөјүкләринә дејирләрмиш ки, русча «участковий заседатель» адланармыш.

** Јарымсагал — Шушса шәһәринин полиса рәисн Әмирчаповдан ибарәтдир ки, сагалынын ортасыны гырхдырармыш.

Башы эммамәли сејјид-молладән —
Таәтдә өвладыр о гатмагуршаг.

Һәг биллр ки, бели шаллы һачылар
Зәһримар төк хәлгин ағзын ачылыр;
Дүшәндә көзләмәз
Бу әһлдән синәдагәм, синәдаг!

Адын гојуб Кәрбәләји, Мәшәди,
Нејлим, пешәләри јаман пешәди;
Чохун көрдүм
Белә милләт олмаз, гојун отураг!

Кәрәк бу аләмдән ејләмәк һәзәр,
Өз јериндә дејил чүнки хејрү шәр,
Биһәрмәт олудур пәдәрә пәсәр,
Јүздә бири јахшы олур иттифаг.

Кәмәли-чүр'әт илә демәк олар ки, милләтимизин әх-
лагү әтварында дәхи бу мүддәти-мүтәмади әрзиндә
артыг бир тәрәгги вә ислаһат вүгуа кәлмәјибдир.
Хаһ нүчәбаларымыз, хаһ руһани синфи вә хаһ мө'тәбәр
һачыларымыз вә мәшһәдләримиз һаман Закир дөврүнүн
адамларыдыр. Заһирдә кејимләри вә либаслары модаја
мүвафиг дејиширилибсә дә, кәмәләү мә'рифәтдә, азачыг
да олса, тәрәгги етмәјибләр. Нечә ки, бу барәдә шаир
дејибдир:

Кәлдим ки, көрүм бу нечә хандыр,
Көрдүм ки, елә һаман һамандыр.

Намәнин ахырында Закир шәммә'и өз һалындан ја-
зыб, Мирзеји-мәрһумдан тәвәгге еләјир ки, онун ушагла-
рынын хиласы барәсиндә бә'зи мөһтәрәм шәхсләри васи-
тәчи еләсин вә ону унутмасын вә сонра Мирзәнин фәра-
гында чәкдији мөһнәти изһар гылмагла охучулары дәхи
дә артыг мүтәәссир, мәнзун гылыр:

Чәмшид бәјә јетир сәләми-әфзун,
Кијаз Бейбудова әрз етсин әкиун;
Нә рәвадыр бисилсит, бизакун
Вираң ола һаһәг јерә бир очаг.

Ики нәфәр садә чәванү новрәс,
Һеч бириндән јохдур рәнчидә бир кәс
Бир јаны Колбасан, бир јаны Әрәс,
Ким көрүб онлары һәмқари-һаһаг?

Бөјүклүк әмирә хош сәадәтдир
Вә лакин рәвиши әдл-әдаләтдир;
Јыхылана, гаидәдир, адәтдир,
Дајаг олан кәсә һәгг олур дајаг.

Фәрагәт отуруб һәр кәс бир ишдә,
Нә јазда јарыдыг, нә дә ки, гышда;
Ја рәб, нејләмишик бу дағылмышда
Һәрәм олду бизә бир гарыш торпаг?!

Чәкилиб көксүмә дағлар, дүкүнләр,
Кафирә олмасын нәсиб бу күнләр!
Гынамасын мәни көнлүбүтүнләр,
Фикрим дағыныгдыр, хатирим өвраг.

Мәгсудимиз һасил олмады бизим,
Јександы һичриндә кечә-күндүзүм;
Бу бәдбәхтин һаләтиндән, әзизим,
Бары о виладә олқил көз-гулаг.

Кәрчи вилајәтдә чох иди әһвал,
Мүјәссәр олмады шәрһ едим әһһал,
Бир парасын јаздым, еләдим ирсал,
Бу шәрт илә: нә диш билсин, нә додаг.

Зиярәт еләјиб шејхүлислами,
Закири-һәзиндән јетир сәләми;
Һачы Јусиф, Молла Әһмәд тәмами,
Һачан ола бир дә дејәк, данышаг.

Белә ачыг вә садә дилдә һеч бир шаир өз вилајәтинин
өвзавү әһвалыны вә мүасирләринин доланаһағыны бу
сајаг доғрулугла ајдын вә ашкар јазмајыбдыр.

Бу кәләм нәзмләнмиш нәсрдир. Бунда олан рәдиф вә
гафијәләр елм зору илә вә савад күчү илә иһад олунма-
јыбдыр. Бунлар чамаатымызын ағзында мүдам ишләнән
сөзләрдир. Шаир өзү дә ел ичиндә нәшвү нүма тапмыш
елоғлу олдуғу үчүн асанлыгла о сөзләри өз мәхсуси
малы кими сәрф едир. Һансы бир ше'рдә белә бир садә
мисра вә гафијәләрә раст кәлмәк олар: «Бизим башымыз-
да чатдады чанаг», «гојун отураг», «гурду бадалаг», «һа-
мыдан гывраг», «бир гарыш торпаг», «дајаг олан кәсә
һәгг олар дајаг», «бир гәдим очаг», «олқил көз-гулаг»,
«нә диш билсин, нә додаг», «дејәк, данышаг» вә һабелә.

Бу сөзләрин тәмами зәрбүл-мисал мәгамында мүттә-
сил дилимиздә чари олан сөзләрдир. Нечә ки, милләти-
миз диридик, бу садә сөзләр онун дилиндә ишләнәчәкдир
вә нә гәдәр ки, бу сөзләр истә'малдан дүшмәјәчәкдир,
јәни әчнәби лисанлардан әхз олунмуш гәлиз ибарәлә-
рин һүчуму алтында боғулуб төрк олмајаһагдыр, миллә-
тимиз дәхи өлмәјиб, дири вә саламат галачагдыр. Нечә
ки, бир милләтин данышдығы дил итиб-батмајыбдыр, о
милләт өзү дәхи итиб-батмајаһагдыр вә һәјат үзрә баги

галачагдыр. Елэ ки, дил унудулуб исте'малдан дүшдү, дилин саһиби дәхи чох јашамајачагдыр вэ онун фөвт олмасына шөкк галмајачагдыр. Бу барэдэ русларын мүрөббиси вэ әдиби Ушински⁵⁵⁰ «Ана дили» сәрлөвһәсилә јаздыгы мөгаләсиндә дејир: «Мадам ки, бир милләтин өзүнә мөхсус ана дилиси харичи дилләрин тәгәллүб вэ тәсәллүтүндән саламат галыбдыр, о милләт өзү дә саламатдыр. Әкәр онун чәми мадди вэ мә'нәви дөвләтнин элиндән аласан, вәли ана дилинә тохунмајасан, о милләт фөвт олмаз вэ аз мүддәтин зәрфиндә јенә өзүнә мал вэ дөвләт чәм едәр. Вэ бил'әкс һеч бир мал вэ дөвләт илә бир милләти әһја етмәк олмаз, зәмани ки, онун ана дилиси вэ милли лисаны олмаја».

Мәрһум Закирин өз милли дилинин шивәси вэ руһуну нә дәрәчәдә билмәји онун нәзм илә тәртиб гылдыгы бир чох нағыл вэ һекајәләриндән көрүнүр. Онлардан бир нечәсини «Балалара һәдијјә» нам адлы китабчамызда дәрч етдирмишик. Таныш олмаг истәјәнләр о китаба рүчу етсинләр.

Мирзә Фәтәли Ахундова јаздыгы башга бир намәсиндә Закир јенә Гарабағын әһвалындан филчүмлә мә'лумат вериб, һәр бир синфин шүғлү карыны вэ ә'мали-шәһиәсини Мирзәјә кәшф гылыр. Бу намә даһа да зијадә шаиранә јазылмышдыр. Намәнин ибтидасында шаир өз көнлүнә үз тутуб бир нөв гәфләтдән бидар етмәк гәсдилә баһарын јетишмәјини хәбәр верир вэ она хитабән дејир: «Еј көнүл, дүнјанын гәми сәнә һа галмајыбдыр?! Беш күнлүк өмрүн вар, је, ич; ејш-ишрәтлә вахтыны кечириб, зөвг-сәфаја мәшғул ол! Кәрдиши-дөвранын мөһнәт вэ чәфасыны анчаг кәрдиши-шәраб апара биләр. Әкәр өзүн суфилик бируз едиб, шәраба мејл етмәсән дә, бары гејриләрин ејш-нушуна тамаша гыл вэ баһар фәслинин руһпәрвәр һавасы илә гәлбини тәзәләндир. Бах көр гади рәһман сәнин көнлүнү ачмагдан өтрү нә түрфә шејләр јарадыбдыр, нә көзәл не'мәтләр әта бујурубдур.

Сонра шаир кечмиш әсрләрдә олан бөјүк падшаһлары, бимурад ашигләри вэ намдар пәһливанлары бир-бир јад едиб дејир ки, онлара галмајан дүнја сәпәми галачагдыр? Бәс, вахты фөвт едиб мөһнәтдә кечирмәк јарамаз!

Бу тәнбиһ вэ төвсијәдән сонра шаир Мирзә Фәтәлинин өзүнә рүчу едиб зәрифанә дејир ки, сән мәним кими

дејилсән. Тифлиснн ичиндә олурсан; мәскәнин дә јол үс-түндәдир; кәлиб-кәдәнә тамаша едиб, кеф вэ ләззәт апарырсан. Хүсусән базар күнләри һаллаварын⁵⁵¹ көзәлләри бәзәниб, дәстә-дәстә кәлисајә чәм олулар. Онлара бахдыгча сәнин руһун тәзәләнир. Шаир она мәсләһәт көрүр ки, ахунддан* хәлвәт, мүмкүн олса, дүшәндә бир Балаәһмәди дә јанына алыб, кедиб мөләксимаја бахсын. Белә зарафатдан сонра шаир кечир өз вилајәтинин өвзәвү әһвалыны шәрһ гылмаға. Онун өз кәламына рүчу едәк:

Нә хаби-гәфләтдир, диванә көнүл,
Ач көзүнү, сүн'и-худајә бир бах!
Сәнә ки, галмајыб гәми аламин,
Сейри-бағи-зөвгү сәфајә бир бах!

Гыл тамашә новәрус-баһарә,
Гәнимәтди беш күн өмри-дүбарә;
Сәһни-чәмәнләрдә гүмри, һәзарә
Нә хош вериб сәда-сәдајә, бир бах!

Кәрдиши-дөвранын, еј ханәхәраб,
Апарыр мөһнәтин кәрдиши-шәраб;
Ичмәсән дә ичмә өзүн меји-наб,
Ејшү нуши-бајү кәдајә бир бах!

Јасәмәнин әтри чөкүб жаләјә,
Кәлир күлүстандан буји-ғалијә;
Кәһи бәнәфшәјә, кәһи лаләјә,
Кәһи дә нәркиси-шәһләјә бир бах!

Сәрвү сәнубәрин афәти-хәзан
Сојуб либасыны гојмушду үрјан;
Кәлиб тәрәһһүмә сәрвәри-рәһман,
Вердији хәл'әти-зибајә бир бах!

Әкәрчн хәстәсән, дур бир ајағә,
Аһәстә-аһәстә күзәр гыл бағә;
Гәһ-гәһи-миннајә, рәгси-үшшағә,
Чәһ-чәһи-бүлбүли-шејдајә бир бах!

Сейрә чыхыб дәстә-дәстә көзәлләр,
Чичәк дәриб тәр бухағә дүзәрләр,
Гаггылдаша-гаггылдаша күләрләр,
Чанлар алан сөвтү сәдајә бир бах!

Шәгајиг, гәрәнфил, сүсән, нәстәрән
Зөбани-һал илә охур мүстәһсән;
Һавәји-куһсар, сәфаји-чәмән
Тә'н едәр чәннәтүл-мә'вајә, бир бах!

* Ахунд — яғин ки, бурада шејхүл-ислама ишарәдир.

Нечә олду Чәмшид, Фиридун, Кавус,
Сәһраби-намвәр, Фәрамәрзү Тус,
Әсаси-Искәндәр, кәнчи-Дәгҗанус⁵⁵²
Тамам кетди бади-фәнајә, бир бах!

Бу дари-дунҗанын јох е'тималы,
Сәһни дә реһләтин букүн-фәрдады;
Сал јадына нәгли-Ширин-Фәрһады,
Сәркүзәшти-Мәчһун-Лејлајә бир бах!

Мәним тәк⁵⁵³ дејилсән, әзизим, сәһни
Күр кәнары, јол үстүдүр мәскәһни;
Ләззәтини апар кәлиб-кәдәһни,
Назәһини-фәрди-ә'лајә бир бах!

Паллаварын бу сәһтинин көзәли,
Базар күңү кәлисајә чох кәли;
Лачын тумагәли, тәрлан чилвәли,
Сәри тәр чығалы сонајә бир бах!

Дујуг дүшсә әкәр вермәзләр рүхсәт,
Унутма, каһ-каһ дүшәндә фүрсәт
Молла Әһмәди дә ахунддан хәлвәт,
Ал јанына, мәләксимајә бир бах!

Фисгү фүчүр һәддән ашыб Шишәдә,
Еркәји, дишиси јаман пешәдә;
Мәнәм галан һәмин бу әндишәдә,
Зәманә дөнүбдүр, гөвгајә бир бах!

Сүраһи солунда, бадә сағында,
Мәзә габагында, меј додагында,
Чешмә кәнарында, чај ғырагында
Әммамеји-сејјид, моллајә бир бах!

Ваиз бизә охур шәрһи-Мустафа,
Һәрәмә мүртәкиб олмајын әсла!
Өзү лүм-лүм удар батиндә, әмма
Заһирдә дедији мә'најә бир бах!

Кимди бахан пејгәмбәрә, имамә,
Бу дағылмыш дүшән дејил низамә.
Оручлугда шүрби-меји-күлфамә,
Маһи-мәһәррәмдә зинајә бир бах!

Сәһра мәрдумини шәһр әһли көрчәк
Јалварыб, јапышыб отурдар чөмләк;
Беш аршында сүрүшдүрүр үч чәрәк,
Тачирә сејр ејлә, сөвдајә бир бах!

Баггал гојар тәрәзијә иманын,
Әсәл гијмәтинә сатар ајранын,
Гудурмуш ит кими долар дерд јанын⁵⁵⁴,
Дејән јохдур Али-Әбајә бир бах!

Пинәчиләр бафта тахар бојнуна,
Империал төкәр вәрәг ојнуна,
Говурмачы саат гојуб гојнуна,
Идлаји-ә'ла, әднајә бир бах!

Һәрәмиләр кими јол үстә јатар,
Таможнаја чакәр олуб, мал тутар,
Дүнбәк чалар, шәраб ичәр, баш атар,
Гөвли-бәјзадәјә, тәрсајә бир бах!

Доланыр базары дарға, квартал,
Дөјүлүр сифәтләр, јолунур сағгал;
Кечә кет чибинә беш-он манат сал,
Күндүз кәлиб ырха, баһајә бир бах!

Һәддән ашыб бу виладә шәрарәт,
Һәр ким бир иш көрә, пулуна миннәт;
Му гәдәри јохдур әдлү әдаләт
Вә лакин шәһрәти-бичајә бир бах!

Бөјүкләрин иши дејил демәли,
Дәһидән⁵⁵⁵ бетәрдир фе'ли, әмәли;
Бөјлә көрмәмишдик бундан әзәли,
Инди карү бари-рүсвајә бир бах!

Ханзадәләр шишә тахыр рә'јәти,
Өзләринин дејил малу дөвләти⁵⁵⁶;
Орда төпәр, һарда дүшсә фүрсәти,
Мужикә сејр елә, агајә бир бах!

Палаженја нәгли та олуб мөһкәм,
Кәрәк бәј азалда зүлмүн дөмадәм;
Дәһи дә артырыр бу әһли-бигәм,
Јанында чалынан зурнајә бир бах!

Пиранәсәрликдә мән олдум рүсва,
Дүзәлмәди ишләр, чана јетдим та;
Көр нә ојун тутду, әзизим Мирза, —
Закирә, тәгдири-гәзајә бир бах!

1848-чи сәнәдә чыхан законун⁵⁵⁷ һөкмүнчә ханзадә вә бәјзадәләрин ихтијары азалыр вә рәијјәт тајфасына бә'зи ихтијарат вә әмнијјәт вә'дә олунур. Вәли ганун вә гајдаја адәт етмәмиш⁵⁵⁸ ханзадәләр чәндан тәзә закона мүлтафит олмајыб, ирәликиндән дә зијадә бачардыглары зүлмү рәијјәтләрин һаггында әсиркәмәзләрмиш.

Бурада Закир ханзадәләрин авамлығыны вә вәһшијанә һәрәкәтләрини тә'јиб вә тәзмим едиб дејир: Бу әһли-бигәмин һалына һеч бир шеј тәфавүт етмәз; јанларында чалынан зурнаја бах ки, онлары бидар вә һушјар ғылмаз.

Әкәрчи бурада шаир ханларын вә бәјләрин авамлығыны, зүлм вә истибдад тәрәфдары олмагларыны зәмм

елэжир, вәли бу палаженијанын (гәрардадын) һөкмү —
ки, ханзадә вә бәјзадәләр илә рәијјәт тајфасынын ара-
сында кәрәкдир бир нөв мүсават олсун, — онун өзүнү дә
мүзтәриб вә пәришанһал еләжир вә буна сәбәб шаирин
өзүнүн нүчәба вә ханзадә силкинә дахил вә мәнсуб ол-
масыдыр.

Һәммин бу мәзмунда икинчи дәфә олараг тәзә бир за-
конун е'лан олунмасы Закири даһа да артыг мәғмум вә
дикәркун едиб, ашағыда тәһрир олунаң нәлә вә шиквә-
ләрин иншадына сәбәб олур:

Чыхмады, гуртулаг дәрду бәладан,
Күндә бир зақуни көрән чанымыз.
Һәр ајын башында бир јол дәјшилән
Адәтү гануни көрән чанымыз.

Тәфавүт галмады кәдәјә, бәјә,
Баркешләр инди кечиб једәјә*;
Гәнаәт ејләсин бәзә, гәдәјә
Чамеји-күлкунни көрән чанымыз.

Бундан исә јекдир дијари-гүрбәт,
Ал башыны, дур кет, әлбәт, сәд әлбәт;
Јалавач әјалдан чәксин хәчаләт;
Бәзәкли хатуни көрән чанымыз.

Јазу гыш һәмнишә севкили чанан
Кејәрди әјнинә либаси-әлван;
Олмасынмы инди сәрв тәк үрјан
Гәмәти-мөвзунни көрән чанымыз?!

Фәтулә-фәтулә сәфһеји-рудә,
Кәһ тәрфи-зәнәхдә, кәһи әбрудә,
Пәришан олмазмы губаралудә
Мүәттәр кисуни көрән чанымыз?!

Мүбарәкдир бу дүвјанын низамы,
Нәһәјәт, мүшкүлдүр өјрәтмәк хамы;
Јад едиб ағлајын кечән әјјамы,
Мөһиәти-әфзуни көрән чанымыз!

Ач галдыгча рәхтихаби сатачаг,
Кәлә-кәлә гуру јердә јатачаг;
Узагдан сиккәјә күллә атачаг
Мин түмән алтуни көрән чанымыз.

Салдыг башымыза нә нев'и дашы,
Һарда биз көрүшүк белә пәрхашы?
Рәијјәтлә бојундурут јолдашы —
Чакәри-дилхуни көрән чанымыз.

* Баркешләр — јәни јүк һејванлары инди једәјә кечибдир. Рә-
ијјәт тајфасынын ләјиги-һөрмәт вә е'тица олмасына ишарәдир.

Нә күндә јарадыб худаваңд бизи,
Бир јана апара билмәдик изи.
Кәһи Аванеси, кәһи Сәркизи,
Кәһи дә Семјони көрән чанымыз.

Бәј икән адымыз олду мүлкәдар,
Дахи мундан белә бизимчүн нә вар?
Мүкәддәр олмазмы саһиббихтијар⁶⁵⁹ —
Әвәки, Әртуни көрән чанымыз.

Сатарыг, соварыг олуб галаны,
Һәг билир сөзүмүн јохду јаланы,
Салсын алта инди өкүз паланы
Балыши-пәргунни көрән чанымыз.

Сәрхејл икән јексәр галдыг ајагда,
Ишләримиз кечир јаман сајагда,
Нә тирәбәхт олду бу Гарабагда
Талеји-мејмунни көрән чанымыз.

Тағар-тағар арпа, бугда әкилән,
Бичилиб, дөјүлүб дама төкүлән;
Ган ахыт көзүндән, ипәк чәкилән —
Хали тәразуни көрән чанымыз.

Бу төвр илә кетмәк мүшкүлдүр јола,
Нә саға мүмкүндүр гачмаг, нә сола;
Кәрәк индән белә дикәркун ола
Кәри-дикәркунни көрән чанымыз.

Апарылыр гаравула, кешижә,
Гәһт олуб бир дешик, кирәк дешијә
Бурија дөшәсин евә, ешијә,
Гәллиңи, баһуни көрән чанымыз.

Бу зүлмү инсана ејләмәз инсан,
Саф чана јетишидик, аман, әл'аман!
Бир нечә ламәһһәб, ады мүсәлман
Мүртәдү мөл'уни көрән чанымыз.

Кәлли, кетди, һејиф, әмири-нәчиб,
Фејзи-нәзәриндән олдуг бинәсиб;
Нечә тәбул ејләр нәһл тәбиб
Һәзиғ Әрәстунни көрән чанымыз.

Лазымдыр ки, едәк белә гонаға
Еллик илә малү мүлки садаға;
Өзкә әмир илә тутмаз әләгә
Та дојунча муни көрән чанымыз.

Әдаләтли, мүрүвәтли чанишин,
Тәкјәмиз онадыр күллүһүм һәммин;
Сәһахандыр она та рузи-пәсин,
Хәлгә рәһнүмуни көрән чанымыз.

Мәлчә'и-фүгәра, мө минн-әәли,
Һамији-зүәфа, мүршиди-дәли,
Кәраһи аби-Күр, әгәси Едил,
Сәхасы Чәјһуни көрән чанымыз!

Гасым бәжин бәркүзидә әсәрләриндән бириси дә мол-
лаларын шәһиндә вә үсули, шејхи-мәзһәбләрин әгаиди-
нә даир јаздығы һәчваса кәламыдыр ки, онун мислини
бу вахта кими Азәрбајчан шүәрасынын асарү әш'арында
көрмәмишик. Бу кәламда Закирин ән мүгтәдир вә рәван-
тәб' бир шаир олмасы јәгин олунур.

Ондан сонра кәлән шаирләрдән бир чоху бу кәлама
нәзирәләр јазыбларса да, һеч бириси белә фәсаһәт вә
бәлағәтдә мәтләби јетирә билмәјибдир. Оунла охучу-
лары ашина етмәји өзүмүзә борч билиб, бурада ону дәрч
едирик.

Шуша галасынын руһаниләри вә хүсусән, шејхи вә
үсули-мәзһәб моллаларын әгаид вә әтвары бабында ја-
зылмыш һәчваса кәламдыр ки, Гасым бәј Закирин тәб'и-
әлиминдән нәш'әт етмишдир:

Нечәләр силсилеји-тәб'имә тәһрик верир,
Риштеји-нәзмә чәкәм јә'ни дүри-гәлтани.

Буду хаһишләри ким, бахмајыб ағу бозуна,
Еләјим һәчв тамам бају кәдавү хани.

Нејләјим, өлкә булашыб нәчисә бир күнә,
Пак гылмаз ону кәр баглајасан үмман⁵⁶⁰.

Вермәсән вүс'әт әкәр нәзмә, олур намәрғуб,
Еләсәм чүмләсини шәрһ, дүшәр тулани.

Чарә олдур ки, јенә һәр биридән бир шәммә
Сөјләјиб, та ки, гылам һәчв Әмираслани.

Чүнки ол фасигү фаһир кими һәчвә лајиг —
Тапмаг олмаз, кәзәсән Кәнчә, Шәки, Ширвани.

Галсын, ахырда онунла олунур хәтми-кәлам,
Фәсли-әввәл данышаг мәзләмеји-моллани.

Аһ, [бу] мүфтәхорун дад әлиндән, сәд дад —
Ки, салыблар нечә көр мәмләкәтә гөвгани!

Һәрчү мәрч ејләдиләр мәзһәби-исна-әшәри,
Етдиләр зирү зәбәр баркәһни-имани.

Һәр әлиф-ба охујан адыны руһани гојуб,
Билмәз өз әбчәдини, руһа чәкәр суһани.

Алимү фазилү уstad, мүридү мүршид,
Нә гәдәр ки, көрәсән дөврдә сәркәрдани.

Һәмә гөвғаләри бәһри-дирәмү әгмишәдир,
Кимә тәғваләри шали-әмәли-Кирмани.

Вермәрәм мән оларын таәти-бибәһрәсинә —
Тары шаһиддир өзү, мә'сијәти-дүздани.

Јенә филчүмлә үсул илә үсули данышыр,
О ки, шејхи лап елә дибдән урур балтани.

Етмәјиб шәрмү һәја көз көрә Әбдүллаһә
Ејләр исбат сәрәсәр сифәти-јәздани.

Бишү кәм халигү мәхлуғдә бир фәрг кәрәк,
Еләсән ник нәзәр, бунда тәфавүт һани?

Бир гуру исмдән өзкә дәхи һәггә нә галыр,
Лә'нәт олсун сәнә, еј мүнкири-һәг руһани!

Бәс дејилми олалар, васитеји-күлли-вүчуд,
Бәс дејил мәзһәри-фәјзү кәрәми-рәббәни?

Бәс дејилми олалар шафеји-рузи-әрәсат,
Бәс дејилми сәбәби-фәтһи-ләри ризвани?

Нә рәвадыр ки, дәхи бир дә едәк һәггә шәрик
Биз имами, нечә ки, ермәниләр Исани.

Ики тары јенә мүмкүндү сүлук ејләјәләр,
Кәрәк он дөрд јерә бунлар бөләләр дүңјани.

Гасими-ризг демәк кәр бу исә, шамү сәһәр
Шири-јәздан кәтүрүб дәстинә пәјлар нани.

Бу дәнирүтбә нә лајиг о шәһи-көвнәјнә,
Һаша-лиллаһ кәтүрә мәнсәби-фәррашани.

Јохса гәсдин буду ки, рузирәсан оилардыр,
Сән'әти-санен мүшкүлдү тапа инсани.

Јохду бир рузирәсан бари-хуададан гејри,
Оду муру мәләхә ризг верән асани.

Маһији-бәһрә гылыр гәтреји-барани гәза,
Сејд едир бипәрү балә мәкәси-пәррани.

Мүшрику мүртәдү мәрдуд, нәсаравү јәһуд,
Вәғфдир чүмләјә хани-кәрәмү еһсани.

Доғрудур, разигү мүһјијү мүмитдән гејри
Һәр сифәт ким, дејәләр вар сифәти-имкани.

Бир дејән јохду ки, еј асији-дәркаһи-илаһ,
Бир хәјал ејлә ки, кимдир дедијин бөһтани.

Кедәчәк дузәхә, бишүбһә, о мөвла һәгги,
Халиги-мөвтү һәјат ким билә ол мөвлани.

Һәм дәхи бир дә дејирләр ки, Рәсулун Чибрил
Батининдән кәтирир заһиринә Гур'ани.

Белә кәр олса, чәмин-шүәра мүрсәлдир —
Ки, јазыб һәр бири бир чилд, ики чилд иншани.

Онларын да јенә вардыр нечә үлүл-әзми —
Һафизү, Сәдијү Чами дәхи һәм Хагани.

Мөн дэ пейгәмбәри-намүрсәлијәм Колбасанын,
Уммәтим Таијагү Күлгышлагу Хызрыстани.

Тутубан раһи-дикәр харичи олмаг јекдир, —
Бу исә төврү тәригү рәһи-мүслимани.

Билмәзәм һич нә вәһи илә бу ламәзһәбләр
Бәһс едирләр ки, мүкәлләфди гаму әшјани.

Әглдир рәһбәри-никү бәдү һәггү батил,
Шеј'ә ки, вермәјиб ани, нечә тапсын ани?

Тифл та балиғ олунча она јохдур төклиф,
Нә дәлил илә мүкәлләф биләсэн һејвани?!

Танымаз ана-бачы, бир-биринә чифт олур,
Нә никаһи, нә талаги, нә дә сифәхани.

Кәлләдән кәр хәбәр алсан ки, де рәббин кимдир?
Көстәрәр чиддү јәгин илә сәнә чубани.

Бәндәсиндән нә тәвәгге елә рәббин ки, өзү

Күфрдүр габили-тәсбиһи-тәала билмәк —
Фүзләји-хәлги јејән сағсағани, гаргани.

Ашигин тәәти мә'шугә сәзавар кәрәк,
Бихирәдләр нә билир рәсмү рәһи-фәрмани?

Зиһәјата, туталым, чәһл илә исбат етдин,
Вар оларын да дедин һиссү шүүрү чани.

Елә инсаф, нәбатат, чәмадат, көзүм,
Ким инаныр ки, тапа мә'рифәти-јәздани?

Бу нә гөвға, бу нә кавуш, мәкәр көрмәмсән
Охунан вәгтдә сән суреји-«Әррәһмани»?

Чүмләсин бари-худа нөн'и-бәшәрдән өтрү
Хәлг едиб, һәр бири бир дәрдин ола дәрмани.

Инс илә чиннәди төклифи-худавәнди-чәһл,
Үләма бәјлә ки, тәфсир едәр Гур'ани⁵⁰¹.

Шејхи шәјјадды һәрчәнд, үсулидә дәхи
Јохду бир му гәдәри мә'рифәти-инсани.

Чүмлә бәдкарү дилазарү мүһилү кәззаб,
Чүмлә бидинү сүхәнчинү шәрарәт кани.

Әлләриндә һамынын сәбһеји-сәдданәләри,
Дилләриндә һамынын шамү сәһәр јалани.

Бириси бинәмә чиз бири илә башлар чәнк,
Һакими-шәр'ә чәкәр, шаһид олур галани.

Билә, ја билмәјә бир јакшы зијафәт елә,
Сал самаварә оду, дөврә кәтрр финчани!

Бир ичим чај илә јүз шаһиди-бидин тапылур,
Нечә ким; Әли бәјин чыхды көјә әфгани*.

Чә'фәри-кар ки, ешитмәз, чалалар зурна сәсин —
Дер имиш мән һамыдан јакшы ешитдим ани.

Једди күндән сора бир шәхс Дызагдан јетишиб,
Газији-шәһр јазыбдыр бири дә филани.

Ешидибләр ки, олур шаһиди-шнә мәгбул,
Баглајыб узун һүсејнәли дәри-дүккани.

Һәзрәти-гази вә јанындакы Ағановруз
Ејләјиб һәр бири бир тәрз мүнәсибхани.

Бири бәггали-бәдәф'алу кәламбазу фүзул,
Бири әһли-зәләмә задеји-Шәккәрбани**.

Белә шаһидләр илә бир кәсә дин олса субут,
Кшии нејләр дәхи рәнчү тәәби-кимјани?

Һәр кимин вар исә һәммамы, едәр борчун эда,
Бари бизләр кимјә атмајалар бәһтани.

Түмән оғлу Нуру*** негсин она, ја өзкә вәкил,
Әһли-Тәбриз тәфәннүндә өгүб шејтани.

Јох мәзәммәт јери бу бәдә һәркиз Әлидә,
Ринди-шәһр ола өзү, әсли ола Мәмгани****.

Һәр нә олдуса она, газидән олду, әһләг,
Вар иди чүнки онула кәдәри-пүнһани.

Пәмбеји-ејшини верди јелә ол бәдбәхтин,
Салды бир дәрдә ки, һеч нүсхәдә јох дәрмани.

Јазды бимәксү тәвәггүф ики саәтдә һәмин
Сурәти-шәр'и һәзарү дү сәд тумани.

Шәрти шәр' һүзурунда рәнү рәсми-әдәб,
Нә ки, сәркуб олуна бир тәрәфин әгани.

Молла, нә молла, әсири-шнәкәми-әндәр пич,
Ғази, нә ғази ки, сир олмаз ичә үмани.

* Бу ше'рләр Әли бәј илә мәшһур һиләсәз Кәрбәләји Аллаһ-вердинни арасында вүгуа кәлән мурафиәјә даирдир. Әли бәј Кәрбәләји Аллаһверди 22 түмәнин вәчиндә вердији сәнәди Кәрбәләји Аллаһверди һәкки-ислаһ едиб, 22 сыфраји чөндәриб 1200 едибләр вә бир пара бидин шаһидләрин көмәји илә һакими-шәр'ин тәрәфдарлығы илә 22 түмәнин әвәзиндә Әли бәјдән 1200 түмән алыбдыр.
** Шәккәрбани—шаирни әсриндә пис јола гуршанан бир артадын адыдыр.
*** Нуру Түмән оғлу Әли бәјә вәкил имиш. Вәли Кәрбәләји Аллаһверди ону да алдадыбдыр вә о, иши удузубдур.
**** Кәрбәләји Аллаһверди Тәбриздә анадан олмушса да, әслән Мәиәганлы имиш.

Филһәгигә, мән онун мүхлис-диринәсијәм,
Лејк доғру демәјин шәр'дә јох үсјани.

Доғрулуғ галмајыб әсла бу фәна аләмдә,
Сәрникун ола, көрүм, бөјлә јаман дөврани.

Истәр иднм дәхи дә нәзмә верим тул, вәли
Дил деди: — Өмр кечиб, гәт' елә бу һәдјани.

Әмирасланә кәрәк дәфтәри-дикәр јазыла,
Чүнки ол бәдәмәлин гејр кәрәк дастан.

Јахшы һәчв ејләр иди бу дәмәин адәмләрини,
Сағ кәр олса иди инди ол Ибни-Чани*.

Риштеји-тәб'имә јох таб верән, чәрх әфсус
Еләјиб хак илә јексан гәди-Бабани**.

Кетди һәмдәрдләрим, бисәрү саман галдым,
Бу рибати-күһәннин јохду сәрү самани.

Дәми-реһләтди, көнүл, бари игәмәт ачма,
Мизбан хар тутар дир көчән меһмани.

Кечди һәдјан илә өвгат, бағышла, ја рәб,
Бегәги-али-Әли чүрми-мәни-пирани.

Нәчидир малики-ризван үзүнә ачмаја дәр,
Ола һәр кимсәнәннин әлдә онун фермани.

Закири-русижәһәм, кәрчи күнаһым чоҳдур,
Вар дәстимдә вәли Али-Нәби дамани.

Кәламын ахырында Гасым бәј һагг вә доғрулуғун бу
пуч дүнјада мәнвү набуд олмасыны кәмәли-тәәссүфлә
изһар едиб, белә јаман дөврәнын сәрникун олмасыны
арзу едир вә етмәмәк дә олмаз.

Бир јердә ки, «бир ичим чај илә јүз шаһиди-бидин»
тапылсын вә сәбһеји-сәдданә әлдә ола-ола дилләрдә ја-
лан сөјләнсин вә һақимми-шәр' дәрјаларча камына чәкиб
јенә сир олмасыны, даһа белә вилајәтдә доғрулуғ гала
биләрми вә белә дөврәнын абад олунмасыны арзу етмәк
рәвадырмы?

Шаир өзү дәхи дүнја зиндәканлығындан бизар олуб,
онда артыг јашамағы истәмир, реһләт заманы јахын-
лашмағыны дәрк едиб ахирәт мәнзилинә көчмәјә һазыр-
лашыр.

* Ибн Чаны — Кәрбәләји Абдулла Чаны оғлудур ки, онун ба-
ресиндә јухарыда јазылмышдыр.

** Гәди-Бабани — јәни мәрһум Меһрибанлы Баба бәј ки, онун
һаггында да филчүмлә мә'лумат верилмишдир.

Бир тәрәфдән дәхи шаири дүнјадан сојудан меһриба-
ни рәфигләринин тәмамән кетмәси олубдур; «риштеји-
тәб'инә тәһрик верән» јохдур; рузикари-гәддар Ибн
Чаныны фәвт едибдир вә чәрх дә «гәдди-Бабаны хак
илә јексан гылыбдыр»; «бу рибати-күһәннин јохду сәрү
самани». Дикәр тәрәфдән дә саһибханә дир көчән гона-
ғы дост тутмаз. Она бинаән лазымдыр дүнјадан бир аз
үзүсулу кетмәк.

Бу һал она шәһадәт верир ки, Закир дүнјада хејли
вахт өмүр сүрүбдүр. Нечә ки, өзү ики-үч јердә өз синнү
салына ишарә едибдир. Шаир һәштад сәнәјә кими јаша-
јыбдыр⁵⁶².

Колјубакина јаздығы кағызда дејир:

Һәштада јетишди синнү салымыз,
Бу дөвләтдә ағармышды јалымыз;
Кетди дөвләтимиз, мүлкү малымыз,
Нәхли-тәмәннамыз кәдәр кәтирди и. а.

Мәрһум Мирзә Фәтәлијә јаздығы кағызда јенә өз
синниндән сөз ачыб дејир:

Аз галыб һәштады тамам едәм мән,
Сән инди јазырсан әһли-шәр мәни и. а.

Вә бунлардан әлавә шаирин бир нечә мөгамларда
гочалыгдан шикајәт етмәси онун хејли әлил вә дүшкүн
олмасына дәләләт едир. Мәсәлән, бир јердә јазыр:

Ағзымда учуг гәбрә дөнүб отуз ики диш,
Үч-дөрдү галыбдыр.
Бир-бирини тутмаз дәхи онлар көрә бир иш,
Көклән бошалыбдыр...

Вә јенә бу шикајәтнамәсинин ахырында јазыр:

Саггал дөнүб ағ сүмүјә, сөјләмә, Закир,
Гәфләтдән ајыл сән!
Севдаји-гијамәтдә кәрәк әр ола маһир,
Дур, дүш јола, тәрпән!
Көчмәк дәмидир, јатма, киши, чапүкү шакир
Таәт јолун өјрән!
Баһөрмәт икән чарә одур мәрки арајым,
Шајәд ола гисмәт?!

Јенә гочалыгдан шикајәт едиб, бир ше'ринин ахырын-
да јазыр:

Илтимасым буду ким олду, хилас ејлә мәни,
Оғул-ушаг әлинә вермә сағалым, гочалыг!

Һәр һалда алтмыш синниндә олан шәхсдән бу гисим
шикајәт садир олмасы тәбии дејил...

Шаир сәјаһәт гәсдилә Тәртәрбасана — ки, Чаваншир
маһалындан ибарәтдир, — азим олур ки, о јерләри сејр
едиб, көнлү ачылысын вә шајәд Бәрдә шәһәринин кечмиш-
дәки шенлик вә абаданлығындан бир әсәр булсун вә бир
мүддәт шуриши-зәманәдән фариг вә асудә олсун. Тәрт-
әрбасана нә тәмәнна илә азим олдуғуну Закир бу саяр
нәзмә чәкир:

О виладә мөһрибанлыг көрмәдим,
Кәлмишәм инди дә Мөһрибан* кәзәм;
Сејр еләјим тамам Тәртәрбасаны,
Вармы ашигинә чан гыјан кәзәм.

Түләк тәрлан овлағыды бу јерләр,
Бәрдә торпағына ејләјим күзәр;
Көрүм галыбдырмы Шириндән әсәр,
Бахаи һәр тәрәфә никаран кәзәм.

Хосрови-Пәрвизин шә'нү шөвкәтин,
Фәрһадын әләмү гәмү мөһнәтин,
Шапурун⁵⁶³ чәкдији нәгшү сурәтин
Арајыб, ахтарыб бир заман кәзәм.

Доланыб сәрасәр чарсу базары,
Кәтирәм нәзәрә сәмти-минары,
Көрсәм, хәбәр алым бүлбүли-зары,
Нечолду ол күлү күлүстан, кәзәм.

Дејим һаны мунда кәзән көзәлләр?
Тејһулу мешәләр, соналы көлләр?
Чајын көнарында тикилән елләр?
Јохду һеч бириндән бир нишан кәзәм.

Ол баш-баша верән сәрви-рә'наләр,
Һәр кушәдән кәлән сөвтү сәдаләр,
Зәррин пијаләләр, меји-сәһбаләр,
Кәрдиши-бадеји-әргәван кәзәм.

Бу минвал илә шикәстә Закир бүлбүли-зардан әһвал
чәм едиб дејир: Бу дијарын адәт вә ганунуну мән тәва-
рихдә охумушам. Онлары хејлә мүстәһсән сурәтдә тәһ-
рир гылыблар. Бајрам кечәләринин сүбһә кими бу шәһә-
рин әһалиси чираған едиб, ејшү ишрәтдә кечирирләрмиш.
Бәјзадә вә әмирзадәләр бојну гәлладәли сәки-шикар илә

* «О виладә» демәклә јәгин ки, шаир Шуша үјәзинә ишарә
әдир; «Мөһрибан кәзәм» — шаирин досту Баба бәјин вәтәни вә вә-
фат етдији «Мөһрибан» кәндинә ишарәдир ки, Чаваншир маһалында-
дыр.

өвгатыны сејдкаһларда сүрәрләрмиш. Бөјүкләр астана-
сында пәһливанлар вә гызмыш нәрләр күшти тутарлар-
мыш. Бир јандан чәвахирфүрушлар, бир тәрәфдән зәр-
кәрләр көзәл назәнинләрә бәзәк вә зинәт әсбабы мүһәјја
едәрләрмиш. Қарвансараларда гәләндәрләр гәсидә оху-
јуб, тачирләр вә сәјјаһлар вә һәр гисим гәрибү гүрәба
сүбһә кими ширин нағыл вә һекајәтләр сөјләрмиш. Инди
онлардан бир әсәр вә бир нишанә вармы? Шаирин өз
кәламына рүчү едәк:

Ашигә сөјләрми гәсид әнгәриб,
Гәм јемә, дилрүба сәнәдир нәсиб?
Зимистан гејдиндән чыхан әндәлиб
Ахтарырмы тәзә ашијан, кәзәм?

Чәвахирфүрушлар сатырмы көвһәр?
Хублар јарашығы көрүрмү зәркәр?
Қарвансараларда тачир, гәләндәр,
Нечә кечәр шами-гәрибан, кәзәм.

Кечә-күндүз дайм банки-чәрәсдән,
Гулаг тутулурму сәдаву сәсдән
Бакыдан, Дәрбәнддән, Қрым, Чәркәсдән
Кәлирми мөта'и-билајан, кәзәм.

Сәјеји-сәрвдә мәчмә'и-хубан
Јенә әјләширми хошдилү хәндан?
Јохса ки, онлара сағији-дөвран
Ичирибдир меј јеринә ган, кәзәм?

Назәнинләр та түлу'и-афитаб
Отуруб кечәләр чәкирми күлаб?
Чешми-ашиг кими фәвварәдән аб
Төкүлүрмү һовза нүмајан, кәзәм?

Сонра шаир јенә бүлбүлдән сорушур ки, мүзәјјән
мәһәлләләр вә мүнәггәш отаглар јенә ирәлики һалында
дурурму вә јенә отларын ичиндә ханәндә вә нәвәзәндә-
ләр көзәл нәғмәләр охујурлармы? Төвләләрдә көһлән
атлар кишиәширми? Һамамлар јенә эзәлки кими рөвнәг-
лидирми вә онлара күлли ағчалар сәрф олунурму? Бағ-
ларда вә бағчаларда сејр едәнләр вә назәнин чананлар
јенә гаггылдаша-гаггылдаша кәзирләрми?

Амма чох әфсус ки, шаир бурада зикр гылдығы шәһ-
ликдән, тәрәгги вә тәмәддүндән⁵⁶⁴ бир әсәр көрмәјиб,
мә'јус вә пәришан олур вә бүлбүли-бичарә она белә хә-
бәр јетирир:

Бүлбүли-бичарә верди хәбәри,
Деди ки, гәлмәјиб шәһлик әсәри,
Мән Закирәм, ону көрәдән бәри
Кәрәк Мәчһун олуб, бијабан кәзәм.

Шаир өзү куја бүлбүли-эфсүрдэдилин белэ хүзнавэр хэбэрини пишээвэгт дэрк едиб дејир: Бу пуч дүнјаја е'тибар јохдур; бунун бир сэфасы мугабалиндэ јүз чэфасы вар. Она бинаэт јегиндир ки, кечмиш шөвкэтү чөлалдан, сэрвэтү малдан вэ намдар шэхслэрдэн бир эсэр јохдур. Тамамыны «гара јер» өз камына чэкибдир. Инди элач она галыбдыр ки, мэн дэ өзүмү гиблеји-начэт олан имамзадэјэ јыхыб, онун мүбарэк сөнниндэ дөшөнэн тэнлэрэ һушү диггэтлэ нэзэр едиб, өз сағлығымдан пешман олам:

Гиблеји-начэтэ јыхыб өзүмү,
Имамзадэјэ сүртүб үзүмү,
Хак олан тэнлэрэ дикиб көзүмү,
Олам сағлығыма пешиман, кэээм.

Һэркиз бу чаһанэ јохдур е'тибар,
Сэфасы бир исэ, јүз чэфасы вар.
Баш көтүрүб кедим дијарбэдијар,
Елэјим алэми имтаһан, кэээм.

Һэр кэс⁵⁶⁵ Закирин бу кэламыны башдан-ајаға диггэти-тамам илэ охујуб, онда шаир јад етдији мэгамлары сејрү тэфэррүч гылса вэ эзэлки һал илэ индики өвзавү эһвалы тэтбиг етсэ, билашүбһэ, онун дэ үрэји ган илэ тутулуб, көзлэриндэн билаихтијар јаш төкүлэр. Одур ки, бичарэ бүлбүлүн вердији хэбэр шаирин кејфини позуб, һалыны пэришан елэјир вэ Мэчнунсифэт ону куһү бијабана салыр:

Мэн Закирэм, ону көрөндөн бэри
Кэрэк Мэчнун олуб бијабан кэээм.

Нечэ ки, јухарыда зикр олунду, сабигдэ Чэфэргулу хан илэ Закирин мабејниндэ үлфэт вэ зарафат вар имиш. Онун хана јаздығы намэлэрдэн бир нечэси башдан-ајаға лэтифэли вэ зэрифанэ јазылмыш ше'рлэрдир. Ханын Чэбрајыла кетмэји барэсиндэ шаир истеза тэриги илэ јазыб изһар едир ки, ики күндэн зијадэ орада галмасын; эввэла өзүнэ хан дејэн кэс кэрэкдир халгы ичнитмэсин вэ санијэн, о јерин адамларында нэ мэ'рифэт вар ки, хан онларын сөһбэтиндэн вэ үлфэтиндэн бир фејз кэсб едэ билсин:

О бабили Вэли Мэммэд дејил мүтлэг сенин бабын,
Нэ лајиг шаһбазын һэмнишини бир гүраб олсун.
Гојучаг, Дашкэсэнлидэн күзэр гыл бади-сэрсэр тэк,
Эли-аллаһидэн⁵⁶⁶ даим кэрэкдир ичтинаб олсун.

Шаирин эгидэсинчэ адамын малы вэ дөвлэти олмаса да, јола кедэр, та ки, һэмнишини вэ јолдашы эһли-зөвгү кэмал⁵⁶⁷ олсун. Шуша шөһэриндэ шаир һэр гисим эзијјэт вэ чэфаны анчаг мүсаһиб дэрдиндэн гэбул едир:

Бу шөһри-Шишэдэ кэр бизи шишэ тахсалар хошдур⁵⁶⁸ —
Ки, һэмсөһбэт бизэ ол нөв'и-гөвми-биһесаб олсун.

Нэ һасил эһли-сөһра сөһбэтиндэн, аби-энкурун
Кэрэкдир нечэ мүддэт шишэдэ галсын, шөраб олсун.

Јенэ Закир башга бир намэсиндэ мэслэһэт үзү илэ Чэфэргулу хана јазыр:

Өзүн бил, хани-валашэ'н, сөзүм будур сэнэ эввэл,
Сэнин һэмсөһбэтин даим кэрэкдир хошдэмаг олсун.

Эбусигэмтэрир, кару куру лал јолдашдан
Кэрэк адэм һэзэр етсин, кэрэк чох-чох ираг олсун.

Ханын тэб'и-ше'ријјэсинэ ришхэнд едиб дејир:

Ијирми күндэ бир ше'ри дејинчэ «ја Эли» дерсэн,
Кэрэк шаир бизим Закир кими һазырчаваб олсун.

Јенэ һэзл тэригинчэ шаир Чэфэргулу хана јаздығы бир кағызында ханын эһлагү этварыны вэ эһли-эјалы илэ вэ гоһум-эгрэбасы илэ нэ нөв рефтар етмэсини филчүмлэ бэјан етмишдир. Һаман кағызы хан Шуша галасында гачаг олдуғу эснада јазмышдыр ки, белэ башланыр:

Вүчуди-лэтифин, еј тачи-сэрим,
Ешитдим Гэл'эдэ бэрһэм олубдур;
Изтирабэ дүшүб бу мачэрадэн,
Тамам эһли-Шишэ, пүргэм олубдур.

Бу намэнин ахырындан белэ анлашылыр ки, хани-мөрһум нечэ вахт имиш ки, өз эһли-эјалыны вэ гоһум-эгрэбасыны нэзэрдэн салыб, онлара илтифат етмэз имиш. Амма инди мэрэзин шиддэтиндэнми вэ ја башга бир иллэтин вүгуунданмы тэрөһһүмэ кэлиб, онлары башына чэм едиб, һағларында мөһрибанлыг көстэрир:

Гыш күнү Дојранда галан эһли-бејт,
Јај Эјлисэ мэскэн салан эһли-бејт,
Дидарына мүштаг олан эһли-бејт
Үзүн көрүб шадү хүррэм олубдур.

Тээччүб ејлэрэм, аллаһү эқбэр,
Бојагчынын күпү азыбдыр мэкэр?

Јүз илди нәзәрден салдығын Јетәр⁵⁶⁹
Тазәдән сизинлә һәмдәм олубдур.

Гөвмү гардаш дүзүлүбдүр јанына,
Дуакудур дөвләтина, шанына;
Нејләсин, гарышыб ганы ганына,
Фәгирләр силеји-әрһәм олубдур.

Отагда гатыбан гуруну јаша,
Јејәрләр, ичәрләр вериб баш-баша;
Биз көрән тәк дејил Абдулла паша⁵⁷⁰,
Чүр'әт бәһәм едиб, өткәм олубдур.

Дүшмүшдү нәзәрден мүддәт бинәва,
Чыхмалы дејилдү үзә мүтләга;
Нечә күндү сачы, саггалы куја —
Күлаһи-Бухара тәк пүф-нәм олубдур⁵⁷¹.

Өз хәләфин кәрәк көзләјә киши,
Сағлыгында ола алыш-вериши;
Һидајәт ағанын⁵⁷² дүзәлиб иши,
Вәлиәһдлийи мөһкәм олубдур.

Хан вариси лазимәдир ола хан,
Ишләјә бәрәты һәр тәрәф, һәр јак;
Куркинә дөнмүшдү бичарә оғлан,
Заһирән ки, инди Рүстәм олубдур.

Мөһрү мәнәббәтин кечсә бу минвал,
Чыхар аралыгда олан гилү гал;
Бағын гошун кими дарылан әтфал —
Јығылыб үстүнә, сәрчәм олубдур.

Бу минвал јенә бир нечә бамәзә гафијәләр јазыб, ахи-
ри-кәламда дејир:

Јарымајыб бир кәс өмрүндә сәндән,
Мүкәддәр гајдыб гапына кәлән.
Әсиркәмә фејзин, еј гиблеји-мән, —
Дүшәндә Закирә кәм-кәм олубдур.

Јухарыда исимләри энкр олуан мөһтәрәм шәхсләр-
дән эләвә, мәрһум Закирин саир дост вә ашналарына
бир чох әһәмијјәтли мәктубати-мәнзүмәси вардыр ки,
чүмләсинин бураја күнчајиши јохдур. О мәктублардан
мәшһуру Баһарлы Мирзә Исмајыла, Зәнкиланлы Мә-
һәммәд бәј Бейбуд бәј оғлуна, Сарычалы Мирзә Мейди-
јә, Гујулар Әли бәјә, Бөјүк бәјә јаздығы намәләрдир вә
бунлардан маәда мәрһум Баба бәјә јаздығы «Чар мү-
гәддимәси»дир вә «Тәбибләрин һәчви»дир. Бу ики ахыр-
кы әсәрләрин барәсиндә мүхтәсәрән мәлүмат вермәји
фәјдадан хали көрмәдик.

Баба бәјә јаздығы «Чар мүгәддимәси»ндән белә ан-
лашылыр ки, Дағыстанда шуриш олан заманы — ки,
гази Мәһәммәд әфәнди илә һәмзә бәјин тәһрик вә игва-
сы илә башланмышды, — Чар маһалында ләзкиләр ара-
сында дөнүклүк вә үсјан бүруз етмишди. Онларын мүга-
билинә рус гошунундан маәда Шәки, Кәйчә вә Гарабағ
ханлыгларындан дәхи атлы гошун мүһәјјә олунуб көн-
дәрилмишди. Гарабағдан кедән нүчәба синфиндә Гасым
бәј дәхи вар имиш. Бунларын сәркәрәси Миклачевски⁵⁷³
имиш ки, о давада чох һүнәр көстәрибдир. Шаир өзү дә
бир күн даваја чыхыб ләзки тутуб:

Мән өзүм дә бир күн чыхдым чөвлана,
Көрмәјибсән, јолум дүшдү бу јана;
Бир түфәнкли ләзки мәрд-мәрдана
Тутулуб әлимдә кирифтар олду.

О јерин мејвәчат вә мәнсулатыны шаир тә'риф едиб
дејир:

Јер-јемииш бабында мисали-чәннәт,
Ешидибсән кендән өзүн дә әлбәт.
Алма, шабалыты јејәнә миннәт,
Һәр чадыра кирсән бир тағар олду.

Дымыг гојун әти манәнди-шәккәр,
Басдырма, говурма һәр шамү сәһәр;
Бала бармаг батырмајыр кәдәләр,
Ипәк ајранындан бимигдар олду.

Сәрәсәр әһвалы шәрһ етдим сизә,
Гәнимәтү јәгма чыхыбдыр дизә;
Тарынын бир лүтфү будур ки, бизә,
Нә бир јағыш јағды, нә дә гар олду.

Бу «Мүгәддимә»дә ләтифәли ше'р Гарабағ атлыла-
рынын бир парасынын һаггында јаздығы сөзләрдир ки,
гочаглар дејүш вә даваја чәндан һәрис олмајыб вә ад-
сан газанмаг фикринә дүшмәјиб, әснаји-чәнкдә анчаг өз
чаиларынын гејдинә галыблар:

О ки, бизим атлылардан бир пара
Вермишди өзүнү пушти-дивара,
Нә дөгдөгә чәкди, нә дүшдү дара,
Бир аз јолдашындан нитизар олду.

Бу мәктуб вә бундан башга бир чохлары Адолф Бер-
жеин мәчмүәсинә дахил олмајыбдыр.

Гасым бәјин әсриндә университетдә тәһсил едән вә
дарүлфүнунун тибб шө'бәсиндә мәлүмат кәсб едән тә-

библэр олмадығындан, Ирандан кэлэн вә өз вәтәнимиздә
нәшвү нүма тапан Әзраил ортаглары чох имиш. Шаир
бунларын һәчвиндә достларындан бирисинә јазыр:

Мәнә бујурмушдун Гәл'әјә кәлсин,
Јенә чүшә кәлиб бәһри-илтифат.
Сәним мәрһәмәтин, мәнним ихласым
Меһри-мүнәввәр тәк аләмә исбат.

Галмышам аранда мүддәти-мүрур,
Тәбиәтә сәфра ејләјибдир зур;
Истәр идим олам азими-һузур,
Нахошам, һәрәкәт ејләјиб ихлат.

Бағыр оғлу Мәммәд, Мәшәди һачы,
Әлигулу, Мүгим⁵⁷⁴ сәримин тачы,
Һәр мәрәзә ејләсәләр әлачы,
Еһтијатын көрүн, тез олур мәмат.

Тирјәк једирирләр һәр ким олса дигг,
Һејзәдән алдырыр хуни-басәлиг.
Јенә бу һал илә о гөвми-зиндиг —
Өзләрин санырлар Әрәсту, Бократ⁵⁷⁵.

Фалһчә верирләр гүрси-тәбашир,
Мүстәсгајә аби-касни-машәир;
Мәризин мәрәзи јә'ни чәкә дир,
Саһибин чаһарлар үч гатү дөрд гат.

Нүсхеји-тиббдә «шеш» охур «шиш»и,
Мәләмәтдән јохдур гәмү тәшвиши;
Тәшхиси-мәрәздә һөмин даниши
Будур ки, чаны вар, тәрләсә мир'ат.

Тәбиәти-һаррә халис әнкәбин,
Габизә сүфүфү јәһуда дарчин,
Бәлгәм-мизачә тухми-хијарин —
Мүнасиб билирләр данмүл-өвгат.

Мәризин үстүнә јетишән мәнәл,
Дәрвиш Кәлби һазыр олур әлбәәл⁵⁷⁶;
Гәдәмләрин куја катиби-әчәл
Јазыбдыр баиси-мөвтү мүнәчат.

Фисгләри заһир манәнди-күнәш,
Һәг билир сөзүмдә јохду гәллү гәш;
Јоллары һәр јерә дүшсә, сәјәвәш —
Јаһларынча кедәр «әјјүһәссәлат»⁵⁷⁷.

Кәһ көрүрсән бир-бирилә тапышыр,
Кәһ атланыб һәр тәрәфә чапышыр
Лә'нү тә'н бунлар илә јапышыр,
Нечә али-Мәһәммәдә сәләват.

Гәл'әнин адамы јетди јарыја,
Нечә ки, гојуна ач гурд дарыја;
Аз чәкәр ки, мазар дәјәр јарыја,
Бу нөв илә ејләсәләр һәрәкат.

Вилајәтә салыбдылар шуру шеји,
Шәрбәт тәк ичирләр дәмүл-әхәвеји;
Бунларын јанында гатили-Һүсеји
Зиммәдән бәридир рузи-әрәсат.

Бир кимсәјә ариз ола сәдәмә,
Бахмазлар фәгирә, јохсула, кәмә,
Гәдәм көтүрмәзләр һәггүл-гәдәмә,
Ја он түмән пул кәрәкдир, ја бир ат.

Ималәдә јәди-бејзаләри вар,
Һәгг үчүн бир ондан башлары чыхар;
Мәрәзи-дикәрдә, инанма, зинһар⁵⁷⁸,
Вүгуфлары ола, һејһат, һејһат!..

Отуз ил лаәгәл кедиб гојуна,
Билфә'л чобанды, бахсан бојуна;
Дағылмышда хуб дүшмүшүк ојуна,
Јетән олмадымы әһли-кәрәмат.

Сән көр нечә хәрәб олуб зәмәнә,
Чәмәнли Чәфәр дә мәрду мәрданә,
О да тәбиб олуб кцриб мејданә,
Чөлүн чәнкәлиндән јығыбды гат-гат.

О ки, Исмаилин саф азыб вазы,
Кәһи јердә гылар өлү намазы,
Кәһ тапыб өзү тәк бир аннамазы
Ишә гојар хәһ түркү хәһ тат.

Кәрәк бу чаһандан ејләмәк һәзәр,
Өз јериндә дејил чүнки хејрү шәр.
Нә тәбиб, нә алим, Закир, мүхтәсәр,
Ахтарасан јохду бир никсифат.

Тәсәллүтү јохдур «Төһфә»јә⁵⁷⁹ әсла,
Билмәз нәдир «Гарабадын»⁵⁸⁰ мүтләга;
Ағыздан-ағыза өјрәниб әмма
«Тибби-Јусифи»дән бир нечә әбјат.

Закирин әсриндән бу һаладәк аз галыбдыр јүз сәнә
тамам олсун, амма мәәттәәссүф, јенә дә бизим бичарә
«гара чамаат» вә авам халг бу гисим тамаһкар вә авам
тәбибләрин чәнкиндән хилас олмајыблар. Бунлар әксәр
өвгат мәрәзи билмәкдә, јаталағы затүл-чәнбдән тәмјиз
етмәкдә ачиз галыб, бир мәрәзин әлачу дәрманыны баш-
гасынын һаггында истә мал едирләр вә јаталағы мүсри
мәрәзләрдән һесаб етмәјиб, мәризин габ-гачағыны, рәх-
тихабыны вә јатачаг мәнзилини ајырмырлар. Ол сәбәб-
дән мәрәз сағлара да сирајәт едир.

Бу гисим авам вә зүлмкар тәбибләрин һаггында һә-
гир сабигдә Бақыда нәшр олуна «Иршад» рузнамәси-
нин 1906-чы сәнәсиндә чыхан 108-чи нөмрәсиндә «Әчәл-

сиз өлөнлөрүмиз» сэрлөвһеси илэ узун бир мэгалэ јазмышдыг. Наман мэгалэдэ мэрһум Закирин бурада дэрч олунан эбјатындан бир нечэсини јазыб, шәрһи бабында буну да элаво етмишдик ки, бизим мајеји-һөјатымыз олан дөһат әһли инди дә саһибсиз вә гејдкешсиз чөһаләт алеминдә мүтөһөјјир вә сәркәрдан галмагдадырлар, сәдәликләри вә авамлыглары учундан һәр гисим бөлалара дүчар олмагдадырлар.

Чүмлө елм вә мәрифәт кәсб етмишләримизә борчдур ки, онларын гејдинә галыб, чөһл гаранлыгындан онлары хилас етсинләр; ничатү сәадәтә чыхмагларына јол кәс-тәрсинләр. Вәли чох әфсус ки, дарүлфунунларда тәбабәт елмини кәсб етмиш олан мүсәлман тәбибләриндән чох азы тапылар ки, кәндә кетмәји өзүнә гәбул еләсин. Әк-сәри шәһәрләрдә гуллуғ едирләр; о јерләрдә ки, онлар-сыз да тәчрүбәли вә һазиг тәбибләр аз дејил.

Гара чамаатымыз јенә ирәлики кими билкүллијә елмсиз вә тәчрүбәсиз тат илэ түрк әлиндән — ки, әһһәг әчәл сагиләридирләр,—бадә нуш етмәкдәдирләр. Чамаат пулу илэ али мәктәбләрдә елм вә билик тәһсил едәнлә-римизин мүгәддәс борчларыдыр ки, авам халгын имда-дына јетишсинләр вә әчәлсиз фөвт олмагларына мане олсунлар.

Бундан элаво, кәрәкдир әһи-гәләмимиз тәбабәтә даир китабчалар русдан тәрчүмә едиб вә рисаләләр тәр-тиб гылыб, таваналы шәхсләрин һәмијјәти илэ чап ет-дирсинләр вә мәччанән халг ичиндә интишар еләсинләр. Бизим зәннимизә көрә, бимәзмун комедијалар вә мәишә-тимизә әсла мүнәсибәти олмајан китабчалар јазмагдан белә рисаләләр артыг фәјдалыдыр. Белә кәндләрдә вә мүсәлман мәркәзләриндә әчзаханалар вә хәстәханалар ачмаг да һиммәт вә мәрифәт саһибләринин баш вәзифә-ләриндәндир.

Закирин шүглү вә сәнәти мүлкәдарлыг вә малдарлыг олдуғуна көрә, өвгатыны өзүнә мүтәәллиг Хызрыстан кәндиндә әкинчиләр вә көчәриләр илэ бир јердә кечирәр-миш. Онлар илэ јаз вә гыш мүширәт вә мүамиләт едиб, бир һавада, бир өвза'и-мүһит ичрә доланыб, өзү дәһи бир нөв тәрәкәмәләнмиш имиш. Онларын еһтијачыны өз еһтијачы вә онларын шадлыгыны өз шадлыгы, онла-рын гара күнүнү өз гара күнү һесаб едәрмиш. Бу ахыр вахта кими бизим чөл бәјләринин әксәри бу нөв күзәран едирләрди. Инди бәјләр вә мүлкәдарлар башга сајагда

башлајыблар доланмағы. Өз һалал кәсбләрини вә көзәл шүғлләрини дарғалара вә нөкәрләрә вакузар едиб вә кәндләрини бурахыб шәһәрә көчүбләр; күнләрини ба-зарларда, мејданларда, гәһвәханаларда вә клубларда бош вә бикар кечирмәкдәдирләр.

Бәс, Закир чох мүддәт милләти арасында јашадығы үчүн онун дилини дәһи мүкәммәл сурәтдә билирмиш вә һәр нә ки, һиссијат вә хәјалатындан вүчуда кәлибдир, тәмамисини өз чамаатынын мәишәтиндән көтүрүбдүр. Мәсәлән, шаир өмрүнүн синнә долмуш чағында гочалы-ғындан шикајәт едиб, көзәл күнләрин биһудә сәрф ол-масындан вә даим шәрү шур илэ кечмәсиндән тәәссүф вә иалә едиб дејир:

Әфсус, күнүм кечди шәрү шур илэ даим,
Кәлди дәми-реһләт.
Тутмуш һәлә дүнјаны көнүл һирс илэ ганим,
Тәдбиринә лә'нәт!
Кетди һамы һәмдәрди-хошәхлагү мүләјим,
Галдым мәни-һәсрәт.
Чөлдә Әли бәј, Тәһдилидир Гәл'әдә тајим,
Онлар да кәмүлфәт.
Чохдур әдәли фөвт оланын, һансыны сајым?
Мәчмууна рәһмәт.

Шаирин хошәхлаг вә мүләјим достлары бәга күлшә-ниндә сејр етдикләри һалда, өзү дүнјаји-дуну һирсү та-маһ илэ бәрк тутубдур, ондан әсла әл көтүрмәк истәмир. Дүнјаја бу гәдәр алудә олмағы вә онун јахасындан ики әл илэ јапышмағы шаир бөјүк бир түсур вә нәфсин дәг-дәғәсиндән зүһура кәлән алчаг бир сифәт билиб, онун тәдбиринә лә'нәт охујур.

Шаир чох гочалыбдыр. Ағзында отуз ики дишдән ан-чаг үч-дөрдү галыбдыр, онлар да лахлајыр вә бир-бири-ни тутмаз ки, бир шеј чејнәјиб уда билсин. Һәтта өз ар-вады да она мәһәлкүзар олмур:

Мүддәтди дүшүб дики-дәрунум саф әмәлдән,
Әфсүрдәчирағәм.
Бир лоғмадан әфзун јемәзәм хөвфү хәләлдән,
Бу барәдә дағәм.
Бирәгбәт олуб хаһишим әт'ами-көзәлдән,
Куја ки, начағәм.
Фәрг етмәз идим бир заман ајраны әсәлдән,
Инди бу сајағәм.
Вај олду ки, бир күн түкәнә гәнд илэ чајым,
Алыр мәни хиффәт.

Чүн гочаларын, хүсүсән, Закирин әсриндә зиндәкан-
лыг едән лагејд вә тәһпәрвәр ағаларын вә мүлкәдарла-
рын үмдә фикир вә хәјаллары јемәк вә ичмәк олуб, ол
сәбәбә шаир мүнәсиби-һал дејир:

Батмыш шикәмин алды бизи һејвәрә фикри,
Дојмалы дејил бу.
Гыш аш, плов дөгдөгәси, јаз кәрә фикри
Бағрымыз едәр су.
Көч вахты улағ кәмлији, дағү дәрә фикри,
Олмаз белә гијгү.
Та чәнд отаг дәрдисәри, пәнчәрә фикри,
Әндишеји-баһу.
Јекдир ки, ләһәд күнчү ола көшкү сәрајым,
Сәрмәнзили-хәлвәт.

Чөл бәјләринин вә үмүмән кәнд әһлинин ишләри ар-
тычаг чәтинә дүшүр. Гыш фәсли бәрк кәләндә, човгунлу
вә гарлы рузикар әсәндә бир јандан азүгә азалыр, бир
јандан от-әләф түкәниб чарпа арыг дүшүр, бир јандан да
одун тапылмыр. Һәр адам өркән вә чаты көтүрүб, одун
далысынча кола-коса тәрәф јүјүрүрләр. Бир нөв шуриш
вә вәлвәлә дүшүр ки, куја гијамәт бәрпа олубдур.

Чөл халгынын белә пәришан һалыны шаир зијадә
мәһарәт илә нәзмә чәкир, санки онлар көз өнүндә ду-
рублар. Шаирин әз кәламына рүчү едәк:

Чөл хәлгинә бир ил кәлә кәр гыш кәлә гаты,
Лағәр дүшә чарпа.
Јексәр гарышыр бир-биринә түрк илә таты,
Ашурады куја.
Һәр кәс көтүрүр дәстинә бир өркәнү чаты,
Гијзүм гыла пәјда.
Көзләр ки, битиб от, көкәлә чамышү аты,
Архајын олуб та.
Кәһ-кәһ дејә, еј илхычы, гырхылдымы дајым?
Нә ејш, нә раһәт?

Гасым бәјин башга гисим әш'арү асарына кәләндә
кәмали-чүр'әт илә демәк олар ки, бунларын дәһи тәма-
миси ејбү нөгсандан хали, зијадә мөвзун вә һәгиги һис-
сијјатдан нәш'әт етмиш кәламлирдыр. Онлардан нүмунә
олараг бир нечәси бурада дәрч олунар.

МҮХӘММӘСИ-ЗАКИР

Көрүн бу чәрхи-дунпәрвәр нә бабәт рузикар ејләр,
Чәкиб ағушуна һәр накәси камил әјар ејләр,
Хилаф әһлин сәрәфраз, әһли-сидги хаксар ејләр,
Мәним көнлүм рәғибин тә'нәсиндән чох гүбар ејләр,
Ачыб дәрди-дили-пүнһани хәлгә ашикар ејләр.

Ачыб ибрәт көзилә бир нәзәр гылсан бу дөвранә,
Һүчүми-мә'сијәт рәхнә салыбдыр мүлки-иманә⁵⁸¹,
Олуб ифритәпәрвәрлик дәһи јағи Сүлејманә,
Пәриләр таәт ејләр сидг илә гули-бијабанә,
Көрән фәрзанәвү агил нечә сәбрү гәрар ејләр.

Олубдур хәлг залым, гәлб хани, гәфләт әјжами,
Едирләр фисг заһир, кимсә чәкмәз хөвфи-бәднами,
Дејәрләр газијә бөһтан, бәзәрләр шејхүлислами,
Соран јохдур мүнәччимдән: нәдир бу әмрин әнчами —
Ки, һәр маһи-мәһәppрәмдә булар бир сәнксар ејләр?

Отурмуш макијан инди хорусун ханәданында,
Шүкуһи-сәлтәнәт етмиш дәһи хан ханиманында,
Гәрәз, бир харү хәсчә сәјә јохдур аситанында,
Гәза бу нөв илә шаһбазы ахыр ашијанында —
Салыб дами-бәләјә, ашијанын тар-мар ејләр.

Илаһи-көрмәсин көзләр бу әһвалы ки, мән көрдүм!
Сүлејман барикаһын пәјимали-Әһримән көрдүм,
Мәвалиләр мүсәлласын киништи-бәрһимән көрдүм,
Нишимәнкаһи-гәрландә, худаваңда, дүнән көрдүм —
Јығылмыш бир нечә зағү зәгән һәр јан шикар ејләр⁵⁸².

Дөнүб вәз'и-зәманә, фәрг едән јох зиштү зибани,
Сечән јохдур мүсәлмандан јөһудү кәбрү тәрсани,
Зүһур ет, еј шәриәт тәхтинин шајәстә султани,
Көтүр бүргә чәмалындан, мүнәввәр ејлә дүнјани,
Галыб зүлмәтдә аләм, көз јолунда интизар ејләр.

Сәмуми-сәрсәри-дөвран позубдур бағ нөврағын,
Чәмәндә дағыдыб бәргги-һәвадис сәбәз јығнағын,
Едиб виранә такын бағ ичиндә зәрнишан тағын,
Күлдүн фәрш ејләјиб бади-хәзан сәһрајә өврағын,
Көрүб бичарә бүлбүл аризуји-новбәһар ејләр.

Тәрәһһүм көрмәдим мунда мән ол бимеһр чанандан,
Дәјәндә синәмә јүз мин хәдәнкү тир мүжкандан,
Пәришәләр мәкәр сормаз хәбәр һали-пәришандан,
Көрүмәз хижмеји-Лејли, көчүб кетмиш бијабандан,
Галыб Мәчнунни-сәркәштә, ган ағлар, аһү зар ејләр.

Тәриги-ешгдә мән олмушам Фәрһадә һәмпәһлу,
Дејил вағиф мәним һалымдан ол Ширин-рәһи-бәдху,
Рәғиби-бимүрүввәтдән, билир һәг, чәкмәзәм гајгү,
Дејирләр әһли-ешгә чөвр олу, әгјардәндир бу,
Јаландыр, ашигә һәр зүлм олура, бил ки, јар ејләр.

Тәгафүл билмәзәм мән хубруләрдә нә адәтдир —
Ки, чәкмәзләр гәми-үшшагы бир дәм, бу нә сәһбәтдир?
Гәрәз, бир кушеји-чешм илә бахмаг ејни-дөвләтдир,
Бәдалы башлар үзрә сәјә салмаг чох сәадәтдир,
Мәһәббәт көрсә ашиг, јар јолунда чан һисар ејләр.

Һәзәр ғылсын көрән кәсләр, бу нә мәгшуш дөврандыр,
Бу дөвранда онунчун ким, кәдавү шаһ јександыр⁵⁸³,
Әкәр күнчи-фәрагәт истәсән, бир кәнчи-пунһандыр,
Шикәстә Закирәм, көнлүм мәриси-дәрди-һичрандыр,
Әлачи-дәрими ахыр мәним ол һәштү чар ејләр.

Гасым бәјин бу кәламы Молла Пәнаһ Вагифин «Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим» ше'рилә башланан мүхәммәсинә мә'нән чох охшајыр. Һәр ики шаир — рузикари-кәчрәфтарын вә дөврани-дунпәрвәрин гәддаранә кәрдишиндән аһу налә едиб, өз әсрләринин кејфијјәти-һалыны бәјан ғылырлар. Һәр ики шаир ба-тилин һагга, әјринин доғруја, мә'сијәт вә шәрарәтин зәһ-дү тәғваја, зүлмати-чәһаләтин нури-һидајәтә, бүхлү һә-сәдин мүрүввәт вә әдаләтә, чиркинлијин һүснү ләтафәтә галиб кәлмәсини мүшаһидә вә мүәјинә едиб, алитәб'лә-ри дәниләр вә шәјјадлар пәнчәсиндә дәсткирү мәғлубү пәришанһал көрүрләр. Саһиб-шәриәтә вә һадији-һида-јәтә үз чөндәриб, ондан көмәк диләјирләр.

Вагиф дејир:

Ја имамәл-инсү вәлчиннү шәһәншаһи-үмүр,
Кетди дин әлдән, бу күндән бөјлә сән ејлә зүһүр.
Гојма ким, шејтани-мәл'ун ејләсин иманә зур,
Шә'леји-һүснүнлә бөхш ет тазәдән дунјајә нур⁵⁸⁴.
Ким, шәрпәт мәш'әлиндә истигамәт көрмәдим!

Закир дејир:

Дөнүб вәз'и-зәманә, фәрг едән јох зиштү зибаны,
Сечән јохдур мүсәлмандан јәһуду кәбрү тәрсаны,
Зүһүр ет, еј шәриәт тәхтинин шајәстә султаны,
Көтүр бүргә чәмалындан, мүнәввәр ејлә дунјаны,
Ғалыб зүлмәтдә аләм, көз јолунда интизар ејләр.

Вагифин шикајәти мәһз Адәм атанын чиј суд илә пәр-вәриш тапмыш өвладындандыр. Зәманә онлары би'әти-бар вә бимүрүввәт едибдир. Хејир әвәзинә шәр, јахшы-лыг әвәзинә пислик, дүзлүк јеринә әјрилиқ етмәји өзлә-ринә шуар едибләр. Вагиф дунјаји-дундан саир мохлуға јетишән афәтү фәладан бир нөв им'ани-нәзәр-ғылыбдыр. Амма Закир өз фәлаһ һалы илә мәнн күлүстанын солмуш бағ вә бағчасына вә сәһра-чәмәнин позғун һалына вә пәришан өвзаына диггәт јетириб, өз һүзнү әләминә онла-ры да шәрик едир. Нечә ки, шаир һали-дилини хејрү сүрүра тәбдил етмәк үчүн «шәриәт тәхтинин шајәстә султаны»ны арзу едир, һабелә дә күлүстан вә чәмән гә-

зәлнәвасы бүлбүлүн дилиндән баһари-аләмаранын тез јетишмәсини илһаһу тәмәнна еләјир. Әзбәс ки, сәмуми-сәрсәри-дөвран бағү сәһранын низамү нөврағыны позуб-дур⁵⁸⁵:

Сәмуми-сәрсәри-дөвран позубдур бағ нөврағын,
Чәмәндә дағдыб бәрғи-һәвадис сәбзә јығнағын,
Едиб виранә такын бағ ичиндә зәрнишан тағын,
Күлүн фәрш ејләјиб бади-хәзан сәһрајә өврағын,
Көрүб бичарә бүлбүл аризуји-новбаһар ејләр.

Јенә мүхәммәси-Закир:

Нә хошдур дөври-рујиндә мүсәлсәл ол гәра зүлфүн,
Сәрасәр һәр бири үшшағә бир дами-бәла зүлфүн,
Ики шәһмарә бәнзәр кәнчи-һүснүндә дута зүлфүн,
Буланыр һәр тәрәф, говлар мәни әф'инүма зүлфүн,
Нәдәндир, билмәзәм, әфсуһә кәлмәз мүтләга зүлфүн.

Тутубдур сәһни-душиндә арасын һәм солү сағын,
Ениб пәјиндә өвсафын едәр тәгрир јајлағын,
Пәришан етмисән чәмијјәтин дүзмәк бу јығнағын⁵⁸⁶,
Әчәбдирми чәкәндә ревшән ејләр чешмин үшшағын,
Дәмадәм хаки-пәјиндән көтүрмүш тутнја зүлфүн.

Сүраһи кәрдәнин, әмма мијанын әзкә бабәтдир,
Гијамәтдир гәдин, әмма бәси биностигамәтдир,
Һәзәр ғыл бәдиәзәрдән, кәзмә бипәрва, әманәтдир,
Сорушдум шәнәдән: зүлфә пәришанлыг нә адәтдир?
Деди ки, хош билир мәнән ишин бади-сәба зүлфүн.

Уча шанлылара, еј дил, јарашыр кәмтәрин олмағ,
Сәадәтдир һәмишә саһиб-чаһа гәрин олмағ,
Дејил, сөјләшмәк илә мүмкүн әсла нәзәнин олмағ⁵⁸⁷,
Билиб үфтадәликдәндир чаһанда сәрнишин олмағ,
Будур вәһни дүшәр пабусуна мисли-кәда зүлфүн.

Нәсими-сүбһдән рүхсари-ал үзрә сијәһ телләр
Санасан пәр ачыб, зағү зәгән күлшәндә сејр ејләр,
Өзү пүр-пич, учлары, дүми-әгрәб кими чәнбәр,
Узандыгча узаныр өмрү, јохса, еј пәринејкәр,
Ичиб лә'ли-ләбиндән Хызрвәш ма'үл-бәга зүлфүн?

Доланнам башына шамү сәһәр манәнди-пәрванә,
Демәзсән бир көрүн нечә кечир әһвали-диванә⁵⁸⁸,
Бу гәдр чөврү зүлм инсан едәрми, залым, инсанә?
Нә мүддәтдир дүшүбдур дәлви-дил чаһи-зәнәхданә,
Нола чәнқал илә бир дәм чәкә мүшкүлкүша зүлфүн.

Кәмали-һүсидүр кисуји-мишкин сәфһеји-рудә,
Зијасы энчүмүн әфзун олур шами-гарангудә,
Су ичрә бир сијәһкун марә бәнзәр әкис күзкүдә,
Чәфасындан дејил һиндү һәбәш бир ләһзә асудә,
Хәтасындан дејил ејмән дәхи Чинү Хәта зүлфүн.

Чаһан ичрә сәнин тәк дилбәри-хошхәттү хал олмаз,
Сәмәнбу, маһру, шәккәршикән, ширинмәгал олмаз,
Сүхәнчин олмажан аләмдә, мүтләг, пәјимал олмаз,
Арасында белин мүчә кәмәрлә гилү гал олмаз,
Мијанзәңлик тәригин ортаја та салмаја зүлфүн.

Шикәстә Закирәм, нәсри билирдим чүмлөдән әфзун,
Дүшәндә риштеји-нәзмә чәкәрдим бәс дүри-мәкнун,
Күнун сөвдаји-ешги бир мәһин етмиш мәни Мәчнун,
Дәхи мәндән тәвәгге етмәсин әш'ари-хошмәзмун,
Едәр әһвалымы дәрһәм гәми сүбһү мәса зүлфүн.

Мүәшшәрат нөв'и кәламындан бирисинин ики әввә-
линчи вә бир ахырынчы бәндләрини бурада јазмагла ик-
тифа едирик. Ортадакы ики бәндләри бә'зи сәбәбләрә
көрә бурахырыг. Шаир өзү дә әндәзәдән чыхмаға мүгирр
олуб дејир:

Дилбәрин сејрә чыхмаг бабында:

Күстахлыг олду, мәнә дүшмәзди бу әсла,
Ендим чох ашағә....

Закирин мүәшшәр кәламы:

Әзм етди сәһәр наз илән ол сәрви-дилара
Сејр етмәјә бағә,
Та јетди хәбәр, әһли-чәмән олду мүһәјја
Јексәр бу сорағә.
Шәбнәм бирлә жүз көз ачыб һәр чичәк әмда
Кечди солү сағә.
Рухсарына әввәлчә едим дијү тәмаша
Күл чыхды будағә.
Пәјинә нисар етмәк үчүн ләлеји-һәмра
Дүрр төкдү табағә.
Сәрмәст көзүн көркәч өзүн нәркиси-шәһла
Бәнзәтди начағә.
Пишвазына шүмшадү сәнубәр, дәхи туба
Дик дурду ајағә.
Тутдулар о шаһи-шәрәфин чүмлә сәрапа
Јолуну чирағә.
Һәр бириси бир төһфә илә јексәрү јекча
Дашланды габағә.
Кимдир ки, нисар ејләмәјә варыны аја,
Һа бәјлә тонағә?!

Хачә, белә сөвда, белә базар әлә дүшмәз,
Фәрш ејлә дүканы.
Бу сајиги-садә, меји-күлнар әлә дүшмәз
Новруз заманы.
Һәм мүтрибү неј, чәнкү дәфү тар әлә дүшмәз,
Сүр ејши-чәваны.
Чүн дөвр мүхалифди дикәр јар әлә дүшмәз,
Чалдыр ашураны.

Вер шүғлүнү Шәһназә ки, зинһар әлә дүшмәз,
Чәк өвчә сәданы —
Дүкаһү Секаһ, ич меји, тәкрар әлә дүшмәз
Кәрм ејлә һөваны.
Аһәнки-сәфабәхшү хошәтвар әлә дүшмәз,
Чүн әһли-Ираны —
Ахтармаг илә мөвсүми-күлзар әлә дүшмәз,
Азәрбајчаны.
Һичазә, Нишабурә ону ејләмә һәмта,
Һәм мүлки-Ирағә.

Закир, тәләби-риф'әт илә олма чикәрхун,
Вер һалына тәғјир.
Һәр вәгт гәми-дәһр сәни етсә дикәркун,
Ашүфтәвү дилкир⁵⁸⁹.
Ич сағији-күлчөһрә әлиндән меји-күлкун,
Һеч ејләмә тәгсир.
Бир васитәдир дәф'и-гәми-дәһрә бу мә'чун,
Лазымдымы тәғрир?
Ол вәһдән ејләрләр она рәғбәти-әфзун,
Һәм новрәсү һәм пир —
Ким, бирдир онун бәзмиара мүфлисү Гарун,
Нә фәрг, нә төвфир.
Көрдүм јазылыбдыр гәдәһ үстүндә бу мәзмун —
Ким, бадәдир иксир.
Фејзиндән олур зар кәда, саһиби-мил'юн,
Һәм шаһи-чаһанкир.
Кәр чәм' олубан ејләјә Лоғманү Фәлатун —
Јүз фикр илә тәдбир,
Бир чарә меји-набдән өзкә дәхи гәт'а —
Јох дәрди-фәрағә.

Бу мүәшшәри-мүстәзадында Закир муғаматларын бир
чохуну чинас сәбкинә зикр гылыбдыр. Бу гисим ше'р
демәкдә онун артыг мәһарәти вар имиш. Онун тәчнислә-
риндән бир нечәси ашағыда јазылачагдыр.

Гәзәлијјата кәлдикдә, демәк олар ки, Гөвсидән сонра
Загафгазија шүәрасы арасында Закирдән көзәл вә хош-
мәзмун гәзәл јазаны олмајыбдыр. Гәзәл јазмагда мәрһу-
мун јәди-бејзасы вар имиш. Онлардан бир нечәсини оху-
чуларын нәзәри-мәрһәмәтләринә тәгдим едирик ки, өз-
ләри мүталиә бујуруб вә гејриләрин бу нөв кәламлары
илә тутушдуруб, тәшхис вә тәмјиз етсинләр.

Гәзәли-Закир:

Һүсни-никар әһли-нәзәр афитабыдыр,
Гојмаз, нә суд, көрмәјә, кису сәһабыдыр⁵⁹⁰.

Тәбхи-гәза үчүн мүжәми јандырын — дедим,
Тәббахи-јар туллады ким, чуби-абыдыр.

Бади-сәһәрлә никһәти-зүлфү үстә шанәнин —
Өмри-дираздыр арада ингилабыдыр.

Чаһан ичрә сәнин тәк дилбәри-хошхәттү хал олмаз,
Сәмәнбу, маһру, шәккәршикән, ширинмәгал олмаз,
Сүхәнчин олмајан аләмдә, мүтләг, пәјимал олмаз,
Арасында белин мүчә кәмәрлә гилү гал олмаз,
Мијанзәнлик тәригин ортаја та салмаја зүлфүн.

Шикәстә Закирәм, нәсри билирдим чүмләдән әфзун,
Дүшәндә риштеји-нәзмә чәкәрдим бәс дүри-мәкнун,
Күнун сөвдаји-ешги бир мәһин етмиш мәни Мәчнун,
Дәхи мәнлән тәвәггә етмәсин әш'ари-хошмәзмун,
Едәр әһвалымы дәрһәм гәми сүбһү мәса зүлфүн.

Мүәшшәрат нөв'и кәламындан бирисинин ики әввә-
линчи вә бир ахырынчы бәндләрини бурада јазмагла ик-
тифа едирик. Ортадакы ики бәндләри бә'зи сәбәбләрә
көрә бурахирыг. Шаир өзү дә әндазәдән чыхмаға мүгирр
олуб дејир:

Дилбәрин сејрә чыхмаг бабында:

Күстахлыг олду, мәнә дүшмәзди бу әсла,
Ендим чох ашағә....

Закирин мүәшшәр кәламы:

Әзм етди сәһәр наз илән ол сәрви-дилара
Сејр етмәјә бағә,
Та јетди хәбәр, әһли-чәмән олду мүһәјја
Јексәр бу сорағә.
Шәбнәм бирлә јүз көз ачыб һәр чичәк әмда
Кечди солү сағә.
Рухсарына әввәлчә едим дијү тәмаша
Күл чыхды будағә.
Пәјинә нисар етмәк үчүн ләләји-һәмра
Дүрр төкдү табағә.
Сәрмәст көзүн көркәч өзүн нәркиси-шәһла
Бәнзәтди начағә.
Пияшвазына шүмшадү сәнубәр, дәхи туба
Дик дурду ајағә.
Тутдулар о шаһи-шәрәфин чүмлә сәрапа
Јолуну чирағә.
Һәр бириси бир төһфә илә јексәру јекча
Дашланды габағә.
Кимдир ки, нисар ејләмәјә варыны аја,
Һа бөјлә гонағә?!

Хачә, белә сөвда, белә базар әлә дүшмәз,
Фәрш ејлә дүканы.

Бу сајиги-садә, меји-күлнар әлә дүшмәз
Новруз заманы.

Һәм мүтрибү неј, чәнкү дәфү тар әлә дүшмәз,
Сүр ејши-чәваны.

Чүн дөвр мүхалифди дикәр јар әлә дүшмәз,
Чалдыр ашураны.

Вер шүғлүнү Шәһназә ки, зинһар әлә дүшмәз,
Чәк өвчә сәданы —
Дүкаһү Секаһ, ич меји, тәкрар әлә дүшмәз
Кәрм ејлә һаваны.
Аһәнки-сәфабәхшү хошәтвар әлә дүшмәз,
Чүн әһли-Ираны —
Ахтармаг илә мөвсүми-күлзар әлә дүшмәз,
Азәрбајчаны.
Һичазә, Нишабурә ону ејләмә һәмта,
Һәм мүлки-Ирағә.

Закир, тәләби-риф'әт илә олма чикәрхун,
Вер һалына тәғјир.

Һәр вәгт гәми-дәһр сәни етсә дикәрхун,
Ашүфтәвү дилкир⁵⁸⁹.

Ич сағији-күлчөһрә әлиндән меји-күлхун,
Һеч ејләмә тәгсир.

Бир васитәдир дәф'и-гәми-дәһрә бу мә'чун,
Лазымдымы тәгрир?

Ол вәчһдән ејләрләр она рәғбәти-әфзун,
Һәм новрәсү һәм пир —

Ким, бирдир онун бәзмиара мүфлисү Гарун,
Нә фәрг, нә төвфир.

Көрдүм јазылыбдыр гәдәһ үстүндә бу мәзмун —
Ким, бадәдир иксир.

Фејзиндән олуր зар кәда, саһиби-милјон,
Һәм шаһи-чаһанкир.

Кәр чәм' олубан ејләјә Логманү Фәлатун —
Јүз фикр илә тәдбир.

Бир чарә меји-набдән өзкә дәхи гәг'а —
Јох дәрди-фәрағә.

Бу мүәшшәри-мүстәзадында Закир муғаматларын бир
чохуну чинас сәбкинә зикр гылыбдыр. Бу гисим ше'р
демәкдә онун артыг мәһарәти вар имиш. Онун тәчнислә-
риндән бир нечәси ашағыда јазылачагдыр.

Гәзәлијјата кәлдикдә, демәк олар ки, Гөвсидән сонра
Загафгазија шүәрасы арасында Закирдән көзәл вә хош-
мәзмун гәзәл јазаны олмајыбдыр. Гәзәл јазмагда мәрһу-
мун јәди-бејзасы вар имиш. Онлардан бир нечәсини оху-
чуларын нәзәри-мәрһәмәтләринә тәгдим едирик ки, өз-
ләри мүталиә бујуруб вә гејриләрин бу нөв кәламлары
илә тутушдуруб, тәшхис вә тәмјиз етсинләр.

Гәзәли-Закир:

Һүсни-никар әһли-нәзәр афитабыдыр,
Гојмаз, нә суд, көрмәјә, кису сәһабыдыр⁵⁹⁰.

Тәбхи-гәза үчүн мүжәми јандырын — дедим,
Тәббахи-јар туллады ким, чуби-абыдыр.

Бади-сәһәрлә никһәти-зүлф үстә шанәнин —
Өмри-дираздыр арада ингилабыдыр.

Памал олурсан, етмә сәраири, чох дедим,
Тутмады зүлф пәндими, чәксин, эзабыдыр.

Гәмзән хәдәнкинә чәкиб үшшаг бағрыны,
Куја һәләл мүрчи-шикары кәбабыдыр.

Ләб шәһди-әнкәбин, хәти-новдур сипаһи-мур,
Гәд сәрви-бағ, какили-мишкин гүрабыдыр.

Пүстани-јардыр көрүән чәки-синәдән,
Ја чәһнәт ичрә чешмеји-Көвсәр һүбабыдыр?

Дүн сүбһ шанә сәхт дәјиб тари-зүлфүнә,
Дилдә һәнүз шол әсәрин нич-табыдыр.

Буји-вәфа верир, нечә мән ондан әл чәким?
Күлкун сиришк бәрки-мәһәббәт күлабыдыр.

Кәр гәтли-ам истәсә мүжкани-чешми-мәст,
Гөвси-гүзәһ гашын опа тири-шәһабыдыр.

Күл дәфтәрин төкүбдү сәба, заһирән бу күн
Бичарә бүлбүлүн јенә бағи һесабыдыр.

Өврағи-лә'лин ачмаға етдим һәвәс, деди:
Билмәзсән ону, елми-мүәмма китабыдыр.

Сағи, шәраби-набыны кет гәјрә әрз гыл!
Закир о шух нәркиси-мәстни хәрабыдыр.

Гәзәли-Закир:

Дүн һөкм гылды гәглимә ол шәһ итаб илә,
Шад ејләди кәдасыны бу хош чәваб илә.

Олсун гара күнү көрәлим ганлы гәмзәнин,
Өлдүрмәди мәни, јенә гојду эзаб илә.

Зүлфи сијаһләр гәминни шам та сәһәр —
Өмри-дираздыр чәкирәм ничү таб илә.

Күндүз үзүн гәми, кечә зүлфүн кешакешин,
Асајишим нә хурд илә һасил, нә хаб илә.

Өлдүрмәсән, нә суд мәнә бәрги-тигдән,
Мүмкүн дејил ки, сир ола тәшнә сираб илә.

Ол күл узардә әрәгин кош сәфасы вар,
Түрфә будур ки, сазини едәр атәш аб илә.

Закир о шух нәркиси-мәстни хәрабыдыр,
На бөјлә сәрхош олмағ олурму шәраб илә?

Чаһан ичрә мәнни бир сәнқдил, бимәһр маһым вар,
Бүти-пејманшикән, бир шухчешми-кәчникаһым вар.

Јолунда дүррләр сәрф еләјибдир мәрдүми-чешини,
Олурму көз-көзә данмағ, ники адил күваһим⁵⁹¹ вар.

Никарым зүлф төк гојмаз дүшәм пабусуна бир дәм,
Пәришан һалым ондандыр, әчәб бәхти-сијаһым вар!

Мәнә мейрабу мәнбәр вәсфини такрар едән ванз
Утанмазмы, бахыб көрсә бу сурәт гилбәкаһым вар?

Көнүл шәһрин чапыб јәғмалады гәм ләшкәри, Закир,
Нечүн имлад гылмаз, бәс дејирдин падшаһым вар?

* * *

Дүн ејләдим нәзарә бәси лалә дағына⁵⁹²,
Кәлмәз о дағ дағи-дәрунум ајағына.

Кәлмишди бәһса тејји-мәраһил едиб күнәш,
Гојду рүхүн јетән кими ејнин бучағына.

Бир пакзади-надирәсән, алмајыб һәнүз
Сән кими тифли-мәдәри-кити гучағына.

Вер кушмал мөһрә ки, чох худнүмәләнир,
Әзбәс ки, бир пул⁵⁹³ ады дәјибдир гулағына.

Әми-чәмән гылыб бу күн ол сәрв, горхурам
Бәрки-һәнәвү күл долаша әл-әјағына.

Өмри-дираздыр чәкирәм зүлф рәнчәсин,
Бир тари-муји кечмәди көнлүм дарағына.

Әкси-ләбин сәадәтини булдмасайды меј,
Мејл ејләмәзди нич кәс ол ган чанағына.

Версин, нә нөв һадисә үз версә Закирә,
Мүшкүлдү сәбр јари-әзизин фәрағына.

* * *

Чан чилвәләнир гәмәти-мөвзуну көрәндә,
Дил тазәләнир аризи-дилчуну көрәндә.

Зәнчири-чүнүнә бирә јүз рәғбәтим артар,
Рухсары үзә⁵⁹⁴ зүлфи-пүрәфсуну көрәндә.

Пүрнич олурам һәр дәм ода дүшмүш илан төк
Ол аризи-күлнардә кисуну көрәндә.

Дағылды хиридари-гәми-ешгин оланлар,
Бу мәрдүми-чешмин төкән алтуну көрәндә.

Кәлмишдим едәм мәрдүми-чешминлә мүдара,
Билдим ки, дүзәлмәз бу илг әбруну көрәндә.

Хунхарәлији ејб дејил нәркиси-мәстни,
Һәр ким ола, гајнар ганы күлкуну көрәндә.

Еј әһли-һүнәр, чәм' дејил Закир һәвасы,
Ејб ејләмә шә'риндәки мәзмуну көрәндә.

* * *

Фәсли-баһар кәлди, көнүл, күнчи-бағ тут,
Мөһнәт бизи ајаглады, бир дәм әјағ тут.

Тәсбиһ тарыны нечә күн алма дәстипә,
Дәсти-ләтифи-сагији-симин сағ тут.

Төк чами-зәрникарә шәфәгкун бадәни,
Јәни фәрағ шамына рөвшөн чирағ тут.

Зар ејләмишди халгы фәғану нәваләрин,
Бир көз өзүн дә нају нәвајә гулаг тут.

Өз адәтинчә һәр кәсә версән шәраби-наб,
Нөвбәт мәнә јетәндә, әзизим, чанағ тут.

Чәк јанына тәмамији-тәгваву таәти,
Шә'банын ахиринәчән биздән ғырағ тут.

Закир, көч ејлә, мәнзили-мәгсудә васил ол,
Дүнјаны бир рибат, өзүнү бир гонағ тут!

Закирин вәсфи-дилбәр вә мәдһи-көзәл бабында јаздыгы мүрәббәат вә гафијәләр Молла Пәнаһ Вагифин әш'ары кими ачыг вә садә дилдә јазылмыш, тәбии һиссијатдан вә дәруни зөвгдән вүчуда кәлмиш кәламлардыр. Онлардан бир нечәси нүмунә үчүн ашағыда јазылыр.

Гарабағ һакими Мөһдигулу ханын кәримеји-алијәси Хуршидбану бәјимин нахошлуғу һалында јаздыгы кәлам:

Еј бүрчи-сәлтәнәт⁵⁹⁵ маһи-әнвәри,
Дүшмәјәсән көрүм зијадән сәни!
Кечә-күндүз һәгдән будур диләјим
Һифз еләсин јаман бәладән сәни!

Сипеһри-бәришини һилалы сәнсән,
Шәрафәтдә мәләк мисалы сәнсән,
Күлшәни-Хәлилин һиһалы сәнсән,
Барвәр истәрәм худадән сәни.

Мәсини чыхардан өвчи-ә'лајә,
Салан үфтадәләр башына сајә,
Јетмишдә Ишагы верән Сарајә,
Гуртарсын бу рәнчү инадән сәни.

Бәстәри-мөһнәтдә бихүрдү бихаб,
Кимдир, аја, разы чәкәсән әзаб,
Ол сагији-Көвсәр ејләсин сираб,
Әзизим, даруји-шәфадән сәни.

Чуби-Чини нәдир, һибләсән, нәсән,
Тәәччүб ејләрәм бу әһвалә мән;
Дәсткирин олсун һүсејнү һәсән,
Фәрағәт оласан чәфадән сәни.

Сәғфи-сәрајыны, еј күли-новрәс,
Һәдди нәдир едә нишимән мәкәс?
Тәрчий верә кәрәк агил олан кәс
Исмәтдә јүз һурилигадән сәни.

Тикилән евләрә атандыр сәбәб,
Пајондазын олса чанлар нә әчбә!
Чами-бәзми-ејшин даим ләбаләб,
Галмајасан зөвгү сәфадән сәни!

Бу нә кејфијәтдир, бу нә маңәра,
Рә'јинчә доланмаз тәгдири-гәза?
Пәдәри-мәрһумун һәр субһү мәса
Күниләрдә бади-сәбадән сәни.

Шикәстә Закирә верибсиз әмәк,
Әмәк билмәјәни кор етсин нәмәк!
Нечә ки, бағидир һәјаты, кәрәк
Үнутмаја хејир-дуадән сәни.

Бу кәламдан ашлашылыр ки, шаирин Хуршидбануја артыг ихлас вә ирадәти вар имиш ки, белә хошмәзмун вә көзәл шә'рләр илә ол сәлтәнәт бүрчүнүн маһи-мүнәввәрини тә'риф вә төвсиф ғылыбдыр. Хуршидбану бәјим исә һәгигәтдә нәчабәт вә һүсни-мәлаһәтдән маәда елм вә кәмалы илә дәхи өз заманынын бәркүзидәси олуб, һәр гисим тә'рифү тәһсинә лајиг бир вүчуд иди вә өзүнүн дә тәб'и-шә'ријјәси вар иди. Бир чох көзәл гәзәлләри вардыр ки, өз мөвгејиндә онлардан бәһс олуначағдыр.

Зәманә Закирин јарыны пәришан вә дикәркун етмәји барәсиндә:

Дүн дүшдү күзарым јарын кујинә,
Дәрдү гәм чеврәсин алыбды көрдүм.
Сорушдум әһвалын, чаваб вермәди,
Көзләри јаш илә долубду көрдүм.

Аһу зар чәкмәкдән јох олуб вары,
Ајинәсин тутмуш мөһнәт губары;
Әјјами-хәзана дөнүб баһары,
Саралыб күл рәнки, солубду көрдүм.

Камана дөнүбдү гамәти-мөвзун,
Әһвалыны фәләк едиб дикәркун;
Кечә-күндүз ағламагдан әшки-хун
Алмас киприкләри јолубду көрдүм.

Һаны ол мән көрән әһмәр јанағлар,
Мүсәлсәл кијсулар, нәрмин бухағлар?
Тәрәвәтдән дүшүб гөнчә додағлар,
Дејиб-данышмагдан галыбды көрдүм.

Закир, хараб олсун белә зәманә,
Һәмишә јахшылығ верир јаманә:
Јар илә голбојун кәздијим ханә —
Дағылыбды, бәрбад олубду, көрдүм.

Жарын фэрагу һэсрэтиндэ јаздыгы гафијэлэр:

Гадир аллаһ бир дэ сәбәб салајды,
Бәјаз чәбининдә тагы көрәјдим.
Сүртәјдим үзүмү күлкәз јанағә,
Сијаһ зүлфү, тәр бухагы көрәјдим.

Сәс-сәсә верәјди һазарә бүлбүл,
Дүшәјди пәјинә бәнәфшә, сүнбүл;
Хураман-хураман, әлләриндә күл
Кәзәјдик һәр тәрәф багы, көрәјдим.

Бу дөвран доланыб, зәманә дәнә,
Тарынын кәрәми олајды мәнә;
Отуруб сәннилә днзбәдиз јенә —
Дејиб, күлүб, данышмагы көрәјдим.

Дәрдү гәм чәкмәкдән ган олуб чикәр,
Кәтирән јох назлы јардан бир хәбәр;
О гәдәрә өлмәјәјдим, мүхтәсәр,
Јенә о көрдүјүм чагы көрәјдим.

Закирәм, чәкәрәм чөврү чәфаны,
Јадлар илә сүрәр зөвгү сәфаны;
Нә кәрәк севәјдим ол бивәфаны,
Нә дә белә һичран дагы көрәјдим.

Вәсфи-дилбәр бабында јазылмыш гафијэлэр:

А ләбләри бадә, ағзы пијалә,
Бир сөз десәм, олма бидәмағ, сана!
Доланым башына, даһа јарашмаз
Јадлар илә дејиб-данышмағ сана.

Әчәб биһәјадыр чәрхи-кәчрәфтар,
Һәр ајда бир һиләл ејләр ашикар;
Шәксиз сәниң илә әдавәти вар,
Онуңчүн көстәрив ган-габағ сана.

Мә'дәнисән фе'лин, назу гәмзәниң,
Бәрәбәрин јохдур аләмдә сәниң
Тәһрик ејләмәсә сәба, гөнчәниң —
Ағзы һәдир ача дил-додағ сана?!

Чәваһир голбағлар бәјаз биләји —
Кәһи гучар, кәһи ејләр һәнәји;
Бәһиштин һурисп, көјүн мәләји —
Јетишимәз, јүз чала әл-ајағ сана.

Закирәм, ејләдин өғлими заил,
Олмаз белә сурәт, белә шәмајил;
Елә мән дејиләм һүснүнә маил,
Көз дикибдир тамам Гарабағ сана.

Тәчниси-Закир:

Өмүрләр сәрф едиб, чаңлар үзмәнин
Һәмдәм олмаз, еј дил, отураи сана.
Мәнзил-мәгсудә јетмәк истәјән
Һәзрәти-Муса тәк о Туран сана.

Чикәр јанды һәрәрәтдән јәх арач,
Шириң чаным гәм одуна јахар ач;
Зүлфүн алып һинду Чиндән ја хәрәч,
Бәндеји-фәрмандыр о Туран сана.

Сән ағасан, мәнәм сәнин өз кәдәп,
Дил мүргүнә верә билмәз өзкә дән;
Дәли көңүл, умуб-күсмә өзкәдән,
Аләм билир одур от уран сана.

Уча дағлар дәрдим илә јар олмаз,
Бир синәјә ох дәјмәсә, јарылмаз;
Әбәс јерә чәфа чәкмә, јар олмаз —
Рәғиб илә дуруб-отураи сана.

Көрмәмишәм зүлфүн кими тәрланы,
Хәстә чисмиң шәфа тапар тәрланы,
Закир, гәсдин тутмағ исә тәрланы,
Чәкилиб бир күнчә отур, ан сана.

Закирин бу гисим тәчнисләри аз дејил. Биз анчаг бириңи јазмаға иктифа етдик. Тәчнисләрдә мә'на ләфзән көзәл мәдһиндә тәртиб олунмуш гафијәдирләр вә лакин бә'зи ләфзләрин тәләффүздә бир-биринә шәбаһәти вә охшајышы чох исә дә, мә'налары ајрыдыр вә бир парасы чох чәтинлик илә фәһм олунур. Бу чүр кәламләр шаирин вәтән дилини јахшы билмәјинә шәһадәт верир. Фарсларын... Сә'диси вә русларын Пушкини өз ана дилләринин устады вә халиғи мәнзәләсиндә олдуғу кими, Закир дә Азәрбајҗан түркләринин устади-лисаны олмаға һағлыдыр. Дилимизин һәр гисим үслуб вә шивәсинә вә тәрзи-мүкалимәсинә бәләд вә ашина олдуғу мүтәәддид әсәрләриндән көрүнүр.

Әкәрчи Закирин нәср илә јаздыгы бир әсәр дә олса, биз тәсадүф етмәдик, вәли бә'зи шәхсләрин рәвајәтинә көрә, Мирзә Фәтәли Ахундов тәртиб гылдыгы «Һачы Гара» комедијасы Гасым бәјин нәтичәји-хәјалатыдыр ки, нәср илә јазыб мирзеји-мәрһума төгдим едибдир. О дәхи мәзкур вагәәни «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис» үнваны илә индики дона салыбдыр. Бу гөвлүн һағг вә батил олма-сыны равинин өһдәсинә һәвалә едирик⁵⁹⁶. Амма шаир өзү дә нәсрә маһир олмасыны бир кәламында јад едир:

Шыңкәстә Закирәм, нәсри билирдим чүмләдән әфзун,
Дүшәйдә риштеји-нәзмә чәкәрдим бәс дүрн-мәкнун,
Күнүн сөвдәји-ешти бир сајағ етмиш мәнә мөгмун,
Дәхи мәндән тәвәгге етмәјин әш'ари-хошмәзмун,
Едәр әһвалымы дәрһәм гәми сүбһү мәса зүлфүн.

Башга бир ше'риндә Закир өз тәбиәти-ше'ријјәсинин вәсфиндә мә'шугәсинә хитабән дејир:

Гојма әғјары сәри-кујдә мә'ва тутсун,
Ашиги-садингнини бүлбүли-шејда тутсун.
Закирин кими онун сөвти-гәзәлханымы вар?
Тәб'и-мөвзунуму вар, ше'ри-нүмајанымы вар?
Ешидән инчир онун тәрзи-нәвасын көрчәк,
Шивәси чәнкү чәдәл, нәләвү әфғаны кәләк.

Бунунла белә Закир саир шүәра кими өзүнү чох өјүб тә'риф едән вә тәбиәти-ше'ријјәси илә ифтихар едән шаирләрдән дејил вә биләкс өзүнүн үфтадә вә шикәстә-нәфс вә әһли-тәвазә олдуғуну бир чох асарында зикр гылыр вә әксәријјәтән гәзәлләринин ахырыны «шикәстә Закир» демәклә хәтм едир:

Гәмү мөһнәт јүкүн аләмдә јохдур чәкмәјән, әмма —
Шикәстә Закирин чәрхи-фәләк барын кирац тутмуш.

Матәми-сејјидүш-шүһәдә вә әһвалати-чансузи-Кәрбә-ла Закирә, мүттәги вә өвлади-рәсул олдуғу үчүн, зијадә тә'сир едәрмиш. Бу чәһәтә ол мәрһум бир нечә нөвһәләр бу гиссәјә даир иншад гылыбдыр. Онлардан бирисини — ки, имам һүсејн әлејһиссәләмын һәмширеји-мөһтәрәмәси Зејнәби-әләмпәрвәрин һали-пәришанына шамилдир, — бурада јазмағы лазым көрдүк.

Нөвһеји-Закир:

Бу нә маһдыр ки, һәддән кечиб изтираби-Зејнәб?
Фәләк үзрә маһү мөһри еләди кәбаб Зејнәб.

Јох үмиди-сүбһ һәркиз үсәраји-гејди-шамә,
Нә јаман гирани-нәһсә дүшүб афитаби-Зејнәб?

Дедим әндәлиби-зарә ки, нә аһү-зардыр бу?
Деди: бу фәғанә банс әләми-чәнаби-Зејнәб.

Дәхи лаләдән сорушдум: нијә дағидар олубсан?
Деди: јандырыбды бағрым о еви хәраб Зејнәб.

Күлү, сүнбүлү чәмәндә бу күн әшкбар көрдүм,
Олары едиб пәришан јәгин ингилаби-Зејнәб.

Бу бәлалы чәлдә гөнчә нечә бүргәвар олсун —
Ким, әсир Шами-шумә кедә бинигаб Зејнәб.

Өзүн етсә гәргеји-хун, нә әчәб, о, гәтлкахда
Бәләни-һүсејни көз-көз көрә чүн чәнаб Зејнәб.

Дејил өзкә газә һачәт бунун әлләрни һаман дәм
Дәми-Гасим илә ејләр нечә көр хизаб Зејнәб.

Көгүр зивәри арадан ки, фәғани-шанә гојмаз
Сәри-зүлфи-новәрүсә верә пичү-таб Зејнәб.

Јетишибди бир мөғамә иши сәрбүрәһнә Шамә
Кедәр, үз тутуб мәкәсдән еләјән һичаб Зејнәб.

Нә рәвады күчә-күчә кәзә рукүшадә, еј чәрх,
О өз әкси-гамәтиндән едән ичтинаб Зејнәб?!

Нә һәјады сәндә, еј көј, нә вәфады сәндә, еј јер,
Нечә күндү Кәрбәлада нә хурү нә хаб Зејнәб.

Гаму шиәнини күнаһын сән өзүн бағышла, ја рәб,
Бедили-гәминни-Күлсүм, берухи-пүраби-Зејнәб.

Дәхи Закири һесаб ет сәки-куји-Кәрбәладән
Бәһәги-фәғани-Зәһра, бәһәги-әзаби-Зејнәб.

Бу вахта кими нә гәдәр ки, дәшти-Нинәвада вүғуа кәлән фачиә барәсиндә вә хусусән әһли-бејти-сејјидүш-шүһәдә һаггында нөвһәләр дејилибсә, һеч бир шаирә бу зәрифликдә, бу дәрәчәдә назик истиарә вә ширин ибарә-ләр илә нөвһә демәк мүјәссәр олмајыбдыр. Әндәлиби-зарын аһү нәләсини, лаләнин дағдар олмасыны, күлүн вә сүнбүлүн чәмәндә пәришан вә әшкбар олмасыны, гөн-чәнин бојнубүкүлү вә ағзыјумулу галмасыны шаир бир-бир суал едиб, илләт вә бансини хәбәр алдыгда һәр бириси зәбани-һал илә чаваб верирләр ки, онлары бу фәғана кәтирән, белә дағдар гылан, пәришан һала салан Шами-шума әсирвар, бинигаб кедән чәнаб Зејнәбин гәмү әләми олмушдур.

Сонрадан шаир чәрхи-чәфәпишәјә хитаб едиб дејир: Нә рәвадыр сәндә, еј чәрх, өз гамәтинин әксиндән һичаб едән Зејнәб рукүшадә күчәләрдә кәзсин? Зәмин вә аси-мана үз тутуб дејир:

Нә һәјады сәндә, еј көј, нә вәфады сәндә, еј јер,
Нечә күндү Кәрбәлада нә хурү нә хаб Зејнәб.

Мәрһум Гасым бәј Закирин әсәрләриндән вә сәркү-зәштиндән бу гәдәр јаздығымыза бурада иктифа еди-рик. Бунунла белә чох арзу едирик о мәрһумун досту Ахундов Мирзә Фәтәлијә јаздығы дивани-әш'ары чап олуна иди, һаман сәбкү гајда үзрә ки, шаир ону тәртиб гылыбдыр. Мәзкур диванда чох түрфә гәзәлләр вә көзәл әсәрләр вардыр ки, чүмләсини бурада дәрч етмәјә имкан јохдур. Закирин дивани-әш'ары әдәбијјат хәзинәмизин зигијмәт бир дашы мәнзәләсиндә ола биләр.

Мәрһум Мирзэ Фэтэлинин тәрчүмеји-һалына вә мүтә-эдид эсәрләринә шүрү етмәкдән мүгәддәм онун мәсгә-түррәси олан Нуха шәһәринин вә Шәки ханлығынын кеч-миш әһвалатына вә әһалисинин доланачагына даир филчүмлә мә'лумат вермәји бурада лазым көрдүк.

Нуха шәһәри Гафгаз дағларынын чәнуби-шәргиндә дағ этәјиндә тә'мир олуиmuş көзәл бир шәһәрдир ки, са-бигдә Шәки ханларынын пайтахты һесап олуиурмуш. Он сәккизинчи әсри-миладын әваситинә кими индики Нуха бир гәрјә һалында имиш. Шәки ханлығы бина тутдугдан сонра Нуха гәрјәси шәһәрә мүбәддәл олуб, сүр'әт илә мә'мура вә абаданлығы үз гојур.

Шәки ханлығы баш тутубдур Надир шаһын Загафга-зијаја ләшкәркешлији заманында — миладын 1734—1740-чы сәнәләриндә. Шәки ханларынын зәмани-һөкү-мәти јүз сәнәјә кими чәкибдир. Тарихи-мәсһијјәнин 1819-чу сәнәсиндә Фэтәли ханын әјјами-һөкүмәтиндә Шәки ханлығы⁵⁹⁷ билкүллијјә Рус дәвләтинин тәһти-нда-рәсинә кечмишдир. Ханларын әвәзинә онда рус чиновник-ләри башлајыр һөкмранлыг етмәјә.

1846-чы сәнәдә Нуха шәһәри вә Шәки маһалы әввәлчә Шамахы губернијасынын, сонрадан Бақы вә ахырда Кәнчә губернијасынын ујездләриндән бириси һесап олу-иур. Бу һалда Шәки маһалы Кәнчә губернијасынын ујез-дидир.

Археографически комиссијанын тәртиб гылдыгы акт-лардан белә мә'лум олуиур ки, Коваленскинин Курчүста-на назир тә'ин олуиуғу вахта Шәки һакими Мәһәммәд-һәсән хан имиш. Әкәрчи Коваленски ону мүфәттин, һиј-ләкәр вә тәзәбнак ханлардан бириси һесап едир, вәли «Асари-Дағыстан»да тәһрир олуиуғуна бинаән, ханын ишбилән вә ағибәти көзләјән мүдәббир бир вүчүд олдуғу, көрүнүр.⁵⁹⁸ Ағамәһәммәд хан онун әмлақыны гәсб едиб, көзләрини дә чыхартдырмыш иди. Ағамәһәммәд шаһын гәтлиндән сонра јенә өз әмлақына саһибләнмиш иди.

Курчүстан илә кор ханын әлагәси анчаг тичарәт иш-ләриндә имиш. Заһирдә өзүнү Курчүстана дост көстәрәр-миш исә дә, батиндә онун достлуғуна вә дәјанәтиңә ети-

бар етмәз имиш вә Курчүстан падшаһларыны севмәз имиш. Мәһәммәдһәсән ханын һәрәмләринин ичиндә Тиф-лис кијазларынын бирисинин гызы вар имиш. О гызын атасы бә'зи вахтлар гызыны көрмәк һијјәти илә Нухаја кәлиб, орада ваге олан сијаси ишләрә даир бә'зи мә'лу-мат чәм едиб апарармыш.

Сабигдә Шәки әһли өз ханларына табе вә чох зирәк тајфа имиш. Белә чәлд вә гочаг чамаатын васитә вә кө-мәји илә Шәки ханы чох ишләр көрә биләрмиш. Чифајда, Мәһәммәдһәсән хан көзсүз олдуғуна көрә, анчаг өз ба-шыны һәр тәрәфдән һүчүм едән дүшмәнләрдән горурмуш. Хани-мәрһум вәфат едибдир миладын 1804-чү илиндә.

Шәһәрин ичиндә шајани-диггәт тикилиләрдән Нуха ханларынын сарајыдыр ки, 1765-чи сәнәдә Иран падшаһ-ларынын гәсри сәбкиндә тә'мир олуиубдур⁵⁹⁹ вә бундан әлаве шәһәрин јухары сәмтиндә чәкилмиш һасардыр ки, бунун ичиндә әл'ан рус гошуну сакин олмаг үчүн казар-малар тикилибдир. һасар бир шәкилдә тә'мир олуиубдур ки, она диггәт олунса, «Мәһәммәд» кәлмәси охунар.

Шәһәрин абу һавасы мө'тәдил вә сәләмәтдир. Чаһар фәсли чох дүз вә һәр фәсил өз игтизасына мүвафиг кәлиб кечир. Шәһәрин ичиндә һәр тәрәф сулар вә чешмәләр ахыр; һәр евин өзүнә мөхсүс мәһәлләси вә бағчасы олду-ғундан шәһәр јашыл јарпағлар илә әһатә олуиубдур.

Этрафда олан дағ этәјиндән Нухаја тамаша етдикдә көзүн габағында көзәл бир мәнзәрә ачылыр, руһ тәзә-ләнир. Уча вә бөјүк ағачларын арасында минарәләр дәхи көј тәрәфинә сәркешлик едиб, куја зәбани-һал илә онлара дејир: Нә гәдәр сиз уча олсаныз да, бизим рүт-бәмиз вә һөрмәтимиз сизинкиндән ә'ладыр; бизим башы-мыздан «аллаһу әкбәр» сәдасы, сизин үстүнүздән гарға вә долашалар гаггылтысы ешидилир.

Шәки маһалында гәдимдән барама гурду сахламаг адәти олмаға көрә, бурада Загафгазијанын саир јерлә-риндән артыг барама бечәрилир вә Нуха тачирләринин үмдә алыш-вериши барама вә ипәк иләдир. Бу һалда Нухада ишләјән ипәк заводларынын әдәди илдән-илә артмагдадыр. Заводларын артмағы бир тәрәфдән шәһә-рин фәгир-фүгәрәсына мәаш верирсә дә, дикәр тәрәфдән һаваны позғун вә хараб едир вә фәһләләрин бәдәнләринә бөјүк зәрәр тохујур. Бичарәләр дар вә рүтүбәтли завод-ларда сәһәрдән ахшамәдәк ишләмәкдән вә мүтәәффин

нава илэ нэфас алмагдан вахтсыз-вәдәсиз солуб, гисим-гисим мәрәзләрә мүбтәла олурлар.

Нуха әһли сабигдә нә гәдәр елмү мә'рифәт вә кәсби-кәмал вә сәрвәт чәһәтинчә керидә имишләрсә дә, бу ахыр вахтларда гәфләтдән ајылыб кәмали-чиддијјәт вә сүр'әт илэ ирәли кетмәкдәдирләр. Үлүм вә маариф тәһсилинә чану дилдән гуршаныблар.

Нуха шәһәриндә һичрәтин 1227-чи сәнәсиндә — ки, миладын 1812-чи илин мутабигдир, — бизим бөјүк вә мөһтәрәм әдибимиз вә әввәлинчи драмајазанымыз вә мүгтәдир мутафәккиримиз Мирзә Фәтәли Ахундов тәвәллүд едибдир.

Мирзә Фәтәлинин өзү фарс дилиндә јаздығы тәрчүмеји-һалы 1887-чи сәнәдә «Кәшкүл» гәзетинин 43, 44, 45-чи нөмрәләриндә дәрч олунубдур. Ишбу тәфсиләтә эн мөһкәм вә доғру бир мәнбә һесаб едиб, бурада ону ејни илэ түркә тәрчүмә едирик.

Тәрчүмеји-һалыны Мирзә Фәтәли бу сајаг башлајыр: «Мәним атам Мирзә Мөһәммәдтағы һачы Әһмәдин оғлудур. Онун бабалары фарс тајфасындандыр. Атам чаванлыгында Тәбриз һөвалисиндә Хамнә гәсәбәсинин кәндху-дасы олубдур. Бу мәнсәбдән мә'зул оландан сонра 1811-чи сәнәдә тичарәт эзми илэ Шәки вилајәтинә кәлиб, Нуха шәһәриндә сакин олубдур вә бурада мәшһур Ахунд һачы Әләскәрин гардашы гызыны никаһ едибдир. Бу мәнқуһәдән мән тарихи-мәсиһијјәнин 1812-чи сәнәсиндә вүчуда кәлмишәм.

Бу тарихдән ики ил кечмиш Шәки вилајәтинин һаки-ми Чәфәргулу Хан вәфат едир. Бу сәбәбә кәрә, Иран гәрибләри — ки, Чәфәргулу ханын һимајәти алтында зиндәканлыг едирләрмиш, — онун вәфатындан сонра өз вәтәнләринә гајытмаг гәсдинә дүшүрләр. Мәним атам да онун силкинә арвады вә оғлу илэ Хамнә гәсәбәсинә мүрачият едир. Дөрд сәнә бурада галандан сонра мәним анам атамын о бири арвады илэ — ки, Хамнә әһлиндән иди, — јола кетмир вә әриндән хаһиш едир ки, ону мәнимлә бир јердә әмиси Ахунд һачы Әләскәрин јанына кәндәрсин.

О әснада Ахунд һачы Әләскәр дә Әрдәбилдә Шәки-нин сабиги һакими Сәлим ханын мүсаһибәтиндә зиндәканлыг едирмиш. Атам анамын хаһишини гәбул едиб, ону мәнимлә әмисинин јанына кәндәрди. Бу тарихдән мән атамдан ајрылыб бир дә ону көрмәдим; анамын әми-

синин јанында олдум — һоранд гәрјәсиндә ки, Гарадар кәндләриндән бирисидир.

Бир илдән сонра Ахунд һачы Әләскәр тә'лим вә тәр-бијәмә шүру едиб, әввәл Гур'аны мәнә охутдурду. Гур'-аны тамам едәндән сонра јаваш-јаваш фарс вә әрәб ки-табларындан башлады мәнә дәрс вермәји.

Ахунд һачы Әләскәр мүмтаз бир фазил иди вә чәми үлүми-исламијјәдән, — хаһ фарси олсун, хаһ әрәби, — камил иттиләи вар иди. Мәрһум мәни оғуллуға гәбул еләди вә халг арасында «Һачы Әләскәр оғлу» ады илэ мәшһур олдум.

Ики илдән сонра һоранд гәрјәсиндән Әнқут гышла-ғына көчүб Вәлибәјли обасынын ичиндә сакин олдум. Бу вахтларда Мустафа хан Ширвани Ел-Әнқут гышлағын-да Шәкәрли адланан бир маһалда сакин олурду. Бу кө-зәл хасијјәтләи вә нәчиб хандан мәним икинчи атам* — јә'ни Ахунд һачы Әләскәр хејли һимајәтләр вә вәсфдән зијадә јахшылыглар көрдү.

Бу әснада — ки, тарихи-мәсиһијјәнин 1825-чи или иди, — Ахунд һачы Әләскәрин бөјүк гардашы Мөһәм-мәдһүсејн Шәки вилајәтиндән Әнқут маһалына кәлиб, гардашыны, мәни вә анамы вәтәни-мә'луға апарды.

Ахунд һачы Әләскәр әввәл или Кәнчә шәһәриндә мәскәнәт еләди. Бир илдән сонра Иран дөвләти илэ рус-ларын давасы башланды. О мүсибәтләр — ки, бу мұһа-рибәдән Ахунд һачы Әләскәрә вә онун әјалына үз верди вә о бәлалар ки, она дүчар олдулар вә чәми әмвалү әч-наздән әлләри бош галды, — Кәнчә галасында тарач олду вә өзләри мүфлис һалына дүшдүләр, — онларын чүмләсини јазмаға јер јохдур; китаб вә дәфтәрә сығын-маз.

Әлгиссә, Иран гошуну шикәст тапандан сонра Ахунд һачы Әләскәр өз әјалы илэ Нуха шәһәринә кәлиб бурада арам олду вә бурада мәним тә'лим вә тәрбијәмә кәмали-һитмам илэ әмәк сәрф еләди; фарс вә әрәб дилләрини өзү мәнә өјрәтди. Һәтта мәни Дағыстан ләзкиләринин тәләбәләри кими фарс вә әрәб дилләриндә мүкалимә ет-мәјә мө'тад гылды.

1832-чи⁶⁰⁰ илин әввәлләриндә Ахунд һачы Әләскәрин Һәчч сәфәри лазым олду. Өзү илэ мәни Кәнчәјә кәтириб Ахунд Молла Һүсејн адлы алим бир шәхсин јанында гој-

* Мәрһум мирзә һәр јердә Ахунд һачы Әләскәри «икинчи ата» ләгәби илэ зикр едир.

ду вә она тапшырды ки, мәнә мәнтиг вә фиғһ китабларын-
дан дәрс версин; өзү азими-Мәккә олду.

Бу вахта кими мән фарс вә әрәб дилләрини охумагдан
башга бир шеј билмәздим вә дүнјадан бихәбәр идим вә
икинчи атамьн мурады бу иди ки, мән үлүми-әдәбијјәни
тәһсил едиб руһаниләр силкинә дахил олам вә моллалыг
илә башымы доландырам. Амма башга бир гәзијјә үз вер-
ди вә бу, нијјәтимин фәсхинә баис олду.

Әлгиссә, икинчи атам Ахунд Начы Әләскәр Нәччдән
гајыдандан сонра мән дә Нухаја кәлдим вә бурада бир
нечә вахт әрәб дилиндә јазылмыш китабларын, о чүмлә-
дән Шејх Бәһан әлејһиррәһмәнин «Хүләсәтүл-һесаб»
адында јазылмыш китабынын мүталиәсинә мәшғул ол-
дум. Бу әснада Нуха шәһәриндә рус мәктәби ачылды.
Икинчи атамьн ичазәси илә рус дилини өјрәнмәк үчүн бу
мәктәбә кириб, бир ил бурада тәлим алыб чыхдым. Чүн-
ки јашым артыг иди вә бир илдән зијадә бурада охумага
гадир дејил идим.

Бир илдән сонра 1834-чү тарихдә икинчи атам өзү
илә баһәм мәни көтүрүб Тифлисә апарды вә бурада сәр-
дар Барон Розенә⁶⁰¹ әризә вериб тәвәггә еләди ки, мәни
өз дәфтәрханасында Шәрг дилләринин мүтәрчими мән-
сәбинә гәбул еләсин вә рус јазычыларындан бир нәфәри
мәним үчүн көмәкчи тәјин етсин, та ки, рус дилиндә би-
лијим артсын, гүввәт тапсын.

Билмирәм һаңсы бир дил илә бу сәрдарын, јә'ни Ба-
рон Розенин јахшылыгларыны зикр едиб шүкркүзарыны
јериңә јетирим. Мәләк хисаллы бу әмир икинчи атамьн
илтимасыны фәврән гәбул едиб, илтифат вә мәрһәмәтлә-
рини мәним һаггымда заһир гылды ки, тәмамисини вәсф
етмәкдә ачизәм.

Ол вахтдан бу күнә кими мән Гафгазија сәрдарлары-
нын нәздиндә әлсинәји-Шәргийјә мүтәрчими олуб, һәр
бириндән әнва'и-илтифат вә мәрһәмәтләр көрмүшәм. Хү-
сусән, мүтәвәффа кенерал фелдмаршал кнјаз Воронцов-
дан⁶⁰² разы вә шакирәм ки, Барон Розендән сонра мәним
икинчи вәлијјүн-не'мәм олубдур вә бу әмири-кардан вә
рөвшәнзәмирин илтифатынын васитәсилә мәндә мүсән-
нифлик габилијјәти бүруз едибдир.

Алты комедија — јә'ни тәмсил түрк-Азәрбајчан ди-
линдә тәлиф едиб һүзури-алиләринә тәгдим етмишәм.
Чүмләси мәгбул вә тәһсин олунуб; әвәзиндә бир чох
ән'амлара наил олмушам. Тәмсилатымы Тифлис театрын-

да — ки, онун да баниси кнјаз Воронцов олубдур, — сәһ-
неји-тамашаја гојдулар⁶⁰³. Нүззари-мәчлисдән чох тә'-
рифләр вә афәринләр ешитдим. Ондан сонра «Јусиф ша-
һын һекајәти»ни* јенә түрк дилиндә јаздым. Бу једди
тәснифләрим рус дилинә тәрчүмә олунуб чапа верилди
вә онларын һаггында Берлин вә Петербург журналла-
рында хејли тә'рифнамәләр јазылыбдыр⁶⁰⁴.

1857-чи тарихи-мәсиһийјәдә ислам әлифбасынын тәғ-
јири бабында бир китабча фарс дилиндә јазмышам. Мәз-
кур әлифбанын тәғјири вачиб вә мүһүм әмрләрдән олма-
ғыны хејли мәтин дәлилләр васитәсилә сүбута јетирми-
шәм.

1863-чү тарихдә Гафгаз чанишини императорзадеји-
әфхәм велики кнјаз Михаил Николајевичин⁶⁰⁵ ичазәси
илә бу хәјалымы е'лан етмәк үчүн Истамбула азим ол-
дум. Чәми сәфәр хәрчими велики кнјаз өз хәзинәсиндән
мәрһәмәт еләди вә вәзири Крузенштерн Истамбулда олан
рус сәфиринә бир кағыз јазды ки, мәним мәтләбимин ән-
чама јетмәји үчүн Османлы дөвләтинин өвлијавү әрка-
нындан тәвәггә еләсин, та ки, лазимәји-тәғвијәт вә мүви-
нәти музајигә етмәсинләр.

Әлифбанын тәғјири бабында тәртиб гылдығым китаб-
чаны рус елчисинин драгоманы мүәррифлији илә сәдри-
ә'зәм Фуад пашанын⁶⁰⁶ һүзуруна пишәһад етдим вә
јаздығым тәмсилаты вә «Јусиф шаһын һекајәти»ни дә
нишан вердим. Китабчамы сәдри-ә'зәм һәзрәтләринин
әмири илә Османијјәнин Чәмијјәти-елмијјәсиндә мулаһи-
зә едиб һәр бир хүсусда мәгбул вә мүстәһсән көрдүләр
вә лакин ичрасына ичазә вермәдиләр. Бу сәбәбә ки, ки-
табчада гәрари-сабиги үзрә һүруфлар бир-биринә чула-
шыр вә кәлмәләрин тәртибиндә чәтинлик мүшаһидә олу-
нур.

Бу ирада чавабым бу олду ки, белә олан сурәтдә ла-
зымдыр ислам әлифбасыны билкүллијјә тәрк едиб, авро-
палыларын үсули-хәттини көтүрмәк вә јазыны солдан-
сага јазыб охумаг вә нөгтәләри билмәррә сагит етмәк
вә һүруфларын шәклини латын һүруфларындан интихаб

* «Јусиф шаһын һекајәти»ни — ки, «Алданмыш кәвакиб» ады
илә мәшһурдур, — икинчи дәфә олагаг түрк дилиндән руса биз тәр-
чүмә едиб «Вестник Кафказа» адлы журналын 5-чи нөмрәсиндә
1901-чи сәнәдә чап етдирмишик. Бу һекајәнин әввәлки тәрчүмәсиндән
бизим хәбәримиз јохдур вә мүтәрчими ким олубса, о да бизә мә'лум
дејил⁶⁰⁷.

едиб, тэээ бир алифба тәртиб еләмәк вә һуруфи-мүсәввә-тәни һуруфи-самитәнин јанынча јазмаг. Хүләсә, силлаби алифбаны алфавити алифбаја мүбәддәл етмәк.

Һәҗирин бу рәјини дә Истамбул үләма вә вүзәрасы өз фәһмү ганачагларына мүвафиг көрмәдиләр вә гәбул етмәдиләр вә орада олан Иран вәзири-мүхтары Мирзә Һүсејн ханын⁶⁰⁸ мәним барәмдә олан гәдими әдавәти бү-руз едиб Истамбул вәзирләринин әдәми-мүвафигәтинә сәбәб олду. Хүләсә, мәрәмү арзума чатмајыб Истамбул-дан кери гајытдым.

Әкәрчи Османијә дәвләтиндә мүсәлман алифбасы-нын тәҗири бабында етдијим фикир вә хәјал нәтичә вер-мәди вә гәбула кечмәди, амма бу зәһмәтин әвезиндә бән-дәјә «Мәчидијә» нишаны фәрмани-тәһсин илә ән'ам олунду. Мирзә Һүсејн хандан Истамбулда хејли мәрарәт вә күдурәтләр чәқдим ки, онларын һамысыны зикр ет-сәм, башаҗрысы олар. Мүшарилејһ сабигдә Тифлис шәһә-риндә өз дәвләтинин консулу иди вә мә'лум олду ки, батиндә мәнимлә бөјүк әдавәти вар имиш. Вәли онун әда-вәтиндән мән гафил имишәм вә ону өзүмә дост һесаб едиб евиндә мәнзил етдим. Ахырда әдавәтини бүруз едиб, мәни чәми Османијә вәзирләринин нәзәриндә ислам ди-нинин вә мүсәлман дәвләтләринин бәдхәһи нишан верди.

Нечә ки, мә'лум олду, онун әдавәтинин сәбәби бу имиш ки, куја мән өз тәмсилатымда иранлыларын әхла-ги-зәмимәләрини һәчв гылмышам вә һаланки драмаја даир әсәрләрин шәрти вә хүсусән, комедијанын тәғазасы хәләјигин ејибләрини вә әхлаги-зәмимәләрини ејни илә көстәрмәқдир.

Чүн мүшарилејһ драма фәннини, онун шәртләрини ан-ламыр вә үлуми-дүнјәвијјәдән билкүллијјә бибәһрәдир вә һилләвү тәзвирдән вә бүхлү һәсәддән вә һирсү тамаһ-дан башга бир шејә габилијјәти јохдур, она бинаән белә гијас еләјир ки, мәним бу һәрәкәтим иранлылара нисбәт бүғзү әдавәтимдән нашидир. Онун белә әдавәти заһир оландан сонра евиндән чыхыб, өзкә бир јердә мәнзил ет-дим.

Тифлисә гајыдандан сонра алифбамызын гүсуру вә тәҗири барәсиндә тәзәдән јенә бир китабча јазыб Теһ-рана көндәрдим. Бу китабчада һуруфи-мүгәттәәни һу-руфи-мүттәсиләјә тәрчиһ етдимсә дә, јенә үләманын гор-хусундан рәсми-хәтти сабиги гәрар үзрә сағдан-сола јазмағы нишан вердим. Теһранда да һәмчинин мәним бу

фикру тәсәввүрүмә мүлтәфит олмадылар вә бу мәсәлә әл'ан тәрәҗигпәрвәрләр илә мүһафизәкарлар арасында Истамбулда мајеји-мүбаһисә олуб бир мәғамда гәрар тутмајыбдыр.

Дикәр өз дәвләтимин әрканү бөјүкләри ичазәси илә Османлы дәвләтинин сәдри-ә'зәми олан Әли пашаја алифба мәсәләсинә даир бир китабча јазыб Тифлисдән көндәрдим. Бу китабчаја әләвә олараг Османлы даниш-мәндләриндән Сүави әфәндинин алифбамыз барәсиндә јаздығы тәңгиди (критиканы) дәхи гошдум⁶⁰⁹. Вәли бу китабча да бисәмәр галды.

Алифбанын тәддили хүсусунда бу гәдәр сәјү тәлашым нәтичәсиз галдығыны вә бу әһвалын күзаришини фарс дилиндә јазылмыш бир мәнзүмәдә бәјан етмишәм*. Бу мәчәрадан сонра Рзагулу хан «Һидајәт» тәхәллүсүн «Рөвзәтүс-сәфа»ја мүлһәғат⁶¹⁰ тәрзиндә јаздығы тарихә мүхтәсәр бир тәңгид (критика) јазыб Теһранә көндәр-мишәм вә бундан бир сәнә кечмиш «Сүруш» тәхәллүслү Теһран шаиринин ки, «Мәлиқүшшүрә» ләғәби илә шәһ-рәтләнмиш иди, јаздығы бир гәсидәјә тәңгид јазыб өз ашиналарыма Теһрана көндәрмишәм.

Әл'ан — ки, тарихи-миладијјәнин 1878-чи илидир, — өмрүм алтмышдан кечибдир. Рус дәвләтинин мәрһәмә-тиндән ирәлики хидмәтимдә галыб, онун лүтфү һимајә-тиндә бәһрәмәндәм⁶¹¹.

Мәрһум Мирзә Фәтәлинин өз јаздығы сәјр-сүлуқундан маәда бир пара мә'лумат онун оғлу мәрһум Рәшид бәј чәм едиб бизә көндәрмишди ки, мәғамы кәлдикчә онлар-дан бәһс олуначагдыр.

Нечә ки, өз јаздығы тәрчүмеји-һалындан көрүнүр, мирзә ушағлыгдан јетим галыр. Бу јетимликдә бөјүк әла-мәт вар. Тарихдән хәбәрдарлығы оланлара мә'лумдур нечә-нечә бөјүк шәхсләр — ки, ибарәт олсун һүкәмавү үләмадан, мәшһур реформаторлардан, дин вә шәриәт са-һибләриндән, — ушағлыгдан јетим галыблар. Вәли һеч бир јетими аллаһ-таала саһибсиз вә һамисиз гојмајыб-дыр. Мирзә Фәтәли дә көрпә вахтындан јетим галыбса да, артыг үсрәт вә зәһмәт чәкмәјибдир.

Ахунд һачы Мирзә Әләскәр аталыг вә аналыг вәзифә-сини өһдәсинә көтүрүб, нәвәси мәнзәләсиндә олан балача Фәтәлијә лүтфү нәвазишләрини әсиркәмәјибдир вә өз ис-тәкли өвлады кими онун тә'лим вә тәрбијәсинә мәшғул

* Бу мәнзүмә ашағыда јазылачагдыр.

олубдур. Балача Фэтэли дәхи ону атасы кими истәрмиш вә өмрүнүн ахырына кими зикри-хејир илә јад едәрмиш.

Мирзеји-мәрһум Кәнчәдә Ахунд Молла Гүсеји Кәнчәвидән тә'лим алмағы филчүмлә јад едирсә дә вә моллалыға һазырлашдығы әснада онун фикирләринин дәјиширилмәсини вә башга бир гәзијјәнин үз вермәсини өтәри ишарә едирсә дә, амма һәгигәти-һалы бәјан етмиш.

Мәрһум Рәшид бәјин бизә вердији мә'луматдан белә заһир олунур ки, мөһтәрәм атасы Кәнчәдә олан заманы мәшһур Мирзә Шәфи илә көрүшүб таныш олур. Сәһиһ рәвәјәтә көрә, Мирзә Шәфи Ирандан кәлиб Кәнчәдә мүвәггәти олармыш⁶¹², өзү дә алим вә фәлсәфәмәсләк бир вүчүд имиш ки, һәр бир шејдән хәбәрдарлығы вар имиш. Әфганлы Шејх Чәмаләддинин вә Мирзә Мүлкүм ханын⁶¹³ вә Иранын бир нечә тәзә фикирли адамлары илә үлфәт вә әлагәси вар имиш. Бунулла белә көзәл вә мөвзун тәб'и вар имиш.

Мирзә Шәфинин бир чох әш'ари-нәфисәси вә асари-фәлсәфијјәси Авропада вә хусусән Алманијада иштиһар булмушду. Алманијада Мирзә Шәфинин мәчмүәси Боденштедт* адлы алим бир шәхсин еһтимамы илә немсә дилинә тәрчүмә олунубдур.

* Билмәк кәрәкдир ки, Боденштедт немсә әдиб вә шаһрләринин мәшһурларындан бириси һесаб олунур. Бу ахыр вахтларына кими сар имиш. Боденштедт 1840-чы сәнеји-миләдидә Москва шәһәринә кәлиб, орада кијаз Галитсинләрдән бирисинин мүрәббиси олур. 1844-чү сәнәдә Гафғаз чанишини кенерал Нејдгардтын тәклифи илә Тифлисә кәлиб, индики шәһәр мүәллимләри һазырлашдыран мәктәбә (Александровски института) мүдир олур. Боденштедт бу мәнсәбиндә бир илдән зијадә галмајыб исте'фа верир вә сонра Гафғазын чох јерләрини вә Крым вилајәтини сәјрү сәјаһәт едиб бир чох мә'лумат вә тәрчүбәләр кәсб гылыр. Кәнчә шәһәриндә олан вахты Мирзә Шәфиндән фарс дилини өјрәнир. Сонра Боденштедт вәтәнинә мүрачнәт едиб, Берлин шәһәриндә «Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи» үиванында өз әш'арыны чапа верир. «Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи»дә олан мүһәссәнәт вә ләтәфәт бир дәрәчәдә немсәләрә хош кәлир ки, 123 дәфә пејдәрпеј чап олунур⁶¹⁴.

Бә'зи рәвәјәтә көрә, «Гәзәлијјати-Мирзә Шәфи» мәрһум Мирзә Шәфинин өз кәламыдыр ки, ону Боденштедт фарсдан немсәјә артыг мәһарәтлә рәван дилдә тәрчүмә едибдир. Бәзиләри дәхи бу гөвлә шәриктирләр ки, Мирзә Шәфи худ Боденштедт өзүдүр ки, «Мирзә Шәфи» ләгәбини өзү үчүн интихаб етмишдир. Амма бу гөвл сәһиһ дејил. Сәһиһи будур ки, Мирзә Шәфи әслән Иран әһлидир. Кәнчәдә сәкин олдуғу әснада Боденштедттин ораја сәфәри дүшүбдүр вә онулла таныш олуб бир мүддәт мәчлисиндә игәмәт едиб, фарс дилини ондан тәһсил етмишдир. Боденштедт өз әсәрләриндә Мирзә Шәфини «устан» ләгәби илә јад едир⁶¹⁵.

Бәли, Мирзә Шәфи чаван Фәтәлинин ағлыны, фитри зәкавәт вә фәрасәтини мүшаһидә едиб вә көзләриндән јаған аһлаг вә мә'рифәт нуруну дәрк едиб, кәләчәкдә ондан бөјүк хидмәтләр вүғуа кәлмәсини Мирзәјә бәшарәт верир вә онулла бир нечә мүддәт көрүшүб данышандан сонра философ Мирзә Шәфи чаван Фәтәлинин фикир вә хојалатыны башга бир сәмтә чевирир. Бундан сонра чаван Фәтәли руһани олмағ фикриндән билмәррә дашыныб, Авропа мәдәнијјәти илә ашина олмағ нијјәтинә дүшүр вә дөвләти хидмәтләрдән бирисинә даһил олмаға мејл едир. Бу әснада мәрһум Ахунд Гачы Мирзә Әләскәр Гәччәдән мүрачнәт едир вә — нечә ки, зикр олунду, — өз нәвәсинин әввәлчә рус дили өјрәнмәјинә вә сонра гуллуға кирмәјинә сәбәб олур. Бу гуллуғда (Гафғаз чанишинләринин мүтәрчимлији мәнсәбиндә) Мирзә Фәтәли өмрүнүн ахырына кими галыб, сәдагәт вә ихласла өз вәзифәсини эда еләјир вә һүсни-хидмәтләри әвәзиндә нечә-нечә нишанлар вә полковник чини алыр.

Гуллуғ ишләриндән фариг олдуғда асудә вахтларыны мирзә рус китабларынын мүталиәсинә сәрф гылыб, бир чох мә'лумат кәсб едир. Онуи артыг севдији фәлсәфәјә даир, сијаси вә игтисади елмләринә мәхсус китаблар имиш.

Мирзә Фәтәли вәфат едибдир Тифлис шәһәриндә тарихи-мәсиһијјәнин 1878-чи илиндә мај ајынын 28-дә ки, тарихи-һичрәтин 1294-чү сәнәсинә вә чәмадијүл-әввәлин 27-чи күнүнә тәсадүф едир*. Дәфн олунубдур Тифлис гәбристанлығында.

Ахундовун тәрчүмеји-һалына даир јаздығымыз бу гәдәр мә'лумата иктифа едиб, онун әсәрләриндән вә милләтә кәстәрдији һүсни-хидмәтләриндән филчүмлә данышмағы бурада лазым көрүрүк.

Мирзә Фәтәли Ахундов, демәк олур ки, мүсәлманларын әввәлинчи реформатору олубдур. Мүсәлман мәшшәтнини көһнә вә чүрүмүш әсаһларыны позан вә ислам тәррәгисинә мане олан үсүлү гәваидин тәҗијрү тәбдили јолунда эн әввәл сәрфи-һиммәт едән бу зати-али олубдур.

Ијирми сәнәдән зијадә мирзә мүсәлман китабларынын мүталиәси илә мәшһул олуб, јенә онлары рәван охумағда

* «Кәшкүл» гәзетинин вердији хәбәрә көрә, мәрһум Мирзә Фәтәлинин вәфаты иттифағ дүшүбдүр һаман илдә феврал ајынын 28-чи јөвмүндә⁶¹⁶.

өзүнү ачиз көрүр⁶¹⁷. Амма рус алифбасынын васитесиле бир аз вахта чох шејлөр өјрөнир вэ рус һәрфлэри илэ јазылмыш китабларын каффэсини асанлыг илэ охујур. Бу һал мирзэни мүтөһәјјир едир вэ онун диггэтини чөлб едир. Бу гэдэр мәктәбләр күнчүндә өмүрләр сәрф едиб ахырда јенә бисавад вэ елмдән бибәһрә галмагымызы мирзә алифбамызын гүсурундан көрүр. Бу гүсуру рәф'ү дөф' етмәк үчүн, охумаг вэ јазмаг мәсәлэсини асанландырмаг үчүн өзү тәзә бир алифба тәртиб едир.

Бу алифбада мирзә нөгтэлэри көтүрүб, јазыда нишаны вэ асары олмајан һуруфи-мүсәввәтә үчүн вэ һәрәкәләр өзэзинә мүэјјән нишанлар ичад едир. Бунунла охумаг вэ јазмаг мәсәлэсини бир нөв јүнкүллөшдирир. Вәли авам халгын горхусундан вэ мүтәэссиб вэ фанатик руһанилэри үркүтмәмәкдән өтрү Мирзә Фәтәли мүсәлман һәрфлэрини билмәррә дәјишмәјиб, онларын ибтидасына вэ ја ахырына бә'зи нишанлар гошур вэ бу вәчһ илэ јазылмыш кәлмәләрин дүзкүн олунмагыны гајдаја салыр*.

Филһәгигә, әрәбдән көтүрдүјүмүз силлаби хәттдә о гэдэр гүсур вэ нөгсанат вардыр ки, тәһрирә сығасы вэ тәгрирә кәлэси дејил. Үмум мүсәлман тајфаларынын тәрәгги вэ тәали јолунда Авропа әһалисиндән бу гэдәр далда галмагларынын бөјүк сәбәбләриндән бириси дә һәмин мајеји-сәадәтимиз вэ мәбдәји-тәрәггимиз олан охумаг вэ јазмаг алатү әсбабынын гүсур илэ долу олмагыдыр. Бир алифбанын ки, и'рабү һәрәкәси вэ гәдри-кифәфинча һуруфи-мүсәввәтәси вэ мүэјјән бир шәкилдә һуруфаты олмасын вэ гәдим мисирлиләрин һероглифинә бәнзәјиб, бир кәлмәнин нечә тәрздә охунмагына јол версин, онун бу тәрәгги әсриндә бәғасы [сәләһ] дејил вэ нә гэдәр тәбдил вэ тәһһинә тез чарәләр булунса, бир о гэдәр дә ирәли дүшәрик вэ сүр'әтлә габаға кедәрик; дүнја вә ахирәт ишләримиз гајдаја дүшүб өз јолу илэ расту раһат кедәр.

Үлумү фүнундан — ки, бу гэдәр бәһс едиб, мәчлисләрдә вә мәһфилләрдә данышырыг, гәзетә вэ журналларда јазырыг, — һеч бири бизим үчүн мүјәссәр олмур. Һуруфумуз тәбдил олдугда гилү галсыз асан вәчһ илэ чүмләсиндән бәһрәмәнд вә мәнфәәтбәрдар оларыг.

* Алифбамызын гүсуру бабында өз фикрү рә'јимизи 1898-чи илдә «Кавказ»⁶¹⁸ гәзетини 230, 238, 264-чү нөмрәләриндә мүфәссәлән јазмышы⁶¹⁹.

Хәтти-алфабити* — ки, Авропа милләтлэри арасында ичравү истә'мал олунур, — дилләрдә ешидилән чәми сөвтлэри әксји отуз, артыгы отуз беш әдәд һәрфлэрин васитесилә әда едилир.

Аз-чох тәрбијәли вэ ағлы саламат адам әчнәби милләтин хәтти-алфабитиси илэ тәртиб олунмуш алифбасыны үч-дөрд саатын әрзиндә өјрәниб охумаға башлар. Бисавад ушаг ики ајын мүддәтиндә охујуб-јазмаға гәдри олур. Бир адам хәтти-алфабити илэ јазылмыш бир сәһифәни охуја билсә, һаман хәтт илэ тәб' олунмуш китабларын һамысыны дүз вэ асан охуја биләр. Амма бизим чох дәрин охумуш моллаларымыз ашина олмадығы китабы охумагда ачиз галырлар. Ики сәтир күч илэ охујуб дурухурлар; ешитмәдикләри бир сөзү дүз охуја билмирләр. Бунда тәгсир, әлбәттә, моллаларымызда дејил, тәгсир бу силлаби хәтт илэ тәртиб олунмуш алифбамыздадыр. Бурада һәгигәт күн кими ајдын вэ рөвшәндир.

Әгли-сәлим саһиби һәркиз бу доғруну инкар едә билмәз. Амма авамлыгын зору, адәтү ајининин күчү бизим чанымыза бир дәрәчәдә сиришт едибдир ки, һәгигәти көрүб, тәсдиг вэ гәбул етмәкдә ачиз олмушуг; чәтини дәрк едиб, асаны көтүрмәјә чүр'әтимиз јохдур.

Һәр һалда пијада атлыја вә атлы дәмир јол (вапор) илэ кедәнә вә һавада учана јолдаш олмајан кими, биз мүсәлман гөвмү милләтлэри дәхи гәдимни һероглиф шәклиндә дүзүлмүш алифбамыз илэ мәдәнијјәт аләминдә бу гэдәр сибгәт едән вә һүнәрләр көстәрән Авропа милләтлэринә јолдаш дејилик вә ола да билмәрик.

Мәрһум Мирзә бу барәдә јазыр: «Әкәр әлефбаје-мелләте-еслам әлфабети буди, нә силлаби вә невештән һәм әз тәрәфе-дәсте-чәп бетәрәфе-дәсте-раст буди, ченан ке, рәсме-хәтте-әлфабетист, мелләте-еслам дәр аләме-сивилize, јә'ни тәрәггијо мәдәнијјәт бәр мелләте-Орупа бишобһе сибгәт чостәнди, беелләте-ин ке, дәр ебтеда тохмевивилize дәр хаке-есламијан агазе-рујидән кәрд. Әмма бевасетеје-сәубәте-хәтте-силлабије-есламијан олумо мәа-

* Фирәнк дилиндә хәтти-алфабити о хәттә дејилир ки, кәлмәләр һуруфи-мәгтәә васитесилә тәртиб олунур. Амма хәтти-силлабидә кәлмәләр һуруфи-мүттәсилә васитесилә дүзүлүр. Хәтти-алфабитидә һәр бир һәрф өзүнә мөхсус шәкилдә һәмишәлик галыр; хәтти-силлабидә бир һәрф өз мөгамына көрә, нечә чүрә шәклә дүшүр. Бизим һәрфләр кими кәлмәнин башында бир шәкилдә јазылдыгда ортасында башга вә ахырында өзкә шәкилдә јазылыр.

реф фи ма бејни-омуме-оузафе-ин меллэт тә'ним нәпәзи-рофт вә тохме-сивилизе дәр хаке-есламијан пусиде, зај' кәрдиде вә дәр хаке-Орупа бевасетеје-сәһуләте-хәтте-әл-фабетије-әһләш рујәнде шод.

Һезар әфсус ке, оулијаје-мелләте-еслам вочубе-тәгји-ре-әлефбаје-ходешанра дәрк немиконәнд вә ин мәтләбе-роушәнтәр әз афтабра немифәһмәнд вә саере-омуратра әз гәбиле-тәнзимате-чәдиде вә тә'мире-тороге-чәдидије вә сәфајене-бохаријје вә кешидәне-чәдавелә-тилғерафијје вә тәчдиде-әсләһеје-һәрбијје вә әмсале-залиқ ке, несбәт бетәгјире-әлефба форуатәнд бәр ин әһле-һәркар вә бәр ин пәјбәсте-һәр диваре-морәччәһ миенкарәнд, зәһи бәд-бәхтист ке, адәм дәр ин мелләт әз аләме-әдәм бәарсеје-вочуд гәдәм гозарәд вә һәггра бәфәһмәд вә нәтәванәд ке, бәһәммелләтане-надане-ход бәфәһманәд вә бәәндуһо һәс-рәт әз донја берәвәд.

Әмза: Мирза Фәтһәли Ахундзаде»⁶²⁰.

Мирзеји-мәрһум бөјүк тәмәнналарла тәртиб гылдығы әлифбанын Рум вә Иранда гәбул олунмадығыны, авам вә кутәһнәзәр Иран вәзирләринин, хусусән Истамбулда мүгим Иран сәфири Мирзә Һүсејн ханын бүгзү әдавәти-ни вә филчүмлә өз һали-дилини фарс дилиндә јазылмыш мөвзун бир мәнзүмәдә бәјән етмишдир ки, ејнән вә тәбәр-рүкән ашағыда дәрч олунур. Бу мәнзүмә Фирдовсији-Туси әлејһиррәһмәнин иншад гылдығы «Шаһнамә»си тәр-зиндә јазылмышдыр⁶²¹. Бу кәләмдан Мирзә Фәтһәлинин фүнуни-ше'рдә маһир вә хоштәб' бир шаир олдуғу заһир олунур.

Мәнзүмәнин үнваны бу сајаг јазылыбдыр:

Мәнзүмеист ке, Колинел Мирза Фәтһәли Ахундзаде — мотәрчеме-чанешине-Гафгаз дәр вәсфе-һале-ход гофте-әст дәр сәнеје-1284:

Бәәндуһо һәсрәт мәрә рузегар
Сәр амәд дәр ин дејре-напајдар.
Бевәсјаре-тәдбирһа чәнкзән
Һәмибүдәм әз ферте-һоббе-вәтән.
Нәбәхшид сә'јәм вәли һасели
Нәдидәм дәр ин әср саһебдели.
Бозоргане-торкано Иранзәмин
Һәмә хофте будәнд чо хәлге-Чин*
Чәванијәм рәфт зәбун кәшт зур,

* Бу һалда Чин халгы да гәфләтдән ајылыбдыр, вәли Иран-зәминин бөјүкләри јухудан дојмурлар вә һирс-тамаһдан бизар ол-мурлар.

Чәвани нәдидәм ба зоуго шур.
Сәфәр кәрдәм әз раһе-дәрја бе Рум,
Әлефба'е-ноура дәр ан мәрзо бум*,
Нәмүдәм бәаркане-доулет тәмам,
Хәјаләм бәси похте будо нә хам.
Јекајек бегофтәнд сәд афәрин,
Чәһан шод бечешмәм чо холде-бәрин.
Мәрә пәјкәһе-биштәр сахтәнд,
Бәән'аме-шаһан бәновәхтәнд —
Ке, нагаһ јек мәрдәке-зәрдчәһр**
Бе чәме-морадәм бәр амихт зәһр.
Бе пише-вәзиран ура раһ буд,
Мәрә дошмәне-дино доулет нәмуд.
Бедин тоһмәте-ан мәрде-напақзад
Мәрә пише-һәр кәс һәмикәрд јад.
Бевәһшәт дәр әфкәнд торканра,
Бозоргане-шурајо әрканра,
Әз у һич шод рәнче-дәһсаләәм,
Шенид асеман әз зәмин наләәм.
«Ресәд пак јәздап бәфәрјади-мән
Бе мәншәр сәтанәд әз у даде-мән»***
Шенидәм ке, бабаш дәр кудәки
Бе Гәзвин буд әз садерујан јеки.
Беначар бәр кәштәм әз хаке-Рум —
Ке, мандән дәр анча мәрә буд шум.
Ферестадәм ан кәһ бе Теһран хәбәр
Әз ин рәфтәно амәдәне-бисәмәр.
Невештәм јеки намеји-делпәзир
Бенәме-вәзире-олум әз әбир.
Әлефба'е-ноура пешан дадәмәш,
Дәре-ноу бәфердоус бегошадәмәш.
Нәданәм мәкәр һеммәтәш пәст буд,
Нәданәм мәкәр рузо шәб мәст буд —
Ке, нәдад бәр мән чәвәб ин вәзир,
Нәшод бәр морадәм мәрә дәсткир.
Вәзире-дикәр дәр лабе-софте буд,
Дәр ин мәс'әле рә'је-ход гофте буд —
Ке, ма хәлге-Иран зе хордо бозорк,
Зе кәбро зе тәрса, зе фәрсо зе торк,
Һәмә зирәко мәррифәтпишем,
Зе фәрте-зәкавәт порәндишем.
Зе дошварије-хәт нәдарим бак,
Бекуран сәзәд рәһнома әз мәғак.****
Нәжирим ноу хәт әз һич кәс. —
Ке мәрә хәтто зәһне-ма һәст бәс.
Пәс ан кәһ әз ин рә'ј балиде буд,
Кәфе-дәст бәр риш малиде буд.

* Мирзәнин Рума сәфәри һичрәтин 1260-чы⁶²² сәһәсиндә олуб-дур ки, миладын 1863-чү илинә мутабиғдир.

** Мирзә Һүсејн хана ишарәдир.

*** Ин до фәрд әз Фердоусије-Тусист ке, бемонасәбәтарије шодәәст. — Мирзә Фәтһәли.

**** Мәғак — чухур вә наһәмвар јер.

Һәмә сәфишинап дәр ап әнчомән
 Беду гофт: «Әһсәнәт, еј рәјзән.
 Бәһәрфе-доростәт һезар афәриш,
 Бәһекмәт нәкәрдәд тора кәс гәрин.
 Деләт роушәнәсто кәләмәт сәваб,
 Нәдарәд Әрәсту берәддәш чәваб».
 Дәриға шәһәншаһе-бафәрро һуш
 Зе кердаре-кураң нешинәд хәмуш.
 Дәриға ке, фәрмәндеһе-дадкәр
 Нәдид ин әлефбара сәрбесәр.
 Дәриға ке, дәр әһде-фирузе-у
 Вәзири нәдидәм ба аберу.
 Һәмә портәмә', биһонәро бихерәд,
 Бехуби кәси намешан кеј бәрәд.
 Әкәр че дәр ағазе-әһдәш бе Шәрг
 Вәзири дерәхшид манәнде-бәрг,
 Вәли у вәзири чо Барис* буд —
 Ке, дәр молке-русан вәзарәт нәмуд.
 Чо һәр кар микәрд бидәхәле-шаһ,
 Чо Барис кәрдид оморәш тәбаһ.
 Һәмин рәмзра фәһмәд ин падшаһ —
 Ке, ура бәга бад чоң мөһро маһ.
 Ке, доуләт пәрәстаре-мелләт буд,
 Нә мелләт, пәрәстаре-доуләт буд.
 Әја чалесе-мәснәде-Кејгобад,
 Бәр ан шәһријаријәт чавид бад!
 Шенидәсти ахәр ке, дәр молке-рус
 Че хуби бе мелләт Алесандрус
 Бе һеммәт, бегејрәт, бенамус кәрд,
 Бенамавәри дәр чоһан кәшт фәрд.
 Шенидәсти ахәр ке, Палмерстон**
 Че кәрде бәраје-британијан?
 Шенидәсти ахәр то Вилһелмра***
 Крале-херәдмәнде-зиелмра,
 Нәјасәјәд әз рәнчо кушеш дәми
 Бәһештәст молкеш бедоурәш һәми.
 Шенидәсти ахәр то Бисмаркра****
 Ке, әфрашт бәр фәрг дан фәргра.

* Борис Годунов — рус әјанындан (бојарлардан) бирисинин адыдыр ки, үч жүз әлли ил бундан мүгәддәм Русијада игтишаш заманы бир мүддәт вәзирлик едиб, сонра мәснәди-сәлтәнәти дәхи гәсб етмишди. Зијадә ағыллы вә пүртәдбир бир зат имиш. Вәли хәјәнәти учундан ахырда бәдбәхт вә бәдфәрчам олду. Кејфа ки, Мирзә Фәтәли Борисә фе'лү әмәлиндә охшајан Иран вәзиринин адыны зикр етмәјиб мәтләби пәрдәли сөјләјир.

** Палмерстон — Инкилис дәвләтинин вәзири олубдур ки, онун политикасы сәјәсиндә инкилис дәвләти бир чоң јерләрә малик олубдур вә нүфузуну Шәрг вә Гәрбдә артырыбдыр. Тәвәллүд едибдир миладын 1784-чү сәнәсиндә вә вәфат едибдир 1875-чи тарихдә.

*** Индики немсә императору Вилһелмин бабасыдыр. Зијадә мүдәббир вә милләтпәрәст бир падшаһ имиш.

**** Бисмарк — Алманија дәвләти вәзири-әзәми олубдур. Тәвәллүд едиб миладын 1815-чи илиндә; вәфат едиб 1898-чи сәнәдә. Кијаз

Че тәдбирһа сәр әд әз рәје-у,
 Бәраје-вәтән кәште ход чәнкчу.
 Шенидәсти ахәр ке, дәр парсал
 Грибалди* ба зәне-мәһчәмәл
 Че сан чәнкһәје-дәлиране кәрд,
 Вәтәнра мосәффа зе бикане кәрд.
 Бәһәр ча ке, мәшгуле-пејкар буд,
 Зәнәш дәр гәфәјәш вәра јар буд.
 Шенидәсти ахәр то Линколнра**
 Че сан кәрд чапра бе мелләт фәда.
 Шенидәсти ахәр Тјерра*** ке, һал
 Зе оморәш гозәштеәст һәштад сал,
 Бәраје-вәтән даема дәр гәмәст
 Нә дәрбәндә-асәјәшо дерһәм әст.
 Че кәрде вәзиранәт, еј падшаһ,
 Бе кердаре-ишан то ход шо говаһ.
 Вәзиран нәкәрдәәст бирејб һич,
 Кәһ әз дәр доруде, кәһ әз дәрде-пич.
 Пәс ишан нәјәрәнд јек чоу бәр ан,
 Зе дәркәһәт, еј хосрове-хосровап,
 Вәзиран ба елмо һекмәт бәхап,
 Нәчабәт рәһа кон, фәзиләт бәхап.
 Ке, та молк арајеше-тазе'и,
 Бекирәд фәра хор әндәзе'и.
 Әлефба'е-ноура бекәр әвәрәнд,
 Нәһәле-сәадәт бекәр әвәрәнд.

Хетаб бәр дусте-ход ке, ебарәт әз Руһол-годсәст:

Бәси шекве хордәм, сохән шод дераз,
 Гозәштәм, нәхәһәм тора дид баз.
 Сепордәм беәһде-то ин карра,
 Сәрәнчәме-ин рәнчо бимарра.⁶²³

Мирзә Фәтәлинин бу мәнзүм шиквәвү нәләси Фирдовси әлејһиррәһмәнин Султан Маһмуд Гәзнәви⁶²⁴ һаггында јаздыгы һәчвә бәнзәјир. Һәр ики кәләмын мәнбәи бидадлыг вә әдаләтсизликдән нәш'әт едән нәләләрдир.

Бисмарк өз вахтынн ән мүгтәдир вә дәгиг политикашүнасларын-дан һесаб олунур. Онун вәзарәти заманындан Алманија дәвләтинин шә'ну һөрмәти уча мөгама јетишди.

* Гаррибалди — италијалы бир баһадырын адыдыр ки, вәтәнини биканәләрин әлиндән хилас едибдир. Тәвәллүдү миладын 1807-чи вәфаты 1882-чи сәнәсиндә ваге олубдур.

** Линколн — јени дунјанын — Американын чүмһуријәт рәиси олубдур. Америкада һәбәшләрин (гара гулларын) һурријәти јолунда баһадыранә чәнк едиб, онлары әсирликдән азад едибдир. Тәвәллүдү миладын 1809-чу, вәфаты 1895-чи сәнәләриндә олубдур.

*** Тјер — Фирәнкистанын мәшһур мүвәррихи вә сонрадан бир чоң бөјүк хидмәтләри ифа едән милләт һамиси вә һурријәт тәрәфдары олан бөјүк бир зат имиш. Тәвәллүдү миладын 1797-чи вә вәфаты 1877-чи илләриндә ваге олубдур.

Ахундов устади-камили мөгамында олан Фирдовсији-ширинкөлама пейрэвиллик етмәкдә артыг дәрәчәдә мөһарәт бүрүз етмишдир. Иранзәмин вәзирләринә елә бир гара ләкә вә һәчв сиккәси вурубдур ки, гијамәтәдәк бағи галачагдыр вә јумағ вә газымағ илә кетмәјәчәкдир.

Мирзеји-мәрһум мүсәлман әлифбасынын тәғјири вә тәһили уғрунда чох зәһмәтләр чәкиб, төһмәт вә мәзәм-мәтләр ешитди; өмүрләр сәрф гылды, вәли ишин ахырыны бир јана чыхарда билмәди вә үрәји һәсрәтлә бу дунјадан кетди.

Әлифбанын тәғјири бабында фарс вә түрк дилләриндә бир нечә тутарлы мөгаләләр јазыб, мөһкәм дәлилләр илә онун гүсуруну вә ислам әләминин тәнәззүлүнә баис олмасыны сүбут етмишдир.

Франса әдиб вә мүтәфәккирләриндән Шарл Мистер Османлы дөвләтинин сәдри-ә'зәми Әли пашаја мүсәлман әлифбасынын гүсуру бабында јаздығы мөгаләни фирәнк дилиндән фарса тәрчүмә едиб Теһрана вәзири-ә'зәмә көндәрди. Вә бундан әлавә «Фәгәреји-әчибә» үнванында әлифбамызын гүсуруна даир фарс дилиндә түрфә бир һекајә тәһирир гылыбдыр ки, охујанлары Иран түччарынын садәдиллији вә тәрәфкирлији һејрәтә салыр.

Мирзә Фәтәли Ахундовун бу јолда әкдији тохумлар индијәчән сәмәр вермәјибсә дә, чүрүјүб тәләф дә олмайбдыр; о тохумлар јаваш-јаваш көјәриб битмәкдәдир. Әлифбамызын пүргүсур олмағы һәр јердә анладылыб, рәф'инә әлач вә чарә ахтарылмагдадыр. Тәзә әлифба тәртиб етмәк фикринә дүшәнләрин дә әдәди чохалмагдадыр. Әл'ан бу мәсәлә Османлы мәмләкәтиндә вә Иранда үләма, вүзәра вә үдәбанын фикрү хәјалыны ишғал етмәкдәдир.

Тәзә китаб јазанлар, үсули-имла тәртиб гыланлар, гәзет вә журнал верәнләр һәр бириси бир нөв имла вә үсули-тәһирир иттихаз етмәклә чалышыр ки, гарә'и онун јаздығыны дүз охујуб, фикрини вә мәтләбини аңласын. Сабигдә мүсәлман әлифбасынын гүсур вә тәбдилинә е'ти-на етмәјән мәрһум Исмајыл бәј Гаспрински⁶²⁵ ахыр вахтларда үсули-имланы билмәррә позуб вә кәлмәләри, — хаһ түрки олсун, хаһ әрәб вә әчәми, — өз истәдији тәрздә парчалајыб тәзә бир сәбкдә мүсәлман һәрфләри илә «Тәрчүман»да⁶²⁶ мөгаләләр вә саир әһвалат јазыр иди. Үсули-имлада вүғуа кәлән вә јазымызда мүшаһидә олу-

пан бу ингилабын, бу реформанын баиси мәрһум Мирзә Фәтәли олубдур.

Әлбәттә, чох мүддәт чәкмәз ки, бу мүһүм мәсәлә һәлл олунар вә мүсәлманларын әлифбасы дәјишдирилиб вә асанлашыб саир мәдәнијјәтли милләтләрин әлифбасы кими, үлүм вә маарифин интишарына мүкәммәл вә мү-бәрһән бир алат олар; иншааллаһ-таала...

Мирзә Фәтәлинин комедијаларына кәлдикдә гәти сурәтдә дејә биләрик ки, рус драма јазанларынын бабасы Гогол⁶²⁷ вә фирәнк драма јазанларынын бабасы вә устады Молјер⁶²⁸ олан кими, түрк-Азәрбајҗан әдибләринин вә комедијанәвисләринин атасы вә јолкөстәрәни мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов олубдур. О јаздығы комедијаларын мислини тәзә јазычыларымыз һәлә јазыб битирә билмәјибләр. Вәли онун сәјәсиндән бир нечә мүтәдир әдибләр вүчудә кәлибдир. О чүмләдән Нәчәф бәј Вәзиров⁶²⁹ вә Әбдүррәһим бәј һагвердијев⁶³⁰, Нәриман бәј Нәриманов⁶³¹ вә Мирзә Чәлил Мәммәдгулузадә⁶³² чәнабларыдыр ки, һәр биринин бир нечә комедијалары вә драмаја мән-сус әсәрләри вардыр ки, индики мәншәтимизин бә'зи өв-завү әһвалыны вә әһли-зәманәнин фикрү хәјалатыны вә нә јолда чалышмағларыны ејни илә јазыб өз әсәрләриндә көстәрирләр. Бу әдибләрин вә Мирзә Фәтәлијә пейрэвлик едән саир драманәвисләрин вүчудә кәтирдији әсәрләр барәсиндә өз мөгамында мүфәссәл мә'лумат вериләчәкдир.

Комедија јазмағ һәр бир әдибин иши дејил. Әдәбиј-јатын бу нөвүндә әсәрләр вүчудә кәтирмәк үчүн елм вә саваддан башга тәчрүбә, билик вә милләтин мәишәтинә әтрафлы бәләдијјат дәхи лазымдыр. Бунлардан әлавә фитри бир истә'дад вә јарадычы бир гүввә, бир тәб'и-фү-сунсаз, беистилаһи-түрки «аллаһ веркиси» лазымдыр ки, бир јандан көрүб-ешитдијини көтүрүб јетирә билсин вә бир тәрәфдән өз фикрү хәјалаты илә јохдан вар етсин.

Бу «аллаһ веркиси», јохдан вүчудә кәтирмәк гүввәси мәрһум Мирзә Фәтәлидә кәмалынча вар имиш. Бу сөзләрин доғру олмағына онун комедијалары мөһкәм дәлил вә адил шаһиддир. Нечә ки, Гоголун Городничиси, Хлестакову, Добчински, Бобчинскиси һал-һазырда Русијанын бә'зи јерләриндә мүшаһидә олулмагдадырлар, һабелә дә Мирзә Фәтәлинин һатәмхан ағасы, һачы Гарасы, Молла Ибраһимхәлили, Намазы, Залхасы, Аға Кәрим Мијанчысы вә гејриләри бу һалда сағ вә саламат бизим ичи-

миздә доланыб, һәр бири өз фе'лу эмәлләрини ишләтмәк-дәдирләр.

Мирзә Фәтәлинин комедијалары јазылан замандан бизим вахтадәк алтмыш-јетмиш сәнә кәлиб кечибдир. Бу узун мүддәтин әрзиндә — ки, јарым әсрдән зијадәдир, — мәишәтимиздә, дүрүст диггәт олунса, артыг бир тәрәгги әсәри көрүнмәз; ата-бабадан галма көһнә адәтләр вә ајинләр үзрә күзәран едиб јашамагда варыг. Хејир вә шәр иттифагларда ишләнән биһудә мәсариф вә мәхаричә диггәт олунса, сөзүмүз тәсдиг олунар.

Ата-бабаларымызын батил әгидәләринә, кәсаләт вә бәталәтләринә варис олмушуг. Бу ахыр вахтларда шәһәрләрдә аз-чох тәрәгги вә тәмәддүн әсәрләри көрүнүрсә дә, әһли-деһат ирәлики гәрар үзрә авамлыг һалында јашајырлар; онларын имдадына јетән јохдур. Амма онлары сојан вә гарәт едән чохдур; бир тәрәфдән тамаһкар руһаниләр, бир јандан зүлмкар полисә мә'мурлары вә үчүнчү тәрәфдән јаланчы милләт достлары ки, ибарәт олсун јарымчыг елм кәсб едәнләримиздән вә гуру исим илә мәдәни олан нүчәбамыздан. Бу хүсусда Гасым бәј Закирин тәрчүмеји-һалындан вә әсәрләриндән мә'лумат вердикдә филчүмлә сөјләмишик. Дүбарә тәкрари-кәлам едиб, мәтләбә тул-тәфсил вермәји артыг билдик.

Һәр һалда мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијалары мәишәтимизин тәәччүблү бир ајнасыдыр ки, заһиримизи дә вә батинимизи дә ејнилә көстәрир.

Мүрури-әјјам илә бу ајнанын үзүнә тоз гонубдур. Бу тозу силиб, ајнанын үзүнә сығал вериб диггәт илә она бахсаг, өз сурәтимизи онда көрәрик вә бири-биримизи таныјарыг. Батини аләмимизә, ә'мали-намәшруәмизә вә әф'али-шәни'әмизә диггәт јетирсәк, хәчәләт чәкиб јәгин едәрик ки, бу јарым әсрин мүддәтиндә чох да узаг кетмәмишик, чүз'и дәкширилијимиз вә тәфавүтүмүз олубса, о да заһиридир. Батини тәрәфимиз мә'нән вә әхлагән ирәлики гәрар үзрә багидир. Одур ки, Ахундовун комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма ағламаг көрүнмүр; онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб, ону јаралајыр, дәлир...

Мирзә Фәтәли комедијаларына мүгәддимә олараг ифадеји-мәрам үчүн комедија нә демәкдир вә нә гисим тәснифатдан ибарәтдир, театр нәдир вә ондан тәһзиби-әхлагү адаба даир бөјүк мәнфәәтләр јетишмәјини мүх-

тәсәрән бәјан едир вә түрк дилинин имласы барәсиндә өз тәсәввуратыны билдириб, комедија охујанлара вә ојнајанлара (артистләрә) бир пара лазым олан бәјанат вә дүстурул-әмәлләр верир. Нечә ки, мәрһум јазыр: «Инсанын тәбиәтиндә ики үмдә хасијјәт гојулубдур; бири гәм вә о бири фәрәһ. Ағламаг әләмәти-гәм олдуғу кими, күлмәк дә әләмәти-фәрәһдир. Инсана бир мүсибәт үз верәндә гәмнак олур. Әкәр мүсибәт ағыр исә, ағлајыр вә бил'әкс она бир шадлыг вә фәрәһ үз верәндә күлүр вә көнлү ачылыр.

Инсанын күлмәјинә вә ағламағына фәрәһин вә мүсибәтләрин тәгрири вә тәһрири дәһи сәбәб ола биләр. Тәгрир вә тәһрир сурәтиндә кирјә вә хәндәјә үмдә мүәссир вәз'и-һекајәтдир.

Әксәр өвгәт һәмәрғуб вәз' илә зикр олунан мүсибәтдән адам мүтәәссир олмаз вә лакин һаман мүсибәт өзкә пәсәндидә вәз' илә нәгл олундугда кәмәјәнбәги тә'сир бағышлар. Нечә ки, нагис вә камил мәрсижәханларын мәчлисләриндә бу ики кејфијјәти биз мүкәррәр мүшаһидә едирик.

Әкәр нәгли-мүсибәт вә ја бейчәт тәбајә вә әхлаг-бәшәријјәни кәмали-филвагә бәјан етмәклә тәбиәти-мүс-тәмиә мәғбулү мүәссир дүшдү, һаман нәглин вазеинә вә мүсәннифинә һәкими-рөвшәнрәван вә арифитәбајә'и-инсани дејирләр вә нагили-камилине сүхәнкуји-габил»⁶³³...

Бурада нагил, сүхәнку вә равији-ширинмәгал илә бизим ишимиз олмајыб да, мүсәннифи һағғында — јә'ни мәрһум Мирзә Фәтәли барәсиндә кәмали-чүр'әт илә дејә биләрик ки, онун комедијаларыны охудугда бизә јәгинлик һасил олур ки, бунларын мүсәннифи әһнәг «һәкими-рөвшәнрәван вә арифитәбајә'и-инсани»дир. Чүнки бизим комедија јазанларын һеч бири Мирзә Фәтәли кими нә үрәкдән күлдүрүр вә нә дә доғрудан ағладыр. Бу бачарыг вә габилијјәт вә тәбајә'и-инсанијјә бәләдијјәт, бу руһшүнаслыг анчаг о мәрһумун тәмсилатында көрүнүр. Мәрһумун драманәвисликдә изһар гылдығы габилијјәт вә кәмалат доғрудан да вәсфә кәләси дејил.

О тәмсилатдан әлә алыб охудугда олдуғумуз өвзавү заманы билахтијар унудуб, өзүмүзү мирзеји-мәрһумун јаздығы заманда, вәсф гылдығы өвзавү мүһитдә вә әлван дәсткәһ ичиндә көрүрүк. Әфради-мәчлис куја бир-бир көзүмүзүн өнүндән нөвбәнөв либасларында кәлиб кечирләр. Биз онларын һәрәкәтү сүкәнатыны, нечә ки, вар,

мүшәһидә едирик; данышдыглары сәһбәти ешидирик; күләнләр илә күлүб, аглажанлар илә аглайырыг.

Бурада Ахундовун јаздыгы комедијалар илә охучуларымызы ашина етмәји артыг билирик. Зәнни-ачизанәмизчә әһли-саваддан аз адам тапылар ки, мәзкур комедијалары охумамыш олсун вә бундан әлава онлардан һәр бириси дәфаат илә сәһнеји-тамашаја гојулубдур. Загафгазијанын елә бир шәһәри вә гәсәбәси јохдур ки, мәрһум Ахундовун комедијаларындан бир-икиси ојнанылмамыш олсун. Шајани-диггәт Ахундовун комедијаларында сәһнеји-тамашаја кәлән үнас тајфасыдыр.

Мә'лум олсун ки, Ахундовун әсриндә арвад мәсәләси мөһәлли-мүзакирәјә гојулмамышды. О вахтларда мүсәлман аләминдә арвадларын һүгугу, һүрријәт вә мүсаваты барәсиндә бир сөз дә данышылмазды вә данышмаг да олмазды. Әввәл кәси ки, арвадлары да инсан дәрәчәсинә гојуб, онларын һаггү һүгугу барәсиндә сөз ачыбдыр вә онлары сәһнеји-тамашаја кәтирибдир, о, мәрһум Мирзә Фәтәли олубдур.

Арвадларын доланачагы, фикрү хәјалларыны, кишиләр илә рәфтарү әлагәләрини вә онларын әһвали-руһијәләрини вә саир мүхтәлиф сифәтләрини мәрһум мирзә артыг мәнәрәтлә тәһрир гылыбдыр. Демәк олар ки, Мирзә Фәтәли бу вахтачан кизлиндә, гара пәрдәләр алтында вә зүлмат ичиндә јашајан ана-бачыларымызын үзәринә бир ишыг гапысы ачыбдыр; онларын ничат вә сәадәти үчүн јол көстәрибдир. Мүсәлманлар үчүн тәзә бир аләм кәшф едибдир ки, онсуз дирилијимиз, тәрәгги вә сәадәтимиз гејри-мүмкүндүр.

Мирзәнин мүсәлман арвадларыны сәһнеји-тамашаја кәтирмәси, әлбәттә, мүсәлмәринә хош кәлмәзди. О чәһәтә она кизлиндә вә ашкарда лә'нәт охујуб, олмазын сөзләри һаггында дејирдиләр.

Мөһтәрәм Әбдүррәһим бәј һагвердијев «Хәјалат» ады илә јаздыгы әсриндә һатәмхан аға илә Мирзә Фәтәлинин арасында вүға кәлән низаву даваны тәһрир гылыб, һатәмхан ағанын дилиндән дејир: «Һәлә бунлар һамысы дурсун кәнарда, сән мәним өзүмү мәсхәрәјә гојубсан, бу һеч. Бу өврәт-ушаг илә нә ишин вар? Сән өзүн һәрчәнд мүсәлманлыгдан кәнарсан, амма јенә нә гәдәр олса, сәннин ганын мүсәлман ганыдыр. һеч сәнә мүсәлман исмәтинә тохунмаг јарашармы? Гардаш, нијә мәним өврәтимин,

гызымын адыны чамаат билсин? Ејиб олсун сәннин үчүн, чох ејиб олсун!»⁶³⁴

Һатәмхан аға нәинки өз арвад-ушагынын сәһнејә чыхмагына, һәтта гејриләри онларын адларыны билмәјә дә разы дејил. Белә шејләр онун гејрәт вә намусуна тохунур, ону халг ичиндә бәднам едир. Бунларын чүмләсинә јенә һаман бидин, ламәзһәб мирзә сәбәб олубдур.

Бу да мәишәтимиздә јени бир «реформа», тәзә бир дәкиширилик, тәзә адәт вә ганун... Бу јолда дәхи мирзәнин чәкдији чәфалар, ешитдији фәһшләр вә налајиг сөзләр вә һәр гисим тә'нәләр һәдсиз вә һесабысыдыр вә тәғрирә кәләси дејил...

Диггәт јетирмәли бурасыдыр ки, мәрһум Мирзә Фәтәли комедијаларында јаздыгы арвадларын чүмләси гејрәт, намус, исмәт вә һүнәр саһибләридир. Бу комедијаларда бир арвад нәзәрә кәлмәз ки, биһәја, бачарыгсыз вә јасар олсун. Бә'зиләринин өз кишиләриндән зирәк вә бачарыглы олмаглары мүшәһидә олунур.

Мирзә Фәтәлинин тәсниф гылдыгы алты комедијаларынын анчаг бириндә — «Ибраһим Хәлил кимјакәр»дә арвад тајфасындан бәс олунмур. Јердә галан беш комедијаларын һамысында кишиләр илә арвадлар да бәрәбәр сәһнеји-тамашаја кәлиб, өз фикирләри, ишләри вә доланачаглары илә бизи таныш едирләр. Сөзүмүзү сүбута јетирмәк үчүн мәтләбә бир аз тулу тәфсил вермәк лазым кәлир.

Мирзә Фәтәли комедијаларында һәјат сәһнәсинә кәтирдији арвадлар бунлардыр:

1. «Мүсјә Жордан» тәмсилиндә һатәмхан ағанын арвады Шәһрбану ханым. Һәр чәһәтдән өз кишиси һатәмхан агадан гочаг, чүр'әтли вә бачарыглы олдуғу көрүнүр.

Шаһбаз бәј — ки, һатәмхан ағанын гардашы оғлудур вә гызы Шәрәфниса ханымын нишанлысыдыр, — истәјир һәкими-нәбатат Мүсјә Жордан илә Парижә кедиб, орада фирәнк дилини өјрәнсин вә мә'рифәт кәсб етсин. Шәһрбану ханым Шаһбаз бәјин бу фикриндән дујуг дүшүб истәјир мане олсун. Гејз илә Шаһбаз бәјә дејир ки, «Сән азыб јолундан вә изиндән чыхыбсан. һеч вахты Парижә кедә билмәзсән. Сән истәјирсән кедиб орада үзүачыг кәзән фирәнк арвадлары илә вахтыны кечирәсән вә күлүзлү баламы көзүјашлы гојасан?! Мүсјә Жордана бир тој тутарам ки, кәлдији јолу да азар вә Парижи дә унудар».

Натәмхан аға Шәһрбану ханым илә бачармыр вә Шаһбаз бәјин Парижә кетмәји баш тутмур. Комедијанын ахырында Ханпәри нәнә дејир: «Еһ, ханым! Әжәр киши-ләрин ағлы вар, нијә биз онлары һәр гәдәмдә мин јол ал-ладырыг вә өз билдијимизи едирик?!»

2. «Һекајәти-хырси-гулдурбасан»да Намазын арвады Залха Бајрамын ишини дүзәлтмәкдә вә тәдбир төкмәкдә артыг дәрәчәдә ағыл вә фәрасәт бүруз едир. Ахмаг, гор-хаг вә бивеч Тарывердини алладыб јолдан чыхардыр вә бачармадығы ишә, јәни гулдурлуға көндәрир. Залха бу барәдә фикирләшиб өз-өзүнә дејир: «Валлаһ, әжәр Тары-верди мәним сөзләримдән гулдурлуға кетсә, бичарәнин һеч тәгсири јохдур. О нејләсин ки, бу виран олмуш өлкә-нин гызлары гулдурлуг, оғурлуг бачармајаны севмирләр. Диванбәјијә дејән јохдур ки, нијә бичарә қәдәләри оғур-лугдан вә гулдурлугдан өтрү инчидирсән? Бачарырсан, өлкәмизин гызларына гадаған елә ки, гулдур олмајан оғланлардан зәһләләри кетмәсин. Онда мән замин ки, гурд гојун илә отлаја».

Залханын бу сөзләриндә олан доғрулуға шүбһә јох-дур. Гыз тајфасынын севдији оғлан кәрәкдир гочаг вә зирәк олсун, ачиз вә горхаг кишини үнас тајфасы дост тутмаз. Хүсусән, кечмиш әсләрдә, бас-тут, вур-өлдүр әјјамында гызын севдији анчаг рәшид, гочаг, гулдурлуг-да ады чыхан оғлан олармыш.

Һаман бу комедијада садә бир кәндчи гызы Пәриза-дын чаван вә гочаг Бајрама олан тәмиз ешги вә ешгиндә көстәрдији дәјанәт вә сәбат адамы һејрәтә салыр.

3. «Һекајәти-мәрди-хәсис»дә һачы Гаранын арвады Түкәзин әриндән мин кәрә гочаг, ағыллы вә јахшы олма-ғы көрүнүр. Түкәз өз әри һачы Гараја дејир: «Сән хәсис, өлмәли мурдарсан. Сәндән өмрүндә бир кәс бир һејир көрмүр. Ушаг ашыг јыған кими, сән дә пулу јығмысан. Богазын елә гурусу ки, су да өтмәсин!..» һачынын ачиз-лијини вә горхаглығыны зикр едиб дејир: «Бу јарагларын ијирмисини үстүнә тахсан да, мән арвадлығым илә јенә сәндән горхмарам!..»

Һәмчинин бу «Мәрди-хәсис» тәмсилиндә көзәл, ағыл-лы вә дәјанәтли Сона ханым началникә замин олуб, ни-шанлысы һејдәр бәји һәбсдән вә базхастдан хилас едир вә ону әјри јола кетмәкдән дашындырыр.

4. «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраби»дә⁶³⁵ вәзирин һә-рәмләри Зибә ханым вә Шә'лә ханым вә гајнанасы Пәри

ханым садәдил вәзирин башына кәләк кәтирирләр; онун башына бадја кејдириб Тејмур бәји евдән чыхардырлар. Арвадлар бири-бирини күнүләјир, бир-биринин үстүнә шәр атыр, бир-биринин ајағындан чәкир, амма өз саһиб-ләринә хәјанәт көстәрмирләр.

Нә Шә'лә ханымын вә нә Зибә ханымын Тејмур аға илә кизлиндә һеч бир әлагәси јохдур. Шә'лә ханымын гыз бачысы Нисә ханым һөкүмәт вә дөвләт саһиб олан хана кетмәк истәмәјиб, чан-дилдән севдији Тејмур ағаны она тәрчиһ верир. Зүлм вә мүрүввәтсизлик мүзмәһилл олуб, һаггү әдаләт онлара галиб кәлир.

5. «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти»ндә Сәкинә ха-ным о гәдәр мәнәнәти-гәлб, чүр'әт, әглү тәдбир көстәрир ки, адамын ағлы һејрәтдә галыр ки, нә сајаг елм вә тәр-бијә көрмәмиш бир јетим гызда бу гәдәр камал, мәрифәт вә дәрракә олсун.

Бир тәрәфдән гардашынын мүт'әдән дул галмыш ар-вадыны Тәбризин шејтан фикирли мүрафиә вәкилләри әлдә дәставиз едиб, ондан ирс тәләб едирләр, бир тәрәф-дән Ағаһәсән тачирбашынын һијләвү дәсисәләри ону ра-һат гојмур, үчүнчү тәрәфдән онун шөһрәтпәрәст бибиси Зибәјдә ханым истәјир ону көнүлсүз тачирбашыја вер-син.

Һәр тәрәфдән бәдхаһ, мүһил вә тамаһкар адамлар... Сәкинә ханым бу гәдәр һијләсазларын вә тамаһкарларын һүчумундан өзүнү итирмәјиб, вәсфә кәлмәјән һүнәрләр заһир едир вә дүшмәнләринә галиб кәлир, бибисинә ачыг дејир ки, «Мән Ағаһәсәнә кетмәјәчәјәм. Зира ки, о надү-рүст оғлу алтмыш мин түмән адын ешидиб, онун үчүн мәни истәмәјә талиб олубдур. Јохса о, мәни севдијиндән ки, алмаг истәмир! Әжәр о, мәни алан иди, нијә гардашым сағлығы һеч бир ағыз ачмады?»

Сәкинә ханым Ағаһәсәнин өзүнә дә дејир ки, «Мән сә-нә кетмәјәчәјәм!»

Ағаһәсән дејир: «Ханым, мәнән нә тәгсир садир олуб-дур ки, мәни өзүндән узаг едирсән?» Сәкинә ханым ча-вабында дејир ки, «Һеч тәгсир садир олмајыбдыр. Инди мән өзүм өз вәкилимәм. Мән сәнә кетмәк истәмирәм; мән сәни севмирәм. Көнүлә ки, күч јохдур?»

Ағаһәсән дејир: «Ханым, бу сөз сәнә чоһ зәрәр кәти-рәр, белә бујурма!»

Сәкинә ханым чавабында дејир: «Һәр нә бачарырсан, елә, әлиндән кәләни әсиркәмә, әсиркәсән, намәрдсән!»

Агаһәсән ахырда даралыб дүрүштлүк илә дејир: «Јахшы! Сәнә мән ојун тутум ки, дастанларда дејилсин. Өләһәдәк дады дамағындан кетмәсин!»

Сәкинә ханым дејир: «Кет! Сәндән горхан сәндән әс-кикдир, әлиндән кәләни беш габа чәк!»

Ахырда Сәкинә ханым мүддәиләринә галиб кәлиб чүмләсини мәјус вә мәһкум етдирир.

Бу минвал үзрә охучулар өзләри көрүрләр ки, Мирзә Фәтәлинин тәмсилатында зикр олуна арвадлар ачиз вә бачарыгсыз адамлар дејилләр, бәлкә онларын әксәри кишиләрдән гочаг вә һүнәрлидирләр.

Әлбәттә, бу гисим агилә вә чәмилә арвадларын сәһнеји-тамашаја кәтирилмәси сәбәбсиз дејил. Мирзә Фәтәли алтмыш сәнә бундан мүгәддәм өз мүасирләринә көстәрир ки, сизин ичиниздә белә көзәл чанлар, белә намуслу вә гејрәтли ана-бачыларыңыз, етибарлы арвадларыңыз вардыр. Вәли сиз онлары вүчүд һесаб етмәјиб, һәр гәдәмдә һугуг вә ихтијарларыны тапдалајырсыңыз; һагсыз инчидиб, харү вәлил едирсиниз вә белә чаһиланә һәрәкәтиниздә мәишәтинизи позғун едиб, өзүнүзү вә нәслинизи фәлакәтә салырсыңыз...

Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары бунлардыр:

1. «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр». Кејфијјәти дөрд мәчлисдә бәјан олуб итмама јетир. Тәсниф олунубдур һичрәтин 1267-чи⁶³⁶ тарихиндә.

2. «Һекајәти-мүсјә Жордан һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ мәшиһур чадукәр». Тәмсили-күзариши-әчиб. Кејфијјәти дөрд мәчлисдә бәјан олур. Јазылыбдыр 1267-чи сәнәдә.

3. «Һекајәти-хырси-гулдурбасан». Кејфијјәти үч мәчлисдә бәјан олуб итмама јетир. Јазылыбдыр 1268-чи⁶³⁷ сәнәдә.

4. «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраб». Тәмсили-күзариши-әчиб. Кејфијјәти дөрд мәчлисдә бәјан олуб итмама јетир. Јазылыбдыр һичрәтин 1267-чи⁶³⁸ сәнәсиндә.

5. «Сәркүзәшти-мәрди-хәсис — һачы Гара». Тәмсили-күзариши-әчиб. Кејфијјәти беш мәчлисдә бәјан олур. Јазылыбдыр 1269-чу⁶³⁹ тарихдә.

6. «Мүрафиә вәкилләринин һекајәти шәһри-Тәбриздә». Гәрибә бир тәмсилдир. Кејфијјәти бәјан олур үч мәчлисдә. Јазылыбдыр 1272-чи⁶⁴⁰ тарихдә.

Әдәбијјатын бу нөвү Мирзә Фәтәли кими габил әдибин гәләминдән әввәлинчи дәфә олараг Азәрбајҗан түркләринин арасында вүчүдә кәлдикдә чүмләни һејрәтә салыр. Мирзә Фәтәлинин заманына кими бу гисим әсәрләр, јәни комедијалар мүсәлманлар арасында көрүлмәмишди.

Бу әсәрләри мүталиә етдикдә куја һәр кәс өзүнү, гоһум-гардашыны вә дост-ашнасыны вә филчүмлә әтрафында доланан адамлары көрүр; онлар илә данышыр, сәһбәт едир...

Әввәлинчи имтаһан, о да белә камил вә көзәл сурәтдә, ејбдән хали, гүсурдан узаг, нәзафәт вә мүһәссәнат илә долу; Азәрбајҗан түркләринин долана чағынын, адатү адабынын һәгигәт көстәричи бир ајнасы.

Әлһәгг бу комедијалар хәзинә малыдыр. Әрбабы нәзәриндә бунлар үчүн гијмәт булунмаз. Одур ки, бу комедијалар сәһнеји-тамашаја гојулдугда вә чапдан чыхдыгда һамынын фикрү диггәтини өз тәрәфинә чәлб едир.

Әчнәби гөвмү тајфаларынын көзү өнүндә тәзә бир дүнја ачылыр. Бизим мәишәтимизин вә долана чағымызын үзүндән Мирзә Фәтәли пәрдәни чәкиб, бизим варлыгымызы вә һәјатымызы дүнјаја кәшф едир. Ол сәбәбдәндир ки, Мирзә Фәтәлинин комедијалары һәлә түрк дилиндә чапа верилмәмиш рус дилинә тәрчүмә олунараг 1853-чү тарихдә — ки, һичрәтин 1269-чу сәнәсинә мүтабигдир, — тәб'дән чыхыр*. Бу комедијаларын шөһрәт вә сәдасы сүр'әтлә һәр јерә дағылыр, онларын барәсиндә рус вә Авропа дилләриндә чыхан журнал вә гәзетләрдә көзәл мәгаләләр јазылыр, һәр јердә онларын тәрифи олунур. Чох чәкмир ки, Ахундовун комедијалары Иран мәмләкәтиндә дә шөһрәт кәсб едир. Шаһзадә Чәләләддин Мирзәнин сәркатиби (секретары) Мирзә Чәфәр онлары түркдән фарс дилинә тәрчүмә едиб Теһранда чапа верир⁶⁴¹. Һејфа ки, бу тәрчүмә инди надир тапылан әсәрләрдән олубдур.

Авропа үдәба вә лисанијјуну бу комедијалардан бәзини өз дилләринә тәрчүмә едибләр. 1882-чи сәнәдә Иц-

* Мирзә Фәтәлинин комедијалары «Алданмыш кәвакиб» илә бир јердә түрк дилиндә аччаг алты ил рус чапындан сонра — 1859-чу сәнәдә тәб' олунур.

килтәрәдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраб» тәмсили иңкилис дилинә тәрчүмәси илә бир јердә чапдан чыхыр⁶⁴². Бу тәрчүмәјә әләвә олараг мәхсус лүғат вә бир пара гејдләр гошулур.

1886-чы тарихдә мәшһур әдиб Barbie de Meynard⁶⁴³ Париждә «Journal Asiatique»⁶⁴⁴ адлы чәридәдә «Һекајәти-Ибраһимхәлил кимјакәр»и чап еләјир.

1889-чу илдә Стокһолм лисанијјун чәмијјәтинин журналында «Һекајәти-хырси-гулдурбасан» тәб' олунур вә һаман сәнәдә Алфонс Силјер (Alfons Cillere) исминдә бир шәхс фарс дилиндә «Вәзири-хани-Сәраб» илә «Мүрафиә вәкилләри»ни чап етдирир⁶⁴⁵. Вә јенә һаман сәнәдә Вјана шәһәриндә профессор Вурмунд «Һәкими-нәбатат мүсјә Жордан»ын фарс дилиндәки тәрчүмәсини лүғаты вә бә'зи гејд вә бәјанаты илә мән чап етдирир⁶⁴⁶. Вә һәмчинин 1882-чи сәнәдә Тифлис шәһәриндә Николај Гулак⁶⁴⁷ исминдә бир шәхс ки, әлсинәји-Шәргијјәјә, хүсусән фарс дилинә дара иди, Мирзә Фәтәлинин комедијаларыны немсә дилинә тәрчүмә едир*.

Мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов јухарыда зикр олуна комедијалардан башга тарихи-исламийјәнин 1273-чү сәнәсиндә — ки, миладын 1857-чи илинә мутабигдир, — «Алданмыш кәвакиб» вә јахуд «Һекајәти-Јусиф шаһ» адында гәрибә бир һекајәт јазыбдыр⁶⁴⁸. Бу гәзијјәнин вүгүу сәфәвијјә падшаһларындан Шаһ Аббасын зәмани-сәлтәнәтинә тәсадүф еләјир. Бу тәәччүблү әһвалатын Иран-зәминдә һәгигәтдә ваге олуб, ја олмамағына сөз верә билмәрик. Амма јәгинән дејә биләрик ки, бу гисим әһвалат вә гәзәјат орада баш верә биләри. «Алданмыш кәвакиб»дә Мирзә Фәтәлинин үмдә мәтләби Иран вәзирләринин сәјаһәт вә авамлығыны вә өз али мәнсәбләринә әсла лајиг олмамагларыны кәстәрмәк имиш.

Инсафән бу мәтләби мүсәннифи-мәрһум бөјүк мәнһәрәт илә бәјан едибдир. «Алданмыш кәвакиб»и охудугда јәгинлик һасил олур ки, Иран кими бөјүк бир дәвләтин виран олмағына, «дәвләти-әлијјәнин» белә зәиф вә нә-

һиф һала дүшмәјинә «үмәнәји-дәвләт» вә «үләмаји-кирам» вә «вүзәраји-зүләһтирам» олублар. Бу рә'ј вә гөвлүн һагг вә доғру олмағыны Шаһ Аббасын мүгәррәб вәзирләри вә әркани-дәвләт онун һүзурунда лисани-бәләғәтсәнчи илә сүбута јетирирләр. Онлардан һәр бири өз гәһәһәт вә сәфаһәтләрини кәмәли-ифтихар илә бәјан едир.

Гәдим шөвкәтли вә әзәмәтли Ираны хараб едән вә позғун һала салан вүзәра чаһиланә ишләрини вә тәдбирләрини һүсни-хидмәт вә бөјүк һүнәр мөгамында гојуб, дәвләти-әлијјәјә сәдагәтлә хидмәт етмәкләрини сүбута јетирмәк истәјирләр. «Алданмыш кәвакиб»и охујандан сонра Мирзә һүсејн ханын мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундова нисбәт бұруз етдији бұғзү әдавәт һансы мәнбәдән чуш етмәји вазеһ олур.

Ахундовун комедија јазан мүсәннифләрә вә һәгиги әдибә мәхсуси олан габилијјәтләриндән бириси дә будур ки, мәрһум өз тәмсилат вә һекајәтләриндә әһвалаты вә кејфијјәти сөјләнән адамларын һәр бирини өз дили илә данышдырыр.

Әкинчидән тутмуш вәзирә вә падшаһа кими һәр һансы синфин дилиндән сөз ачырса, елә бир сајагда сөјләјир ки, куја мүсәнниф һаман о синфин вә даирәннин өзүндәндир вә јаинки онларын сөзләрини ешитдикчә бир-бир синәсинә јығыбдыр. Бу габилијјәтдән әләвә Мирзә Фәтәлинин дилиндә артыг дәрәчәдә нәмәкризлик, зарафат вә ширинлик вар. һәр кәс онун кәламыны охујур исә, кәнлү ачылыр вә додағы алтында өз-өзүнә күлүр. Мирзәнин тәбиәтиндән зөвгү хоштаблыг мајасы вә јаранма-сында зарафат вә ләтафәт хәмирәси олдуғу үчүн һәмишә онун мејли зарафатчы, ләтифәку вә күшадәгәлб адамлар илә имиш. Мозәчилик вә зәрифәнә данышыб-күлмәк онун тәбиәтинин тәгазасы олдуғу үчүн бә'зи ишләри вә данышыглары дәхи башдан-ајаға күлүнч вә зарафат имиш. Онун бамзәә ишләрини вә дилиндән сөјләнән ләтифәләри вә түрфә сөзләри чәм етсәк, кәзәл бир китабча әмлә кәләр.

Шаһ Аббасын вәзирләри падшаһын һүзурунда улдузларын сәдәмәји-үзмасыны дәф' етмәк үчүн артыг вүгар вә тәмкин илә данышдыглары сөзләрә диггәт јетирилсә, һаман сөзләрин тамамиси бош вә бимәзмун вә мајејистеһза олмағына шүбһә галмаз. Белә ки, сәрдар Заман хан өзүнүн саһиб-әглә тәдбир олмағыны һүззари-мәч-

* Мә'лум ола ки, Гулак сабигдә Тифлиسدә әввәлинчи кимназијада немсә дилинин мүәллими иди. Сонрадан артыг синнә долмаға кәрә, гуллугдан чыхыб, әдәбијјатла мәшғул оларды. Һәким Хәјжамын «Рүбаијјат»ыны вә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»уну нәзм илә рус дилинә тәрчүмә едирди. О тәрчүмәләрдән бә'зиләри «Кәшкүл» гәзәтиндә һиссә-һиссә дәрч олунарды.

лиси-хассэјэ бэјан етмэк үчүн эсла мэтләбә дэхли олман Османлы гошунунун Иран үстүнә һүчумундан сөз ачыб дејир: «Әкәрчи бизим гошунумуз һесабу вә әдәдә тајифеји-османијјәдән кәм дејилди, нәһајәт, мәним һејфим кәлди ки, фиргеји-начијәнин гошунуну күруһи-залләнин мүгабилиндә тәләфә вердирәм. Она бинаән әмр етдим ки, Османијјә сәрһәддиндән та нәһајәти-мүлки-Азәрбајчан тамам деһатын зираәтини хараб етсинләр вә јоллары позсулар.

Вәғти ки, Бәкир паша (Османлы әскәрләринин сәркәрдәси) сәрһәддимизә дахил олду, әкәрчи мүгабилиндә бизим гошундан бир нәфәр көрмәди, амма јоллар бир мәртәбәдә хараб олунмушду ки, эсла өзү илә топхана кәтирмәјә гадир олмајыб, анчаг атлы вә пијадасы илә әнвай-әһмәтдән сонра Тәбризә варид олду вә һәр тәрәфә дәстәләр көндәриб, зәхирә тәһсилинә игдам етди. Әли-нә бирчә һәббә вә бир өкүз вә гојун дүшмәди. Начар үч күндән сонра үфтанү хизан, ач вә әфсүрдә Тәбриздән куси-реһләт дөјүб гачды. Бу тәдбир илә мүлки-Иран тајифеји-биканәнин һүчумундан мәһфуз галды.

Јоллары позмаг вә көрпүләри јыхмаг бир мәртәбәдә тәдбири-мүфид көрүндү ки, дөвләти-әлијјә Бәкир пашанын гачмағындан сонра дәхи белә сәләһ көрдү ки, онлары һәмишә бу гәрарда бағи гојсун, дүбарә бу тајифеји-биканәнин еһтијаты илә. Бу тәриг илә дөвләти-әлијјәнин гошунундан бир нәфәрин дәхи бурну ганамајыб, әсакири-мәнсурәнин чүмләси һәмсајә дүшмәнләрин вәһшәти үчүн салим галды. Белә ишләр хүсусунда астанеји-әлијјәнин гоча ити тәдбир көстәрмәкдә ачиз дејил. Амма кәвакиб илә мүхалифәт етмәкдә ағлым һәр бир әлачдан гасир көрүнүр».

Сәрдар Заман ханын бу күнә өз һүсни-хидмәтләринин тәриф етмәји, ағыллы вә тәдбирли бинакүзарлыгыларыны вәсф гылмағы доғрудан да адама күлүнч кәлир; «әсакири-мәнсурә» «күруһи-заллә»нин һүчумуна давам кәтирә билмәјиб гачыр. Вәтәнин уғрунда, онун мүһафизәси үчүн бир дамчы да ган төкүлмүр. Бу һеч... Мәгами-һејрәт бурасыдыр: өз әлләри илә вәтәнин виран олмағы, әкинчиләрин зираәти, бағбанларын бағу бостанлары дағылыб алты-үстә чевилмәји, малү мөваһинин пәракәндә олмасы; јолларын хараблыгы, көрпүләрин учурулуб дағылмағы кәмәли-ифтихарла шаһын һүзурунда сөјләнир вә бу сөзләрдән падшаһын «астанеји-әлијјәнин гоча ити»нә эсла

гәзәби тутмур. Бу чох гәрибә һалдыр!.. Сәрдари-рөвшән-зәмирин тәдбир вә сәләһиди илә јолларын дағыныг вә көрпүләрин учуг һалда галмағы бир дәрәчәдә сәләһ көрүндү ки, онлары бу гәрарда бағи сахламаға һөкм олунду, зира ки, тајифеји-биканәнин һүчумундан еһтијатда олмаг ләзымдыр.

Һәгигәтдә һәм күлмәли вә һәм ағламалы һалдыр!.. Умури-мәмләкәт белә шәхсләрин ихтијарында олдуғу әснада абадији-вәтән вә тәрәггији-мәмләкәт, әлбәттә, гејри-мүмкүндүр:

Ханемани ке, то бәши мәһрәм,
Вәј бәр сийрәте-ан әһле-һәрәм⁶⁴⁹.

Һәмин бу гәрар үзрә «мәчлиси-хассын» саир үзвләри дәхи — ки, ибарәт олсун вәзир Мирзә Мөһсүндән, мүс-төвфи Мирзә Јәһјадан вә моллабашы Ахунд Сәмәддән — өз әһмәганә тәдбирләри илә вә хилафи-әглю ганун әмәлләри илә гоча вә шәһрәтли Ираны белә фәна һала салмағларыны, әһалијә һәддиндән зијадә зүлм етмәкләрини, дини-паки-Мөһәммәдини позуб, башга бир һала салмағларыны ифтихар илә шәрһ гылыб һәмагәт вә сәфаһәтләрини бэјан едирләр. Әкәр доғрудан да ишин күн-һүнә диггәт јетирилсә, Иранын виран олмасына вә бундан сонра онун бир дә һәјат вә рич'әтинә үмид галмамасына үмдә сәбәб тамаһкар, шәһрәтпәрәст, дүңјадан бихәбәр, авам вә чаһил үзәра илә үләма олублар.

Мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов өз заманынын фәриди вә үрәфавү үдәба даирәсинин руһу мәғамында имиш. Чүмлә әһли-гәләм вә саһиби-елмү идрак илә таныш имиш; чүмлә шүәра вә үдәбаја ол мәрһумун һүсни-тә'сири кечибдир. Нечә ки, сабигдә зикр олунду, онунла Гарабағын мүгтәдир шаири Гасым бәј «Закир» тәхәллүсүн мабејниндә достлуг вә јахынлыг вар имиш вә бу достлуга үмдә сәбәб һәр ики әдиб вә шаирин гәләми, түр-фә кәламы вә тәб'ләриндә олан зәрафәт вә нәзакәт олуб-дур.

Закир Гарабаг маһалында вүгуа кәлән әһвалат вә күзаришатдан вә орада сакин олан нүчәба, үрәфавү үләма синфинин әф'алу ә'малындан вә хүсусән диван әмәләсинин бәд вә биһесабу ишләриндән, елат вә деһат әһлинин доланаचाғындан вә тәрзи-мәишәтиндән мә'лумат топлајыб, вахтбевахт садә вә көзәл ше'рләр васитәсилә јазыб достуна көндәрәрмиш.

Закирин тәрчүмежи-налыны жаздыгда мөзкур намәләрдән нүмунәләр көстәрмишик; ораја рүчу етмәли.

Закир халгынын дилини вә доланачагыны чох јахшы билдији үчүн Мирзә Фәтәлијә жаздыгы намәләрдә өзүнүн һәгиги милли бир шаир олдуғуну көстәрмишдир. Мирзә Фәтәли исә һәр шейдән артыг дост тутдуғу өз миллиәтинин садә дили вә садә доланачагы олдуғу үчүн Закирин бу милли руһуна вә милли әдасына артыг дәрәчәдә әһәмијјәт верәрмиш вә нечә ки, јухарыда зикр олунду, бәзиләрин рәвајәтинә көрә, «Һачы Гара» тәмсилатынын әслү бинасыны вә Мәрди-хәсисин кејфијјәти-налыны Мирзә Фәтәлијә мәрһум Гасым бәј нәгл едибдир вә һәмчинин һәкими-нәбатат Мүсјә Жорданын сәркүзәштинә даир бир пара тәфсилаты мәрһум Ахундов Закирин дилиндән јазыбдыр. Вәли Мирзә Фәтәли бу һекајәтләри гәрибә бир дона кејдириб, мислү бәрабәри олмајан комедијалар вүчуда кәтирибдир.

Сабигдә зикр олундуғу үзрә мәрһум Мирзә Фәтәли достлугда артыг сәдагәт вә е’тибар көстәриб, Гасым бәјин хиласы јолунда чох чалышыб вә ахырда онун тәмизә чыхыб вәтәнинә гајытмағына сәбәб олур. Бу барәдә Закир достуну тә’риф едиб јазыр:

Ашина, мүсаһиб, јарү һәмсајә
Лазымдыр јетишә гөврә, һарајә;
Китабәтин дәјәр мүлки-дүнјајә,
Нә һачәт истәмәк симү зәр сәндән.

Тәк јарадыб сәни ваһидү јекта,
Әхлагына, әтварына мәрһәба!
Нејләмисән Молла Сәфи, Бәјбаба —
Мәмнунду, әзизим, бу гәдәр сәндән?

О виланын јохдур бу јер тәк писи,
Тәгәллүбү, һәрзәкары, хәбиси;
Јахшы көрдүм тамам әһли-Тифлиси,
Разыјам, нәһајәт, биштәр сәндән.

Мирзә Фәтәлинин Гасым бәјә жаздыгы намәләрдән анчаг бир мәнзүмә әлә дүшдү ки, бурада дәрч олунур. Бу мәктубу Мирзә Фәтәли досту Закирә јазыбдыр 1271-чи⁶⁵⁰ тарихдә мәрһөррәм ајынын ибтидасында. Мәһдигулу ханын гызы Хуршидбану бәјим Натаван һаггында. Мәктубдан белә мә’лум олур ки, о вахтлары Гасым бәј хан гызына јахын имиш. Мирзеји-мәрһумун жаздыгы гафијәләр зарафат тәриги иләдир:

Гасым бәј, ешитдим јахын олубсан —
Хан гызына, ахыр нәдир бу рәфтар?
Едибсән хублары јүз ил имтаһан,
Ејләрсән онлара јенә е’тибар?

Јејиб отағында шамү наһарын,
Кәсдирибсән јасдығынын кәнарын,
Ешидирсән ширин-ширин көфтарын,
Киши, сәнин, валлаһ, әчәб ишин вар?!
Дедијин гафијә она хош кәлиб,
Гачан бәхтин инди сәнә туш кәлиб,
Сөвдалы башына тәзә һуш кәлиб,
Тәәччүб ејләрәм бүсјарү бүсјар.

Сәни пәривәшләр салыб бу һалә,
Дөндәрибләр әлиф гәддини далә,
Чәкәрдин онлардан һәмишә нәлә,
Нәдир јенә дилдә әзбәр олуб јар?

Хан гызы мәрһөшдир, ел билир, аләм
Мәрһөшләр атәшдир, бизик әгли кәм,
Јүз ил хидмәт едә ола бир адәм,
Јенә дүшән дәмдә она, бил, јанар.

Худадан истәрәм версин мурадын,
Јаманлыға һәркиз чәкмәзәм адын,
Јолунда зәһмәтин, рәнчи-зијадын
Мән чәкдим, о етди мәни шәрмсар.

Өзкә чәфаларым дурсун кәнарә,
Нә лазым һәр бирин салмаг шүмарә?
Хејр ишинә онун мән о дијарә
Шаду хүррәм кетдим, гајытдым бәс хар.

О гафијән мәнә чох етди әсәр,
Галмады көнлүмдә ондан бир кәдәр;
Новчәвандыр, тәкдир, нәзи-дәвәр
Ејләсин өмрүндә ону камкар.

Рәвадырмы чәкә бихүрдү бихаб
Бәстәри-мөһнәтдә бу гәдәр әзаб?
Дуаји-хејринә ејләјин шитаб
Сиз дә мәним кими һәр лејлү нәһар.

Белә пәрирујин, неч сәни тары,
Рәвадырмы гәмдән сола үзары?
Һәм хәләфдән хали ола кәнары?
Олсун она мөвлам јавәрү гәмхар.

Мәним вар кәрчи бир аз күнаһым,
Сән кет һүзуруна, ол үзрхаһым,
Сөјлә ки, еј шаһым, еј гилләкаһым,
Иччимә, кәр етдим шикајәт изһар!

Мирзә Фәтәлинин бу гафијәләри садә вә рәванлыгдә Закирин кәламына бәнзәјир. Чох еһтимал вар ки, Закирә дәхи бу шивәдә ачыг лисан илә ше’р јазмағы Мирзә

*Валгитин
Фатима
Мирзэ*

Фэтәли өйрәтмиш олсун. Ибтидаји-кәламда Мирзә Фэтәли Хуршидбану бәјимдән бир азачыг килајә едиб, онун мирзәјә нисбәт изһар гылдыгы кәме'тиналыгына ишарә едир. Бундан мә'лум олур ки, онларын мабејиндә чүз'и бир сојуглуг бәһамә кәлибмиш. Вәли кәламын ахырында пакзәмир мирзә өз хәтәсыны мүгирр олуб, досту Закирдән тәвәгге еләјир ки, хан гызынын һүзуруна кедиб үз-хаһлыг етсин вә шикајәт изһар гылмағындан рәнчидә-хатир олмасын.

Мирзә Фэтәлинин бу кағызы Хуршидбану бәјимин бәстәри-гәмдә мәризә олдуғу заману һала тәсадүф едир вә јәгинлик һасил олур ки, мирзеји-мәрһум бу ше'рләри Гасым бәјин кәламыны охујандан сонра јазыбдыр. Гасым бәјин кәламындан белә анлашылыр ки, Хуршидбану бәјимин кижаз Хасаја кетдикдән сонра бир мүддәт өвлады олмајыб вә өвлад үмиди илә ол мәрһумә өзүнә мүәличә етдириб ондан нахош олубдур. Бу әһвалын һагг вә доғрулуғу Закирин вә Мирзә Фэтәлинин гафијәләриндән ашикарән көрүнүр.

Закир јазыр:

Сипәһри-бәрнин һилалы сәнсэн,
Шәрафәтдә мөләк мисалы сәнсэн,
Күлшәни-Хәлилин ниһалы сәнсэн,
Барвәр истәрәм худадән сәни.

Мәсини чыхардан әрши-ә'лајә,
Салан үфтадәләр башына сајә,
Јетмишдә Ишагы верән Сарајә
Гуртарсын бу рәнчү инадән сәни.

Хан гызынын мүәличә етмәјинә ишарә:

Чуби-чини нәдир, гибләсән, нәсән,
Тәәччүб ејләрем бу әһвалә мән;
Дәсткирин олсун Һүсејну Һәсән,
Фәрағәт оласан чәфадән сәни.

Ахундов јазыр:

О гафијән мәнә чох етди әсәр,
Ғалмады көнлүмдә ондан бир кәдәр,
Ночәвандыр, тәкдир, изәди-давәр
Ејләсин өмрүндә ону камкар.

Белә пәрирујин, һеч сәни тары,
Рәвадырмы гәмдән сола үзары?
Һәм хәләфдән хали ола кәнары?
Олсун она мөвлам јавәру гәмхар.

Ешитдијимизә көрә, Мирзә Фэтәлинин бурада зикр олуан әсәрләриндән әләвә јенә дә бир чох фарси вә түрки эш'ары вардыр вә лакин, мәәттәәссүф, онлары әлә кәтирә билмәдик вә һәмчинин Рзагулу хан «Һидајәт»⁶⁵¹ тәхәллүсүн тарихинә јаздыгы тәнгидини вә Теһран шаири «Сүруш»⁶⁵² тәхәллүсүн гәсидәсинә тәһрир етдији ирадлары ахтардыг, тапа билмәдик. Бу әсәрләри Ахундовун мөһтәрәм фәрзәнди Рәшид бәј бизә вә д етмишди, һејфа ки, она да әчәл фүрсәт вермәди.

Мирзә Фэтәли Ахундовун әсәрләри әлли-алтмыш сәнә олар ки, чапдан чыхыб арамызда интишар тапыбдыр. Вәли онларын бизә чәндан тә'сири кечмәјибдир вә мирзеји-мәрһумун гәдри билинмәјибдир.

Әкәр мүсәлманлар билүмүм вә Загафгазија түркләри билхүсүс о мәрһумун гәдрини билсә идик, һаггында бир јахшылыг вә еһсанат едәрдик; јадикаранәси үчүн онун адына мөктәбләр, күтүбханалар, театрлар ачардыг, стипендијалар тә'јин едәрдик вә бир чох көзәл ишләримиз илә гәдиршүнаслыг вәзифәсини ифа едәрдик. Һәлә ки, мејданда көзә кәлән бир шеј јохдур, бәгејр эзан ки, 1911-чи тарихдә мәрһум Ахундовун тәвәллүдүндән јүз ил кечмәк мүнәсибәти илә Бақыда, Тифлиسدә вә Загафгазијанын саир шәһәрләриндә јубилеј тәртиб олунуб, онун комедијаларындан бә'зиләри сәһнеји-тамашаја гојулуб вә хатиринә бир нечәләри тәрәфиндән мүтәәсир нитгләр сөјләниб, бунула гәдирбилмәклик вә һаггшүнаслыг вәзифәси әда олунду⁶⁵³.

Бу јубилејдә сөјләнән нитгләрдә чох бөјүк вәдәләр верилдисә дә, чох арзулардан дәм вурулдуса да, вәли һеч биринә әмәл олунмады. Һәтта Ахундовун әсәрләринин — ки, әл'ан онлар надир тапылыр, — тәзә чапына да шүрү олунмады. Бу јубилејдән нәтичеји-хејир оларат анчаг ики хырдача әсәр галды. Онлардан бириси мөһтәрәм Әбдүррәһим бәј һагвердијевин јаздыгы «Хәјалат»дыр ки, бир мәчлисдә мәрһум Мирзә Фэтәлинин јүз иллик јубиләси (јөвми-алиси) мүнәсибәтилә тәртиб олунмушдур. Икинчиси һәгирин «Мирзә Фэтәли Ахундов» сәрләв-һәсилә јаздыгы рисәлеји-јадикаранәдир ки, бу да мәрһумун тәвәллүдүндән јүз ил мүрүр етмәк мүнәсибәтилә тәһрир гылынмышдыр*.

* Мирзә Фэтәлинин јөвми-алиси мүнәсибәтилә јазылмыш мәнзу-матдан бәркүзидәси мөһтәрәм Аббас аға Гаибов Назрин кәламыдыр ки, ашағыда дәрч олуначагдыр.

Мирзэ Фэтэлинин гәдрү гижмәтини билмәдијимиз үчүн онун әсәрлеринә дә әһәмијјәт вермәдик; онлардан һиссә алмадыг. Әкәр мирзәнин јаздыгларына диггәт јетирсәјдик вә онлара әмәл етсәјдик, әлбәттә, бу гәдәр тәнәззүл етмәздик вә бу гәдәр далда галмаздыг. Башлајаг бир-бир садаламаға:

Биринчи бу ки, әкәр әлифбамыза тәгјир вериб һуруфатымызы асанлашдырсајдыг, охумаг вә јазмаг алатү әсбабыны гајдаја салсајдыг, тә'лим вә тәдрисдә бу гәдәр чәтинлијә дүчар олмаздыг. Аз вахта охумаг вә јазмаг өјрәниб, чох елмү фәннләрә дара олардыг. Мәктәбләр күнчүндә чаван вә көзәл өмүрләр чүрүјүб бади-фәнаја кетмәзди. Бизим ичимиздә дәхи бөјүк вә мәшһур үләма вә һүкәма зүһур едәрди; мүгтәдир әдибләр вә габил јазычылар, шаирләр көрсәнәрди; дилимиз вә јазымыз гајдаја дүшүб рөвнәг тапарды.

Икинчи, Ахундов комедијаларында көстәрдији ејиб-ләримизә диггәт јетириб, онларын дәф'инә вә ислаһына чалышсајдыг, бу гәдәр авам галмаздыг, ичимиздә, дола-начағымызда мүшәһидә олуна күфрү зәләләт вә хила-фи-әглү ганун әмәлләр чари олмазды. Оғрулугдан вә өјриликтән икраһ едиб дашынардыг; һалал кәсб далы-сынча кедиб шә'ну һөрмәт кәсб едәрдик; зинданханалар вә мәһбәсханалар мүсәлманлар илә долу олмазды.

Үчүнчү, арвадларымыза тә'лим вә тәрбијә вериб, онлар илә һүсни-мүамилә етсәјдик, һугуг вә ихтијарларыны мураат едиб зүлм етмәсәјдик, бу вахта гәдәр авам һалында галмаздылар, чадуја вә битијә инанмаздылар; өвладларына көзәл тәрбијә верәрдиләр; әрләринә вә гардашларына чох ишләрдә көмәкчи олуб, мәишәтимизә рөвнәг вә зијнәт верәрдиләр; јахшы ишләрә бизи гејртә-ләндириб, фәна ишләрдән вә гәбиһ әмәлләрдән чәкинди-рәрдиләр, дашындырардылар; вәтәнпәрвәрлик вә мил-ләтпәрәстлик вә диндарлыг кими уча вә мүгәддәс һисс-ләри бизим гәлбимиздә ојадыб бәсләрдиләр.

Дөрдүнчү, мүсәлман мәмләкәтләриндә, хүсусән Иран-зәминдә үмури-дөвләтә мүбашир олан вүзәрәвү вүкәла вә саир әркани-сәлтәнәт — ки, Мирзә Фэтэлинин әсрин-дән индијә кими кәлиб кедибләр, — «Алданмыш кәва-киб»дә зикр олуна күсурларына диггәт јетириб мәмлә-кәтләринин мә'муру вә сәлаһы үчүн сәрфи-һиммәт етсәјдиләр, Јусиф шаһ өз мүвәггәти әјјами-сәлтәнәтиндә ишләтдији бинакүзарлыглары вә тәдбирләри ичра етсәј-

диләр, мүсәлман мәмләкәтләри һәркиз белә фәна вә поз-гун һала дүшмәзди вә әчнәби милләтләрин чәнкали-тәсәррүфүнә кечмәзди. Онлар да саир дөвләтләр кими гүввәт вә микнәт кәсб едиб әмнү асајиш үзрә јашарды.

Бу те'дад етдијимиз ејиб вә нөгсанларымыздан маә-да Мирзә Фэтәли јенә дә бир чох тәсәввүрләримизи, көһ-нә адат вә ајинләримизи истеһза тәриги илә өз комеди-јаларында көстәрибдир. Амма онлар бизим диггәтимизи чәлб етмәјибдир вә һаман көһнә адәтләр вә батил әгидә-ләр үзрә јашамагда варыг. Мирзә Фэтэлини, нечә ки, лазымдыр, биз танымамышыг вә әсәрләрини диггәт илә охујуб өјрәнмәмишик. О мәрһум өз әсринин һәкими-рөв-шәнзәмири вә философи олубдур. Онун кими дәрин фи-кирли, дәгиг вә руһшүнас бир әдиб Азәрбајчан түрклө-ринин арасында бу вахтадәк вүчуда кәлмәјибдир.

Ахундов өз заманынын Толстоју вә Мусабәјову⁶⁵⁴ олубдур. Вәли онун гәдри билинмәјибдир. Азадә фикир-ли, саф әгидәли вә әгли-сәлимә итаәт едичи бир вүчуд олдуғу үчүн чохлары ону бидин вә ламәзһәб адланды-рыб тәкфир едәрләрмиш. Әгидәси учундан онун ән јахын достлары вә әгрәбасы ахырда ондан үз чөндәриб иба-етмишләр вә вәфатында тәшји-чәназәсинә вә намазына бир кәс кәлмәјиб, дөрд нәфәр һамал артыг әһанәтлә ол мәрһумун табутуну мәзарыстана апарыб, намазсыз, дуа-сыз вә тәлгинсиз дәфн етмишләр⁶⁵⁵.

Инди дә Мирзә Фэтәли Ахундовун ады зикр олунанда үзләрини туршалдан салуслар аз дејилдир. О чүмләдән, «Ријазул-ашигин» саһиби М. Мүчтәһидзәдә китабынын дибачәсиндә вәсф гылдығы Искәндәр бәј Рүстәмбәјовдур ки, бәндеји-һәгирин Мирзә Фэтәли Ахундовун тәвәллү-дүндән јүз ил мүрур етмәк мүнәсибәтилә тәртиб етдији рисаләји-јадикаранәни көрүб дә мүтәғәјјирһал олмуш-дур вә бизим һағгымызда насәза сөзләр сөјләмишдир ки, «Мирзә Фэтәли Ахундов кими ламәзһәб шәхси јад едиб, онун шә'ниндә китаб јазан өзү дә кәрәкдир мүртәд ол-сун».

Билмәк кәрәкдир ки, Искәндәр бәј Рүстәмбәјов өзү дә әдиблик иддиасында олуб, ше'р вә гәзәл демәклә фә-харәт еләјир. «Ријазул-ашигин» саһиби китабыны онун сәлаһдиди илә тәртиб гылмышдыр вә ол чәнабы бу күнә вәсф едир: «Һичрәтин мин үч јүз ијирми бешиндә⁶⁵⁶ бир күн чәнаб сәркар Искәндәр бәј Рүстәмбәјов — ки, чүм-ләји-ә'јјани-вилајәтдән дараји-зәкавәтү мәррифәт [иди] вә

иглими-данишу кијасәтдә вагеән Искәндәри-заман вә зүлмати-Гарабағ ичрә абаән чәдд чүн аби-һәјат мәнбә'и-чөвдү еһсани идиләр, — һүзуруна мүшәррәф олуб, аји-неји-гәлбимдә мүсәввәр олан мүддәамы нишан вердим вә шәраити-бәндәлији јеринә јетирдим. Мумаилејһ исә зәбани-көвһәрнисары илә бујурдулар ки, кәрәк бир төхми-јадикар мээрәеји-рузикардә әкмәк ки, әбнаји-вәтән ондан нәф'бәрдар олсулар вә мүталиәсиндән [фајдал] тәһсил едәнләр мүәллифинә рәһмәт охусунлар. Вә бир мәчмүә јазылмағ кәрәкдир ки, һәр сәһифәси гејрәти-ари-зи-һур вә һәр сәтри рәшки-зүлфи-ғылмани-беһишти-бигү-сур ола вә рә'јәт едәнләр маил вә гәмләри заил олуб, бу сөзләрә мүтәрәнним олсунлар:

Вәһ-вәһ бу нә ријаздыр, еј әндәлиби-чан,
Јохса беһишт гит'әсидир олмајыр хәзан» и. а.⁶⁵⁷

Бәли, «иглими-даниш вә кијасәтдә вагеән Искәндәри-заман вә зүлмати-Гарабағ ичрә чүн аби-һәјат мәнбә'и-чөвдү еһсан» олан Рүстәмбәјов чәнаблары Мирзә Фәтәли Ахундов кими мүгтәдир әдибләримизә вә бөјүк мүтә-фәккир вә реформаторларымыза лә'н охудугда ишләри-миз артыг сүр'әтлә сурәт тапар, даһа тәрәгги етмәјимизә шүбһә јери галмаз...

Беш јүз сәнә бундан мүгәддәм Константски собор ич-тимаы гәрардады илә Авропада Јан Гусу⁶⁵⁸ әгаиди-ди-нијәси вә азадеји-әфкары учундан ода атыб јандырдылар. Инди бизим ондогузунчу әсрин ахырларында вә ијирминчи әсрин ибтидасында, бу тәрәгги дөврүндә јашајан милләт вә чамаатымыз чәһаләт вә тәәссүбдә Гу-сун әсриндә јашајан фанатикләрдән далда галмајыблар. Әкәр Мирзә Фәтәлинин вә һачы Сејид Әзимин мүасирлә-ри әлиндә ихтијар вә һөкүмәт олсајды, билашүбһә, һәр икисини ода атыб јандырардылар.

Јан Гус ода атылмаздан габағ дүшмәнләринә хитабән деди: «Јүз илдән сонра бир лачын учуб кәләр, ону тутуб јандырмағ сизә мүјәссәр олмаз». Филһәгигә, Гусун ода атылмасындан јүз ил кечмиш мәшһур реформатор Мар-тин Лүтер⁶⁵⁹ кәлди вә Рим папаслары позғун һала сал-дығы һәзрәт Исанын динини гәллү гәшдән тәмизләјиб сафа чыхартды.

Инди кәрәк Мирзә Фәтәли Ахундовдан вә һачы Се-јид Әзим Ширванидән сонра — ки, онлар мүдам авам вә һиләкәр руһаниләрин тәзвир вә фәсадлары илә чәнкдә

олуб, — рүтбәсиз бу дүңјадан кетдиләр, мүсәлманларып да Лүтери зүһур едиб онлары һагга иршад ғылачағ-дырмы?

Мирзә Фәтәли Ахундовун јүз иллик јубиләси мүнәси-бәтилә Аббас аға Гаибзадә «Назир»⁶⁶⁰ тәхәллүс јаздығы кәламы бурада дәрч етмәклә онун барәсиндә бу гәдәр јаздығымыза һәләлик иктифа едирик.

Кәлами-Назир:⁶⁶¹

Еј әдиби-шәһирү биһәмта,
Мајеји-фәхри-милләти-ислам!
Еј хирәдмәнди-арифү дана,
Әһли-фәзлү кәмал, мәрди-тамам!

Вәтән өвлады чәм' олубду бу күн —
Ки, сәни лајигинчә јад етсин.
Кәстәриб иззү еһтирами-бүтүн,
Сәнә ихласын издијад етсин.

Бу нә хош күн, нә јахшы сәәтдир,
Сәни фәхр илә јад едир милләт;
Вәтән үчүн зәһи сәәдәтдир —
Ки, охур руһи-пақына рәһмәт.

Милләтә шаһраһи-елм ачдын,
Мәрһабә, еј мүһәндиси-гадир!
Вәтәнә төхми-мә'рифәт сачдын
Сән, еј устади-камилү маһир!

Ејбү нөгсани-милләти билдин,
Етдин аны беејини тәсвир;
Әмәли-фасидин әјан ғылдын,
Та ки, ислаһына едә тәдбир.

Јә'ни јаздын сән алты тәмсилат,
Бир һекајәт дә мүлһәг етдин она;
Ешидән ону галды валәһү мат,
Әл чалыб афәринләр етди сәнә.

Милләтин мүшкүләта уграмағы
Хәтти-мүшкүлдән олдуғун дүјдун;
Билибән өзкә чарә олмамағы
Хәтти тәғјир үчүн сән әл гојдун.

Бир әлифбаји-тазә тәрһ етдин,
Шивәси хош, охунмағы асан;
Рәсми-тә'лими зикрү шәрһ етдин,
Гојмадын бир гүсуру бир нөгсан.

Мәтләби ганмамыш әкәр дә авам,
Сәнә бәр'әкс кетди кечмишдә;
Биләмәниш мәгсәду мәрәмы тамам
Олду мане сәнә бу хејр ишдә.

Билмәди ол ки, фикри батил имиш,
Сәрбәсәр хам имиш хәјалаты;
Мәһз сәндән ничат һасил имиш,
Сән имишсән ачан мұһимматы.

Вәтәнин борчуну сән етдин әда,
Гәлбү вичданын ејләдин раһәт;
Борчлу галды вәтән вә лејк сәнә,
Ону вадар едир бу күн гејрәт —

Ки, сәнин борчуну әда етсин,
Та ки, гәлби тапа онун тәскин
Чүмлә өвладыны нида етсин —
Ки, бу ишдә ола шәрику мұин.

Нә сајаг борчу ол әда едәчәк?
Дејә билмәм ону әләттә'јин;
Шә'нинә лајиг иш бина едәчәк?
Дејә билмәм буну сәриһү јәгин⁶⁰².

Шәки шаирләриндән Мирзә Фәтәли Ахундовун вә гарабағлы Гасым бәј Закирин мұасири олан Молла Гасым фәгир вә бичиз бир молла имиш ки, өз вахтында Нуха шаирләринин устады һесабу олунурмуш. Молла Гасымын атасы дәхи молла имиш ки, исми Молла Мураддыр.

Молла Гасым Нуха шәһәриндә Јухарыбаш мәһәлләдә сүкунәт едәрмиш. Тарихи-төвәллүдү мә'лум дејил. Тә'лим вә тәрбијәси Нухада атасы Молла Мурадын тәһти-нәзарәтиндә олубдур.

Тәб'и-сәлим саһиби олдуғу үчүн һәр гисим эш'арү асар вүчуда кәтирмишди. Шүғлү сәнәти мәктәбдарлыг, моллалыг олубдур вә лакин ол вахты моллалыгдан артыг бир мәнфәәт һасил олмадығы үчүн кәсби-мәаш јолунда башга ишләрлә дәхи — күмдарлыг кими — мәшғул олармыш. Мәшһур гөвлә көрә, шаирин дилиндә дүкүн, рәкакәт вар имиш. Чох вахты данышыг заманында вә ачығы тутанда дили тутулармыш. Амма ше'р сөјләјәндә рәкакәтдән бир әсәр көрүнмәзмиш. Ше'ри чох рәван охурмуш. Нухалы Молла Гасым Закир гарабағлы Гасым бәј Закир илә һәмәср имишләрсә дә, бир-бирини танымазлармыш. Тәәччүб бурасыдыр ки, һәр ики шаирин исимләри «Гасым», тәхәллүсләри «Закир» олубдур. Һәр икисинин тәб'ләри мөвзун вә зәриф олдуғу үчүн әксәр иттифагларда бирисинин кәламыны гејрисинә нисбәт едәрләрмиш вә һалан ки, әрбаби-фәсаһәт һәр биринә нәзәр јетирдикдә тәфавүтүнү көрүб тәшхис вә тәмјиз едәр.

Молла Гасым тәхминән алтмыш беш вә ја јетмиш сәнә бундан мүгәддәм гырх беш синниндә вәфат етмишдир. Белә рәвајәт олунур ки, Ширван маһалында Молла Закири шаирә бир гыз ше'р мејданында мәғлуб едибдир вә шаир бундан зијадә мүтәәссир олараг зәһәрләниб орада дәфн олунубдур. Бу рәвајәтин доғрулуғуна шүбһә вар. Әкәр филһәгигә Ширван вилајәтиндә белә бир шаирә вә Молла Закир кими мүгтәдир әһли-кәлама фаиг кәлән гыз олмуш олсајды, һәркиз бинишан галмазды, наму шәһрәти дилләрдә сөјләнәрди вә ше'рләриндән бир әсәр галарды.

Молла Гасым Закирин эсэрлэри чох исэ дэ, дагыныг
вэ пэришан халдадыр. Онлардан бир парасы чэнаб мүф-
ти Нүсеји эфэнди Гаибовун «Мэчмуэ»синдэ тапылды вэ
бир нечэси пэришан өврагда көрүндү. Нүмунэ оларат
бэзилэри бурада дэрч олунур.

Гэээли-Молла Закир:

Эсири-баги-нүсүн мэн тэк олса бүлбүли-шејда,
Охур кујиндэ зөвг илэ «фэсүбһанэл-ләзи эсра»⁶⁶³.

Ики мэстанэвү мэхмур чешмин фикр едэн тэрсэ
Унутмаз, дилдэ зикр ејлэр ки, амэнна вэ сэддэгна.

Эсаси-ешги гурдун, кеч фэнадэн, тут рэһи-үгба,
Ичарэт ејлэмэ көркэс кими дүңјавү мафиһа.

О тари-какилин фејзин алыбдыр көрдэни-мина,
Онунчүн гарэ кејмиш рузикарын ол шэби-јелда.

Экэр ол маһрудэн зэррэ, Закир, көрмэсэм бејза,
Ахар сејлаби-эшким, чешмеји-гэмдэн олур дэрја.

Бу гэээлдэн маэда Закири-Нухэвинин ики натамам
гэээллэри хошмэзмун кэламлар чүмлэсиндэн олдуғу
үчүн ашағыда зикр олунур. Бу натамам гэээллэр мүфти
эфэндинин «Мэчмуэ»синдэн көтүрүлүбдүр.

Биринчи гэээл:

Көнүл эһли-чаһан ичрэ олуб бир шух дустағы,
О шухун шух рефтары чэкибдир синэмэ дағы.

Едибдир көзлэрим јашы бинаји-өмрүмү виран,
Мэним виран олан көнлүм олубдур бајғу јыгнағы.

Лэби-лэ'ли-шэкэрбары лэтафэтдэ, тэкэллүмдэ,
Санасан бағ ара титрэр сөбадэн лалэ јапрағы.

Нэ һачэт бадэвү сағэр, дағытдын нушуму сөрдэн,
Мэни мәстү хэраб етмиш о шухун эјри бахмағы»⁶⁶⁴.

Икинчи гэээл:

Меј нэш'эси кэтирди мэни хүм ајағына,
Мэн' олду рэһнүма јенэ көвсэр ғырағына.

Бир бүт хэјалү меһримизи алды агибэт,
Сэн'ан кими бурахды бизи тэрсэ дағына.

Лэ'ли-ләбин күзарына дүшүмүш һечэр јолу,
Ја һиндлэр дүзүлүмүш о Зэмзэм ғырағына?

Шол түррэлэр ки, тэрфи-бэнакушу бэклэјиб,
Өмрүм гушуду јохса гонуб күл будағына?

Ешгин элачы олмаз, экэр кэлсэ јүз тэбиб,
Та һэсрэт илэ дэјмэјэ лэб јар додағына»⁶⁶⁵.

Эјзэн кэлами-Молла Гасым:

Көз галды јолунда, намдарым,
Сэбр етмэјэ олмады гэрарым;

Гурбанын олум, тэгафул етмэ,
Сэисиз мэним олмаз ихтијарым.

Еј кэнчи-мэлаһетин зијаси,
Сэрмајеји-дүрри-шаһварым,

Күн кими чэмалынын јанында
Бир зэррэчэ јохдур е'тибарым.

Чэллад бахышлы, аһу көзлү,
Еј какили-зүлфи-шэккбарым,

Јохдур мэне сэисиз, еј јеканэ,
Һичран күнү јари-гэмкүсарым.

Мэн Закири-бэндеји-гуламэм,
Сэн хосрови-ешг, тачидарым!

Мүхэммэси-Закир:

Аға, бу күлшэни-алэмдэ бэндэ хар галсынмы?
Дејим дэркаһына бир эрзи-һалым вар, галсынмы?
Јазыб һали-дили шөрһ ејлэјим тэкрар галсынмы?
Өзүн иһсаф елэ, көнлүмдэ атэш бар галсынмы?
Сэнин тэк мөрд ағасы олан начар галсынмы?

Сэнин гурбанын оллам ким, нечүн мүшкүлкүшасэн сэн!
Һэгигэт дэрдмэндэ көрмэјэн мөһнэт рэва сэнсэн!
Шикэстэбэстэлэр хатирлэринэ мумијасэн сэн!
Тэмамэн эһли-дәрдин дәрдинэ фикри-дэвасэн сэн!
Рэвадыр бэстэри-зилләтдэ дил бимар галсынмы?

Дедин мэддаһи-накэс олма, эш'арэ гөлэм чэкмэ!
Чэфа вермэ дили-эфкарына, чөврү ситэм чэкмэ!
Бу дөврани-фэнадэн зэррэчэ аһу элэм чэкмэ!
Бујурмушдун сэни бәрдашт ғыллам, һич гэм чэкмэ!
Чэкир һэсрэт көнүл, бэс дидэ кирјан, зар галсынмы?

Сэнэ чаным фэда олсун ки, сэн эрбаби-шөвкөтсэн,
Һүзури-вачибүд-эрзим, нечүн мири-вилајөтсэн,
Көрэм каны, эдалэт мэдэни, бөһри-сөхавөтсэн,
Чирағи-мэ'рифөт, һөм пэртөви-хуршиди-һиммөтсэн,
Көнүл ајинэси, еј саһиба, бэс тар галсынмы?

Кечэр һэр кимсэнин рэ'јинчэ, бир нөв'и мэдары вар,
Бу күлзари-фэнадэ көнлүмүн чох аһу зары вар,
Рэвадырмы сэнин тэк дадрэс ким, тачдары вар,
Тэмамэн эһли-шөһрин һэр биринин кэсбү кары вар,
Кэзиб сэркөштэ Закир һэр тэрэф, бикар галсынмы?

Бу мүхэммэс мэрһум Молла Закирин өз дэстхөттилә
көј вэ галын кағыз үстүндэ нэстэ'лиг шивэсилэ јазыл-
мыш бир эсәрди. Бу надир нүсхэни чэнаб Рэшид бэј

Әфәндизадә Нухада тапыб, лүтф үзү илә бизә инанә етмишир. Әкәрчи мәзкур вәрәгпарәдә јазылмыш хәтт ачыг охунур вә лакин Молла Закир һүруфи-мүгәтәә чүмләсиндән олан «د», «ر», «و» һәрфләрини бир сајај үзрә — јә'ни чүмләсини «د» һәрфи кими јаздығындан вә «нуни-сәғир»ин (ك) габағына нөгтәли «нун» (ن) изафә етмәклә әввәл дәфә јазы бир аз чәтинлик илә охунур.

Бу мұхәммәсдән Молла Гасым Закир фәғир, мөһтач вә кәмбәзәәт бир шәхс олдуғу анлашылыр. Шаир өз мүасири Шәки ағаларындан мири-вилајәт вә саһиби-дөвләт вә һөкүмәт олан бир вүчуда кәмали-әчзү инкисар илә рүчу едиб, ондан бир мәнсәб вә гуллуг истәјир. Шаирин кәламындан мә'лум олур ки, мәзкур аға әһли-мүрүввәт вә саһиби-мә'рифәт бир шәхс имиш ки, мәлчә'и-фүгәра вә мәрчү'и-зүәфа һесаб олунурмуш. Нечә ки, шаир ону бу ибарәләр илә вәсф гылыр: «кәрәм каны», «әдаләт мә'дәни», «сәхавәт бәһри», «мә'рифәт чирағы» вә «һиммәт шәмсинин пәртөвү».

Мүхәммәсин ахырында шаир өз дәстхәттилә бу сөзләри дә гејд едибдир: «Чүн вачиб иди, һүзура әрзү тәғрирү бәјан ејләдик, саһиб ихтијарсыз».

Бу аға, јәгин ки, Фәтәли ханын оғлу мәрһум Кәрим аға Фатәһ имиш ки, саһиби-мә'рифәт вә сәхавәт бир зат олдуғу дилләрдә сөјләнәрмиш. Онун тәрчүмеји-һалы бабында кәләчәкдә мә'лумат вериләчәкдир.

Мүхәммәси-мүстәзади-Молла Закир:

Сәд бар шүкр дидеји-хуммарыны көрдүм,
Еј руһи-мүчәссәм!
Бадами-сијәһ, нәркиси-мәстаныны көрдүм,
Гәм чәкмәрәм өлсәм.
Еј сәрви-гәбапуш ки, рәфтарыны көрдүм,
Олдуса гәдим хәм.
Өмрүм⁶⁶⁶ баша јетди күли-рухсарыны көрдүм,
Вәслин мәнә мүбһәм.
Сабит олан анчаг сәнин играрыны көрдүм,
Еј шаһи-мүәззәм.
Надир олу бир сән кими сәрдари-фәрәһнак,
Еј бәхти-һүмајун!
Һаша ки, сәнин тәк ола бир саһиби-идрак,
Һикмәтдә Фәлатун.
Чүн какилин етди нечә һаруту хәтәрнак,
Олмаз белә мәфтун.
Зүлфи-сијәһиндир сәбәби-гатили-Зөһһак,
Кар ејләмәз әфсун.
Кису демәк олмаз, ики шаһмарыны көрдүм,
Кәнч үстүнә мәрһәм.

Вазеһ көрүпүр фе'ли-ләбиндән сәнин, еј руһ,
Е'чәзи-Мәсиһа.
Кәр гылса тәәммүл сәни кирдаба дүшәр Нух,
Еј көвһәри-јекта!
Һаша ки, чәмалын тәк ола ламә'и-мәфтун,
Мәһрү мәһи-дүнја.
Мүшки-Хүтән аһуләрини ејләди мәчруһ
Нәззареји-зиба.
Гәмзән һәшәми навәки-мүжканыны⁶⁶⁷ көрдүм,
Дил олду мүсәммәм.

Ешг атәшинә јанмаға мәрданәлик истәр
Һәмтаји-сәмәндәр.
Шәм'и-рухи-чансуз ола, пәрванәлик истәр,
Еј нури-мүсәввәр.
Мә'шугә мәкәр ашигә биканәлик истәр,
Еј шаһи-ситәмкәр?
Көрдүм сәни, көнлүм рәһи-бүтханәлик истәр,
Инсаф елә, кафәр!
Сән'ан сифәт ол һәлгеји-зүннарыны көрдүм,
Иман еви бәрһәм.

Гуртар мәни-бичарәни бу һичрү бәладән,
Бәсдир бу мәталиб.
Әл чәк, доланым башына, бу чөврү чәфадән,
Ахыр нә мүнәсиб?
Биллаһ, сәнә уstad дејирләр бу әдадән⁶⁶⁸,
Һәр накәсә рағиб.
Күндә нечә јүз лаф уран мөһрү вәфадән
Играрына казиб.
Закир, дедијин әһли-вәфа јарыны көрдүм
Әғјар илә һәмдәм.

Мүхәммәси-Молла Закир:

Еј күл, бу ләтафәтдә сәнә јохду гәринә,
Мүждә вери Јусиф бәси һүсүн хәбаринә,
Ешгин нечә үшшағи салыр бәһри-дәринә,
Чатмаз ләбинин Хызрү Мәсиһа әсәринә,
Гәввас ола кәр мәхзәни-дәрја көһәринә.

Еј шаһи-мәләһәт, бу рәвиш вар ола сәндә,
Бүлбүл охујур вәсфини күлзари-чәмәндә,
Гәмзән оху јүз ган еләди мүлки-Хүтәндә,
Халын һәбәш аһуләрини салды кәмәндә,
Зүлфи-сијәһин верди нәсәг Чин шәһәринә.

Нә һәдди вар Әфлатун едә лафи-кәмалын,
Искәндәри зүлмәтә салыр шәһди-зүлалын,
Иман евинин пајәсидир нөгтеји-халын,
Фаиг кәлү бир зәррә сәнин нури-чәмалын,
Чәрхи-фәләјин пәртөви-мәһрү гәмәринә.

Ешгин элэми салды мөним чаныма эхкэр,
Еј бурчи-саадэтдэ кээни нури-мүсөввөр,
Еј гамэти тәнназ олан рөвнөги-мөһшөр,
Хаки-гэдэмин фејзи экэр олса мүјэссэр,
Кафәрди о кэс үз чевирэ хүлди-бәринэ.

Горхум буду зәнкари-хәтин үз верэ накаһ,
Ахшама дөнө рузи-үмидим мөним, еј маһ,
Тән бәндэ дуасыны гәбул ејләсә һәркаһ,
Әһдим буду, еј шух, чәфа јетмәсин әсла
Әғјар әли ол дамәни-вәслин кәмәринэ.

Һичран илә мәсдуд исә бу гәлби-мүзәјјән,
Ол навәки-мүжканын едиб синәми рөвзән⁶⁰⁹
Гурбанын олум мән сәнин, еј арифи-пүрфән,
Чәјран гузусу етди мөним көндүмү мәскән,
Сәјјади-гәза дүшдү онун рәһкүзәринэ.

Закир сәнә билдирмәдими елми-нәсиһәт?
Вар ешг тәригиндә нечә бари-ријазәт,
Асан көрүнүр хәлгә мәкәр хәнчәри-үлфәт,
Мәстанә олуб ејләмисән лафи-мәһәббәт,
Таб ејлә, көңүл, атәши-ешгин шәрәринэ.

Гафијеји-Молла Закир:

Бир намә јазмышдын, көзәлләр шаһи,
Кәлди, мәни-мүбтәләјә јетишди.
Кушеји-күлаһым фәхри-намәдән
Кедиб чәрхи-мүәллајә јетишди.

Шәһбази-аләмсән, истәрәм сәни,
Аллаһы севәрсән, унутма мәни;
Куја ки, Јусифин күл пираһәни
Ол Јә'губи-бинәвајә јетишди.

Ким әл чәкәр сән тәк назикбәдәндән,
Шәһбази-бибәдәл, күлпирәһәндән;
Ол заман ки, хәбәр билмәдим сәндән,
Аһү наләм Мәсиһајә јетишди.

Мән дөнмәнәм, өлсәм әһдү беј'әтдән,
Дүшмәсини мазачын истигамәтдән;
Кәлди намә сән тәк маһтәл'әтдән,
Башымыза шө'ләсајә јетишди.

Сән Молла Закирин гилбәкаһысан,
Мәләһәт шәһринини падишаһысан,
Ашиги-садигин нәзәркаһысан,
Сәадәтин Сүрәјјәјә јетишди.

Молла Закирин хорузуну чаггал апарыр вә молла хо-
рузун сәсини ешидиб, далысынча кедиб, ону чаггалын
ағзындан салдырыр вә хоруз нимчан олдуғу әснада шаир
она хитабән истәһза тәригинчә бир нечә сөзләр дејир.

Бизим әлимизә дүшән нүсхәдә ше'рин вәзнү гафијәсин-
лә гәләт чох олдуғу үчүн дүзкүн охунмағы мүшкүл олду.
Бу ше'рләр илә молла кәламы хәтм едир:

Әкәр ешидибсән, оларсан тәскин,
«Иза чаә әчәлүһүм⁶⁷⁰ ајәсин,
Закир кими гәлбини тут мүтмәни,
Кедирсән чәһнәтүл-мә'вајә, хоруз!

Мүсәммәни-Молла Закир:

Еј күл, сән әкәр шәһи-чаһансан,
Һөкм ејлә ки, назәнини-чаһсан!
Сәрдари-әмири-ашиғансан,
Бәһрами-хәдәнки-зәрнишансан.
Сән навәки-хәнчәрү синансан,
Чәллади-ситәмкәри-замансан,
Өлдүр мәни, вермә бир аман сән,
Банс ки, рәгибә мөһрибансан.

Еј Көвәри-Гүлзүми-кәмалат
Еј нури-худағу мөһри-зәррат,
Бир кимсәјә үз верән мүһнимат
Сәнсән она мүгтәзаји-һачат,
Бу фикри-мәһал сәндә, һејһат,
Дүн нәркиси-мәстин олду исбат.
Деди сәни сағији-хәрабат,
Әз бадеји-нази-сәркирансан.

Еј пәртәви-асимани-гүдрәт,
Еј мә'дәни-көвһәри-мәләһәт,
Еј лә'ли-ләби Мәсиһадәт,
Сәндән кимә ејләјим шикајәт?
Һичран илә кечди өмрү мүддәт,
Еј рәсми-вәфадә бимүрүввәт,
Еј күлшәни-әһди-бидәјанәт,
Кәр сәрв ола гамәтин, рәвансан.

Еј кишвәри-һүсн падишаһи,
Еј әһли-зија үмидкаһи,
Еј бәндеји-аси үзрхаһи,
Ол күлли-хәләјигин илаһи,
Хәлг ејләди сәбзәвү кијаһи,
Күлзари-чәмәлыннын кәваһи,
Еј әһли-бәсирәтин панаһи,
Сән сүн'и-бәди'и-ламәкансан.

Закир, бу нә афәтү бәладыр?
Бу һадисәдән нә мүддәадыр?
Чүн дил бу мәшијјәтә ризадыр,
Дүнјада бу өзкә мачәрадыр.
Үшшағ оланын иши чәфадыр,
Мә'шугә һәмишә бивәфадыр.
Көңлүм гушу тикмә бибинадыр,
Бу нәхли-бәлада ашијансан.

Вәсфү тәрифи-дилбәр бабында тәнзим олунмуш әш'-ари-мүсәддәсәни—ки, ашағыда зикр олунур,—бә'зиләри гарабағлы Гасым бәј Закирә вә бә'зи дикәри нухалы Молла Гасым Закирә нисбәт етмишләр. Бизим анладығымыза кәрә, бу кәлам кәрәк Гасым бәјин олсун⁶⁷¹. Буна шивејин-лисан дәхи шәһадәт верир вә бундан әлавә чоһ еһтимал вар ки, бу ше'рләри Гасым бәј күлаблы Кәрбәләјы Сәфи Валәһин кәламына нәзирә оларағ јазмышдыр вә Кәрбәләјы Сәфи дә мәзкур кәламы, бә'зи рәвајәтә кәрә, Молла Пәнаһ Вагифин фәрмудәси илә тәзә сәбкдә инша' етмишди*. Наман кәлам будур:

Көзләјән кимсә, көзүм һағгы, демәз әј сәнә,
Нәчидир әј вәчәһәтдә ола тәј сәнә?
Сән кими көрүм онун чөһреји-табанымы вар?
Хали-һиндусуму вар, зүлфи-пәришанымы вар?
Бир сары рәнкличәдир әввәли әјри нун тәк,
Елә ки, кечди ики-үч күн олу бир парә чәрәк.

Бә'зи мәчлисдә гәдин сәрвү сәнубәр охунур,
Танры билсин ки, бу сағ гамәтинә шәр охунур.
Гамәтин кими онун сәјри-хураманымы вар?
Әми-чөвланымы вар, әфәти-дөвранымы вар?
Бағ-бостанда әкәр бағбан ону тәк-тәк,
Бундан өтрү ки, күмә мәсрәф олур тирү дирәк.

Мүддәиләр көзүнә нәркиси-фәттан десәләр,
Ким инаныр бу сөзә, көз кәрә бөһтан десәләр.
Нәркисин чешми-хумарын кими мәстанымы вар?
Тиғи-бурранымы вар, навәки-мүжканымы вар?
Јаз олур, һәғди битәр, бир шејә олмаз о кәрәк,
Әғли зад кәсмәз ушағлар јығар аны көрчәк.

Ағзыны душ бири гөнчәјә нисбәт сөләмиш,
Һејф мән олмамышам, бу сөзү хәлвәт сөләмиш.
Гөнчәнни ағзы нәдир, ләфзи-дүрәфшанымы вар?
Лә'ли-мејкунуму вар, көвһәри-ғәлтанымы вар?
Һәмдәми хар, өзү бибәһрәвү⁶⁷² һәм өмрү кәдәк,
Дағылыр һәр вәрәғи бир тәрәфә бад әсчәк.

Нә рәвадыр, ләби-лә'лин меји-күлфам олсун,
Ону бәднам гыланлар өзү бәднам олсун!
Лә'ли-набын тәк онун дузлуча хәнданымы вар?
Аби-һејванымы вар, дәрәдләрә дәрманымы вар?
Әслү заты бу ки, бир бәстлик әнқури-тәнәк,
Гүјшағ үзүм сүјүү мәнзили бир сахсы сәнәк.

* Кәрбәләји Сәфинин ше'ри белә башланыр:
Ләбинә назлы јарын бадеји-күлфам дедим,
Түндү тәлх олду, мәнә мәстү чүнун олма — деди.

Зүлфүнә сүнбүли-тәр ким ки, десә, өмләдир,
Урула пәјинә зәнчир кәрәкдир, дәлидир.
Сүнбүлүн сәфһеји-рухсардә дөвранымы вар?
Әнбәрәфшанымы вар, никһәти-ризванымы вар?
Бир әләфдир ки, јејәр даим ону ат, ешшәк,
Әввәли каһ тәбаһ, ахыры бигүрб, тәзәк.

Ағзыма кенди десәм лиму әкәр пүстанә,
Ол ики гүббеји-нур, тазәвү тәр пүстанә.
Ејшү нушиндә ону ләззәти-руһанымы вар?
Сәһни-мејданымы вар, зөвғи-фираванымы вар?
Өзү бәдшәкл, ағызда тәми манәндеји-зәк,
Бир малын гијмәти олмаз киши сатса јүз әтәк.

Зијәти-кујини кәрдуңә бәрәбәр дејәнин
Чырасан ағзы, гулағын дөшүнә һәр дејәнин —
Ки, көјүн, һәрзә киши, лә'лә'и-мәрчанымы вар?
Дүрри-мәкнунуму вар, лә'ли-Бәдәхшанымы вар?
Саныб әнчүм көрүнүр һәғги түһи тәси-фәләк,
Чәрх мир'атына јердәнди дүшүб әкси-чичәк.

Гојма әғјары сәри-кујдә мә'ва тутсун,
Ашиғи-садигини бұлбүли-шејда тутсун.
Закирин кими онун сөвти-гәзәлханымы вар?
Тәб'и-мөвзунуму вар, ше'ри-нүмајанымы вар?
Ешидән инчир онун тәрзи-нәвасын бишәк,
Шивәси чәнкү чәдәл, нәләвү әфғаны кәләк.

Кәрим ага ибн Фәтәли хан «Фәтәһ» тәхәллүс Шәки шаирләринин бәркүзидәләриндән бириси һесап олунар. Кәрим ага Шәки ханларынын ханәданындан олмага кәрә, нәчиб вә алитәб' бир зат имиш; фамилијасы — Шәки-ханов. Мирзә Фәтәлинин мүасири олудур вә онун хатирини әзиз тутармыш вә һәр дәм ләјагәтли төһфәләрлә мирзәни јад едәрмиш.

Фәтәли хан Шәкидә ханлыг едән заманы һичрәтин 1235-чи⁶⁷³ салында Шәки вилајәти Русијанын тәһти-тәсәррүфүнә кечди вә Фәтәли хан рус дәвләти тәрәфиндән тәсдиг олуңду.

Фәтәли ханын фәрзәнди-әрчүмәнди Кәрим ага атасынын тәһти-һимајәтиндә нәшвү нүма тапыб, көзәл тә'лим вә тәрбијә алмышдыр. Фарс вә әрәбчә јахшы савады вар имиш. Тәб'и-сәлим саһиби имиш. Өзләри әһли-кәмал вә саһиби-һал олдуғу үчүн үләма синфини, үдәба вә шүәраны зијадә дост тутармыш вә мүдам мәчлисини онларын вүчуду илә мүзәјјән гылыб һәгиги хан тәрзиндә күзәран едәрмиш.

Кәрим ага Фәтәһ һичрәтин 1274-чү⁶⁷⁴ тарихиндә Нуха шәһәриндә јетмиш беш синиләриндә вәфат едибдир.

Фәтәһин өз әсәрләриндән чәм олуңмуш мүкәммәл бир диваны вардыр вә лакин тәб' олуңмамышдыр. Әсәрләринин чоху фарс дилиндәдир; түркчә оланлары бунлардыр ки, дәрч олуңур.

Пејгәмбәримиз Мәһәммәдәл-Мустафа сәлләллаһу әләһини мәдһиндә демишдир:

Дүри-дәрјаји-рәһмәт, көвһәри-кани-вәфадыр бу!
Күли-күлзари-иззәт, сәрви-бағи-истәфадыр бу!

Шәһи-бәзми-нәбүввәт, сәрвәри-мүлки-рисаләтдир,
Мәһи-бүрчи-шәрәф, хуршиди-өвчи-әнбијадыр бу!

Гылан жәнки-күнаһы пак ким, аби-шәфаәтлә,
Мәһәлли-лүтфи-һәгг, данаји-сирри-кибријадыр бу!

Едиб дини-мүбини әләми-рәшки-Ирәм мүлки,
Салыбдыр рәхнәләр кәффәрә, шәр'и-Мустафадыр бу!

Фәзаји-мәгдәми тәгбили-әшрафи-мәләјикдир,
Түраби-баркаһи гилбәкаһи-өвлијадыр бу!

Вүчудунда әјан әјати-һәг әрбаби-идракә,
Мәгами-гүрбдә әјинеји-вәһидәтнүмадыр бу!

Кәлами-әлтәфи мәхлүгә рәһмәт олмағы бишәк,
Вүчуди-әшрәфи дүнјајә шәм'и-нүрзијадыр бу!

Сән ол валачәнабын зикрини гыл һәр дәм, еј Фәтәһ —
Ки, дәрд әһлинә зикри данма ејни-шәфадыр бу!

Гәзәли-Фәтәһ:

Кәтир гәм дәф'инә ким, бадеји-күлрәнк, еј сағи,
Көнүл ол күлрүхүн лә'ли-ләбиини олду мүштағи.

Дүшүб сәһраләрә нәхчир⁶⁷⁵ чешмин мүбтәласилә,
Кејик тәк дәрбәдәр ким, һәм олуб вәһшиләр ортағи.

Көзүм мәрдүмләри сејли-сиришкин пәјималыдыр,
Вәтән бир кимсә гылмаз, һәр мөкан олса су ојағи.

Әчәбдир меј ичиб шәһди-ләбиндән зәһр пејдәрпеј
Сијәһгаләләрин дөнмәк рәвадыр зәһрә тирјағи.

Мәһи-диванә бәнд олдум сәри-зүлфүн һәвасиндә,
Чүнүн әһли олур, әлбәттә ким, зәнчир душтағи.

Тәбибә ејләдим изһар дәрдим, сејләди билмән,
Әлачы јохдур ол зәхмин, дәјибдир гәмзә гејнағи.

Көнүл дағын ниһан әғјардән гыл, әбсәм, еј Фәтәһ —
Ки, көрмәсән, ниһан гылмыш гәрасын лалә јапрағи?

Мәрһум Кәрим ага Фәтәһин бурада тәстир олуңмуш һәр ики әсәри онун алим вә саһиби-тәб'и-сәлим олдуғуну көстәрир. Әввәлинчи кәлам — ки, Фәтәһ пејгәмбәри-валатәбарымызын шә'ни-алиләри вәсфиндә дејибдир, — Наби әфәндиини кәламына бәнзәјир. Онун икинчи кәламы мүасири олан Гасым бәј Закирин кәламына охшајыр. Әфсус ки, Фәтәһ түрк дилиндә башга әсәрләр вүчүда кәтирмәјибдир; кәтирибсә дә, онлардан бизим әлимизә дүшәни олмады.

Нуха шәһәриндә нәшвү нүма тапыб тә'лим вә тәрбијә алмыш шүәрадан бириси дә мәрһум Ибраһим эфэнди ибн Мустафа эфэнди олубдур ки, Мирзә Фәтәли Ахундовун вә Кәрим аға Фатехин мүасири имиш. Сәһиһ мә'лумата көрә, Ибраһим эфэнди һәнуз тифл икән валидејни плә мәнн Газах маһалындан мүнәчирәтән Нуха шәһәринә кәлиб орада сүкүнәт едәрмиш. Онун абавү әчдады руһани олублар.

Белә рәвајәт олунур ки, Ибраһим эфэнди ијирми беш синнинә чатынча зәркәрлик едәрмиш вә о вахта кими бисавад имиш. Бир дәфә она кағыз јаздырмаг лазым олубдур вә бу ишдән [өтрү] әһли-савад бир шәхсин һимәтинә рүчү едибдир. Мәзкур шәхс намәни јаздыгдан сонра она бир нөв төһмәт изһар едибдир ки, сәнә ејиб дејилми өзүн үләма нәсли ола-ола гејрисинә һали-дилини кәшф ғылыб мәктуб јаздырысан? Ибраһим эфэнди бу е'тираздан хејли мүтәәссир вә пәришанһал олуб, ијирми беш јашында икән башлајыбдыр охујуб јазмағла вә бу јолда кечә вә күндүз хүрдү хабы өзүнә һарам едиб, елмү мә'рифәт тәһсилинә мәшгул олубдур вә ахырда алим вә фазил бир шәхс олуб мүдәррислик едәрмиш. Тәб'и-ше'ријјәси олараг бир хејли әсәрләр вүчуда кәтирмишдир. Вәли онлардан чохусу дағылыб тәрк олубдур. Әш'арү кәламынын әксәри мүнәчат, нә'ти-рәсул вә гәсанд гисми әсәрләрдир. Онлардан бир-икиси нүмунә олараг бурада јазылыр.

Рәсули-бәрһәггимиз Мәһәммәдәл-Мустафа һәзрәтләринин шә'ни-алиләриндә дејибдир:

Сән ол шаһи-рисаләтсән ки, олдун әввәлүл-әшја,
Әдаји-хидмәтиндә даим олмуш асиман бәрпа.

Гүдүми-зати-пакичүн дөшәнмиш әрзи-кунакун,
Гурулмуш үстүнә бу нөһ рәвағи-хејмеји-хәзра.

Олур «сөвләк»дән мәфһум ки, байс олдугундан сән,
Нечә мян каинаты һәгг әдәмдән ејләди пејда.

Төчәллаји-наһараса олан рујиндә кисуни
Көрән ихлас илә әзбәр едәр «вәллеји иза јәғша»⁶⁷⁶, ✓

Зијаји-синеји-сафын бәјанидә «әләм нәшрәһ»⁶⁷⁷ ✓
Мүкәммәл көзләринин мәдһини сазаг едәр ишша.

Нә әс'әд лејлдир ол лејл ки, етдин асиман сејрин,
Бу сејриндән едәр әбна' «сүбһанәл-ләзи әсра».

Бүрағи⁶⁷⁸-бәрг рәфтар илә јетдин «габи-гөвсејнә»,
Бил, ондан кечмәјин изһар едәр мәзмуни-«ов'әдна»⁶⁷⁹.

Булуб фејзин, олуб ашиг, галыб һејранү сәркәрдан,
Доланыр башына даим онун чүн күнбәди-мина.

Һүмајун бәхти-фәррухфал сән төк пури-дилчуји
Нә һәркиз көрмәмиш Адәм, нә әсла доғмамыш һәвва.

Көрүлмүш мө'чүзатын чох едәндә хәсмини илзам,
Бири Гур'ани-бағидир ки, олдур ајәти-күбра.

Нә һәдди вар едә мәдһин, Ничати, нагисү аси —
Ки, нә'ти-затына назил олуб «Јасин» [илә] «Таһа»⁶⁸⁰.

Р.З. «Бизим ерли шаһирәти» элава
ет!

Азербайжан түрклэринин мүгтэdir шаирлэриндэн бириси дэ мэрһум Сејид Эбулгасым «Нэбати» тэхэллүсдүр. Сејид Эбулгасымын вэтэни Гарачадагда Уштибин, јахуд Учдибин гэрјесидир ки, Иран дөвлэтинэ мүтээл-лигдир вэ Муған сөһрасына јахындыр. Бу гэрјэнин аб-навасы мө'тэдил вэ торпагы мүнбидир. Эһалиси сала-мат вэ каркүзар олдуғу үчүн мүрэффөһһал јашајырлар. Вэли зэманэнин өвзаву игтизасындан бихэбэр вэ елмдэн бибэһрэдирлэр, нечэ ки, дөвлэти-элијјэнин рэијјэтлэри вэ рэнчбэрлэри тэмамэн бу һал үзрэ јашамагдадырлар.

Сејид Эбулгасым тэвэллүд едибдир тарихи-һичријјэ-нин он үчүнчү эsrинин ибтидасында—Нэсрэддин шаһын атасы Мөһөммэд шаһын зэмани-сэлтэнэтиндэ⁶⁸¹. Бир гөсидэсиндэ мээкур шаһы белэ тэ'риф еләјир:

Һэрэ бир шаһ олдулар мэдлаһ,
Мэн кэмин бөндэ шаһи-Иранэ.

Шаһи-мэн шаһи-мүфэххэр Гачар —
Ки, салыб дивн-зүлми зинданэ.

Шөһ Мөһөммэд шөһи-Скөндэршө'н,
Илтифат етмэз аби-һејванэ.

Хадими-баркаһи јүз Чөмшид,
Тө'н едэр чаһи мин Сүлејманэ.

Бөхш едэр мүрө мүлки-дунјани,
Дүр төкэр кәнчи-лүтфи һэр јанэ.

Дусты билмэсин ки, гэм нэ имиш,
Дүшмэни агнасын гызыл ганэ.

Сөн, Нэбати, дуаны ејлэ тэмам,
Нэ ишин вар ешитди шаһ ја нэ?⁶⁸²

Өкөрчи шаирин сали-вөфаты дүрүст мө'лум дејил, амма мө'тэбэр рөвајэтэ көрө, һаман он үчүнчү эsrин ахырларында — јэ'ни мин ики јүз јетмишинчи иллэрин эваһириндэ — һөһтадынчы иллэрин эваһилиндэ вөфат едибдир⁶⁸³. Вөфаты өмрүнүн мүсинн чагында — јетми-шиндэ вэ ја јетмиш бешиндэ ваге олубдур. Буна шаирин өз ше'ри дэлалэт едир:

Мэн дедим бэс Ханчобани чавандыр,
Бир икид оғландыр бэбри-бөјандыр,

Демэ ким, гочалыб, гэдди кэмандыр,
Инди көрдүм, саггалынын чалы вар⁶⁸⁴.

Бундан элавэ онун гочалығына бу ше'ри-мүстөзады дөһи шөһадэт верир:

Дөври-чэрхдэн олмушам элли,
Диздэ тагөтим, көздэ нур јох.
Бир нэзэр, эја шаһи-лафөга,
Бу Нэбатији-бинөваја бах!⁶⁸⁵

Ешитдијимизэ көрө, бу һалда Нэбатинин өвладындан бир нечэ мө'тэбэр ванзлэр вэ мөрсижөханлар вардыр.

Сејид Эбулгасымын бир нечэ тэхэллүсү вар. Онлар-дан мөһшуру бунлардыр: «Нэбати», «Мөчнун», «Шаһ» вэ «Ханчобани».

Мөһһум зијадэ мүттөги, диндар вэ пакдамэн бир вү-чүд олуб өмрүнүн чохуну зөһдү ријазэтдэ кечирөрмиш. Ријазэт эһли олдуғу үчүн әксәр өвгат дунја ишлэриндэн эл чөкиб вэ халгдан гөт'и-элагэ едиб е'тикафа эјлөшөр-миш. Бу е'тикаф вэ завијэнишинлији өзү үчүн бөјүк бир сөадэт һесап едиб, һәгигөт алөминэ иришмөји вэ һиһан сиррлэриндэн иттила кәсб етмөји мөһз вөһдөт кушәсиндэ булармыш. Ол сөбөбдэн дејибдир:

Кушеји-вөһдөт нэ әчөб ча имиш,
Сирри-һиһан онда һүвөјда имиш.

Ашиги-диванөлэрин мәнзили, —
Рүтбөјэ бах, әрши-мөүлла имиш.

Гафил идим бу дили-виранөдэн,
Дил демэ, оғлан, бу ки, дәрја имиш⁶⁸⁶.

Е'тикафдан фариг олдуғу заман кәһбир чамаат ара-сына чыхыб сөһбөт едөрмиш. Зијадэ фәсиф вэ ширинзә-бан олдуғу үчүн чохлары өзүнэ вәләһ вэ һејран едөрмиш вэ мүасирлэриндэн бир чоху онунла мүкалимөјә дахил олмағы вэ онун сөһбөтиндэн истифадэ гылмағы өзлэринэ бөјүк бир фејзү гәнимөт һесап едөрлөрмиш.

Рөвајөт олуноур ки, Сејид Эбулгасым Уштибиндэ әв-вөлчө дәрвишлэр һәлгәсинэ дахил олуб, онларын ичиндэ нүфузу артыбдыр вэ сонралардан дәрвишләрө мүршид олубдур. Бә'зи вахтларда ондан кәрамөт садир олармыш; белэ ки, бир пара харигүладэ әламәтлэрин ондан зүһур етмөјини көрәнлэр олубдур.

Е'тикафдан чыхан заманы онун симасында башга бир парлаглыг вэ нуранијјөт чилвэ едөрмиш; өзкө бир һаләтэ

дүшәрмиш вә бә'зи вахты шөвгү зөвг илә чуша кәлиб ешгдән, меј вә мәнәббәтдән дәм вурармыш. Нечә ки, дејибдир:

Зөһдү сәлаты чөлә сал, Кәзкәза,
Мөвсиме-ејшү мејү миша имиш.

Ханчобани ади, Нәбати өзү,
Бир үзү гырхыг, быгы бурма имиш⁶⁸⁷.

Нәбати артыг дәрәчәдә сәхи, чомәрд вә нәчиб бир вүчуд имиш. Атасы дәхи мөһтәрәм сејидләрден имиш. Буна шаирин кәламы шәһадәт верир:

Мејдани-ешг ичрә сәјиргдим ати,
Мүсәххәр ејләдим Руму Һерати,
Мөһтәрәм оғлујам, адым Нәбати,
Затымыз һашими, әслимиз әрәб⁶⁸⁸.

Сејид Әбүлгасымын ләгәби «Мөһтәрәм оғлу» олдугуна онун бу ше'ри дәхи шәһадәт верир⁶⁸⁹.

«Мөһтәрәм оғлу» дејәрләр мәнә, адым Мәчнун,
Бир адым Ханчобани, бир быгы бурма-бурма⁶⁹⁰.

Нәбати һәзрәт Әли әлејһиссәламын һәгиги вә сәмими мәддаһларындан олдугу үчүн ол чәнабын вәсфи-шә'ниндә чох көзәл вә гәрра гәсидәләр јазыбдыр ки, һәр кәс онлары мүталиә етсә, онун гәлбиндә һәгиги бир вәчдү тәрәб вүгуа кәлир. Нәбати демәк олур ки, өз мөвласына үрәкдән ашиг имиш вә бу, мәнәббәти учундан ол шаһидәрјадилини вә көвһәри-нәчәф вә мә'дәни-иззү шәрәфин мәдһиндә јаздыгы бир кәламында әндазәдән **чыхыр** вә бир нөв өзүнү шәккаклар силкинә дахил **едән** кими олур:

Мән рузи-әзәлдә севмишәм бир шаһи,
Аллаһ дејәр она Әлиаллаһи.
Һәр ким она аллаһ десә, кафирдир,
Шәккакдыр ол Нәбати тәк, валлаһи⁶⁹¹.

Дивани-әш'арында ибтидаји-кәламы һәзрәт Әлинин **ады** илә бу сајаг башлајыр:

Ичәде-бәнаје-аләм әз наме-Әлист,
Аине-нәби зе зәрбе-Сәмсаме*-Әлист.

* Сәмсам — кәскин гылыпч.

Мејханеји-дәһр гајем әз һәстије-уст,
Абе-рох зе меје-чәме-голфәме-Әлист.
Ин нәгшенегаре-сане'е-бичунәст,
Ја дөфтәре-ешге-Лејлијо Мәчнунәст.
Һәр сәфһеәш әз баге-Ерәм зибатәр,
Һәр ногтеәш әз дорче-доре-мәкнунәст.
Әз кәрдеше-рузегаро доуре-кәрдун
Диване-мән әз рәдиф кәрдәд бирун,
Ашофтетәр әз шекәнче-золфе-Лејли,
Јулидетәр әз мәгалә-һалә-Мәчнун.
Ин решһеје-келке-Маније-нәггәшәст,
Ја гет'еје-мешке-ашеге-гәлләшәст⁶⁹².
Бәр тәб'е-коһәрбаре-Нәбати әһсэн,
Мәтбу'тәр әз рује-боте-Чәммәшәст*⁶⁹³.

Хаһ түрк дилиндә вә хаһ фарс дилиндә Нәбати јаздыгы ше'рләрдә бир гүсур јохдур. Бә'зи кәламларында, мәсәлән, «Сагинамә»синдә, фарс лисанында јаздыгы ше'рләри түрк дилиндә јаздыгларына тәрчиһ вермәк олар. Бу «Сагинамә»нин ахырыны јенә һәзрәт Әли мәдһинә чевириб, ол чәнабын өвсафи-чәмилә вә әхлаги-һәмидәсини бир-бир зикр гылыб, ол бәһри-һикмәтә вә саһиби-шә'ну иззәтә хитабән дејир:

Шәһа, шәһријара мән бинәвара
Зе лотфәт бијара чо меһре-монәввәр,
Әја, саги, чәм шәви шадо хоррәм,
Фәдаије-то кәрдәм, бија, меј бијавәр.
Бедәһ баде чон гол, бехан һәмчо болбол —
Ке, камәт шод һасел, морадәт мојессәр.
Әли гу, Әли гу, Әли чу, Әли чу,
Реси та бе һу-һу, әз ин нам бекзәр,
Әли гу, Нәбати, ке, јаби нечати,
То та дәр һәјати бехан намәш әзбәр⁶⁹⁴.

Нәбатинин һәзрәт Әли шә'ниндә јаздыгы түрк гәсидәләри дәхи сәмими-гәлбдән нәш'әт едән пакизә вә һәгиги һиссләрдир ки, охучулара артыг дәрәчәдә тә'сир еләјир. Онлары бурада зикр етмәјә еһтијач јохдур.

Тәрчибәнд сәбкинәдә јаздыгы «Сагинамә»дә дәхи Әсәдуллаһ Галиб Әлијјүл-Мүртәза⁶⁹⁵ һаггында көзәл мәдһләр сөјләмишдир. Нәбатинин бу «Сагинамә»си демәк олар ки, онун чүмлә кәламынын әфзәли вә бәркүзидәсидир; бу сајаг башланыр:

Еј едән ешг намәсин инша',
Вәһ, дүшүб башына әчәб сөвда!
Гојкилән башә тачи-бисмиллаһ,
Ибтида гыл сөзү бенами-худа —

* Чәммәш — зәндвәст дејилән бүтпәрәст гөвм.

Ки, одур һәр кәләмә сәрмәтлә' —
 Ки, одур сәрвәри-һәмә әсма'.
 Гадиру зүлчәләлу вәликрам,
 Фалигүл-һәбб, халигүл-әшја,
 Санә'и-әршү фәршү шәмсү гәмәр,
 Аләми јохдан ејләјән пејда.
 Ол худаваңди-вачибүт-тә'зим,
 Һәјјү гәјјүмү фәрди-биһәмта.
 Әһсәнүл-халигин ләһүл-иззә,
 Вәләһүл-һәмд вәссәнәул-үлә.
 Адәми о јаратды торпагдан,
 Башына гојду тачи-«Кәррәмна».
 Ондан олду Мәһәммәди-әрәби,
 Саһиб-тачү тәхти-ов-әдна.
 Еј гәләм, еј әнисн-әһли-бәјән,
 Чәһд гыл еткилән сөзү зибә.
 Кәл, кәтир бадә, еј көзүм саги —
 Ки, верим чөһреји-мәгалә сафа.
 «Шур»ү «Шәһназ»дән чәким аһәнк,
 Нәләни ејләјим бүләндава.
 «Сөвти-Давуди» ејләјим заһир,
 Каһ «Һүсејни» кәһи «Зәминхара»⁶⁹⁶.
 Та салым бу чаһана бир гүлгүл,
 Башлајым тазә бир әчибә «Нәва».
 Кәләләр вәчдә ашигү ариф,
 Дүшәләр рәгсә падишаһу кәда.
 Учадан башла «Раки-Новрузи»⁶⁹⁷
 Чулғасын нөһ сипәһри сөвтү сәда.
 Шаһи-исламә рузү шәб нүсрәт —
 Истә һәгдән һәмшиә, ејлә дуа.
 Чәккилән башә бадеји-ешги,
 Күнбәди-чәрхи ејлә пүргөвға,
 Шаһи-Мисри чыхарткилән чәһдән,
 Аләми ејлә вәләһү шејда.
 Декилән, ја Әли, бәсөвти-чәли,
 Ејләмә һич кимсәдән пәрва.
 Һиммәт ал пирдән, мөдәд һәгдән,
 Дәмбәдәм «һу» чәкиб јолу башла.
 Гој гәдәм раһи-ешгә мәрданә,
 Кир хәрәбатә мәст-мәстанә⁶⁹⁸.

Шаир пирдән һиммәт вә һәгдән мэдәд диләјиб сөвти-чәли илә Әлијјүл-Мүртәзаны зикр едиб вә дәмбәдәм «һу» чәкиб, раһи-ешгә шөвг илә, мәрд-мәрданә гәдәмкү-зар олур вә өзүнү фәнафиллаһ дәрјасына гәрг еләјир вә бурада чүрбәчүр аләмләри сејр едиб, вахтбөвахт сагији-әнисү чанпәрвәрә рүчу едиб ондан лүтфү кәрәм истәјир.

Бу «Сагинамә»нин бир бәндиндә ешги-һәгиги вә мә-һәббәти-илаһини вәсфү тә'риф едиб, башга бәндләриндә каһ һичрдән шикајәт еләјир, каһ мүбтәләји-дәрди-мөһнәт олмагдан вә әглү кәмалы тәрк едиб Мәчнунсифәт күчә вә сәһраларда вәһшијанә чөвлан етмәкдән сөз ачыб ар-

тыг фәсаһәтлә өз һиссијјатыны белә риштеји-нәзмә чә-кир:

Сагија, дур кәтир меји-күлкун,
 Мәһи гәм етди ләлә тәк дилхун,
 Һичр едиб одлу синәми күлхән,
 Дәрд едиб дағлы бағрымы канун,
 Әгл-мәглү кәмаддан кечдик,
 Кәл бир аз да тутат тәриги-чүнун.
 Јандыраг рәхтү тәхти мәрданә,
 Сејр едәк күчәләрдә чүн Мәчнун.
 Каһ [едәк] рәгсү каһ чәрхә вураг,
 Кәһ чәкәк нәлә мәстү дикәркун.
 Кәһ дејәк ше'р-ме'р, кәһ һәдјән,
 Каһ мәсти-шәрабү кәһ әфјун.
 Каһи вәһшиләр илә һәмчөвлан,
 Каһ сәһра кәзәкү кәһ һамун.
 Каһи һејрәт чөлүндә сәркәрдан,
 Дилә кирјану хатири мөһзун.
 Каһи дағларда вәләһү шејда,
 Каһ әфсанәвү-кәһи әфсун.
 Каһи хамушү кәһ сүхәнкүстәр,
 Каһи Әшаби-кәһфи-чари-фүнун.
 Кәлсә тәғрирә кәр һекајәти-ешг,
 Олу бир дәмдә мин кәда Гарун.
 Еј хошахош о ашиги-гәллаш —
 Ки едә чаны јарына гурбун*.
 Әјјүһәл-ашигун, фәдејтү ләкүм,
 Иннәкүм мә'шәру вә һүм јуфун⁶⁹⁹.
 Бадеји-хүмнишини вер, саги,
 Нә дејәр бир көрәк о Әфлатун⁷⁰⁰.

Бу «Сагинамә»нин бир бәндиндә Нәбати баһар фәс-лини белә шаиранә вәсф гылыр:

Сагија, кәлди новбаһар јенә,
 Мөвсими-кәшти-ләләзар јенә,
 Веркилән бәзмә инбисатү шүкүһ,
 Кәлди һәнками-вәсли-јар јенә.
 Нәркиси-мәст јүз нәзакәт илә
 Зүлфүнү етди мүшкбар јенә.
 Шаһи-күл чәкди бүргәһи үздән,
 Һүсүнү етди ашикар јенә.
 Күһү сәһраны әбри-нејсани
 Көр нә хош етди мәрғзар јенә.
 Рәди-ғарран чәкиб ғәријү хүруш,
 Аләмә салды хархар јенә.
 Шаһи-күл олду мәскәни-бүлбүл,
 Ләләһи етди дағдар јенә.

* Гурбун — гурбан мә'насынадыр. Гафијә дүз кәлмәк үчүн «гур-бун» јазылмышдыр.

Һардасан, еј шәкәрләбү күлрүх,
Вер, көзүм, чами-хошкүвар јенә.
Кәл ичәк бадә күл әјагында,
Бир едәк шүкри-кирдкар јенә⁷⁰¹.

Меј вә мәһбуб барәсиндә јазыбдыр:

Сагија, еј никари-ширинфән,
Һардадыр ол дөваји-дәрди-һезән?
Тәлхи-ширинкүвар, јә'ни меј,
Мәрд олур ичсә кәр ону һәр зән.
Бу иди етди шаһ Чәмшиди,
Һәјјү чавид чүн Увејси-Гәрән.
Еһтирам ет ки, чами-Чәмдир бу,
Олма бәдмәст сән дә чүн Бәһмән.
Әлә алдыгча көзлә шәрти-әдәб —
Ки, одур дәрди-ешгә чарә едән.
Һаны ол Күрди-шири-һәрсөвләт?
Нолду Исфәндијари-руһинтән?
Мәни јандырды бир бүти-сәрмәст,
Вәсфи-һүсни едиб мәни әлкән.
Тағи-әбрү кәмани-Сами-дилир,
Тири-мүжкани хәнчәри-Бижән,
Гәнчә ағзы чү пүстеји-хәндан,
Ләби-лә'ли әгиги-сүрхи-Јәмән.
Тәрфи-рухсари рөвзәтүл-фирдовс,
Сүнбүли-зүлфи рәшки-мүшки-Хүтән.
Хали-сәрсәбзи дами-фитнәвү шәр,
Чешми-сәрмәсти кани-сеһрү финән.
Сөзү шәһдү шәкәр, көзү шәһла,
Чану дил бәндүвани-чани-зәгән.
Гыја бахмағы рәм јемиш чејран,
Күли-ариз мисали бәрки-сәмән.
Ишвәси шух, гәмзәси чәллад,
Ган ичән һәмчү зејғәми-әрчән.
Сурәтиндә хәчил мәһи-әнвәр,
Гәдди-бала бесани-сәрви-чәмән.
Гојмаз ашигдә назы табу тәван,
Өлдүрәр кәрчи олса Әһримән⁷⁰² и. а.

Јенә бу «Сагинамә»дә кечмиш падшаһларын шөкәтү әзәмәтиндән вә намдар пәһливанларын гүввәтү һүнәрләриндән вә ашиги-бичарәләрин һали-чикәрсузларындан сөз ачыб ахәри-кәламы һәзрәт Әли әлејһиссәләма јетириб дејир:

Һаны шири-худа, шаһи-мәрдан
Саһиби-Зүлфигари-хунашам⁷⁰³.
Һәл'әта шә'нү иннәма шөвкәт
«Лафәта» мәһни-шаһи әршмәгам⁷⁰⁴.
Кәр мүрәккәб ола чәми'и-бәһар,
Чүмлә әшчар әкәр ола әглам,
Ола катиб тәмами-хәлги-чәһан,

Јазалар вәсфи-шә'нини мадам,
Ағибәт гәрғи-лүччеји-хичләт,
Матү мәһһүт гасирүл-өвһам.
«Гулкәфа» һаг дејәндә бир шаһә,
Мән нә тә'риф едим, мәним ағам?!
Дур кәтир бадә, сагија, вер чам,
Лөвһәшәллаһ, кәлин едәк бајрам.
Чәкиләк бағә, бир әјаг чәкәк,
Дөшәнәк күл әјағинә хошкам.
Вәчд едәк, мәнзилә верәк зинәт,
Рузү шәб вәчдә ејләјәк игдам.,
Гој гәдәм раһи-ешгә мәрданә,
Кир хәрабатә мәстү мәстанә⁷⁰⁵.

Сејид Әбүлгасым Азәрбајчан түркләринин Хачә Шәмсәддин һафизин вә Шәмс Тәбризисини⁷⁰⁶ вә бә'зи мәгамларда Мөвлана Чәләләддин Румисин мәнзиләсиндәдир. Нечә ки, һафиз фәсаһәт вә бәләгәтдә шүәраји-фарсын сәрдәфтәри олуб, һәмчинин Нәбати дә Азәрбајчан шүәрасынын фәсиһрагыдыр. Нечә ки, ше'ру кәламында Нәбати Хачә һафизә пејрәвилик кәстәриб, һабелә дә дүнја зиндәканлығында устади-камили вә мүршиди-мә'нәвиси тутдуғу јол илә кедиб дәрвишләр даирәсинә дахил олуб, онлар илә мүаширәт вә мүсаһибәт едәрмиш вә дүнјанын малу дөвләтинә мүтләгә е'тина кәстәрмәзмиш. Өвгатыны ибадәт вә ријазәттә вә ше'р јазмағда кечирәрмиш. Хачә һафизә нисбәтән гәлбиндә әлагә тутдуғу мәһәббәт вә сәдагәти ашағыда јазылан ше'рләр васитәсилә бәјан етмишдир:

Еј сәба, еј бәриди-ашиги-зар,
Куји-чананә бирчә вар кенә.
Ачкинән шаһбаз тәк шәһпәр,
Ејлә Ширазә бир күзар кенә.
Һафизин руһи-пакиһә биздән
Бир јетир ешги-бишүмар кенә.
Бә'ди-«әлһәмдү» сурәји--«ихлас»
Кәр нәдир бир о јари-ғар кенә.
Мәни-мүштағә бу һекајәтдән
Кәлди һакәһ нәвајә тар кенә.
Деди: еј дәрду гәм кирифтари,
Чох дәхи етмә аһу зар кенә.
Туткилән дамәни-төвәккүлдән,
Әшгәри-ешгә ол сәвар кенә.
Гој гәдәм раһи-ешгә мәрданә,
Кир хәрабатә мәстү мәстанә⁷⁰⁷.

Јенә өзкә бир јердә Нәбати «Лисанүл-гејб» ләгәби илә мәшһур олан устады һағгында демишдир:

Гафизин руһуна ихлас илэ бир фатиһа вер,
Чэрхэ вур, дөврэ кэл, еј бэччеји-энга, энга.
Тутији-бағи-чинаң, бүлбүли-шахи-Шираз,
Хачеји-«Шәмс» лэгэб, шаири-ғарра, ғарра⁷⁰⁸.

Вэ јенэ Шираз бағынын бүлбүли-хошөлһаны һагғын-
да јазыбдыр:

Фэрәһәфзаст дорәрһаје-софтеје-Һафез,
Ғәни нәмуд мәра кәнче-хофтеје-Һафез,
Мәләле-дел бибәрэд ше'рә-рофтеје-Һафез,
Бәр асеман че әчәб кәр зе гофтеје-Һафез,
Сәма Зоһре берәгс авәрэд Мәсиһара⁷⁰⁹.

Мә'лумдур ки, Хачә Гафиз, Шејх Сә'ди вә Чәләләд-
дин Руми кими нәсиһәтамиз тимсал вә һекајәтләр јаз-
магла белә онлардан һиссә'и иттихаз етмәјибдир. Анчаг
мә'нән бир-биринә мүнәсибәти олмајан гәзәлләр васитә-
си илэ һиссијјати-тәбијјәсиндән вә кәмалати-мә'нәвијјә-
синдән наши һикмәтәса вә мө'чүзнүма ше'рләр јарадыб-
дыр. Һәр ше'рин вә һәр бејтин тәкликдә дәрин мә'насы
вар. Һәр бир кәлмәси бөјүк нәсиһәтдир. Тәрзи-кәламда
вә шивеји-лиһанда о гәдәр һәләвәт вә фәсаһәт вар ки,
әһли-һал ону мүталиә етдикдә валеһ олур, димағы баш-
га бир зөвг илэ вәсфә кәлмәјән бир фејзлә долур. Нәбәти
дәхи бир мәтләбин үстүндә дајаныб дурмур, пәндү һәси-
һәт демәкдән вә халга јол көстәрмәкдән јахасыны кәна-
ра чәкиб өз һиссијјатындан вә мә'нәвијјат аләминдән
дәм вурур. Бу хүсусда ибтидаји-кәламда шаир өзү буну
играр едир ки, онун диванында гајда вә низам олмаја-
чагдыр вә мә'нән бир-биринә мұхалиф вә мұғажир ше'р-
ләр чох олачагдыр:

Өз кәрдеше-рузегаро доуре-кәрдун
Диване-мән өз рәдиф кәрдәд бируң,
Ашофтетәр өз шекәнчә-золфе-Тејли,
Јулидетәр өз мәгалә-һалә-Мәчһун.

Башга бир кәламында шаир өз һаләтини вә дүңјадан
лагејд олмағыны, ата-ана вә гоһум-әгрәба танымадығы-
ны, мүәјјән бир фикрә вә мәсләкә гуллуг етмәдијини,
дост-ашнадан гә'и-үлфәт етдијини вә ше'рдә низам вә
гајда көзләмәдијини бу сајаг нәзмә чәкир:

Билмәрәм сәч' нәдир, гафијәни аһламарам,
Мән гарадағлыјам, вер мәнә хурма, хурма.

«Мөһтәрәм оглу» дејәрләр мәнә, адым Мәчһун,
Бир адым Хаңчобаны, бир быгы бурма, бурма.

Нә гәләндәрди, нә дәрвини, нә натигү нә лал,
«Ма әрәфһак» дејирләр, буду һәгга, һәгга.

Бачы-гардаш демәз, ата-анасын билмәз,
Декилән бир ајы ја бир дәди-сәһра, сәһра.

Тәрк едиб јарү рәфиги, чәкилиб пүнһанә,
Кечә-күндүз отурур ваһиду тәһһа, тәһһа⁷¹⁰ и. а.

Шаир дүңјада чох јашајыбса да, амма ким вә нә ол-
дугуну һарадан кәлиб вә һараја кетдијини вә нә нөв
ичра вә маддәләрдән тәркиб булдуғуну вә һансы дин вә
тәригәтдә олдуғуну дүрүст тәјин едә билмәјиб, «дүңја»
дејилән бу вадији-һејрәтдә авара вә сәркәрдан галыб-
дыр, мүәјјән бир мәнзилә васил олмадығыны вә һәлә
мәһһут, мүтәһәјјир вә ләнк һалында јашамағыны өз-
өзүнә хитабән «нә мәнәм, нә мән мәнәм мән» демәклә
бөјүк бир шәккдә вә изтирабда олмағыны мөвзун бир
кәламында бәјән едир. Һаман кәламы ејни илэ бурада
дәрч едирик:

Нә мәризо, нә тәбибәм, һәлә ләнк, ләнкәм,
Нә һәбибо нә рәғибәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә моқәддәр, нә шадәм, нә неһан, нә ашекарәм,
Нә зе хакәмо, нә бадәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә чо ғонче дәр шекофтәм, нә пәәм, нә ла шенофтәм,
Нә ғәмәш бедел нәһофтәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә шәрабијәм, нә бәнки, нә хәјалијәм, нә рәнки,
Нә моғәннијәм, нә чәнки, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә рәфиге-бустанәм, нә ғәрине-голестанәм,
Сәке-кује-делсетанәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә сәтарәәм, нә маһәм, нә кәда, нә падшаһәм,
Бемијане-ин до раһәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә зәмин, нә асеманәм, нә әз ино нә әз анәм,
Нә дијаре-ламәканәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә пәри, нә ченно енсан, нә мәләк, нә һуро гелман,
Нә феланәмо, нә бейман, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә зе кано мә'дәнәм, мән нә зе кәнчо мөхзәнәм мән
Нә мәнәм, нә мән мәнәм мән, һәлә ләнк, ләнкәм.
Нә чованәмо нә пирәм, нә кәманәмо нә тирәм,
Нә сәғиро нә кәбирәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә зе лә'лә-бибәһәјәм, нә зе дорре-бисәфајәм,
Нә нәва, нә бинәвајәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә һолулијәм, нә дәһри, нә кәнаријәм, нә бәһри,
Нә ријазиијәм, нә чәфри, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә монәччәм, нә кәһен, нә саһеро нә мәдаһен,
Нә безарәан кәваһен, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.
Нә Нәбатијәм, нә бәнки, нә мосәллајәм, нә чәнки,
Нә мәчусо, нә ферәнки, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм⁷¹¹.

Женә башга бир кәламында Сејид Әбүлгасым өзүнү мэдһуш вә һејран бир һалда валеһ вә сәркәрдан көрүб кәмали-фәсаһәтлә мәстанә һаләтини бу төвр бәјан едир:

Өлжә мәстәм билмәзәм ким, меј нәдир, мина нәдир,
Күл нәдир, бүлбүл нәдир, сүнбүл нәдир, сәһра нәдир.

Од тутуб чаным сәрасар јанды, амма билмәдим
Дил нәдир, дилбәр нәдир, башымда бу севда нәдир.

Билмәдим өмрүмдә һәркиз күфрү иман һансыдыр,
Әһмәдү Мәһмуд кимдир, Мусијү Иса нәдир?

Шаһбази-өвчи-вәһдәт, ваһиду һәјјү гәдим,
Халиги-әрзү сәма ол фәрдү биһәмта нәдир?

Сәдри-ејвани-чәләләт, шәм'и-бәзми-каинат,
Афитаби-әрши-иззәт «лафәта илла»⁷¹² нәдир?

Түррәһаты гој кәнарә, рәгсә кәл диванәвәр,
Кәл, хәрабәт ичрә көр бу шуришү гөвға нәдир!

Дурди-сафи көзләмәк вахты дејил, сағи, аман!
Шишә вер, пејманә вер, сағәр нәдир, сәһба нәдир?!
Дур, көзүн гурбаныјам, мәстанә кәл, ринданә вер,
Чох демә Чәмшиддән, Искәндәрү Дара нәдир?

Лөвһәшәллаһ, кимди билмәм ешг диванын јазан,
Ашигү мә'шуг кимдир, Вамигү Әзра нәдир?

Шаһиди-хәлвәтһнишиним етди рухсарын әјан,
Ашиги-диванә кәл көр заһирү ихфа нәдир!

Јетди өмрүн ахирә, сән бир, Нәбати, билмәдин,
Кимди бу көздән бахан, ја дилдә бу куја нәдир?⁷¹³

Нәбатинин бу ше'рләри Шәмс Тәбризи әлејһиррәһмәнин ашағыда јазылан кәламына чох бәнзәјир. Тәфавүт анчаг бундадыр ки, Нәбатинин кәламы ринданә вә ашиганә, амма Шәмс Тәбризинин кәламы һәкиманә вә фәлсәфанә әсәрләрдир. Нәбатинин кәламындакы атәши-ешг, чуши-зөвг вә шөвг гарейни вәчдә кәтирир, Шәмс Тәбризинин кәламы исә онлары дәрин фикир вә әндишәјә сәлыр.

Будур Шәмс Тәбризинин кәламы:

Рузһа фекре-мән инәст, һәмә шәб сохәнәм
Ке, чера гафел әз әһвалә-делә-хиштәнәм.
Әз конча амәдәәм, амәдәнәм бәһре-че буд,
Бекоча мирәвәм, ахәр нәнәман вәтәнәм.
Кист дәр гуш ке, у мишәнәвәд авазәм,
Ја кодамәст сохән миконәд әндәр дәһәнәм.
Кист дәр диде ке, әз диде бирүн минекәрәд,
Ја ке, чанәст нәгуји ке, мәнәш пирәһәнәм.
Мән беход намәдәм инча ке, беход баз рәвәм,
Ан ке, авәрд мәрә баз бәрәд бәр вәтәнәм.

То мәпендар ке, мән ше'р беход мигүјәм,
Та ке, хошјарәмо бидар јеки дәм нәзәнәм,
Шәмс Тәбризи, әкәр руј бема бенәмаји,
Вәллаһ ин гәлебе-мордар бейәм дәр шекәнәм⁷¹⁴.

Мәшһур чарпарәсиндә Нәбати пүхтә вә ариф олмаға вә мүрғи-Гафла һәмзәбан олуб уча мөгамларда дөвр етмәјә вә куји-ешгә дәлил булмаға вә нәгши-бүтдә сирри-вәһдәти көрмәјә вә дүнјанын чикунәлијинә мә'лумат је-ришдирмәјә чох сәфәр, тәчрүбә, билик, мәнәббәт, чүр'әт вә тәркисәрлик лазым олмағыны шаиранә бәјан едиб дејир:

Кет доланкилән, хамсән һәнүз,
Пүхтә олмаға чох сәфәр кәрәк.
Мүрғи-Гаф илә һәмзәбан олуб,
Дөврә галхмаға балу пәр кәрәк.

Куји-ешгә кәл кетмә бидәлил,
Гули-дәнк тәк дүшмә чөлләрә.
Та ки, саликә рәһнүмун ола,
Хизри-рәһ кими раһбәр кәрәк.

Јох, јалан дедим, һәрзә сөјләдим,
Вазеһин дејим, доғру сөјләјим,
Һәггә арифи васил етмәјә
Бир додаглары хам шәкәр кәрәк.

Зүлфи-әнбәрин, хали-назәнин,
Гәнчә тәк дәһан, гашы чанситан,
Маһи-бигәрин, шаһи, күлрухан,
Нәстәрән кими симбәр кәрәк.

Лалә тәк үзү ал јанаг ола,
Тазә күл кими тәрбухаг ола,
Бир күнәшгабаг, хошмәзағ ола,
Шух сәрвәд, зәркәмәр кәрәк.

Һәминан ола меһрү маһ илән,
Һәмзәбан ола нуру нар илән,
Нитги дилкүша, ләфзи чанфәза,
Кәнчи-синәси пүркөһәр кәрәк.

Һәггә ашина, хәлгдән чүдә,
Ејләмиш ола нәфји-масәва,
Һәјји-ләмјәзәл, фәрди-бимәсәл,
Ол Мәсин тәк бипәдәр кәрәк.

Гојкилән гәдәм дејрә лачәрәм,
Нәгши-бүтдә көр сирри-вәһдәти,
Бу чикунәдән вагиф олмаға
Бир чүнуни-һәг, мәрди-әр кәрәк.

Аз данышкилән, олкилән хәмуш,
Етмә аләмә сирри-ешги фаш,
Бурда дурма чох, кеч бу вәртәдән,
Бу мөгүлә сөз мүхтәсәр кәрәк.

Мән' гылмајын чох да заһиди,
Үзрү вар онун, ашиг олмајыб,
О, әбәс јерә хәлг олунмајыб,
Бағбанә бир кәлләхәр кәрәк.

Чиддү чәһд гыл, ариф ол, көзүм,
Елми-ешгдән олма бинәсиб,
Чум бу бәһрә бир, тап бу көвһәри,
Ашигәм дејән тәрки-сәр кәрәк.

Раһ пүрхәтәр, бәхт важкун,
Зүлфи-јар тәк шәб сиһәкун,
Инди гејбдән Ханчобанына
Нәхли-Турдән бир шәрәр кәрәк.

Ја Әли, мәни чами-ешгдән
Бир кәрәм гылыб өјлә мәст гыл —
Ким, десилә хәлг лал отурмаға,
Бу Нәбати тәк бәхтәвәр кәрәк⁷¹⁵.

Нә гәдәр ки, мәрһум Сејид Әбүлгасым мүттәги, һаг-
пәрәст бир зат имиш вә нә гәдәр өвгатыны ибадәт вә
ријазәтдә кечирмәји севәрмиш, бир о гәдәр дә бимә'ри-
фәт вә бимәһәббәт ибадәти, ријаји вә заһири зәһдү тәг-
ваны дост тутмаз имиш, «бисмиллаһы дәрк етмәмиш
һәмдә шәрһ верән» абиди-фасигә вә мүфәттин ваизә
чанү дилдән тә'н вә нифрин охујармыш. Белә ријаји вә
јаланчы заһидләри бә'зи кәламларында заһидлик исми-
нә јарашмајан сифәтлә мүттәсиф гылмышдыр:

Мән' гылмајын чох да заһиди,
Үзрү вар онун, ашиг олмајыб,
О, әбәс јерә хәлг олунмајыб,
Бағбанә бир кәлләхәр кәрәк.

Вә һәмчинин мәһәббәти-илаһидән бихәбәр вә мә'ри-
фәти-рәббанидән бисәмәр абидләрә хитабән демишдыр:

Заһид, аз даныш, кет, көзүмдән ит!
Ешгдән мәни чох да данлама,
Мән мәкәр әбәс олмушам дәли,
Бир о «мим»ү «дал», «ба»вү «ра»јә бах.
Мәндән әт көтүр, еј узунгулаг!
Зәһд сатма чох, еј һимар, мәһз!
Дур ајаға бир, ач о кор көзүн,
Бир о көзләри сүрмәсајә бах!⁷¹⁶

Бурада Нәбати:

Мән мәкәр әбәс олмушам дәли,
Бир о «мим»ү «дал», «ба»вү «ра»јә бах —

— ше'риндә она ишарә едир ки, рузи-әзәлдән мүдәббири-
ләмјәзәл (روب و دوم) — ки, ибарәт ола гадири-зүлчә-

лалдан, — онун хәмирәсини мәһәббәтлә јоғуруб, мә'ри-
фәт нуру илә мүнәввәр гылыбдыр, бәркүзидәләр силки-
нә дахил вә дунја гејдиндән хилас вә биеһтијач еләјиб-
дир. Нечә ки, өзкә бир мөгамда шаир дејир:

Тәббали-ғәза дөјдү мәним адыма ахир
Бу тәбли-чунуну.
Сәһрајә салыб етди мәни күһдә мәскун,
Бу кәрдиши-кәрдун⁷¹⁷.

Вә һабелә шаир ешг әһлинин устады вә сәрхејли олан
Мәчнун-и-зәбуну вә сонра Фәрһади-бимурады јада салыб
өзүнү дәхи онларын силкинә дахил едиб вә һәтта Фәрһа-
ди-гәмпәрвәрдән өзүнү артыг тутуб дејир:

Әлминнәтү-лиллаһ охудум елми-ләдүнни⁷¹⁸
Устади-әзәлдән.
Фејзи-нәзәри етди мәни габили-әсма,
Чун Хизри-мүәлла.
Әфсус ки, аләмдә дејил дағ чапан оғлан
Фәрһади-һүнәрмәнд,
Тә'лим едәјдим она мән дәрси-«сәми'на»⁷¹⁹
Та ајеји-«өвфа»⁷²⁰.
Мәчнун иди ешг әһлинин устады, һәгигәт,
Пиримдән ешитдим.
Әфв ејлә күнаһын сән онун, бари-худаја,
Овсилһу би Лејла.
Һәрчәнд гарадағлыјам, јохду кәмалым,
Мүшкүлдү кәламым,
Һәр фәрлдә мәстурду бир дүрри-мүсәффа,
Јүз лә'ләвү лала.
Јанды чијәрим, бәсди, фәган етмә, Нәбати,
Бир ләһзә тут арам.
Сәһраји-чунун ичрә ол азадәдил, амма
Тут дамәни-мөвла⁷²¹.

Вә јенә Нәбати ријакар заһидин сөһбәт вә үлфәтин-
дән пешман олуб вә јахасыны кәнара чәкиб дејир:

Мән һара, сөһбәти-намаз һара?!
Мәни аздырды бу мүсаһиби-хам.
Дәфтәри-ешгү баби-сөвмү сәлат,
Мәһһәси-халү хәт, рүкү'ү гијам.
Еј әләмдарн-шаһи-тәһнәчикәр,
Сәнә гурбан мәним атам-анам.
Һәрә бир шаһы севмиш, әзәлдән
Сәни севмиш Нәбатији-бәднам.
Кәһ Әбүлфәзлү каһи ја Аббас —
Дејәрәм, ејләдим сөзү итмам.
Сағијү чаму шаһиду күлү мүл —
Бу иди, вәссәлам, вәликрам.

Көл, көзүм, тут нээрде ол шаһи,
Мүхтәсәр ејлә, етмә чох ибрам.
Гој гәдәм раһи-ешгә мәрданә,
Кир хәрабатә мәстү мөстанә⁷²².

Ашағыда дәрч олунаң кәламында Нәбати бир нөв һа-
ли-дилини бәјан етмәк үчүн бәни-Һашим маһы, мәнбә'и-
сөвләтү шүчаәт Әлијјүл-Мүртәза оғлу Һәзрәт Аббасдан
мәдәд тәләб едир, хамәсинин тишеји-Фәрһаддан кәскин
олмағыны тәмәнна едир вә диванәвәр һәлгеји-зәнчири
мејдани-тәрәбдә силкәләјиб ешг илә бир һај-һуј чәкир.
Бу әснада шаирин гулағына Һатифдән нида кәлир ки, еј
Нәбати, мәтләбин рәва олду, хатирини шад гыл! Вә сон-
ра мүншији-дивани-һәгг шаирә бу фәрманы верир ки,
ешгдән лафу кәзаф вуруб өзүнү өјмә вә ашигәм демә.
Бу јолда ешги-мәчәзи јарамаз; бу јолда кәрәкдир кәррат
илә чаныны бәлалара салыб, бәркидиб полад едәсән вә
бутеји-ихласда гәлби-миси әридиб иксири-ешг илә ону
нак вә саф гыласан вә һәр нисфи-шәбдә раһәт јухусун-
дан ајылыб, әл-үзүнә сәфа вериб, шөвг илә нами-худаны
вирд едәсән, та ки, бу минвал илә нәфси-дунун көпәји
мәгамында олан һирсү тамаһы өзүнә рам едә биләсән вә
гәмкәдеји-үзләтә тәб'ини мө'тад гылмағы бачарасан.

Вәгти ки, бу имтаһанлардан чыхыб вә шәрбәти-тәч-
риддән бир чам ичиб өзүнү һәлгеји-үрәфајә вә даиреји-
һүкәмаја дахил еләдин, онда сәнә ешг тилсиминин гы-
фылы фәтһ олунар. Бундан сонра раһи-фәнада сәнин
нәфсинә бирчә тәвәккүл кифајәт едәр, бешәрти ки, су
јеринә көзләрин јашыны Дәчлеји-Бағдад едиб вә јарын
әтәјиндән бәрк јапшыб раһи-ешгдә мүстәһкәм дурасан.
Бу һалда аләми өз әмринә табе едә биләрсән вә хатирини
зикрдән чәннәти-Шәддад гылсан да, вәсвәсеји-шејтан
сәни күмраһ едә билмәз. Бундан сонра әкәр Нәбати
башга мәгамларда сәјаһәт етмәк фикринә дүшәрсә, онда
онун башыны тө'меји-хәнчәр етмәјә мухтарсан. Шаирин
өз кәламына рүчу едәк:

Ашиги-диванә, бир зүмзүмә бүнјад гыл!
Хатирими гүссәдән бир нәфәс азад гыл!

Һәлгеји-зәнчири бир силкәлә, сәслән јенә,
Ешг илә бир һај-һуј, шур илә бир дад гыл!

Мүдләти-ахыр бу ев бәзмкәһи-јар иди,
Һејфди, бу мәнзили јыхма, кәл абад гыл!

Маһәсәд, мәгсәдин јар иди мәгсуд әкәр,
Башини бу дамдә данеји-сәјјад гыл!

Рузи-әзәл ашигә гисмәт олуб хуни-дил,
Бах мәнә бир сәдрини күреји-һәддад гыл!

Јохду бизим сазымыз, тари-хош'авазымыз,
Төк үзә әшки-рәван, наләвү фәрјад гыл!

Маһи-бәни-Һашим ол Һәзрәти-Аббасдән —
Истә мәдәд, хамәни тишеји-Фәрһад гыл!

Мүғбәчеји-мүтрүбүн бурда јери јох һәнүз,
Аһ чәкиб дәмбәдәм нөвһөвү бидад гыл!

Јетди нида сәм'инә Һатифи-ларејбдән,
Мәтләбин олду рәва, хатирини шад гыл!

Мүншији-дивани-һәгг јазды бу фәрманы ким,
Бу нечә әбјаты да дәфтәрә прад гыл!

Лаф уруб ешгдән, адына ашиг демә,
Ја бу ки, бу раһдә чаныны фулад гыл!

Бу миси-гәлби әрит бутеји-ихласдә,
Вур она иксири-ешг, габли-нәггад гыл!

Нисфи-шәб олдугча дур әл-үзүнә вер сәфа,
Јатма дәхи, сүбһә дәк шөвг илә өврад гыл!

Та ки, сәнә рам ола һирси-сәки-нәфси-дун,
Гәмкәдеји-үзләтә тәб'ини мө'тад гыл!

Шәрбәти-тәчриддән башына бир чам чәк,
Кет өзүнү дахили-һәлгеји-өвтад гыл!

Та ки, сәнә фәтһ ола гыфли-тилисмати-ешг,
Хәлг үзүнә гапыны шешдәри-нәррад гыл!

Әшһәби-сәр-сәр-хурам кәрчи инанын гырыб,
Кетмә, дур, еј биәдәб, һөрмәти-устад гыл!

Шамү сәһәр мүттәсил һәмдү јүз ихлас илә
Та нәфәсин вар исә руһун онун шад гыл!

Јар әтәјиндән әлин үзмә, будур раһи-ешг,
Көзлә ону, аләми табе'ү мүнгад гыл!

Вәсвәсеји-Әһримән кәр сәни күмраһ едә,
Хатирини зикрдән чәннәти-Шәддад гыл!

Бир дә Нәбати әкәр мејли-сәјаһәт едә,
Башын онун тө'меји-хәнчәри-чәллад гыл⁷²³!

Дикәр бир кәламында Нәбати көнлүнә хитаб едиб
дејир: Бу гәдәр јатдығын бәсдир. Гәфләт јухусундан бир
көзүнү ачыб бидар ол! Гөнчә кими пәрдәдә галдығын
бәсдир, бир заман ачылыб сән дә бир шаһиди-базар ол!
Зүлмәт дијарына гәдәм басыб аби-һәјаты ахтар, ирәли
јери, дөнүб дала бахма, хөвфү шәккә дүшмә! «Ләнтәра-
ни»⁷²⁴ әчәб бир әмрдир. Әкәр һәгиги ашигсән, Тура сары
јүјүр, талиби-дидар ол! Муса кими әсаны јерә ат вә нә'-
лејнини ајағындан чыхарт, онда нури-һәгг сәндә тәчәл-

ла едэр. Экэр һәгги тутуб халгы унутсан, Иса кими көј-
ләрдә мөгам тутарсан.

Әлли илин мүддәтиндә бу гәдәр мәсчидә кедиб-кәл-
мәјиндән нә һасил етдин? Һансы фејзү кәмалата наил
олдун? Оғлун өлсүн, бир усан, бәсдир бу гәдәр ријайи
ибадәт вә заһири таат! Бизар ол! Шәккү сәһви гәлбин-
дән чыхарт, «габили-мәғфирәти-гадири-гәффар ол-ол»!

Бу гәдәр кушеји-меһрабә сығындып бәсдир,
Бир дә мејханәјә кәл, фаизи-әнвар ол-ол!

Ешги, ашиглији мән' ејләмә, заһид, биллаһ,
Әглини башына јығ, ашиги-бир јар ол-ол⁷²⁶!

Сејид Әбүлгасым өз тәб'и-көвһәрбары вә әш'ари-аб-
дары хүсусунда белә јазыр:

Ач фәсаһәт гапысын, еј «әнә әфсәһ» нәсли*,
Сәндә мираси-шаһәншаһи-тәдәлла көрүнүр.

Шәмс Тәбризи кими мүһји-әмват олдун,
Вәһ, онун чилвәкәһи әләми-бала көрүнүр.

Тәб'и-мәтбуун едәр Манијү Әржәнки хәчил,
Рәшһеји-килки-тәрин сәһри-һәләлә көрүнүр.

Бу нә пәрвазды, еј таири-Симүрғ-шикар,
Тәһти-балында онун фәвги-Сүрәјја көрүнүр.

Сөзү гыл шәһдү шәкәр, еј әнә әмләһ баласы,
Мәһәки-дүрри-сүхән сурәти-Сәдра көрүнүр.

Һәјј едәр әзми-рәмими нәфәси-мүшкни,
Нитги-ширини ара мөчүзи-Иса көрүнүр⁷²⁸.

Гәләми-көвһәрризинә хитабән дејибдир:

Еј гәләм, еј әнис-әһли-бәјан,
Чәһд гыл еткилән сөзү зибә.
Кәл, кәтир бада, еј көзүм саги —
Ки, верим чөһреји-мәгалә сәфа.
Та салым бу чаһанә бир гүлгүл,
Башлајым тазә бир әчибә нәва.
Кәләләр вәчдә ашигү ариф,
Дүшәләр рөгсә падишаһү кәда⁷²⁷.

Бу бабда јенә башга бир кәламында јазыбдыр:

Килки-сүхәнсәнчү шәкәрризә бах,
Күндү бу ја көвһәри-инша имиш?
Кағызы дибә кими күлкун едиб,
Чүмлә һүнәр бунда мүһәјја имиш.

* Рәсули-әкрәмә ишарәдир.

Нөггәләри һәр бири бир гит'әдир,
Һәрфләри һәр бири пира имиш.

Һашимијәм, вариси-фәхрүл-кәлам,
Бизләрә бу шивеји-аба имиш.

Падишаһи-әрзү сәмадыр гәләм,
Тачи-сәри-Хосрову Дара имиш.

Бу гәләми-силсиләмудур ки, бу
Һәмдәми-һәр арифү дана имиш⁷²⁸.

Јенә бу хүсусда башга бир јердә јазмышдыр:

Кағәзи-зәркеш кәтир, вер мәнә зәррин гәләм,
Та ки, мән инша гылым ешгдә бу мәһзәри.

Чүнки тамам ејләдим мән бу тәрәбханәни,
Һазыр еднн сиз о дәм Манији-сурәткәри.

Онда мәнним шәклими, сурәти-дилдарымы
Нөгш едә бу сәфһәдә, шад едә бу кафәри.

Кетди Нәбати өзү, галды сөзү јадикар,
Ашиг оланлар кәзәр ахтары бу дәфтәри⁷²⁹.

Јенә өз тәб'и һаггында бујурмушдур:

Чох тә'риф еләмә бағи-беһишти, заһид —
Ки, онун куји, мәнним рөвзеји-ризваным бәс.

Бүлбүлү тутијү гумри сәнә әрзани ола,
Еј Нәбати, мәнә бу тәб'и-сүхәнданым бәс⁷³⁰.

Бурада зикр олунаң кәламлардан башга јенә Нәбати-
нин өз тәб'и вәсфиндә мөвзун ше'рләри вардыр ки, чүм-
ләсини јазмаға еһтијач јохдур. Биз анчаг буну дејә би-
ләрик ки, әлһәгг Нәбатинин тәб'и көзәл вә рәван имиш.
Ондан нәш'әт едән сөзләрин чоху лә'лү чәваһирә бәра-
бәрдыр.

Көвһәри-нәзмди ја силки-дүрү лә'ли-хошаб,
Ше'ри-рәнкинди ја лә'ләвү лала-лала⁷³¹.

Нәбати әлејһиррәһмәнин башга нөв кәламлары илә
мөһтәрәм охучулары даһа да әтрафлы ашина етмәк гәс-
ди илә тәбәррүкән бир нечәсини бурада дәрч едирик.

Мүстәзади-Нәбати:

Та олду сәнин меһри-рүхүн сүнбүлә мүлһәг,
Еј маһи-мүтәббәг!
Сандым ки, күнәш әбрә кириб олду мүбәррәг,
Чан олду мүһәррәг.
Маһ үзрә дүшән нөгтеји-халын нә баладыр,
Еј көзләри чаду.

Һејрәтдәди бу мәс'әләдә чүмлә мүдәггиг,
 Ачиздилә мүтлөг.
 Бу даирәдә нөгтеји-пәркар галыб мат,
 Шәтрәңчдә чүн шаһ.
 Кирдаби-бәлә ичрә сыныб ләнкәри-зөврөг,
 Һәр дәм дејәр «Һәг-Һәг».
 Бу ачизү дәрвишә әкәр мүршиди-ешгин
 Рүсхәт верә, биллаһ,
 Исбат едәрәм бөјлә ки, һамы дејә сәддәг,
 Һәм әрши-мүәлләг.
 Фаш ејләмәзәм мән дәхи әсрари-ниһаны,
 Јох, јох, гәләт етдим.
 Кет, кет, ганыны һеч јерә төкдүрмә бенаһәг,
 Еј чаһили-әһмәг!
 «Бисмиллаһ»ы⁷³² дәрк ејләмәмиш «Һәмдә»⁷³³ јүјүрмә,
 Еј заһиди-күмраһ!
 Сәркәрдәсиз аја көрүнүб бағлана сәнчәг,
 Ләшкәр тапа рөвнәг?
 Дәјмәз ики динарә сәнин сөвмү сәлатын,
 Салланма беһиштә!
 Гәфләтдән ојан, ач көзүн, ол тазә мүсәббәг,
 Манәнди-Фәрәздәг⁷³⁴.
 Кејфијјәти-мејханәни мәсчиддә ким анлар,
 Кәл ол сөзә вагиф.
 Алдатды сәни чифеји-дүңјаји-мүзәррәг,
 Вур башына чүн бәг.
 Һүммәт елә, ач синәми, гыл нитгимә куја,
 Еј пири-хәрабәт!
 Бу лејли-дүча ичрә мәни гојма мүфәррәг,
 Еј сүбһи-мүфәлләг.
 Бу әрсеји-хунхардә дәм вурма, Нәбати,
 Ол сакигү самит.
 Куја сәнә кәшф олмајыб әһвали-«әнәһләг»,⁷³⁵
 Сән билмәдин әһләг.⁷³⁶

Гәзәли-Нәбати:

Чумдум јенә гәввас тәк дәрјајә мән, дәрјајә мән,
 Гылдым нәзәр бир лә'ләји-лалајә мән, лалајә мән.
 Сән санма мән бу бәһрдә һәр инчи, мирвари кәзәм,
 Көз дикмишәм бир көвһәри-валајә мән, валајә мән.
 Кетдим бијабан кәштиңә, урдум тәчәлла дәштиңә,
 Етдим тамаша Турдә Мусајә мән, Мусајә мән.
 Чыхдым бу әршин үстүнә, бахдым бүләндү пәстинә,
 Пәс онда накәһ уградым Исајә мән, Исајә мән.
 Салдым тамәми-әләми көздән, унутдум Адәми,
 Вердим көнүл бир ваһиди-јектајә мән, јектајә мән.
 Кәздим сәмавати тамам, һәр мәнзилә етдим хурам,
 Гылдым күзәр һәм чәннәти-ә'лајә мән, ә'лајә мән.
 Етдим тамаша күлләрин, һәм хошнәва бүлбүлләрин,
 Салдым нәзәр һәм мәнзәри-һурајә мән, һурајә мән.

Кетди сәримдән әглю һуш, бир кушәдә олдым хәмуш,
 Дүшдүм әчајиб мәнзили-ихфајә мән, иифхајә мән.

Нә јатмыш идим нә ојаг, нә атлы идим нә јајаг,
 Бир вахты көрдүм кәлмишәм дүңјајә мән, дүңјајә мән.

Лејли дејиб чәкдим аман, ган-гаш төкүб етдим фәған,
 Дүшдүм јенә Мәчнун кими сәһрајә мән, сәһрајә мән.

Фани олубдур бу бәдән, дур тап, Нәбати, бир кәфән.
 Бу чаны гурбан ејләдим Лејлајә мән, Лејлајә мән⁷³⁷.

Әјзән гәзәли-Нәбати:

Еј көнүл, етмә шуру гөвға һич!
 Чәкмә биһудә рәнчү гөвға һич!

Бивәфа өмрә е'тибар етмә,
 Олма алудә фикрә эсла һич!

Хак олур ағибәт фәгирү гәни,
 Һасили-малү мүлки-дүңја һич!

Ариф ол, ариф, олма заһиди-хүщк,
 Ихтијар етмә зөндү төгва һич!

Мүбтәлә олма нәш'еји-бәнкә,
 Меји-күлфам, чами-мина һич!

Һүммәт ет, олкиләң јәгин әһли,
 Күфрү дин бәһсин етмә гәг'а һич!

Еј Нәбати, сәнинлә һәгдир јар,
 Гәм јемә әләм олса ә'да һич!⁷³⁸

Мүрәббеати-Нәбати:

Сәба, бу әрзими јетир сәјјадә,
 Сөјлә бағышласын худајә мәни.
 Тагәтим кәсилиб күнчи-гәфәсдә,
 Мүрәххәс ејләсин бир ајә мәни.

Әкәрчи билирәм чохдур күнаһым,
 Дәхи ондан өзкә јохдур пәнаһым,
 Декиләң: үмидим вардыр ки, шаһым
 Әфв етсин ајеји-вәфајә мәни.

Кечәләр сүбһә дәк ишим наләдир,
 Ағламагдан көзүм ган пијаләдир,
 Чаным бүтүн гара дағлы лаләдир,
 Јетирсин Зәмзәмү Сәфајә⁷³⁹ мәни.

Мәләмәт чәкмәкдән јетишдим чанә,
 Әриди үрәјим, дөндү ал ганә,
 Сәба, әрзим будур шаһи-чаһанә:
 Дәхи чох салмасын сәдајә мәни.

Нәбати, Мәчнун тәк каһи ағладың,
 Ушағлары јығыб дәстә бағладың,
 Каһи Гәләндәр тәк өзүн дағладың,
 Ахыр ки, кәтирдин һарајә мәни⁷⁴⁰.

Әжзән гафијеји-Нәбати:

Јенә көзүм дүшдү бир мәнчәмалә,
Ағ үзүндә гара мүшкин халы вар.
Һәлгә-һәлгә олуб зүлфи-мүшкини,
Ловһәшәллаһ, әчәб гәдди-далы вар.

Јанағлары лалә, көзләр бадами,
Бағрымы ган етди лә'ли-күлфами,
Нә олдулар, ја рәб, Хосрови-нами,
Хосровү Ширинин мин мөгәлы вар.

Де кәлсин сағијә, гылсын бүсаты,
Мүрәттәб ејләсин бәзми-нишаты,
Тез олун, јандырын шәм'и-симаты,
Дөшәјин мәчлисә һәр нә галы вар.

Сәфһеји-рухсары бәдри-мүнәввәр,
Дөшәниб үстүнә зүлфи-мүнәбәр,
Дишләри мирвари⁷⁴¹, дәһаны шәккәр,
Ләбләринин әчәб дадлы балы вар.

Кәзәсэн аләми чүмлә сәрапа,
Тапылмаз бир белә сәрви-дилара,
Дәјмәз [бир] мујинә, һәг билир, һаша,
Һәр нә бу дүнјанын мүлки, малы вар.

Јәһәрләјин көрүм әсби-күлкунн,
Бивәфа көрүрәм чәрхи-кәрдунн,
Бир дә сејр еләјим тәрфи-һамунн,
Диванә көндүмүн јүз мәлалы вар.

Мән дедим бәс Ханчобани чавандыр,
Бир икид оғландыр, бәбри-бәјандыр,
Демә ки, гочалыб, гәдди кәмандыр,
Инди көрдүм, сағгалынын чалы вар⁷⁴².

Әжзән гафијеји-Нәбати:

Сәба, мәнән сөјлә о күл'үзарә,
Бүлбүл күлүстанә кәлсин, кәлмәсин?
Бу һичран дүшкүнү, илләр хәстәси
Гапына дәрманә кәлсин, кәлмәсин?

Мән гурбаны олум әнбәр телләрин,
Гөнчә додағларың, пүстә дилләрин,
О лалә рухсарың, мүшкин халларың
Одуна пәрванә кәлсин, кәлмәсин?

Көзүм чох һәсрәтдир хумар көзүнә,
Күнәш чәмәлына, шәкәр сөзүнә,
Утанырам, нечә дејим үзүнә,
Дәрдин хәстә чанә кәлсин, кәлмәсин?

Нәбати истәмәз сәнсиз дүнјани,
Иззәти, һөрмәти, шөвкәти, шани,
Бир зада галмајыб дәхи күмани,
Бу баш о мејданә кәлсин, кәлмәсин?⁷⁴³

Әжзән гафијеји-Нәбати:

Шејда бүлбүл, фәган етмә, гәм јемә,
Бу күн-сабаһ күл ачылыр, јаз олур.
Әзиз сахла, гәнимәт бил вүчүдун,
Вәфасы јох күлүн, өмрү аз олур.

Декилән Фәрһада, еј мөнһәтпншә,
Шириндән инчимә, чал даша тишә
Ашиг-мәшуг арасыда һәмнишә
Ишвә олур, гәмзә олур, наз олур.

Кедәр, чандан чыхар дағи-һәсрәтин,
Артар күндән-күнә шанү шөвкәтин,
Сүбһи-вәслә јетәр шами-фиргәтин,
Диләјин, мәтләбин һамы саз олур.

Хәдәмәләр дурап сағү солунда,
Чәваһир базубәнд ики голунда,
Фәвварәләр ишләр даим көлүндә,
Јашыл башлы өрдәк олур, газ олур.

Нәбати, севмишәм бир дилситаны,
Бир сөзү күлшәкәр, гөнчәдәһаны,
Дәхи фаш ејләмә сирри-һинаны,
Ашигин көндүндә јүз мин раз олур⁷⁴⁴.

Әжзән мүрәббеати-Нәбати:

Јенә Искәндәр тәк дүшдүм зүлмәтә,
Габағымы кәсип јүз мин бәһрү бәр,
Икидлийин, мүрүвәтин чағыдыр,
Јетиш фәрјадыма, еј Хизри-рәһбәр!

Түлү' етмәз нәдән «шәмси-вәззүһа»?!⁷⁴⁵
Фәнајә баш чәксин лејләтүд-дүча,
Јохса јатыб мәкәр нәсими-сәба,
Мәшамыма јетмәз нәфһеји-сәһәр?!

Јарә гурбан дејән дили лал етдим,
Мөһр едиб ағзымы тәрки-гал етдим,
Әлиф тәк гәддими бүкдүм, дал етдим,
Инди көрәк бу кәманы ким әјәр?

Нәбати, миңкилән Рәхши-һиммәти,
Сејр елә сәрбәсәр дәшти-вәһдәти,
Гојма чыхсын әлдән вәгги-фүрсәти,
Һејифсән, дүнјадаң кетмә бихәбәр!⁷⁴⁶

Тәчһисси-Нәбати:

Сәнни тәк шәһбәзи-сәрвгамәтә
Бир чүрә тәрланың ајағы кәрәк.
Кәмишән саатда кәбкү турача
Гајнағының дәмни, ајағы кәрәк.

Әжинә кәјәсән күндә миналы,
Бели бағлы хәнчәр, дәстә миналы,
Гурулсун мәчлисін чәнкү миналы,
Әлиндә сагинин әјағы кәрәк.

Габағынча нечә једәк чәкилә,
Сәни көрчәк ханзадәләр чәкилә,
Еришә шәһрәтин Чинү Чәкилә,
Дәјәләр шаһлыға ајағы кәрәк.

Сәһәр-ахшам тәблү најын буглана,
Чәкилә дүшмәнин дарә бағлана,
Плов газанларын үстә буглана,
Јахшы боллу әти-ајағы кәрәк.

Сәба, бу әрзәни әлә салма јал!
Мәним саламымы јетир Сәлмаја*,
Нижә кәрәк мәни јада салмаја,
Онун Нәбати тәк ајағы кәрәк⁷⁴⁷.

Јенә тәчниси-Нәбати:

Мәчнунлар адыны чәкән тәһрирә,
Нола сәрдәфтәрә о, јаза мәни.
Дәјирләр бу иди зикри Маһмудун:
Дурун гурбан един Әјаза мәни⁷⁴⁸.

Јенә сағ галмышам, белә јарә, мән,
Кәлбин тәк кујиндә јатам јерә мән,
Кизлин сиррим кедим дәјим јарә мән,
Бир ағач көтүрә, ај әзә мәни.

Сачы сүнбүл, үзү күл-күл, көз ала,
Көз истәмәз көзләриндән көз ала,
Бу шан-шан бағрымы күл-күл көз ала,
Гәнаәт веркинән а јаза мәни.

Нәбати тәк дәрјалары үзәсән,
Сијаһ зүлфун әфшан ејлә үзә сән,
Гәмәр тәк булуудан бир чых үзә сән,
Чох да вермәкилән ајаза мәни⁷⁴⁹.

* * *

Ешги баша вуруб сөз дәјән ашиг,
Кәл [көрүм] көрмүсән бу көз кими көз?
Анд олсун аллаһа, һәјјү лајәзәл
Хәлг едәмәз бир дә бу көз кими көз.

Нижә зүлфун јенә үздән јан дурмуш,
Мәни охламаға Көзкөз јан дурмуш,
Чох фәгири фәләк јахыб јандырмыш,
Неч кафир көрмәсин бу көз кими көз.

Бу мүшкүлүн неч көрүнмәз асаны,
Дағ-дүјүнүн јохдур дәхи а саны,
Көрүм аллаһ һифз еләсин а сәни,
Бәднәзәр дүшмәјиб бу көз кими көз.

Билмәм фәләк мәни кимә чур етди,
Ешгим гурмамыш гапды, чур етди,
Көзүм јашы Нәбатини чүрүтди,
Дилим јанды дедим: бу көз кими көз⁷⁵⁰.

* * *

Гафгазијада вә Азәрбајчанын бә'зи нөгтәләриндә Молла Пәнаһ дөврүнә дахил олан вә фөвгдә исимләри зикр олуан шүәрадан башға бир чохлаы да вардыр ки, онларын, мәэттәәсәф, тәрчүмеји-һалларындан вә исим-нәсәбләриндән, азачыг да олса, мә'лумат кәсб етмәкдә ачиз галдыг вә бу јолда чох чүстүчү етдиксә дә, сә'јү тәлашымыз бир нәтичә вермәди.

Бу шаирләрдән мәшһур оланлары Ағамәсин Ширванидән вә Хачә Нишатдан сонра Шамаһы вә Ширван торпағында вүчуда кәләнләридир ки, фәзлү кәмалда вә хүсусән ше'р јазмагда иштиһар булмушлар.

Мәрһумәл-мәғфур Ағәли бәј Әфәндизадәнин бизә вердији мә'лумата көрә Ағамәсиндән вә Нишатдан сонра хаки-мүбарәки-Ширванда әрсәји-вүчуда кәлән шүәра — ки, ибарәт ола Мәһвәшидән, Зүлалидән, Ваиз әфәнди Ширванидән, Әскәр Ширванидән, Наби әфәнди Ширванидән, Ариф Ширванидән, Лаһичи Ширванидән, һүммәти Ширванидән, Асәф Ширванидән, Нәсим[и] Ширванидән⁷⁵¹, Мәһзун Ширванидән, Молла Гәдир Начи Ширванидән вә гејриләриндән — һичрәтин он үчүнчү әсринин әввәлләриндә вә бә'зиләри әваситиндә зиндәканлыг едиб эш'ари-мүтәфәрригәдән сәва бир намү нишан гојмајыблар. Бу шаирләрин ичиндә Мәһвәши, Ваиз Ширвани вә Начи Ширвани кими мүгтәдир, сүхәнвәр вә данишмәндләри дә олубдур ки, һәр бири тәб'и-сәлим саһиби имиш. Буларын исмләрини зикр едиб дә лазым көрдүк ки, һәр биринин эш'арү кәламындан бә'зиләрини нүмунә олараг мәчмүәмизә дахил едәк.

* Сәлма — шаирин севкилиснин адыдыр.

Мәһвәши Ширвани он үчүнчү эсрин эважилиндә⁷⁵² Ширван вилајәтиндә Ағамәсиһ Ширванидән сонра вүчуда кәлибдир. Бир чох кәламындан — ки, бизим әлимизә дүшүбдүр, — онун әһли-һал вә саһиби-кәмал бир шаири-ширинмәгал олдуғу көрүнүр. Һәр гисим әш'ары вардыр. Онлардан бир парасы нүмунә үчүн бурада тәстир олунур. Пејғәмбәри-валатәбарымыз Мәһәммәдәл-Мустафа һәзрәтләринә олан мәнәһбәт вә сәдагәтини бу гәзәли-бибәдәлиндә бәјан етмишдир:

Еј никаһи чанситан, чешми-сијаһи дилфәриб,
Гојмамышдыр мәнәдә гәмзән сәбрү арамү шәкиб.
Бәндеји-бичарәјәм, аварә дүшмүш кимсәјәм,
Гыл тәрәһһүм мән фәгирә, олмушам мискин гәриб.

Көзләрин чәллади-јағи, гашларын гөвси-гүзәһ,
Кипријин хуризи-дөврандыр, хәтин нәғши-әчиб.

Шәһријари-хубрусан, хосрови-алинижад,
Мәтлә'и-әнвари-һәгсән, шафе'и-рузи-һәсиб.

Дәркәһин дарүл-амандыр, хакпајин тутја,
Сәһбәтин әнфасә чандыр, рәф'әтин әчза тәбиб.

Хатәми-хејли-рүсүлсән, әввәли-һирзи һәјат,
Баиси-ичади-аләм, мәрһәми-сирри-мүчиб.

Мәһвәши бир кәмтәриндир дәһр ара арамү јох,
Мүнтәзирдир рәһмәтә, шәфғәт елә бир шеј нәсиб⁷⁵³.

Гәзәли-Мәһвәши:

Вермишәм дүнја мөта'ин гарәтә чананә мән,
Олмушам мәсрурү хүррәм, ејләрәм шүкранә мән.

Нејләрәм гәмханәни, гәм чәкмәјә дүнја үчүн?
Ејләрәм шүкрү сәна ол халиги-сүбханә мән.

Дами-гәмдир бу чаһан, мејл ејләмән ол данәјә,
Көрмүшәм түҗјани-Адәм исмини дәр данә мән.

Јар куји мәскәнимдир, истәрәм ол куји мән,
Јарсыз мејл етмәнәм ол рөвзеји-ризванә мән.

Јари-багидир мәнә, һәмраһү һәмхабым мүдам⁷⁵⁴,
Һәмнишин, һәмсәһбәтәм ол гадирү језданә мән.

Мә'нији-затым нүмајан, мәнәдир әнвари-һәг,
Дәркәһи-һири-муғанәм, күшеји-мејханә мән.

Мәнәдир чами-сүраһи, хәлвәти-кашанә һәм,
Чами-Чәмдир, Мәһвәши, пејманә о, мәстанә мәң⁷⁵⁵.

Мәһвәшинин бу нөв мүтәәддид ше'рләриндән мә'лум олур ки, ол мәрһум да Нишат кими шүәраји-фарсдан суфимәсләк Шејх Әттарә, Шәмс Тәбризијә вә Мөвлана Чәләләддин Румијә пејрэвилик едиб бир нөв өзү дә һәгигәтпәрәст олмушдур.

Мәһвәши шејин заһиринә е'тина етмәјиб, һәр јердә онун һәгигәтинә вә батини аләминә диггәт јетириб мә'наји-әзәлиснин билмәк истәјир. Шаир чүмлеји-каинатда вә кафеји-мөвчудатда бөјүк һикмәтләр вә сиррләр һәр дәмдә заһир олдуғуну көрүб дә бир кәламында дејир:

Јари-баги олдурур әфлакдә сәјр ејләјән,
Бахкилән ибрәт көзилә, көркилән әсрари-һәг.

Сирри-һәг мөвчуддур һәр дәмдә изһар ејләјир,
Каһ дилдә, каһ күлдә көрсәнир әсрари-һәг...⁷⁵⁶

Суја бах, дашдан чыхыб чари олур, арамү јох,⁷⁵⁷
Каһ көрмү каһ сәрдү мө'тәдил әсрари-һәг.

Ач көзүн, гылкил нәзарә, һәр јана бахсан, одур,
Ваһид олдурур, баги олдурур, мүбәсәт әсрари-һәгг.

Мәһвәши һәр дәмдә көрүр кунә-кунә сирри-һәг
Худ өзү бир сиррдир, сөјләр өзү әсрари-һәг⁷⁵⁸.

Шаири-һәгигәтбин вә хошајин һәр гисим мә'сијјәтдән өз вүчудуну пак вә мүнәззәһ көрүб вә чами-бәгадан чәшндә едиб, агил вә камил бир вүчуд олмасыны вә сирри-«әнәлһәгг» сөјләмәсини башга бир кәламында изһар еләјир вә ибтидаји-кәламы фәтеһи-Хејбәр вә сағији-көвсәр, јә'ни Әли һејдәри-кәррарын мәдһилә башлајыб, өзүнү бу сајаг нишан верир:

Ичмишәм чами-әзәлдән, олмушам мәстанә мән,
Сағији-көвсәр Әлидир, олмушам чананә мән.

Олдурур шаһым, пәнаһым, мәнәһүб диним мәним,
Елми-заһирдән, нә һасил,⁷⁵⁹ олмушам биканә мән.

Олдурур елмүл-ләдүнни, олдурур әсрари-һәг,
Кәмтәрин бир бәндәјәм, шүкр ејләрәм сүбханә мән.

Кә'бәни бүтханәдән ајры билир заһирпәрәст,
Мәсчидин тәркени гылдым, бәкләдим мејханә мән.

Мәстү мәхмур олмушам, заһид, дәри-мејханәдә,
Сөјләрәм сирри-«әнәлһәгг», олмушам диванә мән.

Чәннәтү фирдовси-ә'ла вәсфини чох сөјләмә,
Јар багидир мәнә, бил, бахмышам Фүрганә мән,

Отуруб бир кушәдә, таат едирсән халигә,
Нижјәтин чәннәт имиш, көр, сөјләрәм мәрданә мән.

Бил һәгигәт һәггдән, ваиз, усан бу чәһлдән,
Чәннәт ичрә иззи јохдур, кирмишәм ризванә мән.

Кор олубсан, көрмәјирсән рәјәти-чананыны,
Мәһвәши, кәл гыл⁷⁶⁰ нәзарә, онда дүр, дүрданә мән⁷⁶¹.

Мәһвәшинин јухарыда јазылан кәламларындан — ки, мәнән вә бәлагәт һејсијјәти илә бигүсурдурлар, ону Фүзули әлејһиррәһмәјә вә Нәбәтијә тәбәијјәт көстәрмәји заһир олур. Еһтимал вар ки, Нәбәти илә Мәһвәши бир әсрин адамлары олмуш олсунлар. Һәр һалда онларын кәламлары бир-биринә чоһ бәнзәјир: һәм ләфзән, һәм мәнән.

Заһирпәрәст ваизләрин һаггында демишдир:

Ваизин заһири хош, сирри-худадән гафил,
Үммији-әһмәг имиш, батин ишиндән чаһил.

Нә олур зөһдү ријадән, нә билир бихәбәрән,
Демәјин, мәрдүми-дана, булара сиз агил.

Әгли јох көвдән имиш, мисли-бәһаим бифәһм,
Демәз инсан булара, мәрди-мүбарәк, габил.

Ујмакил нәфсә, фәғиһ, зөһдү ријадән бир усан,
Һабилли-хошсијәри гәтлә јетирди Габил⁷⁶².

Дәһри-дун мәзрәи-үгбады, бил аны тәһгиг,
Јахшылыг төхмин әкәр мәрдүми-дана камил.

Олма гафил, һәзәр ејлә бу рија ишләрдән,
Нәфси-шума ујубан етмә хәјалын батил.

Бир ешит Мәһвәшинин пәндини, еј ваизи-шәһр,
Ешг дәрјасына кир, ејлә вүчудун саһил⁷⁶³.

Мәһвәшинин бу гисим хошмәзмун кәламы чоһдур вә чүмләсиндә шаирин һәгигәтбин вә алитәб'лији көрүнүр. Бир гәзәлиндә шаирин тәб'и өвчи-мәгама пәрваз еләјиб, шаһбази-фикри сејранкаһи-лаһутда дөврү кәрдиш еләјир. Бу һаләт үзрә шаир бәшәријјәт һалындан чыхыб өз вүчудуну каһ кәнчи-әсрари-худа вә мә'дәни-әнва'и-чәваһир вә мәхзәни-лә'лү көвһәр билир вә каһ көј үзүндә кәрдиш едән шәмси-аләмара вә сәфһеји-асиманда бәрг вуран сејһеји-сәда вә саир мәхлугатын каффәсинә мәз-һәри мәнбә һесаб еләјир.

Мәһвәшинин бу кәламында Шәмс Тәбризинин тә'сири ашикарән көрүнүр. Һаман гәзәл будур:

Бир фәғирәм шаһаса, дәрвишәм шејдасифәт,
Бир кәдајәм бирида, дәркаһи-алимәнзәләт⁷⁶⁴.

Мүстәһәг бичизү мискин бәндеји-азадәјәм,
Мәхзәни-дүрданәјәм, әсрари-кәнчи-мә'рифәт.

Кәнчи-әсрари-худајәм кушеји-мејханәдә,
Шәмси-кәрдунәм јәгин, сејр ејләрәм дәрјавү дәшт.

Ејләрәм бир дәмдә сејр әфлаки-кәрдуни тәмам,
Мә'тәкиф бир кушәдә хуммарвәш бипавү дәст.

Хүмнишинәм, чүн Фәлатун һикмәти-Рәһман⁷⁶⁵ мәнәм,
Пәһливанәм чүн Тәһәмтән,⁷⁶⁶ олмушам чалакү чәст.

Бәрг уран көј сәфһәсиндә сејһеји-әфған мәнәм,
Мә'дәни-әнва'и-чөвһәр мәндәдир, еј худпәрәст!

Сәрфәразәм ешг ара, ринди-гәләндәрмәшрәбәм,
Шәһријари-арифанәм тугдари-тачү тәхт.

Шаһбази-фикрәтәм, сејранкәһим лаһутдур⁷⁶⁷,
Ичмишәм меј чами-һәгдән, олмушам азадә мөст.

Сағији-ризван гулами Мәһвәши күстахдыр⁷⁶⁸,
Дәһр ара сәрмәст олубдур заһирән ол рә'ји сәхт.

Гејсәри-кәбрнијадәм, хосрови-хагани-Чин,
Адили-Нуширәванәм, чами-Чәм, Чәмшидбәхт⁷⁶⁹.

Мәһвәшинин бу мәзмунда даһа да бир чоһ гәзәлләри вардыр ки, чүмләсини бурада дәрч гылмаға еһтијач јох-дур.

Шаир бәсирәт көзү илә әтрафына нәзәр јетириб, та-мами-мәхлугатын ахырыны пучү зајү фани көрүб, өзү дәхи фәна арзусуна дүшүр, раһәтү сәадәти мәнз фәнада вә аләми-әдәмдә тәһгиг едир вә көнлүнү фәна мүлкүнә тәрәф сөвг едиб дејир :

Фәна олмаг диләр көнлүм әлајигдән гутармагдан,
Фәнадә ишрәтү гәм јох, мисали-мәстү һејрандыр⁷⁷⁰.

Нечә ки, бу бабда Фүзули Бағдади һәм демишдир:

Әлгиссә, вүчүд дами-гәмдир,
Азадәләрин јәри әдәмдир.

Белә олан сурәтдә мәркдән хөвф етмәк вә фәна алә-минә көч етмәкдән мә'јус вә мүкәддәр олмаг бөјүк бир сәһв дејилми? Һәгигәти-һалдан бир нөв бихәбәр вә гафил олмаг дејилми? Инсан үчүн өлүм һаггдыр вә ајеји-ва-фи һидајә мәзмунунча «куллу шеј'ин һаликун иллә вәч-һәһу» — бағи вә әбәди галан анчаг бир гадири-зүлчә-лалдыр. Бу чәһәт дүнјанын гәмнин јемәкдән вә өвза'и-зәманәдән дилкир вә шаки олмагдан бир фајда јохдур.

Вәли инсан нечә ки, диридир, һәҗатын гәдрини кәрәкдир билсин вә һәгг-таала она мәрһәмәт гылдыгы гүдрәт вә бачарыгы хејир ишләрә вә һагг јолуна сәрф еләсин. Тәк фәна арзуламагдан бир мәнфәәт јохдур вә һәгг-тааланын әмри бизә сәјү тәлашдыр. Завијәнишинлик вә би-карчылыгдан бир шеј чыхмаз. Бизим бу әсри-шумда һәтта мөдәни тајфалар арасында дәхи дирилији бимәз-мун билиб дунјадан вә онун кешмәкешиндән бизар олуб чанларына гәсд едәнләр аз дејилдир.

Ахыр вахтларда елә иттифаг дүшүр ки, пајтахт шәһәрләрдә интиһар едәнләрин һәддү һесабы әндазәдән чыхыр вә ричали-дөвләти, полисә мә'мурларыны, һүкәма вә фәлсәфә фиргәләрини фикрү әндишәјә салыр. Бу һәд-сиз интиһара сәбәбләр чохдур. Вәли үмдәси дунјадан бизар олуб, беш күнлүк һәҗаты пүч вә бимәзмун билмәк әгидәсидир.

Ислам аләминдә дәхи бу фикрү әгидәдә оланлар аз дејилдир. Тәкчә Фүзулинин:

Әлгисә, вүчүд дами-гәмдир,
Азадәләрин јери әдәмдир —

— ше'ри она кифајәт едир ки, чохлаыны гәфләтдән ајылдыб беш күнлүк дунја мәишәтинин пүч вә бош олмагы барәсиндә бөјүк әндишәјә салсын. Башга бир әчәм шаири бу хүсусда демишдир:

Ма һич, чәһан һич, гәмо шади һич,
Хош нист бәрајә-һич нахош будән.⁷⁷¹

Мәрһум Мәһвәши дәхи бу әгидәдә олдугуну бир гәзә-линдә изһар гылыб дејир:

Шадиман ол, чәкмә гәм дунја үчүн, еј никмәрд,
Сәндә вардыр әсли-мә'на, көвһәри-паки-хирәд.

Күн доланыр, ај олу, дөвран кечир, олу хәзан,
Фәсли-күл кечди — дејиб олма, күнүл, ашүфтәкәрд⁷⁷².

Фанидир мәчму'и-әшја, сәрбәсәр һәр нә ки, вар,
Јерү кеј, шәмсү гәмәр, әнчүм, кәвакиб, бад кәрд.

Олдурур баги галан, һәр бир шејин мә'насыдыр,
Гејр јохдур, һәр нә көрсән олдурур јектаји-фәрд.

Шәкли-кунакун көрүнүр дәһр ара биһәддү һәср,
Тәлхү ширин, хубү зиштү бәдсијәр, рухсари-зәрд.

Көр фәнадә багини, билмән бу истигна нәдир,
Еј сәмәнбәр⁷⁷³ назлы јарым, сөјләмә бир һәрфи-рәдд.

Јари-баги чилвәсидир⁷⁷⁴ һәр нә көрсән, Мәһвәши,
Мүзтәрибһал олмакил, еј мәрди-ариф, мө'тәмәд!

Һәгг-тааланын төвһиди, гүдрәтү әзәмәтү бәгасы хүсу-сунда вә инсанын зә'ф, әчзү фәнасы барәсиндә Мәһвәши-нин јухарыда тәргим олуан кәламы хејли дүрмә'на вә Фүзулинин кәламына бәнзәр бир гәзәлдир. Бу мисилли гәзәлләри чохдур. Әш'арын гәзәлијјат гисминдән сәва Мәһвәшинин һәр нөв кәламы вардыр. Чүмләсиндән мү-сәлсәл вә мөвзун оланы тәрчибәнд вә тәркиббәнд кәлам-ларыдыр.

Бунлардан гејри бир чох хошмәзмун вә сәлис мүсәд-дәсәт, мүхәммәсәт вә мүрәббеаты вардыр ки, чүмләси-нин бураја күнчајиши јохдур. Нүмунә үчүн онлардан бириси зејлдә дәрч олунар.

Кәлами-Мәһвәши әлејһиррәһмә:

Пиранәсәрәм, шүрү нәвадән хәбәрим вар,
Ашүфтәтәрәм, сүн'и-хуладән хәбәрим вар.
Сејр еләмишәм, тејри-һүмадән⁷⁷⁵ хәбәрим вар,
Бидар отуруб бади-сәбадән хәбәрим вар.
Чох еләмишәм сејр, фәнадән хәбәрим вар,
Кәл һәмдәм олаг, әһли-бәгадән хәбәрим вар.
Чүн мө'тәкифәм, зөһдү ријадән хәбәрим вар,
Хәффаш нијәм*, меһрү зијадән хәбәрим вар.
Һаму еләмән, јә'ни нәвадән хәбәрим вар,
Заһид дејиләм, сөвмү сәладән хәбәрим вар,
Саги дејиләм, бәзми-сәбадән хәбәрим вар,
Һүдһүд дејиләм, шәһри-Сәбадән хәбәрим вар⁷⁷⁶.
Тути дејиләм, мүргә-Минадән хәбәрим вар,
Залим дејиләм, әһли-чәфадән хәбәрим вар.
Ваиз дејиләм, хөвфү ричадән хәбәрим вар,
Алим дејиләм, елми-хәфадән хәбәрим вар.
Чаһил дејиләм, «ла»ву «ла»дән хәбәрим вар,
Гафил дејиләм, галү бәладән хәбәрим вар.
Надан дејиләм, ејни-ризадән хәбәрим вар,
Бидин дејиләм, әһли-вәфадән хәбәрим вар.

Чохлар доланыб дәһрдә дүрдән тапајдым,
Чохлар доланыб кәнч илә виранә тапајдым,
Чохлар доланыб ашиги-диванә тапајдым,
Чохлар доланыб мәсчидү мејханә тапајдым,
Чохлар доланыб арифи-мәстанә тапајдым,
Чохлар доланыб сагији-пејманә тапајдым,
Чохлар доланыб һәмрәһи-мәрданә тапајдым,
Чохлар доланыб габил чананә тапајдым,
Чохлар доланыб мејвеји-биданә тапајдым,

* Нијәм — јә'ни нистәм, дејиләм. Хәффаш нијәм — кечәгүшү, ја-раса дејиләм.

Чохлар доланыб шаири-фэрзанэ тапајдым,
Чохлар доланыб мэчмэ'и-эфсанэ тапајдым,
Чохлар доланыб зивэри-кашанэ тапајдым,
Чохлар доланыб мэснэди-шаһанэ тапајдым,
Тәнһа отуруб чүмлэни биканэ тапајдым⁷⁷⁷.

Дөвран доланыр, јохдур онун сөбрү гэрари,
Күндүр доланыр, сүбһү мэса јохду гэрари,
Суја нэ олубдур ки, едэр нөвһеји-зари,
Азадэ олан сэрви-сәһин вермэди бари.
Нэ зинэг илэ күллэр ачыб нэхли-әнари,
Күллэр — кими әһмэр, кими аби, кими сари.
Бу һикмэтэ бах, шәһди-мүсәффа верир ари,
Олмуш күли-һәмра нэ үчүн муниси-хари?
Көнч үзрә гылыбдыр нэ үчүн мәскән мари⁷⁷⁸.
Өвзә'и-чаһан бөјлә олубдур нијә бари!

Ваиз сөзүнэ тутма гулаг, олма киранбар,
Бу чисми-ләтифин еләмэ чифеји-мурдар.
Олма никэран зәхмеји-гәмханэдэ бимар,
Һәсрәтлә бахыб гејриләрә ејләмэ әфкар.
Дөврану заман кимсә илә олмады гәмхар,
Будур гәрэзин ким, оласан она вәфадар?
Әсла еләмэ зајә' өзүн дәһрдә, идбар,
Ујма онун әтварына, еј мәрди-никукар!
Бигијмәт олуб етмә өзүн зајеву биар,
Бу бәзмдә мәрданә долан фе'ли сәзавар.
Бу пәндим ешит, ишләмә бәд, олма хәтакар,
Бир дүрри-киранмајәсэн, еј мәхзәни-әсрар!

Бу зөһдү ријадән усан, еј заһиди-худбин,
Олма никэран нәфсин⁷⁷⁹ үчүн дәһрдә гәмкин.
Сәһрајә чыхыб сејр еләкил бигәмү бикин,
Ибрәтлә бахыб фикр елә, көр күлләри рәнкин.
Нэ шөвкәт илә дағләр олмуш белә сәнкин,
Нэ тәрз илә бүнијад олуб дәһрдә мачин.
Нэ рәнк илә күлләр јетириб бағдә күлбүн,
Нэ вәчһ илә арам дејил хушеји-пәрвин.
Көј сәфһәси үзрә көр едиб нәчмләр ајин,
Нә⁷⁸⁰ әтр сачыб бағдә нәркислә рәјаһин.
Күлзарә чыхыб һәшмәт илә Хосрови-шаһин,
Шаһбаз бахыб көрдү онун шөвкәтү чаһин.

Ваиз нэ билир кејфијјәти-чәһлү һәгигәт,
Заһид нэ билир мәррифәти-шәрти-тәригәт,
Үмми нэ билир мәртәбеји-кејфи-нүбүввәт,
Надан нэ билир нәш'еји-сәршари-мәһәббәт,
Нагис нэ билир никү бәдү гүбһү гәбаһәт,
Ашиг нэ билир шивеји-көфтари-фәсаһәт,
Гафил нэ билир зөвги-әләм, үсрәтү ишрәт,
Залим нэ билир мәрһәмәтү һелмү мүрүввәт,
Алим нэ билир нүктеји-төвһиди-шәриәт,
Мискин нэ билир тәнтәнеји-һекми-фәхарәт,
Куран нэ билир рузү шәбү әһсәни-сурәт,
Шејда нэ билир зивәрү арајишү зинәт,

Сәрмәст нэ билир гаидеји-сәһбәтү фикрәт,
Бидар кәрәк арифү һушјари-әләләт,
Пирани-рәһи-мә'рифәтү муниси-вәһдәт,
Бунларды һәгигәтдә олан габили-гүдрәт.

Еј ваиз, усан, ејләмә тәкрар бу гали,
Јуз һијлә илә чәм еләмә малү мәнали.
Сәһрајә дүшүб ејләмә һәр јердә суали,
Чәм ејләмәкил бојнуна бу гәдр вәбали.
Олма никэран рузи, һәвәс ејләмә зари,
Бу ширкү ријадән узаг ол, етмә хәјали.
Мәрданә долан дәһрдә, бир⁷⁸¹ ејләкил ари,
Олма никэран чифә үчүн, шүкр елә бари.
Азадәрәвиш дөвр еләкил, етмә⁷⁸² хумари,
Шејдасифәт ол кушеји-мејханэдә бари.
Кәл адәм ол, еј әһмәги-сәркәштә, үбали⁷⁸³,
Ахыр күндүр, хар олуб чәкмә мәлали.

Еј Мәһвәшији-сухтәдил, хагири дәрвиш
Бүнијди-чаһан бөјлә олуб, ејләмә тәшвиш.
Гәндү шәкәрү зәһри-һәләһил, әсәлү ниш,
Фэрзанәвү диванә гаму мунисү һәмхиш.
Күркү, сәкү кусаләвү бүзгәлеји-бүз, миш,
Әсбү шүтүрү шир, пәләнкү көлү чамиш.
Күрбә нәдүрүр, рузи олуб онлар үчүн муш,
Ағыл буна чатмаз, еләмә бунларә сән куш.
Бунлар һәмә әсрари-худадыр, нэ асан иш⁷⁸⁴,
Дөвраны-фәләкдәнми олубдур јаз илә гиш?
Анчаг өзүдүр ејләјән изһари-бинакуш,
Сәрмәстләри кимдир едән дәһрдә мәдһуш?
Мәхмурләрә кимди верән гүдрәт илә һуш,
Мәхлуғләрә кимди верән фүсһәти-дәниш?
Фэрзанә никурә'ј кәрәк, агибәтәндиш⁷⁸⁵.

Мәһвәшинин бу тәркиббәндиңдә бә'зи мәтләбләр тәк-
рар олунурса да (мәсәләң, ријакар заһидләрә вә дүңја-
кир ваизләрә олунан төһмәт вә сәрзәнишләр кими), бә'зи
мәтләбләр дәхи вардыр ки, шајани-диггәтдир.

Шаир бир нечә мөгамларда мәрһум мүәллим Начини
өз әш'ари-һикмәтамизи илә јада салыр вә онун кими бир
чох назик мә'налар вә мүһүм ишарәләр үстә данышыр.
Һәгг-тааланын билинмәз сиррләрини вә ағласығышмаз
һикмәтләрини јад едиб матү мүтәһәјјир галыр вә бир
нөв чашмыш һалда дејир:

Бунлар һәмә әсрари-худадыр, нэ асан иш...

Бундан башга бу тәркиббәнддә Мәһвәшинин көзәл
бәндләри вә тәнбәһләри дәхи вардыр ки, онлара диггәт
јетирмәмәк олмаз. Мәсәләң, бу дәһри-дунда беш күнлүк
өмүр үчүн адәм кәрәкдир нәфсинә ујмасын вә фе'ли-на-
сәза илә өзүнү биарү бигијмәт еләмәсин:

Әсла еләмә заје' өзүн дәрде, идбар,
Ујма онун әтварына, еј мәрди-никукар!
Бигијмәт олуб етмә өзүн заје'вү биар,
Бу бәзмдә мәрданә долан, фе'ли сәзавар.
Бу пәндим ешит, ишләмә бәд, олма хәтакар,
Бир дүрри-киранмајәсән, еј мәхзәни-әсрар!*

Мәһвәшинин мүтәәддид әсәрләри бир јердә чәм олун-
са, мө'тәбәр бир дивани-әш'ар һасилә кәләр. Асари-
нәфисәләриндән бир чоху аличәнаб мүфти әфәндиинин
«Мәчмуә»синдә тәһрир олунмушдур.

* Мәһвәшинин бу ше'рләри түрк шаирләриндән Әбдүлһәгг һами-
дин⁷⁸⁶ «Ибн Муса» нам әсәринә бәнзәјир. Нечә ки, Ибн Мусанын ди-
линдән демишдир:

Бәһс етмә мәнә дәгдәгеји-јә'сү әмәлдән,
Ол тәчрүбәдән нәзди-кәламымда гина вар.
Азадәсәрәм ганлеји-шөвгү кәсәлдән,
Мадам ки, әнчам-һәвадисдә фәна вар.
Һәр вердији чыхмагда икән агибәт әлдән,
Дүңја бу гәдәр рәғбәтә олсунму сәзавар?!
Мусајә нә гәм зәрбеји-чәллади-әчәлдән,
Өмрүндә фәна вар исә намында бәга вар.
Мәгсуд будур ејләдијим сә'јү әмәлдән,
Муса денлир гүббәдә бир хошча сәда вар⁷⁸⁷.

МИРЗӘ ҺҮСЕЈН «ЗҮЛАЛИ» ТӘХӘЛЛҮС

Мирзә Һүсејн Зүлали әслән ширванлыдыр. Тәрчүме-
ји-һалына даир мә'лумат чәм едә билмәдик. Ешитдији-
мизә көрә, Зүлалинин нәслиндән Шәмсәддин исминдә вә
Зүлалов фамилијасында бир шәхс сабигдә Кәнчә шәһә-
риндә почт-телеграф канторасында хидмәт едирмиш.
Мумнилејһә кағыз көндәриб Мирзә Һүсејнин һаггында
мә'лумат истәдик, вәли чаваби-намә кәлмәди. Зүлалинин
әсәрләриндән анчаг бир гәзәл тапдыг ки, зејлдә дәрч
олунур:

Гәзәли-Мирзә Һүсејн Зүлали:

Күлү күлзары дүңјанын чәфаји-харына дәјмәз,
Меји-күлкун хумары вердији азарына дәјмәз.

Ола Гарун тәк кәнчин, мұсаид олса игбалын,
Чәкән һәсрәт кедән дәм дөвләтин идбарына дәјмәз.

Күзидә мә'кулатын ләззәтин билмәк фәна үзрә
Бәга зәггуминин бир гәтрә зәһримарына дәјмәз.

Әкәр камил ола ол мејпәрәстин әгли башында,
Кәлиб мејханәнин һәр күн баши диварына дәјмәз.

Гојуб хәллагыны мәхлүгдән һәр ким диләр ризгин,
Онун «амәнтү биллаһ»⁷⁸⁸ етдији играрына дәјмәз.

Зүлали бәзми-үрфанда әкәр лафү кәзаф етсә,
Инанман доғрудур көфтары, бу кирдарына дәјмәз.

Мөрһум Ваиз эфэнди Ширван вилајәтинин мөһтәрәм, алим вә саһиб-кәмалү тәчрүбә шаирләриндән һеса́б олунуб, эш'ари-зәрифәләри илә өз әсриндә наму шөһрәт кәсб етмишиди. Онуң гәзәлләриндән бир нечәси әлимизә дүшдү. Нүмунә олараг ашағыда ики гәзәли дәрч олунур. Гәзәли-Ваиз эфэнди:

Мөһрү вәфасызларын һеч ким сөзүнү ганмаз,
 Јәғмадән әл көтүрмәз, бидаддән усанмаз.

Чаһи-чаһан кәләндә бир тари-муј сахлар,
 Үз дөндәриб кедәндә зәнчир илә дајанмаз.

Төһмәт дејән өзичүн, нә сөјләр өзкәсичүн,
 Утанмајан өзүндән һеч кимсәдән утанмаз.

Мүн'им јалан дејәндә тәсдиг едәр хәлајиг,
 Кәр доғру десә мүфлис, һеч ким она инанмаз.

Еј дилбәри-ситәмкәр, мәғрури-һүсн олма,
 Һеч кимсәнин чирағи сүбһ ачылынча јанмаз⁷⁸⁹.

Зәрфин түнүкдү*, заһид, бир чуш илә дашарсан,
 Дәрјадиллин мезачы сәјлаб илә буланмаз.

Ваиз, сәнин кәламын һәр бири ништәр олса,
 Һәр кәс едәрсә гәфләт та һәшрә дәк ојанмаз.

Ваиз эфәндиинин бу гәзәлиндә чох пүрмә'на вә һәкиманә нөгтәләр вардыр ки, чүмләси индәл-үгәла мәғбул вә мүстәһсәндир.

Бу һәғир бәндә һәмишә бу е'тигад үзрәдир ки, әксәри-өвратда шәхсин хошбәхт вә раһат олмасы өз сә'ји еһти-мамына бағлыдыр. Һәр бир иш инсанын елмү кәмалын-дан, билик вә тәчрүбәсиндән асылыдыр: «Зәһмәт чәкмә-јән бал јемәз», «чәфа чәкмәјән сәфа көрмәз». Бу е'тигад-да ола-ола һәғир бу доғруну да инкар едә билмәз ки, инсанын игбалы ачыланда вә бәхти кәтирәндә зәһмәтсиз вә мәшәггәтсиз дә һәр тәрәфдән онун үстүнә дөвләт вә не'мәт ахыб төкүлүр, һәр јердә она һөрмәт вә иззәт көр-сәнилир. Вә бу бәхт кәтирән вахты онун малү дөвләти-ни, чаһү чәлалыны сахламаға «бир тари-муј» кифајәт еләјир. Амма вај о күндән ки, бәхт инсандан үз чевирә,

* Түңк — дар вә тәнк мә'насынадыр.

игбал кәтирмәјә. Бу һалда адам нә гәдәр чалышыб-әл-ләшсә вә нә гәдәр чаныны зәһмәт вә чәфа одуна јахса, јенә дә ахырда бичиз вә әлибош галачагдыр. Будур ки, аталар дејибләр: «Чох чалышан чарыг јыртар». Ин-сандан дөвләт вә һөрмәт үз дөндәриб кедәндә, филһәги-гә, нәинки зәнчир илә, бәлкә һеч бир гүввә илә ону сах-ламаг мүмкүн олмаз. Ваиз эфәндиинин бу мисра'ына дәхи диггәт јетирмәмәк олмаз:

...Утанмајан өзүндән, һеч кимсәдән утанмаз.

Доғрудан да өз ејиб вә гәбаһәтини көрмәјиб, гејрилә-ри ејибләндирән вә өзкәләрә төһмәт едән шәхсдән нә һөрмәт вә мә'рифәт тәмәнна еләмәк олар? Өз позғунлуг-ларыны көрмәјән, чиркин вә насәза әмәлләриндән ута-ныб шәрмү һәја етмәјән адам, сөз јохдур ки, өзкәдән дә утанмаз вә бишәрманә севмәдији адамын һағгында һәр гисим ифтира вә бөһтаны сөјләр. Бу гисим адамлардан кәнар доланмаг ејни-мәсләһәтдир. Нечә ки, дејибләр:

Абрыны сахла абырсыздан,
 Һәјаны сахла һәјасыздан.

Бәс, Ваиз эфәндиинин бу бејтинә нә ирад тутмаг олар:

Мүн'им јалан дејәндә тәсдиг едәр хәлајиг,
 Кәр доғру десә мүфлис, һеч ким она инанмаз.

Дүңја јаранандан бу аначан Адәм атанын өвлады өз шәхси мәнфәәтләрини мүлаһизә едиб дөвләт вә сәрвәт саһибләриндән гисим-гисим тәмәнналары нәзәрдә тутуб доғрунун үзүнә јаланын гара пәрдәсини чәкмәјә мө'тад олублар. Мүфлис вә мискинләрин һүнәри олмајыбдыр ки, доғруну кәмали-чүр'әт илә сөјләјиб, дүрүғку вә һиј-ләбаз мүнәччимләрин јаланларыны батил еләсин вә һаг-гы јеритсин. Белә иттифағларда һәр тәрәфдән онун үс-түнә тәһпәрвәр вә нәфспәрәст дәни вә фүрумајә шәхсләр һүчүм едиб ағзыны гапајыблар вә өзүн дә халг ичиндә биһөрмәт вә биабыр едибләр.

Ол сәбәбдәндир ки, мүсәлман гардашларын арасында јалан сөјләмәк вә һағгы кизләтмәк ади бир шеј олуб-дур вә һәтта бә'зи иттифағларда һүнәр сајылыр. Бу ми-вал һағга күч вә зор едиб кизбү јалана рөвнәг вермәјин адыны «дүрүғи-мәсләһәтамитиз» гојуб Шејх Сә'динин бу һикмәтамитиз сөзләрини башға дона кејдириләр. Одур

ки, Ваиз эфэнди гејри бир гезэлиндэ кинајэ тэриги илэ демишдир:

Демэк⁷⁹⁰ ким, хэлг ара бирэгбэтиз, игбалымыз јохдур,
Зэманэ мөвсими-дэсмалдыр, дэсмамыз јохдур.

Кэмали-затымыздыр, шүкрилилләһ, ејбдән ари,
Рэвачын вермәјэ тәриф едән дәллалымыз јохдур.

Һумајиз үстүхан илэ гәнаәтпишә кәркәс тәк,
Шикари-чифеји-дүнја үчүн чәнкалымыз јохдур⁷⁹¹...

Ағыз кәскинлијичүн дәхли чохдур јал-куппалын,
Шикәстәбәстә фәғриз, јалымыз, куппалымыз јохдур.

Сәбүкруһүл-мүшәррәф мәшрәбиз фариг тәкәллүфдән
Зэманэ әһлине лазым олан санбалымыз јохдур.

Зэманэ һалидир, Ваиз, һәја ејлә һәјасыздан,
Һәјасызла һәјасызлыг едәчәк һалымыз јохдур.

Мәрһум Ваизин бу кәламы дәхи онун мүасирләринин авам вә заһирпәрәст олмағларына шәһадәт верир. Һәр кәсин ки, сағгалы узун вә пәһналы вә чүббәси фахир вә папағы уча олубса, онун һөрмәти артыг вә сөзү өткән олубдур. Мәрифәт әһли исә шикәстәпәр вә мүзтәриббал олуб өзләрини авамын етиразындан вә чүһәланын зүлмү ситәминдән кәнарда сахлајыб, мејданы ағзы јаллы-лара, јал вә куппал саһибләринә верибләр.

Әскәр Ширванидән бир гезәл бурада тәб' олунур:

Гәлили-дәһрдә, еј дил, бу өмри бивәфа кәрдүм,
Мән ол дүнјәпәрәсти һанда кәрдүм, бивәфа кәрдүм.

Хәјанәтләр бәса кәрдүм һәгиги ашиналәрдән,
Тәфәһһүс ејләјиб биканәләрдән ашина кәрдүм.

Баһари-өмр кечди, олмады ками-дилим һасил,
Күли пәжмүрдә кәрдүм, әндәлиби бинәва кәрдүм.

Мәһәк дашына вурдум, чохлары мән имтәһан етдим,
Үзүндә сиккә кәрдүм, гәли кәрдүм, бәднүма кәрдүм.

Кимә ким, дәрдини изһар гылдым, истәдим дәрман,
Өзүмдән биштәр дәрдә ону мән мүбтәла кәрдүм.

Әкәр хишти тәлавү нәгрә олса күнбәди-кәрдун,
Мән аны хақсари-тирә үзрә зире-па кәрдүм.

Чаһан мүлкүндә, чана, өмрә чох да е'тибарым јох,
Бәга фикриндә, еј Әскәр, бу дәһри һәм фәна кәрдүм.

Фәләјин дөврүндән вә зэманәнин кәрдиши-пүрситә-миндән вә дост-ашналарын бивәфалығындан шиквәвү налә еләмәк бизим кечмиш шүәра арасында үмуми бир рәсмү гајда олдуғу үчүн Әскәр Ширвани дәхи бу хүсусда бир әсәр гојмушдур. Бунун «Кәрдүм» гафийәси илэ јаздығы гезәл Газах шаири мәрһум Мустафа аға Гијасбәјов «Насир» тәхәллүс нәзм гылдығы кәламы јада салыр⁷⁹². Анчаг Әскәр Ширванинин бу гезэлиндә әввәлинчи бејтин әввәлки мисрасында «дәһр» кәлмәси «өмр» кәлмәсинин јериндә вә «өмр» ләфзи «дәһр» сөзүнүн јериндә истә'мал олунсајды, ше'рин мә'насы даһа да дүзкүн чыхарды. Чүнки «дәһр» кәлмәси «зәман», «әһд» вә «әбәд» мә'насында истә'мал олдуғда она «гәлил» сөзүнү гошмағ вә «гәлил» сифәти илэ «дәһр»и мүтәссәф гылмағ дүрүст кәлмәз. Өмри-бәшәр исә дәһрә нисбәт, филһәгигә, гәлил вә гыса бир һалдыр ки, инсан өзүнүн гысача өмрүндә кәрәкдир һағгы вә инсафы элдән гојмасын, динини динара сатыб ахирәт кәсбинин нарына чалышмасын.

Бәс; әкәр бизим дедијимиз кими «дәһр» вә «өмр» кәлмәләри мүгәддәм вә мүәххәр олунса, онда һаман мисра бу гәрар үзрә кәрәкдир тәркиб олунсун:

Гәлили-өмрдә, еј дил, бу дәһри бивәфа кәрдүм и. а.

Гасым Ширванинин кәламындан бир әсәри-пүркәдәр мұфти әфәндиини «Мәчмүә»синдән көтүрүлүб бурада дәрч олунду:

Мәгабирдән күзәр етдим, әчајиб мәрдүман көрдүм,
Гарангу торпаг алтында јатар чисм илә чан көрдүм.

Јолухдум бир күнәһкарә, күнаһиндән үзү гарә,
Мәтаиндән зијан етмиш бегајәт пешиман көрдүм.

Сыныг сахсы кими башлар, чүрүмүш ол гәләм гашлар,
Төкүлмүш инчи төк дишләр, јатар пирү чаван көрдүм.

Јумулмуш⁷⁹³ ол ала көзләр, гијамәт мәнзилин көзләр,
Һаны ширин, шәкәр сөзләр, дәһаны бизәбан көрдүм.

Чүрүмүш ол күл әндами, танымаз сүбһ илә шами,
Алыбдыр чеврәсин⁷⁹⁴ һами илан көрдүм, чијан көрдүм.

Кими ејш илә ишрәтдә, кими зөвг илә сөһбәтдә,
Кими рәнч илә мөһнәтдә гәти һалын јаман көрдүм.

Гүбур әһлин сәнәтини бәјан етдим сәнә, Гасим,
Отурма јол јарағилә дәхи сәни һаман көрдүм⁷⁹⁵.

Мәңһур Ширванинин ашағыда дәрч олунан тәрчи-бәнд кәламы — ки, һәбибу јарын фәрағында јазылыб-дыр, — онун рәвантәб' бир шаир олмағына дәләләт елә-јир:

Еј һәбибим, һәсрәтиндән чыхды чан, кәл, вәгтдир.
Еј бүти-новрәстә, шухи-мәһрибан, кәл, вәгтдир.
Еј үзү күл, какили әнбәрфәшан, кәл, вәгтдир.
Еј мүүттәр гөнчеји-бағи-чинан, кәл, вәгтдир.
Еј хошәлһан тутији-шәккәрзәбан, кәл, вәгтдир.
Еј ниһали-гамәти сәрви-рәван, кәл, вәгтдир.
Еј бизимлә һәмдәмү јари-чинан, кәл, вәгтдир.
Еј чәмали маһтаб, әбрукәман, кәл, вәгтдир⁷⁹⁶.
Еј кәрәмли хосрови-алимәкан, кәл, вәгтдир.
Еј көзү чәллад, әли пејвәстә ган, кәл, вәгтдир.
Еј көзәллик мүлкүнүчү тәхтинә хан, кәл, вәгтдир.

Нечә мүддәтдир сәнин төк шәһријары көзләрәм,
Салмазам сәнәсиз күлүстанә күзары, көзләрәм,
Фиргәтиндән јандырыб сәбру гәрары, көзләрәм,
Түрфә рухсарында хәтти-мүшкбары көзләрәм,
Көзләрим јоллардадыр, мән ол дијары көзләрәм⁷⁹⁷,
Дүшмүшәм гәм күнчүнә, сән гәмкүсары көзләрәм,
Чох чәкиб һичриндә чөвр, итизары көзләрәм,
Истәмән һурү мәләк, сән күл'үзары көзләрәм,
Тапмазам дүнјада бир дөвр мөдары көзләрәм,
Шамди сәндән әл чәкиб раһи-мөзары көзләрәм,
Еј һәбибим, һәсрәтиндән чыхды чан, кәл, вәгтдир.

Ај илә күн дөвр едәр ејди-вүсалын көрмәјә,
Маһи-нов сәркәштәдир мишкин һилалын көрмәјә,
Шаһи-һинду мүнтәзирдир хәтгү халын көрмәјә,
Тутиләр дилхәстәдир ширин мөгалын көрмәјә,
Хызр сәркәрдан кәзәр шәһди-зүлалын көрмәјә,
Јер үзүн тутмуш күнәш та пәјималын көрмәјә,
Сәрв баш әјмиш гијами-е'тидалын көрмәјә,
Лаләнин бағрында дағлар рәнки-алын көрмәјә,
Һуриләр һәсрәт чәкәр фәзлү кәмалын көрмәјә,
Аризу ејләр мәләјикләр чәмалын көрмәјә,
Еј бүти-новрәстә, шухи-мәһрибан, кәл, вәгтдир.

Сөјлә, еј дилбәр, нәдәндир бизи бизар етмәјин,
Јарыны әғјар едиб, әғјарыны јар етмәјин?
Еј күли-назиқ, нә ишдир үлфәти-хар етмәјин,
Һәр јетән намәһрәмә дәрди-дил изһар етмәјин,
Достларың дүшмән саныб гејри һавадар етмәјин
Тәрк ет, аллаһы севәрсән, белә рәфтар етмәјин!

Хошмудур ешг әһлини һичр илә бимар етмәјин,
Гәм бучағында ишин әфған, күнүн зар етмәјин?
Дәрдини дәрд әһлинин јетмәзми тумар етмәјин?
Мөвсүми-күлдүр ки, лазым сејри-күлзар етмәјин,
Еј үзү күл, какили әнбәрфөшан, кәл, вәгтдир⁷⁸⁸.

Пајбусун чүн баһар әјјамы бағ истәр сәни,
Нәсрәтиндән лаләнин бағрында дағ, истәр сәни,
Чәм олуб мәнһубләр ачмыш гучағ, истәр сәни,
Һәр чичәк тутмуш әлиндә бир чирағ, истәр сәни,
Баш әјиб олмуш бәшәфшә бидәмағ, истәр сәни,
Нәркисү рејһанлар олмуш көз-гулағ, истәр сәни,
Күлбүн мәнһәтдә әјмиш гол-будағ⁷⁸⁹, истәр сәни,
Риндләр мејханәдән чәкмиш ајағ, истәр сәни,
Сејр үчүн гурмуш шәгајигләр отағ, истәр сәни,
Бүлбүли-зарә әсәр гылмыш фәрағ, истәр сәни,
Еј мүүттәр гөнчәји-бағи-чинан, кәл, вәгтдир.

Буји-зүлфүндән чаһана чан верир һәр дәм сәба,
Аләми авазеји-һүснүн⁸⁰⁰ тутубдур чабәча.
Дәрдмәндиң⁸⁰¹ дәрдинә шәһди-ләбиндән вер дәва,
Еј фәда⁸⁰² олсун сәнә јүз һур, сәндән масәва,
Аһ, нејлим, ејләмиш дөвран мәни сәндән чүда.
Сәбрә мүстәһкәм олағ, чүн бөјләдир әмри-худа,
Сән дәхи бир лүтф гыл, чох ејләмә чөврү чәфа.
Ашиги зар ејләмәк мунча нәдир, еј бивәфа?
Бүлбүлүн фәрјады гылды дәһр күлзарын фәпа,
Һәр сәһәр мүрғи-баһарыстан охурлар мәрһәба,
Еј хошәлһан тугији-шәккәрзәбан, кәл, вәгтдир.

Чүн мәни сәрмәст едиб диванә гылды зөвги-чам,
Еј ләри, сөвдәји-ешгин тутду кәилүмдә мәгам,
Бу нә фиргәтдир, көзүм һичриндә ган ағлар мүдам,
Јох чаным, сәнсиз гәрарым һәркиз, еј тубахурам!
Нолу хаки-дәркәһин олса мәни-күмкәштә нам,
Јанырам һичранинә пәрванәвәш та сүбһү шам.
Истәрәм нари-фәрағындан алам бир интигам,
Ашигә жарындан амма интигам алмағ һарам!
Падшаһын тәхтинә мәнән сәлам олсун, сәлам!
Әзми-күлзар етдиләр шүмшадү әр'әрләр төмам,
Еј ниһали-гамәти сәрви-рәван, кәл, вәгтдир.

Көзләрин јад ејләрәм, еј шух, чан гәсдиндәдир,
Нуки-мүжканын гәми руһи-рәван гәсдиндәдир.
Түррәләнмиш һәр дү зүлфүн дин-иман гәсдиндәдир,
Гашларын әндишәси мин ханиман гәсдиндәдир,
Һәр сәри-мүјин хәјалы бир мөкан гәсдиндәдир,
Һәр дү зүлфүн фикри јүз мин меһрибан гәсдиндәдир,
Новхәтин ширазәси хәлги-чаһан гәсдиндәдир,
Һәр кәмәнди-какилин һәфт асиман гәсдиндәдир,
Меһри-һүснүн баш чәкиб күлли-Иран гәсдиндәдир,
Чисмими јандырды һичрин, шинди чан гәсдиндәдир,
Еј бизимлә һәмдәмү јари-чинан, кәл, вәгтдир.

Чәм олуб мәнһубләр бир јердә мәнһил бағламыш,
Дәстә-дәстә һуриләр рејһан илә күл бағламыш,
Һәр сәнәм рухсарына сүсәнлә сүңбүл бағламыш,
Көрдәни-ашигләрә куја сәласил бағламыш,
Ешг зәнчиридир ол, устади-камил бағламыш.
Көр нә мөһкәм сејд гылмыш, көр нә габил бағламыш,
Зивәри-рухсар едиб һүсн үзрә һаил бағламыш.
Бир нечә диванәсин⁸⁰³ ол гејдә маил бағламыш,
Һәр тәрәф күлләр ачылмыш, лалә какил бағламыш,
Һәр шүкуфә көз ачыб, һәр сәбзә бир дил бағламыш,
Еј чәмәли маһтаб, әбрукәман, кәл, вәгтдир.

Чан вериб дидарына аләмдә бир ад истәрәм,
Санма ешгин тәрк едиб гејри пәривад истәрәм.
Бәндеји-дәркәһынам мән, сәндән иршад истәрәм,
Кечә-күндүз ејләјиб әфғанү фәрјад истәрәм.
Һүснүнә гаршы дуран әғјары бәрбад истәрәм,
Дәрд чәкмиш хатирим һичриндә азад истәрәм.
Чөвшәни*-синәм хәдәнки-чөврә фулад истәрәм,
Күнчи-мәнһәтдә дилим зикринлә мөтад истәрәм.
Үз тутуб пабусуна һәр ләһзә мүнғад истәрәм,
Гәм һүчүм етмиш бу күн, сәндән бир имдад истәрәм,
Еј кәрәмли хосрови-алимәкан, кәл, вәгтдир.

Меһрү ешгин, еј сәнәм, мөстү хумар етмиш мәни,
Тачи-зөвг илә чаһанда намдар етмиш мәни.
Чөвр илә дөври-фәләк бәдрузикар етмиш мәни,
Суздил етмиш вүчүдум, тар-мар етмиш мәни,
Сәбрү арамым алыб биһтијар етмиш мәни.
Хубләр кујиндә хаки-рәһкүзар етмиш мәни.
Гәм бучағында сәдаји-тә'н кар етмиш мәни,
Еј күләндамым, фәрағын бигәрар етмиш мәни,
Мүбтәлаји-мәнһәтин сәд күнә хар етмиш мәни,
Тә'н шәмширин чәкиб әғјар зар етмиш мәни,
Еј көзү чәллад, әли пејвәстә ган, кәл, вәгтдир.

Јығдылар базари-ешги әһли-сөвда, кетдиләр,
Дәрдү гәм тәркин гылыб паку мүәрра кетдиләр,
Көрдүләр дәһрин вәфасын чүмлә зиба кетдиләр⁸⁰⁴...
Вамиги-гәрги-бәла, фәрһади-шејда кетдиләр,
Вәргәвү Күлша** илә Мәчнун рүсва кетдиләр,
Дөзмәјиб бу фиргәтә Шириңү Лејла кетдиләр.
Бир дәхи дөвран едиб Јусиф, Зүләјха кетдиләр,
Гојдулар Мәһчүрү тәк, мәзлумү тәһна, кетдиләр,
Еј көзәллик мүлкүнүн тәхтинә хан, кәл, вәгтдир⁸⁰⁵.

* Чөвшәни — дәмр кејим, зиреһ.

** Вәрга вә Күлша — јәгин ки, ашигләр адыдыр⁸⁰⁶.

Бу шаирин кәламындан мүфти эфәндиниң «Мәчмуә»-синдә анчаг бир мүхәммәс тапдыг ки, ејни илә бурада дәрч олунур.

МӘКТУБА ХИТАБ

Сәни бир сәфһеји-әбјез китабәт ејләрәм, кағәз!
Һүчүми-ләшкәри-гәмдән шикајәт ејләрәм, кағәз!
Јазыб һали-дилим шәрһин, һекајәт ејләрәм, кағәз!
Мәним чананымы көрсән, әманәт ејләрәм кағәз!
Тәмами⁸⁰⁷-достлара изһари-сәламәт ејләрәм, кағәз!

Јетиб назик⁸⁰⁸ әлин өпчәк әзәл һәмдү сәна илә,
Ачылчаг, рубәру олчаг тәвазә, хош сәфа илә,
Нәзәр мәзмунуна салса бемәтләб ибтида илә,
Чәкиб бир-бир сәтирләрдән бәјани-мүддәа илә
Сәни бир гасиди-әһли-фәсаһәт ејләрәм, кағәз!
Инансән, мин гәмим вардыр, јанымда гәмкүсарым јох,
Фәғаным бүлбүлә бәнзәр, әбәс ки,⁸⁰⁹ күл'үзарым јох,
Көзүм, көнлүм тәмәннасы, әлимдә ихтијарым јох,
Онунчүн бу чәһәтләрдән һәјата е'тибарым јох.
Гәрәз беш күн һесаб илә⁸¹⁰ әманәт ејләрәм кағәз —

Ки, билсинләр чүдалыгда вүчүдүм пүрсијасәтдир,
Галыбдыр бир чүрүк чаным, ишим рәнчү ријазәтдир,
Мүсаһиб јар вәслинә јетишмәк хош сәадәтдир,
Арадә намеји-часус кәлиб-кетмәк дәјанәтдир,
Чавабын кәлмәсә, биллаһ, гијамәт ејләрәм, кағәз!

Мүһәггәр Шәккәри-зарәм, дикәркунәм мәләлимдан,
Кәрәк тәһрир едәм анчаг сөзүмдән, рази-һалымдан,
Кәтирди килки-мүжжаканым, нәләр кечди хәјалымдан,
Дәвати-чешимә⁸¹¹ шәнчәрф төкүлдү әшки-алымдан,
Сәни сүрх илә инша'и-ибарәт ејләрәм, кағәз!⁸¹²

Наби эфәнди Ширванинин бир нечә гәзәлләри вә мү-хәммәсләри сәмаһәтгли мүфти эфәндинин «Мәчмуә»синдә тәһрир олунмушдур. Онлардан атидә дәрч олунмуш бир гәзәлә иктифа етдик:

Әсрари-хәтинлә дили мәдһуш едә билсәм,
Бир кәз гәми-дүңјаны фәрамуш едә билсәм.

Ејләрдим ики дәстими бир гиfli-мүтәлсәм,
Ол гәмәти-мөвзуни дәрағуш едә билсәм.

Кәстәрмәз идим кимсәјә һеч ләззәти-лә'лин,
Мөһри-ләбим ол не'мәтә сәрпуш едә билсәм.

Етмәк нә олур әнчүмәни-дәһри пәришан,
Бир кәз меји-саманшикәни нуш едә билсәм.

Вәрмәз сүхәнаралыг илә кимсәјә нөвбәт,
Наби, дәһәни-хамәни хамуш едә билсәм⁸¹³

Сэнаи Ширванидэн зейлдэ тэстир олуи муш гэсидэ та-
пылды:

Нишанын тачи-дөвлөтдир, сөадэтгилэрин дилбэр
Нэм олдур гүббатүл-Кэ'ба онунчун Нэчч олуи экбэр.

Сачын «вэллелл иза жэгша» — деди нэблүлмэтин эмма
Ничаби-күнбэди-хэзра дүхани-уду ја энбэр.

Дү зүлфүн нафежи-аһу, верибдир алэмэ хош бу,
Сижэһкун рэнкдир һинду элиндэ хосрови-хавэр.

Нэ хош гүдрэт ики кушун жаратмыш халиги-жекта,
Бириси јасэмэн тэрһи, биридир нэм күли-чө'фэр.

Габағын мэдэни-гүдрэт⁸¹⁴, јэди-бејзадэн афзундур.
Мүкэммэл сөбһеји-хуршид, гэмэр ондан тапар энбэр.

Гашындыр суреји-«Јасин», мисали-габэ-гөвсөји тэк
Јашыл тозлу мүгэввэсдир бетағи-мэсчиду минбэр.

Сижэһ киприклерин етмиш мүсэххэр рүб'и-мэскуни,
Көрөндэ хејли-үшшағи атар сөһми, чөкэр хэнчөр.

Дү чешмин фитнэлэр баши, нэ јэгмачи мүгэллиддир,
Чөкибдир синэмэ дағи сијэһ мөрдүмлэрин, кафэр!

Мөшами-энбэрамизин күмүш мәфтулмудур, ја рэб —
Ки, мәғзи-пүстэ, бадамү нүгл, ханеји-шөккэр.

Үзүн хуршидэ тэ'и ејлэр, бу сөз мэрүфи-алэмдир,
Рүхүндүр исмөтүд-дүнја, ону мәнзүм едөр өхтэр.

Јанағын бир күли-төрдир, кимэ бу күл мүјэссөрдир,
Чамалын шәмси-хавөрдир, тутубдур алэми јексэр.

Чөһи-Көн'анэ манэнддир зәнэхданын бу вөчһ илэ,
Чыхар Јусиф кими андан дүхани-гэлб эзин чакэр.

Мүэмма ичрэ мөвһум нөгтөсидир лэ'ли-күлфамын,
Ону дөрк ејлөјөн ариф дејэр јагутдур, әһмэр.

Дөһанын чешмеји-Зэмзэм дедим, јох гөнчеји-новхиз,
Әдәм дәрјасыдан чыхмыш мөкэр бу дүрчи-пүркөвһөр?

Дишиндир инчилэр хаси, дөһанын дүрр дәрјаси,
Биринин гијмэтин билмэз верэ хагани-һөфт кишвэр.

Мөсияһ әлфаздэн изһарэ јетмиш рүтбеји-чанбөхш,
Лөбин фејзи әсэр гылмыш Мөсияһа нитгдэн бөһтэр.

Күмүш минамыдыр гэддин, чөкилмиш кәрдэнин гу тэк,
Зөһи зиба, мөлөксима, зөһи сүн'и-чаһанпәрвэр!

Ики душин фөлөк бүрчи, бири гөвси, бири әгрэб,
Верибдир пич-таб илэн ики кијсулэрин энбэр.

Дү сими-саидин, сәрви-гэддин фирдовс бағында,
Јөдүллаһ илэ пејвөнддир ики шүмшаду бир әр'әр.

Мижани-сәдри-әбјазын бүсати-бәзми-хосровдур,
Ики шаһзадеји-руми, бири гөндү бири шөккэр.

Зөһи һүснү зөһи сурэт, тәаләллаһ, зөһи сән'әт!
Нэ гүдрөтдир, бу нэ һикмәт, бу нэ сима, бу нэ пејкәр!

Әкәр заһид сәни көрсә бу әлтафү мөлаһәтдә,
Дејэр көксүнә, ган ағлар, төкәр башына хакистәр.

Сәни бимислү биһәмта јаратмыш халиги-әшја,
Пәрипејкәр, мөлөкмәнзәр, фириштәху, сәфидәхтәр⁸¹⁵.

Тәмәннаји-рүхүндэн мән' едиб лүтфүн дириғ етмә,
Көзәлсән, шаһи-аләмсән, Сәнаидир сәнә чакәр⁸¹⁶.

Сэнаинин бу гэсидэсиндэн мө'лум олуиур ки, ол чөнаб
хејли күшадөтөб' вә саһиби-зөвг бир шаир имиш ки, вәс-
фи-көзәлдә бир гүсур гојмамышдыр вә әнва' истиарәләр
илэ севдији дилбәри мөдһү тә'риф гылмышдыр. Бәли...
Әфсус ки, бизим белә рөвантөб' вә сүхәндан шаирләри-
мизин башга бир доғру вә саламат мәсләкләри олмајыб
да, тәб'и-көвһәрсәнчлэрини биһудә сәрф едибләр.

Бу шаирин кэламындан бир гезэл зејлдэ дэрч олунур:

Тутан кујиндэ мэскэн һэсрәти-бағи-Ирәм чәкмәз,
Көрән бир кәз сәни өмрүндэ һәркиз дәрду гәм чәкмәз.

Ләбиндән бусә һәр ким алса әл'өмрүл-әбәд, билләһ,
Зүлалә-Хизри јад етмәз, хәјали-чәми-Чәм чәкмәз.

Тәмашәји-фәзәји-күлшәни-кујин едән ашиг
Кечәр башиндән, амма ол тамашадән гэдәм чәкмәз.

Чәфаләрди́р мәнә әғјардән, чөврү ситәм сәндән,
Мәнә рәһм ејлә ким, мунча бәни-адәм ситәм чәкмәз.

Дәмадәм аһү әфған ејләмәкдән һалымы, Ариф,
Нә билсин ол ки, етмәз аһү ваһ дәмбәдәм чәкмәз³¹⁷.

Асәфин ашағыда јазылан гезәлләриндән онун хоштәб⁸
вә ширинкэлам бир шаир олдуғу алашылыр.

Гезәли-Асәф Ширвани:

Билмән әрәгмидир рүхи-алында⁸¹⁸ сагинин —
Ја дидәләрми⁸¹⁹ галды јанағында сагинин?

Сағәр ки, душ сагини гылымышды бидәмағ,
Ағлар кәзәр мүдам сорағында сагинин.

Дөвранда ләһзә-ләһзә гызыл ганлар уддуғум —
Олмуш әјан әлиндә, бучағында⁸²⁰ сагинин.

Тән бөјләдирми, јохса һәлакым зәмәнәдә
Ганлар[мы] кәф кәтүрмүш ајағында сагинин.

Башына күлләр олсун о пәрванәннин, әкәр
Јанмагдан әл кәтүрсә чирағында сагинин.

Меј нәш'әсилә санма ки, Асәф фитадәдир,
Дөвран һәлакы олмуш отағында сагинин⁸²¹.

Јенә гезәли-Асәф Ширвани:

Сөвдәји-зүлфи-јарә, көнүл, гылма чох һәвәс —
Ким, сүбһ олунча һәр кечә бидар олур әсәс.

Бүлбүлдә олса сузи-чәмалын шәрарәси,
Һәр наләсиндән ол тутар әшчару хару хәс.

Вир зәһрдир сөзүн ки, ачытмаз димағымы,
Бир шәһддир гәмин, гона билмәз она мәкәс.

Һичриндә дад гылсам әкәр тез тапар гәмин,
Әзбәс ки, јох гәмин кими бир мәрди-дадрәс.

Кирјан көз илә синеји-әфқарә ганејиз,
Бәсдир бизә фәзәји-Муған, Дәчләвү Әрәс.

Рәһләт сәбаһидир, нә јатыбсан, дур, еј рәфиг,
Јүкләнди, кетди гафилә, фәрјад едәр чәрәс.

Бир хушә тушә ејлә бу хәрмән кәнаридән
Накаһ мүрғи-фүрсәт учуб сынмамыш гәфәс.

Асәф гәминдә үз дөшәјиб хаки-һејрәтә,
Галмыш һәзинү бидилү битабу бинәфәс⁸²².

Бә'зи рәвәјәтә көрә, Асәф Ширванинин мүәсири оларга «Асәф» тәхәллүсү дикәр бир шаир дәхи вар имиш ки, әслән Гарабағ маһалында Ләнбэран гәрјәсиндән имиш. Бу шаирин исмү нәсәби бир кәсә мә'лум дејил. Әкәрчи филһәгигә гарабағлы олсајды, салхүрдә шүәра вә әдибләримиз — ки, әл'ан һали-һәјат үзрә багидирләр, — онун барәсиндә аз-чоһ мә'лумат верә биләрдиләр. Вәли бир кәсдән сәһиһ бир хәбәр ешитмәдик. Нәр һалда атидә дәрч олунан гәзәли ләнбэранлы Асәфә иснад верирләр:

Чисминдими, билмәм, көрүнүр пирәһән ичрә,
Ја руһи-рәвандыр доланыр бу бәдән ичрә?

Кујиндә јүз ил зүлфә әсир олсам усанмам,
Әзбәс ки, гара күн мәнә хошдур вәтән ичрә.

Бир ше'ри-нәмәкриз илә ағзындан өпәрдим,
Кизлин кедә билсәјдим әкәрчи сүхән ичрә.

Мүжжанларын ичрә сәнин ол чешми-сијаһын
Бир нәркиси-тәрди ки, битибдир тикән ичрә.

Асәф күли-рухсарыны көрмүшмү никарын,
Гөнчә дәһәни ачыла галмыш чәмән ичрә^{823?}

Бу гәзәлдә «бир ше'ри-нәмәкриз илә» и. а. бейтин мәәлыны, јәгин ки, Асәф Ләнбэрани саманиләр әсриндә зиндәканлыг едән мәшһур «Әммар» тәхәллүслү шаирин кәламындан игтибас етмишдир. Әммарын сөз арасында кизләниб дә јарын ләбиндән бусә алмаг барәсиндә јаздыгы ше'р будур:

Әндәр гәзәле-хиш неһан хаһәм кәшт,
Та бәр ләбе-то бусе зәнәм чон то бехани⁸²⁴.

Асәф Ләнбэранинин фөвгдә дәрч олунан кәламындан башга бир нечә гәзәлләр вә бир мүхәммәс Мәһәммәд аға Мүчтәһидзадәнин «Ријазүл-ашигин» нам тәзкирәсиндә зикр олунмушдур. Вәли онларын чәндән әһәмијјәти олмадыгы үчүн тәкратән бурада јазылмағы лазым көрүлмәди.

Бу шаирин кәламларындан анчаг бир гәзәлин јазылмасына иктифа етдик:

Дүнү күн мүнтәзир олдум ки, бу пәркар нәдир,
Кәрдиши-чәрхи-фәләк, күнбәди-дәввар нәдир?

Фәләкин әсли нәдәндир, мәләкин әсли нәдән,
Адәмин сурәтинә бунча тәләбкар нәдир?

Бисүтүн⁸²⁶ чәрхи-мүәлләг нәдән олду тәртиб,
Фәләк алтында гәмәр, кәвкәби-сәјјар нәдир?

Мәкәсин тәб'инә бах, бал нәдән, зәһр нәдән,
Јенә бу мәс'әләдә нур нәдир, нар нәдир?

Тәрки-дүнја гыласан бөјлә Нәсиме оласан,
Ола бир күн дејәсән хиргәвү дәстар гәдир?⁸²⁷

(1816 - 1865)

Јухарыда адлары зикр олунан Шамаһы вә Ширван шаирләринин мүасирләриндән Кәнчә шәһәриндә мөшһур оланлары Шејх Ибраһим Гүдси вә Агаисмајыл Зәбиһ һесаб олунур. Һәр биринин тәрчүмеји-һалындан бурада мә'лумат верилир.

✓ Мәрһум Шејх Ибраһим Шејх Һәсән оғлу Шејхзаманов Кәнчә шаирләринин мөшһурундандыр. Тәвәллүд едибдир Кәнчәдә һичрәтин 1231-чи⁸²⁸ тарихиндә, јүз сәнә бундан мүгәддәм. Шејх Ибраһим тә'лим алыбдыр Кәнчә пишнамазы мәрһум ахунд Молла Һүсејндән. Мә'лум ола ки, мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов да һәмин бу мүдәрисдән тә'лим алмышдыр.

Шејх Ибраһимин эрәбчә вә фарсча јахшы билији вар имиш вә мүгтәдир түрк шаирләриндән бириси һесаб олунур. Гүдси мүдәррислик илә вә бир тәрәфдән Кәнчә шәһәринин јахынлығында ваге олан Имамзадеји-Ибраһим түрбәсинин мүтәвәллилији илә күзәрән едәрмиш. 1255-дә⁸²⁹ тәһһүл едибдир. Белә рәвајәт олунур ки, 1261-чи⁸³⁰ илә кими һәр сәнәдә бир гызы вүчүдә кәлир имиш.

1261-чи тарихдә һагг-таала она бир оғул кәрәмәт едибдир вә шаир бундан зијадә хошһал олуб, она «Әли-кәбәр» ад гојубдур вә бу мүнәсибәтлә дејибдир:

Гәмәфза бәјани ке, дәр мәнзәрәст,
Зе мән јадегаре-Әли Әкбәрәст.
Кешидәм бәси сағәр өз хуне-дел,
Һәмәна ке, тарихе-ан «сағәр» әст⁸³¹.

Шејх Ибраһимин бир тәхәллүсү дә («Насеһ»дир) вә бә'зән «Шејх» дәки јазармыш. Гүдсинин көзәл гәзәлләри вар. Онлардан бир парасы түркчәдир, амма әсәрләринин чоһу фарси дилиндәдир. Хачә һафизин гәзәлләринә тимсал олараг бир чоһ гәзәлләр⁸³² иншад етмишдир:

Неј тагәте-дел дари,
Неј форсәте-дидари,
Неј форсәте-дидари,
Неј тагәте-дел дари⁸³³.

— бејтләрилә башланылан гәзәлләр кими.

әјүд, иккиһәб сәрдә.

Гүдси чәнаблары шиәмәзһәб саликләриндәндир. Кәнчәнин мүхтәсәр тарихчәсини кенерал Лазаревин хаһишинә көрә, јазыбдыр ки, онун мүсәввәдәси әлдәдир. Чүмлеји-әш'ары дағыныг сурәтдә олдуғу һалда, ешитди-јимизә көрә, һали-һәјәтдә олан оғлу Шејх Иса һәзрәтләри онлары чәм етмәкдәдир. Үмидвар ки, тезликлә чапа верилсин.

Әш'арындан әләвә, «Тарихи-мүгәддәс» китабы дәхи тәртиб едибдир вә лакин мәрһумун бу әсәри дә һәнүз чап олунмајыбдыр. Чап олунмамыш диваны да вардыр⁸³⁴. Диванына даһил олан ше'рләр вә гәзәлләр 150-дән зијадәдир. Чүмлә гәзәлләри једди бејтдән ибарәтдир; артыг-әскији јохдур. Әсәрләри әләлүмум үләма гисминин зәминә вә руһани синфинин чиркин вә гәбиһ әмәлләринә даир әсәрләрдир.

Сабиғдә Кәнчә шәһәриндә гәзавәт едибдир вә сонралары кимнәзија мәктәбиндә мүәллим олубдур. Белә ки, Кәнчәдә әввәлиниччә әгаид вә түрк дилинин мүәллими бу зат олубдур. Бә'зи рәвајәтә көрә, Шејх Ибраһимин Шејх Низами илә гәрәбәти вар имиш.

Шејх һәзрәтләри зијадә мүгтәғи вә диндар бир вүчүд олдуғундан үлуми-илаһијјә артыг бәләдијјәти вар имиш вә Гур'ани-шәрифи әзбәр билирмиш. Идареји-руһанијјәдә Шејх Ибраһим рәгабәт имтаһаны верәркән Гафгазын фәрманфәрмасы — наместники кнјаз Воронцов һәзрәтләри дә орада вар имиш. Шејхи-мәрһумун имтаһан вахтында изһар етдији елм вә камалыны мүшаһидә едиб, она афәрин вә тәһсин охујуб, өз гызыл саатыны да бәхш етмишдир.

Шејх Ибраһим 1282-чи⁸³⁵ тарихдә Кәнчәдә гәфләтән вәфат едиб; мәғбәрәси Имамзаде гәбристанындадыр. Шејхи-мәрһум зијадә ағыллы, зәкавәтли вә һафизәли мөһтәрәм бир алим имиш. Ашағыда јазылан гәзәл шејхин кәламларындандыр:

Ешг мәнну' олса, бәс ичади-һүснә јох сәбәб,
Әгли-гәте' һөкмүнә зәнни рәвајәт нејләсин?

Ешгдир баис ки, Јусиф гиссәси әһсәндүрүр,
Гөвли-һәғги данмасын саһибгәвајәт, нејләсин?

Һүсни-изһар етмәјин һүснүнү заһид билмәсә,
«Күнтү кәнзән»⁸³⁶ гөвлүнә јохдур дирајәт, нејләсин?

Ванз олса худбәхуд мүнкир кәрәкдир олмаја,
Заһидин һаггы она етмиш сирајәт, нејләсин?

Һүсни-чазибдир вә кәр нә ешг олмаз кимсәдә,
Ешгә кәр дил вермәсин саһибкифәјәт, нејләсин?
Шүкри-не'мәт етмәмәк күфрандыр чүн, Насеһа,
Һүсни-гәдрин билмәсин саһибһидәјәт, нејләсин?

Мәрһум шејхин әсәрләриндән бундан артыг нүмунә-
ләр әлә дүшмәди ки, бурада дәрч олунсун.

(т.1800-1868)

Ағаисмајыл Зәбиһ Кәнчәнин адлы шаирләриндән би-
риси һесаб олунур. Ағаисмајыл «Зәбиһ» тәхәллүсүнү
көтүрмәклијә сәбәб һәзрәт Исмајыл илә бир исимдә
(адаш) олмағыдыр. Чүн һәзрәт Исмајыл һәгг-тааланын
әмри илә Мина дағына атасы Ибраһим Хәлилуллаһ тәрә-
финдән зибһ олунмаг үчүн апарылмышды, о мүнәсибәт-
лә Ағаисмајыл дәхи өзү үчүн «Зәбиһ» тәхәллүсүнү ин-
тихаб етмишдир.

Зәбиһ мүнәчирәтән хејли мүддәт Тәбриздә игамәт
едиб, орада тичарәт әмринә мәшғул олармыш вә бир вах-
ты орада тачирбашылыг мәнсәбинә дәхи јетишибдир.
Дүнјакөрмүш вә ишашыран бир вүчуд имиш. Бә'зи рә-
вајәтә кәрә, сонрадан јенә Кәнчәјә мурачиәт едиб вә
бурада һичрәтин 1285-чи⁸³⁷ или тәхминән 70 јашында
вәфат едибдир. Амма сәһиһи будур ки, мәрһум Ағаисма-
јыл вәтәнинә мурачиәт етмәјиб, Тәбриз шәһәриндә вә-
фат едибдир.

Зәбиһ хошхүлг вә пурсавад бир вүчуд имиш. Фарс
шаирләринин әсәрләриндән иттила'и-камили вар имиш.
Түрк вә фарс дилләриндә мүхтәлиф ше'р вә гәзәлләри
вардыр. Бундан әлавә Зәбиһ зијадә хошнәвис имиш.
Фарсча диваны вардыр, һејфа ки, әлә кечмәди. Мәктәб-
дар Мирзә Садыг «Фани»⁸³⁸ тәхәллүслә Зәбиһин арасын-
да ирсал-мәрсул вә тәатији-әфкар вүғуа кәлирмиш. Өз
нәвәси Хәлили тә'лим вә тәрбијә үчүн илк дәфә мәктәбә
көндәрдији вахт Мирзә Садыга јаздығы «Төвсијәнамә»-
дән бир-ики бејти әһиббаларынын хатириндә галыбдыр
ки, бурада зикр олунур:

Еј ке, мәрдом јад кирәд әз то тә'лимә-әдәб,
Веј зе әсрарә-мәани вагеф әз әсло нәсәб.
Кәр бовәд әз фәзлә елмәт бәр Хәлиле-мән нәсиб,
Нар бәр веј нур кәрләд чон тои әрбабә-рәб⁸³⁹.

Вә јенә Мирзә Садыг Фанијә чавабән јаздығы фар-
сүл-ибарә бир кәламындан анчаг үч бејт әлә дүшдү ки,
онда гочалыгдан шикајәт олунур:

Барилаһа, кәс мәбада дәр чәһан бәшәд әлил,
Һәр ке, шод пирә әлил, ан кәһ шәвәд харә зәлил.

Аб чон бесјар мәнэд дәр гәдәһ, кәрдәд кәсиф,
Мәрд чон бесјан хәсбәд лачәрәм кәрдәд кәсил.
Ноктекиррира мәкон дәр ше'ре-мән дәр гафије,
Әз гәвафије-то инча нист чоз ләфзе-әмил⁸⁴⁰.

Вә јенә Мирзә Садыг «Фани» тәхәллүс онун мәдһин-
дә јаздығы бир кағыза чавабән бу бејтләри јазмышдыр:

Халегол-әш'ар михани мәра дәр селке-нәзм,
Шаере-хоштәб'ра һәстәм мәнәш әбде-зәлил.
Рузо шәб дури һәмичүјәм әз ин дарол-әдәм,
Реште'и бәр кәрдәнәм әфкәнде Мусаво Хәлил^{*841}.

Аға[исмајыл] Зәбиһин һәр гисим ше'рү кәламлары
чох исә дә, һејфа ки, әлә дүшәнләри аз олду. Онлардан
бир нечәси бурада тәб' олунур.
Мүхәммәси-Зәбиһ:

Билмирәм баис нәдир, гәлбим дә сејран истәмәз,
Көнлүмү тутмуш гүбари-гәм, күлүстан истәмәз,
Сејри-күлкәштү сәфаји-бағү бостан истәмәз,
Бәрбәтү рудү сүрудү-ләһни-хошхан истәмәз,
Мәргзари-даләвү нәсринү рејһан истәмәз.

Бә'зи әшхасы көрүрсән гәдди манәнди-әләм,
Зәни едирсән бу вәфа раһындадыр сабитгәдәм,
Јахшырагдыр белә әшхасын вүчудундан әдәм,
Һијләвү мәкр илә даим дилдә сөвкәндү гәсәм,
Һәр гәсәм ки, јад едәр, куја ки, үсјан истәмәз.

Нечә кәсләр вар, мүсәлмандыр дејирләр адына,
Шејтәнәт фикриндән өзкә шеј' дүшмәз јадына,
Чох кәсин баисдир онлар фитнәвү әфсадына,
Көркәч иблис онлары сөјләр тамам өвладына:
Кетмәјин бу шәһрә ким, бу шәһр шејтан истәмәз.

Бә'зи кәс инкар едәр гануни-шәр'и рузү шәб,
Бу шәриәтдән гылар гануни-руси мүнтәхәб,
Етмәди инкар һәгги-Мустафа чүз Буләһәб,
Кетмәзәм шәр'ә — сөләрди ол һимари-биәдәб,
Бизләрә шәр' нә лазым ким, бу, диван истәмәз.

Галмајыб бир зәррә бу дејри-фәнадә рәғбәтим,
Аз-чох вар иди бу хәлг ичрә шанү шөвкәтим,
Кетди әлдән, күнбәкүн артар мәләлү мөнһәтим,
Ишрәтү назү нәимә галмајыбдыр үлфәтим,
Шөвкәтү шанү чәләлү һөкм диван истәмәз.

Бу фәләк көр ким, нә рүсваји-чаһан етмиш мәни,
Ачизү пири-әлилү натәван етмиш мәни,
Јохса билмәм чәрхи-кәрдун имтаһан етмиш мәни,
Бивәфа кәсләр илә чүн һәмнинан етмиш мәни,
Сәрфәраз етмәк мәни бу чәрхи-дөвран истәмәз.

* Муса вә Хәлил — һәр икиси шаирин нәвәләридир.

Көрмәдим бу рузикар әһлиндә бир сидгү сәфа,
Көрдүм онлары тамамән бидәјанәт, бивәфа,
Бир јалан сөздүр адын гојмуш рәфигү ашина,
Јох Әли, али-Әлидән гејри өзкә рәһнүма,
Өзкә бир үмид ја бир өзкә чанан истәмәз.

Етмә, ја рәб, һәшрими мәншәр күнү әғјар илән,
Имтаһан етмә Зәбиһи-бинәваны нар илән,
Һәшрими гыл әрсәји-мәншәрдә һәштү чар илән,
Ол шәфи'и-рузи-мәншәр һејдәри-кәррар илән,
Кәр ола јүз мин мүрид, мүршидү сәлман, истәмәз.

Истәдим куји-вәфадә Гејс ја Фәрһад олам,
Гојмады бу чәрхи-кәрдун бир заман дилшад олам,
Гејрәти-хәсми-әдујә кавеји-һәддад олам,
Истәмәздим бивәфалыг рәсминә мө'тад олам,
Әлләшән кәс зөврәгә, әлбәттә, туфан истәмәз.

Ағаисмајыл Зәбиһ бу мүхәммәсиндә Молла Пәнаһ
Вагиф кими өз әсәриндә јашајан адамларын рәзил әхла-
гындан вә чиркин өвсафындан сөз ачыб онларын бивәфа
вә биар, бигејрәт, мүһил вә јаланчы олмагларыны, һаггы
инкар едиб, дини-мүбини-Мустафадан узаг дүшмәкләри-
ни, рус⁸⁴² законуну шәриәт ганунуна тәрчиһ етмәкләрини,
достлуғун әввәлинчи шәрти мәгамында олан сидгү
дәјанәтдән бибәһрә олмагларыны көзәл вә мөвзун ше'р-
ләр васитәсилә бир-бир зикр гылыр, әһли-зәманәдән үз
чөндәрир вә Әлијүл-Мүртәзаја вә онун өвладына пәнаһ
апарыб һәшр күнүндә онлардан көмәк диләјир.

Зәбиһин бу кәламында олан бир бәнд «Молла Нәс-
рәддин» журналында сабигдә чап олунмуш «Чәһәннәм
мәктубу»ну јада салыр⁸⁴³ ки, шејтан зәманә адамларын-
дан шикајәт едиб дејир: «Наһаг јерә мәни мүттәһим
едиб һәр мәгаму мәкәнда мәнә лә'нәт охујурсунуз. Нечә
вахт иди ки, мән Фирәнкистана кетмишдим вә мәним
вүчудум бурада олмадығы һалда Адәм атанын өвлады о
гәдәр фәсад вә шәрарәт төрәтди ки, о гәдәр көрүлмәмиш
ишләр тутду ки, онлар мәним һеч хәјалымдан да кечмәз-
ди». Сонрадан шејтан Адәм атанын өвлады тутдуғу фә-
сад әмәлләри бир-бир зикр едиб дејир: «Өзүнүз инсаф
едиб сөјләјин, бу ишләр мәним әмәлимдир, јохса сизин
өз ишләриниздир?»

Зәбиһ дәхи өз шәһәринин әһлиндән шикајәт едиб де-
јир: Адларыны мүсәлман гојан нечә кәсләр вардыр ки,
шејтәнәтдән башга бир фикир вә пешәләри јохдур. Он-
ларын хәјалы вә тамам сә'јләри анчаг адамларын ара-
сында фитнәвү фәсад салмагдыр. Белә адамлары иблис

көрдүкдө өз балаларына дейр: Балаларым, даһа сиз бу шөһөрө кетмэјин, буранын эһли шейтан истэмэз. Бунлар өзү һәр гисим фәсад вә шәрарәт төрәтмәкдә бибәдәл вә маһирдирләр...» Нечә ки, Зәбиһ дейр:

Нечә кәсләр вар, мүсәлмандыр дейрләр адына,
Шейтанәт фикриндән өзкә шей' дүшмәз јадына,
Чох кәсин бансдир онлар фитнәвү әфсадына,
Көркәч иблис онлары сөјләр тамам өвладына:
Кетмәјин бу шөһрә ким, бу шәһр шейтан истэмәз.

Бизим елмү мә'рифәтдән бибәһрә олан эһлин шейтан-дан артыг фитнәкар, шәрир вә фәсид олмағыны бинәзир шаиримиз Аббас аға Гаиров «Назир» тәхәллүс тәзә јаздығы «Молла вә шейтан» үнванлы һекајәсиндә⁸⁴⁴ көзәл вәһи илә бәјан едидир. Бу һекајәнин барәсиндә өз мәга-мында данышылачагдыр.

Чәнаб Зәбиһин јухарыда јазылан мүхәммәсиндән онун мүгтәдир вә хоштәб' азәрбајчанлы бир шаир олдуғу көрүнүр. Онун ашағыда дәрч олуна кәламы бу гөвлү-мүзүн доғрулуғуна шәһадәт верә биләр. Кәлами-Зәбиһ:

Мәним бу пир олан көнлүм чаһанда бир чаван истәр,
Ичиб мәст олмаға һәр дәм шәраби-әргәван истәр.

Кәһи ејләр тәкәллүм иддиасын бәзми-үрфанда,
Кәһи рәзм етмәјә Рүстәмсифәт тирү каман истәр.

Кәһи хаки-мәзәлләтдә тутар Мәнсур тәк арам,
Кәһи Кејхосровү Чәмшид тәк тәхти-Кәјан истәр.

Кәһи азүрдәвү дәрвиш Ибраһими-Әдһәм тәк,
Кәһи чаһү чәләли-Әрдәшири-Бабәкан истәр.

Мәгами-һәгги тапмагда олур каһ Насири-Хосров,
Кәһи ол Хосрови-Пәрвиз тәк мүлки-чаһан истәр.

Кәһи азәрпәрәстү каһ гибти, кәһ мүсәлмани,
Кәһи бәрзәх, кәһи дүзәх, кәһи һурү чинан истәр.

Кәһи сүфлитәләб гә'ри-зәминдә кавү маһи тәк,
Кәһи үлвитәләб сејри-сәфаји-асиман истәр.

Кәһи Бәһлули-диванә, кәһи Моллаји-Нәсрәддин,
Кәһи Бузәрчмәһрү шөвкәти-Нуширәван истәр.

Кәһи Сә'дијү Гафиз, кәһ Фүзули, каһ Хагани,
Кәһи Бағдад, кәһ Шираз, каһи Исфәһан истәр.

Кәһи Моллаји-Руми, кәһ Низами, каһ Фирдовси,
Кәһи Руми, кәһи Иран, кәһи Гиндустан истәр.

Кәһи дәрси-сәбәгдә әчз едәр шакирди-мәктәб тәк,
Кәһи иншасына шакирди-Мирзә Мәһди хан истәр.

Мәнә тә'н етмә, еј заһид, сәнин зөһдүн ријаидир.
Әкәр зикр ејләјәм вәсфин сәнин, бир дастан истәр.

Бәса заһидләри көрдүм сәнин тәк сә'ј едәр, амма
Рәһи-тәһгиги тапмагда она чоһ имтаһан истәр.

Хәрәбәт эһлинин ешгини билмәз заһидү мүфти,
Она ешгин јолун көстәрмәјә пир-муган истәр.

Дејил вағиф рүмузи-ешгә шейхи-шөһрлә ванз,
Олар каһи әләф чејнәр, кәһи арпа-саман истәр.

Вүчуди-вәһдәти билмәз нифасү һејз молласи,
Она бүрһани-гәте пәнбәдә бир гәтрә ган истәр.

Тәригәтдән суал етсәк, нәчасәт фәслини сөјләр,
Һәгигәт кәлмәсиндән лал олур, куја зәбан истәр.

Тәриги-һәгги тапмағ, истәмәз мәзијү мүстәгбәл,
Нә һәһвү сәрф, мәнтиғ, нә бәјан илә мәан истәр.

Мәчаз эһли һәгигәт раһини тапмагда бимүршид,
Скәндәрвар олур ачиз, дәлили-карван истәр.

Зәбиһа, рузи-мәһшәрдә нәдир үсјанына фикрин,
Нәзәр лүтф илә кәр гылса әмири-мә'нинан истәр.

Бу шәрһин гилү галындан гүбари-гәм тутуб көнлүм,
Учуб көнлүм гушу һәр ләһзә Азәрбајчан истәр.

Мәрһум Зәбиһин бу кәламы мөвзун вә пүрмәзмун кә-ламлардан бирисидир. Бурада шаир мүсаири Нәбати кими, Шәмс Тәбризи әлејһиррәһмәјә тәғлид вә тәбәијјәт изһар едәрәк көнлүнүн мүхтәлиф һалларыны вә онда вахтбәвахт вүғуа кәлән арзу вә тәмәнналары шәрһ гы-лыр.

Зәбиһ кәһи хаки-мәзәлләтдә Мәнсур тәк арамјаб олур вә каһи Кејхосров вә Чәмшид тәк тәхтү тачи-Кәјан тәләб едир; каһи дәрвишсифәт азадәлик хаһиш еләјир вә каһи Әрдәшир Бабәкан кими чаһү чалал шөвгүнә дүшүр; кәһ азәри, кәһ гибти вә кәһ мүсәлман олмағ фикринә дү-шүр; кәһи јерин алтында зә'м олунан гызыл өкүздән вә зорба балыгдан сөз ачыб сејри-сәфаји-асиман тәләб едир; кәһ бәрзәхи вә каһи дә беһишти-бәриндә һур, чи-нан тәмәнналарына дүшүр вә һабелә шаирин мејлү көн-лү мин чүрә мүхтәлиф һаләтләрә дүшүб чәннәт вә чәһән-нәм мисаллы бир-биринә зидд, бәр'әкс шейләр вә тәмән-налар арзу еләјир. Бу гисим рәнкарәнк һаләтләр анчағ һәгиги шаир мисилли гејри-ади вә зијадә әсаслы вүчуд-ларын тәбнәт вә мезачларында мүшаһидә олуна биләр.

Зәбиһ өз һали-дилини вә мүхтәлиф тәмәнналарыны зикр етдикдән сонра заһиди-заһирпәрәстин вәсфи-һалы-на шүру едид дейр: Еј заһид, мәнә тә'н етмә, сәнин зөһ-дүн һәгиги дејил, ријаидир. Сиз заһидләр рүмузи-ешгә вағиф дејилсиниз, хәрәбәт эһлинин ешгини заһирпәрәст

мүфти вә ваиз билә билмәз. Бу јолу көстәрмәк үчүн пи-ри-муған лазымдыр. Әкәр сиздән тәригәт мәсәләсиндән суал олунса, нәчасәт фәслини сөјләрсиниз вә һәгигәт кәлмәсинин мә'насыны дәрк етмәклә әчз көстәриб, лал олуб галарсыныз. Зира бу кәлмәни шәрһү бәјан етмәјә башга фәсаһәт вә тәләгәти-лисан кәрәкдир. О да ки, сиз фиргәдә јохдур.

Бу кәламын ахыркы бейтиндә шаир Азәрбајчан вила-јәтини тәмәнна едиб, сакин олдуғу шәһәрин гилү галын-дан шикајәт едир:

Бу шәһрин гилү галындан гүбарн-гәм тутуб көнлүм⁸⁴⁵,
Учуб көнлүм гушу һәр ләһзә Азәрбајчан истәр.

Бурада Зәбин шикајәт еләдији шәһәр јәгин ки, Кәнчә шәһәридир. Ашағыда јазылан мүхәмәси-мүстәзадында әкәрчи шаир бир нөв Кәнчәни башдан тә'риф вә төвсиф гылыр, вәли онун әһалисинин ејбү гүсуруна дәхи пәрдә чәкмир, онлары да назик ишарәләр илә көстәрир вә бун-дан масәва әсил Азәрбајчан ки, Зәбинин көнүл гушу учуб онун тәрәфинә мејл едир, гәдим әсрдән Иран дөв-ләтинә табе вәси бир вилајәтдир ки, онун мәркәзи Тәб-риз шәһәридир. Һәр һалда шаир узун мүддәт сакин ол-дуғу шәһәр әһлиндән рәнчидә вә дилкир олуб, башга бир мәнәлә көчмәји арзу едир. Бу мәнәл вәтәни-мәлуфу Кәнчәдирми, јохса Тәбриздирми, аллаһ билир.

Кәнчә шәһәриндә сүкунәт едән руһаниләрин вә мүх-тәлиф әснафлары вә пешәкарлары вәсфи-шә'ниндә истәһза вә кинајә тәриги илә иншад етдији мүхәмәси-мүстәзадыр:

Көнлүм һәвәс ејләр ки, гылым бир нечә әш'ар,
Әш'ари-дүрәрбар.
Лал олмаја нитгим, едә туту кими көфтар,
Ја бүлбүли-күлзар.
Бу рәсмдир әш'арә олуб талиб бесјар,
Чүн онда фәрәһ вар.
Хәлгин көрүрәм әксәрини мән кими бикар,
Јүз дәрдә кирифтар.
Өвсафыны бу шәһрин едәм мән сәнә изһар,
Еј арифү һушјар!
Әввәл сөләрәм мәсчиди, чүн рөвзеји-чәннәт,
Чох вар бу шәбаһәт.
Олмаз бу чаһанда белә мә'бәкәһи-милләт,
Мәһраби-ибадәт.
Јох ејб илә бир нәгси онун һәгг-һәгигәт,
Банисинә рәһмәт.

Ме'ари онун тәрһини чәкмиш нә гијамәт,
Чох рәнч илә зәһмәт.
Кәлмәз бу чаһан ичрә дәхи бир белә ме'ар,
Бу елмә сәзавар.

Моллаларынын һәр бири әлламәдир әлһәг,
Елм онлара мүштәг.
Газиси гәзавәтдә Шүрејһ иди мүвәссәг,
Фитвалары бәрһәг.
Гануни-шәриәт тапыб онлар илә рөвнәг,
Сән сөјлә ки, сәдләг.
Сүбһ олдуғу тәк әсрә кими дәрс де мүтләг,
Тәһсилдир әлһәг.
Илкиндивән ахшама кими бәһси-сәмавар,
Бир елмди дүшвар.

Дүшдү күзәрим һүчреји-ахунда чү јексәр,
Көрдүм нечә кәсләр.
Дөврүндә отурмуш һәмә әшхаси-мүвәггәр*,
Хошгамәту мәнзәр.
Тәшбиһ еләдим һәр бири [бир] Бузәрү Гәнбәр,
Салманә бәрәбәр.
Куја дирилиб тазәдән Әммар илә Јасәр,
Әшаби-пејгәмбәр.
Рич'әт олуб аја ки, кәлиб һејдәри-кәррар,
Бу Чабири-Әнсар.

Вәсф ејләрәм әснафлары чүмлә бу минвал,
Мәчмуи хошәһвал.
Аздыр булары мәдһ едә бир кимсә мәһү сал
Јүз шаири-нәггал.
Тачирләрини ејб едәнин нитги олур лал,
Мәрдуд олу филһал.
Бу шәһрдә кичик јүз ијирми ики баггал,
Бир данәди гәссал.
Саһибләринә сөјләсә һәр кимсә рибахар,
Мүшрик олу мурдар.

Вәһ, вәһ, нә мүәттәр көрүнүр фиргеји-дәббағ,
Чүн буји-сәримсағ.
Рөвгән күпүнә дахил олуб чүмләји-сәббағ**,
Куја ки, јејиб јағ.
Сәллахү*** киришчи икиси олдулар ортағ,
Сәрмајә бағырсағ.
Рухсарыны әллафларын көр нә олуб ағ,
Чүн пәшми-Гарабағ⁸⁴⁶.

Тәббахләри көр нә едәр тәбхи-мүләззәз,
Чохлар ону билмәз.
Питипәз илән пачәпәз, устади-һәлимпәз.
Дүкканлары мәбрәз,

* Мүвәггәр — мөһтәрәм, тә'зим вә тәкрим олунмуш олан.

** Сәббағ — бојагчы.

*** Саллах — гојун вә гарамал башы кәсиб сојан адам.

Кабаччы экәрчи буларын пајинә кәлмәз,
 Буналары бәјәнмәз.
 Һалвачыларын мајәсидир гуруғу бәкмәз,
 Һәр ким јејә билмәз.
 Бичарә сабунчу галыб аварәвү бикар,
 Өз һалына ағлар.
 Бу сәфһәни көр ким, нә Күлүстан-Ирәмдир,
 Мәхлугу сәнәмдир.
 Әфсус ки, бу шәһрин әһибалары кәмдир,
 Куја ки, әдәмдир.
 Бә'зи, көрүнүр, татү чүһуд илә әчәмдир,
 Сәрриштәси кәмдир.
 Дәрд олса экәр бирчә бу дүнјада, нә гәмдир?
 Нә чөврү әләмдир?
 Ја рәб, еләмә дәһрдә бир кимсәни бимар,
 Ја гадирү гәффар!

Закир илә Ваиз о тајдан кәли һәр дәм,
 Закирлијә мөһкәм.
 Аршын јарым ағ илә олүб чүмлә мүүммәм,
 Ол өмрләри кәм.
 Сираб едә билмәз булары чүд илә һатәм,
 Динар илә дирһәм.
 Ејвах, јахын олду јенә маһи-мөһәррәм,
 Тутмағлыға матәм.
 Мәмлүвв едәчәк мәнбәри кирпилә иланлар,
 Бу мәрсијәханлар.

Филчүмлә Иранын сөләјим вәсфини мәнгул,
 Та олмаја чох тул.
 Иранда мөкәр гәһтди бир адәми-мә'гул,
 Һәм лајигү мөгбул?
 Бир көвдәнин адыны гојуб најиб-консул,
 Гылмыш буну мәрсул.
 Тәзкирә баһасы дејибән наһәг алыр пул,
 Бу залми-мәхзул.
 Бирдир буна дәрвиш илә әфсункөрү түччар,
 Дәллакү чөмадар.

Зәбиһин бу мүстәзады артыг мөһәрәтлә јазылыбдыр. Бу кәламда сәбат, чиддијјәт вә тәмкинлик илә истеһза вә кинајә, ағламаг илә күлмәк, шадлыг илә гәм бири-биринә гарышыбдыр. Бурада билмәк олмур ки, шаир доғруданмы Кәнчәнин руһаниләрини вә саир сәнәт әһл-ләрини тә'риф вә мәдһ еләјир, јохса онларын үстүнә күлүр, ришхәнд еләјир. Доғруданмы Кәнчә моллалары әлламәдирләр вә Кәнчә газиләри үмури-гәзавәтдә мүвәссәгдирләр? Доғруданмы гануни-шәриәт онларын мүбарәк вүчудлары сәјәсиндә рөвнәг тапыбдыр вә сүбһдән әсрә кими онлар әзиз вахтларыны дәрсү бәһсдә, тә'лимү тәәллүмдә кечириләр, јохса шаир зәрифәнә онларын үстүнә күлүб кинајә едир?

Шаирин сөзүнә инанмаг оларды, экәр самавар мәсәләси араја кәлмәсәјди. Һачыларын вәсфинә дәхи һамы инанарды, экәр «рибахарлыг» сөзү ачылмасәјды. Экәр шаир мөһтәрәм һачыларын рибахар олмағыны инкар едиб дејир ки, онлара бир кәс рибахар дејә билмәз, де-сәләр «мүшрик олур мурдар», вәли бу сөзләрин кинајә-тәриги илә сөјләнмәсинә шүбһә јохдур. Чүнки Кәнчә та-чирләри фаиз вә риба алмасәјдылар, онларын бу сифәти һәркиз бурада зикр олунмазды.

Фиргеји-даббағдан сармысағын вә бағырсағын «буји-мүәттәри» кәлмәк сөзләриндән шаирин ришхәнд етмәси заһир олур.

Сонра шаир тәббахлары, битибиширәнләри вә пача-пәзләри, һәлимашы биширәнләри, кабабчы, һалвачы вә сабунчулары өз сәнәтләринә мүхтәс сифәтләр илә тә'риф едиб «питипәз илә пачапәз, устади-һәлимпәзин» дүкан-ларыны мөбрәзә тәшбиһ едир. Бундан сонра этибба син-финә кечир вә онларын кәмјаблыгындан шикајәт едир, тапыланлары да ја тат олур вә ја чүһуд ки, тәбабәт ел-миндә әсла сәрриштәләри олмур. Анчаг дәрд үстүнә дәрд артырырлар. Ол чәһәтдән шаир дејир:

Ја рәб, еләмә дәһрдә бир кимсәни бимар,
 Ја гадирү гәффар⁸⁴⁷!

Хәтми-кәламда шаир мөһәррәм ајында Ирандан кә-лән әгрәбсәнәт вә марсирәт ваиз вә мәрсијәханлары зикр едиб, онларын тамаһкарлыгындан вә бичарә фәһләләри, дәрвишләри, әфсункәрләри, дәлләк вә чамәдарлары со-јуб чаповулчулуг едән набәкар консул најибләринин зүлмү чөврүндән даду фәрјад едир. Бундан мә'лум олу-нур ки, Иранын виран олмағы вә онда әл'ан мушаһидә олунан бинизамлыг вә әдаләтсизлик хејли заман бун-дан мүгәддәм башланыбдыр. Мәрһум Зәбиһин бу шә'ри-мүстәзады «Молла Нәсрәддин» журналына ән мүнәсиб вә онун мәсләкинә јарашан мәнзумәләрдән бирисидир.

Зәбиһ өз әсринин Мирзә Әләкбәр Сабири олүб. Әфсус ки, онун да гәдри билинмөјибдир вә әш'арына рөвач ве-рән олмајыбдыр.

Фиридун бәј Көчәрлинин «Азәрбајҗан әдәбијјаты» китабынын илк нәшриндән фәрғли оларағ, бу дәфә әсәрә верилән кениш «Изаһлар вә гејдләр» бөлмәси, китабын индики нәшринә јазылмыш киришдә дејилдији кими, зәңкин елми әдәбијјат вә с. мә'хәзләр әсасында тәртиб едилмишдир. Гејд етмәк вачибдир ки, мөвзу, факт, мәзмун чәһәтиндән белә бир бөлмәнин тәртиби јалныз совет гуманитар елмләри сәһәсиндә сон әлли илдә әлдә едилмиш бөјүк наилијјәтләр сәјәсиндә мүмкүн олмушдур. Башга сөзлә, тәкчә Ф. Көчәрли әсәринин мәтнинин дејил, бу мәтнә јазылмыш изаһ вә гејдләрдин дә елмин мүасир сәвијјәсинә мувафиг олмасы мүһүм вәзифә кими гаршыда дурмушду.

Азәрбајҗан әдәбијјат тарихчилијинин о заманкы сәвијјәси илә әлағәдар оларағ алимин ајры-ајры әдәби вә тарихи фактларын изаһында јол вердији јанлышылығларын тәсһийи, бир сыра мүддәаларын ајдынлашдырылмасы, онлардан бә'зиләринин елми чәһәтдән дәгигләшдирилмәси «Изаһлар вә гејдләр»дә мүһүм јерләрдән бирини тутур. Белә һалларда мүасир совет алимләринин вә харичи мүәллифләрдин јени әсәрләриндән истифадә едилди вә һәмин мә'хәзләр јерләриндә көстәрилик. Мәсәлән, Ф. Көчәрли Низаминин «Иғбалнамә» поемасындан кәтирдилди:

چو در گرچه در بحر گنجہ گم — وای از قهستان شهر قم —

(Дүрр кими Кәнчә дәнизиндә итсәм дә,
Гәһистан [вилајәтинин] Гүм шәһәриндәнәм.)

— бейтинә әсасланаарағ белә бир нәтичәјә кәлир ки. «...Шейх Низами Гафғаз хиттәсиндә вүчүдә кәлибсә дә, әслән иранлы олдуғуну инкар вә нисјан етмәјиб (I, 129). Изаһларда алимин вәхтилә әдәбијјатшүнаслығда көк салмыш бу јанлыш мүләһизәси тәсһийи едилди. J. Бертелсин «Бөјүк Азәрбајҗан шаири Низами» әсәринә вә «Азәрбајҗан әдәбијјаты тарихи»нә истинадән шаирин әслән азәрбајҗанлы олдуғу вә һәмин бейтин поеманын бә'зи әлјазма нүсхәләринә сонрадан әлава едилдији көстәрилик (I, 546).

Илк нәшрдә тәсадүф олунаҗ сөз, ифадә вә имла тәһрифләри дә вачиб һалларда тәсһийи едилди вә онлар һағгында мувафиг гејдләр верилир. Белә дүзәлишләр әсәрдә ики шәкилдә апарылыр.

1. Ф. Көчәрлинин истифадә етдији мәнбә әсасында едилмиш дүзәлишләр. Мәсәлән, «Молла Мәһәммәд Бағдади «Фүзули» тәхәллүс» адлы очеркдә шаирдән кәтирилмиш ше'р парчасы илк нәшрдә ашағыдакы шәкилдә кетмишдир:

Сейти-фәсаһәтлә сөзүм тутду әләми,
Мән мәдһи-е'тибардә тифли-зәбун һәнүз.

Буји-хошумла олду мөттәр димағләр,
Мән нафеји-вүчүддә бир гәтрә ган һәнүз (I, 84—85).

Бу гит'әнин ахырынчы мисрасы Ф. Көчәрлинин истифадә етдији Фүзули «Диван»ынын либачәсиндә беләдир:

Мән нафеји-вүчүддә бир гәтрә хун һәнүз.¹

Көрүндүјү кими, бу мисрадакы «хун» һәмин сөзүн синоним илә «ган»ла әвәз едилмиш вә нәтичәдә гағијә позғунлуғу јаранмышдыр. Одур ки, јени нәшрдә «ган»ын јеринә «хун» верилмишдир (I, 539).

2. Сәһвин дүзәлдилмәси үчүн зәрури вә мө'тәбәр мәнбә олмадығда тәдгигатчынын јалныз өз күманы, фәрзијјәси әсасында мәғнин һәр һансы бир күсурлу һиссәси үзәриндә едилмиш дүзәлишләр. Конјектура сәчијјәли бу чүр дүзәлишләр дә өз нөвбәсиндә ики шәкилдә апарылмышдыр:

а) Мүәјјән сөз јахүд ифадә баһғасы илә әвәз едилмиш, «Изаһлар вә гејдләр» бөлмәсиндә исә онун әввәлки шәкли верилмишдир. Мисал үчүн илк нәшрин кириш һиссәсиндә охујуруғ: «...онлар илә шаирин рүб'еји-кәмалыны вә тәб'и-ше'ријјәсини тәһгиг вә тәмјиз етмәк мүмкүн дејил» (I, 68). Бу чүмләдә механики сәһв нәтичәсиндә «рүб'еји-кәмалыны» шәкли алмыш сөз бирләшмәсиндәки «рүб'ә» кәлмәси «рүтбә» илә әвәз едилмиш вә «Изаһлар вә гејдләр»дә бу барәдә мувафиг гејд верилмишдир: ИН: рүб'еји-кәмалыны (I, 535).

б) Мәти үзәриндә дүзәлиш едилмиш, лакин «Изаһлар вә гејдләр»дә бу барәдә гејд верилмәмишдир. Белә дүзәлишләр әсәрә квадрат мө'тәризә ичиндә мүәјјән сөз, ифадә, шәкилчи артырма јолу илә едилди. Мәсәлән, «Мәзкур мүгәддимәдән мә'лум олур ки, Фүзули ушағлығдан ше'р вә гәзәл демәјә зијадә һәвәснак имиш вә ол [дүрри]-јеканәнин һәнүз сәби икән үфүғи-тәб'инә һиләли-мөвзунујјәт тулу етмишдир» (I, 84) чүмләсиндәки «дүрри-јеканә» изафәт бирләшмәсиндә квадрат мө'тәризә дахилиндә верилмиш «дүрр» мәтнә тәртиб заманы артырылмышдыр.

Белә дүзәлишләр тәртибчинин мүһакимә вә тәһлилинә әсастандығда јалныз сәз ја ифадәнин илк нәшрдә нечә кетдији (изаһсыз) көстәрилир, һәмин дүзәлиш мүәјјән бир мә'хәзә әсастандығда исә «Изаһлар вә гејдләр»дә о мә'хәз дә мө'тәризәдә шәрти ишарә илә верилир.

Китабда, хүсусилә мәнзум мәтнләрдә мөтбәә хәтасы үзүндән охунмасы, һәмчинин конјектура принципи илә дүзәлдилмәси мүмкүн

¹ Мәһәммәд Фүзули. Диван, Истамбул, һ. 1308, сәһ. 4.

олмајан сөзләр олдугда һәмин һиссәләр ејнилә «Изаһлар вә гејдләр»ә кечирилик.

Харичи вә ССРИ халғлары дилләриндәки парчаларын транскрипсиясы орижиналын дилиндә кедир.

Китабада мүасир дилимизин пунктуасија ганунлары көзләнилик.

Әсәри онун илк нәшриндән фәргләндирәчәк хусусијәтләрдән бири дә икинчи чилдин сонунда верилән «Адлар көстәричиси»дир. Бу көстәричи әсәрдәки шәхс, әсәр, бәдний сурәт, дәври мәтбуат органы вә с. адларыны әһатә едир.

ГӘБУЛ ОЛУНМУШ ШӘРТИ ИШАРӘЛӘР

А — Лүтфәли бәј Азәр. Атәшкәдә, Бомбеј, һ. 1277.

АД — Ачиз. Диван, Тәбриз, һ. 1273.

АӘТ — Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, үч чилдә, I вә II чилдләр, Бақы, 1960.

АТ — Азәрбајчан тарихи, үч чилдә, I чилд, Бақы, 1958; II чилд, Бақы, 1964.

АЧ — Мирмәһди Хәзани. Асарүл-Чәмал (әлјазмасы), һ. 1296, РӘФ, Б-3336.

БМ — Адолф Берже. Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүә, Лейпсиг, 1867.

ВӘ — Молла Вәли Видади. Әсәрләри, Бақы, 1957; 1968.

ГӘ — Шәмәддин Сами. Гамусүл-ә'лам, алты чилдә, Истамбул, һ. 1306—1316.

ГМ — Һүсејн әфәнди Гаибов. Мәчмүә (әлјазмасы), РӘФ, С-1091.

ГМД — Һүсејн әфәнди Гаибов. Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмүә (әлјазмасы), дөрд чилдә, РӘФ, I чилд, М—131; II чилд, М—132; III чилд, М—133; IV чилд, М—134.

ӘНД — Әлишир Нәваи. Диван (факсимиле нәшри), М., 1964.

ЗӘ — Гасым бәј Закир. Әсәрләри, Бақы, 1964.

ЈНД — Јусиф Наби. Диван, Истамбул, һ. 1292.

ИН — Илк нәшрдә — Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, ики чилдә, Бақы, 1925—1926.

ИНИ — Илк нәшрдә «Идарә»дән верилмиш гејд.

КИ — Аббасгулу аға Бақыханов. Күлүстани-Ирәм, Бақы, 1951. М — Милади.

МВ — Мирзә Јусиф Гарабағы [Нерсесов]. Мәчмүеји-дивани-Вагиф вә дикәр мүасирин, Тејмурханшура, 1856.

МӘАД — Мирзә Нәсән Әлгәдари. Асари-Дағыстан, Бақы, 1903.

НД — Нәбати. Диван, Тәбриз, һ. 1305.

РА — Мәһәммәд аға Мүчтәһидзадә. Ријазүл-ашигин, [Истамбул], һ. 1328.

РӘФ — Азәрб. ССР ЕА Әлјазмалары Фонду.

ТН — Мирмәһсүн Нәвваб. Тәзкиреји-Нәвваб, Бақы, 1913.

ФГ — Фәјзулла Гасымзадә. XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бақы, 1966.

ФД — Мәһәммәд Фүзули. Диван, Истамбул, һ. 1308.

Һ — һичри.

ҺА — Һәмид Араслы. XVII—XVIII Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бақы, 1956.

ҺН — Фиридун бәј Көчәрлинин «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәринин *һазыркы нәшри* — Азәрбајчан әдәбијјаты, ики чилдә.

¹ ИН: Мүәлифи тәрәфиндән бир нечә сөз.

² Әсәрин автографы күрчү тарихчиси С. Есадзенин шәхси архивиндә (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд: 1438, инв. № 751. Рукопись работы Ф. Кочарлинского) сахланылыр. Әсәрин чап нүсхәси илә автограф арасында мүәјјән фәргләр вардыр. О, редактор вә сензура тәрәфиндән ихтисар едиләрәк чап олунашдыр. Автографын сонунда 2 октябр 1902-чи ил тарихи гојулмушдыр.

Ф. Көчәрлинин «Сечилмиш әсәрләри»нә (Бақы, 1963. Тәртибчиләри: К. Талыбзадә, Н. Мәммәдов; редактору: К. Талыбзадә) салынаркән әсәрин чап нүсхәси әсас көтүрүлмүш вә һәмин ихтисар едилмиш һиссәләр квадрат мө'тәризәләр ичәрисиндә мәтнә дахил едилмишдир.

³ ИН: рүб'еји-кәмалыны.

^{3а} «Атәшкәдә» — XVIII әсрнин сонларында шаир вә әдәбијјатшүнас Лүтфәли бәј Азәр Бәјдили (1711—1781) тәрәфиндән фарс дилиндә јазылмыш тәзкирә. Ф. Көчәрлинин әсәр боју «Атәшкәдеји-Азери» адландырдығы бу тәзкирәдә шаирләр хроноложии вә јахуд адларынын әлифба сырасы үзрә дејил, чографи принцип үзрә (мәсәлән, Кәнчә шаирләри, Ширван шаирләри, Исфәһан шаирләри вә с.) тәсниф едилмишдир.

Бу тәзкирә бир нечә дәфә чап олунашдыр. Еһтимал ки, Ф.Көчәрли әсәрин һ. 1277-чи ил Бомбеј чапындан истифадә етмишдир. Һәмин нәшрдә әсәрин сәһифә нөмрәләри мәтбәә хәтәсы үзүндән долашыг салындығындан Ф. Көчәрлинин истифадә етдији һиссәларин јерини чографи әрази үзрә көстәрәчәјик.

⁴ Мəһəммəd Əмин Дилсуз вə Мəһəммəd Хəлифə Ачиз — XIX əср Иран Азəрбajчаны шаирлəri.

⁵ Диванинин шəхсијјəти һаггында һəлəлик һеч бир мə'лумат əлдə едилмəмишдир.

⁶ Молла Һусейн Дəхил вə Əбүлһəsən Рачи (1831—1875) — XIX əср Иран Азəрбajчаны шаирлəri.

^{6а} Киришин бундан сонракы һиссəси ИН-дə «Башлангыч» ады илə кетмишдир.

⁷ Сə'ди Ширази (1184—1291) — бəјүк фарс-тачик шаири, мəшһур «Күлүстан» вə «Бустан» əсəрлəринин мүəллифи.

⁸ Тəрчүмəси:

Шейх Сə'ди Ширазда нəфəс алмаға башлајандан
Ширазлыларын назы фəлəјə чатды.

⁹ Мəһəммəd Фүзули (1498—1556) — бəјүк Азəрбajчан шаири.

¹⁰ ФД, сəһ. 28.

¹¹ Бəјүк фарс-тачик шаири Əбүлгасым Фирдовсинин (934—1020) «Шаһнамə» əсəриндəндир. Тəрчүмəси.

Дунјада кəзəл сөздən јахшы нə вар?!
Бəјүкдən вə кичикдən она афəрин олсун!
Əкəр аллаһдан кəзəл сөзлэр олмасајды,
Пейгəмбəр бизлэрə нечə јол кəстəрəрди?!
}

¹² Низами Кəнчəви (1141—1209) — бəјүк Азəрбajчан шаири, мəшһур «Хəмсə» əсəринин мүəллифи.

¹³ Низами Кəнчəвинин «Једди кəзəл» əсəриндəндир. Тəрчүмəси:

Һəм тəзə, һəм дə кəһнə олан шей сөздүр,
Бу барəдə чохла сөзлэр вардыр.
Јарадылышда «кон» анасынын
Сөздən јахшы бир əвлады олмады.
О сөздə ки, ејиб јохдур,
О, гејб еви хəзинəсинин хəзинəдарыдыр.
Ешидилмəмиш дастаны о билэр,
Јазылмамыш мəктубу о охујар.
Бах, аллаһын јаратдыглары ичəрисиндə
Сөздən башга һеч нə јохдур.
Инсан оғлундан јадикар галан сөздүр
Ондан башга һər шей бош шейдир (јелдир).

¹⁴ Бејт Низами Кəнчəвинин «Сирлэр хəзинəsi» əсəриндəндир. Тəрчүмəси:

Сөздən јухарыда отуран бир кəс јохдур.

Бу дунјанын дəвлəти сөзүндүр, вəссəлам!

¹⁵ Сејид Əзим Ширвани (1835—1888) — мəшһур Азəрбajчан шаири.

¹⁶ Мустафа — Мəһəммəd пейгəмбəрин лəгəблəриндən бири.

¹⁷ ...һəл'əтə... — ...кəлди... Гур'ан ајəсиндən. Дини рəвəјəтə керə, Мəдинəдə Əли һаггында назил олмушдур. «Шаһи — һəл'əтə» — Əлијə ишарəдир.

¹⁸ Мирзə Əлəkбəр Сабир (1862—1911) — бəјүк Азəрбajчан ингилабчы шаири.

¹⁹ Ејнəли бəј Султанов (1862—1935) — кəркəмли Азəрбajчан əдиби вə публисисти. 1886—1913-чү иллəрдə Ф. Кəчəрлијə 20 мəктуб јазмыш вə бу мəктублар васитəсилə она Азəрбajчан шифаһи халг əдəбијјаты нүмунəлəриндən əлавə, М. Сидгинин тəрчүмəји-һалыны вə Ашыг Аббас Туфарганлы һаггында мə'лумат кəндəрмишдир. *Азəрбajчан классик јазычы вə шаирлəринин ајры-ајры əсəрлəринин сифаһиси, РЭФ, арх. 24, Г-1 (15).*

²⁰ «Балалара һəдијјə» — Ф. Кəчəрлинин 1912-чи илдə Бакыда ушаглар үчүн нəшр етдирдији мəчмүə. Китабда Азəрбajчан нағыл, һекəјə, мəсəл, тапмача, дүзкү вə с. топланмышдыр. Икинчи нəшри: Бакы, 1967, тəртибчи Б. Нəбијев, үчүнчү нəшри: Бакы, 1972. Əсəрин автографы РЭФ-дə сахланылыр: Шифри: С-226/880. һəчми: 88 сəһ.

²¹ ИН: Бакы.

²² «Иршад» — 1905—1908-чи иллəрдə əсəсэн буржуа публисисти Ə. Ағажевин редакторлуғу илə Бакыда нəшр олунмуш күндəлик əдəби, елми, сijasи-ичтимай гəзет.

²³ «Тəрəгги» — 1908—1909-чу иллəрдə Ə. Ағажевин редакторлуғу илə Бакыда нəшр олунмуш əдəби, елми, сijasи-ичтимай, игтисади гəзет.

²⁴ «Тəзə һəјат» — 1907—1908-чи иллəрдə Һ. Вəзировун редакторлуғу илə Бакыда нəшр олунмуш күндəлик əдəби, сijasи-ичтимай, игтисади гəзет.

²⁵ «Молла Нəсрəддин» — 1906—1931-чи иллəрдə бəјүк Азəрбajчан јазычы вə журналисти Ч. Мəммəдгулузадəнин редакторлуғу илə нəшр олунмуш һəфтəлик шəкилли сатирик журнал (1906—1917-чи дакторлар: С. Ејнуллајев [Ибраһимов], Сејид Һусейн вə башгалары Бакыда).

²⁶ «Игбал» — 1912—1915-чи иллəрдə Бакыда нəшр олунмуш күндəлик əдəби, елми, сijasи, игтисади гəзет. Мүхтəлиф вахтларда редакторлар: С. Ејнуллајев [Ибраһимов], Сејид Һусейн вə башгалары

²⁷ «Сəдəји-һəгг» — 1912—1915-чи иллəрдə Һ. Вəзировун редакторлуғу илə Бакыда нəшр олунмуш əдəби, сijasи-ичтимай, елми, игтисади гəзет.

²⁸ «Игдам» — 1914—1915-чи илләрдә Г. И. Гасымовун редакторлуғу илә Бақыда нәшр олуңмуш игтисади, сијаси вә ичтимаи гәзет.

²⁹ Әһмәд Чөвдәт әфәнди (1822—1895) — түрк јазычысы, тарихчиси вә ичтимаи хадими.

³⁰ ИИ: дини-мини-исламын.

³¹ ИИ: ваиз.

³² «Һөјат» — 1905—1906-чы илләрдә Бақыда нәшр олуңмуш сијаси-ичтимаи, әдәби, елми вә игтисади гәзет. Редактору 1905-чи илдә Ә. Агајев вә Ә. Нүсәјзадә, сонра Ә. Нүсәјзадә олуңмушдур.

³³ Әли бәј Нүсәјзадә (1864—1940) — Азәрбајчан буржуа журналисти вә јазычысы. Азәрбајчан дилини османлылашдырмаг тәрәфдары олдуғу вә бу фикри тәблиғ етдији үчүн Ф. Көчәрли ону «Молла Нәсрәддин» журналындакы «Ана дили» мәғаләсиндә тәңгид етмишди. «Молла Нәсрәддин», 16 сентјабр, 12 октјабр 1918, ММ 22, 23; Ф. Көчәрли. Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 294.

³⁴ Ф. Көчәрли тәрәфиндән ады чәкилән бу мәғаләдә Ә. Нүсәјзадә елм вә техникада ихтира олуңмуш јени чифазлар, тәфәккүрдә јаранмыш јени мәтләб вә мәналар ад вермәк үчүн авропалыларын латын вә јунан сөзләриндән истифадә етмәләрини бөјәнир, түркдилли халгларын исә бу мәғсәдлә әрәб вә фарс кәлмәләриндән истифадә етмәләрини мәсләһәт көрүр.

³⁵ «Түрк јурду» — 1911—1918-чи илләрдә Истамбулда нәшр олуңмуш әдәби, сијаси-ичтимаи, игтисади журнал. Э. Ю. Гасанова. Идеология буржуазного национализма в Турции, Бақы, 1966.

³⁶ Әһмәд Гикмәт бәј (1870—1927) — түрк јазычысы вә дәвләт хадими.

³⁷ «Түрк дәрнәји» — 1908—1911-чи илләрдә Истамбулда нәшр олуңмуш журнал.

³⁸ «Халга доғру» — 1912—1913-чү илләрдә Истамбулда нәшр олуңмуш гәзет.

³⁹ Халг дилиндә ишләдилән бир ифадәдир. Тәрчүмәси: Дил әрәб дилидир, фарс дили шәкәрдир, түрк дили һүнәр.

⁴⁰ Шәмсәддин Мәһәммәд Хачә һафиз Ширази (1307—1389) — бөјүк фарс-тачик шаири.

⁴¹ Чәләләддин Руми (1207—1263) — бөјүк түрк шаири.

⁴² Шејх Әттар (1119—1230) — бөјүк фарс-тачик шаири. «Нану һалва» Шејх Әттарын дејил, Шејх Бәһәддин Амилинин әсәридир.

⁴³ Өмәр Хәјјам (1040—1123) — бөјүк фарс-тачик философу, алими вә шаири.

⁴⁴ Ағамәсин Ширавани — XVIII әср Азәрбајчан шаири.

⁴⁵ Мирзә Нәсруллаһ Баһар Ширавани (1835—1883) — мәшһур Азәрбајчан шаири.

⁴⁶ Аббасгулу ага Бакыханов Гүдси (1794—1847) — мәшһур Азәрбајчан алими, тарихчиси вә шаири.

⁴⁷ Губалы Хүррәминин шәхсијјәти һағында һәләлик һеч бир мәълумат әлдә едилмәмишдир. XIX әсрин әввәлләриндә Иран Азәрбајчанында Хүррәм Гарачадағи (? — 1825) адлы шаир олуңмушдур. Ола билсин ки, Ф. Көчәрли Хүррәм Гарачадағинин һөјәти вә јарәдчылығы илә таныш олмадығы үчүн ону губалы һесаб едиб «Хүррәми» кими вермишдир.

⁴⁸ Гасым бәј Закир (1784—1857) — мәшһур Азәрбајчан шаири.

⁴⁹ Абдулла бәј Аси (1840—1874) — Азәрбајчан шаири, Гасым бәј Закирин гыз нәвәси.

⁵⁰ Мейдигулу хан Вәфа (?—1900) — XIX әср Азәрбајчан шаири, шаирә Хуршидбану Натәванын оғлу.

⁵¹ Мирзә Рәһим Фәна (1841—1929) — Азәрбајчан шаири; Шушада шаир һачы Аббас Акәһин евиндә «Мәчлис-и-үнс» әдәби мәчлисинин тәшкилатчысы.

⁵² Мирзә Мейди Начи (1805—1883) — XIX әср Азәрбајчан шаири.

⁵³ Исмајыл бәј Накам (1839—1906), Мирзә Исмајыл Бәзми (1846—1888), Әбүлғасым Нәбати (1812—1873), Мустафа ага Насир (1812—1873) — XIX әср Азәрбајчан шаирләри.

⁵⁴ Молла Пәнаһ Вағиф (1717—1897) — бөјүк Азәрбајчан шаири.

⁵⁵ Јусиф Наби (1642—1712) — бөјүк түрк шаири.

⁵⁶ Әлишир Нәваи (1441—1501) — бөјүк өзбәк шаири.

⁵⁷ Султан Сүләјман Гануни (1494—1566) — 1520—1566-чы илләрдә Османлы һөкмдары.

⁵⁸ М: 1495.

⁵⁹ Сон тәдгигатда Фүзулинин 1494-чү илдә Кәрбәлә шәһәриндә доғулдуғу көстәрилик. АӘТ, (I чилд, сәһ. 351).

⁶⁰ Сон тәдгигатда Фүзулинин вәфаты тарихи 1556-чы ил көстәрилир. АӘТ, I чилд, сәһ. 358.

⁶¹ ФД, сәһ. 168. Бейтдәки «әјилин» ИИ-дә: әјиләк.

⁶² ФД, сәһ. 4. Сонунчу мисрадакы «хун» ИИ-дә: ган.

⁶³ ИИ: нәглијә.

⁶⁴ ИИ: Сүрүб.

⁶⁵ ФД, сәһ. 64.

⁶⁶ Мәһәммәд Чәләл. Османлы әдәбијјәти нүмунәләри, Истамбул, к. 1312, сәһ. 10. Мәтидәки «Тә'сир», «сәһиһә», «тәбәссүм» ИИ-дә:

«تأثر», «صمیمه», «یتیم».

⁶⁷ Јенә орада, сәһ. 11.

⁶⁸ ФД, сәһ. 7.

⁶⁹ ИИ: бимөвзун (ФД).

⁷⁰ ФД, сәһ. 7—8.

⁷¹ Фүзулинин «Шикајетнамә» әсәри ејни заманда «Нишанчы па-шаја мөктуб» ады илә дә мәшһурдур. Еһтимал ки, бу, Ф. Көчәрлијә мә'лум олмамышдыр.

⁷² Бу мә'луматдан ајдын олур ки, Фүзулинин бир сыра әсәрләри, мәсәлән, шаирин әрәбчә «Диван»ы, «Мәтләүл-е'тигад», «Ринду заһид» вә б. әсәрләри Ф. Көчәрлијә мә'лум дејилмиш.

⁷³ «Әхтәр» — 1875—1898-чи илләрдә Истамбулда Иран Азәрбај-чаны зијалылары тәрәфиндән фарс дилиндә нәшр олунмуш гәзет. Мүдири Ағамәһмәд Таһир, редактору һачы Мирзә Мейди олмуш-дур. Игтисади, сијаси, әдәби мәсәләләри әкс етдирән бу гәзет әввәл-чә һәр күн, сонралар исә һәфтәдә ики дәфә чыхмышдыр. *Һ. Һатәми. Мүһәшир Иран гәзетләринин мүстәмләкәчилик вә империализм әлеј-һинә мүбаризәси, Баки, 1964, сәһ. 78—79.*

⁷⁴ М: 1890.

⁷⁵ Тәрчүмәси: һәнгигәтдә сән һәр шејә гадирсән. *Фүзули. Һәдигә-түс-сүәда, Истамбул, һ. 1303, сәһ. 6—7.*

⁷⁶ ИН: Күл чәһрәсиндән алды сәбаһ пәрдәвү һичаб.

⁷⁷ ФД, сәһ. 206—207.

⁷⁸ *Исмајыл бәј Накам, ҺН, II чилд.*

⁷⁹ Моллааға Бихуд (1830—1892) — XIX әср Азәрбајчан шаири.

⁸⁰ Гөвси — XVII әср Азәрбајчан шаири.

⁸¹ Молла Гәдир Начи — XIX әср Азәрбајчан шаири.

⁸² Тәрчүмәси: Ешиг ашигләр үчүн һидајәт јолуну ишыгландырды.

⁸³ ИН: күлли (ФД).

⁸⁴ ФД, сәһ. 119.

⁸⁵ Шопенһауер Артур (1788—1860) — алман идеалист философу. Һәр һансы тарихи-ичтимаи тәрәггини инкар етмиш, бәдбинлик фәл-сәфәси тәрәфдары олмушдур.

⁸⁶ Мисра Фүзулинин «Әсәрләри»ндә (беш чилддә, II чилд, Баки, 1958, сәһ. 19. Тәртиб едәни вә редактору: Һ. Араслы): Инсафым вар, вар е'тирафым.

⁸⁷ ИН: әсли-кәмал (ФД).

⁸⁸ Әрәб әлифбасы илә «каф» (ك) вә «нун» (ن) бирликдә јазыл-да «кон» (كن) алыныр ки, бу да әрәб дилиндә «ол» демәкдир. Гур'ан әјәсинә көрә, куја кәһнат аллаһын «кон» (كن) әмри илә јаранмыш-дыр. Бу сөз Гур'анда бир нечә сурәнин («Али—Имран», «Әнам», «Нәһл» вә с.) әјры-әјры әјәләриндә ишләнмишдир.

⁸⁹ ИН: ејләмиш (ФД).

⁹⁰ ...маәрәфнак[ә]... — ...сәни танымадыг... Дини рәвајәтә көрә Мә-һәммәд аллаһла сөһбәт заманы бу ифадәни ишләдиб демәк истәмиш-дир ки, еј аллаһ, сән елә бир вүчуд, елә бир сирсән ки, биз сәни ла-вымынча таныја билмирик.

⁹¹ «Руһа хитаб» вә бир аз ашағыдакы «Нәфспәрәст гафилә хи-таб» сәрләвһәләрини Ф. Көчәрли артырмышдыр.

⁹² ФД, сәһ. 230—234.

⁹³ ИН: Гүссеји-пүргүссә (ФД).

⁹⁴ *Һәдигәтүс-сүәда, сәһ. 290.*

⁹⁵ Парча Низаминин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндәндир. ФД, сәһ. 233, Сон бейтдәки «сәхти» ИН-дә: *سختی*. Тәрчүмәси:

Сөзүн ләвазиматы шадлыг вә наздыр,
Сөз өзүнү бу ики васитә илә көстәрир.
Сөзүн мејданы кәрәк кениш олсун —
Ки, тәб' онда һүнәр көстәрә билсин.
Исти гумда вә бәрк дағда
Һеч гијмәтли сөз демәк олармы?!

⁹⁶ ФД, сәһ. 243.

⁹⁷ *Јенә орада.*

⁹⁸ Ф. Көчәрлинин «Гәләмә хитаб» башлығы илә вердији бу пар-ча поеманын «Сәадәтли бәј һәзрәтләринин мәдһи» һиссәсиндәндир. ФД, сәһ. 244.

⁹⁹ Бу бейт поеманын «Сәбәби-нәзми-китаб» һиссәсиндәндир. ФД, сәһ. 243. Бейт ИН-дә:

Һәмраһлыг ет бизимлә бир дәм,
Еј бәхт вәфасыз олма сән һәм.

¹⁰⁰ Јусиф Набинин «Диван»ы һ. 1292-чи илдә (М: 1875) Истам-булда чап олунмушдур.

¹⁰¹ Бу көстәрилән ше'р жанрларынын һәр бири диванда мүстә-гил бөлмә тәшкил едир вә ашағыдакы һәчмдәдир; бабүл-мәдһи вән-нә'т, гәсаид, тәхмис вә маддеји-тарихләр, сәһ. 1—118; ардынча мәс-нәвиләр, сәһ. 1—38; рүбаијјат вә гәзәлијјати-түрки, сәһ. 1—243; мү-гәтгәат, сәһ. 1—14; мүәммајат, сәһ. 1—22; Дивани-гәзәлијјати-фарси, сәһ. 1—35; Хејријјеји-Наби, сәһ. 1—64.

¹⁰² *ИНД, Хејријјә, сәһ. 4.* ИН-дә Јусиф Набинин диванындан кө-түрүлмүш ше'рләрин јазылышында орфографија бахымындан сәр-бәстлијә јол верилмишдир. Мәсәлән, диванда: *باقرم صالحی* ИН-дә: *باخارم سالالی* вә с.

¹⁰³ Јенә орада.

¹⁰⁴ М: 1694.

¹⁰⁵ *ИНД, маддеји-тарих, сәһ. 110.* Тәрчүмәси:

Әзәли лүтфә сығынан,
Мәним фитрәтиним сәрмајәси олан Әбүлхејрин

Шәрәфли тәвәллүд тарихи
«Әз дәрәд худа пәнаһ дарәд»дир
(«Аллаһ ону бәлалардан сахласын»дыр.)

106 М: 1642.

107 *ИД, Хейријә, сәһ. 5.* Тәрчүмәси:

Вәтәним көзәл Рәһа шәһәридир,
Бунлары јазан вахта иғамәткаһым Шәһбадыр.
Елә бир Рәһа ки, чәннәт бағчасынын бир нүсхәси,
Хәлилүлрәһманын даими јашајыш јеридир.
Елә бир Рәһа ки, Шам өлкәси она һәсрәт чәкир,
«Бәрәд вә сәлам» мө'чүзәсинин јеридир.

108 Јенә орада.

109 *ИД, рубайјат вә гәзәлијјати-түрки, сәһ. 8.*

110 IV Султан Мәһәммәд—1642—1693-чү илләрдә Османлы һөкм-
дары.

111 *ИН: ممکن (ИД).*

112 *ИН: کیم ایلمر مردە بشارت کیم ایلمرە تیشیر (ИД).*

113 *ИН: وقت (ИД).*

114 *ИД: سنک*

115 *ИН-дә бу сөздән сонра: мүддәт.*

116 *ИД, гәсаид, сәһ. 27—28.*

117 Сон тәдғигатда Јусиф Набинин 1712-чи илдә Истамбулда вә-
фат етдији көстәрилир. *Вәсфи Маһир Гоматүрк. Түрк әдәбијјаты ан-
толожиси, Анкара, 1967, сәһ. 190.*

118 *ИН: خم (ИД).*

119 *ИН: هفتاد سنده بر سفرک نه حکمتی (ИД)*

120 Ше'рдә ишләнмиш һәр үч *«غدا»* *ИН-дә: «غدا».*

121 *ИД, мәснәви, сәһ. 26—27.*

122 *ИД, мәснәви, сәһ. 27.*

123 *ИД, мәснәви, сәһ. 28.*

124 М: 1712.

125 *ИД, маддеји-тарих, сәһ. 117.* Тәрчүмәси:

Наби, сәнин кичирик руһун нур дәрјасына кәлдијиндән
Бәдән дарысгаллығындан ничат тапды, шадлыг дәрјасына кәлди.

Көзә көрүнән вә көрүнмәјән мә'наларын тарихшүнаслары
Дедиләр: тарихин ардынча «Наби бәһүзур амәд»
(Наби һүзура кәлди).

126 *ИН: раһили*

127 *ИД, Хейријә, сәһ. 5.*

128 *ИН: علمدر مائدة یزدانی علمدر موهبه ربانی (ИД).*

129 *ИН: علمله فرق ایله هرنيک و بدي (ИД).*

130 Гәдисдир. Тәрчүмәси: Елм Чиндә дә олса ону өјрән!

131 *ИН: که دوشنلر کرره مر روی صفا (رها) (ИД).*

132 *ИД, Хейријә, сәһ. 12-13.*

133 *ИД, Хейријә, сәһ. 22-24.*

134 *ИД, Хейријә, сәһ. 37-39.* Ф Көчәрлинин ажры'ажры башлыг-
лар алтында вердији бу ше'рләр диванда «Мәтләби-һүсни-кәламин —
мөвзун» сәрләвһәси алтында кетмишдир.

135 *ИД: کیم .*

136 *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 26—27.*

137 *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 55-56.*

138 *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 57.*

139 *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 77.*

140 *ИД: زدهوش .*

141 *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 210.*

142 *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 212.*

143 Бу парчаја Набинин диванында раст кәлмәдик.

144 Бу бейтә Набинин диванында раст кәлмәдик.

145 Бейт:

Әфзунији-һәјат ким, азарлыгдадыр,
Сәрмајеји-ничат сәбүкбарлыгдадыр —

— мәтләли гәзәлин мәғтәидир. *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 53.*

146 Бейт:

Чохдан шикәстә ејләр идин јар не'мәтин,
Олса бесәрфиндә әкәр саз дөвләтин —

— мәтләли гәзәлдәндир. *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 120.*

147 Парча:

Дәрунимдә кәдәр вар, јә'с, үмидә ләјагәт јох,
Вүсәлә габилијјәт, мөһнәти-һичранә тагәт јох —

— мәтләли гәзәлдәндир. *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 109.*

148 Бу парча да Набинин түркчә гәзәлләриндән олуб үч бейт их-
тисарла верилмишдир. *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 104.*

149 Бейт:

Хәтти-рәнч кәнареји-хәтти-үзардә
Куја ки, бир сәлам јазылмыш кәнардә —

— мәтләли гәзәлдәндир. *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 195.*

150 Бейт:

Олмаг мүјәссәр олмады дилбәрлә рубәру,
Јолларда галды ајинәвәш чешми-аризу —

— мәтләли гәзәлдәндир. *ИД, гәзәлијјати-түрки, сәһ. 178.*

¹⁵¹ Ф. Көчөрлинин «Набинин мүгәттәатындан нүмунәләр» башлығы алтында вердији парчаларын һамысы шаирин ажры-ажры гәзәлләриндән көтүрүлмүшдүр. Мүәллиф диванындакы гит'әләрден истифадә етмәмишдир.

¹⁵² Сон тәдгигатда Әлишир Нәваинин төвәллүд тарихи 9 феврал 1441-чи ил кәстәрилик. *Иззәт Султан. Нәваинин гәлб дәфтәри, Дашкәнд, 1969, сәһ. 30.*

¹⁵³ М: 1460.

¹⁵⁴ «Дәбистан» — 1906—1907-чи илләрдә Бақыда ушаглар вә мүәллимләр үчүн нәшр олунмуш журнал. Нашир вә редакторлары: Ә. И. Чәфәрзадә вә М. Г. Әфәндизадә.

Әлиаға Хәсәнзадәнин «Әлишир Нәваи» адлы мәгаләси һәмийн журналын 1907-чи ил 3-чү нөмрәсиндә чап олунмушдур.

¹⁵⁵ «Гамусул-ә'лам» — түрк алими Шәмәсәддин Саминин (1850—1904) алты чилдлик лүгәти, Истамбул, һ. 1306—1316 (М: 1888—1898).

¹⁵⁶ ИН: جهانبايق .

¹⁵⁷ ИН: عموم.

¹⁵⁸ ӘНД, сәһ. 36.

¹⁵⁹ ИН: جار (ӘНД).

¹⁶⁰ ӘНД, сәһ. 9а—9б.

¹⁶¹ М: 1501.

¹⁶² Ә. Нәваинин әсәрләриндән верилмиш нүмунәләр Ә. Хәсәнзадәнин кәстәрилән мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр.

¹⁶³ ИН: мунәсибәтдир.

¹⁶⁴ Насир Хосров Дәһләви (1253—1325) — мәшһур фарс шаири. Низами Кәнчәвинин илк нәзирәчиләриндән олуб, «Хәмсә» јазмышдыр.

¹⁶⁵ Әбдүррәһман Чами (1414—1492) — бөјүк фарс вә тачик шаири, мәшһур «Һәфт өврәнк», «Баһарыстан», «Нәфәхәтүл-үнс» вә с. әсәрләрин мүәллифи.

¹⁶⁶ ӘНД, сәһ. 136.

¹⁶⁷ ИН: әдәбијјата.

¹⁶⁸ Хәсән Гара Һади (XIX әср), Мирзә Әлиәскәр Новрәс (1846—1918), Мирзә Чәбрајыл Сүпәһри (? — 1902) — Азәрбајчан шаирләри.

¹⁶⁹ Әбүлүла Кәнчәви (XII әср), Хагани Ширвани (1120—1199) — мәшһур Азәрбајчан шаирләри.

¹⁷⁰ Сон тәдгигатда Кәнчә зәлзәләсинин тарихи 1139-чу ил кәстәрилир. *АТ, сәһ. 166.*

¹⁷¹ Шаһ Аббас Сәфәви — 1587—1629-чу илләрдә сәфәвиләр сүләләсинин бешинчи һөкмдары.

¹⁷² Надир шаһ Әфшар (1688—1747)—1736—1747-чи илләрдә Иран шаһы.

¹⁷³ Павел Дмитријевич Сисианов (1754—1806) — 1802—1806-чы илләрдә Гафгаз һәрби гүввәләринин баш команданы.

¹⁷⁴ Фәтәли шаһ — 1797—1834-чү илләрдә Иран шаһы.

¹⁷⁵ Фәләки Ширвани (1108—1146) — XII әср Азәрбајчан шаири.

¹⁷⁶ А, Ширван шаирләри.

¹⁷⁷ М: 1165.

¹⁷⁸ А, Ширван шаирләри. Тәрчүмәси:

Еј Хагани, сөзү јахшы баша дүшдүјүндән

Кәл, сәнә инчә бир сөз дејим, мүфтәчәсинә ешит:

О кәс ки, јашда сәндән бөјүкдүр, ону һәчв еләмә,

Ола биләр ки, о сәнин атаң олсун вә сән билмәјәсән.

¹⁷⁹ Совет әдәбијјатшүнасларынын тәдгигатында Әбүлүланын бу бейтиндәки « ایران » кәлмәси «Әрран» шәклиндә верилир вә шаирин азәрбајчанлы олдуғуну тәсдиг едән дәлилләрдән бири һесап олунур. *АӘТ, I чилд, сәһ. 67—68.*

¹⁸⁰ Тәрчүмәси:

Дүнјанын анасы мәни доған андан

Өз фәзлим вә һүнәримлә дүнјада устадам.

Инди алтмыш јашым вар, Иран торпағындан

Ширвана кәләндә исә он алты јашым варды.

Демирәм ки, Кејхосров вә ја Кејгубадам,

Һөкмдары тә'рифләјән гоча бир кишијәм.

Еј Әфзәләддин, әкәр дүзүнү сорушсан,

Сәнин әзиз чанын үчүн сәндән наразыјам.

Сән бизим көзүмүзүн ишығысан, өвладымызсан,

Сән мәни һәм ата, һәм дә устад чағырмысан.

Елә ки, мәним шакирдим олмага мејл кәстәрдин,

Сәнә гызыл вә күмүш һәдијјә еләдим.

Сәнин тә'лиминдә шәфғәт кәмәри бағладым,

Сәнин дилини шаирлијә ачдым.

Елә ки, шаир олдуң, сәни хаганын јанына апардым,

Сәнә «Хагани» ләгәбини гојдум.

Сән ки, тез-тез мәним үстүмә од кими чошурсан,
Нә сән су вә одсан, нә дә мән торпаг вә күләјәм.

¹⁸¹ М: 1126. Сон тәдгигатда: 1141-чи ил. *АӘТ, I чилд, сәһ. 106.*

¹⁸² А, Кәнчә шаирләри; ГӘ, VI чилд, сәһ. 4589.

¹⁸³ Иоган Шерр. *Всеобщая история литературы, т. I, СПб, 1879, сәһ. 75; М., 1905, сәһ. 108.*

¹⁸⁴ Тәрчүмәси:

Еј Низами, хэзинэдэн бэнди ач,
Нэ вахта гэдэр Кэңчэнин кирифтаны олачагсан?!
Дүрр кими Кэңчэ дэнизиндэ итсэм дэ
Гэһистан [вилајетинин] Гум шэһэриндэнэм.

Мэтидэки «*مکشای*» ИН'дэ: *مکشای*.

Сон тэдгигатда Низаминин Кэңчэдэ доғулмасы гэти мүэјјэн-
ләшдирилмишидр. АЭТ, I чилд, сәһ. 106 Проф. J. Бертелс:

چو در گرچه در بحر گنجہ گم ولى از قهستان شهر قيم
— бейтинин «Иғбалнамэ»нин бэ'зи элјазма нүсхэлэринэ сонрадан гон-
дарылма олдуғуну сүбүт етмишидр. J. Бертелс. *Бөјүк Азэрбајчан*
шаири Низами, Баки, 1940, сәһ. 26.

¹⁸⁵ Мэтидэки «*بيکليم*» ИН-дэ «*بيکليم*». Тэрчүмэси:

Торпағы Мэсинэ тутја бағышлајан,
Дашы Кэлимэ кимја бағышлајан,
Саһэси күллүк, чичэклик,
Шөкэр гамышлығы вэ гэрэнфиллик.

¹⁸⁵ Атабэј Гызыл Арслан — 1186—1191-чи иллэрдэ Азэрбајчан
һөкмдары.

¹⁸⁷ А, *Кэңчэ шаирлэри.*

¹⁸⁸ Бейт Низаминин «Хосров вэ Ширин» эсэриндэндир. Тэрчүмэси:
Мэним е'тигадыма вэ сэмнијјэтимэ нэзэр салды,
Һэмдүнјан кэндини мэнэ бағышлады.

Һэмнин кэнди шаирэ Гызыл Арслан бағышламышыдр.

¹⁸⁹ М: 1194.

¹⁹⁰ М: 1209. Сон тэдгигатда да Низаминин вэфаты тарихи
1209-чу ил көстэрилер. АЭТ, I чилд, сәһ. 112.

¹⁹¹ Грибоједов А. С. (1799—1827) — бөјүк рус јазычысы вэ дөв-
ләт хадими, «Ағылдан бэла» эсэринин мүэллифи.

1827-чи илин ијунунда А. С. Грибоједов А. Бакыхановла бирлик-
дэ Низаминин мэгбэрэсини зијарэт етмишидр. М. Рафили. *Избран-
ное, Баки, 1973, сәһ. 179; И. К. Ениколопов. Грибоједов и Восток,
Тереван, 1974, сәһ. 129.*

¹⁹² Мирзэ Мөһөммэд Ахундов — XX эсрин эввэллэриндэ танып-
мыш Азэрбајчан маариф вэ әдәбијјат хадими, «Шейх Низами» эсэ-
риндэн элаво, «Әгандүл-мүслимин», «Мөчлис јарашығы», «Сә'д Вәг-
гас» вэ с. эсэрлэрин мүэллифи.

¹⁹³ Ахундов Мирзэ Мөһөммэд. *Шейх Низами, Кэңчэ, Әһмэд һачы*
Һэсэнзәдэ мәтбәәси, һ. 1337 (М—1909), сәһ. 19—20.

¹⁹⁴ Франс Франсевич Шармуа (1793—1868) — франсыз шэргшү-
насы.

¹⁹⁵ Мирзэ Чөлал Јусифзәдэ (1862—1931) — Азэрбајчан журна-
листи вэ маариф хадими.

¹⁹⁶ Тэрчүмэси:

Мө'нэвијјат вэ фэзиләтим е'тибарилэ шаһларын шаһыјам,
Јери, заманы вэ асиманы һөкмүмлә тутмушам.

Уча сәсли нэфәсим зәнк кими курдур,

Дүнјаны өлчән гәләммим дүнја тутан бајрагдыр.

Һиммәт башым Кејгубад папағыны гојмушдыр,

Тәнтәнэ ганадым Гурхан бајрағындан јүксәлмишидр.

Чаванмәрдлик нисафдан јарандығы кими, сөз дэ мөндән
јаранмышыдр.

Төрәвәт кәнчликдән доғдуғу кими, һүнәр дэ мөндән доғмушдыр.
Гәзәлим гулагларда әргәнун сәси кимидир.

Сөнәтим зөвгләрэ гырмызы шәраб тә'сири бағышлајыр.

Улдузларын эсас һәрәкәтвәричиси мәнәм, өзләри түфәјлидр.

Көј тәбәғәләриндэ су мәнәм, көј өзү габгачагдыр.

Бош јерә тәбил чалмарам, әкәр чалсам тој олар,

Бош јерә хүтбә (моизә) охумарам, охусам, маһны олар.

Мән ајам, амма ај кими тутулуб гаралмарам,

Мән дүррәм, амма дүрр кими ағарма хәстәлијинэ тутулмарам.

Рејһан гөнчәси мөһрәкан (пајыз бајрамы) һавасына бағлы
олдуғу кими,

Мэним додағымын бир ишарәсинэ халгларын үрәји бағландыр.

Әкәр бу севинч мејданында мэним нәғмәләрим олмасајды,

Ким мүғәнни чағырарды ки, муған меји ичәјди?

Сәдәф кими һалал јејәнәм, көвһәр кими һалалзәдәјәм,

Һарамзәдәдән узағам, кечә-күндүз рәманидәјәм.

Пахыл вәләдүзнадыр, мән ојам ки, улдузум

Јәмани (Сүһејл; Сириус) улдузу кими вәләдүзна өлдүрәндир.

О дәфтәрин башыны бағла, бу гәсидәннин гапысыны ач,

Буну фазилләр мәнзилбәмәнзил һәдијјә апарырлар.

Хэзинәмдэ бир шөвәм (гара мунчуг) дэ јохдурса, нэ үчүн мән
көвһәр сачым?!

Хәритәмдэ (сүфрәмдэ) бир көвһәрим дэ јохдурса, ағзымы
нэ үчүн сәдәфлә долдурум?!

Үрәјим вэ диним сыныб, јенә дэ дөјүш һәвәсиндәјәм,

Башым, ајағым јалындыр, јенә дэ кешикчилик иддиасындајам.

Еј һөкмдар, еј падшаһ, мәнә бир нэзәр сал,

Сәнин бу нэзәрин сәјәсиндә бәдликдән вэ бәдкүманлыгдан
чыхым.

Мэним үрәјим сәнин һәрәминдир, ону һәсәддән гору,

Мөләк шейтанларла бир јувада јашаја билмәз.

Кичиклијимә бахыб мәнни ичитмә, торпағым дөјә мәнни
алчалтма,

Тәб'имдән вә варлыгымдан икиүрәклилији вә ондиллилији чыхар.

Үзрүмә көрә күнаһымдан кеч, охша, мәрһәмәт елә,
Хәчаләтимә бахыб еһтијачларымы дуј!
Бүтүн јаранмышларә өлүм јазылмышдыр,
Сән һәмишә јашајансан, әзәли вә әбәди галансан.
Сәнә итаәт етдијимә көрә, әбәди јашајасы олачагам,
Бу сәадәтим олмаса, нә мән, нә һәјат?
Әкәр Низамидән бир күнаһ баш вермишсә, ону бағышла,
Кимсә асманнын гәзасындан јахасыны гуртара билмәз.
Әзәлдән онун вүчудуну сәадәтә јетирән сәнсэн,
Нәфәси сона чатаркән дә ону шәһидләр сырасына јетир.

¹⁹⁷ Тәрчүмәси:

Дүнән кечә мејханаја кетдим, мәним үчүн гапыны ачмадылар,
Нә'рә чәкдим, фәрјад еләдим, һеч кәс ешитмәди.
Ја шәрәб сатанлардан һеч бири ојаг дејилди,
Ја да мән һечкәсәм ки, һеч кәс мәним үчүн гапыны ачмады.
Елә ки, кечә јары олду, бир аз ондан чох ја аз,
Бир ринд башыны пәнчәрәдән чыхарыб мәнә бахды.
Она дедим: — Ач гапыны! Деди: — Кет, һәрзә данышма!
Сәнин үчүн бу вахт һеч кәс гапыны ачмаз.
Бура мәсјид дејил ки, һәр ан гапысыны ачсынлар —
Ки, сән кеч кәлиб, тез јухары башда әјләшәсэн.
Дүнјанын һәр јериндән бура јығышанлар вар:
Һинду да, һөрмизи дә, мө'мин дә, христиан да, јәһуди дә.
Әкәр истәјирсән ки, пири-муған сәнә нәзәр јетирсин,
Һамынын ајагынын торпагы ол ки, өз мәгсәдинә чатасан.

¹⁹⁸ Мустаға аға «Насир» тәхәллүс, ҺН, II чилд.

¹⁹⁹ Мирзә Һәсән Әлгәдари (1834—1913) — мәшһур Дағыстан јазычысы, тарихчи вә маариф хадими.

²⁰⁰ МӘАД, сәһ. 76—77.

²⁰¹ КИ, сәһ. 127. КИ-нин н. 1260-чы (М: 1844) илдә фарс дилиндә јазылмыш нүсхәсиндән едилмиш бу тәрчүмәсиндә бир сыра шәхсијјәт вә чографи адлар башга нүсхәләрлә мугајисә едиләрәк дөгигләшдирилмишидир. Буна қорә бурада һәмин нәшрдән истифадә едирик.

²⁰² Иззәдин Ширвани — XII әср Азәрбајҗан шаири.

²⁰³ А, Ширван шүғрасы. Сон тәдгигатда Хаганинин тәвәллүд тарихи 1120-чи ил, вәфаты тарихи 1199-чу ил көстәрилик. М. С. Султанов. Хагани Ширвани, Бақы, 1954, сәһ. 20, 33; АӘТ, I чилд, сәһ. 84, 87.

²⁰⁴ Тәрчүмәси:

Мән әсрин Һүсејнијәм, дүшмәнләрим исә Језидим, Шимиримдирләр,
Күнләрим ашура, Ширван исә мәним үчүн Кәрбәләдыр.

²⁰⁵ Тәрчүмәси:

Нүһун о гәдәр дә елми јох иди,
Әкәр мәним атам онун јериндә олсајды,
Онун туфанынын үстүндә
Елм илә көрпү бағларды.

²⁰⁶ Хаганинин һазырчаваблыгыны көстәрән бу рәвәјәтә мәзмунча охшар бир рәвәјәт дә Һәбиби һаггында сөјләнилик. Һәр ики рәвәјәтин мәзмуну, демәк олар ки, ејнидир. Кәпрулузадә Мәһаммәд Фуад. Азәри әдәбијјатына анд тәдгигиләр, Бақы, 1926, сәһ. 37.

²⁰⁷ Хаганинин «Һәфт иглим» адлы әсәри олмамышдыр. «Һәфт иглим» Әмин Әһмәд Разинин (? — 1593) тәртиб етдији тәзкирәдир.

²⁰⁸ ИН: Төһфәтүл-арифејн.

²⁰⁹ А, Ширван шүғрасы. Тәрчүмәси:

Еһтијач карванынын јолдашлығы илә Һичаз сәһрасына кетмиш вә јолда «Төһфәтүл-Ирагејн»и нәзмә чәкмишидир. Инсафән, о, нәзм елмләринин һеч бириндә мәшһур усталардан әскик дејил. Сөз сәнәтиндә о, хусуси үслуб ихтирачысы, јүксәк мә'налар вә үрәјә јатан ифадәләрин саһибидир.

²¹⁰ Әсирәддин Ахсикәти (?—1196—1211) — XII әср Фәрганә шаири. ИН: Әсирәддин Ахситәки.

²¹¹ Тәрчүмәси:

Заманын дөвраныны јарадан аллаһа анд олсун —
Ки, дөвр мәним дөврүмдүр, заман мәним заманымдыр.
Мә'налар вәһјиндә шаирләрин пејгәмбәри мәнәм,
Чүнки бу күн сөз мө'чүзәси мәним ифадәмдәдир.

²¹² М: 1196.

²¹³ Парча шаирин «Төһфәтүл-Ирагејн» әсәриндәндир. Тәрчүмәси:

Еј оруч тутанларын агзынын мөһүрү,
Баһар хәстәликләринин чан дәрманы,
Сәнин горхундан јашыл ниғабда
Јүз мин көзәл киәләнмишидир.
Сәнин мәрһәмәтиндән ики бешикдә
Ики һинду сүдәмәр ушаг вар.
Румлуларын үзү сәндән су алыр,
Зәнчиләрин сачы гыврымлығыны сәндән алыр,
Рум дибачәси, сәндән рәнк алыр,
Зәнчиләрин күзкүсү сәндән пас алыр.
Хәзинә ачмадан гызыл сәпирсән,
Әзијјәт чәкмәдән гыздырған.

Каһ өмүр доган бир көвсөр,
 Каһ чан жандыран од олурсан.
 Өзүн лүтлүжү сечдижин һалда
 Һәр кәси көрдүкдә, она зәрбафта верирсән,
 Һәр ај асиманын пејкинә (аја)
 Хәләт верир вә керя алырсан.
 Ја элинин алтындакылары хәләт вермә,
 Ја да өз вердијини јенидән алма.
 Мәним бачама нә үчүн мејл еләмирсән,
 Мәним бачамда ки, әждаһа јохдур!
 Сән онун бачасыны ишыгландырырсан —
 Ки, ашағы бачада рузу тапыр.
 Мүзајигәсиз јағдырдығын нуру
 Өз Хаганиндән әсиркәјирсән.
 О кәсин ки, гызыла мејли чождур,
 Ону гызылын гулу сај, гызылы онун аллаһы.
 Һәр кәсин ки, кисәсинә гызыл кирди,
 Кисә кими богазына кәндир кечир.
 Гызыл нәдир? Сәнмүш од кимидир,
 Хәстә, өлү бир торпаг кимидир.
 Лә'л һәрчәнд ки, хошрәнк бир гығылчымдыр,
 Даһын гәлбиндә доңмуш бир гандыр.
 Киши гызыл вә лә'л ардынча гачмаз,
 О ушагдыр ки, гырмызы вә сары [рәнкләри] севәр.

²¹⁴ Тәрчүмәси:

Еј сүбһдәм, көр сәни һара көндәрирәм,
 Сәни вәфа күнәшинин јанына көндәрирәм.
 Бу башы мөһүрлү мөктубуму о меһрибана чатдыр,
 Кимсәјә хәбәр вермә ки, сәни һара көндәрирәм.
 Чан бир ан арам тапмыр, кечәридир,
 Јохса сәни нә үчүн белә тәләсик көндәрирәм?!
 Хаганинин үрәјинә кәлән бу дәрдрәри
 Бир-бир сөјлә, сәни дәрман үчүн көндәрирәм.

²¹⁵ Тәрчүмәси:

Мәндә олан дәрди дәрмана сатмарам,
 Үстәлик әбәди сағламлығы да версән, сатмарам.
 Исанын чилвәләнмәсини корлара тапшырмарам,
 Өлүгәлбилирә Мәрјәмин бојунбағысыны сатмарам.
 Еј хачә, мән вә сән базарда нә сатаг?
 Сән шадлығы сатмазсан, мән дә гәмини сатмарам.

²¹⁶ Тәрчүмәси:

Зәманә дәрзиси һеч кәсин әјнинә
 Елә бир көјнөк тикмәди ки, ахыры дон олмасын.

²¹⁷ ИН: *سيمون* (КИ).

²¹⁸ КИ: Шејх Әбулгасым Гәшири.

²¹⁹ КИ: Шејх Әбусәид Әбүлхәјр.

²²⁰ ИН: Мөһјәти Кәнчәви вә јахуд Мөһсәти Кәнчәви (КИ).

²²¹ Сон тәдигатда Фәләки Ширванинин тәвәллүд тарихи 1108, вәфаты тарихи 1146-чы илдир. *АӘТ, I җилд, сәһ. 69.*

²²² «Тәзкирәтүш-шүәра» — мөшһүр әдәбијатшүнас Әмир Дөвләтшаһ ибн Әлауддөвлә Бәхтишаһ гази Сәмәргәнди́нин тәзкирәси. һ. 892-чи (М: 1487) илдә фарс дилиндә јазылмыш бу әсәр «Тәзкиреји-Дөвләтшаһи» ады илә дә мөшһүрдур.

²²³ Орта әслрә инзибати бөлкүсүндә «Азәрбајчан» мөфһуму алтында индики Иран Азәрбајчаны нәзәрдә тутулурду. Азәрбајчанын чәнуб һиссәсинә Аран, Нахчыван, һәмчинин Иранын гәрб вилајәтләриндән Исфәһан вә Реј табә иди. *АТ, I җилд, сәһ. 159.*

²²⁴ Султан Мөһәммәд Худабәндә 1578—1587-чи илләрдә Азәрбајчан һөкмдары олмушдур. *АТ, I җилд, сәһ. 423.*

²²⁵ КИ: Катиби Туршизи. Еһтимал ки, Ф. Көчәрли әлјазмасында «м» һәрфини «ш» кими охумушдур.

²²⁶ Әсәрин ады «Тәлхисүл-асар вә әчајибүл-мәликул-гәһһар»дыр. Орта әслрә Азәрбајчан алиминин бу әсәри Парис милли китабханасында сахланылан әлјазмасындан (XVII әсрә аиддир) рус дилинә тәрчүмә олунараг 1971-чи илдә «Наука» нәшријатында чап едилмишдир. Китаба әсәрин факсимилеси дә әләвә олунмушдур. *Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Сокращение [книги о] «памятниках» и чудесах царя могучего, М., 1971, 336 сәһ.*

²²⁷ Христиан Данилович Френ (1789—1851) — мөшһүр алман шәрғшүнасы. 44 ил Русијада јашамыш вә рус шәрғшүнаслығынын инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур. «Ибн Фоцлан [Фадлан] и другие арабские источники о русах древних времен» әсәрини 1823-чү илдә Петербургда чап етдирмишдир. *Библиографический словарь отечественных тюркологов (до октябрьский период) М., 1974. сәһ. 279—281.*

²²⁸ М: 1500.

²²⁹ Мирзә Мөһәммәд хани-дөввүм — XVIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанын бөјүк феодалларындан бири олан Бақы ханы, Аббасгулу аға Бақыхановун атасы. *Ц. П. Агаев. А. Бақыханов, Бақы, 1948, сәһ. 27—40.*

²³⁰ Шејх Бәһәәддин [Мөһәммәд Бәһәәддин Амили] (?—1620) — I Шаһ Аббасын (1578—1629) заманында јашамыш шиә руһанилә-

риндән олуб «Бәһәи» тәхәллүсү илә дини шә'рләр вә «Чамеји-Аб-баси», «Һәдиси-әрбәин», «Нанү һалва», «Һәблүл-мәтин», «Хүләсәтүл-һесаб», «Кәшкүл», «Сәмәдијјә» вә с. әсәрләр јазмышдыр.

²³¹ Фәтәли хан — 1758—1789-чу илләрдә Губа ханы.

²³² ИН: 1818.

²³³ Арчыблаг — Архипелаг. Екеј дәнизнндәки адалара ишәрәдир.

²³⁴ ИН: 1234.

²³⁵ КИ, сәһ. 204—226.

²³⁶ Сон тәдгигатда Мәстәли Ширваннин 1837-чи илдә вәфат етдији кәстәрилик. АТ, II чилд, сәһ. 941.

²³⁷ ИН: Фәтәли бәј Ғали Зијад оғлу Кәнчәви.

²³⁸ КИ, сәһ. 226. Сејид Шүнаси ИН-дә: Сејид вә Шүнаси.

²³⁹ Пәнаһәли хан — XVIII әср 40-чы илләрин сону — 1759-чу илләрдә Ғарабағ ханы.

²⁴⁰ Сон тәдгигатда Шуша шәһәринин салынма тарихи 1750-чи илләрин әввәли кәстәрилик. Ә. Б. Шүкүрзадә. Әһмәд бәј Чаванширин «Ғарабағ ханлығынын тарихи» (Бақы, 1961) әсәринә гејдләр, сәһ. 50.

²⁴¹ Мирзә Чәмал (1773—1853) — 1797—1822-чи илләрдә Ғарабағ ханлығында әввәлчә Ибраһим ханын, сонра исә Мәһдигулу ханын вәзири. Әрәб, фарс, ләзки, авар дилләрини јахшы билирмиш. «Тарихи-Ғарабағ» әсәрини јазмышдыр. 1855-чи илдә ону А. Берже рус дилинә тәрчүмә едиб «Кавказ» гәзетиндә (1855, № 61) чап етдирмишдир. Һәмин әсәр 1959-чу илдә Азәрбајҗан дилиндә нәшр олушмушдур (тәрчүмәчи: А. Бабајев).

Мирзә Чәмал Һәмин мөвзуда Азәрбајҗан дилиндә дә әсәр јазмышдыр. Лакин онун орижиналы әлдә едилмәмишдир. Һәмин әсәрин РӘФ-дә М. М. Хәзани тәрәфиндән үзү көчүрүләрәк шәрһ едилмиш ики нүсхәси сахланлыр: М. М. Хәзани. Ғарабағ тарихи, һ. 1294, М—191; Асарүл-Чәмал, һ. 1296, Б—3336.

Ф. Көчәрли Ғарабағ тарихинә вә М. П. Вагифин тәрчүмејһалына даир мә'луматын мүнүм һиссәсини М. М. Хәзанинин «Асарүл-Чәмал» әлјазмасындан көтүрүлүшдүр. Әсәрдән истифадә едән Ф. Көчәрли онун оригинал јахуд сурәт олмасынын фәргинә вармамышдыр. Мирзә Чәмал Чаваншир Ғарабағи. Ғарабағ тарихи, Бақы, 1959; Араз Дадашзадә. Молла Пәнаһ Вагиф (һәјат вә јарадычылығы), Бақы, 1966, сәһ. 26—27; Әли Һүсәјнзадә. XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗан тарихшүнаслығы, Бақы, 1967, сәһ. 31—32; 113—118.

²⁴² ИН: гәбилә.

²⁴³ М: 1747.

²⁴⁴ М: 1748.

²⁴⁵ ИН: Тәбјат.

²⁴⁶ Ғарабағ вә Шәки ханлығлары Русија илә 1805-чи илдә бир-

ләшмиш вә бу һагда мугавиләнамәләр һаман ил мајын 14-дә (Ғарабағ—Русија) вә 21-дә (Шәки—Русија) имзаланмышдыр. АТ, II чилд, сәһ. 6.

²⁴⁷ П. Д. Сисианов 1806-чы ил февралын 8-дә өлдүрүлүшдүр. АТ, II чилд, сәһ. 12.

²⁴⁸ Хуршид бану Натаван (1830—1897)—мәшһур Азәрбајҗан шаирәси. Ғарабағ ханларындан Ибраһим Чаванширин нәвәси, Мәһдигулу ханын гызы. «Мәчлис-үнс» әдәби чәмијјәтинин башчысы олмушдур.

²⁴⁹ М: 1897.

²⁵⁰ М: 1900.

²⁵¹ Ашығ Әли Кәлибәри — XVIII әср Азәрбајҗан шаири.

²⁵² ИН: бәләјә.

²⁵³ МВ. Китаб сәһифәләмәдијиндән бурада вә бундан сонра әсәрин анчаг ады чәкилик.

²⁵⁴ Газах рајонунда үч Салаһлы кәнди вардыр: Дашсалаһлы, Ортасалаһлы вә Ғырагсалаһлы. М. П. Вагиф 1717-чи илдә Ғырагсалаһлы кәндиндә анадан олмушдур. АӘТ, I чилд, сәһ. 552; Араз Дадашзадә. Кәст. әсәри, сәһ. 43.

²⁵⁵ Ғарабағ һакими Ибраһим хан Вагифлә бирликдә Тифлисә 1784-чү илдә сәфәр етмишдир. Араз Дадашзадә. Кәст. әсәри, сәһ. 64.

²⁵⁶ Ф. Көчәрли М. П. Вагифин әсәрләриндән кәтирдји мисалларын әксәрини МВ-дән көтүрүлүшдүр.

²⁵⁷ БМ, сәһ. 20—21.

²⁵⁸ Гала — Шуша шәһәринә ел арасында верилмиш ад.

²⁵⁹ ИН: гуллуғуна.

²⁶⁰ Ахмәд бек Джаваншир. О политическом существовании Карабагского ханства с 1747 по 1805 год, «Кавказ», 1884, №№ 139, 150, 154, 161, 167.

Мүәллиф әсәрини 1901-чи илдә Шушада китаб һалында да чап етдирмишдир. Китабын икинчи нәшри (азәрбајҗанча), Бақы, 1961.

²⁶¹ ИН: 1796.

²⁶² ИН: Иран.

²⁶³ Әһмәд бәј Чаваншир (1828—1903) — шаир, тарихнәвис, мүтәрчим. Ф. Көчәрли бурада олдуғу кими, Һәмидә ханым Дәватын (Әһмәд бәј Чаванширин гызы, Ч. Мәммәдгулузадәнин арвады) чап етдирдији «Асари-Әһмәд бәј» (Тифлис, 1906) китабына јаздығы мугәддимәдә дә Әһмәд бәј Чаванширин һаггында мугәссәл мә'лумат верәчәјини вә'д еләмишкә дә, китабда онун һаггында һеч бир мә'лумата раст кәмирик. Лакин әсәрин II чилдиндәки «Мирзә Қазым Мәтлә» очеркиндән көрүндүјү кими (ИН, II чилд) әсәрдә Әһмәд бәј Чаваншир һаггында да очерк олмушдур. Еһтимал ки, Һәмин очерк әсәрин үчүнчү чилдиндә имиш ки, о да кәстәрилдији кими, һәләлик әлдә едилмәмишдир.

²⁶⁴ ИН: тәликләри (АЧ).

²⁶⁵ Тәрчүмәси:

Фәләјин манчанағындан фитнә дашы јағыр,
Сән әбләһчәсинә Шишә ичәрисиндә гәрар тутмусан.

²⁶⁶ С. Мүмтазын архивиндә олан бир гејдә әсәсән мүәјјәнләшди-
рилмишдир ки, бу бейт Вагифин дејил, фарс шаири Дәркининдир.
Араз Дадашзадә. Көст. әсәри. сәһ. 68.

Тәрчүмәси:

Әкәр мәни горујан мәним билдијимдирсә,
О, шүшәни дашын ағушунда горујар.

²⁶⁷ ИН: 1210.

²⁶⁸ АЧ, *вәрәг 65—71.*

²⁶⁹ Тәрчүмәси: Чанындан әл чәкән адам үрәјиндә нә вәрса, де-
јәр.

²⁷⁰ Фарс аталар сөзүдүр. Һәрфи тәрчүмәси:

Кечә һамиләдир, көрәк күндүз нә доғачаг.

Мәтидәки «беруз ИН-дә: бесәһәр (АЧ).

²⁷¹ Молла Вәли Видади (1709—1808) — мәшһур Азәрбајчан ша-
ири.

²⁷² АЧ, *вәрәг 33—35.*

²⁷³ АЧ, *вәрәг 35.*

²⁷⁴ Сон тәдгигатда да М. П. Вагифин оғлу Әлиага илә бирликлә
өлдүрүлдүјү көстәрилир. *АӘТ, I чилд, сәһ. 557; Араз Дадашзадә.
Көст. әсәри, сәһ. 53.*

²⁷⁵ Совет һакимийјәти илләриндә М. П. Вагифин гәбри сәлигәјә
салынмыш вә үзәриндә шаирин тунч бүстү гојулмушдур.

²⁷⁶ ИН: 1210.

²⁷⁷ Мирзә Јусиф Гарабағи Нерсесов (1794—1864) — XIX әср та-
рихчиси вә шаири.

²⁷⁸ Мирзәчан бәј Мәдәдов — Азәрбајман дилиндә јазан XIX әср
ермәни шаири.

²⁷⁹ Китаб «Мәчмүеји-дивани Вагиф вә диқәр мүасирин» ады ал-
тында чап олуиушдур вә онда Вагифлә јанашы Видади, Мирзәчан,
Ашыг Пәри, Ачиз, Сабит Шәгаги вә башгаларынын да әсәрләри чап
олуиушдур.

²⁸⁰ Адолф Берже (1828—1886) — мәшһур алман шәрғшүнасы,
Азәрбајчан әдәбијјатынын илк тәдгигатчыларындан бири.

²⁸¹ Китаб «Гафгазда вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын
әш'арына мәчмүедир» ады илә чап олуиушдур.

²⁸² Китаб «Гафгаз шүәрасынын мәшһуру Молла Пәнаһ Вагифин
өлә дүшән әш'арына мәчмүә» ады илә чап олуиушдур.

²⁸³ Ф. Көчәрлидән сонрақы тәдгигатда бу ше'рия Вагифә дејил,
Ағгыз оғлу Пиријә аид олдуғу ашқар едилмишдир. Онун мәтни
Ф. Көчәрлидә 9, М. Ј. Гарабағи вә А. Бержедә 13 бәнддән ибарәт
олдуғу һалда, С. Мүмтазда 42 бәнддир. *МВ; БМ, сәһ. 24—28;
С. Мүмтаз, Вагиф, Бақы, 1925, сәһ. 111—117.*

²⁸⁴ Бу бәнд шаирин «Әсәрләри»нин сон нәшрләриндә (Бақы,
1957, 1960, 1968. Тәртиб едәни: Һ. Араслы) ашағыдақы шәкилдәдир:

Гыврылыр көнлүм түфәнкдән дәм вуранда мар тәк,
Од чыхар ағзымдан ол чахмағи-атәшбар тәк,
Күллеји-әшки атар чешмим шәрары нар тәк,
Мүшки барут әтрилә һәм түрреји-тәррәр тәк,
Етмәди димағими мүтләг мүәттәр бир түфәнк.

²⁸⁵ А. С. Пушкин (1799—1837) — бөјүк рус шаири.

²⁸⁶ Рәшид бәј Әфәндијев Шаки (1863—1942) — көркәмли Азәр-
бајчан маариф һакими, драматург вә мүтәрчими.

²⁸⁷ ИН: одур.

²⁸⁸ ИН: үзлү.

²⁸⁹ ИН: زحی .

²⁹⁰ Мәһәмәдгәсым аға — Гарабағ һакими Ибраһим ханын оғлу. ✓

²⁹¹ Әбүлфәт хан Тути (?—1839) — Ибраһим ханын оғлу.

²⁹² Бу бәнд шаирин әсәрләринин сон нәшрләринә дүшмәмишдир.

²⁹³ Шаирин әсәрләринин сон нәшрләриндә 20-јә јахын гәзәли топ-
ланылмышдыр.

²⁹⁴ Вагиф бу ше'ри Видадинин:

Дејибсиз јә'ни кәлләм, кәлди бир хәбәр, Вагиф,
Хилаф иди бу сөзләр, ја пешинандыр мәкәр Вагиф? —
— мәтлә'ли гәзәлине чаваб олараг јазмышдыр.

²⁹⁵ Тәрчүмәси:

Јар одур ки, јарын чәфасына дөзсүн,
Јарын тәмәннасы хатиринә өз тәмәннасындан әл чәксин.
Әкәр һәгиги ашигин бәдәнинә гылыиыч чалсалар, белә
О, өз хәтасыны көрәр, јарын хәтасыны көрмәз.
Јар аичаг зөвг алмаг үчүн дејил,

Биз өз нәфсимизи јардан өтрү өлдүрдүк.

Мән достун астанасындан башга бир јол танымырам,

Мән јар ајағыны гојдуғу јердән башга јерә башымы гојмарам.

²⁹⁶ Аға Нүсеји Ариф (?—1805) — Азәрбајчан шаири.

²⁹⁷ Сон тәдгигатда Видадинин шәмкирли олдуғу вә 1707-чи илдә
Пәмкирдә доғулдуғу көстәрилир. *ҺА, сәһ. 255; АӘТ, I чилд, сәһ. 540.*

²⁹⁸ Әһмәд бәј Чаваншир. *Көст. әсәри.*

²⁹⁹ Мирмөһсүн аға Ағамирзадә Нәвваб (1831—1918) — Азәрбај-
чан шаир, тәзкирәнәвис вә мусигишүнасы, Гарабағда тәшкил олуи-
муш «Мәчлис-и-хамушан» әдәби мәчлисинин башчысы.

³⁰⁰ *ТН, сәһ. 17—18.* М. П. Вагифин 250 иллик јубилеји заманы (1969) тарих емләри намизәди Ә. Шүкүрзадә «Молла Вәли ја Мирзә Вәли» сәрләвһәли мегаләсиндә («Азәрбајчан журн., 1969, № 4) бу вахта гәдәр куја Мирзә Вәли Видадиннин Молла Вәли Видади илә гарышдырылдығыны сүбут вә М. Нәввабын фикрини тәсдиг етмәјә чалышмышдыр. Филологи емләр намизәди Ш. Чәмшидов ејни адлы мегаләсиндә («Азәрбајчан» журн., 1970, № 1) һәммин фикрин јанлыш олдуғуну көстәрир.

³⁰¹ Сон тәдгигата көрә Видадиннин вәфаты тарихи 1808-чи илдир. *АӘТ, I чилд, сәһ. 542.*

³⁰² Иза чаәл-гәза әмәл бәсәр — Гәза кәләндә көз кор олар. Аталар сөзүнүн тәкраны олан бир һәдис.

³⁰³ Јә'ни һ. 1280 (М: 1780).

³⁰⁴ ИН-дә һәр јердә: Мүштаги.

³⁰⁵ Мүсәддәсин бу ахырынчы бәнди шаирин «Әсәрләри»нин сон нәшрләринә (Бақы, 1957, 1968) дүшмәмишдыр.

³⁰⁶ *Фәлјәзһәку... — кәрәк күлсүнләр... Гур'анын «Төвбә» сүрәсинин ...Фәлјәзһәку гәлилән вәлјәбкү кәсирән... (кәрәк аз күлсүнләр, амма чох ағласынлар ки, онларын әмәлләри мұкафатландырылсын.)* ајәсиндәндир.

³⁰⁷ ВӘ: Әлиндән кәндини алдыран фәләк.

³⁰⁸ ВӘ: Истәр јүз ил бу јоллара гат зирә.

³⁰⁹ ВӘ: јавуз.

³¹⁰ ВӘ: ханын.

³¹¹ ВӘ: намус.

³¹² Ф. Көчәрлинин гәзәлләр сырасына дахил еләдији бу ше'р шаирин әсәрләринин көстәрилән нәшрләриндә гошмалар чәркәсиндә верилмишдыр. Сон мисрадакы «хачан» ИН-дә: чыхан.

³¹³ Мәшәди Әјјуб Баки (1866—1909) — «Мәчлис-фәрамушан» әдәби мәчлиснин фәал үзвләриндән бири. РӘФ-дә шаирин автограф диваны сахланылыр (шифри: Б-5615).

³¹⁴ Әбчәд һесабилә 47 рәгәми *ز م* (м) вә (3) һәрфләриндән ибарәтдир. *زَمِسْتَان* (зимистан) сөзүндән бу ики һәрф дүшәндә *سْتَان* (стан) галыр. «Фүрсәт күлә дүшдү» — «күл» «стан» илә бирләшиб «күлүстан» әмәлә көтирди.

³¹⁵ Вә: һалинә.

³¹⁶ Сон тәдгигатда Фәтәли ханын 1758—1789-чу илләрдә ханлыр етдији көстәрилыр. *АТ, I чилд, сәһ. 340.*

³¹⁷ М: 1758.

³¹⁸ М: 1767.

³¹⁹ *МӘАД, сәһ. 126. Тәрчүмәси:*

Фәләјин сәһифәләринә парлаг хәтлә јазылды,
Дүнијаја Фәтәлинин бајрағы ганад ачды.

Сон тәдгигата көрә, Фәтәли хан нә шаир олмуш, нә дә «Мүштәри» тәхәллүсү илә ше'р јазмышдыр. Мирзә Һәсән Әлгәдари бу бејтә әсасланараг Фәтәли ханын шаир олдуғуну сөјләмишдыр, әсиндә исә һәммин бејт Фәтәли ханын сарајындакы шаирләрдән биринә мәхсүсдур.

Мәтидәки гәзәл дә Фәтәли ханын дејил. Гәзәлин сон бејтиндәки «мүштәри» кәлмәси һәрфи мә'насында ишләнмишдыр. Шаирин тәхәллүсү «Һали»дир. Әсил ады Фәтәли бәјдир. Кәнчәдә Зијадәглулар нәслиндән олан Фәтәли бәј Зијад оғлу Һалинин РӘФ-дә сахланылан Б-2504 шифрәли диванында һәммин гәзәл вардыр.

«Асари-Дағыстандан» истифадә едән Ф. Көчәрли дә Мирзә Һәсән Әлгәдаринин сәһвләрини өз әсәриндә тәкран етмишдыр. *Әнвәр Шүкүрзадә. Фәтәли хан шаир дејилди, «Азәрбајчан» журн., 1974, № 11.*

³²⁰ *МӘАД, сәһ. 126—127.*

³²¹ М: 1839.

³²² Еһтимал ки, Ф. Көчәрли Ә. Тутинин ше'рләри үчүн РА-дан (сәһ. 6—7) истифадә етмишдыр.

³²³ Тәрчүмәси:

Сәнин чамалынын әксини јухуда көрдүјүм кечәдән
Дүнијада һәр кимә ки, бағлы идим, ондан әлагәни кәсдим.
Сәнин үзүнә анд ичдим ки, әкәр беһишт һуриләринин сорағыны—
Версәләр дә, сәндән башга јар ахтармајым.
Һәлә сәнин вүсал шәрабындан пијалә башыма чәкмәмиш
Һичран сагисинин әлиндән нә зәһәрләр даддым!..
Јашамаг үмидиндә идим, амма сәнин гылыңчынын сујуну ичдим,
Вүсалынын арзусунда идим, амма ајрылығыны сечдим.
Рәгиб ону мәнән ичитмишдыр, мән дә ону рәгибдән,
Әфсус ки, о, мурадына чатды, мән исә чатмадым.
Мән достан башгасына үрәк бағламадығым тәгсирилә
Бир күнаһсызы өлдүрсүнләр һеч јердә көрмәдим вә ешитмәдим..
Сәнин додағыны чох вәсф еләмишләр, амма бир кәси
Бу рәмзләрдә Тути кими сөз һәрифи көрмәдим.

³²⁴ Күрчүстан ССР Дәвләт музејиндә Гөвсинин нагис әлјазма диваны сахланылыр. Еһтимал ки, Ф. Көчәрли бу әлјазмасындан истифадә етмишдыр. *М. Сејидов, Гөвси Тәбризи, Бақы, 1963, сәһ. 22.*

³²⁵ Әличан Гөвси Тәбризи (XVII әср) Тәбриздә анадан олмуш, илк тәһсилни бурада алдыгдан сонра Исфәһана кетмишдыр. Тәвәлүд вә вәфаты тарихләри һәләлик дәгиг мә'лум дејил. *С. Мумтаз, Гөвси, Бақы, 1925; Исмајыл Һикмәт. Азәрбајчан әдәбијаты тарихи,*

Бақы, 1928; *ҺА, сәһ. 131—169*; М. Сејидов. *Көст. әсәри; АӘТ, I чилд, сәһ. 506—516.*

³²⁶ М: 1591.

³²⁷ Тәрчүмәси:

Сәниң олдуғун јердә һеч кәс јохдур.
Мәндән ора ким хәбәр апара биләр?

Бейтдәки «*نیست*» ИН-дә: *نیست*.

³²⁸ Тәбриз ачар көнлүмү, Гөвси, кәр ачылса,
Һәрчәнд ки, фирдовс Сифаһанә јетншмәз —

— бейтиндәки «Сифаһан» Исфаһан шәһәринә ишарәдир. Доғрудан да
шаир бу бейтләри гүрбәтдә — Исфаһанда олдуғу заман јазмышдыр.

³²⁹ М: 1766—1776.

³³⁰ Ф. Көчәрли XVIII әсрдә јашамыш Уғурлу хан илә Гөвсинин
мүәсири Уғурлу хан Зијад оғлу Мүсаһиби сәһв салдығындан Гөвсини
М. П. Вагифин мүәсири һесаб етмишдир. Һалбуки о өзү бир аз әв-
вәл (ҺН, I чилд, сәһ. 114) «Күлүстани-Ирәм»дән истифадә едәрәк
Уғурлу хан Зијадоғлу Мүсаһиб һагғында дүзкүн мә'лумат вермиш-
дир.

³³¹ ИН: мин.

³³² Ашағыдакы бейтдә бә'зи аңлашылмаз сөзләр олдуғундан ону
ејнилә бурада веририк: *دور فلک بر سرعت ایله ننی در بکا*
سیلاب نالهسی تنه ناتنی در بکا.

³³³ ИН: јейин.

³³⁴ Сон тәдгигатда Ағамәсиһ Ширванинин XVIII әсрин әввәлин-
дә Шамаһы шәһәри јахынлығындакы Дәдәкүнәш кәндиндә анадан
олдуғу мүәјјән едилмишсә дә, онун тәвәллүд вә вәфаты тарихләри
һәлә дәгиг мә'лум дејилдир. *ҺА, сәһ. 245—254.*

³³⁵ Султан Мәчид Гәнизадә (1866—1937) — көркәмли Азәрбај-
чан јазычысы вә маариф хадими.

³³⁶ МВ-дә бундан сонра ашағыдакы бейт кәлир:

Хәлг ејләсә тә'нә, ејләмә ар,
Ганымы һалал гылдым, еј јар!

³³⁷ МВ.

³³⁸ ИН: дили. (МВ).

³³⁹ МВ.

³⁴⁰ ГМ, сәһ. 495.

³⁴¹ ГМ: Дүшәндә сатмаја динарә динин һич милләт јох.

³⁴² ИН: Тәригәт, адәмийјәт јолда, нә әрканда галмышдыр (ГМ).

³⁴³ ГМ, сәһ. 489—491.

³⁴⁴ Сон тәдгигатда Нишат Ширванинин XVIII әсрин әввәлләрин-
дә Шамаһыда доғулмасы көстәрилирсә дә, тәвәллүд вә вәфаты та-

рихләри һәләлик дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмишдир. С. Мүмтаз. *Ни-
шат Ширвани, Бақы, 1925; ҺА, сәһ. 185—188.*

³⁴⁵ ГМ, сәһ. 418.

³⁴⁶ ГМ, сәһ. 419—420.

³⁴⁷ ИН: елә (ГМ).

³⁴⁸ ГМ: мөһләт.

³⁴⁹ ГМ, сәһ. 420.

³⁵⁰ ГМ: какилиндән.

³⁵¹ ГМ, сәһ. 418—419.

³⁵² ГМ, сәһ. 329.

³⁵³ Тәрчүмәси:

Бачардығын гәдәр һеч кәсиң јанында сирр ачма,
Амандыр, бу гапыны һеч кәсә ачма!
Әкәр сиррләрин үрәјиндә кизләнерсә,
О мурадын тәзликлә һасил олар.
Пејгәмбәр демишдир: һәр ким ки, сирри кизләтсә,
Тәзликлә өз мурадына чатар.
Тоҳум торпагда кизләнерсә,
Бостан биткиләринин башы олар.
Гызыл вә күмүш әкәр үстүөртүлү олмасајдылар,
Онлар мә'дәндә нә вахт пәрвәриш тапардылар?!

³⁵⁴ РА, сәһ. 35.

³⁵⁵ М: 1805.

³⁵⁶ Нә Ф. Көчәрлинин истифадә етдији Һ. Гаибовун «Мәчмүә»-
синдә, нә дә «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәч-
мүә» адлы дәрдиһлик әсәриндә Ағаһүсеји Ариф адлы шаирә раст
кәлмәдик. Еһтимал ки, Ф. Көчәрли Ағаһүсеји Арифин ше'рләрини
«Ријазүл-ашигин»дән көтүрмүшдүр. Һәмин тәзкирәдә Ағаһүсеји
Арифдән үч ше'р верилмишдир ки, Ф. Көчәрлинин вердији ше'рлә-
рин ејнидир. *РА, сәһ. 35—37.*

³⁵⁷ М: 1856.

³⁵⁸ Тәрчүмәси:

О вахтлар ки, бизим дамағымыз чағ иди,
Ҡичрәтдән 656 ил кечмишди.
Мурадымыз нәсиһәт демәк иди, дедик,
Аллаһа тапшырыб кетдик.

³⁵⁹ Тәрчүмәси:

Нә бир даһа Сә'ди кәләр вә нә дә һәмин дөвран.

³⁶⁰ Сејид Никари (1815—1885) — XIX әср Азәрбајчан шаири.
XIX әсрин орталарында Газах вә Гарабағ тәрәфләрдә јайылмыш
мүртәчә дини-сијаси тәригәтин тәшкилатчысы; Мирзә Мәһәмәдта-
ғы Гүмри (1819—1891) — XIX әср Азәрбајчан мәрснә әдәбијатынын
нүмајәндәси.

361 Тәрчүмәси:

Тәбриз сәлтәнәтиндә шанлы-шөвкәтли, иззәтли Ага Мирзә Мәһәмәдин карханасында аличонаб Мирзә Рза оғлу Мәшһәди Мәһәмәдин бујуруғу илә әсли мәрһум Ибн Мирзә Мәһәмәдәли ибн Мирзә Чәфәр Хорасанинин — Мәшһәдин мүгәддәс, нурлу, һәјәтиндә јерләшән абад олмуш, шөһрәтли мәктәбин банисинин (онлара мин-мин дәфә салават вә шадлығ олсун) нәслиндән олан Хорасанда до-ғулмуш миланлы кичик, фәғир Јусифүл-Әләви Әлмусәви Тәбризинин хәттатлығы илә чүмә күнү 1273-чү ил мәһәррәм ајынын 2-дә тамам-ланды.

362 М. Тәрбијәтин «Данишмәндани-Азәрбајҗан» әсәриндә (Тег-ран, 1936, сәһ. 250) «Ачиз» тәхәллүслү ики шаирин ады чәкилир: Хәлифә Мәһәмәд Сәраблы Ачиз вә Начы Мирзә Јусиф Ачиз. Би-ринчинин Сәрабда, икинчинин исә Мәрәнддә доғулдуглары кәстәри-лирсә дә, онларын тәвәллүд тарихләри вә һансы дилдә јаздығлары һагда әсәрдә һеч бир мәлумата раст кәлмирик.

Акад. Ф. Гасымзадә. Ачизин адынын Мәһәмәд Хәлифә олдуғу-ну кәстәрир. ФГ, сәһ. 79.

363 Кәјүмәрс, Чәмшид, Искәндәр, Дара, Фиридуи, Ирәч, Мәну-чәһр, Губад — Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәринин гәһрәманлары.

364 Мир Имад Нәсәни (?—1615) — Шаһ Аббас дөврүндә јаша-мыш мәшһур хәттат.

365 АД, сәһ. 10—11.

366 АД, сәһ. 83.

367 АД: Мәккә.

368 АД, сәһ. 35.

369 АД, сәһ. 35—36.

370 АД, сәһ. 15.

371 АД, сәһ. 76—77. Сон бейтдәки «кәман» диванда: синан.

372 Рүстәм, Әфрасијаб, Исфәндијар, Кудәрс, Фәрамәрс, Бижән — Фирдовси «Шаһнамә»синин гәһрәманлары.

373 АД, сәһ. 83—84.

374 АД, сәһ. 81.

375 АД, сәһ. 82.

376 Диванда «Гарабағ» сөзүнүн јери бош бурахылмышдыр. Буну мәтнә Ф. Көчәрли әләвә етмишдир.

377 АД, сәһ. 82—83.

378 АД: һәср.

379 АД, сәһ. 6—7. Сон бейтдәки: Фаруг — хәлифә Өмәрин ләғәб; Бубәкри-Сиддик — хәлифә Әбубәкр Сиддикә ишарәдир.

380 АД, сәһ. 9.

381 АД, сәһ. 9—10.

382 АД, сәһ. 96.

383 АД, сәһ. 76.

384 АД, сәһ. 78.

385 АД, сәһ. 78.

386 АД, сәһ. 70.

387 Ашағыдакы бейтдә бәзи анлашылмаз сөzlәр олдуғундан ону ејнилә бурада веририк:

بر دانه خال سیهین سودمدن آخر
زاهد گوروم اول سبحة صد دانه داغیلسون.

388 АД, сәһ. 60—61.

389 АД, сәһ. 69.

390 АД: Чәкмә дәхи, еј көнүл, аһи-чикәрсуз.

391 АД, сәһ. 78—79.

392 АД, сәһ. 38—39.

393 Тәрчүмәси:

Сәнә јахын оланын чаван бәхти вар,

О гочалмаз, чүнки уча беһиштдәдир.

394 ИН: бәхти гара.

395 Бу фикир мүбаһисәлидир.

396 Ф. Көчәрлиндән сонракы тәдгигат кәстәрир ки, Сабит Шәгаги Иран Азәрбајҗанында Марағанын јахынлығындакы Шәгаг кәндиндәдир. Шаир Мәһди бәј Шәгагинин бачысы оғлудур. 1799-чу илдә кәнч јашларында вәфат етмишдир. 1000 бейтә јахын әсәри галмыш-дыр. ФГ, сәһ. 78; Маһмуд Мирзә Гачар. Сәфинәтул-Маһмуд, Тәбриз, һ. 1346, сәһ. 672—673.

М. Ј. Гарабағнин әсәриндә Мәһди бәј Шәгагинин ады алтында бир гошма вә бир гәзәл верилмишдир. Гошманын сон бәдиндә «Мәһди», гәзәлин башланғычында исә «Сабит» тәхәллүсү ишлән-мишдир. Бу әсәрдән истифадә едән Ф. Көчәрли белә еһтимал ет-мишдир ки, «Мәһди» шаирин ады олмуш вә о, һәм «Сабит» вә һәм дә «Мәһди» тәхәллүсләри илә јазмышдыр. һалбуки јухарыда кәстә-рилдији кими, бунлар ајры-ајры шәхсләр олмушлар.

Акад. Ф. Гасымзадә бу мәсәләдә бир гәдәр долашығлыға јөл вермишдир: «Ф. Көчәрли Нерсесовун китабындан Сабит Шәгагинин адына олан гәзәли «Азәрбајҗан әдәбијаты тарихи материаллары» әсәринә көчүрмүш вә ону Мәһди бәј Шәгагијә аид етмишдир» (ФГ, сәһ. 78). һалбуки Ф. Көчәрлинин әсәри белә бир нәтичәјә кәлмәк үчүн әсас веририк.

397 Тәдгигат әсәрләриндән бириндә Рафеинин Шәки ханы Нүсәјн хан Мүштағын сарајында јашадығы, башга бириндә исә онун кәли-бәрли олдуғу кәстәрилир. С. Мүмтаз. Мәһәмәд Нүсәјн хан Мүштаг, Бакы, 1925, сәһ. 17; Ы. Араслынын М. П. Вагифин «Әсәрләри»нә јаздығы гәјдләр, Бакы, 1968, сәһ. 261.

858 МВ.

890 Тәрчүмәси:

Истиот дәнәси дә гарадыр, ајүзүләрин халы да,
Һәр икиси үрәк јандырыр, амма бу нара, о нара?

400 ҺН-дә ше'р он бәнд ихтисарла верилмишдир.

401 Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссии. Архив Главного Управления наместника Кавказа, тт. I—XII. Под редакцией А. Берже, Тифлис, 1866—1904.

402 М: 1774.

403 Бу мисрада сөз дүшүб.

404 М: 1828.

405 М. J. Лермонтов (1814—1841) — бөјүк рус шаири.

406 ИН: Сәнә ишим даим хејир-дуадыр.

407 Губалы Агабөј вә Мирзә Бабанын шәхсijјәтләри һаггында һәләлик әлдә һеч бир мә'лумат јохдур.

408 Тәрчүмәси:

Шәрарәт вадисиндә оғруларын ајағыны кәсди,
Әдаләт гылынчындан даим ган дамар.

409 Тәрчүмәси:

Нәһс, јолкәсән оғруларын чоһлуғундан
Бә'зән өлүнүн кәфәни дә оғурланырды.

410 Әнвәри (?—1209) — фарс шаири.

411 ИН: мүрәббеаты.

412 Рәхш — «Шаһнамә» гәһрәманы Рүстәмни атынын ады.

413 ИН: 1246 (1831).

414 Өвч ибн Әнуг — әфсанәви сурәт. Әфсанәјә көрә, куја о, дүп-јада ән нәһәнк адам олмушдур; ән дәрин дәнизләр белә онун топуғунда галырмыш.

415 ... кулли ше'ин һаликүн илла вәһһәну — ...затындан башга һәр шеј јох олур. Гур'анда «Гәсәс» сурәсинин (сонунчу) ајәсидир. Мә'насы: аллаһдан башга һәр шеј јох олур, мәһв олур.

416 Гарун — срамыздан әввәл јашамыш чоһ варлы вә ејни заманда чоһ хәсис вә гәддар һөкмдар. Рәвәјәтә көрә Муса пејғәмбәрни гаргышы нәтичәсиндә өз дөвләти илә бирликдә јерә батмышдыр.

417 М: 1841.

418 Әбчәд һесабы илә «нов ахәрәт» ифадәсиндән һичри 1257-чи (М: 1841) ил алыныр.

419 Јә'нин: ج + ن + 4 ش = 3+50+4×300=1253. М: 1873.

420 ИН: Чинн әш'ар ичрә мәнәм анчаг хагани-тәб'.

421 Әбүлвәлид Һәссан ибн Сабит (?—674) — мәшһур әрәб шаири.

422 Тәрчүмәси:

Ше'р гошан Салик гәввас оларса,
Гәзәл дәннзиндән көвһәрләр чыхарар.

423 ИН: бадсәфа.

424 Сон тәдгигатда «Губа»нын «гаја» мә'насында олан «Губа» сөзүндәки «в»нин «б»јә чеврилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлдији көстәрилик. А. Гусейнзаде. Об этимологии топонима Куба, «Советская тюркология» журн., 1971, № 2, сәһ. 125.

425 М: 1847.

426 Тәрчүмәси: Аллаһ она чоһ-чоһ рәһмәт еләсин.

427 ИН: тәдрисә.

428 ИН: 1225.

429 Сон тәдгигатда А. Бакыхановун Гафгазын баш һакими кенерал А. П. Јермолов тәрәфиндән Тифлисә дә'вәт олунуб онун идарәсиндә Шәрг дилләри мүтәрчими вәзифәсинә дүзәлмәси тарихи 1819-чу илин декабр ајы көстәрилик. Ф. Гасымзаде. А. Бакыханов, Баки, 1956, сәһ. 22; АӘТ, II чилд, сәһ. 66.

430 Иван Фјодорович Паскевич-Јеревански (1782—1856) — 1827—1856-чы илләрдә Гафгазын баш һакими.

431 КИ, сәһ. 221—222.

432 Лачәбрә вә латәфвиз бәһијә бәјнәл-әмрејни — нә чәбрдир, нә тәфвиз, бәлкә бу ики шејин арасындадыр. Бу, бир һәдисдир. Ислам дининин тәригәтләр вә чәрәјанларындан олан чәбримәзһәбләр елә һесаб едирдиләр ки, инсанлар өз ихтијарында дејил, истәр хејир вә истәр шәрр ишләри онлара аллаһ еләтдирир. Она көрә дә онлар шәрр ишләрдә өзләрини дејил, аллаһы мүгәссир билирләр. «Тәфвиз» исә бир нөв бунун әксинәдир.

Ф. Кәчәрлијә көрә, А. Бакыхановун әгидәси бу мәзһәбләрин һеч бириндән олмајыб, онларын арасында орта бир јер тутмушдур.

433 Тәрчүмәси:

Һәр кәс әмәли өзүндән көрмәсә мә'мин дејил,
Өз мејлини һагга тәрәф салмајан кафирдир.
Дунјада гуввәсиз һәрәкәт олмадығындан
Әмәл дә бизим ихтијарымыздадыр, һәм дә дејишилмәздир.
Еј Гүдси, достдан һәр нә јетишсә, хошдур,
Һәр фәсадын архасында јахшылыг дурур.

434 Бу әсәрдә тәкчә Дағыстан дејил, Азәрбајчан вә хүсусилә Ширван тарихинә анд мә'луматлар да вардыр.

435 1843-чү илдә А. Бакыханов «Күлүстани-Ирәм»и «История восточной части Кавказа» ады илә рус дилинә тәрчүмә едир. 1844-чү илин мајында Тифлисә кәлиб әсәрин әлјазмасыны кенерал Нејдгарт тәгдим едир вә ону чап етдирмәк арзусунда олдуғуну билдирир. Кенерал Нејдгарт әсәри 1844-чү илин 25 августунда (3 сентјабр) Петербургда һәрби назир кијаз А. И. Чернышова көндәрир. 1845-чи

илин 8 (20) мартында Чернышов А. Бакыхановун эсэри һагда чар I Николаја ма'лумат верир. I Николај А. Бакыханову 800 күмүш манат мәбләгиндә брилјант үзүклә мүкафатландырыр вә эсәр рә'ј јазылмаг үчүн Елмләр Академијасына көндәрилер. Һәмин күн Чернышов эсәри халг маариф назири Уварова верир вә императорун кабинетиндән брилјант үзүјү алыб Тифлисә кенерал Воронсова Бакыханова чатдырмаг үчүн көндәрир. Воронсов Чернышова 2 (14) мај тарихли ма'луматында брилјант үзүјүн А. Бакыханова чатдырылдығына хәбәр верир. 1845-чи ил мартын 21-дә (2 апрелдә) ЕА-нын тарих-филологија шө'бәсинин ичласында эсәр академикләр М. Броссе вә Б. Дорна тәгдим едилер. Онлар «Күлүстани-Ирәм»ә мүсбәт гијмәт верирләр. 1845-чи илин ијулунда (16 ијул) Чернышов эсәри Броссе вә Дорнун рә'јинә илә бирликдә Воронсова көндәриб онун чапы барәдә рә'јинә вә нәшр үчүн нә гәдәр мәбләг лазым олдугуну билдирмәји хаһиш едир. Воронсов Бакыхановун эсәринә нәшр етмәјин бөјүк әһәмијәти олдугуну јазыр. Башга бир мәктубунда Воронсов Чернышова јазыр ки, А. Бакыханов онун јанына кәлмиш вә эсәрин дәвләт һесабына чап олуноб өзүнүн исә 3 мин күмүш манатла мүкафатландырылмасы фикриндә олдугуну билдирмишдир. 1845-чи ил декабрын 26-да (7 јанвар 1846) Чернышов Бакыхановун фикринә I Николаја чатдырыр вә академик Броссе вә Дорнун «Бакыхановун эсәри Авропа тәнгидинә давам кәтирә билмәз» гејдини әсас тутараг гәрәра кәлир ки, эсәр дәвләт һесабына нәшр олунамасын, амма мүәллифә эсәри өз һесабына чап етдирмәјә ичазә верилсин. Чар буна разы олувр вә, беләликлә, эсәр чап олунамур. Э. М. Ахмедов, А. — К. Бакыханов и его миропонимание (докторлуг диссертација, АДУ китабханасы, Шифр: 1754), Бақы, 1966, сәһ. 201—207.

⁴³⁶ Филологи елмләр намизәди М. Асланов «Нәсиһәт»ләр һағында һәгигәт» адлы мөгаләсиндә («Азәрбајчан» журн., 1971, № 2) сүбута јетирир ки, А. Бакыханов «Нәсајин» эсәринә (Ф. Көчәрлидә: «Китаби-нәсиһәт»; «Нәсиһәтнамә») фарсча јазмыш вә о, 1907-чи илдә губалы Сејид Рза Мирһүсеји тәрәфиндән азәрбајчанчаја тәрчүмә едилмишдир

М. Һачынскинин Губа шаирләринин тәрчүмәји-һалы вә эсәрләриндән нүмунәләрлә бәрәбәр Ф. Көчәрлијә көндәрдији азәрбајчанча «Нәсиһәтнамә» һәмин Сејид Рза Мирһүсеји оғлунун тәрчүмәси имиш. Ф. Көчәрли бурадакы нәсиһәтләрдән 25-нин үслубунда мүәјјән дәјишлик едәрәк эсәринә салмышдыр. Тәрчүмәнин јекәнә нүсхәси РӘФ-дә (шифр: М—124, инв. 3557) сахланылыр.

⁴³⁷ Вәзиров Мирзә Әбүлһәсән бәј Зөв'и — XIX әсрин 60-чы иләриндә Новочеркасск кимназијасы Шәрг дилләри шө'бәсинин мүәллими.

Эсәр 1861-чи илдә Петербургда Елмләр Академијасы мәтбәәсин-

дә «Учебник татарско-азербайджанского наречия» адлы алтында чап олунамашдур.

⁴³⁸ Сон илләрдә А. Бакыхановун бүтүн бәдин эсәрләри топланыларак ики дәфә чап олунамашдур (Бақы, 1964, 1973). Тәртиб вә тәрчүмә едәни: Мәммәдага Султанов, редактору: Гафар Кәндли.

⁴³⁹ Мехди бәј Һачынски (1879—1941) — Азәрбајчан журналисти, тәнгидчи вә театр хадими,

⁴⁴⁰ А. Бакыхановун көстәрилән мүхәммәси журналын 1907-чи ил 28-чи нөмрәсиндә дәрч олунамашдур.

⁴⁴¹ ИН: гәзәл.

⁴⁴² Иван Андрејевич Крылов (1769—1844) — бөјүк рус јазычы, журналист вә тәмсилчиси.

⁴⁴³ И. А. Крыловун «Ешшәк вә бүлбүл»үнү Абдулла Шаиг дә тәрчүмә етмишдир. Ептимал ки, Ф. Көчәрли бурада Абдулла Шаигин тәрчүмәсинә нәзәрдә тутур.

⁴⁴⁴ Парча А. Бакыхановун «Бәдин эсәрләр»индә (Бақы, 1964, сәһ. 35):

Һәваји-нәфсә мүт'ијү тамам ејшпәрәст
Көрүм, илаһи, дағылсын, нечә вилајәтдир.
Нә елмә талиб олан вар, нә рәсмдән акаһ,
Вәли бу фиргәјә мәтлуб зиби-сурәтдир.

⁴⁴⁵ Јенә орада: Бунун әммамәси рәнкин, онун јүкү сәкин...

⁴⁴⁶ «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» — Иран Азәрбајчаньнын көркәмли әдиби һачы Зејналабдин Марағажинин (1838—1910) — эсәри. 1911-чи илдә Кәрбәләјы Вәли Микајылов эсәри азәрбајчанчаја тәрчүмә едәрәк (8 һиссәдән ибарәт вә һәр һиссә ајрыча китаб шәклиндә) Бақыда Оручов гардашларынын мәтбәәсиндә чап етдирмишдир.

⁴⁴⁷ Тәрчүмәси:

Еј бәласына бәдәним, чаным фәда олан,
Еј аллаһ, мән гәм, әзаб, бәла истәјирәм.
Дәли көнлүм чыхмага чан атыр,
Мәни мејханәјә тәрәф чәкир.
Шөвг өзү оддур, биз пәрванәйик,
Лакин бирчә бурахылыша (бурахылыш вәрәгәсинә)
еһтијачымыз вар.

Бу јаранмышыны тәмиз јандыр,
Јаралы синәјә бир мәлһәм бағышла.
Ширинин ешги мәним башыма шур салды.
Күһкәнин* күлүнку јенә көјә галхды.

* Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» эсәринин гәһрәманы Фәрһадын ләгәби.

Мән Куһән дежиләм, Вамиг дә дежиләм,
Мән нә Ширинә, нә дә Эзраја ашиг дежиләм.
Мән бир Лејлијә ашигәм ки,
Карван ондан зынгыров кими данм шуру фәғандадыр.
Онун карванынын дүнја адланан бир дөвәси вар ки,
Намы онун жүкүнү алтында ачиздир.
Еј дүнја һејраны вә сәркәрданы олан,
Еј чаным вә бәдәнимлә гада-бәласыны алдыгым,
Еј мә'шуг, ашиг, јар олан,
Еј гази, Мәнсур, дар ағачы олан,
Мәкәр дәли, ев одландыран,
Елмдән хәбәрсиз үрәји мәнә вердин?!
Өз мәнәббәтләринлә гарышдырараг
Мәним дахилимә Лејлинин мәнәббәтини төкдүн.
Лејлинин ешги гәлбимдә шә'ләләнди,
Јенә ағыллы фикрләрим дәли олду.
Тәдбир зәнчирини гырдым,
Буындан сонра мән зәнчир истәмәрәм.
Бојнумдан бу зәнчири ач,
Апарачағын јерә өзүм кедәрәм.
Еј нишансыз, сәни һарада ахтарым?
Сәнин мөканын һарада олдуғу мән билмирәм.
Сәни каһ Кә'бәдә ахтарырам, каһ килсәдә,
Сәни каһ өз јанымда тапырам, каһ өзкә јанында.
Каһ әнга кими нишансыз кашанәдәсән,
Каһ да шам кими свин ичиндә.
Сәнин үчүн бир мәнзил билмирәм,
Бу гәдәр билирәм ки, үрәкдә сакинсән
Ешгә, онун гөвгасына афәрин!
Јенә ешг сөвдасындан биһуш олдум.
Ешг мәнә башдан ајаға кими од вурду,
Әһсән сәнә, еј ганлы ешг, әһсән!
Аләмә һај-күјү ешг салмышдыр,
Ширләри ешг зәнчирләмишдир.
Сују вә торпағы ода ешг чевирир,
Фәләкләр хәрмәнини ешг јандырыр.
Шаһлары ачиз вә мөһтач ешг едир,
Маһмуду Ајаза ешг бағлајыр.
Јох, сәһв олду, мән һара, ашиглик һара?
Ешг һәр налајигин ишиндән жүксәкдир,
Ешгбазлыг һәр оғулун иши дејил.
Гарталын иши милчәјин әлиндән кәлмәз.
Ашиглик сусуз һүсәјнин ишидир,

О, хәнчәр јарасы үчүн сусузду.
О кафирләр дин падшаһына —
Низә, гылынч вә ох јарасы вурдугча,
О, чикәр јангысы илә дејирди:
«Дирилдим, башга јара вур!»
Каш ки, мәним јүз чаным олајды,
Намысы чанана фәда олајды.
Әфсус, чаным бир дәнәдән артыг дејил,
Дәрвишин бундан артыг төһфәси јохдур.
О ашигин бејни бошдур ки,
Дост јолунда өзүнү парчалаја билмир.
Бејин нәдир, дәри нәдир, дост достдур,
Ашигләрин мәгсәди ејнән одур, одур!
Еј чамаат, сиз елә билирсиниз ки,
Мән сусузлугдан чана кәлмишәм?
Мән әкәр су истәсәм, јер дәниз олар,
Дүнјада торпаг тапылмаз олар.
Мән сусуз дежиләм, өзүм Сәлсәбил вә Көвсәрәм,
Башдан ајаға кими дирилик сујујам.
Һөкмүм әкәр бу дөвранын әксинә олса,
Асиман дајанар, јер һәрәкәтә кәләр.
Еј кафирләр, бу пәрдәни јыртын!
Бу солмуш бәдәни бурахын!
Бу арыг бәдән бизим арамыздадыр, бахын! —
Бу пәрдәни арадан кәтүрүн!
Јох, сәһв олду, бәдән дә чандыр,
Әкәр диггәтлә бахсан, чан да бәдәндир.
Көрмәдин чәннәт бағынын бүлбүлү Мовләви
«Мәснәви»дә нечә демишдир:
«Бәдән чандан вә чан бәдәндән ајры дејилдир,
Лакин һеч кәсә чаны көрмәк имканы верилмәмишдир»...

⁴⁴⁸ Китаб 103 нәсийһәтдән ибарәтдир.

⁴⁴⁹ М: 1836.

⁴⁵⁰ М. Ф. Ахундов (1812—1878) — бөјүк Азәрбајчан јазычысы, мүтәфәккири вә ичтимай хадими.

⁴⁵¹ Һәсән бәј Мәликов Зәрдаби (1837—1907) — бөјүк Азәрбајчан журналисти вә маариф хадими; илк Азәрбајчан гәзети «Әкинчи»нин (1875—1877) баниси, редактору вә нашири.

⁴⁵² Николај Алексеевич Некрасов (1821—1878) — бөјүк рус шаири, ингилабчы-демократы.

⁴⁵³ Иван Сергејевич Туркенеv (1818—1883) — мәшур рус јазычысы.

⁴⁵⁴ Лев Николаевич Толстой (1828—1910) — даһи рус јазычысы.

⁴⁵⁵ Антон Павлович Чехов (1860—1904) — бөјүк рус јазычысы.

⁴⁵⁶ А. Бакыхановун нәсирәтләри XIX әсрин биринчи јарысында Азербайжан етик фикринин көзәл нүмунәси олмагла бәрабәр бир сыра мөһдуд вә зиддијәтли чәһәтләрә дә маликдир: «О, әхлаг нормалары вә принципләринин нисби характер дашыдығыны дөнә-дөнә гејд етмәсинә бахмајараг, өзү синифләрин фөвгүндә дуран вә бүтүн дөврләр үчүн јарарлы әхлаг јаратмаға чалышмыш вә бә'зи әхлаг сифәтләрин фитри олдуғуну иддиә етмишдир». *Зијәддин Көјүшов, Азербайжан маарифчеләринин етик көрүшләри*, Бақы, 1960, сәһ. 40—61.

⁴⁵⁷ Зәһра — Ислам пејғәмбәри Мөһәммәдин ғызы, Әлинин арвады.

⁴⁵⁸ Мирзә Әбүлһәсән Шәһид (?—1884) — XIX әср Азербайжан шаири.

⁴⁵⁹ Тәрчүмәси:

Шәһид онун вәфаты илинә бу мисраны деди:

Һезар аһ әзин гамәт, һезар әфеус

(Бу гамәтә мин аһ, мин тәссүф).

⁴⁶⁰ М: 1833.

⁴⁶¹ Мөһәммәд бәј Ашиг (1776—1861) — Азербайжан шаири.

⁴⁶² Чәфәргүлу хан Нәва һаггында бах: *һН, I чилд, сәһ. 350—353*.

⁴⁶³ М: 1839.

⁴⁶⁴ Сон тәдгигата көрә Кәрбәләјы Абдулла Ибн Чанынын тәвәл-лүд вә вәфаты тарихләри 1777—1838-чи илләрди. *ФГ, сәһ. 45*.

⁴⁶⁵ Кәрбәләјы Сәфи Валәһ — XIX әср Азербайжан шаири.

⁴⁶⁶ Бу ше'ри Валәһә Абдулла Ибн Чаны јох, Ашыг Гәнбәр јаз-мышдыр вә Валәһин чавабы да Ибн Чаныја дејил, Ашыг Гәнбәрәдир.

⁴⁶⁷ Ашағыдакы бейтдә бә'зи анлашылмаз сөзләр олдуғундан ону ејнилә бурада веририк:

کۆگلی دجل اوزی ولی کعبه اییرین
مؤمن ایندی قلعه سن بورادا قنبردر.

⁴⁶⁸ Тәрчүмәси:

Шуша мәмләкәтинин баниси ки, әзәмәт вә чаһ-чәллалда

Онун тахтыннын гүббәси ајын пәрдәсинә тә'нә вурурду,

Јә'ни фәләк тәмтәраглы сәркәрдә Ибраһим ханын ки,

Гапысы дүнјанын бүтүн ханларынын пәнаһы иди,

Бир парлаг көвһәри варды.

Онун ај үзүнүн шүасы күнәшин башына папаг иди.

О пак Көвһәр мәсчид вә меһрабын банис олду,

Јүксәк беһишт әһалисинин һамысы буна шаһид олду.

Дуа әһлинин гәләми онун тарихини јазды:

«Бад пејвәстә Күһәр дәр сәдәфи-лүтфүллаһ».

(Аллаһын Кәрәм сәдәфиндә Көвһәр даими олсун).

⁴⁶⁹ М: 1832.

⁴⁷⁰ РА, сәһ. 76.

⁴⁷¹ Тәрчүмәси:

Аға, бөјүк вә јеканә аллаһ һаггы

Бу сөз-сөһбәтдән әсла хәбәрим јохдур.

Чохдандыр ки, мән һеч данышмырам, амма

Зәманә адамлары мәним адымдан данышырлар,

Гаргал бир ғырговулу чәнкәлине аланда

Көјдәки бүтүн сәрчәләр ғышырмаға башларлар.

⁷⁴² Тәрчүмәси:

Еј һәсән, еј көзәл сима саһиби, еј күмүш бәдәнли,

Еј вәфа күлүстанынын тәзә күлү вә јасәмәни,

Еј камал мәктәбинин шаһанә дөфтәринин јазаны,

Еј сөз нәзминин мә'налы дүррләрини ашкара чыхаран,

Еј рәмзләри, сәтирләрин сөзләрини јазанда

Гәләми Хита мүшкүнүн үзәринә әнбәр сачан,

Еј күнәш, еј ај, еј тәзә күл дәстәси,

Еј үрәјин тағәти, бәдән руһунун муниси,

Шәксиз-шүбһәсиз, сәнин мәскәнин Шәки олду,

Шәки шәһәриндә јерин, көјүн ајы сәнән.

Еј сөзләри көзәл данышыглы тугијә бәнсәјән,

Сәнин мәктубун бизә чатды, чох шад олдуғ.

Нә рәвадыр ки, бизим Јусифимиз мәним јанымдан узаг олсун,

Мән дә Јагуб кими бейтүл-һәзәндә* сакин олум?

Нә рәвадыр ки, үрәк фикир одундан кабаб олсун,

Мән дә Шушада аглајым, налә еләјим?

Еј гәдәминә дүрлү көз јашларым сәпилән

Вә еј сәнә бәдәндә олан дүнјанын чаны гурбан олан,

Сәнин зүлфүнүн вә гәминин сөвдәси башымызда олдуғундан

Һалымыз сәһәр-ахшам пәришандыр.

Ја өлдүр, ја башымыза јолүстү бир кәлкә сал,

Ја да мәнә де ки, ешг аварәсинин ашигијәм,

Јә'ни сәнин һәсрәтиндәјәм, мәһәббәт вә нәвазиш истәјирәм —

Ки, ја сән мәнә чатасан, ја мән сәнә.

⁴⁷³ XIX әср Азербайжан шаири, Г. Закирин досту Баба бәј «Шакир» тәхәллүсү илә ше'рләр јазмышдыр. *С. Мүмтаз. Баба бәј Шакир, Бақы, 1927; ФГ, сәһ. 178—184*.

⁴⁷⁴ «Тарихим»и әбчәдлә һесабладыгда һ. 1261-чи (М: 1845) ил алыныр ки, бу да Баба бәј Шакирин вәфаты тарихини көстәрир.

Ф. Гасымзадә Шакирин тәвәллүд тарихини тәхминин олараг 1869-чу ил көстәрир. *ФГ, сәһ. 181*.

* Бейтүл-һәзән — һүзн еви. Дини әсәтирә көрә, Јагуб пејғәмбәрин өз оғлу Јусифин һәсрәтилә бир кушәјә чәкилиб јашадығы ев.

Баба бəј Шакирин Гасым бəј Закирлə эдəби варислик элэгəси наггында бах: *Əзиз Мирəһмədов. Закир вə XIX əср Азəрбајчан сатирасы, «Азəрбајчан» журн. 1959, № 5.*

⁴⁷⁵ С. Мумтаз кəстəрилən эсəриндə Баба бəј Шакирин алты мən-зум эсəрини топлајыб чап етдирмишдир.

⁴⁷⁶ М: 1766.

⁴⁷⁷ М: 1776.

⁴⁷⁸ М: 1834.

⁴⁷⁹ Хејбər — Эрəбистанда гала. Əли бу галаны фəтһ етмишдир.

⁴⁸⁰ Чейһун — Аму-Дəрја чајынын кечмиш ады.

⁴⁸¹ *Лəвлак[ə]...* — экər сən олмасайдын... Дини эсатирə кəрə, аллаһ Мəһəммədдə хитабла демишдир ки, экər сən олмасайдын мən һеч бир шеј жаратмаздым, бугүн алəмлəри сəнин хатиринə хэлг елəмишəм.

⁴⁸² Зулчинаһ — Имам Нүсəјнин атынын ады.

⁴⁸³ ИН: əмин.

⁴⁸⁴ ИН: Хəнчər вурулан мən мəkана јетипдим.

⁴⁸⁵ ИН: шаны-шанə.

⁴⁸⁶ ИН: идин.

⁴⁸⁷ ИН: јашына.

⁴⁸⁸ Гафијəкə кəрə «хэт» кəлмəsi «хəd» кими кетмишдир.

⁴⁸⁹ Тəрчүмəsi: Бу, дүнјада ахырынчы күнүндүр.

⁴⁹⁰ Тəрчүмəsi: Галх, аллаһын ичазəsi илə гијамət вахты чатыб.

⁴⁹¹ ИН: мүэшшər-мəстəзад.

⁴⁹² ИН: Бир белə мөвсүмдə кəзəl чагдə,

Һејф дејил баш гала торпагдə?!

⁴⁹³ Мəррих — Марс планети; Утарид — Меркури планети; Мүш-тəри — Јупитер планети; Зəһрə — Венера планети.

⁴⁹⁴ С. Мумтаз Аґабағыр Сəфəрəли оғлунун XVIII əср Ширван шаири олдуғуну мүйжэнлэшдирмишдир. *С. Мумтаз, Аґабағыр Ширвани, Бакы, 1928.*

⁴⁹⁵ Ф. А. Брокгауз вə М. А. Јефронун нəшр етдирдиклəri «Энциклопедически словарь»да (41 чилдə, XVIII чилд СПб, 1896, сəһ. 339) кижаз кенерал-лейтенант Валериан Григорјевич Мədədовун (1782—1829) өмрүнүн ахырына кими һərби хидмэтдə олдуғу кəстəриллр. О, 1816-чы илдə Гарабағ ордусунун командири, 1817-чи илдə исə Шəки, Ширван, Гарабағ ханлығларынын даирə рəиси тəјин олуи-мушдур.

Акад. Ф. Гасымзадəнин јаздығына кəрə, Мирзəчан бəј Мədədов (?—?) исə XIX əсрин 20-чи иллəриндə Тифлисдə Гафгазын баш һакими дəфтəрханасында Шəрг диллəri мütəрчими вəзифəsiндə иш-лəмишдир. *ФГ, сəһ. 57—58.*

Мирзəчан бəј Мədədов кижаз Валериан Григорјевич Мədədовун гардашы оғлудур. *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане, ики һиссədə, I һиссə, М. — Л., 1936, сəһ. 56.*

⁴⁹⁶ һН, I чилд, сəһ. 400.

⁴⁹⁷ Бөјүк Азəрбајчан драматургу Ч. Чаббарлы (1899—1934) «Севил» эсəриндə Севилини ифадəsiндə Мирзəчанын бу бейтини аша-ғыдакы шəкилдə ишлэтмишдир:

Еј бивəфа јар, сəни

Нечə салым јада мən.

Чəрхи-фəлəк гојмады

Кам алым дүнјада мən.

Ч. Чаббарлы. Эсəрлəri, 3 чилддə, I чилд, Бакы, 1968, сəһ. 351.

⁴⁹⁸ Эсəd бəј Вəзиров — XIX əср Азəрбајчан шаири.

⁴⁹⁹ ИН: салдым.

⁵⁰⁰ «Тəмјиз» вəзнə кəрə «тəмиз».

⁵⁰¹ ИН: 1807.

⁵⁰² *РА, сəһ. 58—59.*

⁵⁰³ Фир'он — Гəдим Мисирдə һакимијјət сүрмүш шаһларын лəгəби; һаман — Муса пəјгəмбəрин дөврүндə Мисир Фир'онунун вəзи-ри; Зəһһак — «Шаһнамə»дə зүлмкар шаһ сурəти; һəччач — һəччач Ибн Јусиф эс-Сədəғи (661—715) — чох зүлмкар вə гəддар Мəккə һа-кими.

⁵⁰⁴ ИН: ханымлар.

⁵⁰⁵ М: 1860-чы.

⁵⁰⁶ Тəрчүмəsi:

Еј бојнуэјри дəвə, билирəm нə етмək истəјирсən,

Һалва јемək үчүн бојиуну узадырсан.

Сəһər дуранда гулаг ас, елə ки, өлү кəрдүн, чош,

Һалва јемək үчүн хурчуну чийинə ал.

Аллаһ адамларынын сүфрəsi архасында шејтаны

фикринə кəтирмə,

Һалва јемək хатиринə габ-гачағыны долдур.

⁵⁰⁷ Шејхи — Шејх Əһмəd Еһсајинин тə'сис етдији тəригət. Шеј-хилər һəдислəрин һəддэн артыг чохлағуна вə сөзсүз гəбулуна гаршы чыхыр, онлара јени шəрһлэр верир, суфилији вə вəһдəти-вүчүд тə'лимини тəнгид едирдилэр. *Ислам энциклопедиси, чохчилдик, 11-чи чилд, Истамбул, 1970, сəһ. 479—480.*

⁵⁰⁸ Əлигулу — Закирин мүасири олмуш диндар һачы Мирзə Əли-гулу. Əрəб дилиндə бир нечə дини китабын мүйлүфидир; *Əбдүррə-һим* — Закирин элөјһдарларындан олан бир ахунд.

⁵⁰⁹ ИН: имни.

⁵¹⁰ ИН: верир.

⁵¹¹ Мисра шаирин «Әсәрләри»ндә (Бақы, 1964):

Кәләндә шад кәләр, кедәндә нашад.

⁵¹² Адыкәзәл — Мирзә Адыкәзәл бәј Гарабағи (1780—1848) — «Гарабағнамә» әсәринин мүәллифи.

⁵¹³ И. Ф. Крузенштерн — XIX әсрин орталарында Гафгаз вә Загафгазија Баш Ишләр Идарәсинин рәиси.

⁵¹⁴ М. Ф. Ахундов бәһсиндә Ф. Көчәрли бу ше'ри вермәмишдир.

⁵¹⁵ Мирзә Нагверди Сәфа — XIX әср Азәрбајчан шаири.

⁵¹⁶ ИН: غمص العين .

⁵¹⁷ РА. сәһ. 59—60. Тәрчүмәси:

Вәфалы достлара чохла саламым вар,

Шә'нинә сөјләниши әчәб кәзәл сөзүм вар.

Бу әрзимдән чәкинмәрәм, көз јумасы дејиләм,

Чүнки сизин јаныңызда там шәһрәтим вар.

Һәрчәнд ки, фәләјин бу чүр дөвр етмәсиндән мат вә
пијадајыг,

Аты огру апарды, чилову әлимдә галды.

Бизим Шушада һалалла һарам арасында фәрг јохдур.

Әкәр гәбул еләсэн, јорға бир Рәхшим вар.

Мәним мөгсәдимин һамысы зарафатдыр, сидг үрәкдән дејил,

«Јох» сөзүмдән горхмајын.

Еј Нәва, бил, әкәр газини разы салмасан,

Гијамәт күнүнә кими сәнинлә данм мүбаһисәм вар.

⁵¹⁸ РА, сәһ. 59—60. Тәрчүмәси:

Мәһәррәм ајы кәлди, үрәјим аһла долду,

Үрәјимин түстүсү кәјләри, ајын вә күнәшин үзүнү өртдү;

Баһар булуду кими фәләји әһатә еләди,

Белә ки, мәләк фәләкдә кечмәјә јол тапмады.

Чәбрајыл фәләкләрә кедиб-кәлмәкдән галды,

О, һејрәт ичиндә деди ки, «аллаһ, сәнә пәнаһ!»

Мәкәр нә олду ки, сүбһ јахасын ачды,

Кечә гара јас палтарыны кејди?

Гејбдән сәс кәлди ки, «ја Әмин,

Кәрбәла сәһрасында гәтләкаһа бир бах,

Бу күн һүсејн ибн Мүртәзанын гәтл күнүдүр.

Бу күн бүтүн пејғәмбәрләрин матәм күнүдүр.

⁵¹⁹ ИН: 1205.

⁵²⁰ Кәндин ады Хындырыстан вә Хынзырыстан кими дә јазылыр.

⁵²¹ ИН: сүхәнчир. Г. Закирин ше'рләриндә едилмиш белә дүзәлишләр шаирин «Әсәрләри»нә (Бақы, 1964. Тәртиб едәни: С. Рүстәмов, редактору: Һ. Араслы) әсасән едилмишдир. Һәмин нәшр М. Ф. Ахундовун архивиндә сахланылан «Диван» (РФФ, арх. 2, Г—2

(15) әсасында һазырланмышдыр. Бу диван үзәриндә М. Ф. Ахундов редактә иши апарараг мәтндә бир сыра дүзәлишләр етмишдир ки, ки, тәртиб заманы диванын дүзәлишдән әввәлки мәтнин әсас көтүрүлмүшдүр.

Көстәрилән нәшрин мүгәддимәсиндә тәртибчи «Литература азербайджанских татар» әсәринә әсасланараг Ф. Көчәрлинин Закирин ики диваны олдуғуну анчаг ешитдијини, лакин онлардан һеч бирини көрмәдијини јазыр.

Әкәр һәмин әсәри јазанда Ф. Көчәрли Закирин әлјазма диванларындан һеч бири илә таныш дејилдисә, «Азәрбајчан әдәбијјаты» әсәрини јазанда шаирин М. Ф. Ахундовдакы диванындан истифадә етмишдир. Ф. Көчәрли јазыр: «...чоҳ арзу едирик о мәрһумун [Г. Закирин — Р. Г. г.) досту Ахундов Мирзә Фәтәлијә јаздығы диванеш'ары чап олуна иди, һаман сәбкү гајда үзрә ки, шаир ону тәртиб гылыбдыр.

Мәзкур диванда чоҳ түрфә гәзәлләр вә кәзәл әсәрләр вардыр ки, чүмләсини бурада дәрч етмәјә имкан јохдур». *ИН, I шилд, сәһ. 417.*

⁵²² Бу һадисәләрин әтрафлы тәсвир вә изаһы үчүн бах: *Камран Мәммәдов. Гасым бәј Закир, Бақы, 1957, сәһ. 23—35.*

⁵²³ Сон тәдгигатларда Константин Тархан-Моуравов кими верилр).

⁵²⁴ М: 1855. Сон тәдгигата көрә, Закир 1849-чу илдән тә'ғиб олулмаға башламыш вә 1850-чи илдә Бақыја сүркүн олунымшдур. *Камран Мәммәдов. Көст. әсәри, сәһ. 33.*

⁵²⁵ ТН-дә (сәһ. 34) Закирин һичри 1271-чи (М: 1855) илдә 65 јашында, РА-да (сәһ. 89) 1271-чи илдә вәфат етдији көстәриilir.

⁵²⁶ М: 1854.

⁵²⁷ Сон тәдгигата көрә, Гасым бәј Закир 1857-чи илдә Шуша шәһәриндә вәфат етмиш вә Мирзә Һәсән Гәбристанлығында дәфи олунымшдур. *С. Мүмтаз. Гасым бәј Закир, Бақы, 1925, сәһ. 45; Камран Мәммәдов. Көст. әсәри, сәһ. 45; ФГ, сәһ. 193.*

⁵²⁸ ИН: сүхәни-наһә (ЗӘ).

⁵²⁹ ИН: ејләмәдим (ЗӘ).

⁵³⁰ ИН: Ев јыханын евин, әлбәттә, худавәнд (ЗӘ).

⁵³¹ ИН: ظن (ЗӘ).

⁵³² Тәрчүмәси:

Бу чиркин әхлаг вә һәрәкәтләрә түф!

Бу чүр адәт-ән'әнәјә, рәфтара түф!

Зүлмкар бөјүјә лә'нәт олсун,

Чәфакар әмирә түф!

Әкәр Тәрханиләр бу чүрдүрләрсә,

О начинс вә мурдар нәслә түф!

О бөжүк огула «афөрн олсун» ки, валидежилеринә
Харвар-харвар түпүрчөк газанар.
О нахәләфин затына, өвладына
Ағыллылар лә'нәт охујар, нушлу-башлылар түфүрәләр.
Әкәр дүзүнү десәм, она ејиб дејил,
Гарабағын арсыз әналисинә түф!
Заһирдә дост, батиядә дүшмәндир,
Таныша, доста, бүтүн писүрәклиләрә, түф!
Сөзкәздирәндән бу сирри кизләтмәк лазымдыр,
Горхурам хәбәр чатдырсынлар, түф!
О адам ки, әл јерә гојду.
Ондан бу чүр фитнәләр баш верәр.

⁵³³ Бејт «Шаннамә»нин Султан Маһмуд Гәзнәвијә һәчв һиссәсин-
дәндир.

Тәрчүмәси:

Шаир инчијәрсә, һәчв дејәр,
О һәчв гијамәтә кими галар.

⁵³⁴ Исмајыл бәј Гутгаһынлы (1806—1869) — Азербайҗан јазычы-
сы вә һәрби хадими.

⁵³⁵ Михаил Петрович Колјубакин (1811—1868) — 28 ил Гафга-
зын мухтәлиф јерләриндә хидмәт етмиш, Бақыда, Шамаһыда вә Ку-
таһисидә кенерал-губернатор олмушдур.

⁵³⁶ Рәһим бәј Уғурлүбәјов — Мейдигулу ханын наибләриндән
бири. Тифлисдә мајор рүтбәсиндә чанишин идарәсиндә ишләмишдир.

⁵³⁷ Баһарлы Мирзә Исмајыл — Гарабағ атлы дәрәсәнин дөјүш-
чүсү. Закирлә бирликдә Чар һәрби экспедијасында иштирак етмиш-
дир.

⁵³⁸ ИН: Мәһәммәд бәј Шаир.

⁵³⁹ Әрәб әлифбасы илә: **دوشنده**.

⁵⁴⁰ ИН: мухәннәтдир (ЗӘ).

⁵⁴¹ ИН: Фәрамуш ејлә, мухтәсәр, мәни (ЗӘ).

⁵⁴² Молла Сәфи — шаир тәбиәтли мезәли бир адам олмушдур.
Бәј Баба — шаирә Фатма ханым Кәминәнин атасы, «Фәпа» тәхәл-
лүсү илә ше'рләр јазмышдыр.

⁵⁴³ ЗӘ: Хаһ кәдә, хаһ бүзүркзадә.

⁵⁴⁴ Ибн Зијад [Үбејдуллаһ] — әрәб гошун сәркәрдәләриндән бири.
Кәрбәлада һүсејнлә ворушмуш вә ону мәғлүб етмишдир.

⁵⁴⁵ ИН: етмәјә.

⁵⁴⁶ ИН: рузи-гәддарын.

⁵⁴⁷ ИН: биәдил.

⁵⁴⁸ ИН: дүфурундан.

⁵⁴⁹ Хандәмиров — Шушанын коменданты олмушдур.

⁵⁵⁰ К. Д. Ушински (1824—1870) — бөјүк рус педагогу; рус педа-
гогика елминин баниси.

⁵⁵¹ «Авлабар» дејилән јер нәзәрдә тутулур.

⁵⁵² Кавус, Сөһраб, Фәрамәз — «Шаннамә» гәһрәманлары. Дәг-
јанус — әсәтирә көрә ерадан әввәл јашамыш чох залым јуан һөкм-
дары.

⁵⁵³ ИН: кими.

⁵⁵⁴ ЗӘ: Гудурмуш ит кими тутар һәр јаны.

⁵⁵⁵ ИН: дин (ЗӘ).

⁵⁵⁶ ЗӘ: Өзләринин дејил гызы, өврәти.

⁵⁵⁷ Бәјләр вә ағаларын һугуглары һаггында I Николајын фәр-
маны 1846-чы ил декабрын 6-да верилмишдир. 1847-чи ил апрелин
20-дә вә декабрын 28-дә «Кәндли әсаснамәләри» адланан сәнәдләр
нәшр олунмушдур. Бир аз ашағыда Ф. Көчәрли «Тәзә бир закон»
дедикдә «Кәндли әсаснамәләри»ни нәзәрдә тутур. Истәр 1846-чы ил
фәрманы, истәрсә дә 1847-чи ил «Кәндли әсаснамәләри» феодал
синфинин мәнәфејини күдүрдү. *АТ, II чилд, сәһ. 98—100.*

⁵⁵⁸ ИН: етмиш.

⁵⁵⁹ ЗӘ: Олмазмы мүкәддәр саһибхтијар.

⁵⁶⁰ ЗӘ: Нејләјим мән гарышыб... бир шәклинә
Пак гылмаз аны кәр бағлајасан дәрјани.

⁵⁶¹ ЗӘ: Инс илә чиннәди тәклифи-худаваңди-чәлил,
Үләма, ејлә ки, тәфсир гылыр Фүргани.

⁵⁶² Гасым бәј Закир 73 јашында вәфат етмишдир.

⁵⁶³ Хосров Пәрвиз, Фәрһад, Шапур — Низами Кәнчәвинин «Хос-
ров вә Ширин» әсәринин гәһрәманлары.

⁵⁶⁴ ИН: тәрәддүдән.

⁵⁶⁵ ИН: һәркиз.

⁵⁶⁶ Әли-аллаһиләр (әләвиләр) — Ибн Нүсејрин тә'сис етдији тә-
ригәт. Әсас идеологјасы Әлини Мәһәммәд пејгәмбәрдән үстүн һесаб
едәрәк, ону аллаһ кими танымагдыр. *Ј. А. Белјајев. Мүсәлман тәри-
гәтләри, Бақы, 1958, сәһ. 85—88.*

⁵⁶⁷ ИН: әсли-зөвгү камаһ.

⁵⁶⁸ ИН: О, бу шәһри-Шиншәдә кәр бизи шишә тахсалар хошдур.

⁵⁶⁹ Јетәр — Чәфәргулу ханын арвады.

⁵⁷⁰ Абдулла паша — Абдулла Ибн Чаны.

⁵⁷¹ ЗӘ: Күлаһи-Бухара пүфнем олубдур.

⁵⁷² Һидајәт — Чәфәргулу ханын Јетәрдән олан оғлу.

⁵⁷³ Миклачевски [Александр Михајлович Миклашевски] (1796—
1831) — 1829-чу ил мартын 17-дә 42-чи Јегор полкуна командир тә'-
јин олунмушдур. Русија—Түркијә муһарибәсиндән сонра һәмнин полк
Шушаја кәлмиш вә һәмишәлик бурада јерләшмишдир. 1830-чу илдә
Чар-Балакәндә ләзкиләрин үсјаныны јатырмаг үчүн көндөрилән

Һиссәләре команданлыг етмиш, 1831-чи илдә Тејмурханшуранын җа-хынлыгында Чумкескәнддә өлдүрүлмүш вә Шушада басдырылмыш-дыр.

⁵⁷⁴ Бағыр оғлу Мәммәд, Мәшәди Һачы, Әлигулу, Мүгим — тибби төһсилләри олмаҗан ара һәкимләри.

⁵⁷⁵ Әрәсту [Аристотел] (е. э. 384—322) — бөјүк јунан алыми вә философу; Вократ [Гиппократ] (е. э. 460—377) — мәшһур јунан һә-кими. Шәрг поезијасында Логман ады илә мәшһурдур.

⁵⁷⁶ ИН: Дәрвиш Кәлбәли һазыр олур әлбәәл (3Ә).

Дәрвиш Кәлбәли — Закирин дөврүндә Шушада азанчы.

⁵⁷⁷ ИН: Јанларынча кедәр илејһүмәс-сәләват (3Ә).

⁵⁷⁸ ИН: Һәгг үчүн ондан башлары чыхар,

Мәрәзи-дикәрсә инанмајыз һаһар (3Ә).

⁵⁷⁹ «Төһфә» — Түнкабунлу (Иранда кәнд ады) Мәһәммәд Мө'мин Һүсејни тәрәфиндән јазылмыш тибб китабы.

⁵⁸⁰ «Гарабадын» — Һәким Шәфаинин әчзачылыға даир китабы.

⁵⁸¹ 3Ә: Олуб шејтанә табе, баһмаз инсан һурү гылманә.

⁵⁸² 3Ә:

Ола банки-хүрус бир макијанын ханәданында,
Шүкуһи-сәлтәнәт пәјәндә олмаз ханиманында,
Гәрәз, бир харү хәсчә сәјә галмаз аситанында,
Фирибү мәкр илә шаһбазы бир күн ашијанында
Салыб дами-бәләјә, ханиманын тар-мар ејләр.

Илаһи, көрмәсин көзләр бу әһвали ки, мән көрдүм,
Сүләјман барикаһын пәјималы-Әһримән көрдүм,
Мәвалиләр мүүлләсын киништи-бәрһимән көрдүм,
Нишимәнкаһ иди шаһбазә бир сәрви-чәмән көрдүм,
Јығылмыш үстүнә зағү зәғән әзми-шикар ејләр.

⁵⁸³ 3Ә: Онунчүн ким, кәдаву шаһү султан чүмлә јександыр.

⁵⁸⁴ ИН: зур (3Ә).

⁵⁸⁵ ИН-дә дә гарышыгдыр.

⁵⁸⁶ 3Ә: Пәришан етмәсин дөври-фәләк чәм'ин бу јығнағын.

⁵⁸⁷ 3Ә: Гүрури кибрдәндир алишанлар кәмтәрин олмаг,

Һәјавү һилмдәндир рүтбеји-чаһә гәрин олмаг,

Сәбәб хошхујлугдур назәнинә назәнин олмаг.

⁵⁸⁸ ИН: әһвали-зәмәнә (3Ә).

⁵⁸⁹ 3Ә: Закир, тәләби-риф'әт илә олма дикәркун,

Вер һалына тәғјир.

Һәр вәгт гәми-дәһр сәни етсә чикәрхун,

Ашүфтәвү дилкир.

⁵⁹⁰ ИН: сибидир (3Ә).

⁵⁹¹ ИН: күмаһым (3Ә).

⁵⁹² ИН: додағына (3Ә).

⁵⁹³ 3Ә: јол.

⁵⁹⁴ «Үзрә» вәзнә көрә: үзә.

⁵⁹⁵ 3Ә: бүрчи-сәәдәт.

⁵⁹⁶ Бу фикрин доғрулуғуну сүбут едән бир факт һәлә әлдә едил-мәмишдир.

⁵⁹⁷ ИН: ханын.

⁵⁹⁸ МӘАД, сәһ. 65.

⁵⁹⁹ Сон тәдғигатда Шәки хан сарајынын тикилмә тарихи 1762-чи илдир. АТ, I чилд, сәһ. 414.

⁶⁰⁰ ИН: 1833.

⁶⁰¹ Барон Розен Григори Владимирович (1781—1841) — кенерал-адјутант, 1831—1837-чи илләрдә Гафгазын баш һәкими.

⁶⁰² Воронсов Михаил Семјонович (1782—1856) — 1844—1853-чү илләрдә Гафгаз ордусунун баш команданы вә Гафгаз чанишини.

⁶⁰³ М. Ф. Ахундовун Тифлис рус театрында 1852—1853-чү ил-ләрдә «Хырси-гулдурбасан» вә «Вәзири-хани-Ләнкәран» пјесләри тамашаја гојулмушдур.

⁶⁰⁴ М. Ф. Ахундовун сағлыгында онун комедијалары һаггында Берлин журналларында ики мәгалә дәрч едилмишдир. Биринчи мә-галә алман журналы «Magazin für die Literatur des Auslandes»ин 14 август 1852-чи ил, 98-чи нөмрәсиндә «Татар комедијалары» баш-лығы алтында, икинчи мәгалә исә «Мүсјә Жордан вә дәрвиш Мәстә-ли шаһ» комедијасынын рус дилиндән алман дилинә тәрчүмәси илә бирлякдә «Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland» журна-лынын 1852-чи ил 11-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. Һәр ики мә-галә вә көстәрилән комедијанын алман дилинә тәрчүмәси имзасыз чан едилмишдир. Һәмин мәгаләләрин тәрчүмәси «М. Ф. Ахундов (мәгаләләр мәчмүәси Бакы, 1962)» китабына ихтисарла дахил едил-мишдир.

⁶⁰⁵ Михаил Николаевич — чар II Александрын кичик гардашы, 1862—1882-чи илләрдә Гафгаз чанишини.

⁶⁰⁶ Фуад паша — Түркиянин дәвләт хадими. М. Ф. Ахундовун әлифба лајиһәси Түркиядә музакирә олунаркән әввәлчә бу ислаһа-ты тәғдир етмиш, баш назир олдугдан сонра исә Ахундова көмәк етмәкдән бојун гачырмышдыр.

⁶⁰⁷ «Алданмыш кәвакиб»и илк дәфә М. Ф. Ахундов өзү рус ди-линә тәрчүмә едиб «Кавказ» гәзетиндә (1864-чү ил, №№ 25, 27, 30, 31) «Обманутые планеты» ады илә нәшр етдирмишдир.

⁶⁰⁸ Мирзә Һүсејн хан — XIX әсрин 30-чу илләриндә Иранын Тиф-лисдәки баш консулу, сонралар Франсада Иран сәфарәтханатынын ишчиси.

⁶⁰⁹ Әли Сүави (1838—1878) — XIX әсрин икинчи јарысында Түр-

киједә гуввәтләнен тәизмат һәрәкатынын фәал иштиракчыларындан бири. Әрәб әлифбасынын ислаһы тәрәфдарларындан олмуш вә јени әлифба лајиһәси дүзәлтмишди. М. Ф. Ахундов бу лајиһәни бәјән-миш вә тәғид етмишдир. М. Ф. Ахундов. *Әсәрләри, үч чилдәдә, III чилд, Бақы, 1955, сәһ. 54—56.*

⁶¹⁰ ИН: мүлһат.

⁶¹¹ «Кәшкүл» гәзетиндә М. Ф. Ахундовун тәрчүмеји-һалы ихти-сарла верилмишдир.

⁶¹² Көркәмли әдәбијатшүнас Ә. Ә. Сәидзадә (1899—1970) Мир-зә Шәфи Вазех үзәриндә узун мүддәт тәдгигат апарараг нәшр ет-дирдији әсәрләриндә (Мирзә Шәфи Вазех, Бақы, 1929; Мирза Шафи или Боденштетд, Бақы, 1940; Мирза Шафи Вазех, Бақы, 1969) шаи-рин нәслән кәңчәли олдуғуну елми дәлилләрлә сүбута јетирмишдир. Оунун тәдгигатына көрә, Мирзә Шәфи 1794-чү илдә Кәңчәдә авадан олмуш, 1852-чи илдә Тифлисдә вәфат етмишдир.

⁶¹³ Шейх Чәмаләддин Әфғани (1839—1897) — јазычы вә журна-лист, панисламист ичтиман-дини вә мәдәни һәрәкатын башчыларындан бири; Мирзә Мүлкүм хан (1833—1908) — мүтәрәгги Иран публи-систи вә ичтиман хадими, «Ғанун» адлы гәзетин нашири вә редакто-ру. М. Ф. Ахундовла дост олуб оунун тәсири илә әсәрләр јазмыш-дыр.

⁶¹⁴ 1922-чи илә гәдәр Мирзә Шәфинин әсәрләри Алманијада «Die Lider des Mirza Schaffi» («Мирзә Шәфинин нәғмәләри») ады алтын-да 169 дәфә дәрч олунмушдур. А. А. Сәидзадә. *Мирза Шафи Вазех, Бақы, 1969, сәһ. 79.*

⁶¹⁵ Ф. Көчәрлинин М. Ш. Вазех һаггында бир-биринә зидд фи-кирләр сөјләмәси оунун шаири јахшы танымамысындан, дәриндән өј-рәнмәмәсиндән ирәли кәлир. Узун мүддәт алман шаири вә мүтәрчи-ми Ф. Боденштдет (1819—1892) Мирзә Шәфинин әсәрләрини алман дилинә тәрчүмә едиб әввәлчә оунун, сонралар исә өзүнүн ады илә чап етдирмишдир. Сон 50 илдә совет алимләри М. Шәфини дәриндән өјрәнәрәк оунун һаггында гижмәтли әсәрләр јазмышлар. Ф. Боденшт-дет исә плагиаторлугда тәғсирләндирилмишдир. Алман алими (?) Леон Небентсал («Севмәјә даһа чох әсас вар» мәғаләсиндә «Азәр-бајчан» журн., 1971, № 8) Мирзә Шәфи вә Боденштдет мәсәләсинә объектив мөғгәдән јанашараг алман шаири вә тәрчүмәчисинин хид-мәтини вә сәһвләрини дүзкүн шәрһ етмәјә чалышмышдыр. Оунун фикринчә Боденштдет «Мирзә Шәфинин шөһрәтини јалһыз оғур-ламамышдыр, һәм дә Азәрбајчан шаиринин дунја шөһрәти газанма-сына јардым етмишдир». Бу фикирдә, әлбәттә, мүәјјән бир һәггәт вардыр.

⁶¹⁶ Сон тәдгигатда: 1878-чи ил февралын 26-да. ФГ, сәһ. 106.

⁶¹⁷ Елми әсасы олмајан иддиадыр.

⁶¹⁸ «Кавказ» — 1846—1916-чы илләрдә Тифлисдә нәшр олунмуш, әдәби, елми, сијаси-ичтиман гәзет.

⁶¹⁹ «Мир ислама» журналынын 1913-чү ил II чилд, VIII бурахы-лышында «Т» имзасы илә чап олунмуш «Попытки Закавказских му-сулман рефермироват своју азбуку» адлы мәғаләдән ајдын олур ки, Ф. Көчәрлинин һәмия мөвзуда чап олунмамыш икинчи бир мәғаләси дә олмушдур.

«Т» өз мәғаләсиндә ондан истифадә едиб, ситатлар кәтирмиш-дир.

⁶²⁰ Тәрчүмәси: Әкәр ислам халғларынын әлифбасы силлаби де-јил, алфавити олсајды, јазмаг да солдан олсајды, сивилизасија алә-миндә, јәни тәрәгги вә мәдәнијәт аләминдә ислам халғлары, шүб-һәсиз, Авропа халғларындан ирәлидә олардылар. Чүнки сивилиза-сија тохуму илк әввәл ислам халғларынын торпағларында көјәрмәјә башламышдыр. Амма ислам халғларынын силлаби әлифбасынын чәтннлији үзүндән елм вә маариф бу халғларын бүтүн тәбәғәләри арасында јайылмамыш вә сивилизасија тохуму ислам халғларынын торпағларында чүрүјүб зај олмуш, Авропада исә оранын халғлары-нын алфавити әлифбаларынын асанлығы үзүндән көјәрмишдир.

Мин тәәссүф ки, ислам халғларынын башчылары өз әлифбала-рынын дәјишдирилмәсинин вачиблијини дәрк етмирләр вә күнәшдән ајдын олан бу мәтләби баша дүшмүрләр. Јениликләр һаггында, јени јолларын тәмири һаггында, бухарла ишләјән кәмиләр, телеграф телләри чәкмәк, јени һәрби силаһлар һазырламаг вә дикәр бу кими шејләр ки, әлифбанын дәјишилмәсинә нисбәтән икинчи дәрәчәли ишләр һесаб олунурлар, онлара мејл едиб рәғбәт бәсләјирләр. Ин-санын белә бир халғын ичәрисиндә јохлуг дүнјасындан варлыг дүн-јасына гәдәм гојмасы, һаггы баша дүшдүјү һалда өз надан миллә-тини баша сала билмәјәрәк кәдәр вә һәсрәтлә дүнјадан кетмәси бөјүк бәдбәхтликидир. Имза: Мирзә Фәтәли Ахунзадә.

⁶²¹ «Шаһнамә»нин јазылдығы әруз вәзнинин мүтәғариб бәһри (Фәулуи, фәулуи, фәулуи, фәул) нәзәрдә тутулур.

⁶²² ИН: 1680.

⁶²³ Тәрчүмәси: «Гафғаз чанишининин мүтәрчими Колонел Мирзә Фәтәли Ахунзадәнин 1284-чү илдә өз вәсфи-һалына даир дедији мәнзүмәдир:

Бу даими олмајан дүнјада
Мәним өмрүм кәдәр вә һәсрәтлә баша чатды.

Вәтән севкиси үзүндән
Чох тәдбирләрә әл атдым.

Амма сәјим бир нәтичә вермәди,

Бу әсрдә бир үрәк саһиби көрмәдим.

Түркләрини вә Иран торпағынын бөјүкләрини

Намысы Чин халгы кими јатмышдылар.

Чаванлыгым кетди, гүввәт зәифләди,
Зөвгүлү, чошгун һәвәсли бир чаван көрмәдим.

Дәниз јолу илә Рума сәфәр еләдим,

Јени әлифбаны о өлкәдә

Бүтүн дәвләт башчыларына көстәрдим,

Фикрим чох бишмиш иди, чиј дејилди.

Бир-бир «Јүз афәрин!» дедиләр.

Дүңја көзүмдә беһиштә дөндү.

Мәним рүтбәми даһа да учалтдылар,

Шаһа лајиг һәдијјәләрлә эзиләдиләр.

Бирдән бир сары үзлү кишичијәз*

Мәним арзу һијаләмә зәһәр гатышдырды.

Онун вәзирләрин јанына јолу варды,

Мәни динин вә дәвләтин дүшмәни гәләмә верди.

О натәмиз киши кимә раст кәлди,

Мәни төһмәтлә јад едирди.

О, түркләри горхуја салды,

Шура вә дәвләт башчыларыны горхутду.

Он иллик зәһмәтим онун сәјәсиндә һеч олду,

Јердән наләми көј ешитди.

«Тәк аллаһ мәним фәрјадыма чатсын,

Ғијамәтдә ондан мәним гисасымы алсын»**.

Ешитдим ки, атасы ушагыда

Ғәзвиндә түксүз адамлардан бири олмушдур.

Чарәсиз Рум торпагындан гајытдым,

Орада галмаг мәним үчүн үгурсуз иди,

Бу сәмәрәсиз кедиш-кәлиш һаггында

Тәһрана хәбәр көндәрдим.

Емләр назиринин адына әнбәрдән

Үрәкачан бир мәктуб јаздым.

Јени әлифбаны она нишан вердим,

Онун үчүн беһиштә јени бир гапы ачдым.

Билмирәм онун һиммәти алчаг иди,

Јохса кечә-күндүз сәрхош олдугуна көрә,

Назир мәнә чаваб вермәди,

Арзуму һәјата кечирмәкдә әлимдән тутмады.

Башга бир назир дә ағзыны ачыб

Бу мәсәлә һаггында өз рәјини билдирмишди —

* Мирзә Һүсејн хана ишарәдир.

** Бу ики фәрд Фирдовси Тусидән көтүрүлмүшдүр — Мирзә Фәтәли.

Ки, биз, Иран халгы кичикдән-бөјүжә гәдәр,
Атәшпәрәстдән христиана гәдәр, фарсдан түркә гәдәр
Намымыз зирәкик вә мә'рифәт саһибләријик,
Зәкавәт үзүндән һәмишә фикирдәјик.
Јазынын чәтинлијиндән горхумуз јохдур.

Чухурдан чыхмаг үчүн кора бәләдчи лазымдыр.

Һеч кәсдән јени јазы гәбул етмәрик,

Бизә өз јазымыз, өз фикримиз кифәјәтдир.

Сонра бу фикри илә ловғаланыб

Әли илә саггалыны тумарлады.

О мәчлисдә сыра илә отуранларын һамысы

Она деди: «Әһсән сәнә, еј рәј дәјән!

Доғру сөзүнә мин афәрин!

Ғикмәтдә һеч кәс сәнә бәрәбәр ола билмәз,

Ғәлбини ишыгыдыр, сөзүн сағлам,

Әрәсту сәнин дедијини рәдд етмәк үчүн чаваб тапмаз».

Тәәссүф ки, фәрасәтли вә һушлу шаһәншаһ

Наданларын ишиндән сакит олур.

Тәәссүф ки, әдаләтли һаким

Бу әлифбаны башдан-баша көрмәди.

Тәәссүф ки, онун парлаг дөврүндә

Абырлы бир вәзир көрмәдим.

Һамысы тамаһкар, һүнәрсиз, ағылсыздыр.

Онларын адыны ким јахшылыга чәкәр?!

Һәрчәнд ки, онун дөврүнүн башлангычында Шәргдә

Илдырым кими бир вәзир парлады,

Анчаг о, руслар өлкәсиндә вәзирлик едән

Борис кими бир вәзир иди.

Бүтүн ишләри шаһын хәбәри олмадан көрдүјү үчүн

Өмрү Борис кими зај олду.

Һәмән рәмзи бу падшаһ анларса,

Онун өмрү күнәш вә ај кими олар —

Ки, дәвләт милләтин пәрәстары олмалыдыр,

Һәйикти милләт дәвләтин.

Еј Кејгубадын тахтында әјләшән,

Онун үзәриндә шаһлығын даими олсун!

Ешитдинми ки, рус өлкәсиндә

Һиммәтлә, намусла, гејрәтлә

Александр рус милләтинә нә јахшылыг етди,

Ад чыхармагда дүңјада јекәнә олду?

Ешитдинми ки, Палмерстон

Британијалылар үчүн нәләр етди?

Вилһелм һаггында, о агыллы, елм саһиби олан крал
 һаггында ешитмисәнми?
 Зәһмәт вә чалышмагдан бир ан белә раһатланмыр.
 Она көрә дә мүлкү беһишт кимидир.
 Бисмарк һаггында ешитдинми —
 Ки, башыны көјләрә жүксәлтди?
 Онун фикриндән нә кими тәдбирләр баш верди?
 Вәтәни уғрунда мүһәһисә етди.
 Ешитдинми ки, инишил Һарибалди
 Өз ајузлу арвады илә
 Нә кими чәсарәтли мүһарибәләр етди,
 Вәтәнини јадлардан тәмизләтди?
 Дөјүшлә мәшгул олдуғу һәр јердә
 Она арвады арха олду.
 Сән Линколнун
 Чаныны милләтә нечә гурбан вердијини ешитдинми?
 Тјери ешидибәнми ки, инди
 Онун сәксән јашы вар?
 Вәтәни үчүн һәмишә кәдәрлидир,
 О, пул вә раһатлыг гајғысында дејилди.
 Еј падшаһ, назирләрин нә етмишләр?
 Онларын ишинә өзүн вагиф ол!
 Назирләрин нөгсансыз бир иш көрмәмишләр.
 Онлар каһ гарынларынын, каһ да кисәләринин
 дәрдиндәдирләр.
 Демәли, онлар бир арпаја дәјмәзләр.
 Еј шаһлар шаһы, онлары гапындан гов!
 Елмли, дүшүнчәли назирләр ахтар,
 Нәчабәти бурах, бачарыг ахтар —
 Ки, мәмләкәт јени бәзәклә
 Истәдијин гәдәр бәзәнсин.
 Јени әлифбаны ишә салсынлар,
 Хошбәхтлиг ағачыны бара кәтирсинләр.
 Әзиз достум Руһүлгүдсә хитаби!
 Чох шикајәт еләдим, сөз узанды,
 Мән бу дунјадан көчүрәм, бир даһа сәни көрмәјәчәјәм.
 Бу иши, бу эзаб-әзијјәти баша чатдырмағы
 Сәнин өһдәнә гојдум.

⁶²⁴ Султан Маһмуд Гәзнәви — Иранда гәзнәвиләр сүләләсинин әсасыны гојмуш Насирәддин Сәбүктәкинин оғлу. 997-чи илдә тахта өјләшмиш вә узун мүһарибәләрдән сонра Әфғаныстаны, Иранын шимал вә орта әразисини, шимали-гәрби Һиндистаны ишғал едәрәк бөјүк бир дөвләт јаратмышды.

⁶²⁵ Исмајыл бәј Гаспрински (1851—1914) — татар журналисти вә јазычысы, буржуа-милләтчи «Тәрчүман» гәзетинин редактору вә нашири.

⁶²⁶ «Тәрчүман» 1883—1916-чы илләрдә Бахчасарајда татар вә рус дилләриндә нәшр олунмушдур.

⁶²⁷ Николај Василјевич Гогол (1809—1852) — бөјүк рус јазычысы.

⁶²⁸ Жан Батист Молјер (1622—1673) — бөјүк франсыз драматургу.

⁶²⁹ Нәчәф бәј Вәзиров (1854—1926) — мәшһур Азәрбајҗан драматургу вә јазычысы.

⁶³⁰ Әбдүррәһим бәј Һагвердијев (1870—1933) — мәшһур Азәрбајҗан јазычысы, мүәллими вә ичтимаи хадими.

⁶³¹ Нәриман Нәриманов (1870—1925) — бөјүк Азәрбајҗан јазычысы, драматургу, партија вә дөвләт хадими.

⁶³² Чәлил Мәммәдгулузадә (1866—1936) — бөјүк Азәрбајҗан јазычы, драматург вә журналисти. Мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналынын (1906—1931) нашири вә редактору.

⁶³³ Ситат М. Ф. Ахундовун 1859-чу илдә Тифлисдә нәшр олунмуш «Тәмсилат»ына јаздығы мүгәддимәдән көтүрүләрәк мүјәјән дәјишикликләрлә верилмишдир. *Тәмсилат, сәһ. I—IV.*

⁶³⁴ Ә. Һагвердијев «Хәјалат» әсәрини М. Ф. Ахундовун 100 иллик јубилеји мүнасибәтилә јазмышдыр. Пјес 1911-чи илин декабрында Бақыда М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 100 иллик јубилејинә һәср едилмиш тәнтәнәли кечәдә тамашаја гојулмушдур.

⁶³⁵ М. Ф. Ахундовун үчүнчү драм әсәри олан «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Сәраб»ын ады бүтүн әлјазмаларында вә әдибин 1859-чу илдә чыхан «Тәмсилат»ында бу шәкилдәдир. Лакин сонралар Мирзә Мәһәммәд Чәфәр хан Гарачадағи онун әсәрләрини фарсчаја тәрчүмә едәркән (1871—1874) Ахундов ондан хаһиш етмишдир ки, «Сәраб»ы «Ләнкәран» илә әвәз етсин. Чүнки бу әсәрдәки һадисә дәниз кәнарында баш вердији һалда Сәраб дәниз кәнарындан хејли узагдыр. Бундан сонра һәмин әсәр рус, фарс вә Авропа дилләриндә «Ләнкәран ханынын вәзири» ады илә чап олунмушдур. *ФГ, сәһ. 286.*

⁶³⁶ М: 1851.

⁶³⁷ М: 1852.

⁶³⁸ Һәмин әсәри М. Ф. Ахундов 1851-чи илдә дејил, 1853-чү илдә јазмышдыр.

⁶³⁹ М: 1853.

⁶⁴⁰ М: 1856.

⁶⁴¹ Мирзә Мәһәммәд Чәфәр М. Ф. Ахундовун комедијаларынын мүәллифин мүгәддимәси илә бирликдә вә «Алданмиш кәвакиб» әсәрини 1871—1874-чү илиәрдә тәрчүмә едиб 1874-чү илдә литографија

үсулу илэ «Тәмсилати-Мирзэ Фэтәли Ахунзада» ады илэ чап етдирмишдир. *Һәмид Мәммәдзада. Мирзэ Фэтәли Ахундов вә Шәрг, Бакы, 1971, сәһ. 208—218.*

⁶⁴² Гәрби Авропа шәргшүнасларындан М. Наггар вә Г. Странжын фарс дилиндән тәрчүмәси Мирзэ Мәһәммәд Чәфәрин мәтни илэ бәрәбәр чап едилмишдир.

⁶⁴³ Барбаје де Мејнар — XIX әср франсыз шәргшүнасы. Азәрбајчан әдәбијјаты һаггында чохла мәгаләси вардыр.

⁶⁴⁴ «Журнал Азиатик» — 1832-чи илдән Парисдә чап олуна журнал. М. Ф. Ахундовун «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» әсәри журналын VIII серија, VII чилд, январ нөмрәсиндә нәшр олунашдур.

⁶⁴⁵ Алфонс Силје адлары чәкилән комедијалары франсыз дилинә тәрчүмә едәрәк бөјүк бир мүгәддимә илэ 1888-чи илдә «Doux comedies turques de Mirza Feth-Ali Akhounzade» («Мирзэ Фэтәли Ахунзадәнин ики түрк комедијасы») ады алтында Парисдә чап етдирмишдир.

⁶⁴⁶ Вјана Шәрг дилләри академијасынын профессору, доктор Адолф Вурмунд һәмнин комедијаны франсызчадан алманчаја чевириб чап етдирмишдир.

⁶⁴⁷ Николај Иванович Гулак (1822—1899) — Украјна әдәбијјатшүнасы. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәрини илк дәфә рус дилинә чевирмиш, лакин бу тәрчүмәнин јалныз 32 бейтини «Кәшкүл» гәзетиндә (11, 14 сентјабр 1887, № 54—55) чап етдирә билмишдир. А. А. Сеидзаде. *Из истории изучения наследия Физули в русском востоковедении, Фүзулинин 400 иллији («Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» журналынын хүсуи нөмрәси), Бакы, 1958, сәһ. 160—163.*

⁶⁴⁸ М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» повестинин сүжетини гисмән Искәндәр бәј Мүншинин I Шаһ Аббасын тарихинә анд «Тарихи-аләмараји-Аббаси» әсәриндән көтүрмүшдүр. *ФГ, сәһ. 313; АДТ, II чилд, сәһ. 246.*

⁶⁴⁹ Тәрчүмәси:

Бир аиләјә ки, сән мәһрәм оласан,

Вај о аилә үзвләринин мәнәвијјатына.

⁶⁵⁰ М: 1855.

⁶⁵¹ Рзагулу хан Һидајәт (1810—1871) — көркәмли Иран тарихчиси, филологу вә дөвләт хадими, «Ичтимаи тарих» адлы тарихи әсәрин, «Ријазул-арифин», «Мәчмәул-фүсәһа» тәзкирәләринин вә «Фәһәнки-әнчүмәнараји-арифи» адлы изаһлы лүгәтин мүәллифи.

⁶⁵² Сүруш Мирзэ Мәһәммәдәли — XIX әср Иран шаири. М. Ф. Ахундов 1868-чы илдә јаздығы бир мәгаләсиндә (мәгаләнин әлјазмасы М. Ф. Ахундовун архивиндәдир, РӘФ, архив 2, инв. № 8К Јазычынын әсәрләринә «Критика» башлығы алтында салыныр.) онун

«Милләт» гәзетиндә чыхмыш гәсидәсини вә башга шәһәрләрини чидди тәнгид етмишдир. *Һәмид Мәммәдзада. Кәст. әсәри, сәһ. 222—224.*

⁶⁵³ Бу јубилеј һаггында әтрафлы бах: *Надир Мәммәдов. Азәрбајчанда илк әдәби јубилеј, «Азәрбајчан» журн., 1969, № 5.*

⁶⁵⁴ Ибраһим бәј Мусабәјов (1879—1936) — Азәрбајчан јазычысы, мүәллими вә дөвләт хадими; «Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә», «Хошбәхтләр» вә с. кими әсәрләрин мүәллифи.

И. Мусабәјов јарадычылығынын истәр идеја-мәзмунуну, истәр сәнәткарлыг сәвијјәсини нәзәрә алараг Ф. Көчәрлинин бу мүгајәсәсини мүвәффәгјјәтли һесаб етмәк олмаз.

⁶⁵⁵ М. Ф. Ахундовун вәфаты вә дәфинни көркәмли Азәрбајчан журналисти, алими вә ичтимаи хадими М. Шаһтахтински (1848—1931) «Јени әлифба һәрәкатынын атасы» мәгаләсиндә («Гызыл Шәрг» журн., 1923, № 4—5) әтрафлы ишыгландырмышдыр. *Кәмәлә Зейналова. М. Шаһтахтински М. Ф. Ахундов һаггында, «Бакы» гәзәти., 15 август, 1969, № 190.*

⁶⁵⁶ М: 1907.

⁶⁵⁷ РА, сәһ. 3—4.

⁶⁵⁸ Јан Гус (1369—1415) — бөјүк чех вәтәнпәрвәри, XV әсрин I јарысында чех милли-азадлыг һәрәкатынын илһамчысы.

⁶⁵⁹ Мартин Лүтер (1483—1546) — Алманијада дини-феодал иштибада әлејһинә һәрәкатын көркәмли хадими, протестантизмдин бәнисси.

⁶⁶⁰ Аббас аға Гаибзаде Назир — XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә јашамыш Азәрбајчан шаири. ←

⁶⁶¹ ИНИ: Бу мәнзүматы јубилеј күнү, декабрын 22-дә 1911-чи сәнәдә жүрчү театрында Тифлиسدә Фиридун Көчәрли Мирзэ Фэтәлинин тәсвиринә хитабән охуду вә бунула мәрәсими-јөвми-али башланды.

⁶⁶² Аббас аға Назир. Әш'ар (әлјазмасы), РӘФ, Б-6408, инв. № 3129, вәрәг 38—39. ✓

⁶⁶³ Фә субһанәл-ләзи әсра... — тәрифләр олсун о кәсә ки, апарды. Гур'анда «Бәни-Исраил» сурәсинин башлангыч кәлмәләриндир, «Фә» әнгошмасыны шаир артырмышдыр.

⁶⁶⁴ ГМ, сәһ. 512.

⁶⁶⁵ ГМ, сәһ. 512.

⁶⁶⁶ ИН: өмр (ГМ).

⁶⁶⁷ ГМ: навәки-хунхарыны.

⁶⁶⁸ ГМ: Биллаһ, сәни иснад верирләр бу әдадән.

⁶⁶⁹ ГМ: Ол навәки-мүжжанын ачыб синәмә рөвзән.

⁶⁷⁰ ...[фә] иза чаә әчәлуһүм... — ...онда ки, онларын вахты чатды (кәлди)... Гур'анда «Ә'раф» сурәсиндә 32-чи әјәнин бир һиссә-

сидир. Ајәнин там ма'насы беләдир: һәр тајфанын бир вахты (әчәли) вар, елә ки, оларын вахты чатды, нә бир саат тез, нә бир саат кеч олар.

⁶⁷¹ Һәмнин ше'р һәгигәтән Гасым бәј Закирин олуб, онун әсәрләринә дахилдир. *ЗД, сәһ. 261—263.*

Г. Гајыбов ону Молла Гасым Закирә аид етмишдир.

⁶⁷² ИИ: биһрә (ГМ).

⁶⁷³ М: 1820.

⁶⁷⁴ М: 1857.

⁶⁷⁵ ИИ: зәнчир.

⁶⁷⁶ *Вәлләјди* иза *јәша...* — анд олсун о кечәјә ки, күнәш ону өртәр... Гур'анда «Вәлләјд» сурәсинин башланғыч кәлмәләридир.

⁶⁷⁷ *Әләм нәшрәһ...* — Мәкәр шәрһ етмәмишик?.. Гур'анда «Ии-ширәһ» сурәсинин башланғыч кәлмәләридир.

⁶⁷⁸ Бураг — дини рәвајәтә көрә, Мәһәмәдин ме'рача кедәркән миндији атын ады.

⁶⁷⁹ *Фәканә габә говсејни ов әдна* — ики камаң гәдәр, ја даһа да аз мәсафәдә олду. Гур'анын «Нәчм» сурәсиндән ајә.

⁶⁸⁰ «*Гасин*» — Гур'анда 36-чы сурәнин, «*Та-һа*» — 20-чи сурәнин ады.

⁶⁸¹ Сон тәдгигата көрә, Нәбатинин тәвәллүд тарихи тәхминән 1812-чи илдир. *ФГ, сәһ. 358.*

⁶⁸² *НД, сәһ. 34—35.*

⁶⁸³ Сон тәдгигатда Нәбатинин вәфаты тарихи 1873-чү илдир. *ФГ, сәһ. 360.*

⁶⁸⁴ *НД, сәһ. 78.*

⁶⁸⁵ *НД, сәһ. 58.* Диванда бу ше'р ашағыдакы шәкилдә верилдији үчүн Ф. Көчәрли ону јазылыш шәклинә көрә «ше'ри-мүстәзад» адландырмышдыр:

Дөври-чөрхдән олмушам әлил, диздә тагәтим, көздә
нур јох,

Бир нәзәр әја, шаһи-«лафәта», бу Нәбатији —
— бинәвајә бах!

Диванда вә шаирин «Әсәрләри»ндә (Бақы, 1968) бу ше'р чарпалар сырасына дахил едилмишдир.

⁶⁸⁶ *НД, сәһ. 50.*

⁶⁸⁷ *НД, сәһ. 54.*

⁶⁸⁸ *НД, сәһ. 55.*

⁶⁸⁹ Сон тәдгигатда кәстәрилир ки, Нәбати «Мөйтәрәмоглу» ләгәбилә ше'р јазмамыш, атасы һәмнин ләгәблә танынмыш руһани олдуғу үчүн шаир бә'зи әсәрләриндә өзүнә белә мүрачиәт етмишдир. *ФГ, сәһ. 358.*

⁶⁹⁰ *НД, сәһ. 6.*

⁶⁹¹ *НД, сәһ. 139.*

⁶⁹² ИИ: تلاش (НД).

⁶⁹³ *НД, сәһ. 4—5.* Тәрчүмәси:

Дунја бинасынын јаранмасы Әлинин адындандыр.
Пејғәмбәрин дини ганунлары Әлинин ғылынчынын күчүндәндир.
Дунја мејханасы онун варлығындан мөвчуддур,
Мејин үзүнүн сују (абрусу) Әлинин ғызылкүл рәнкли
пијаләсинин шәрабындандыр.

Бу нахыш вә зинәт мисилсиз бир сәнәткарындыр,
Јохса Лејли вә Мәчнунун ешг дәфтәридир?!
Онун һәр вәрәғи беһишт бағындан көзәлдир,
Онун һәр нөгтәси кизлиндә сахланылмыш инчинин
сандығчасындандыр.

Зәманәнин сејриндән вә фәләјин дөвүндән
Мәним диваным сырадан чыхар,
Лејлинин зүлфүнүн әзабындан шиддәтли,
Мәчнунун һалынын сөзүндән дағыны.
Бу дамчы нөгташ Манинин гәләминдәндир,
Јохса авара ашигин мүшкүнүн парчасыдыр?!
Нәбатинин көвһәр сачан тәб'инә әһсан —
Ки, о, чәммаш бүтүнүн үзүндән үрәјачандыр.
⁶⁹⁴ *НД, сәһ. 11.* Тәрчүмәси:

Еј шаһ, еј шәһријар, мән бинәваны
Нурлу күнәш кими лүтфүнлә бәзә.
Еј Чәм сагиси, шад вә севинчәк оласан,
Сәнә фәда олум, кәл, шәраб кәтир.
Күл кими шәраб вер, бүлбүл кими оху —
Ки, камын һасил олду, арзуна чатдын.
«Әли» чағыр, «Әли» чағыр, «Әли» ахтар, «Әли» ахтар,
«Һу-һу»ја чатанда бу аддан кеч.
Нәбати, «Әли» чағыр ки, ничат тапасан,
Нә гәдәр ки, һәјатдасан онун адыны әзбәр оху.

⁶⁹⁵ Әсәдуллаһ Әбуталиб Әлијјүл-Мүртәза — Әлинин ләгәби.

⁶⁹⁶ Диванда бу бејт үзәриндә (диванын өз катиби тәрәфиндән) дүзәлиш едилмишдир вә бу, еһтимал ки, Ф. Көчәрлинин нәзәриндән гачмышдыр:

«Сөвти'Давуди» ејләјим заһир,
«Ләһни-Идриси» ејләјим инша.
Кәһ «мүбәргә», кәһи «Нишабури»
Кәһ «Һүсејни», кәһи «Зәминхара».

⁶⁹⁷ Шур, Шәһназ, Сөвти-Давуди, Һүсејни, Зәминхара, Нәва, Ра-
ки-новрузи — Шәрг мусигисиндә муғам адлары.

698 НД, сәһ. 12—14.

699 *ايها العاشقون فديت لكم انكم معشرو و هم يرفون*

Бейтдәки «*فديت*» ИН-дә: *فديت*.

Тәрчүмәси:

Еј ашигләр сизә гурбан олум,

Сиз топлашыб дурмусунуз, онлар исә өз әһдләринә
вәфа едирләр.

700 НД, сәһ. 21—22.

701 НД, сәһ. 14.

702 НД, сәһ. 27—28.

703 ИН: хунәфшам (НД).

704 Тәрчүмәси: Әрш мәгамлы шаһын тәрифидир; башга тә'риф

јохдур.

705 НД, сәһ. 30—31.

706 Шәмс Тәбризи — XIII әср Азәрбајчан шаири.

707 НД, сәһ. 15—16.

708 НД, сәһ. 8.

709 НД, сәһ. 110. Тәрчүмәси:

Һафизин дешдији инчиләр фәрәһ кәтирир,

Һафизин јатмыш хәзинәси мәни дәвләтләндирди.

Һафизин гошдуғу ше'р мәним гәлбимин гүссәсини апарар,

Асиманда һафизин сөзүнү ешидән Зөһрәнин Мәсиһи

Рәгсә кәтирмәси тәәччүблү дејил.

710 НД, сәһ. 6.

711 НД, сәһ. 151. Тәрчүмәси.

Нә хәстә, нә һәкимәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм,

Нә дост, нә дүшмәнәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә кәдәрли, нә шадам, нә кизли, нә ашкарам,

Нә торпагданам, нә күләкдән, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә гөнчә кими ачылмагдајам, нә гәмини үрәјимдә кизләтмишәм,

Нә «һә», нә «јох» ешитмишәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә «шәраби»јәм, нә «бәнки», нә мүғәннијәм, нә чәнки,

Нә «хәјали»јәм, нә «рәнки», һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә бостан јолдашыјам, нә күлүстана јахынам,

Јарын мөһәлләсинин итијәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә улдузам, нә ајам, нә кәдајам, нә падшаһам,

Бу ики јолун арасындајам, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә јерәм, нә көјәм, нә бунданам, нә онданам,

Нә мөкансыз јердәнәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә пәри, нә чин, нә инсанам, нә филан, нә бейманам,

Нә мәләк, нә һури-ғылман, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә мә'дәнәм, нә хәзинәјәм,

Нә мәнәм, нә мән мәнәм мән, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә чаванам, нә гочајам, нә каманам, нә охам,

Нә кичијәм, нә бөјүјәм, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә лә'лдән аз гијмәтлијәм, нә аз сәфалы дүррәм,

Нә нәвајам, нә нәвасыз, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм,

Нә «һүдули»јәм, нә «дәһри», нә «кәнари»јәм, нә «бәһри»,

Нә «ријазии»јәм, нә «чәфри», һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә мүнәччимәм, нә каһин, нә мәдһијәчиләрин сәһрқарыјам,

Нә әкинчиләрә кәваһин, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

Нә Нәбатиијәм, нә бәнқи, нә барышанам, нә давақар,

Нә мәчусам, нә фирәнқи, һәлә ләнк, ләнк, ләнкәм.

172 *Лафәта илла [Әли ла сәјфә илла Зүлфүғар]* — Әлидән башга
чаван, Зүлфүғардан башга гылынч јохдур.

Дини рәвајәтә көрә, куја Әли Хәјбәр мұһарибәсиндә Мәрһәб
адлы нәһәнк бир пәһливанла вурушараг ону Зүлфүғар адлы гылын-
чы илә ики бөлмүш вә бу заман көјләрдән һәмин сәдалар ешидил-
мишир.

713 НД, сәһ. 90—91. Фүзулинин мәшһур:

Өјлә сәрмәстәм ки, идрак етмәзәм дүнја нәдир,

Мән кимәм, саги олан кимдир меји-сәһбанәдир —

— мәтли гәзәлине нәзирәдир.

714 Тәрчүмәси:

Күндүзләр мәним фикрим, бүтүн кечәләр сөзүм будур —

Ки, нә үчүн өз үрәјимин һалындан хәбәрсизәм?

Һарадан кәлмишәм, кәлмәјим нә үчүндүр,

Ахырда һара кәдәчәјәм? Вәтәними кәстәрмирсән.

Гулағымда кимдир ки, о, сәсиими ешидир,

Ја ағзымда кимдир ки, данышыр?

Көзүмдә кимдир, көзүмдән ким бајыра бахыр,

Ја да [олмаја] она көјнәк олдуғум чандыр ки, [буну

мәнә] демирсән?

Мән бура өзбашыма кәлмәмишәм ки, өзбашыма да кедим,

Мәни бура кәтирән јенә вәтәнимә апарар.

Елә фикирләшмә ки, мән өз хошума ше'р дејирәм,

Нә гәдәр ки, һушлујам вә ојағам, бир нәфәс белә

чәкмәрәм.

Шәмс Тәбризи, әкәр бизә тәрәф үз чевирсәң,

Валлаһ, бу мурдар гәлиби әзинширәрәм.

715 НД, сәһ. 59—61.

716 НД, сәһ. 58.

717 НД, сәһ. 35.

718 Елми-ләдүни — фитри исте'лад сәјәсиндә адамын өзүнүн га-
зандыгы елми билик.

⁷¹⁹... сәми'на... — ешитдик; дәрси-сәми'на — ешитмәклә өйрөн-
лән елм. Гур'анын «Бөгәрә» сүрәсиндән бу әјәжә ишарә едилер:
Вәсмәу, галу, сәми'на — Ешидин! — дедиләр, ешитдик. Куја Муса
пейғәмбәрин јанында оланлар Тур дағында аллаһла сөһбәти заманы
она кәлән ниданы ешидирләр.

⁷²⁰...*вәфа* — ... *вәфа еләди*. Гур'анын «Али-Имран» сүрәсиндә-
ки бир әјәдән.

⁷²¹ *НД, сәһ. 41.*

⁷²² *НД, сәһ. 32—33.*

⁷²³ *НД, сәһ. 64—65.*

⁷²⁴...*ләнтәрани...* — ...мәни көрә билмәзсән... Гур'анын «Ә'раф»
сүрәсиндәки бир әјәдән. Куја Муса пейғәмбәр Тур дағынын башын-
да аллаһа мурәчиәт едиб дејир ки, еј мәним аллаһым, сәни көрмәк
истәјирәм; нида кәлир ки, мәни һеч вахт көрә билмәзсән. Чүнки
аллаһ көзлә дәрк олунан вүчүд дејил.

⁷²⁵ *НД, сәһ. 64.*

⁷²⁶ *НД, сәһ. 96.*

⁷²⁷ *НД, сәһ. 13.*

⁷²⁸ *НД, сәһ. 53—54.*

⁷²⁹ *НД, сәһ. 138.*

⁷³⁰ *НД, сәһ. 143.*

⁷³¹ *НД, сәһ. 8.*

⁷³² *Бисмиллаһ...* — аллаһын ады илә... Гур'анда бүтүн сүрәләр бу
сөзлә башланыр.

⁷³³ *Һәмд* — Гур'анын биринчи сүрәсидир.

⁷³⁴ Фәрәздәг [Әбу Нүвас Һәммали иби Ғалиб]—VII әсрин сону —
VIII әсрин әввәлләриндә Куфәдә јашамыш мәшһүр әрәб шаири.

⁷³⁵ *Әнәлһәг* — аллаһ мәнәм. Бу мәшһүр ифадә Мәнсур Ғәлла-
чындыр. Буна көрә дә о, дара чәкилмишдир.

Бу идеја һуруфилик дини-фәлсәфи вә әдәби чәрәјанында, о
чүмләдән Имадәддин Нәсиминин јарадычылығында бөјүк јер тутур.

⁷³⁶ *НД, сәһ. 37—38.*

⁷³⁷ *НД, сәһ. 82.*

⁷³⁸ *НД, сәһ. 55.* Гәзәлин мәтләнин иккинчи мисрасы шаирин
«Әсәрләри»ндә (Бақы, 1968, сәһ. 113, тәртиб едәни Ә. Һүсәјини, ре-
дактору: Ә. Мирәһмәдов): Чәкмә биһүдә рәнчү сөвдә һич.

⁷³⁹ Зәмзәм — Мәккәдә гују; Сәфа — јенә орада јер ады.

⁷⁴⁰ *НД, сәһ. 87—88.*

⁷⁴¹ ИН: мирваридир (НД).

⁷⁴² *НД, сәһ. 77—78.*

⁷⁴³ *НД, сәһ. 80.*

⁷⁴⁴ *НД, сәһ. 66—67.*

⁷⁴⁵ Шәмси-вәззүһа [Вәшшәмси вә зүһаһа] — аид оясун күнәшә

вә онун исти наһар вахтына (күндүзүнә). Гур'анда «Шәмс» сүрә-
синин илк кәлмәләридир.

Тәфсирләрдә јазылдығына көрә бурада «күнәш» дедикдә Пеј-
ғәмбәр, «исти наһар вахты» дедикдә исә онун пейғәмбәрлик дөврү
нәзәрдә тутулур. Нәбатинин «Шәмси-вәззүһа» ифадәси исә дини рә-
вәјәтә көрә 12-чи имам кими «зүһур» едәчәк Мейдији-Саһибәзза-
мана аиддир. Шаир онун «зүһуру»ну арзу едир.

⁷⁴⁶ *НД, сәһ. 74.*

⁷⁴⁷ *НД, сәһ. 123.*

⁷⁴⁸ Маһмуд — Султан Маһмуд Гәзнәви; Әјаз исә онун гулу.
Әјаз өз ағлы, камалы вә фәрәсәти илә Султан Маһмудун дигәтини
чәлб етмиш вә нәтичәдә онун ән севимли, истәкли адамы олмушдур.

⁷⁴⁹ *НД, сәһ. 86—87.*

⁷⁵⁰ *НД, сәһ. 99—100.*

⁷⁵¹ Бах: 827 №-ли гејд.

⁷⁵² М: XVIII әсрин ахырлары.

⁷⁵³ *ГМ, сәһ. 370.*

⁷⁵⁴ ИН: Јари-багидир мәнә һәмраһым, хабым мүдам (ГМ).

⁷⁵⁵ *ГМ, сәһ. 365.*

⁷⁵⁶ Ашағыдакы бејтдә бә'зи аңлашылмаз сөзләр олдугу үчүн ону
ејинилә веририк:

بلبلک باخ ناله سنه برقرار توکنن گلور گلبنک خارى گلى در شيوه اسرار حق

⁷⁵⁷ ГМ: Суја бах, дашдан чыхыр, олур рәван, арамы јох...

⁷⁵⁸ *ГМ, сәһ. 371—372.*

⁷⁵⁹ ГМ: нә олур.

⁷⁶⁰ ГМ: гылкил.

⁷⁶¹ *ГМ, сәһ. 368—369.*

⁷⁶² Набил вә Габил — Адәмин өвләдлары. Әфсанәјә көрә Ада-
мин өмрү сона јетәндә Аллаһ тәрәфиндән она әмр олунур ки, оғул-
ларындан бирини јериндә вәси' гојсун. Гардашлар арасында нара-
зылыг олмасын дејә Адәм онлара тәклиф едир ки, һәрәси бир гур-
банлыг көтүрүб даға кетсинләр. Онларын һансынын гурбаныны од
јандырарса о, онун јериндә вәси' олачагдыр (Рәвәјәтә көрә о за-
манлар бир дағ вармыш ки, ора гурбан апарармышлар. Әкәр көјдән
од, јахуд илдырым кәлиб гурбаны јандырсајмыш һәмин гурбан гә-
бул олунармыш). Гардашлар да белә едирләр. Иш елә кәтирир ки,
Набилин гурбаны гәбул олунур. Елә Адәм дә өз јериндә вәс'и ол-
мага ону нәзәрдә тутмушду. Буну көрән Габил һәсәддән өз гарда-
шынын башына даш салыб ону өлдүрүр.

⁷⁶³ *ГМ, сәһ. 372.*

764 Бейтдәки «фәгирәм» вә «кәдајәм» ИН-дә: фәгир, кәда.

765 Рәһман — Аллаһын ләгәбләриндән бири.

766 Тәһәмтән — «Шәһнамә» гәһрәманы Рүстәмин ләгәби.

767 ГМ: лаһут олуб.

768 ИН: *کت خدر* (ГМ).

769 ГМ, сәһ. 370—371.

770 ГМ, сәһ. 373.

771 Тәрчүмәси:

Биз һечик, чаһан һеч, гәм вә шадлыг һечдир,

Һечлик үчүн нараһат олмаг хош дејил.

772 ИН: ашүфтәһал (ГМ).

773 ИН: сәмәнтәр (ГМ).

774 ИН: чилвәсиндә (ГМ).

775 ИН: сејри-һүмадән (ГМ).

776 Һүдһүд дејиләм, шәһри-Сәбадән хәбәрим вар.

Рәвајәтә көрә Сүлејман пејгәмбәр гушларын дилини билирмиш. Онын гәраркаһында бүтүн гушларын нүмајәндәси олармыш вә һәр гушун өзүнә мәхсус јери вармыш. Бир күн Сүлејман бүтүн гушлары нәзәрдән кечирәркән көрүр ки, һүдһүдүн (Шана пишик) јери бошдур. Һүдһүдүн изинсиз кетмәси Сүлејманы әсәбләшир. О анд ичир ки, һүдһүд шиддәтлә чәза верәчәкдир. Бир гәдәрдән сонра һүдһүд гајыдыр. Сүлејман ондан һарада олдуғуну сорушдуғда һүдһүд чаваб верир ки, Сәба шәһәринә учмуш вә орада бир сәлтәнәт тапмышдыр. Һәмин дөвләтин падшаһы Бүлгејс адлы көзәл бир гадындыр вә чамааты күнәшә ситајиш едир. Сүлејман һүдһүдүн күнаһындан кечир. Сонра Сүлејман Бүлгејсә мәктуб јазыб она күнәшә ситајиш етмәкдән әл чәкиб онун динини гәбул етмәји тәклиф едир. Билгејс бу тәклифи гәбул едир вә нәгичәдә Сүлејман пејгәмбәр Бүлгејслә евләнир.

777 ГМ: Тәһна отуран ахтары биканә тапајдым.

778 ГМ: *گنج اوزره نيه دولايب جرده ماری*.

779 ГМ: өзүн.

780 ГМ: бу.

781 ГМ: кәл.

782 ИН: јетмә (ГМ).

783 «Лаүбали» вәзнә көрә «үбали».

784 ГМ: Бунлар һәмә әсрари-худадыр, билә билмәзсән иш.

785 ГМ, сәһ. 381—385.

786 Әбдүлһәгг Һамид (1851—1937) — классик түрк шаһри, драматургу вә дөвләт хадими.

787 Әбдүлһәгг Һамид. *Күлијјати-асар, Ибн Муса, Истамбул, һ. 1335, сәһ. 352—353.* ИН-дә шәрин 3-чү вә 5-чи бейтләри сәһвән «Мирзә Һүсејн Зүлалә» очеркиндә кетмишдир.

Сон ики бейтин икинчи мисралары Ә. Һамиддә:

Чисмән о, фәна булса да исминдә бага вар.

вә

Муса денилир ортада бир сејтү сәда вар.

788 *Аманту биллаһ* — аллаһа әмин (архајын) олдум. Мә'мин мүсәлманлар, хусусилә сәфәрә чыханлар бу дуаны охумагла өзүнү аллаһын сәрәнчамына вериб, она архајын олдуғуну билдириләр.

789 ГМ (сәһ. 224):

Һеч кимсәнин чирағи та сүбһ олунча јанмаз.

790 Сејид Әзим Ширванин «Тәзкирә»синдә (Сејид Әзим Ширвани. Әсәрләри, III чилд, Бақы, 1974, сәһ. 56. Тәртиб едәни: С. Рүстәмөв; редактору: Әли Фәһми): демиш.

791 Ашағыдакы сәтрдә бә'зи анлашылмаз сөзләр олдуғу үчүн ону ИН-дәки кими бурада веририк:

جهان اهلينه كيچمز سوزمز سقالمز يوخدر.

Сәтир ГМ-дә јухарыдакы кими, С. Ә. Ширванин «Тәзкирә»синдә исә беләдир:

Чәһан әһлине кечмәз сөз, нечүн сағалымыз јохдур.

792 Мустафа аға Насрин:

Көнүл, кәлди күл әјјами, күзәр ејлә күлүстанә —

Ки, онда бүлбүли-тәбін кәтирсин гөчә дастанә —
— мәтләли гәзәли нәзәрдә тутулур. *ҺН, II чилд.*

Әскәр Ширванин бу гәзәли Фүзулинин мәшһур:

Вәфа һәр кимсәдән ким, истәдим, ондан чәфа көрдүм,

Кими ким, бивәфа дүнјада көрдүм, бивәфа көрдүм.

— мәтләли гәзәлине нәзирәдир. Еһтимал ки, Ф. Көчәрли Фүзулинин һәмин гәзәлине раст кәлмәмишдир.

793 ГМ: чүрүмүш.

794 ИН: чөһрәсин (ГМ).

795 ГМ, сәһ. 405—406.

796 ИН-дә бу мисра өзүндән әввәлки мисрадан әввәл кетмишдир (ГМ).

797 ГМ: Көзләрим јолларда кетдијин дијары көзләрәм.

798 ГМ: Еј көзү чәллад, әли пејвәстә ган, кәл, вәгтдир!

799 ИН: гилү дағ (ГМ).

800 ИН: авареји-һүснүн.

801 ГМ: дәрәмәндләр.

802 ИН: худа (ГМ).

803 ГМ: диванәни.

804 Бурадан ашағыдакы ики мисра дүшмүшдүр:

Галдылар бидәрдләр, һәмдәрдү һәмта кетдиләр,
Рөвнәгү аражиши-базари-дунја кетдиләр (ГМ).

⁸⁰⁵ ГМ, сәһ. 406—411.

«Вәрга вә Күлша» поемасынын гәһрәманларыдыр. Демәли, Ф. Көчәри бу әсәрдән хәбәрсиз олмушдур.

⁸⁰⁶ Вәрга вә Күлша — XVIII әср Азәрбајчан шаири Мәсиһинин

⁸⁰⁷ ГМ: галан.

⁸⁰⁸ ГМ: әлван.

⁸⁰⁹ ГМ: әбәсдир.

⁸¹⁰ ГМ: һесабымла.

⁸¹¹ ИН: *دوت چشمه* (ГМ).

⁸¹² ГМ: сәһ. 423—424.

⁸¹³ ГМ, сәһ. 413.

⁸¹⁴ ГМ: мә'дәни-мүдрик.

⁸¹⁵ Ашағыдакы бейтдә бә'зи аңлашылмаз сөzlәр олдуғу үчүн ону ејнилә бурада веририк:

*اوزك حورى ايوك جنت سكا سوز يوخ گوتش طلعت
لباسك اطلس وخارا ساطك پلس مخمر.*

⁸¹⁶ ГМ, сәһ. 420—423.

⁸¹⁷ ГМ: сәһ. 234.

⁸¹⁸ ГМ: рүхи-ағында.

⁸¹⁹ ИН: дидәлери.

⁸²⁰ ГМД: әјағында.

⁸²¹ ГМ, сәһ. 417.

⁸²² ГМ, сәһ. 214.

⁸²³ РА, сәһ. 33. Бу гәзәл ГМ-дә Асәф Ширванинин адына кетмишдир. Үмумијјәтлә, РА-да Асәф Ләнбәрәнинин адына верилмиш әсәрләрин һамысы Ганбовун «Мәчмүә»синдә Асәф Ширванијә аид едилмишдир вә бу мәчмүәдә Асәф Ләнбәрәни адлы шаирә раст кәлмирик. Амма ГМД-дә исә Асәф Ширвани адлы шаирә раст кәлмирик. ГМД-дә (III чилд, сәһ. 868—876) кәстәрилән ше'рләрин һамысы «Әш'ари-Асәфи-Ләнбәрәни мин тәвабеји-Гарабағ» башлығы алтында верилмишдир.

⁸²⁴ Тәрчүмәси:

Өз гәзәлимин ичиндә кизләнәчәјәм ки,
Сән охудугда додағындан өпүм.

⁸²⁵ Сон тәдгигата кәрә, Имадәддин Нәсиминин тәвәллүд вә вәфат тарихләри тәхминин оларағ 1369—1417-чи илләрдир. *Имадәддин Нәсими. Әсәрләри, үч чилдә, I чилд, Бакы, 1973, сәһ. 6.*

⁸²⁶ ГМ: бу доғгуз.

⁸²⁷ ГМ, сәһ. 276.

⁸²⁸ М: 1816.

⁸²⁹ М: 1839.

⁸³⁰ М: 1845.

⁸³¹ Тәрчүмәси:

Һүзура кәтирдим бу гәм артыран сөzlәр

Мөндөн Әлиәкбәрә јадикардыр.

Үрәк ганындан башыма чох сағәр (гәдәһ) чәкдим,

Одур ки, онун тарихи «сағәр»дир.

«Сағәр»и әбчәдлә һесабладыгда һ. 1261-чи ил алыныр.

⁸³² Бир гәзәлдән тәкчә бир бейт нүмунә кәстәрилмишдир. Һәммин бейтдә аңлашылмазлығ олдуғундан ону ејнилә бураја кәчүрүрүк:

*ساقى بيار مايه عيش مدام را
منها القوا دراح لذا سميت براح*

⁸³³ Тәрчүмәси:

Нә гәлбиндә тагәт вар,

Нә көрүш фүрсәти.

Нә көрүш фүрсәти вар,

Нә дә гәлбиндә тагәт.

⁸³⁴ Шејх Ибраһим Гүдсинин кәстәрилән әсәрләриндән һеч бири һәләлик әлдә едилмәмишдир.

⁸³⁵ М: 1865.

⁸³⁶ *Күнтү кәнзән [мәхфијјән]* — мән бир кизли хәзинә идим.

Дини рәвајәтә кәрә аллаһа иснад верилән бу һәдисиң мәзмуну: Мән кизли бир хәзинә идим, истәдим ки, мәни танысынлар. Буна кәрә инсанлары хәлг еләдим (јаратдым) ки, бу хәзинә кизли галмасын. Мәни таныјыб ибрәт алсынлар.

⁸³⁷ М: 1868.

⁸³⁸ Мирзә Садыг Фани (1839—?) — XIX әср Азәрбајчан шаири.

⁸³⁹ Тәрчүмәси:

Еј сәндән чамаат әдәб тә'лими алан

Вә еј әсл-нәсәбләри сирли мә'налардан хәбәри олан,

Әкәр сәнин елм вә билијиндән мәним Хәлилимә нәсиб олса,

Онун үчүн од нура чевриләр, чүнки аллаһлар аллаһысан.

⁸⁴⁰ Тәрчүмәси:

Илаһи, мәбада дүнјада бир кәс әлил олсун,

Һәр кәс ки, гоча вә әлил олду, онда хар вә зәлил олур.

Су гәдәһдә чох галарса, буланар,

Киши чох јатарса, әлбәттә, әзкин олар,

Мәним ше'римдә гафијәдә ирад ахтарма,

Бурада сәнин гафијәндән «әмил» сөзүндән башга

Һеч нә јохдур.

⁸⁴¹ Тәрчүмәси:

Нәзм силкиндә мәни ше'р аллаһы адландырысан,

Мән хоштәб' шаирин зәдил гулујам,

Кечә-күндүз бу фани дунјадан узаглашмаға чалышырам.
Амма Муса вә Хәлил бојнума кәндир салмышлар.

⁸⁴² Чаризм нәзәрдә тутулур.

⁸⁴³ Һ. Һагвердијевин «Молла Нәсрәддин» журналында (1907.
№№ 3—7, 12, 13, 18, 21—22) «Хортдан» имзасы илә чап етдирдији
«Чәһәннәм мәктублары» әсәри нәзәрдә тутулур.

⁸⁴⁴ Аббас аға Назирин «Молла вә Шейтан» мәнзум һекәјәси
1911-чи илдә Тифлиسدә нәшр едилмишдир.

⁸⁴⁵ ИН: гәлбим.

⁸⁴⁶ Бу бәнддән бир мисра чатмыр.

⁸⁴⁷ ИН: гәһһар.

Институтдан	5
Фиридун бәј Көчәрли вә онун «Азәрбајчан әдәбијаты» әсәри	8
Бир нечә сөз	68
Молла Мәһәммәд Бағдади «Фүзули» тәхәллүс	84
Јусиф Наби	100
Әлишир Нәваи — Әмир Низамәддин	117
Кәнчә	124
Әбүлүла Кәнчәви	127
Шейх Әбумәһәммәд Илјас ибн Јусиф ибн Мүәјјәд Низами	129
<u>Ширван вә Шамахы</u>	134
Ибраһим ибн Әлијјүн-Нәччар Хагани	139
Гарабағ — Шуша шәһәри	154
Молла Пәнаһ «Вағиф» тәхәллүс	159
Молла Вәли «Видади» тәхәллүс	192
Фәтәли хан «Мүштәри» тәхәллүс	215
Әбүлфәт хан «Тути» тәхәллүс	217
Гөвси	219
Ағамәсин Ширвани	228
Нишат Ширвани	233
Ағаһүсејн «Ариф» тәхәллүс	237
Ачиз	239
Ашыг Әли Кәлибәри Гарачадағлы	254
Сабит Шәгаги	256
Рафен	258
✓ Әбдүррәһман аға Дилбаз оғлу «Шаир» тәхәллүс	259
✓ Мустафа аға «Ариф» тәхәллүс	263
✓ Казым аға Салик тәхәллүс	269
✓ Мирзә Мәһәммәд Гаиб оғлу «Фәдан» тәхәллүс	286
Губа	287
Аббасгулу аға Бақыханов «Гүдси» тәхәллүс	289
Мирзә Һәсән «Мирзә» тәхәллүс	307
Кәрбәлајы Абдулла Ибн Чаны	311
Мәһрибанлы Баба бәј	318
Кәрбәлајы Сәфи «Валех» тәхәллүс	320
Агабағыр	334
Мирзәчан бәј Мәдәдов	335
Ашыг Пәри	340
Мәһәммәд бәј Чаваншир «Ашыг» тәхәллүс	343
Чәфәргулу хан «Нәва» тәхәллүс	350
Гасым бәј «Закир» тәхәллүс	359
Мирзә Фәтәли Ахундов	418
Молла Гасым Закир	457

Кәрим ага Фатех	466
Ибраһим әфәнди Ничати	468
Сејид Әбүлгасым Нәбати	470
Мәһвәши Ширвани	494
Мирзә Һүсеји «Зулали» тәхәллүс	503
Ваиз әфәнди Ширвани	504
Әскәр Ширвани	507
Гасым Ширвани	508
Мәһчур Ширвани	509
Шәкәр Ширвани	512
Наби әфәнди Ширвани Валијүл-әсл	513
Сәнаи Ширвани	514
Лаһичи — Ширвани «Ариф» тәхәллүс	516
Асәф Ширвани	517
Асәф Ләнбәрани	518
Нәсими Ширвани	519
Шејх Ибраһим Гүдси Кәнчәви	520
Агаисмајыл Зәбий	523

ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ
 АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА
 В ДВУХ ТОМАХ
 Том первый
 (На азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *Е. Әһмәдов*
Бәди редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *В. Огнијенко*
Корректору *М. Ејнуллајева*

ИБ № 165

Чапа имзаланмыш 12/V-78. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆. Кағыз вәрәги 18,75. Чап вәрәги 34,88. Нәс.-нәшријат вәрәги 33,29. ФГ 07500. Сифариш 110. Тиражы 12 100. Гијмәти 3 ман. 70 гәп.

Азәрбајҗан ССР Назирләр Совети Дөвләт Нәшријат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәсинин 26 Бақы комиссары адына мәтбәәси. Бақы, Әли Бајрамов күч., 3.

«Елм» нәшријаты.

370073 Бақы-73. Нәриманов проспекти, 31, Академија шәһәрчији, Әсас бина.

